सिद्धान्तलेशसंग्रहः ।

श्रीअप्पयदीक्षितविरचितः ।

पण्डितकुलपतिना,

बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

प्राचीनां व्याख्यामवलम्ब्य सङ्कलितया व्याख्यया समलङ्कृतः

तेनैव संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्य्याम् ।

नारायणयन्त्रे

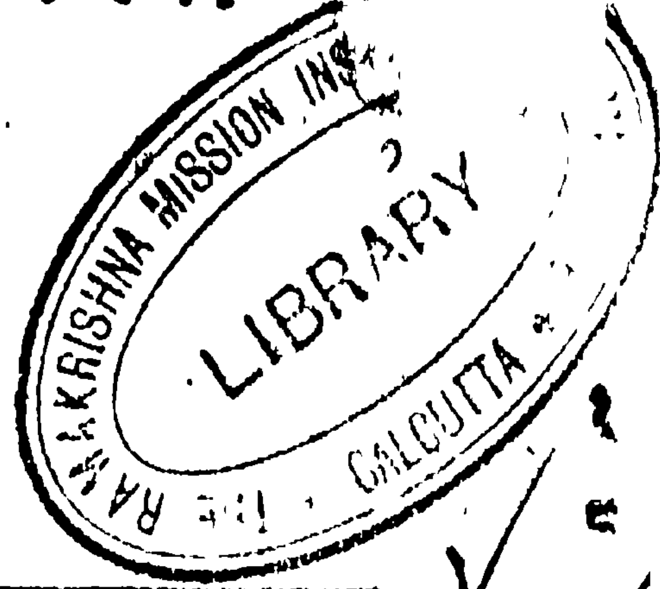
मुद्रितः ।

APPs.

पण्डितकुलपतिः
श्रीजीवानन्दविद्यासागर बि, ए,
PANDIT-KULAPATI
JIBANANDA VIDYASAGARA, B.A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta

सूचीपत्रम् ।

प्रथमपरिच्छेदे

द्वितीयपरिच्छेदे

तृतीयपरिच्छेदे

चतुर्थपरिच्छेदे

सिद्धान्तलेशसंग्रहस्य

प्रथम परिच्छेदः ।

अधिगतभिदा पूर्वाचार्य्यानुपेत्य सहस्रधा
सरिदिव महीभेदान् सम्प्राप्य शौरिपदोद्गता ।
जयति भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता
जननहरणी सूक्तिर्ब्रह्माद्वयैकपरायणा ॥ १ ॥

अधिगतभिदेति । दृष्टान्तमुखेन श्रीमूर्त्तिचरणारविन्द-गङ्गयोरनुसन्धानलक्षणम् अपि मङ्गलं करोति शौरेति । शौरिपदोद्गता सरित् महीभेदान् सम्प्राप्य यथा सहस्रधा अधिगतभिदा तथा भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता ब्रह्माद्वये-कपरायणा जननहरणी सूक्तिः पूर्वाचार्य्यान् व्याख्यातृन् व्याख्ये-यत्वेन उपेत्य अर्थतः सहस्रधा अधिगतभिदा सती जयतीति सम्बन्धः । अत्र सूक्तिः सहस्रधाधिगतभिदेति सूक्तिविशेषणेन स्वग्रन्थे प्रदर्शयिष्यमाणसिद्धान्तभेदानां सर्वेषां भगवत्पादश्रीम मुखाम्बुजनिर्गता सूक्तिरेव मूलमिति सूचितम् । अभिगतभिदा प्राप्तभिदा सरित् गङ्गा महीभेदान् भूप्रदेशान् शौरेः श्रीमहा-विष्णोः पदोद्गता पादाम्बुजनिर्गता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति स्तुतिः । भगवत्पादश्रीमन्मुखमेव अम्बुजं कमलं तस्मात् निर्गता मुखे अम्बुजत्वारोपे कान्तिमत्त्वादिरूपं श्रीमत्वं निमित्तमिति सूचनार्थं श्रीमदिति विशेषणम् । जननहरणी जननं संसारस्तत् स्वजन्यब्रह्मज्ञानद्वारा हरतीति जननहरणी सूक्तिः ग्रन्थतोऽर्थ-

प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धिविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ परम्
सन्नह्यद्भिरनादरात् सरणयो नानाविधा दर्शिताः।
तन्मूलानिह संग्रहेण कतिचित् सिद्धान्तभेदान् धियः
शुद्ध्यै सङ्कलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान्॥२॥

तथ निरवद्यं भाष्यं ब्रह्माद्वयैकपरायणा ब्रह्म च तत् अद्वयञ्च ब्रह्माद्वयं ब्रह्माद्वयञ्च तत् एकञ्च ब्रह्माद्वयैकं परायणं परमतात्पर्यविषयो यस्याः सूक्तेः सा ब्रह्माद्वयैकपरायणा। अनेन विशेषणेन अद्वितीयं प्रपञ्चशून्यम् एकं रूपं सत्यज्ञानानन्दलक्षणं ब्रह्म सूक्तिपदसंगृहीतस्य भाष्यात्मकशास्त्रस्य विषय इत्युक्तं भवति। जननहरणीति विशेषणेन शास्त्रस्य मुक्तिः प्रयोजनमिति उक्तम्। अर्थात् मुक्तिकामः शास्त्रस्य अधिकारी, मुक्तेरधिकारिणश्च प्राप्यप्राप्तिभावलक्षणः सम्बन्धः सूचितः। एवं श्रुत्यर्थाभ्यां साक्षात् श्लोकेन भाष्यात्मकवेदान्तशास्त्रस्य विषयादिकं कथयता ग्रन्थकारेण स्वकीयग्रन्थस्य वेदान्तशास्त्रस्य प्रकरणत्वात् तु अस्यापि तदेव विषयादि इति सूचितं भवति॥ १ ॥

इदानीं चिकीर्षितं प्रतिजानीते।

प्राचीनैरिति। प्राचीनैः आचार्यैः आत्मैक्यसिद्धौ परम् अत्यन्तं सन्नह्यद्भिः तात्पर्यवद्भिः आत्मैक्यसिद्ध्युपायतया व्यवहारसिद्धविषयेषु भ्रान्तिमात्रसिद्धपदार्थेषु जीवेश्वरजगद्रूपेषु अनादरात् सरणयः प्रकारा नानाविधाः परस्परविरुद्धा दर्शिताः। अनादरादित्यनेन परस्परविरुद्धेषु जीवैकत्वनानात्वतत्प्रतिबिम्बत्वादिरूपप्रकारेषु अभिनिवेशवतामाचार्याणां भेदवादिनामिव अनाप्तत्वं स्यादिति शङ्का निराकृता भवति। विवक्षित-

तेषूपपादनापेक्षान् पक्षान् प्रायो यथामति ।
युक्त्योपपादयन्नेव लिखाम्यनतिविस्तरान् ॥२॥

वस्तुप्रतिपत्त्युपायतया विरुद्धनानाप्रकारप्रदर्शनमाचार्य्याणां न दोषाय भवति किन्तु अलङ्काराय भवति प्रतिपत्तृणां प्रज्ञा-वैचित्र्येण कस्यचित् प्रतिपत्तुः केनचित् प्रकारेण मुक्तिः साधनब्रह्मात्मैक्यज्ञानलाभात्। तदुक्तं सुरेश्वराचार्य्यैः"यया यया भवेत् पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थिता" इति। व्युत्पत्तिः बोधः प्रत्यक्चासौ आत्मा च प्रत्यगात्मा सर्वान्तरश्चिदात्मा तस्मिन् विषये प्रक्रिया प्रकारः इह वेदान्तशास्त्रे साध्वी निरवद्या गुणभूता च अनवस्थिता नानाविधा परिमले दीक्षितैरप्येतदुक्तम्, अकल्पितवस्तुप्रति-पत्त्युपायतया कल्प्यमानेषु पदार्थेषु विरोधो न दोषावहः यथा तात्त्विकारुन्धतीप्रतिपत्त्युपायतया नानापुरुषैः कल्प्य-मानासु तत्प्राच्योदीच्यादिनक्षत्ररूपासु स्थूलारुन्धतीषु विरोधो न दोषावह इति तन्मूलान् प्राचीनप्रदर्शितनानाविध-सरणिमूलान् इह स्वग्रन्थे धियःशुद्ध्यै स्वबुद्धिपरिष्काराय। वस्तुतस्तु लोकानुग्रह एव प्रयोजनमिति बोध्यम्। तातचरणानां पितृचरणानां व्याख्यारूपैर्वचोभिः ख्यापितान् ज्ञापितान् अनेन स्वस्य ब्रह्मविद्यामाचार्य्यादेव लब्धां दर्शयति स्वग्रन्थे स्वोपादेयत्वसिद्धये इह संग्रहेण सिद्धान्तभेदान् सङ्कलयामि इति उक्तमेव विवृण्वन् । ननु प्राचीनग्रन्थसिद्धान्तानामेव स्वग्रन्थे संग्रह इत्युक्तमयुक्तं, प्राचीनग्रन्थेषु अविद्यमानस्यापि युक्तिभिः उपपादनस्य स्वकीयसंग्रहग्रन्थे तत्र तत्र उपलम्भादिति शङ्कां निराकरोति तेषु इति ॥ २ ॥ १ ॥

तत्र तावत् आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इति अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य वेदान्तैः आपातप्रतिपन्ने ब्रह्मात्मनि समुदितजिज्ञासस्य तज्ज्ञानाय वेदान्तश्रवणे विधिः प्रतीयमानः किंविध इति चिन्त्यते ॥४॥

त्रिविधः खलु विधेर्विधाः अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसङ्ख्याविधिश्चेति । तत्र कालत्रयेऽपि कथमपि अप्राप्तस्य प्राप्तिफलको विधिराद्यः, यथा

स्वग्रन्थे प्रथमं श्रवणविधिर्विचार्य्यते इत्याह तत्र तावदिति । श्रवणविधावधिकारिणं निर्दिशति अधीतेति । वेदान्तैर्जनितापातप्रतिपत्तिविषये ब्रह्माभिन्नात्मनि सम्यग् दार्ढ्येन उदिता उत्पन्ना जिज्ञासा निर्णयरूपज्ञानेच्छा यस्य इत्यर्थः । अधीतवेदस्यापि शिक्षाकल्पव्याकरणादीनां वेदाङ्गानाम् अध्ययनाभावे सति व्युत्पत्तेरभावात् जिज्ञासा हेतुभूता पात्रप्रतिपत्तिरपि न सम्भवेदित्यभिप्रेत्य अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य इत्युक्तम् । न च निर्दोषवेदान्तजन्यायाः ब्रह्मात्मप्रतिपत्तेः कथम् आपातत्वमिति वाच्यं ? नाहं ब्रह्मेति प्रत्यक्षविरोधादिशङ्कया अप्रमारूपायामपि ब्रह्मात्मप्रतिपत्तौ अप्रामाण्यशङ्कास्पदत्वरूपस्यापातत्वस्य सम्भवादिति भावः । वेदान्तश्रवणे श्रोतव्य इति विधिः प्रतीयमान इति सम्बन्धः । तज्ज्ञानायेति । अप्रामाण्यशङ्कानास्पदब्रह्मात्मज्ञानाय इत्यर्थः ॥४॥

खलुशब्देन अपूर्वविधित्वादिप्रकारत्रयस्य पूर्वतन्त्रे प्रसिद्धिर्द्योत्यते कालत्रयेऽपि इति । कथमपि दृष्टार्थत्वेन अदृष्टार्थत्वेन

व्रीहीन् प्रोक्षतीति। नात्र व्रीहीणां प्रोक्षणस्य संस्कारकर्मणो विना नियोगं मानान्तरेण कथमपि प्राप्तिरस्ति ॥५॥

पक्षे प्राप्तस्य अप्राप्तांशपरिपूरणो विधिर्द्वितीयः। यथा व्रीहीनवहन्तीति अत्र विध्यभावेऽपि पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणां तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपादेव अवहननप्राप्तिर्भविष्यतीति न तत्प्राप्त्यर्थोऽयं विधिः किं तु आक्षेपादवहननप्राप्तौ तद्वदेव लोकावगतकारणत्वाविशेषात् नखविदलनादिरपि पक्षे प्राप्नुयात्

वा केनापि प्रकारेण कालत्रयेऽपि कदापि विधिं विना प्राप्तिरहितस्य प्रोक्षणादेः प्राप्तिफलको विधिराद्यः अपूर्वविधिरित्यर्थः। व्रीहीनिति, द्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणां संस्कार्य्यत्वावगमात्, प्रोक्षणस्य संस्कारकर्मत्वमुक्तमिति मन्तव्यम्। नियोगमिति विधायकशब्दमित्यर्थः ॥५॥

पुरोडाश इति। दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादि पुरोडाशादिद्रव्यं विहितम्। व्रीहयस्तूत्पन्ने यागे यागानुवादेन विहिताः। तथा च व्रीहीणामुत्पन्नशिष्टानामुत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरुद्धे यागे साक्षात्साधनत्वायोगात्, पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यत्वेन यागसाधनत्वं पर्य्यवस्यति। पुरोडाशप्रकृतित्वञ्च व्रीहीणां तण्डुलनिष्पत्तिद्वारकं, तण्डुलनिष्पत्तिश्च स्वकारणमाक्षिपति। तण्डुलनिष्पत्तौ च कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवहननं निश्चितमिति विधिं विनापि विधित्सितावहननं प्राप्नोतीत्यर्थः।

इति अवहननाप्राप्तांशसम्भवात् तदंशपरिपूरणफलको विधिरयम् ॥६॥

द्वयोः शेषिणोरेकस्य शेषस्य वा एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः शेषयोर्वा नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरस्य शेषान्तरस्य वा निवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः, यथा अग्निचयने इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति। यथा वा चातुर्मास्यान्तर्गतेष्टिविशेषे गृहमेधीये आज्यभागौ यजतीति। अग्निचयनेऽश्वरशनाग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणं चेति द्वयमनुष्ठेयम्। तत्र अश्वरशनाग्रहणे इमामगृभ्णन्निति मन्त्रो लिङ्गादेव रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् नित्यं प्राप्नोतीति न तत्प्राप्त्यर्थस्तदप्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा विधिः किन्तु लिङ्गाविशेषाद्गर्दभरशनाग्रहणेऽपि मन्त्रः प्राप्नुया-

---

ननु अवहननस्य लोकतः प्राप्तौ तस्य लोकत एव नित्यप्राप्तिरपि स्यादित्यत आह किन्त्वित्यादिना। आक्षेपादिति तण्डुलनिष्पत्त्या आक्षेपादित्यर्थः। किन्तु अवहननाप्राप्तांशसम्भवात् तदंशपरिपूरणफलक इति सम्बन्धः ॥६॥

द्वयोरिति। द्वयोः शेषिणोः एकस्य शेषस्य नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरस्य निवृत्तिफलकः एकस्मिन् शेषिणि द्वयोः शेषयोर्नित्यप्राप्तौ शेषान्तरस्य निवृत्तिफलको विधिस्तृतीय इति योजना। न तदिति।

दिति तन्निवृत्त्यर्थः। तथा गृहमेधीयस्य दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वात् अतिदेशात् एव आज्यभागौ नित्यं प्राप्नुत इति ; न तत्र विधिस्तत्प्राप्त्यर्थस्तन्नियमार्थो वा, किं तु अतिदेशात् प्रयाजादिकमपि प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः। गृहमेधीयाधिकरणपूर्वपक्षरीत्येदमुदाहरणं यत्र क्वचिदुदाहर्त्तव्यमित्युदाहृतम् ॥७॥

न च नियमविधावपि पक्षप्राप्तावहननस्य अप्राप्तांशपरिपूरणे कृते तदवरुद्धत्वात् पाक्षिकसाधनान्तरस्य नखविदलनादेर्निवृत्तिरपि लभ्यते इति इतरनिवृत्तिफलकत्वाविशेषात् नियमपरि-

---

प्राप्तत्वात् न तत्प्राप्त्यर्थः। नित्यप्राप्तत्वात् न तदप्राप्तांशपूरणार्थो वेत्यर्थः। अतिदेशात् एवेति। प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्या इत्येवंरूपादित्यर्थः। न तत्र विधिरिति। आज्यभागौ यजतीति विधिः आज्यभागयोः प्राप्त्यर्थो न भवति विधिं विना प्राप्तत्वात्, तयोरप्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा न भवति नित्यप्राप्तत्वात्, किन्तु तन्निवृत्त्यर्थः इति योजना। ननु आज्यभागौ यजतीति विधेरतिदेशप्राप्तेतराङ्गकलापपरिसंख्यायकत्वं न सिद्धान्त इत्यत आह गृहमेधीयाधिकरणेति ॥७॥

नियमविधावपीति। परिसंख्याविधाविव नियमविधौ अपीत्यर्थः। तदवरुद्धत्वादिति। अवहननेनैव अवरुद्धत्वात् तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपस्य शान्तत्वादित्यर्थः। फलत इति। नियमविधेः पक्षे अप्राप्तावहननादिक्रियाविधायकत्वात् परिसंख्या-

सङ्कर्योः फलतो विवेको न युक्त इति शङ्क्यम् । विधितोऽवहनननियमं विना आक्षेपलभ्यस्य नखविदलनादेर्निवर्त्तयितुमशक्यतया अप्राप्तांशपरिपूरणरूपस्य नियमस्य प्राथम्याद्विधेयावहननगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च तस्यैव नियमविधिफलत्वोपगमात् तदनुनिष्पादिन्या अविधेयगतत्वेन विप्रकृष्टाया इतरनिवृत्तेः सन्निकृष्टफलसम्भवे फलत्वानौचित्यात् ॥८॥

एवं विविक्तासु तिसृषु विधेर्विधासु किंविधः श्रवणविधिराश्रीयते । प्रकटार्थकारादयः केचिदाहुः । अपूर्वविधिरयम् अप्राप्तत्वात् । न

विधेश्च नित्यप्राप्तक्रियादिविधायकत्वात् नियमपरिसंख्याविध्योः स्वरूपतो विवेकलाभेऽपि फलतो भेदो न युक्त इत्यर्थः । नियमस्य नियमविधिफलत्वोपगमे हेतुद्वयमाह प्राथम्यादित्यादिना । प्रत्यासन्नत्वादिति । विधिं प्रति प्रतिपत्त्यासन्नत्वादित्यर्थः । विधेयक्रियागतत्वं प्रत्यासन्नत्वे हेतुः. इतरनिवृत्त्यपेक्षया प्रथमोपस्थितत्वरूपे प्राथम्ये हेतुमाह विधित इत्यादिना । अशक्यतयेत्यन्तेन इतरनिवृत्तेर्नियमविधिफलत्वानुपगमे हेतुद्वयमाह । तदनुनिष्पादिन्या इत्यादिना अप्राप्तांशपरिपूरणोपस्थित्यनन्तरमुपस्थितताया इत्यर्थः । अनेन विलम्बितोपस्थितिकत्वम् एको हेतुरुक्तः इति मन्तव्यम् । द्वितीये हेतौ विप्रकृष्टत्वे हेतुमाह । अविधेयेति । व्यावृत्तिर्नाम अननुष्ठेयता अनङ्गता वा सा चाविधेयनखविदलनादिगतेत्यर्थः ॥८॥

हि वेदान्तश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुरित्यत्रान्वय-व्यतिरेकप्रमाणमस्ति लोके कृतश्रवणस्यापि बहुशः तदनुत्पत्तेः अकृतश्रवणस्यापि गर्भगतस्य वामदेवस्य तदुत्पत्तेरुभयतो व्यभिचारात्। न वा श्रवणमात्रं श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरिति शास्त्रान्तरे गृहीतः सामान्यनियमोऽस्ति येनात्र विशिष्य हेतुत्वग्राहकाभावेऽपि सामान्यमुखेनैव हेतुत्वं प्राप्यते इति शङ्केत गान्धर्वादिशास्त्रश्रवणस्य

इदानीं प्रकृतं श्रवणविधिविचारमारभते एवमिति। अप्राप्तत्वादिति। ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति वेदान्तश्रवणस्य साधनतया मानान्तरात् अनधिगतत्वेन अप्राप्तार्थकत्वादित्यर्थः। ननु मानान्तरात् अनधिगतत्वमसिद्धम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदवगतिसम्भवात्। तथाहि वेदान्तश्रवणे सति ब्रह्मसाक्षात्कारो दृश्यते। असति च तस्मिन् न दृश्यते इति तत्राह न होति। तदनुत्पत्तेरिति। साक्षात्कारानुत्पत्तेरित्यर्थः। वामदेवस्येति तथाच श्रुतिः "गर्भे एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच" इति एवं [illegible]प्रकारेण एतत् ब्रह्मज्ञानजन्मना स्वकीयां मुक्तिमुवाचेत्यर्थः। [illegible] गान्धर्वशास्त्रश्रवणे षड्जादिस्वरसाक्षात्कारस्तदभावे [illegible]भाव इति दृष्टं, तत्र श्रोतव्यार्थविशेषस्वरसाक्षात्कारं प्रति [illegible]न्धर्वशास्त्रविचारात्मकस्य श्रवणविशेषस्य कारणत्वग्रहकाले [illegible]वात् श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति श्रवणमात्रस्य [illegible]रणत्वं गृह्यते। तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारवेदान्तश्रवणयोर्वि-[illegible]ष्य कार्य्यकारणभावग्रहाभावेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारस्यापि [illegible]तव्यार्थसाक्षात्कारत्वात् वेदान्तश्रवणस्यापि श्रवणत्वात्

षड्जादिसाक्षात्कारहेतुत्वाभ्युपगमेऽपि कर्मकाण्डादिश्रवणात् तदर्थधर्मादिसाक्षात्कारादर्शनेन व्यभिचारात्। तस्मादपूर्वविधिरेवायम्। भाष्येऽपि सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवदित्यधिकरणे विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्योऽपूर्वत्वादिति

उक्तसामान्यरूपेण वेदान्तश्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं प्राप्तमेवेति नापूर्वविधिरिति नेत्याह। न वा श्रवणमात्रमिति धर्मश्रवणस्थले अदृष्टरूपस्य अलौकिकश्रेयःसाधनताविशिष्टयागादिरूपस्य वा धर्मस्य साक्षात्कारयोग्यतया साक्षात्कारादर्शनेन उक्तसामान्यकार्यकारणभावस्य व्यभिचारात् न लाघवावतार इति। गान्धर्वशास्त्रश्रवणस्यान्वयादिना स्वरसाक्षात्कारहेतुत्वग्रहेऽपि वेदान्तश्रवणस्य न ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तिः इत्याह गान्धर्वेति। कर्मेति। अत्र आदिपदेन हिरण्यगर्भादिदेवताप्रतिपादकवाक्यजातम् गृह्यते। धर्मादि इत्यादिपदेन हिरण्यगर्भादिदेवता गृह्यते। तस्मादिति प्राप्त्यभावादित्यर्थः। अत्रार्थे सम्मतिमाह भाष्येऽपि इति। भाष्ये अपि अपूर्वविधिः एवाङ्गीकृत इति सम्बन्धः। अयमर्थः, बृहदारण्यके श्रूयते "तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन अनुष्ठाय बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिरिति यस्मादतिक्रान्ता ब्राह्मणाः श्रवणादिसाधनैरात्मानं विदित्वा जीवन्मुक्तिव्यञ्जकं सकलविक्षेपरहितं परमहंसाश्रमं प्राप्तास्तस्मादिदानीन्तनोऽपि ब्राह्मणो ब्रह्मसाक्षात्कारार्थी पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन स्थातुमिच्छेत्"।

पाण्डित्यशाब्देन श्रवणं अपूर्वविधत्वाङ्गाक्षिप्त इति ॥९॥

विचारप्रयोजकाऽपातरूपा बुद्धिः पण्डा सा अस्य सञ्जातेति ण्डितः तस्य भावं पाण्डित्यं श्रवणमित्यर्थः। बाल्यं नाम बालस्य र्म्मोः भावं दम्भदर्पादिराहित्यं न तु बाले प्रसिद्धयथेष्टचेष्टापं तस्य बहिर्मुखत्वापादकत्वेन विद्याविरोधित्वात् दम्भादिहित्यरूपभावशुद्धिवाचकेन बाल्यपदेन भावशुद्धिसाध्यं मननं यते श्रवणानन्तरभावित्वात् तस्य बाल्यं च पाण्डित्यं च विद्य निश्चयेन लब्ध्वा तदुभयं सम्यगनुष्ठाय इति यावत्। अथ न्तरं मुनिः सम्यग् मननशीलो भवेदिति विधिः। ध्यानमत्र नं ध्याननिष्ठे व्यासादौ मुनिशब्दप्रयोगदर्शनात्, ध्यानं विना वारमात्रविश्रान्ते तदप्रयोगाच्च। तथा च अपूर्वत्वात् यथा णे विधिरेवं मौनस्य विद्यासहकारिणो विद्योत्पत्तौ साधस्य विधिरेव आश्रयितव्यः। अपूर्वत्वादेवेति भाष्यार्थः, सूत्रार्थस्तु, इतः श्रवणमननजनिततत्त्वनिर्णयरूपविद्यावतस्तत्त्वसाक्षात्कारार्थिनः सन्न्यासिनः पाण्डित्यबाल्यापेक्षया तृतीयं मौनमथ निरिति वाक्येन विधीयते। ननु पाण्डित्यबाल्याभ्यां निर्णीतत्त्वसाक्षात्कारार्थी ध्याने स्वयमेव प्रवर्त्तते स्वतत्त्वसाक्षात्कारावि स्वतत्त्वगोचरप्रत्ययसन्ततौ। न च तत्त्वसाक्षात्कारार्थिनः साधनश्रवणादावपि स्वयमेव प्रवृत्तिः स्यादिति तत्रापि विधि प्रथ्यंशङ्का तुल्येति वाच्यम् ? विधिं विना वेदान्तश्रवणे प्रवृत्त्यभवस्य साधितत्वात्। तथा च मौनविधिर्व्यर्थ इत्यत्राह पक्षेति। मौनस्य सहकार्यन्तरस्य विधित्वं सिध्यति एवं सति च यमविधौ तदतिक्रमे नियमादृष्टालाभेन साक्षात्कारानुद य-

वेदान्तश्रवणस्य नित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं नाप्राप्तम् अपरोक्षवस्तुविषयप्रमाणत्वावच्छेदेन साक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तेः शाब्दापरोक्षवादे व्यवस्थापनात्। तदर्थमेव हि तत्प्रस्तावः। न च तावता ब्रह्मप्रमाणत्वेनापातदर्शनसाधारणब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तावपि अविद्यानिवृत्त्यर्थमिष्यमाणसत्तानिश्चयरूपतत्साक्षात्कारहेतुत्वं श्रवणस्य

भीत्या स्वभावप्राप्तमपि विषयदर्शनं यत्नेन निवार्य्य ध्यान एव प्रवर्त्तेत इति पक्षेणेति सूत्रभागाभिप्रायः। ननु ब्रह्मविद्याप्रधाने प्रकरणे कथं ध्यानादिविधिर्वाक्यभेदप्रसङ्गादिति नेत्याह विध्यादिवदिति। अङ्गविधिवदित्यर्थः। यथा प्रधानविधिपरे प्रकरणे अवान्तरवाक्यभेदेन प्रयाजाद्यङ्गविधिस्तथा ब्रह्मविद्याङ्गध्यानादिविधिरित्यर्थः। उक्तरीत्या मौनविधेर्नियमविधित्वे स्थिते भाष्यकृता अपूर्वत्ववचनं मौनविध्यंशे पाक्षिकाप्राप्त्यभिप्रायं द्रष्टव्यम्। यथा सूत्रं पक्षे प्राप्त्यभावादित्येव वक्तव्ये भाष्य अपूर्वत्वात् इति वचनं श्रवणविधिरपूर्वविधिरेव इति ज्ञापनार्थमप्राप्तिमात्रे च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावो विवक्षित इति प्रकटार्थकारादीनामाशयः ॥८॥

अपूर्वविधित्वपक्षं दूषयति वेदान्तश्रवणस्येति। विचारविशिष्टवेदान्तरूपस्य श्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं विधिं विनापि प्राप्तमित्यर्थः। ननु वाक्यस्य कथं साक्षात्कारहेतुत्वम् इन्द्रियजन्यज्ञानस्यैव साक्षात्कारत्वादत आह अपरोक्षवस्त्विति। अपरोक्षवस्तुविषयकत्वं ज्ञानस्य अपरोक्षत्वम्, न

न प्राप्तमिति वाच्यम्। विचारमात्रस्य विचार्य्य-मात्रनिर्णयहेतुत्वस्य ब्रह्मप्रमाणस्य तत्साक्षात्कार-हेतुत्वस्य च प्राप्तौ विचारितवेदान्तशब्दज्ञान-रूपस्य श्रवणस्य तद्धेतुत्वप्राप्तेः ॥१०॥

इन्द्रियजन्यत्वं वस्तु अपरोक्षत्वं च वस्तु व्यवहारानुकूलचैतन्या-भिन्नत्वमिति शाब्दापरोक्षवादे वक्ष्यते, तथा च नित्यापरोक्ष-त्वेन श्रुतिसिद्धब्रह्मरूपवस्तुविषयकत्वात् वेदान्तजन्यज्ञानस्य साक्षात्कारत्वसिद्धिरित्यर्थः। ननु अस्मिन् शास्त्रे शाब्दापरोक्ष-वादस्य का सङ्गतिरत आह तदर्थमेवहि इति। वेदान्तानां ब्रह्मापरोक्षप्रमितिजनकत्वसिध्यर्थमेव तद्वादसङ्गतिर्नान्यार्थम् इति एतत् प्रसिद्धमित्यर्थः। ननु अपरोक्षवस्तुविषयकं प्रमाणं स्वविषये साक्षात्कारहेतुरिति शाब्दापरोक्षवादे साधनेन वेदान्तानामपि स्वविषये नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि अपरोक्षज्ञानसामान्यहेतुत्वमेव प्राप्तम्। न तु सत्तानिश्चय-रूपतत्साक्षात्कारहेतुत्वं तच्च विचारविशिष्टवेदान्तरूपश्रवणस्य एव युक्तम् अन्यथा विचारात् प्रागपि सत्तानिश्चयप्रसङ्गात्, न च वाक्यजन्यसाक्षात्कारमात्रादेव अविद्यानिवृत्तिलक्षणफल-सम्भवात् सत्तानिश्चयरूपत्वं साक्षात्कारस्य न अन्वेषणीयमिति वाच्यम्? तत्र तत्र ब्रह्मोपदेशप्रदेशेषु यावत् संशयनिवृत्तिः पुनः पुनः प्रश्नप्रतिवचनलिङ्गेन वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यादिश्रुत्या श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारानुवृत्त्यनुमिता-विद्यानिवृत्त्यभावरूपलिङ्गेन च श्रवणमननध्यानशमदमभक्ति-वैराग्यादीनां ज्ञानपरिपाकहेतूनां विधिदर्शनलिङ्गेन च सत्ता-निश्चय-रूप-ब्रह्म-साक्षात्कारस्यैवाविद्यानिवृत्त्यर्थामष्यमाणत्वात्।

न चोक्त उभयतो व्यभिचारः सहकारिवैकल्येनान्वयव्यभिचारस्य अदोषत्वात्। जातिस्मरस्य जन्मान्तरश्रवणात् फलसम्भवेन व्यतिरेकव्यभिचाराभावात्। अन्यथा व्यभिचारेण हेतुत्वबाधे श्रुत्यापि तत्साधनताज्ञानासम्भवात्। घटसाक्षात्कारे चक्षुरतिरेकेण त्वगिन्द्रियमिव

तथा च वेदान्तश्रवणस्य उक्तरूपसाक्षात्कारहेतुत्वम् अप्रामाणिकमिव इति शङ्कते न च तावतेति। वेदान्तानामिति शेषः। अपरोक्षवस्तुविषयकं प्रमाणं स्वविषये साक्षात्कारहेतुरिति प्रसाधनमात्रेण इत्यर्थः। अपरोक्षवस्तुविषयकं प्रमाणम् अपरोक्षज्ञानहेतुरिति स्थिते विचारो विचार्यनिर्णयहेतुरिति च स्थिते कार्यकारणभावद्वयमेलनेन प्रकृते विचारविशिष्टवेदान्तज्ञानरूपश्रवणं सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारहेतुरिति सिध्यति इति आह, विचारमात्रस्येति॥ १०॥

सहकारीति। चित्तैकाग्र्यरूपसहकारिवैकल्येन इत्यर्थः। उक्तकार्यकारणद्वयरूपप्रमाणबलेन श्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे सिद्धे वामदेवस्य जन्मान्तरीयश्रवणादिकं कल्प्यते। यथा जातमात्रे जन्तौ दृश्यमानभोगस्य कारणतया प्राग्भवीयं कर्म कल्प्यते, तद्वदतो न व्यतिरेकव्यभिचार इत्याह, जातिस्मरस्येति। पूर्वजातिं स्मरतो वामदेवस्य इत्यर्थः। अन्यथेति। उक्तरीत्या द्विविधव्यभिचारपरिहारानुपगम इत्यर्थः। व्यभिचारनिश्चयेन हेतुत्वाभावरूपबाधनिश्चयात् श्रवणविधेरबोधकतापत्त्या तत्रापि अपूर्वविधिं

ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणातिरेकेण उपायान्तरमस्तीतिशङ्कायां व्यतिरेकव्यभिचारस्यापि अदोषत्वाच्च। तथा च प्राप्तत्वात् न अपूर्वविधिः। अत एवावृत्तिरसकृदुपदेशात् इति अधिकरणभाष्ये दर्शनपर्य्यवसानानि हि श्रवणादीनि आवर्त्तमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति, यथा अवघातादीनि तण्डुलनिष्पत्त्यवसानानीति श्रवणस्य ब्रह्मदर्शनार्थस्य दृष्टार्थतया दर्शपूर्णमासिकाव-

---

स्यादित्यर्थः। ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणमिव तपोविशेषादिकम् उत्कृष्टजन्मप्राप्तिरूपं वा कारणान्तरमस्तीति शङ्काकाले वामदेवस्य कारणान्तरात् ज्ञानमुत्पन्नमिति शङ्कासम्भवेन श्रवणस्य वामदेवे व्यतिरेकव्यभिचारज्ञानं श्रवणस्य साक्षात्कारहेतुत्वग्रहप्रतिबन्धकं न भवति। न च एकस्य पदार्थस्य ज्ञाने परस्परनिरपेक्षकारणद्वयासम्भवेन ब्रह्मसाक्षात्कारे कारणान्तरसत्ताशङ्कैव न जायते इति वाच्यं? लोके तथा दृष्टत्वादित्याह, घटेति। वेदान्तश्रवणस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वे विधिं विनैव प्राप्ते फलितमाह तथा चेति। श्रवणादिविधेर्नियमविधित्वे सति एव आवृत्त्यधिकरणं सङ्गच्छते इत्याह, अत एवेति। अपूर्वविधित्वाभावादेव इत्यर्थः। अतएव आवृत्त्युपदेश इति सम्बन्धः। दर्शनपर्य्यवसानानि इत्यारभ्य तण्डुलनिष्पत्त्यवसानानि इत्यन्तस्य भाष्यस्य इयं योजना दृष्टार्थानि श्रवणादीनि आवर्त्तमानानि सन्ति दर्शनपर्य्यवसानानि

घातन्यायप्राप्तौ आवृत्त्युपदेशः। अपूर्वविधित्वे तु स न युज्यते सर्वौषधाऽवघातवत्। अग्निचयने सर्वौषधस्य पूरयित्वाऽवहन्त्यथैतदुपदधातीत्युपधेयोलूखलसंस्कारार्थत्वेन विहितस्य अवघातस्य दृष्टार्थत्वाभावात् न आवृत्तिरिति तन्त्रलक्षणे स्थितम्। अतो नियमविधिरेवायम् ॥११॥

भवन्ति। यथावघातादीनि आवर्त्तमानानि तण्डुलनिष्पत्त्यवसानानि भवन्तीति दृष्टार्थानि इत्यत्र दृष्टफलमात्मदर्शनमेव। अयं भावः, आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः इत्यादिना आत्मदर्शनोद्देशेन श्रवणादीनि विधीयन्ते तत्र किमेतानि सकृदनुष्ठेयानि किं वा यावदात्मदर्शनमावर्त्त्यानि ? इति संशये सकृदेव अनुष्ठेयानि तावता विधेश्चरितार्थात्। यथा अग्निचयने सर्वौषधस्य पूरयित्वा अवहन्तीति वाक्यविहितसर्वौषधीनाम् अवहननमुपधेयोलूखलसंस्काररूपं सकृदेव अनुष्ठीयते, तद्वत् तथा च सकृदनुष्ठितश्रवणादिजन्यम् अदृष्टं जन्मान्तरे आत्मदर्शनहेतुरित्यपूर्वविधित्वं श्रवणादिविधीनामिति प्राप्ते सिद्धान्तः, श्रवणाद्यावृत्तिः कर्त्तव्या कुतः असकृदुपदेशात्। तथाहि भृगुवल्ल्यां भृगुं प्रति पिता असकृत्तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व इति उपदिशति तपः आलोचनं ब्रह्मविचारस्तथा छान्दोग्यस्य षष्ठाध्याये श्वेतकेतुं पुत्रं प्रति पिता विचारपूर्व्वकम् असकृत् तत् त्वमसि इति उपदिशति। किञ्च श्रवणादिभिः आत्मदर्शनफले जननीये श्रवणाद्यावृत्तिरूपदृष्टद्वारसम्भवे अदृष्टद्वारकल्पना-योगात् तत्त्वम्पदार्थयोः श्रवणाद्यावृत्तिं विना दुर्बोधत्वाच्च

तदभावे हि यथा वस्तु किञ्चित् चक्षुषा वीक्षमाणस्तत्र स्वागृहीते सूक्ष्मे विशेषान्तरे केनचित् कथिते तदवगमाय तस्यैव चक्षुषः पुनरपि सप्रणिधानं व्यापारे प्रवर्त्तते एवं मनसाऽहमिति गृह्यमाणे जीवे वेदान्तैरध्ययन-गृहीतैः उपदिष्टं निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वमा-

---

तण्डुलनिष्पत्तिफलकावघातवदावृत्तिरेव न तु अग्निचयनान्त-र्गतावघातवत् अनावृत्तिः तदन्तर्गतावघातस्य अदृष्टार्थत्वेन वैषम्यादिति व्युत्पादितमावृत्त्यधिकरणे तदपूर्वविधिवादिनां न सङ्गच्छते इति। तल्लक्षणमेकादशाध्यायः अत इति प्राप्तत्वादित्यर्थः। अतो हेतोः एवकारार्थे अपूर्वविधित्वाभावे अन्वयः॥ ११॥

नियमविधित्वे हेतुमाह तदभावे हीति। तदभावे मनस एव सावधानं तत्र निधाने कदाचित् पुरुषः प्रवर्त्तते इति सम्बन्धः। मनसा गृह्यमाणात्मगतविशेषग्रहणाय मनोव्यापार एव यत्नेन प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह, यथेति। किञ्चिदिति रत्नादि इत्यर्थः। तत्रेति रत्नादावित्यर्थः। तस्य एवेति। ननु व्यापारा-न्तरे इति एवकारार्थः। पुनरपि चक्षुषो व्यापारे प्रवर्त्तते इति सम्बन्धः, प्रणिधानं यथा भवति तथा प्रवर्त्तते इति प्रवृत्ति-क्रियाविशेषणं प्रणिधानं तच्च रत्नादिवस्त्वभिमुखतया चक्षुषः स्थापनमनन्तरसुशीलनव्यापारानुकूलयत्नः प्रवृत्तिरिति प्रणि-धानप्रवृत्त्योर्भेदः। वेदान्तैरिति। नेह नानास्ति किञ्चन प्रज्ञानं ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मीति आदिभिरित्यर्थः। इह ब्रह्मणि नाना-

कर्णं तदवगमाय तत्र सावधानं मनस एव निधाने कदाचित्पुरुषः प्रवर्त्तेत इति वेदान्त-श्रवणे प्रवृत्तिः पाक्षिकी स्यात्। अप्राप्य मनसा सहेति तु मनसैव अनुद्रष्टव्यं इत्यादि श्रुत्यन्तरगतम् … बुद्धेरप्यपि श्रवणेनाऽनवहितमनोविषयेति शङ्का-सम्भवात् ॥१२॥

आत्मज्ञानशेषरूपेण भिन्नं विशेषजातं किञ्चिदपि नास्ति प्रज्ञानं ज्ञानं प्रज्ञानं नित्यस्वप्रकाशजीवचैतन्यं ब्रह्माहं बुद्ध्यादि-साक्षिभूतश्चिदात्मा ब्रह्माऽस्मि भवामीति श्रुतीनामर्थः। अध्ययनपदं साङ्गाध्ययनपरम्। आकर्ण्य परोक्षतया ज्ञात्वा श्रुतौ श्रद्दधानः तदधिगमाय इत्यर्थः। तत्रेति। अहमिति गृह्यमाणात्मनि इत्यर्थः। सावधानमैकाग्र्यं यथा भवति तथा। नन्वहमिति गृह्यमाणजीवे विशेषाकर्णनानन्तरं वेदान्तश्रवण इव कदाचित् मनोव्यापारे वेदान्तविचारनिरपेक्षेऽपि प्रवृत्तिः स्यादिति अयुक्तं श्रुत्या ब्रह्मणि मनोविषयत्वनिषेधात् साङ्गाध्ययनवतः तन्निषेधावगतिसम्भवादिति नेत्याह। अप्राप्य इति। श्रुतिरनवहितमनोविषयेति सम्बन्धः। वाचः सत्य-ज्ञानादिशब्दाः अप्राप्य शक्त्या ब्रह्म अप्रतिपाद्य मनसा सह निवर्त्तन्ते लक्षणामाश्रयन्ते इत्यर्थः। मनसा सह इत्यनेन मनसोऽपि ब्रह्मणि प्राप्तिर्निषिध्यते इति भावः। ब्रह्मणि मनोविषयत्वनिषेधवत् तद्विषयत्वमपि श्रुत्या बूयते। तथाच श्रुत्योर्विरोधे सति मनः अविद्यतवृत्तिगम्यत्वप्रतिपादकश्रुतौ बुद्धे-अयंत्वविशेषणबलात् विषयत्वनिषेधश्रुतेरनवहितमनोविषयत्व

अथ वा जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यादिश्रवणाद्भिन्नात्मज्ञानात् मुक्तिरिति भ्रमसम्भवेन मुक्तिसाधनज्ञानाय भिन्नात्मविचाररूपशास्त्रान्तरश्रवणेऽपि पक्षे

निषेधार्थकत्वप्रतीतेस्तथा च साङ्गाध्ययनवत उक्तव्यवस्थाप्रतीतिसम्भवात् मनस एव व्यापारे प्रवृत्तिः दुर्वारा इत्याह। मनसैवेति अनवहितत्वमैकाग्रताशून्यत्वम्। शङ्कासम्भवादिति। अशक्तत्वविशेषणसामर्थ्येन यथोक्तव्यवस्थानिश्चयसम्भवादिति वक्तव्ये शङ्कासम्भवादित्युक्तेरयमाशयः, निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारे मनसः करणत्वं नास्ति। औपनिषदत्वश्रुतिविरोधात् सोपाधिकात्मसाक्षात्कारेऽपि न तस्य करणत्वं तत् साक्षात्कारस्य नित्यसाक्षिरूपत्वात् मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादौ तृतीयावाक्योत्थवृत्तिसाक्षात्कारं प्रति साधनत्वाभिप्रायेत्यादिकं सर्वं शाब्दापरोक्षवादे वक्ष्यते। तथाच वस्तुतो मनसः करणत्वाभावात् मनस एव व्यापारे पुरुषः कदाचित् प्रवर्त्तेत इत्युत्प्रेक्षितं नियमविधिव्यावर्त्त्यमसङ्गतमेवेति ॥१२॥

अतएव व्यावर्त्त्यान्तरमाह अथ वेति। अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य हि तरति शोकमात्मवित् इत्यादि श्रुत्या आत्मज्ञानं मुक्तिसाधनमिति ज्ञानं भवति। न च साङ्गाध्ययनवतोऽपि लोके विचारमन्तरेण आत्मतत्त्वज्ञानजन्मास्ति आत्मप्रतिपादकवेदान्तेषु नानाविधयोजनासम्भावनया तात्पर्यसंशयादेरनुभवसिद्धत्वात् ततश्च मुक्तिसाधनज्ञानार्थी तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतात्पर्य्यभ्रमसंशयादिनिरासाय वेदान्तविचारे प्रवर्त्तमानो यथा ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे प्रवर्त्तते तथैव न्याय-

प्रवृत्तिः स्यात् इति अद्वितीयात्मपरवेदान्तश्रवण-नियमविधिरस्तु। इह आत्मशब्दस्येदं सर्वं

सांख्यादिशास्त्रविचारेऽपि कदाचित् प्रवर्त्तेत तत्रापि तदभिमतयोजनया वेदान्तविचारसत्वात्। न च सांख्यादितर्कशास्त्रगतात्मविचारस्य अद्वितीयात्मविचाररूपत्वाभावेन तादृशात्मनि वेदान्तानां तात्पर्य्यभ्रमसंशयाद्यनिवर्त्तकत्वात् विशिष्य स्वयमेव तत्र तात्पर्य्यभ्रमादिहेतुत्वाच्च न तत्र आत्मज्ञानार्थिनः प्रवृत्तिः सम्भवतीति वाच्यं ? जीवभिन्नपरमात्मज्ञानं मुक्तिसाधनमिति भ्रमेण तत्रापि प्रवृत्तिसम्भवात्। न च शास्त्राध्ययनवतो भिन्नात्मज्ञानं मुक्तिसाधनमिति भ्रमो न सम्भवति। अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मविदाप्नोति परम् इत्यादिवेदान्तेषु जीवाभिन्नपरमात्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वप्रतीतेरिति वाच्यं ? जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति श्रुतिगतान्यशब्देन भ्रमसम्भवात् यदा ईशं सन्निधिमात्रेण बुद्ध्यादिप्रवर्त्तकम् अन्यं वस्तुगत्या बुद्ध्यादिभ्यो भिन्नं भ्रान्त्या बुद्ध्याद्यभिन्नत्वेन चिदात्मनो गृहीतत्वात् भिन्नत्वोपदेशः सफलः नतु जीवभिन्नमित्यर्थः। जीवब्रह्माभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतया उपदेशानपेक्षत्वात् जुष्टं ऋषिसङ्घैः सेवितम् ऋषिसङ्घजुष्टमिति श्रुत्यन्तरात्, पश्यति ईशोऽहमिति साक्षात्करोति तदा अस्य ईशस्य महिमानं महत्त्वोपलक्षितं स्वरूपम् इति एति प्राप्नोति वीतशोकश्च भवतीति श्रुतेर्वास्तवार्थः। ननु श्रोतव्यवाक्ये आत्मविचारमात्रं प्रतीयते, न तु अद्वैतात्मविचारः ततश्च कथमनेन विधिना-ऽभिन्नात्मविचारव्यावृत्तिलाभ इत्यत आह, इहेति। अत्र

यद्वयमात्मेत्यादिप्रकरणपर्य्यालोचनया अद्वितीयात्मपरत्वात्। न हि वस्तुसत्साधनान्तरप्राप्तावेव नियमविधिरिति कुलधर्मः। येन वेदान्तश्रवणनियमार्थवत्त्वाय नियमादृष्टजन्यस्वप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारा सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारस्य वेदान्तश्रवणैकसाध्यत्व-

---

आदिपदेन आत्मनि दृष्टे सर्वं विदितं भवतीति प्रतिज्ञावाक्ये गृह्यते आत्मनः सर्वाधिष्ठानतया सर्वात्मकत्वेऽपि सति आत्मनि विदिते तद्व्यतिरिक्तं सर्वं तत्त्वतो विदितं भवति सर्वमात्मैवेति सामानाधिकरण्यञ्च सिध्यति नान्यथा तथा च श्रोतव्यवाक्यस्थमात्मपदमद्वितीयात्मपरमेवेति तद्विचारविधिना भिन्नात्मविचारव्यावृत्तिर्लभ्यते इति भावः। ननु तण्डुलनिष्पत्ताववहननस्येव नखविदलनादेरपि वस्तुतः साधनत्वात् तन्निवृत्तिफलको नियमविधिर्युक्तः इह तु अद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारे भिन्नात्मविचारस्य न वस्तुतः साधनत्वमस्तीति तन्निवृत्तिफलको नियमविधिर्न युज्यते। न च माभूद्भिन्नात्मविचारस्य व्यावर्त्त्यत्वं नैतावता नियमविध्यनुपपत्तिः। प्रकृतेऽपि गुरुनिरपेक्षविचारभाषाप्रबन्धेतिहासपुराणादीनाम् उपाचरिष्यमाणानां सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वसत्त्वेन व्यावर्त्त्यसम्भवादिति वाच्यं? तेषामप्यनन्तरमेव वक्ष्यमाणरीत्या अविद्यानिवर्त्तकसत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारा गुर्वधीनवेदान्तविचारवत् साक्षात्कारहेतुत्वेन वस्तुतः साधनत्वाभावात्तथा च न नियम-

स्वाभ्युपगन्तव्यत्वेन तत्र वस्तुतः साधनान्तराभावात् न नियमविधिर्युज्यते इति चाशङ्केत किं तु यत्र साधनान्तरतया सम्भावनया पक्षे प्राप्ता विधित्सितसाधनस्य पाक्षिक्यप्राप्तिर्निवारयितुं न शक्यते तत्र नियमविधिः । तावता एव अप्राप्तांशपरिपूरणस्य तत्फलस्य सिद्धेः ॥१३॥

विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह न चेति । कुलधर्म इति कुलक्रमागतधर्मस्य यथा आवश्यकता तथा वस्तुतस्साधनान्तरप्राप्तेरावश्यकत्वं न हि इत्यर्थः ।

येनेति । आवश्यकत्वेन इत्यर्थः । नियमार्थवत्त्वायेति । विधित्सितगुर्वधीनवेदान्तश्रवणेनैव गुरुनिरपेक्षविचारादिनापि सत्तानिश्चयरूपसाक्षात्कारस्वरूपोत्पत्तिसम्भवे सति गुर्वधीनवेदान्तश्रवणनियमस्य दृष्टप्रयोजनाभावान्नियमादृष्टमुपेयं तस्य च कल्मषनिवृत्तिद्वारा विद्यासाधनत्वञ्च कल्पनीयमेव इत्यर्थः । अदृष्टजन्यत्वं कल्मषनिवृत्तेर्विशेषणं स्वपदं साक्षात्कारपरम् । आशङ्क्येतेति । येनाशङ्क्येतेति सम्बन्धः । यत्र विधित्सितसाधनस्य अप्राप्तिः पाक्षिकी निवारयितुं न शक्यते तत्र नियमविधिरित्यत्र हेतुमाह तावता एव इति । अप्राप्तांशलाभमात्रेण एवेत्यर्थः । विधित्सितसाधनस्य पाक्षिक्याम् अप्राप्तौ हेतुमाह, साधनान्तरतयेति । सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारस्य दृष्टफलतया तत् स्वरूपे वेदान्तविचारवत् भाषाप्रबन्धादेरपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव साधनत्वं बुद्धिस्थं भासते पूर्वोक्तरीत्या वस्तुतः साधनत्वाभावात् सम्भावनया इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

अथ वा गुरुमुखाधीनाध्ययनादिव निपुणस्य स्वप्रयत्नमात्रसाध्यादपि वेदान्तविचारात् सम्भवति सम्यग्निश्चयरूपं ब्रह्मापरोक्षज्ञानं किं तु गुरुमुखाधीनवेदान्तवाक्यश्रवणनियमाऽदृष्टमविद्यानिवृत्तिं प्रति कल्मषनिरासेन उपयुज्यत इति तदभावेन प्रतिबद्धमविद्यामनिवर्त्तयत् परोक्षकल्पम् अवतिष्ठते। न च ज्ञानोदये अज्ञानाऽनिवृत्त्यनुपपत्तिः। प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्रापेक्षितत्वेन सत्यपि प्रत्यक्षविशेषदर्शने उपा-

---

व्यावर्त्यान्तरमाह, अथ वेति। मात्रपदेन गुरुर्व्यवच्छिद्यते तर्हि उक्तब्रह्मापरोक्षज्ञानेनैव अविद्यानिवृत्तिलक्षणफलसिद्धेः किं गुर्वधीनश्रवणविधिना इति शङ्कते। किन्त्विति। श्रवणनियमविध्यर्थवत्त्वाय नियमादृष्टस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानेन स्वफलसिद्ध्यर्थमपेक्षणीयत्वकल्पनात् न उक्तापरोक्षज्ञानात् अविद्यानिवृत्तिसिद्धिरिति परिहरति गुरुमुखेति। निरासेनेति। निरासारित्यर्थः। इति इत्यनन्तरं कल्पनीयत्वेन इति शेषः। तदभावेन ति। कल्मषनिरासाभावेन कल्मषेण इत्यर्थः। कल्पमिति ल्यमित्यर्थः। न च नियमार्थवत्त्वाय इत्यादिपूर्वग्रन्थे नियमाष्टस्य कल्मषनिवृत्तिद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ हेतुत्वमुक्तम्। अत्र च त्पन्नेन ज्ञानेन अविद्यानिवृत्तौ जननीयायां तत्र प्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारा श्रवणनियमादृष्टस्य साधनत्वोक्तौ पूर्वापरवरोध इति वाच्यम्? मतभेदेन विरोधाभावात्। ननु एव-

धिना प्रतिबन्धात् प्रतिबिम्बरूपभ्रमाऽनिवृत्तिवत् तदनिवृत्त्युपपत्तेः। एवं च लिखितपाठादिनापि स्वाध्यायग्रहणप्रसक्तौ गुरुमुखाधीनाध्ययननियमविधिवत् स्वप्रयत्नमात्रपूर्वकस्यापि वेदान्तविचारस्य सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारार्थत्वेन पक्षे प्राप्तौ गुरुमुखाधीनश्रवणनियमविधिरयमस्तु ॥१४॥

न च तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदिति गुरूपसदनविधिनैव गुरुरहितविचारव्यावृत्ति-

---

मपि उत्पन्नब्रह्मविद्या स्वकीयाविद्यानिवृत्तये नियमादृष्टसाध्यां कल्मषनिवृत्तिमपेक्षते इत्ययुक्तं प्रमात्वात् शुक्त्यादिप्रमावत् इति मत्वा शङ्कते। न च ज्ञानोदये इति। अनिवृत्त्यनुपपत्तिरिति। अज्ञाननिवृत्तिरेव स्यादित्यर्थः। शुक्तिप्रमास्थले अन्यापेक्षाभावेऽपि प्रतिबिम्बभ्रमस्थले विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकाभावापेक्षादर्शनेन ब्रह्मविद्याया अपि तदपेक्षोपपत्तेः इति परिहरति। प्रतिबन्धकाभावस्य इति। यद्यपि प्रतिबन्धकाभावस्य सिद्धान्ते न कुत्रापि हेतुत्वं तथापि अप्रतिबद्धा सामग्री कार्यहेतुरिति उपगमादस्त्येव अवच्छेदकतया प्रतिबन्धकाभावापेक्षेति भावः। तदनिवृत्त्युपपत्तेरिति। गुरुरहितविचारसाध्यविद्यया अविद्यानिवृत्त्यभावोपपत्तेरित्यर्थः। श्रवणनियमविधिं सदृष्टान्तमुपपादयति। एवं चेति। गुरुरहितविचारस्य व्यावर्त्यस्य लाभे सतीत्यर्थः। लिखितेति।

सिद्धेर्विफलो नियमविधिरिति प्राप्तम्। गुरू-पसदनस्य श्रवणाङ्गतया श्रवणविध्यभावे तद्विधि-रेव नास्तीति तेन तस्य वैफल्याप्रसक्तेः। अन्यथा

अभ्युदयनिःश्रेयसकामस्य वेदार्थानुष्ठानं विना न अभ्युद-यादिसिद्धिः तदनुष्ठानं च वेदार्थज्ञानं विना न सम्भवति तदर्थज्ञानं च स्वाध्यायपदवाच्यवेदावाप्तिं विना न सम्भ-वति वेदावाप्तिं प्रति च गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणलक्षण-मध्ययनं लिखितपाठादिश्च साधनत्वेन लोके प्रसिद्धं तथा चाध्ययनविधिवाक्येन वेदाध्ययनं नियम्यते, अध्ययनेन एव अक्षरावाप्तिं सम्पादयेदिति। तेन च लिखितपाठादि-व्यावृत्तिर्लभ्यते यथा तथा प्रकृतेऽपि इत्यर्थः। ननु ब्रह्म-विज्ञानार्थं गुर्वभिगमनं श्रूयते। न च तस्य श्रुतिजन्ये ब्रह्मज्ञाने साक्षात्साधनत्वमस्ति अतस्तज्ज्ञाने जननीये द्वारापेक्षायां गुर्वधीनविचार एव योग्यतया द्वारत्वेन कल्प्यते, न त्वदृष्टं दृष्टद्वारसम्भवेऽदृष्टकल्पनायोगात् गुर्वभिगमनस्य गुर्वधीनविचारद्वारा ज्ञानसाधनत्वे अभिगमनविधिना सिद्धे तेनैव गुरुरहितविचारव्यावृत्तिसिद्धे निष्फलः॥ १४॥

श्रोतव्यवाक्ये श्रवणनियमविधिरिति प्रकृते न वेति। ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेनेति पूर्ववाक्यनिर्दिष्टो ब्राह्मणः स इति परामृश्यते निर्वेदं वैराग्यं प्राप्नुयात् इति यावत् केन प्रकारेण इत्यत आह, श्रुतिरकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति अतो मोक्षप्रब्रह्मज्ञान-साध्यं मत्वा तज्ज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदित्यर्थः। श्रोतव्य-वाक्येन गुर्वधीनविचारे नियमिते सति तदङ्गतया गुर्वभिगमन-

अध्ययनाङ्गभूतोपगमविधिनैव लिखितपाठादिव्यावृत्तिः इति अध्ययननियमोऽपि विफलः स्यात्॥ १५ ॥

अथ वा अद्वैतात्मपरभाषाप्रबन्धस्य श्रवणस्य पक्षे प्राप्त्या वेदान्तश्रवणे नियमविधिरस्तु। न च न म्लेच्छितवा इत्यादिनिषेधादेव तदप्राप्तिः। शास्त्र-व्युत्पत्तिमान्द्यात् वेदान्तश्रवणमशक्यमिति पुरुषार्थनिषेधमुल्लङ्घ्यापि भाषाप्रबन्धेन अद्वैतं जिज्ञासमानस्य तत्रापि प्रवृत्तिसम्भवेन नियम-

---

विधीयते। श्रवणविध्यभावे तु उपगमनविधेः आत्मलाभाभावात् न श्रवणविधिवैफल्यापादकतेति परिहरति गुरूपसदनस्य इति। अङ्गविधिना प्रधानविधिवैफल्यापादनेऽतिप्रसङ्गमाह, अन्यथेति। विधिनैवेति गुरूपगमनस्य अक्षरावाप्तिं प्रति अध्ययनरूपदृष्टद्वारसम्भवे तत्त्यागायोगादिति भावः ॥१५॥

व्याख्यान्तरमाह, अथवेति। नियमविधिरस्त्विति अद्वैतजिज्ञासमानेन वेदान्ता एव विचारणीया न भाषाप्रबन्धा इति विचारविषयनियमविधिरस्त्वित्यर्थः। ननु म्लेच्छ-शब्दितस्य भाषाप्रबन्धरूपापशब्दस्य उच्चारणं पुरुषेण न कर्त्तव्यम् अन्यथा पुरुषः प्रत्यवायी भवेदिति निषेधबलादेव श्रवणाधिकारिणो भाषाप्रबन्धव्यावृत्तिसिद्धेः किं विधिनेति शङ्कते न चेति। यदि भाषानिषेधस्य ज्ञानाङ्गत्वं स्यात् तदा तद्वि-[illegible] तत्र प्रवृत्तौ ज्ञानानुत्पत्तिभयेन तत्र न प्रवर्त्तेत। ननु

विधेरर्थवत्त्वोपपत्तेः। अभ्युपगम्यते हि क्रत्वधिकरणे व्युत्पादितं पुरुषार्थे अनृतवदननिषेधे सत्यपि दर्शपूर्णमासमध्ये कुतश्चिद्धेतोरङ्गीकृततन्निषेधोल्लङ्घनस्याऽविकलां क्रतुसिद्धिं कामयमानस्य अनृतवदने प्रवृत्तिः स्यादिति पुनः क्रत्वर्थतया दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'नाऽनृतं वदेदिति निषेध इति क्रत्वर्थतया निषेधस्यार्थवत्त्वम् ॥ १६ ॥

एतदस्ति पुरुषार्थत्वात् तन्निषेधस्य तथा च तन्निषेधमुल्लङ्घ्यापि कदाचित् भाषाप्रबन्धादिश्रवणे प्रवृत्तिः सम्भवतीति परिहरति शास्त्रव्युत्पत्तीति। उल्लङ्घने हेतुमाह, अशक्यमिति। अशक्यत्वे हेतुर्व्युत्पत्तिमान्द्यम्। ननु यस्य अधिकारिणो व्युत्पत्तिमान्द्यात् वेदान्तश्रवणमशक्यं तं प्रति वेदान्तविचारनियमविधिः कथम् अशक्यार्थे विध्यनुपपत्तेरिति चेत्? न, मन्दस्य भाष्यादिविचारासम्भवेऽपि वेदान्तप्रकरणविचारस्य मन्दाधिकारिणोऽपि सम्भवात् तदुक्तं पञ्चदश्यां "मन्दप्रज्ञं तु जिज्ञासुमात्मानन्देन बोधयेत् बोधयामास मैत्रेयीं याज्ञवल्क्यो निजप्रियाम्" इति आत्मानन्दनामप्रकरणेन इत्यर्थः। पुरुषार्थनिषेधमुल्लङ्घ्यापि महाफलसिद्ध्यर्थं निषिद्धे प्रवृत्तिस्तन्निषेधेन विधेः अर्थवत्ता च मीमांसकैरपि स्वीकृता इत्याह अभ्युपगम्यते हि इति। अङ्गीकृतं निषेधोल्लङ्घनमयेन स तथोक्तः कुतश्चिदित्यनेन सूचितं हेतुमाह अविकलामिति। अर्थवत्त्वमिति व्युत्पादितमिति पूर्वेण अन्वयः॥ १६ ॥

exclude

यद्वा यथा मन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्मृतिः साध्येति नियमस्तन्मूलकल्पसूत्रात्मीयग्रहणकवाक्यादीनामपि पक्षे प्राप्तेस्तथा वेदान्तमूलेतिहासपुराणपौरुषेयप्रबन्धानामपि पक्षे प्राप्तिसम्भवात् नियमोऽयमस्तु ॥१७॥

व्यावर्त्यान्तरमाह, यद्वेति। मन्त्रैरेव इति। अग्निर्मूर्धा इत्यादयो मन्त्राः श्रुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः। किम् उच्चारणमात्रेण अदृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकारं कुर्वन्त उत दृष्टेन एव अर्थस्मरणेन इति सन्देहे कल्पसूत्रादिनापि अनुष्ठेयाद्यर्थस्मृतिसम्भवात् अदृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्तेराद्धान्तः मन्त्राणामर्थप्रकाशनद्वारा क्रतूपकारकत्वं दृष्टद्वारसम्भवेऽदृष्टकल्पनानुपपत्तेः। तथा च फलवदनुष्ठानापेक्षितक्रिया तत्साधनस्मरणद्वारा मन्त्राणां कर्माङ्गत्वं न च क्रिया तत्साधनस्मरणस्य मन्त्रैरिव कल्पसूत्रादिभिरपि सम्भवान्न तस्य द्वारत्वमिति वाच्यम् ? मन्त्रैरेव मन्त्रार्थः स्मर्तव्य इति नियमविधिसम्भवात्। नियमस्त्वदृष्टार्थो भविष्यति तदुक्तं "यत्र दृष्टं न लभ्येत स्यात् तथादृष्टकल्पने"ति तथा च यथा मन्त्रनियमविधिना मन्त्रमूलककल्पसूत्रादिव्यावृत्तिः क्रियते तथा अधीतसाङ्गस्वाध्यायेन ब्रह्मजिज्ञासुना वेदान्ता एव विचार्या इति वेदान्तनियमे कृते तन्मूलेतिहासादीनां व्यावृत्तिर्लभ्यते इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकग्रन्थयोः अर्थः। याज्ञिकैः प्रणीतमनुष्ठानसमवेतपदार्थसंग्राहकवाक्यम् ग्रहणकवाक्यम् इतिहासो महाभारतं पौरुषेयप्रबन्धः प्रबोधचन्द्रोदयादिः उदाहृतानि व्यावर्त्यान्युपलक्षणमन्येषामपि व्यावर्त्यानां सम्भवात्।

सर्वथा नियमविधिरेवायम्। सहकार्य्यन्तर-विधिरित्यधिकरणभाष्ये अपूर्वविधित्वोक्तिस्तु नियमविधित्वेऽपि पाक्षिकाप्राप्तिसद्भावात् तदभि-प्रायेति तत्रैव पक्षेणेति पाक्षिकाप्राप्तिकथनपर-

तथाहि तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतौ ब्रह्मप्रतिपत्ति-द्वारा तत्प्राप्तिं प्रति उपायद्वयं निर्दिष्टम्। श्रवणमनननिदि-ध्यासनात्मकः सांख्यशब्दार्थ एकः तृतीये परिच्छेदे वक्ष्यमाणो योगशब्दोदितः उपासनामार्गस्त्वपरः तत्प्रकृतं कारणं जगत्कारणत्वेन उपलक्षितं ब्रह्म सांख्ययोगाभ्यां ज्ञानद्वाराभि-पन्नम् आभिमुख्येन प्रत्यक्त्वेन प्राप्तमिति श्रुत्यर्थः। तथा सगुण-ब्रह्मोपासनमुपासकस्य ब्रह्मलोकं गतस्य तत्त्वसाक्षात्कारद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुरिति ब्रह्ममीमांसायां प्रसिद्धं तथा तपोविशेषा-दिकं साक्षात् तत्त्वज्ञानसाधनत्वेन पुराणादिप्रसिद्धमुदाहर्त्त-व्यम्। तथाच गुरुदेवाप्तेषु श्रद्धावतः कुशलस्य श्रवणाधिका-रिणः तत्त्वज्ञानार्थमुक्तेषु योगमार्गसगुणोपासनयोः विशेषादिषु अपि वेदान्तश्रवण इव कदाचित् प्रवृत्तिः स्यादिति तन्नि-वृत्तिफलको नियमविधिः सम्भवति॥ १७॥

नियमविधिपक्षमुपसंहरति, सर्वथेति। ननु नियमविधित्व-े सहकार्य्यन्तरविधिरित्यधिकरणभाष्यविरोध इत्यत आह, सहकार्य्यन्तरेति। अपूर्वविधित्वस्य निराकृतत्वादिति भावः। तत्रैव इति तदधिकरणभाष्ये एव इत्यर्थः। श्रोतव्यवाक्येन विचिकित्सापरीक्षशाब्दज्ञानोद्देशेन एव श्रवणं विधीयते। तु शाब्दसाक्षात्कारोद्देशेन शब्दस्य स्वतः परोक्षज्ञानजनन-स्वाभाव्यात् विचारसहकृतस्य अपि शब्दस्य ...

सूत्रपदयोजनेन स्पष्टीकृतमिति विवरणानुसारिणः ॥ १८ ॥

कृतश्रवणस्य प्रथमं शब्दात् निर्विचिकित्सं परोक्षज्ञानमेव उत्पद्यते शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्येन कॢप्तसामर्थ्यानतिलङ्घनात्। पश्चात् तु कृतमनननिदिध्यासनस्य सहकारिविशेषसम्पन्नात् तत एव अपरोक्षज्ञानं जायते तत्तांशगोचरज्ञानासमर्थस्यापि इन्द्रियस्य तत्समर्थसं-

---

हेतुत्वादर्शनाच्च परोक्षज्ञानफलकोऽपि अयं नापूर्वविधिः विधिं विनाऽपि शब्दे शाब्दज्ञानहेतुत्वस्य विचारविचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य च प्राप्तौ तदुभयबलेन विचारविशिष्टवेदान्तरूपश्रवणस्य निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानहेतुत्वप्राप्तेः साधितत्वात् ॥ १८ ॥

किन्तु पूर्वोक्तान्येव व्यावर्त्यान्यादाय नियमविधिरेव इति मतमाह कृतश्रवणस्य प्रथममिति। ननु मनननिदिध्यासने किं निर्विचिकित्सशाब्दपरोक्षज्ञानोद्देशेन एव विधीयेते किंवा शाब्दापरोक्षं प्रति? नाद्यः, मननाद्यनुष्ठानात् प्राक्श्रवणमात्रादेव तत्सिद्धेः। न द्वितीयः, शब्दस्य परोक्षज्ञानजनन एव सामर्थ्यस्य त्वदभिमतत्वादिति आशङ्कां द्वितीयपक्षपरिग्रहेण परिहरति पश्चादिति। शाब्दनिर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानानन्तरमित्यर्थः। कृते मनननिदिध्यासने येन सः तथोक्तः। तत एवेति। शब्दादेवेत्यर्थः। सहकारिवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यदर्शनादिति भावः। तदेव उदाहरणेन दर्शयति तत्तांशेति। तत्समर्थेति तत्तां

संस्कारसाहित्यात् प्रत्यभिज्ञानजनकत्ववत्, स्वतः अपरोक्षज्ञानजननाऽसमर्थस्यापि शब्दस्य विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारस्थले तत्समर्थत्वेन क्लृप्तभावनाप्रचयसाहित्यात् अपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तं। ततश्च शब्दस्य स्वतः स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वस्य भावनाप्रचयसहकृतज्ञानकारणत्वावच्छेदेन विधुरान्तःकरणवत् अपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य च प्राप्तत्वात् पूर्ववन्नियमविधिरिति तदेकदेशिनः॥ १९॥

गोचरज्ञानजननसमर्थेत्यर्थः। शब्दस्य इति। शब्दस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तम् इति उत्तरत्र सम्बन्धः। ननु तत्तांशसंस्कारस्य इन्द्रियसहकारित्वेन क्लृप्तावपि भावनाप्रचयस्य ज्ञानकरणसहकारित्वेन साक्षात्कारजननसामर्थ्यं न क्वापि क्लृप्तमित्याशङ्क्याह विधुरेति। तत्समर्थत्वञ्च साक्षात्कारजननं तच्छब्दार्थः। ननु एवमपि शब्दसहकारित्वेन मननध्यानात्मकभावनाप्रचयस्य मानान्तरेण शाब्दसाक्षात्कारं प्रति हेतुत्वाप्राप्तेर्मननादिविधेः अपूर्वविधित्वप्रसङ्ग इति नेत्याह ततश्चेति। परोक्षज्ञानजनकत्वस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य च प्राप्तत्वादिति सम्बन्धः। परोक्षज्ञानहेतुत्वस्य प्राप्त्यभिधानं श्रवणविधेर्नियमविधित्वार्थमिति द्रष्टव्यम्। विधुरेति। भावनासहकृतस्य विधुरान्तःकरणस्य कामिनीसाक्षात्कारहेतुदर्शनस्थले वह्निरवतत्त्वमपि अन्तःकरणं वाह्यवस्तुभावनासहकृतं सत्साक्षात्कारहेतुरिति

वेदान्तश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कारः किन्तु मनसैव सः मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः। शास्त्राचार्य्योपदेशशमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने कारणमिति गीताभाष्यवचनाच्च। श्रवणं तु निर्विचिकित्सपरोक्षज्ञानार्थमिति तादर्थ्येनैव नियमविधिरिति केचित् ॥२०॥

विशिष्य कार्य्यकारणभावे ग्रहीतव्ये लाघवात् बाधकाभावाच्च भावनाप्रचयसहकृतं ज्ञानकरणत्वावच्छिन्नमपरोक्षज्ञानं प्रति हेतुरिति कार्य्यकारणभावो गृह्यते इति भावः। अत्र शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यमेवासिद्धं ज्ञानगतपरोक्षत्वादेः करणविशेषपरोक्षत्वस्य च निराकरिष्यमाणत्वादतः शाब्दापरोक्षं प्रति मननादेरिव श्रवणस्यापि विधिर्नानुपपन्न इति अस्वरसं सूचयति तदेकदेशिन इति। विवरणैकदेशिन इत्यर्थः ॥१९॥

मतान्तरमाह, वेदान्तश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कार इति। शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्येन कृतसामर्थ्यनितिलङ्घनादिति हेतुरत्रापि मते द्रष्टव्यः किं तर्हि ब्रह्मसाक्षात्कारे करणमिति पृच्छति किन्तु इति। मन एव कारणमिति मत्वा तत्र मानमाह मनसैवेति। क्वचित् किन्तु इत्यनन्तरं पृथक् मनसैवेति पाठोऽस्ति तदा न अनुपपत्तिः तत्रैव भाष्यसम्मतिमाह शास्त्रेति। शास्त्रं "तत् त्वमसि"इत्यादिवाक्यम्, आचार्य्योपदेशः आचार्य्यकर्तृकवाक्यार्थविवरणरूपः, आदिपदं दमनियमादिसंग्रहार्थं तथा चात्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मानसत्वप्रतिपादनेन तत्कारणमनःसहकारितयैव मनननिदिध्यासनयोः विधिर्न

अपरोक्षज्ञानार्थत्वेनैव श्रवणे नियमविधिः द्रष्टव्य इति फलकीर्त्तनात् तादर्थ्यं च तस्य कारणभूतमनःसहकारितयैव,न साक्षात्,शब्दात् अपरोक्षज्ञानानङ्गीकारात्। न च तस्य तेन रूपेण तादर्थ्यं न प्राप्तमित्यपूर्वविधित्वप्रसङ्गः श्रावणेषु षड्जादिषु समारोपितमरस्पराविवेकनिवृत्त्यर्थं गान्धर्वशास्त्रश्रवणसहकृतश्रोत्रेण

तु पूर्वमत इव शाब्दसाक्षात्कारकारणशब्दसहकारितयेति पूर्वमतादस्य मतस्य विशेषः सूचितो भवति। श्रवणे तु पूर्वमतादविशेषमाह श्रवणं तु इति। तादर्थ्येनैवेति। निर्विचिकित्सशाब्दपरोक्षज्ञानार्थत्वेन एवेत्यर्थः॥ २०॥

मतान्तरमाह, अपरोक्षज्ञानेति। ननु तर्करूपविचारात्मकस्य श्रवणस्य स्वतः साक्षात्कारफलत्वायोगात् तदनुमानं प्रमाणं वक्तव्यं तच्च किमित्यपेक्षायामाह तादर्थ्यं चेति। साक्षात्कारार्थत्वं चेत्यर्थः। तस्येति वेदान्तश्रवणस्य इत्यर्थः। कारणभूतेति। ब्रह्मसाक्षात्कारकारणभूतेत्यर्थः। ननु ब्रह्मसाक्षात्कारकारणशब्दसहकारितया इति एवकारार्थः। न साक्षादिति। वेदान्तश्रवणस्य साक्षात् स्वातन्त्र्येण साक्षात्कारजनकत्वं नास्ति तस्य तर्करूपतया स्वतः प्रमाणत्वाभावादिति भावः। मनः सहकारितया एव इत्येवकारार्थे हेतुमाह शब्देति। तस्येति वेदान्तश्रवणस्य इत्यर्थः। तेन रूपेणेति। साक्षात्कारकारणं मनः सहकारित्वरूपेण इत्यर्थः। साक्षात्कारकरणमनःसहकारित्वेन प्राप्त्यभावेऽपि तत्करणेन्द्रियसहकारित्वेन प्राप्तिरस्तीत्याह

परस्परासङ्कीर्णतया तद्याथार्थ्यापरोक्षदर्शनेन प्रकाशमाने वस्तुनि आरोपिताऽविवेकनिवर्त्तकं शास्त्रसद्भावे तच्छ्रवणं तत्साक्षात्कारजनकेन्द्रिय-सहकारिभावेन उपयुज्यते इत्यस्य क्लृप्तत्वादित्येके ॥ २१ ॥

श्रावणेषु इति। श्रोत्रजन्यप्रत्यक्षविषयेषु इत्यर्थः। षड्जादिषु इति षड्जादयो ध्वनिविशेषाः तेषु गान्धर्वशास्त्रश्रवणरहितस्य परस्पराविवेकः समारोपितो वर्त्तते। परस्पराविवेको नाम परस्परं तदात्म्यरूपः परस्परधर्मवत्तारूपश्चेति बोध्यम्। गान्धर्वशास्त्रविचारवतश्च तद्विचारसहकृतश्रोत्रेन्द्रियेण एव षड्जादयः परस्परं विविक्ततया अनुभूयन्ते। एवं मनसा अन्तरिन्द्रियेण अनुभूयमानेषु चिदात्मनः प्राणशरीरादिषु परस्परं तादात्म्यादिरूपाविवेकः प्राणिनामनुभवसिद्धोऽत्रापि यदि आरोपनिवर्त्तकं शास्त्रमस्ति तदा तत्सहकृतमन्तरिन्द्रियमेव बुद्ध्यादि विविक्तमात्मानं ब्रह्मस्वरूपतया वेदान्तैः प्रतीयमानं साक्षात्कारयेदिति विचारवान् पुरुषः षड्जादिस्वरसाक्षात्कारस्थले कार्य्यकारणभावं कल्पयति इत्याह प्रकाशमाने इति। तच्छ्रवणं शास्त्रश्रवणम्। तत्साक्षात्कारीति। प्रकाशमानवस्तुसाक्षात्कारीत्यर्थः। उपयुज्यते विविक्ततया वस्तु साक्षात्कारहेतुर्भवति इत्यर्थः। इत्यस्येति। इति उक्तप्रकारेण श्रवणस्य साक्षात्कारकारणभूतेन्द्रियसहकारित्वस्य वेदान्तश्रवणे विधिं विनैव प्राप्तत्वात् न अपूर्वविधित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। उक्तेषु पक्षेषु शाब्दापरोक्षोद्देशेन वा शाब्दपरोक्षोद्देशेन वा श्रवणविधिरिति सिद्धम्॥

वेदान्तवाक्यानां अद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्य्य-निर्णयानुकूलन्याय-विचारात्मक-चेतोवृत्ति-विशेषरूपस्य श्रवणस्य न ब्रह्मणि परोक्षमपरोक्षं वा ज्ञानं फलं तस्य शब्दादिप्रमाणफलत्वात्। न चोक्तरूप-विचाराऽवधारिततात्पर्य्यविशिष्टशाब्द-ज्ञानमेव श्रवणमस्तु तस्य ब्रह्मज्ञानं फलं युज्यते इति वाच्यम्? ज्ञाने विध्यनुपपत्तेः। श्रवण-विधिर्विचारकर्त्तव्यता-विधायकजिज्ञासासूत्रमूलत्वोपगमाच्चोहापोहात्मक मानसक्रियारूपवि-चारस्यैव श्रवणत्वौचित्यात्। न च विचारस्यैव तात्पर्य्यनिर्णयद्वारा तज्जन्यतात्पर्य्यभ्रमादिपुरुषा-पराधरूपप्रतिबन्धविगमद्वारा वा ब्रह्मज्ञानं फल-

---

इदानीं प्रतिबन्धनिरासोद्देशेन एव तद्विधिरिति मतान्तर-माह, वेदान्तवाक्यानामिति। प्रमेयासम्भावना निवृत्त्यनुकू-लन्यायविचारात्मकमननव्यावृत्तये तात्पर्य्यनिर्णयानुकूलेत्युक्तं, निर्णयानुकूलन्यायश्चोपक्रमादय इति बोध्यम्। चेतोवृत्ति-विशेषपदेन श्रवणसाध्यक्रियारूपावृत्तिर्विवक्षिता, न तु तद-साध्या ज्ञानरूपा वृत्तिर्विवक्षिता ज्ञानस्य विध्ययोग्यतया वक्ष्य-माणत्वात्। ब्रह्मणीति विषयसप्तमी। तस्येति ज्ञानस्येत्यर्थः। आदिपदं प्रत्यक्षादिसंग्रहार्थं ज्ञानोद्देशेन श्रवणं विधीयते इति पराभिमतं श्रवणपदार्थमनूद्य निराकरोति न चोक्तरूपेति।

अस्तु इति वाच्यम् ? तात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दज्ञाने कारणत्वानुपगमात् कार्ये क्वचिदपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाऽनुपगमाच्च तयो द्वारत्वानुपपत्तेः। ब्रह्मज्ञानस्य विचाररूपातिरिक्तकारणजन्यत्वेन तत्प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तेश्च। तस्मात् तात्पर्य्यनिर्णयद्वारा पुरुषापराधनिरासार्थत्वेनैव विचाररूपे श्रवणे नियमविधिः। द्रष्टव्यः इति तु दर्शनार्हत्वेन स्तुतिमात्रं न श्रवणफलकीर्त्तनमिति संक्षेपशारीरकानुसारिणः ॥२२॥

ब्रह्मजिज्ञासासूत्रस्य साधनचतुष्टयसम्पन्नेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः। सौत्रजिज्ञासापदस्य विचारलक्षकत्वात् तस्य च सूत्रस्य श्रोतव्यवाक्यं मूलं ततश्च श्रोतव्यवाक्ये यदित्याह तदा श्रोतव्य इत्यस्य श्रवणरूपज्ञानकर्त्तव्यतार्थः स्यात् तथा च जिज्ञासासूत्रश्रोतव्यवाक्ययोः मूलमूलिभावो न स्यात् एकार्थत्वाभावादित्याह, श्रवणविधेरिति। अत्र न्यायाभासेभ्यो निष्कृष्य न्यायानामुपादानम्। न्यायाभासनिराकरणमपोहः। ननु सदेव सोम्येत्यादि तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्येतदन्तं वाक्यजातम् अद्वितीयं वस्तु परम् अद्वितीयवस्तुप्रतिपादकोपक्रमोपसंहारवत्त्वादित्येवम् आत्मकस्य विचारस्य अनुमितिरूपं तात्पर्य्यनिर्धारणं साक्षात् फलं तद्द्वारा तात्पर्यभ्रमादिरूपप्रतिबन्धकनिवृत्तिर्विचारस्य फलं, तन्निवृत्तौ वाक्यमप्रतिबद्धं सत् अद्वितीयब्रह्मबोधं जनयति। एवं श्रुत्यन्ता

अपि इति वस्तुगतिः तथा च श्रवणस्य साक्षाद्ब्रह्मज्ञान-फलकत्वाभावेऽपि परम्परया तत्फलकत्वं स्यात् इति मनुते न च विचारस्यैव इति। अप्यर्थे एवकारः तथा च यथा ज्ञानं शब्दप्रमाणफलं तथा तद्विचारस्यापि फलमस्तु शब्दप्रमाणफले ज्ञाने विचारस्यापि तात्पर्य्यनिर्णयद्वारा तदधीनप्रतिबन्ध-निरासद्वारा वा हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः। तज्जन्यत्वं विगम-विशेषणभ्रमादिरेव पुरुषापराधः तात्पर्य्यज्ञानस्य द्वारत्वाभावे हेतुमाह, तात्पर्य्यज्ञानस्येति। प्रतिबन्धनिरासोपजननेन अन्यथा सिद्धत्वादिति भावः। तात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वाभावे विचारस्य तात्पर्य्यनिर्णयसाध्यप्रतिबन्ध-निवृत्तिद्वारा शाब्दबोधहेतुत्वं दूरापास्तमिति मत्वा प्रति-बन्धकाभावस्य अहेतुत्वे हेतुमाह, कार्य्यं क्वचिदपि इति। सत्यामपि सामग्र्यां प्रतिबन्धवशात् कार्य्यं न जातमिति लोक-व्यवहारविरोधात् प्रतिबन्धकाभावस्य सामग्र्यामन्तर्भावो नाङ्गी-क्रियते, किन्तु अप्रतिबाधासामग्रीकार्य्यहेतुरिति लौकिकस्य सामग्र्यामवच्छेदकतया दण्डत्वादिवदन्यथासिद्धिरेव स्वीक्रि-यते इति भावः। तात्पर्य्यानुमितिहेतुविचारात्मकानुमानस्य शब्दप्रमितिहेतुत्वे दूषणमाह अज्ञाज्ञानस्येति। अतिरिक्तेति शब्दप्रमाणातिरिक्तेत्यर्थः। परतस्त्वापत्तेरिति। प्रामाण्याश्रय-ज्ञानस्य अतिरिक्तकारणजन्यत्वरूपप्रामाण्यस्य उत्पत्तौ परतस्त्वं स्यात् इत्यर्थः। ततश्च अपसिद्धान्त इति भावः। यदि श्रवणस्य न ब्रह्मज्ञानं फलं तर्हि किमुद्दिश्येन तद्विधिः? अत आह, तस्मा-दिति। ब्रह्मज्ञानफलकत्वासम्भवादित्यर्थः। ननु तर्हि कथं द्रष्टव्य इति श्रवणफलकीर्त्तनं तत्राह द्रष्टव्य इति। तु इति स्तुतिमात्रमिति आम्नान इति शेषः। स्तुतिश्च तच्छ्रवणादौ प्रवृत्त्यर्थेति भावः॥ २१॥

ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्य चिकित्साज्ञानार्थं चरकसुश्रुतादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव मध्ये मध्ये व्यापारान्तरेऽपि प्रवृत्तिः प्रसज्यत इति तन्निवृत्तिफलकः श्रोतव्य इति परिसंख्याविधिः। ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति छान्दोग्ये-

---

परिसंख्याविधिपक्षमाह, ब्रह्मज्ञानार्थमिति। ननु वाचस्पतिमते वक्ष्यमाणरीत्या वेदान्तश्रवणस्य नित्यप्राप्तिं सिद्धां कृत्वा परिसंख्याविधिपक्षप्रवृत्तिर्वाच्या तथा च सति ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणाद्यनुतिष्ठतः कथं व्यापारान्तरं प्रसज्येत यतस्तन्निवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिः सम्भवेत् इत्याशङ्क्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वेन व्यापारान्तराप्रसक्तावपि भेदवासनावशात् व्यापारान्तरं सम्भवतीति दृष्टान्तमाह, चिकित्सेति। चिकित्सा औषधं तज्ज्ञानस्य वैद्यकग्रन्थैकसाध्यत्वेन तज्ज्ञानाय चरकसुश्रुतादिसंज्ञकग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्य तादात्म्येन व्यापारान्तराप्रसक्तावपि यथा विषयवासनावशादेव तत्प्रसक्तिः तद्वदित्यर्थः। ननु सुश्रुतादिग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्य व्यापारान्तरसत्त्वेऽपि यथा चिकित्साज्ञानं निष्प्रत्यूहमुत्पद्यते तथा प्रत्यहं वेदान्तश्रवणमनुतिष्ठतो मध्ये मध्ये लौकिकवैदिकव्यापारसत्त्वेऽपि ब्रह्मज्ञानोदयसम्भवात् निष्फलः परिसंख्याविधिरित्याशङ्क्य श्रवणविध्यर्थवत्त्वाय निरन्तरमनुष्ठितश्रवणस्यैव ज्ञानसाधनत्वं न कदाचित् कस्य इति विधेरनैष्फल्यमिति परिहारमभिप्रेत्य यथोक्तार्थे श्रुतिस्मृतिवाक्यानि उदाहरति ब्रह्मसंस्थ इति। न विद्यतेऽन्यो व्यापारो यस्य पुरुषस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्य इत्यर्थः। ब्रह्मविषयकश्रवणादिव्यापारात् शमदमाद्युप

ऽनन्यव्यापारत्वस्य मुक्त्युपायत्वाऽवधारणात्। संपूर्वस्य तिष्ठतेः समाप्तिवाचितया ब्रह्मसंस्था-शब्दिताया ब्रह्मणि समाप्तेरनन्यव्यापारत्वरूपत्वात्। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथेत्याथर्वणे कण्ठत एव व्यापारान्तरप्रतिषेधाच्च। आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तयेत्यादिस्मृतेश्च। न च ब्रह्मज्ञानानुपयोगिनो व्यापारान्तरस्य श्रवणेन सह कस्मिन् साध्ये समुच्चित्य प्राप्त्यभावान्न तन्निवृत्त्यर्थः परिसंख्याविधिर्युज्यत इति वाच्यम्। सहकार्य्यन्तरविधिरित्यादि सूत्रे यस्मात् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यात् न प्राप्नोति तस्मात् नियमविधिरिति तद्भाष्ये च

हंहितात् अन्यव्यापारशून्यत्वस्य इति यावत्। तथा च संन्यासाधिकरणभाष्यं शमदमाद्युपबृंहितं ब्रह्मनिष्ठत्वं तस्य स्वधर्मस्तदतिक्रमे च तस्य प्रत्यवाय इति अवधारणं निश्चयः ब्रह्मसंस्थपदेन अयमर्थः कथं लभ्यते इत्यत आह संपूर्वस्येति। न च ब्रह्मणि समाप्तिर्नाम विदेहकैवल्यरूपो लय एव अस्तु इति वाच्यम्? तथा सति पुनरमृतत्वमेतीति भागवैयर्थ्यापत्तेरतोऽमृतत्वप्राप्तिं प्रति ब्रह्मसंस्थता उपायत्वेन विधीयते इति वक्तव्यम्। अतो ब्रह्मणि समाप्तेः अनन्यव्यापारत्वे पर्य्यवसानं भाष्ये ज्ञातं तथा च अनन्यथाव्यापारत्वस्य मुक्त्युपायत्वबोधकवाक्येन अर्थात् मुमुक्षोर्व्यापारान्तरनिवृत्तिः क्रियते इति भावः। साक्षाधि-

ज्ञातश्रवणस्य शाब्दज्ञानमात्रात् ज्ञातज्ञातव्यतां मन्वानस्य चविद्यानिवर्त्तकसाक्षात्कारोपयोगिनि निदिध्यासने प्रवृत्तिर्नस्यादिति चतत्साधनपक्षप्राप्ति-मात्रेण निदिध्यासने नियमविधेरभ्युपगततया तन्न्यायेनासाधनस्य समुच्चित्य प्राप्तावपि तन्नि-वृत्तिफलकस्य परिसंख्याविधेः सम्भवादिति ।

नियमः परिसंख्या वा विध्यर्थोऽत्र भवेद्यतः
अनात्माऽदर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे ॥२१॥

इति वार्त्तिकवचनानुसारिणः केचिदाहुः ॥

वृत्तिबोधकवाक्यमुदाहरति तमेव एकमिति । यस्मिन् आधारे द्यावापृथिव्यादिसमस्तं जगत् अध्यस्तं तमेव आधारमेकरूप-मात्मानं जानथ हे मुमुक्षवः! ज्ञानसाधनत्वेन च अनात्मप्रतिपाद-कशब्दोच्चारणादिर्न कर्त्तव्य इत्याह श्रुतिः अन्या वाचो विमुञ्चथेति। नियमविधिवादी शङ्कते । न च ब्रह्मज्ञानानुपयोगिन इति । प्रति-बन्द्या समाधत्ते सहकार्य्यन्तरेति । न प्राप्नोति मौनमिति शेषः । उदाहृतसूत्रभाष्ययोर्नियमविधिवादिसम्मतं तात्पर्य्यं परि-संख्याविधिवादी दर्शयति, ज्ञातश्रवणस्येति । मन्वानस्य इत्यनन्तरं व्यापारान्तरेऽपि प्रवर्त्तमानस्येति शेषः । सूत्रे भाष्ये च अतत्साधनपक्षप्राप्तिमात्रेण नियमविधेरभ्युपगततयेति सम्बन्धः। वार्त्तिके अत्र इत्यस्य श्रोतव्यवाक्ये इत्यर्थः। अत्र नियमो विध्यर्थो भवेत् इति एकः सम्बन्धः यदि नित्यप्राप्तत्वात् नियम-विधिर्न सम्भवति तथा परिसंख्या वा विध्यर्थो भवेत् इति सम्बन्धः परिसंख्याया विध्यर्थत्वे हेतुमाह इत्यादिः अनात्मादर्शनेन अन्यव्यापाररहितेन वयं मुमुक्षवो यतः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ २१ ॥

आत्मा श्रोतव्य इति मननादिवदात्मविषयकत्वेन निबध्यमानं श्रवणमागमाचार्य्योपदेशजमात्मज्ञानमेव न तु तात्पर्य्यविचाररूपं, न तत्र कोऽपि विधिः। अत एव समन्वयसूत्रे आत्म-

---

श्रवणादीनां विधेयत्वपक्षं मतभेदेन दर्शयित्वा तेषां विध्यभावपक्षमाह, आत्मा श्रोतव्य इत्यादिना निबध्यमानमिति। यथा आत्मविषयकत्वेन उच्यमानं मननं निदिध्यासनं च ज्ञानरूपं तथा श्रवणमपि ज्ञानरूपमेव इत्यर्थः। न तु इति। विचारस्यानुष्ठेयक्रियारूपस्य साक्षादात्मविषयत्वानुपपत्तेरिति भावः। ननु मननादिवदिति दृष्टान्तोऽनुपपन्नः मनननिदिध्यासनयोर्ज्ञानत्वाभावात्, मननं हि युक्त्यालोचनरूपो व्यापारः। ध्यै चिन्तायामित्यनुशासनानुरोधेन निदिध्यासनं ध्यानक्रिया न ज्ञानम् अतः कथं मननादिवदिति मनननिदिध्यासनयोर्ज्ञानत्वं सिद्धतया निर्दिश्यते इति चेत्? उच्यते, आत्मा ब्रह्मस्वभावः चिद्रूपत्वात् ब्रह्मवदुच्यादिः कल्पितः दृश्यत्वात् शुक्तिरजतादिवदित्याद्यनुमितेरेव मननत्वोपगमात् तदुक्तं चतुर्थमैत्रेयीब्राह्मणवार्त्तिके, "आगमार्थविनिश्चित्यै मन्तव्य इति भण्यते। वेदवाक्यानुरोधेन तर्कोऽपि विनियुज्यते। पदार्थविषयस्तर्कस्तथैवानुमिति भवेत्" इति। श्रुतार्थदार्ढ्याय तर्करूपं मननं विधीयते सोऽपि तर्कः श्रुत्यविरुद्ध एव मननत्वेन वेधीयते, तच्च मननं तत्त्वम्पदार्थविषयकमेव न तु वाक्यार्थविषयकं, तस्य वाक्यैकमेयत्वात्तथा शब्दः समुच्चयार्थः। यथा मननात्मकतर्कस्य वेदाविरोधित्वं तथा अनुमितिरूपत्वं

च इत्यर्थः। अतएव न्यायतत्त्वेऽपि मननस्य अनुमितिरूपत्व-मिष्यते निदिध्यासनमपि वार्त्तिककारमते ज्ञानमेव, तथाहि बृह-दारण्यके चतुर्थाध्याय-षष्ठाध्यायगतयोर्मैत्रेयीब्राह्मणयोः आम्ना-यते "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति अनन्तरं चतुर्थे, "मैत्रेयि! आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेन" इति। षष्ठे तु, "मैत्रेयि! आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात" इति। तत्र उभयत्र आक्षेपवार्त्तिक अनुवादे यथो-क्तानां प्रक्रान्ते दर्शनादिषु विज्ञानेन इत्यत्र कथं निदिध्यासनम् उच्यते इति। अथ आत्मा द्रष्टव्य इत्यादिना उक्तानामनुवादे प्रक्रान्ते सति दर्शनादिषु मध्ये श्रुतं निदिध्यासनं विज्ञानेनेति पदेन कथमुच्यते अनूद्यते दर्शनादीनां समानपदैरेव अनुवाद-दर्शनेन निदिध्यासनस्यापि तद्वत् निदिध्यासनेन इत्यनुवादः स्यात् न तु विज्ञानपदेन इत्यर्थः। तस्य समाधानवार्त्तिकं ध्यानाशङ्कानिवृत्त्यर्थं विज्ञानेन इति भण्यते निदिध्यासनशब्देन ध्यानमाशङ्क्यते यत इति। निदिध्यासनशब्दस्य ध्यानवाचि-त्वात् श्रवणमननानन्तरम् अनुभवाङ्गत्वेन ध्यानं निदिध्यासि-तव्य इत्यनेन विधीयते इति यतः पूर्ववादिना शङ्क्यते अतस्तदा-शङ्कानिवृत्त्यर्थमनुवादावसरे स्थित्वा पूर्ववाक्ये निदिध्यास॰ विज्ञानरूपं विवक्षितं न तु ध्यानम्। अतो नात्र ध्यानविधि शङ्कावकाश इत्याशयवती श्रुतिर्विज्ञानपदेन निदिध्यासनम॰ वदति इति वार्त्तिकार्थः। ध्यानस्य अनुभवाङ्गत्वे को दो॰ यतस्तदाशङ्का श्रुत्या निरस्यत इत्यत आह, तदनन्तरं वार्त्तिका विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं ध्यानादेः प्रागवादिषमिति ध्याना॰ तन्नियोगस्य वा विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वं प्रति यद्दूषणं वक्तव्यं प्रागेव सम्बन्धादौ उक्तवान् अस्मीत्यर्थः। अन्यत्रापि उक्तं शब्दा-दार्थगोचरश्रवणमननाभ्याम् असत्तदभ्यसाभ्यां तत्सम्प्रकाशते ॥

निर्णये सति वाक्यार्थज्ञानस्यैव अवसरप्राप्तत्वेन ध्यानविधेरनवकाशात्। न च ताभ्यां प्रमाणप्रमेयासम्भावनानिवृत्तावपि विपरीतप्रत्ययेन प्रतिबन्धात् न वाक्यार्थबोधोत्पत्तिः इति वाच्यम् ? श्रवणमननयोरेव असकृदभ्यासमहिम्ना विपरीतप्रत्ययस्यापि निवृत्तिसम्भवात् वाक्यार्थबोधनिवर्त्त्यस्य विपरीतप्रत्ययस्य तदप्रतिबन्धकत्वाच्च लोके विपर्य्ययस्य स्वविरोधिदर्शनोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वादर्शनादिति। ननु यदि निदिध्यासनं न ध्यानं किं तर्हि तत् इत्यत आह वार्त्तिकम्, "अपरायत्तबोधोऽत्र निदिध्यासनमुच्यते। ध्यानस्यैव पुरुषप्रयत्नानपेक्षत्वमपरायत्तत्वं यावत् यथोक्तविज्ञानमाविर्भवति भास्वरं श्रवणादिक्रिया तावत् कर्त्तव्येति प्रयत्नतः" मननमादिपदार्थः श्रुत्वा मत्वा तु तं साक्षादात्मानं प्रतिपद्यते। अथ श्रवणमननपरिपाकजनिततत्त्वम्पदलक्ष्यार्थनिर्णयानन्तरमेव वाक्येन ब्रह्मात्मज्ञानं साक्षादपरोक्षतया प्रतिपद्यते अनुभवतीत्यर्थः। वाक्यार्थज्ञानवतः कृतकृत्यतामाह, "अनन्यायत्तविज्ञाने श्रवणादेरुपायतः जाते नापेक्षते किञ्चित्प्रतीचोऽनुभवात्परम्"। इति वृत्तिज्ञाने जाते सति तेन प्रतीचो ब्रह्मत्वस्फुरणादनन्तरं न किञ्चिदपेक्षते इत्यर्थः। एवं वार्त्तिककारमते निदिध्यासनस्य ज्ञानत्वाभ्युपगमात् न मननादिवदिति दृष्टान्तासिद्धिः। न च वार्त्तिककारमते निदिध्यासितव्य इत्यस्य द्रष्टव्य इत्यनेन पौनरुक्त्यं स्यादिति वाच्यम् ? दर्शनोद्देशेन श्रवणमननविधानानन्तरं पुनः फलकीर्त्तनस्य तदुपसंहारपरत्वोपपत्तेः, अथवा द्रष्टव्य इति विचारप्रयोजकाज्ञातदर्शनानुवादः। निदिध्यासितव्य इति तु विचारफलसाक्षा[illegible]रानुवाद इति पौनरुक्त्यपरिहारसम्भवात्। श्रवणादौ [illegible]ावे भाष्यसम्मतिमाह, अतएवेति। श्रवणमनननिदि[illegible]नां दर्शनवज्ज्ञानरूपत्वेन क्रियारूपत्वेऽपि वक्ष्यमाण-

ध्यानविधिनिराकरणानन्तरं भाष्यं किमर्थानि तर्हि आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि वचनानि विधिच्छायानि स्वाभाविकप्रवृत्तिविषय-

---

विषया नित्यप्राप्तत्वेन च विध्ययोग्यत्वादेव इत्यर्थः। किमर्थानीति। व्यर्थानि स्युरिति यावत्। आदिपदं श्रोतव्य इत्यादेः संग्रहार्थं विधिच्छायानीति अध्येतव्य इति प्रसिद्धविधितुल्यानि इत्यर्थः। अत्र तव्यप्रत्ययैर्दर्शनश्रवणादिगता प्रशंसा लक्ष्यते। तथाच यो हि मुमुक्षुरात्मदर्शनश्रवणादीनि एव मुक्तिसाधनानि इति ज्ञात्वापि सन्न्यासब्रह्मचर्य्यादिसहितश्रवणाद्यनुष्ठानक्लेशमनुमन्विक्ष्य न तत्र सर्वोत्साहेन प्रवर्त्तते किन्तु यथा प्राप्तानि एव वर्णाश्रमानुरूपाणि कर्माणि उपासनानि च अनुष्ठानात् तत्रापि निवृत्तिं न लभते नैरात्यन्तिकपुरुषार्थालाभानुसन्धाविर्तं तं प्रति आत्मदर्शनश्रवणादिप्रशंसार्थं प्रवर्त्तते आत्मा वा इत्यादिवाक्यं तस्य सर्वोत्साहेन श्रवणादावेव प्रवृत्तिर्भवति इत्याशयेन अतो न विधिप्रत्ययानां वैयर्थ्यमिति भाष्यकारः परिहरति स्वाभाविकेति। आदिपदेन यो हि वहिर्मुखः प्रवर्त्तते पुरुषः इष्टं मे भूयादनिष्टं मे माभूदिति। न च तत्र आत्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविकात् कार्य्यकारणसङ्घातप्रवृत्तिगोचरात् विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्त्तयन्ति। आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादीनि इत्यन्तं भाष्यं संगृह्यते स्वाभाविकत्वं विषयविशेषणं संग्रहभाष्यं विवृणोति। यो हि इति। प्रवर्त्तत इति नानाविधकर्मोपासनानि अनुतिष्ठति इत्यर्थः। इष्टं मे भूयादनिष्टं मे माभूदिति अनेन दुःखासाम्भ्यास्पृष्टसुखकामना ब्रह्मानन्दरूपा आत्यन्तिकपुरुषार्थगोचरा

विमुखीकरणार्थानीति ब्रूम इत्यादि। यदि च वेदान्ततात्पर्य्यविचाररूपं श्रवणं तदा तस्य तात्पर्य्यनिर्णयद्वारा वेदान्ततात्पर्य्यभ्रमसंशयरूप-

---

इह विवक्षिता अतएवाह, न च तत्र आत्यन्तिकं पुरुषार्थं लभत इति बाह्यसाधनं तत्र शब्दार्थः स्वाभाविकादिति स्वभावः अविद्यातत्कार्य्यभूतादित्यर्थः। सङ्गतस्य प्रवृत्तिः कर्मोपासनयोरनुष्ठानं तद्गोचरात् द्रष्टव्यदेवतामन्त्रादिरूपात् इत्यर्थः। प्रत्यगात्मनि विषये स्रोतः चित्तस्य प्रावण्यं यस्य स प्रत्यगात्मस्रोतस्तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थः। तं बाह्यसाधनात् विमुखीकृत्य श्रवणादिष्वेव प्रवर्त्तयन्ति इत्यर्थः। एवं श्रवणादेर्ज्ञानरूपत्वात् न तत्र कोऽपि विधिरित्युक्तम् इदानीं श्रवणादेः क्रियारूपत्वमुपेत्यापि न तत्र कोऽपि विधिरित्याह यदि चेति। तस्य क्रियारूपत्वं च वार्त्तिककारैरेवोक्तं "श्रवणादिक्रिया तावत् कर्त्तव्येह प्रयत्नतः" इति आदिपदेन मननस्य संग्रहो न ध्यानस्य वार्त्तिककारमते श्रवणमननानन्तरं ध्यानानुष्ठानाभावस्य उक्तत्वात्। न च ध्यानस्य अननुष्ठेयत्वे ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नमित्यादिबहुवाक्यविरोध इति वाच्यम्? तेषां सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतिगतयोगपदोदितमार्गान्तर प्रतिपादकतायाः तृतीयपरिच्छेदे ध्यानदीपोक्तप्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात्। न च तत्कारणमिति श्रुतिगतसांख्यपदोदितविचारमार्गेऽपि ध्यानान्तर्भावः पूर्वमुक्त इति वाच्यम्? निदिध्यासनपदस्य ध्यानार्थकत्वमताभिप्रायेण तदन्तर्भावस्य उक्तत्वात् ध्यानस्य सांख्यमार्गात् बहिर्भाव एव भाष्यकाराणामपि सम्मतः तथा च एतेन "योगः

प्रत्युक्तः” इत्यधिकरणभाष्यं तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति वैदिकमेव ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्येत इति ज्ञानपदं ज्ञानाभ्यासपरवैदिकं वेदोक्तम् एतेन वेदविरोधादिना योगशास्त्रं निराकृतमिति सूत्रार्थः। सांख्यमार्गे ध्यानाभावमभिप्रेत्यैव सर्वज्ञात्ममुनिभिरपि निदिध्यासनपदस्य ज्ञानार्थकत्वमुक्तं श्रवणमननबुद्धोर्जातयोः यत्फलं तन्निपुणमतिभिः उक्तैः उच्यते दर्शनाय अनुभवविहीनाय एवमेवेति बुद्धिः श्रुतमननसमाप्तौ तन्निदिध्यासनं श्रौति। अस्य श्लोकस्य आश्रमश्रोचरणानां व्याख्यानमिदं निदिध्यासने पद्यान्तरमाह, श्रवणेति। श्रवणमननबुद्धोर्जातयोः यत्फलेन दर्शनाय निपुणमतिभिरुक्तैः उच्यत इति सम्बन्धः। एवदेव विशदयति अनुभवविहीनेति। श्रुतश्रवणं दीर्घकालादरनैरन्तर्यानुष्ठानेन श्रवणमननपरिपाके सतीत्यर्थः। अनुभवविहीना साक्षात्काररहिता अविद्यानिवर्त्तकवृत्तिसाक्षात्काररहितेति यावत्। या एवमेवेति बुद्धिः अहं चिदात्मा ब्रह्मस्वभाव एव ब्रह्म च चिदेकरसप्रत्यगात्मस्वभावमेव इति तत्त्वम्पदलक्ष्यनिर्णयात्मिका बुद्धिस्तदेव निदिध्यासनं नाम न ध्यानम् अस्मिन् पक्षे श्रवणमननयोरेव अनुष्ठेयं निदिध्यासनं तु न अनुष्ठेयं दीर्घकाल मनुष्ठितश्रवणमननफलरूपा बुद्धिर्यदा भवति तदा एव साक्षात्कारोत्पत्तेः। पूर्वपक्षे तु निदिध्यासनमपि पृथगनुष्ठेयमिति भेद इति सांख्यमार्गे ध्यानाभावमभिप्रेत्यैव यावज्ज्ञानोदयं विचारस्य एव कर्त्तव्यत्वम्। ध्यानदीपे विद्यारण्यगुरुभिरपि उ “विचार्य्याप्यपरोक्षेण ब्रह्मात्मानं न वेत्ति चेत्। अपरोक्षावसानत्वात् भूयो भूयो विचारयेत्। विचारयन्नामरणं नैवात्मानं लभेत चेत्। जन्मान्तरे लभेतैव प्रतिबन्धक्षति।” इति एवम् आनन्दप्रपञ्चेऽपि आत्मानन्दावसाने सांख

प्रतिबन्धकनिरास एव फलं न प्रतिबन्धकान्तर-
निरासो ब्रह्मावगमो वा। तत् फलकत्वं च

मार्गस्य ध्यानरहितस्यापि ध्यानेन सर्वांशेऽपि तुल्य-
फलत्वं बहुधा प्रपञ्चितमिति संक्षेपः। एवकारव्यवच्छेद्यमाह,
निति। वाकारो न जातु कर्षणार्थः विचारस्य प्रतिबन्धनिरास-
द्वारा ब्रह्मावगमोपयोगसम्भवेऽपि न साक्षात्फलकत्वं ज्ञानस्य
प्रमाणफलत्वादित्युक्तत्वादिति भावः। ननु उक्तप्रतिबन्ध-
निरासद्वारा विचारस्याविद्यानिवर्त्तकसाक्षात्कारोपयोगित्व-
लाभावपि तादृशसाक्षात्कारप्रतिबन्धकपापनिवृत्तिद्वारा साक्षात्-
कारसाधनत्वस्य मानान्तरादप्राप्तत्वात् श्रोतव्य इत्यत्र श्रवणस्य
पापनिवृत्तिद्वारा विद्यासाधनत्वमुपदिश्यते। न च विद्या प्रति-
बन्धकपापनिवृत्तेर्यज्ञादिनैव सिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम्?
प्रतिबन्धकपापानामानन्त्ये न केषाञ्चित् यज्ञानुष्ठानेन केषाञ्चित्
श्रवणानुष्ठानेन निवृत्तिरिति विभागकल्पनोपपत्तेः। तथा च
प्राप्तं पुनरपूर्वविधित्वमेवं च सहकार्य्यन्तरविधिरित्यधिकरण-
भाष्ये पाण्डित्यशब्दितश्रवणे अपूर्वत्वोक्तिश्च संगच्छत इति
शङ्कां वारयति न प्रतिबन्धकान्तरनिरास इति। तात्पर्य्यभ्रम-
संशयरूपप्रतिबन्धकापेक्षया अन्यत् पापरूपं प्रतिबन्धकं प्रति-
बन्धकान्तरं तन्निरासो न श्रवणफलम् अतो न तद्द्वारा
ज्ञानाय श्रवणं विधेयमिति अर्थः। अयं भावः श्रोतव्य इत्यस्य
अपूर्वविधित्वमयुक्तं तस्याद्यत्वधिकरणे निरस्तत्वात् विव-
रणानुसारीत्वा वेदान्तश्रवणस्य अन्वयव्यतिरेकप्रमाणसिद्धतात्-
पर्य्यभ्रमादिलक्षणप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपदृष्टफलकत्वमुपजीव्य श्र-
वणेन एव ज्ञानं प्रतिबन्धनिवृत्तियोग्यता सम्पादयेदिति नियम-

तस्य लोकत एव प्राप्तं साधनान्तरं च कि-
ञ्चिद्विकल्प्य समुच्चित्य वा न प्राप्तमिति न तत्र
विधित्रयस्य अपि अवकाशः। विचारविध्यभावेऽपि
विज्ञानार्थतया विधीयमानं गुरूपसदनं दृष्ट-
द्वारसम्भवे अदृष्टकल्पनाऽयोगात् गुरुमुखाधीन-
वेदान्तविचारद्वारैव विज्ञानार्थे पर्य्यवस्यतीति
अत एव स्वप्रयत्नसाध्यविचारव्यावृत्तिः। अथ

विधित्वसम्भवे स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानि इति
ब्रूम इत्यादिभाष्यानुसारेण ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनश्रवणादिस्तुति
द्वारा तत्र प्रवृत्तिविशेषकारणत्वमात्रेण ब्रह्मप्रकरणनिवे
सम्भवे वा अपूर्वविधित्वायोगात् भाष्यकारीयापूर्वत्वो
पाक्षिकप्राप्त्यभिप्रायकत्वसम्भवाच्चेति। तत्फलकत्वं चो
भ्रमादिरूपप्रतिबन्धनिरासफलकत्वं चेत्यर्थः। ननु प्राप्त
नियमविधित्वादिसम्भवात् कथं विधित्रयाभाव इत्यत आ
साधनान्तरं चेति। ननु गुर्वधीनविचारेण सह गुरुरहि
विचारस्य विकल्पेन प्राप्तिरस्ति इत्यत आह, विचारवि
भावेऽपीति। अतएवेति उपगमनविधित एव इत्यर्थः। व्यावृ
रित्यनन्तरं लभ्यत इति श्रोतव्यवाक्ये गुर्वधीनविचा
नियमविधिरनर्थक इति शेषः। न च उपगमनविधेर्विचा
विध्यङ्गतया तदभावे उपगमनविधेरात्मलाभ एव नास्तीत्यु
मिति वाच्यम् ? गुरूपसदनस्य ब्रह्मज्ञानं प्रति द्वारापेक्षाय
लोकसिद्धस्य गुर्वधीनविचारस्य द्वारत्वेन [illegible] श्रो
त्र्यविध्यपेक्षाभावेन तच्छेषत्वासिद्धेः विचारस्युपगमनस्य

अध्ययनविध्यभावे तु उपगमनं विधीयमानमक्षरावाप्त्यर्थत्वेन अविधीयमानत्वान्न तदर्थं गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणमध्ययनं द्वारीकरोतीति लिखितपाठादिव्यावृत्त्यसिद्धेः सफलोऽध्ययननियमविधिः। न च तात्पर्य्यादिभ्रमनिरासाय वेदान्तविचारार्थिनः कदाचिद् द्वैतशास्त्रेऽपि प्रवृत्तिः स्यात् तत्रापि तदभिमतयोजनया वेदान्तविचारसत्त्वादित्यद्वैतात्मपरवेदान्त-विचारनियमविधिरर्थवानिति वाच्यम्? स्वयमेव तात्पर्य्यभ्रमहेतोस्तस्य तन्निरासकत्वाभावेन साधनान्तरप्राप्त्यभावात्। तन्निरासकत्वभ्रमेण तत्रापि कस्यचित् प्रवृत्तिः स्यात् इति एतावता श्रोतव्य

विद्याङ्गत्वोपपत्तेश्चेति भावः। पूर्वोक्तातिप्रसङ्गं परिहरति अध्ययनविध्यभावे तु इति। अध्ययनविध्यभावे तु लिखितपाठादिव्यावृत्त्यसिद्धेः सफलोऽध्ययननियमविधिरिति सम्बन्धः। तदर्थमिति अक्षरावाप्त्यर्थमित्यर्थः। अध्ययनाङ्गोपगमनस्य विद्यार्थोपगमनापेक्षया विशेषार्थकस्तु शब्दः तमेवाह उपगमनमित्यादिना। अध्ययनस्य अक्षरावाप्तिफलकत्वं विवरणादौ साधितमिति भावः। व्यावर्त्त्यान्तरं दूषयति न च तात्पर्य्यादिति। ननु वस्तुतस्तन्निरासकत्वाभावेऽपि भिन्नात्मज्ञानं मुक्तिसाधनमिति भ्रमवशात् तद्भ्रमात् तत्र प्रवृत्तिः सम्भवतीति उक्तमिति न, तत्राह। तन्निरासकत्वभ्रमेण इति। इह जन्मनि

श्रुति नियमविधेरभ्युपगम इत्यपि न। ईश्वरानुग्रह-फलाद्वैतप्रचाररहितस्य श्रोतव्यवाक्येऽपि पराभिमतयोजनया सद्वितीयात्मविचारविधिपरत्वसम्भवेन भ्रमप्रयुक्ताया अन्यत्र प्रवृत्तेर्विधिशतेन अपि अपरिहार्य्यत्वात् ॥२४॥

जन्मान्तरे वा यज्ञाद्यनुष्ठानजनितदृढविविदिषावतः साधन-चतुष्टयसम्पन्नस्य श्रवणविधौ अधिकार इति अविवादम्। यज्ञादि-जनितादृष्टं च निष्प्रपञ्चाद्वितीयब्रह्मसाक्षात्कारस्य साङ्गाध्य-यनलब्धैर्वेदान्तैर्मुक्तिसाधनत्वनिश्चयं सम्पाद्य तादृशब्रह्मसाक्षा-त्कारे दृढेच्छां च विविदिषाशब्दितामुत्पाद्य तद्द्वारा अद्वितीया-त्मसाक्षात्कारसाधनभूताद्वितीयात्मश्रवणादौ एव मुमुक्षुं प्रवर्त्त-यति न तु जीवभिन्नात्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वभ्रमापादनद्वारा भिन्नात्मज्ञानतत्साधनविचारादौ इच्छाप्रवृत्त्यादिकमुत्पाद-यति तदिच्छादेर्भिन्नात्मविचारद्वारा यज्ञादिफलभूतनिष्प्रपञ्च-ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वाभावात्। तथा च स्मृतिरीश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासनेति यज्ञादिसम्पादितादीश्वरानुग्रहादेव पुंसाम-द्वैतब्रह्मज्ञानेच्छारूपा तद्वासना भवतीति तदर्थः। तथा च यथोक्तभ्रमवतोऽद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारादौ इच्छाभावादिमुख्यस्य श्रवणविधौ अनधिकारात् न तं प्रति नियमविधिरर्थवानित्याह ईश्वरानुग्रहेति। पराभिमतेति। श्रुतौ आत्मशब्दस्य तावत् जीव-परं एव न परमात्मपरः। "आत्मनस्तु कामाय सर्वं वै प्रियं भवति" इति पूर्ववाक्ये जीवस्य प्रक्रान्तत्वात्। न चेदं सर्वं यदयमात्मेति वाक्यशेषे सर्वात्मकस्य परमात्मनः प्रतिपादनात् श्रोतव्यवाक्य-मात्मपदमद्वितीयात्मपरमिति वाच्यम्? तत्रापि तत् प्रति

न च व्यापारान्तरनिवृत्त्यर्था परिसंख्येति युक्तम्। असंन्यासिनो व्यापारान्तरनिवृत्तेरशक्यत्वात्। सन्यासिनस्तन्निवृत्तेर्ब्रह्मसंस्थया सह संन्यासविधायकेन ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्यन्तरेण सिद्धतया संन्यासविधायकश्रुत्यन्तरमपेक्ष्य श्रोतव्यवाक्येन तस्य व्यापारान्तरनिवृत्त्युपदेशस्य व्यर्थत्वात्। न च विचारविध्यसम्भवेऽपि विचारविषयवेदान्तनियमविधिः सम्भवति भाषाप्रबन्धादिव्यावर्त्त्यसत्त्वादिति शक्यम्। सन्निधानादेव वेदान्तनियमस्य लब्धत्वेन विधिविषय-

---

ादनासिद्धेः। न हि प्रपञ्चपरमात्मनोः अभेदः सम्भवति ेतनाचेतनयोरैक्यस्य विरुद्धत्वात् श्रुतेरभेदध्यानविधिपरत्वोपपत्तेश्च इत्यादियोजना पराभिमता द्रष्टव्या। अन्यत्रेति। भिन्नात्मविचारे इत्यर्थः॥२४॥

परिसंख्याविधिं दूषयति। न चेति। श्रवणविधिना किं गृहस्थादेर्व्यापारान्तरनिवृत्तिः उपदिश्यते? किंवा सन्यासविधिसिद्धस्य सन्यासिनः? इति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति असन्यासिन इति। अशक्यत्वादिति विध्यन्तरविरोधापत्तिरशक्यत्वे हेतुः, तन्निवृत्तेः सिद्धतया उपदेशस्य व्यर्थत्वादिति सम्बन्धः। "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति श्रुत्यन्तरस्य ब्रह्मसंस्थताधर्मसन्यासाश्रमविधायकत्वं परामृश्य जैमिनिः इत्यधिकरणभाष्ये समुद्दयति इति भावः। विचारविषयत्वेन वेदान्तनियमविधिरिति पक्षं दूषयति, न च विचारेति। सन्निधानादेवेति। अधीत-

त्वायोगात्। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यर्थावबोधनार्थनियमविधिबलादेव अध्ययनगृहीतवेदोत्पादितं वेदार्थज्ञानं फलपर्य्यवसायि न कारणान्तरोत्पादितमित्यस्यार्थस्य लब्धत्वेन वेदार्थे ब्रह्मणि मोक्षाय ज्ञातव्ये भाषाप्रबन्धादीनामप्राप्तेः। न च सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकरणे बाल्यपाण्डित्यमौनशब्दितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेषु विधिरभ्युपगत इति वाच्यम्। विचारे विचार्य्य-

---

साङ्गस्वाध्यायस्य वेदान्तैः आपात-प्रतिपन्न-ब्रह्मात्मजिज्ञासोः जिज्ञासानिवर्त्तकनिर्णयाय कर्त्तव्यत्वेन विचारे प्राप्ते सति विचारविषयमन्वेषमाणस्य वेदान्तानां बुद्धिस्थत्वात् वेदान्ता एव मया विचारणीया इति बुद्धिरुत्पद्यते तथा च विधिं विनैव वेदान्तनियमस्य लब्धत्वेन विधिना तन्नियमनं व्यर्थमित्यर्थः। विधिं विनैव वेदान्तनियमलाभे हेत्वन्तरमाह स्वाध्याय इति। अर्थावबोधेति मीमांसकमतमाश्रित्य उक्तम् अक्षरावाप्तिफलकोऽध्ययनविधिरिति सिद्धान्तेऽपि येषां वाक्यानामध्ययनावाप्तानामर्थज्ञानद्वारा पुरुषार्थोपयोगः सम्भवति तेषां वाक्यानामर्थज्ञान-मध्ययनलब्धैर्वाक्यैः एव उत्पादितं फलपर्य्यवसायि न तदतिरिक्तभाष्यप्रबन्धादिजनितम् इति रीत्या अध्ययनविधिफलाक्षरावाप्तेः पुरुषार्थपर्य्यवसानकल्पनान्तभाषाप्रबन्धादिप्रसक्तिरित्यर्थः। इतिहासपुराणमादिपदार्थः। श्रवणादीनामविधेयत्वे सूत्रभाष्यविरोधं शङ्कते न चेति। अभ्युपगत इति सूत्रभाष्यकाराभ्यामिति शेषः। विरोधं परिहर्तुं प्रथम

तात्पर्यनिर्णयहेतुत्वस्य वस्तुसिद्ध्यनुकूलयुक्त्यनुसन्धानरूपे मनने तत्प्रत्ययाभ्यासरूपे निदिध्यासने च वस्त्ववगमवैशद्यहेतुत्वस्य च लोकसिद्धत्वेन तेषु विध्यनपेक्षत्वात्। विधिच्छायार्थवादस्य एव प्रशंसाद्वारा प्रवृत्त्यतिशयकरत्वमात्रेण तत्र

श्रवणादीनां विधियोग्यक्रियारूपत्वेऽपि नित्यप्राप्तत्वात् न विधेयत्वमित्याह विचारे इति। तत्प्रत्ययेत्यत्र तत्पदं वस्तुपरम् अवगमस्य वैशद्यं प्रतिबन्धराहित्यं सूत्रभाष्ययोर्विधित्वव्यवहारो गौणः मुख्यासम्भवस्य दर्शितत्वादिति विरोधं परिहरति विधिच्छायार्थवादस्य एवेति। विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादेरिव इत्यर्थः। तथा च उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्याम्नाय पुनराम्नायते विष्णुरुपांशु यष्टव्यः प्रजापतिरुपांशु यष्टव्यः अग्नीषोमौ उपांशु यष्टव्यौ इति अत्रान्तरा वाक्यमाग्नेयाऽग्नीषोमीय-पुरोडाशयोः अन्तराल-काल-विशिष्टयागविधायकं विष्ण्वादि वाक्यत्रयं तु मन्त्रवर्णप्राप्तवैकल्पिकदेवतानुवादेन अन्तरा वाक्यविहितयागस्तावकमर्थवादमात्रमिति व्यवस्थापितं पूर्वतन्त्रे तदत्र दृष्टान्तत्वेन उदाहृतमिति द्रष्टव्यम्। यत्तु तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुतौ योगपदोपात्तस्य श्रवणस्य स्वभावाद्विचारसमर्थाधिकारिणं प्रति तदप्राप्तिपाक्षिको नियमविधिः सम्भवतीति तन्न, विचारसमर्थस्य अधिकारिणः कालान्तरे स्वोत्प्रेक्षितानुपपत्तिवशेन अन्योत्प्रेक्षितानुपपत्तिवशेन वा पुनस्तत्त्वसंशये सति अवधारणाय वेदान्तार्थश्रावं न सम्भवतीति योग्यतावशेन तं प्रति विधिं विना विचारस्यैव नित्यतया प्राप्तत्वात्। यत्तु अपुरुषतन्त्रोपायत्वं श्राव-

र्थमुक्तं तत्र, श्रवणविध्यधिकारिणः सर्वतो विरक्तस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुक्तिसाधनसगुणोपासने प्रवेशेऽपि प्रवृत्त्यसम्भवेन तस्य व्यावर्त्यत्वासम्भवात्, सगुणोपासनस्यापि श्रवणादिद्वारैव विद्यासाधनत्वेन नखविदलनादेः अवघाततुल्यकत्ववत्सगुणोपासनस्य श्रवणादिना सह विकल्पेन प्राप्त्यभावाच्च। न तद्व्यावृत्तिफलको नियमविधिः सम्भवति, न च सगुणोपासनया श्रवणादिकं विनैव सगुणसाक्षात्कारवत् निर्गुणसाक्षात्कारोदयः सम्भवतीति वाच्यम्? प्रमाणप्रमेयासम्भावनादिप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा श्रवणादेः सम्यग्निश्चयरूपब्रह्मज्ञानोपायत्वग्राहकतया पूर्वोक्तप्रमाणानुरोधेन श्रवणादेः नित्यवदनुवादलिङ्गेन च सगुणोपासनया क्रमेण परममुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यापि श्रवणादिद्वारकज्ञानोत्पत्त्यविरोधित्वकल्पनात् श्रवणादिकं विना सगुणोपासनमहिम्नैव तत्त्वज्ञानोदयोपगमे देवताधिकरणविरोधाच्च तदधिकरणे हि देवतादीनां शरीराद्यभावात् सगुणब्रह्मोपासनेषु निर्गुणब्रह्मविद्यासाधनश्रवणादिषु च नास्ति सामर्थ्यमतो न तेषु अधिकार इति पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् तेषामपि शरीरादिसद्भावादेकरूपाधिकार इति सिद्धान्तितम्। तत्रेदं पूर्वपक्षप्रयोजनमुक्तं देवानां श्रवणाद्यधिकाराभावे क्रममुक्तिफलकब्रह्मोपासनया प्राप्तदेवभावस्यापि श्रवणाद्यसम्भवेन विद्योदयासम्भवात् पुनरावृत्त्यापत्तौ क्रममुक्तिकामस्य सगुणोपासनेषु प्रवृत्त्यभाव इति सिद्धान्ते तु देवानां श्रवणाद्यधिकारसत्त्वादुक्तप्रवृत्तिसिद्धिरिति प्रयोजनं दर्शितम्, इदं च प्रयोजनं देवताधिकरणावसानभाष्ये स्पष्टमेव दर्शितं तथा च भाष्यम्। ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायाम् अधिकारः क्रममुक्तिदर्शनान्यपि एवमेवोपपद्यन्ते इति।

यथमेवमत्र देवादीनां श्रवणाद्यधिकारे सत्येव इत्यर्थः। तेषां श्रवणाद्यधिकारे यानि श्रौतलिङ्गानि पूर्वमुपन्यस्तानि तत् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् तथर्षीणाम् एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवासेत्येवमादीनि तानि यथा उपपद्यन्ते तथेत्यपि ग्रन्थार्थः। ननु सगुणब्रह्मोपासकानामपि सर्वेषां श्रवणादिनैव ज्ञानोदय इति नियमो नास्ति सगुणोपासकस्यापि हिरण्यगर्भस्य वृहदारण्यकभाष्ये पुरुषविधब्राह्मणव्याख्यानावसरे श्रवणादीनां प्रणिपातादीनां चाभावेऽपि ज्ञानजन्मप्रतिपादनादिति चेत्? न, हिरण्यगर्भस्यापि वामदेववत् जन्मान्तरीयश्रवणादिनैव ज्ञानजन्मसम्भवात्। तत्रैव भाष्ये श्रवणमनननिदिध्यासनानां साक्षात् ज्ञेयविषयत्वादिति वाक्ये साक्षात्पदेन श्रवणादेः ज्ञेयब्रह्मव्यञ्जकस्य प्रणिपाताद्यपेक्षाया आवश्यकत्वसूचनेन जन्मान्तरीयश्रवणादिकल्पनस्य तन्नाष्यवाक्याभिप्रेतत्वे अवगम्यमाने सति तत् पूर्वभाष्ये श्रवणादिकं विना कार्य्यकरणशुद्ध्यादिमात्रेण ज्ञानजन्मप्रतिपादनस्य अभ्युपगमवादत्वोपपत्तेः हिरण्यगर्भस्य वामदेववत् जन्मान्तरीये ज्ञानसाधने कल्पनीये सति तत्र श्रवणादिकल्पनस्यैव न्याय्यत्वाच्च। न च हिरण्यगर्भस्य पूर्वजन्मनि सगुणोपासननिष्ठत्वेन निर्गुणविचारो न सम्भवतीति वाच्यम्? हिरण्यगर्भस्य पूर्वकल्पे जन्मभेदेन सगुणनिर्गुणोपासनयोः सम्भवात् न हि एकस्मिन् जन्मनि जातात् सगुणोपासनामात्रादेव हिरण्यगर्भपदप्राप्तिरस्ति तथा सति सगुणोपासकानां सर्वेषामेव साक्षात् हिरण्यगर्भत्वप्रसङ्गात्। किन्तु हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मलोकस्वामित्वं सरस्वतीभर्तृत्वं जन्मप्रवृत्तितत्त्वज्ञानात्कारणमहत्वं सर्वज्ञत्वं सकलभौतिकजगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यं भक्तानां तैस्तैरैश्वर्य्यप्रदानसामर्थ्यं कामितसिद्धिषु

शिवविष्ण्वादिप्रवर्त्तकत्वं ललाटात् रुद्रप्रादुर्भावहेतुत्वं महाविष्णु-
नाभिकमलजातत्वाद्यैश्वर्य्यं च श्रुत्यादिभ्यो निश्चित्य आगामि-
कल्पे यथोक्तहिरण्यगर्भत्वाय तत्साधनानि सगुणनिर्गुणोपासनानि
तपोविशेषरूपाणि च बहुषु जन्मसु ध्रुवप्रह्लादविश्वामित्रा-
गस्त्यभृग्वादिवदनुष्ठितवतो महापुरुषस्य कस्यचिदेव निर-
तिशयेश्वरप्रसादात् हिरण्यगर्भत्वं सम्पद्यते इति हिरण्यगर्भस्य
अपि जन्मान्तरीयश्रवणकल्पनं वामदेवस्येव न अनुपपन्नम्।
हिरण्यगर्भस्य पूर्वजन्मनि अनुष्ठितश्रवणादेः हिरण्यगर्भपदप्राप्ति-
कामनया प्रतिबद्धत्वेन तदा तत्त्वसाक्षात्कारानुत्पादकत्वोपपत्तेः।
तदुक्तं वृद्धैः, "ब्रह्मलोकाभिवाञ्छायां सम्यक्सत्यां निरुध्य तां
विचारयेत् य आत्मानं ननु साक्षात्करोत्ययम्"। इति। न च
ज्ञानोत्पत्तिस्थले सर्वत्र श्रवणादिनियमो नास्ति योगमार्गे
प्रवृत्तस्य श्रवणाद्यभावेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारोदयस्वीकारादिति
वाच्यम्? ओमित्यात्मानं युञ्जीत ओमित्येवं ध्यायथ आत्मा-
नमित्यादिध्यानविधिबलेन तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं "विद्या-
मेतां योगविधिं च कृत्स्नम्।" इत्यादिश्रौतलिङ्गसहकृतं
विचारासमर्थस्य योगमार्गे अधिकार इति तृतीयपरिच्छेदे
वक्ष्यमाणतया विचारसमर्थस्य विचारं विना ज्ञानोत्पत्त्यनभ्यु-
पगमात्। एवं च यद्यत्साधनमदृष्टद्वारा तत्त्वज्ञानसाधनत्वेन शास्त्र-
सिद्धं तत्सर्वं सगुणोपासनवत् दृष्टसामग्रीभूतसांख्यमार्गे
तदशक्तौ योगमार्गेण वा तत्त्वज्ञानसाधनमिति कल्प्यते न
अदृष्टमात्रात् ज्ञानलाभः कल्पयितुं युक्तः, अन्यथा जीवनादृष्ट-
मात्रादेव स्तन्यपानादिप्रवृत्तिकल्पनापत्त्या तत्रापि इष्टसाधन-
तास्मरणं जन्मान्तरीयसंस्कारहेतुकं सर्वसम्प्रतिपन्नं न कल्पनी-
यं स्यात् [illegible] अदृष्टकारणं विना कार्य्योत्पत्त्ययोगस्य उभयत्र तुल्य-
त्वात्। अतएव पञ्चदश्यां, तत्त्वज्ञानं प्रति मार्गद्वयनियम उक्तः

विधित्वव्यवहारात्। एवं च श्रवणविध्यभावात् कर्मकाण्डविचारवद् ब्रह्मकाण्डविचारोऽपि अध्ययनविधिमूल इत्याचार्य्यवाचस्पतिपक्षानुसारिणः ॥२५॥

इति विधिवादः।

सांख्ययोगौ प्रकृत्य इति मार्गौ विचार्य्याथ जगाद परमेश्वर इति। संग्रहकर्त्ताऽपि तृतीयपरिच्छेदे सांख्ययोगशब्दित-मार्गद्वयमेव विद्यावाप्त्युपायत्वेन वक्ष्यति। एवं श्रवणमननादि-साधनानुष्ठानप्रवणस्य विद्यावाप्तिरित्यस्मिन्नर्थे सर्वसम्मति-सिद्धे स्थिते भारतीतीर्थाः ध्यानदीपे, विद्यावाप्तौ उपायान्तर-मप्याहुरिति ग्रन्थेन तदयं निष्कर्षः, विद्याधिकारिणो विचार-समर्थस्य प्रतिषेधाभावे वेदान्तश्रवणमनुष्ठेयं सति तु प्रतिषेध इतिहासपुराणभाषाप्रबन्धादिश्रवणमनुष्ठेयम्। विद्याधिकारिणो विचारासमर्थस्य तु त्रैवर्णिकस्य योगशब्दितनिर्गुणोपासन-मनुष्ठेयं मार्गद्वयसम्भवे च तत्सम्भवयोग्यजन्मप्राप्त्या तदन्य-तरानुष्ठानद्वारा ज्ञानलाभ इति तथा च श्रवणाधिकारिणः श्रवणस्य नित्यप्राप्तत्वात् तत्तुल्यकक्षतया साधनान्तरस्य कस्य-चिदिकल्प्य समुच्चित्य वाप्राप्त्यभावात् न विध्यवकाश इति सिद्धम्। एवं ब्रह्मसाक्षात्कारं प्रति श्रवणादेर्नित्यप्राप्तत्वात् विधिं विनैव श्रवणाद्यनुष्ठानं सिध्यतीति प्रतिपादितम्। इदानीं विचारानुष्ठापकविध्यपेक्षायामपि यथा कर्मकाण्डश्रवणं कर्मवाक्यविचारः कर्त्तव्य इति पृथक् विध्यभावेऽपि अध्ययनविधिबलादेव सिध्यति एवं वेदान्तश्रवणमपि तद्बलादेव सिध्यतीति न श्रोतव्यवाक्ये पृथग्विचारविध्यपेक्षास्ति इत्याशयेन उपसंहरति एवं चेति। श्रोतात एव श्रवणादेः प्राप्तत्वे सति

अथ कारणत्ववादः ।

[ब्रह्मलक्षणे जगज्जन्मस्थितिभङ्गेषु एकैकस्य ब्रह्मलक्षणत्वं कौमुदीमते ।]

विचार्यस्य च ब्रह्मणो जगज्जन्मस्थितिलय-कारणत्वं लक्षणमुक्तं "यतो वा इमानि भूतानि

श्रवणविध्यपेक्षाभावादित्यवरार्थः श्रोतव्यवाक्यार्थविचारेण प्रथमसूत्रार्थः संगृहीतः ॥२५॥

क्रमप्राप्तं द्वितीयसूत्रार्थं संगृह्णाति विचार्यस्येति । चकारोऽवधारणार्थः स च श्रुत्येत्यनेन सम्बध्यते । श्रुत्यैव लक्षणमुक्तं न तु व्याघ्रादिलक्षणवत् पुरुषोत्प्रेक्षितमित्यर्थः । "येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तत् ब्रह्म" इति वाक्यशेष आदिपदार्थः । श्रुतौ यत इति यच्छब्देन प्रकृतवस्तु निरूपितं, सत्यज्ञानानन्दानन्तात्मकं ब्रह्म परिगृह्यते सर्वनाम्नः प्रकृतिप्रधानपरामर्शित्वस्वाभाव्यात् ततश्च यत् [illegible]देव ब्रह्मणः सच्चिदानन्दस्वरूपात्मकं स्वरूपलक्षणं लभ्यते प्रथमी च प्रकृतित्वं हेतुत्वसामान्यं वा वक्ति हेतुत्वसामान्यं च प्रकृतिकर्त्रुभय-साधारणमित्यविशेषात् अभिन्ननिमित्तोपादानत्व-रूपलक्षणं लभ्यते इदं शब्देन प्रत्यक्षाद्युपस्थितं [illegible] । भूतशब्दस्य पृथिव्यादिमहाभूतेषु प्राणिषु च [illegible] प्रकृते [illegible] विनिगमनाविरहेण द्वयोरनुप्रवेशात् भवन्तीति व्युत्पत्त्या कार्यमात्रं भूतशब्देन उच्यते जीवन्ति [illegible] प्रयन्ति लीयमानानि सन्ति यदभिसंविशन्ति येन [illegible] [illegible]न्तीति यावत् । तत्कारणं ब्रह्म तत् विजिज्ञासस्व [illegible] सच्चिदानन्दैकरसपूर्णप्रत्यग्रूपेण [illegible] [illegible] [illegible] मावेण [illegible] [illegible] विचार[illegible]

जायन्ते" इत्यादिश्रुत्या। जगज्जन्मस्थितिलयेषु एकैक-कारणत्वमपि अनन्यगामित्वात् लक्षणं भवितुमर्हतीति चेत् सत्यं लक्षणत्रयमेवेदं पर-

लक्ष्यते उक्तलक्षणमुखेन ब्रह्म विचारय इत्यर्थः। अत्र "यतो भूतानि जायन्ते तद्ब्रह्म येन जीवन्ति तद्ब्रह्म यदभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म" इति श्रुतिपाठे सति जगज्जन्मकारणत्वं तत् स्थिति-कारणत्वं तल्लयकारणत्वं च प्रत्येकमेव श्रुत्या ब्रह्मलक्षणमुक्तं स्यात्, न तु तथा पाठोऽस्ति अतो जन्मादित्रितयकारणत्वं त्या लक्षणमुक्तमिति प्रतिभाति तदापतति जगज्जन्म-स्थितिलयेषु इति निर्धारणार्था सप्तमी यतो भूतानि जायन्ते त्युपक्रम्य तद्ब्रह्मेति श्रुत्या लक्ष्ये ब्रह्मणि कारणत्वप्रतिपाद-ात् न असम्भवः। तद्ब्रह्मेति एकवचनेन लक्ष्यब्रह्मव्यक्तेरेक-ावगमात् न अव्याप्त्यवकाश इति दोषद्वयाभावासत्त्वे सत्य-तिव्याप्तिरपि नास्तीत्याह अनन्यगामित्वादिति। ब्रह्मान्य-ामित्वाभावादित्यर्थः। ननु प्रधानेऽतिव्याप्तिस्तस्याः सांख्यै-पादानत्वाभ्युपगमेन उपादानतया जगज्जन्महेतुत्वस्य आधार-या स्थितिहेतुत्वस्य लयाधारतया लयहेतुत्वस्य च तत्रापि त्वादिति चेत्? न, तत्तत्कर्तृत्वस्यापि लक्षणे विशेषणत्वेन विव-क्षिततया जड़े प्रधाने तदयोगात्। न च तत्तत्कर्तृत्वमेव प्रत्येकं [illegible] चराचरात्मकस्य जगतो [illegible] ब्रह्मपदयोरजहल्लक्षणया [illegible] तदुपादानत्वायोगात्। न [illegible] सत्त्वस्थित्यपि यत्क-र्तृत्वं [illegible] भाति एवं स्थिते [illegible] जीवः? अत पर-

स्यरनिरपेक्षम्। अतएव "अत्ता चराचरग्रहणात्" [व्या० सू० १ अ० २ पा ९ सू०] इत्यादि अधिकरणेषु सर्वसंहर्तृत्वादिकं प्रत्येकं ब्रह्मलिङ्गतया उपन्यस्तमिति कौमुदीकारः ॥२६॥

अन्ये तु जन्मकारणत्वस्य स्थितिकारणत्वस्य च निमित्तकारणसाधारण्यात् उपादानत्वप्रत्या-

---

दानत्वरूपं विशेष्यं व्यर्थमेव इति वाच्यम्? तर्हि उपादानत्वमपि पृथगेव लक्षणमस्तु मायायाः ब्रह्मोपादानतामात्रघटकत्वेन पृथगुपादानत्वालाभात् प्रधानादिकारणान्तरस्य च अप्रमाण-कत्वेन अतिव्याप्तिरभावादिति भावः। प्रत्येकं लक्षणत्व-सम्भवमङ्गीकरोति सत्यमिति। तर्हि श्रुत्या त्रितयकारणत्व-कथं लक्षणमुक्तमिति आशङ्क्य श्रुतेरपि प्रत्येकलक्षण एव तात्-पर्य्यं मेलनस्य प्रयोजनाभावादिति आशयेनाह लक्षणत्रयमेव-इदमिति। इदं जगत्कारणत्वं जन्मादीनां मध्ये एकैकनिरूपितं परस्परनिरपेक्षं सल्लक्षणत्रयमेव श्रुत्यभिमतं न तु त्रितय-निरूपितकारणत्वरूपमेकं लक्षणमित्यर्थः। त्रयपदमनेकपरं न तु त्रित्वनियमपरं ततोऽपि आधिक्यस्य ग्रन्थावसरे दर्शित-त्वादिति बोध्यम्, जगत्संहर्तृत्वादेः प्रत्येकं ब्रह्मलक्षणं सूत्रकारोऽपि [illegible] आह, अतएवेति। अत्र आदिपदेन अन्तर्यामि-धिकरणजगद्वा[illegible]धिकरणयोः संग्रहः। अयमर्थः: काठकप्रश्ने यस्य ब्र[illegible] चैवं चोभे भवत ओदनं मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्थावेद य[illegible] इति अत्र ब्रह्मक्षत्रयोः प्रयुक्त ओदनप्रत्ययः तावत् न मुख्यः किन्तु गौणः कोऽपि ओदनसदृशार्थस्य अद

नीयत्वप्रसिद्धेः अदनीयत्वेन गुणेन तयोः ओदनशब्दः प्रवर्त्तते तथा च यस्य ब्रह्म क्षत्रं च ओदनवदनीये इत्युक्तौ यच्छब्दार्थस्य अत्तृत्वं प्रतीयते अनेन एव अभिप्रायेण उक्तं सूत्रे अत्ता इति। ओदनपदवाच्यार्थस्य अदनीयत्वं द्विविधमस्ति भुजिक्रियाकर्मत्वात्मकभोज्यत्वरूपम् एकं, विनाश्यत्वरूपम् अपरं, परन्तु भोज्यत्वगुणः प्रसिद्धः न तु विनाश्यत्वगुणः गौणप्रयोगे च प्रसिद्धगुण एव गृह्यते यथाग्निर्माणवक इत्यत्र अग्निगतशुचित्वादिगुण एव उपादीयते प्रसिद्धत्वात् न तु तद्गतोऽपि विनाशत्वादिगुणः एवं प्रकृतेऽपि लोकप्रसिद्धिवलात् भोज्यत्वगुण एव ओदनशब्दात् प्रतीयते अस्ति च ब्रह्मक्षत्रयोरपि स्त्रीपिण्डरूपयोर्भोज्यत्वं पुमांसं प्रति ब्रह्मक्षत्रयोश्च भोज्यत्वप्रतीतौ सत्यां तत्प्रतिसम्बन्धिनि यच्छब्दार्थे पूर्वं प्रतीतमत्तृत्वं भोक्तृत्वरूपं जीवलिङ्गं पर्य्यवस्यति यदा तु ओदनपदस्य मृत्यूपसेचनपदसन्निधानात् ब्रह्मक्षत्रयोर्विनाश्यत्वगुणः स्वीक्रियते न तु भोज्यत्वगुणः स्त्रीपिण्डरूपब्रह्मक्षत्रकर्म्मकभुजिक्रियायां मृत्योरुपसेचनत्वासम्भवेन मृत्युः यस्य उपसेचनमित्यंशस्यानन्वयप्रसङ्गात् ब्रह्मक्षत्रयोर्विनाशने तु मृत्योः सहायत्वरूपम् उपसेचनत्वम् अस्तीति न तदनन्वयप्रसक्तिः तदा तत्प्रतिसम्बन्धिनि यच्छब्दार्थे पूर्वं प्रतीतम् अत्तृत्वं संहर्त्तृत्वरूपं पर्य्यवस्यति विनाश्यत्वगुणग्रहणपक्षे तु अयं विशेषो लभ्यते लोके हि दध्यादिरूपम् उपसेचनं स्वमिश्रितान्नादिनाशे साधनं दृष्टमिति मृत्यौ उपसेचनपदप्रयोगबलात् समृत्युकस्य चराचरात्मकस्य जगतो विनाशनं प्रतीयते, तदनुसारात् ब्रह्मक्षत्रपदयोरजहल्लक्षणया तत्सजातीयपरत्वं च प्रतीयते, तत्प्रतिसम्बन्धिन्यपि यच्छब्दार्थे तत्सजगत्संहर्त्तृत्वरूपं ब्रह्मलिङ्गं भाति, एवं स्थिते प्रथममदनीयत्वगुणयोगात् प्रतीतोऽत्ता किं जीवः? उत पर-

मात्मा ? इति संशयः। तत्र पूर्वपक्षः जीव एवेति लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण अत्तृत्वस्य भोक्तृत्वरूपताप्रतीतेर्न परमात्मा अनश्नन् अन्य इति वचनेन तस्य भोक्तृत्वनिषेधादिति सिद्धान्तस्तु अत्ता परमात्मा कुतः चराचरग्रहणात्। मृत्यूपसेचनपदानुरोधेन पूर्वोक्तरीत्या अत्तृत्वस्य चराचरात्मकसकलजगत्संहर्तृत्वरूपत्वप्रतीतेः न च परमात्मनोऽन्यस्य जगत्संहर्तृत्वं सम्भवति। न च लोकप्रसिद्धिबलादत्तृत्वं भोक्तृत्वरूपं भाति इत्युक्तमिति वाच्यम् ? तत्प्रसिद्ध्यपेक्षया वाक्यशेषाधीनविनाशकत्वगुणप्रसिद्धेः शीघ्रतरत्वेन बलवत्त्वादतः अत्ता पर एवेति निर्णयः। स संहर्ता परमेश्वरो यत्र निर्विशेषे भेदकल्पनया वर्त्तते तन्निर्विशेषं परमात्मानं मिथ्या इत्थं को वेद न कोऽपीति तस्य दुर्विज्ञेयत्वम् उदाहृतम् अत्र चतुर्थपादेन विवक्षितमिति बोध्यम्। अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरोऽयमयतीत्युपक्रम्य यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यादिना काश्चित् पर्य्यायानुक्त्वा इत्यधिदैवतमित्युपसंहृत्य पुनः यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् यः सर्वेषु लोकेषु यः सर्वेषु देवेषु यः सर्वेषु यज्ञेषु इत्यादयः केचन पर्य्यायाः का एव माध्यन्दिनपाठभेदेनाम्नाताः। तत्र अधिदैवादिषु देवभूतलोकवेदयज्ञादिषु श्रुतोऽन्तर्यामी परमात्मा कुतः तद्धर्मव्यपदेशात् तद्धर्मस्य परमात्मधर्मस्य विशेषेण सर्वव्यतिकर्तृत्वरूपसर्वनियन्तृत्वस्य येन जातानि जीवन्ति इति श्रुतिसिद्धस्य वाक्योपक्रमे य इमं च लोकमित्यादिना व्यपदेशात् न जीवादिरन्तर्यामी तस्य उक्तधर्मासम्भवादिति सूत्रार्थः। जगद्वाचित्वात् कौषीतकीब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे बालाकिं ब्राह्मणं प्रति अजातशत्रोर्वचनं श्रूयते यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्यः इत्येव इति अत्र वेदितव्य-

त्वेन श्रुतः पुरुषः जीवः परो वेति संशये जीव इति पूर्वपक्षः पुरुषपदस्य जीवे रूढ़त्वात् पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति कर्म्मैव तदूचतुरित्यादौ वेदे लोके च पुण्यकर्मायं यतः सुखी वर्त्तते इत्यादौ कर्म्मपदस्य धर्मादौ प्रयोगदर्शनेन तत्र रूढ़त्वाच्च अचतुः आर्त्तभागयाज्ञवल्क्यावित्यर्थः कर्म्मसम्बन्धी पुरुषो जीव एव न परमात्मा तस्य धर्माद्यभावात् च एतेषां पुरुषाणां कर्त्तेति वाक्येन वेदितव्यपुरुषस्य प्रक्रतादित्यचन्द्रादिपुरुष-कर्त्तृत्वमुच्यमानं जीवे कथं सम्भवतीति वाच्यम्? भोगोपकरण-भूतान् आदित्यादिपुरुषान् प्रतिभोक्तृजीवस्यादृष्टद्वारा कर्त्तृ-त्वोपपत्तेः अतएव यस्य वै तत्कर्मेति वाक्यं सफलमदृष्टद्वारा प्रक्रतपुरुषकर्त्तृत्वोपपादकत्वादित्येवं प्राप्ते सिद्धान्तः कर्मशब्दस्य न धर्मादौ रूढ़िः चलनात्मकं कर्मेति प्रसिध्यनुरोधेन परि-स्पन्दे तस्य रूढ़त्वात् कथं तर्हि धर्मादौ तत्प्रयोगनिर्वाहः विहितप्रतिषिद्धरूपदेहादिपरिस्पन्दजन्ये धर्मादौ लक्षणया प्रयोगोपपत्तेः न च देवताध्यानादिरूपमनोमात्रव्यापारजन्ये धर्मादौ परिस्पन्दजन्यत्वाभावेन लक्षणयाप्रयोगा योगे सति परिस्पन्द इव धर्मादावपि रूढ़िः अपरिहार्य्येति वाच्यम्? तर्हि प्रक्रते विनिगमनाविरहेण रूढ्योरनुग्रहे सति क्रियत इति कर्म इति व्युत्पत्त्या कर्मपदं कार्य्यमात्रमाह, एतत्पदमपि प्रत्यक्षा-द्युपस्थितवस्तुमात्रमाह, प्रक्रतस्य तत्परामर्शयोग्यस्य कस्यचित् अभावात्। तथा च एतत् कृत्स्नं जगत् यस्य कर्म कार्य्यमि-त्यर्थः। तथेन वेदितव्यपुरुषस्य अशेषजगदुत्पत्तिकर्त्तृत्वं सिध्यति तच्च ब्रह्मलिङ्गम् आदित्यादिपुरुषकर्त्तृत्वमपि न मुख्यं जीवस्य सम्भवति, एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता इत्यत्र मुख्य-कर्त्तृत्वपरत्वसम्भवे जीवकर्त्तृत्वपरत्वायोगात् न च अशेषजग-त्कर्त्तृत्वोक्तौ तत एव आदित्यादिकर्त्तृत्वस्यापि लाभात् पृथक्

तदुक्तिः व्यर्था इति वाच्यम् ? मन्त्रार्थवादादिषु आदित्य-चन्द्रादिपुरुषाणां सर्वांशमहिमसंकीर्तनेन तेषु सन्तातपरब्रह्म-त्वभ्रान्तिनिवर्त्तकत्वेन पृथगुक्तिसाफल्यात् पुरुषपदस्यापि न जीवे रूढिः पूरणात् पुरुष इति क्रमयोगेन एव कृत्स्न-जगद्व्यापिनि ब्रह्मणि इव कृत्स्नशरीरव्यापिनि जीवेऽपि प्रयोगोपपत्त्या तत्र रूढेः अकल्पनात् तत्कल्पनेऽपि योगवत् रूढेरपि जीवब्रह्मसाधारणचेतनमात्रे कल्पनोपपत्तेश्च न पुरुषश्रुतिजीवपक्षपातिनी श्रुतिपाठे क्वचित् पुरुषपदाश्रव-णाच्च तथा च अयं सूत्रार्थः, वेदितव्य पुरुषः परमात्मा कृत्स्नजगत्कर्तृत्वात्, न च हेत्वसिद्धिः कर्मपदस्य जगद्वाचित्वात् तस्मात् वेदितव्यः पुरुषः परमात्मेति सिद्धम् एवञ्च सर्वसंहर्तृ-त्वादिकमित्यत्र आदिपदेन अन्तर्याम्यधिकरणोक्तं सर्व-नियन्तृत्वरूपसर्वस्थितिकर्तृत्वं जगद्वाचित्वाधिकरणोक्तं सर्व-जगदुत्पत्तिकर्तृत्वं च गृह्यते। ननु यत इत्यादिश्रुत्या जीव-व्यावृत्तेश्वरस्य तत्पदवाच्यस्य ब्रह्मणो लक्षणमुक्तमिति तात्पर्य्य-वर्णनमयुक्तं तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषानुसारेण श्रुतेः वाक्यार्थभूताद्वितीयजिज्ञास्यब्रह्मलक्षणप्रतिपादिकत्वस्यैव अवगमात् इत्याशङ्क्य श्रुतेस्तथाभूतब्रह्मलक्षणपरत्वमुपगच्छतां मतमाह, अन्येत्विति। चेतनाचेतनात्मककृत्स्नभूतोपादान-त्वप्रतिपत्तिर्हि ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वबोधहेतुः। न च चेतनानां नित्यत्वात् कथं तदुपादानत्वं ब्रह्मण इति वाच्यम् ? तेषां स्वरूपेण नित्यत्वेऽपि शरीरद्वयविशिष्टतया कार्य्यत्वोपगमात् न चैवमपि ब्रह्मापेक्षयाद्वितीयस्य सत्त्वांशस्य विद्यमानत्वात् कथं तदुपादानत्वमद्वितीयत्वप्रत्याय्यकमिति वाच्यम् ? कार्य्यस्य हि उपादानमेव वास्तवं स्वरूपं न तु तदतिरिक्तं वास्तवं स्वरूपमस्ति नामरूपात्मकं जगद्रूपन्तु मिथ्याभूतमित्यारम्भणा-

धनाय प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि लयो दर्शितः। अस्तु ब्रह्म जगदुपादानं तज्जन्मनि घटजन्मनि कुलालवत् तत्स्थितौ राज्यस्थेम्नि राजवत् च उपादानात् अन्यदेव निमित्तं भविष्यतीति शङ्काव्यवच्छेदाय तस्यैव जगज्जन्मजीवननियामकत्वमुक्तम्। तथा

अधिकरणेषु व्यवस्थापितत्वात् अतः सर्वोपादानत्वात् सर्वस्य वास्तवं स्वरूपं ब्रह्मैवेति बोधनद्वारा ब्रह्मणो वास्तवाद्वितीयत्वबोधहेतुर्भवति अद्वितीयब्रह्मबोधस्य मुक्तिप्रयोजनकब्रह्माद्वितीयत्वबोधहेतुभूतोपादनत्वप्रत्यायनार्थं यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति श्रुतिभागेन ब्रह्मणि सर्वभूतलयो दर्शित इत्याह उपादानत्वेति। ननु घटाद्युपादाने मृदादौ घटादिलयाधारत्ववज्जन्मादिकारणत्वस्यापि सत्त्वेन तद्बलादप्युपादानत्वप्रत्ययः स्यात् इति न इत्याह जन्मकारणत्वस्येति। निमित्तं कुलालचक्रदण्डादि तर्हि श्रुतौ जन्मादिकारणत्वप्रतिपादनं व्यर्थं लयमात्रप्रतिपादनादेवेष्टसिद्धेरिति नेत्याह अस्त्विति। घटजन्मनि उपादानमृदतिरिक्तकुलाल इव जगज्जन्मनि अपि उपादानब्रह्मापेक्षया अन्यत्कर्तृरूपं निमित्तं भविष्यतीति भ्रमव्यवच्छेदाय तस्यैव ब्रह्मण एव श्रुतौ जगज्जननकर्तृत्वमुक्तं तथा राज्यस्थेम्नि पालनरूपे पालनीयप्रजाद्युपादानातिरिक्तराजवज्जगतः स्थितौ जगदुपादानब्रह्मापेक्षया अन्यनिमित्तं नियन्तृतया स्थितिहेतुभूतं भविष्यतीति शङ्काव्यवच्छेदाय तस्यैव ब्रह्मणो जगज्जीवननियामकत्वं श्रुत्या उक्तमित्यर्थः। तथा च इति जगज्जननजीवननियामकत्वाभ्यां जगदुपादानब्रह्मण एव निमित्तत्वप्रतीतौ सिद्धायामित्यर्थः। इदं श्रुत्युक्तलक्षणमेकं

चैकमेवेदं लक्षणमभिन्ननिमित्तोपादानतया अद्वितीयं ब्रह्म उपलक्षयति इत्याहुः ॥२७॥

[ब्रह्मणः विवर्त्तरूपोपादानत्वम् ।]

ब्रह्मणश्च उपादानत्वम् अद्वितीयकूटस्थचैतन्यरूपस्य न परमाणूनाम् इव आरम्भकत्वरूपं न वा

सदेवाभिन्ननिमित्तोपादानत्वे पर्य्यवस्यदद्वितीयं ब्रह्म लक्षयति ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वशङ्कानिराकरणद्वारेण ज्ञापयति न तु प्रत्येकलक्षणं सदित्यर्थः । निमित्तं तदुपादानं चेति निमित्तोपादानम् अभिन्नं च तन्निमित्तोपादानं चेति पुनः कर्मधारयः आद्यकर्मधारयादेव निमित्तोपादानयोः अभेदसिद्धेऽपि पुनरभिन्नपदं कर्मधारयावगताभेदः ऐक्यलक्षण एव न नीलोत्पलादौ गुणगुणिनोरिव तादात्म्यरूप इति ज्ञापनार्थमिति बोध्यम् । ननु यत इति पञ्चमीश्रुत्या सर्वभूतलयाधारत्वलिङ्गेन च निश्चितं ब्रह्मण उपादानत्वं प्रधानस्येव परिणामित्वरूपं वा परमाणूनामिव आरम्भकत्वरूपं वा रज्ज्वादेरारोपितसर्पाद्युपादानस्येव जगद्रूपविवर्ताधिष्ठानत्वरूपं वा वाच्यम् ? तत्र नाद्यः ब्रह्मणः कूटस्थत्वात् परिणामवादे हि परिणामपरिणामिनोः वास्तवाभेदस्वीकारेण ब्रह्मणः परिणामत्वे परिणामजन्मादयोऽपि ब्रह्मणि प्रसज्येरन् तथा च जन्ममरणादिविकारशून्यत्वलक्षणं श्रुतिसिद्धकूटस्थत्वं तस्य भज्येत ततश्च कूटस्थत्वात् तस्य परिणामित्वं न सम्भवति न द्वितीयः अद्वितीयत्वात् ब्रह्मणः ॥२७॥

ब्रह्मणः अद्वितीयत्वे हि परमाणुवत्संयोगसमवायिकारणत्वाभावसमवायादारम्भकत्वं भवेदित्याशयेनाह, ब्रह्मणो

प्रकृतेरिव परिणामिस्वरूपं किं तु अविद्यया वियदादिप्रपञ्चरूपेण विवर्त्तमानत्वलक्षणम्। वस्तुनः तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः

तृतीयप्रकारः। परिणिष्यत इत्याह किन्तु इत्यादिना। ननु ब्रह्मतद्विवर्त्तप्रपञ्चयोरभेदः सिद्धान्ते उपेयते आरम्भवादे तु आरभ्यमारम्भकादत्यन्तभिन्नमुपेयते इति आरभ्यविवर्त्तयोर्भेदः स्पष्टः सिद्धान्त एव परिणामवादेऽपि सांख्याद्यभिमते परिणामपरिणामिनोरभेदाभ्युपगमात् विवर्त्तपरिणामयोर्भेदः कथमवगन्तव्य इत्याशङ्क्य लक्षणभेदादित्याह वस्तुन इति। वस्तुन उपादानत्वाभिमतस्य अन्यथा पूर्वरूपापेक्षया रूपान्तरेण भावः भवनम् अवस्थानम् अन्यथाभावः अवस्थाविशेष इति यावत् तत्समसत्ताकः तेन वस्तुना समा सत्ता यस्य अन्यथाभावस्य स तथा तथा च उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्तासमानसत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेषरूपत्वं तत्परिणामत्वमिति परिणामलक्षणं पर्य्यवस्यति तत्र विवर्त्तवारणाय सत्यन्तं घटस्य तन्तुपरिणामत्ववारणाय विशेष्यं विवर्त्तलक्षणमाह, तदिति। वस्तुनस्तदसमसत्ताकः अन्यथाभावो विवर्त्त इति सम्बन्धः। उपादानत्वाभिमतवस्तुसत्ताविषमसत्ताकत्वे सति तदवस्थाविशेषरूपत्वं तद्विवर्त्तत्वमिति विवर्त्तलक्षणम् उपादानत्वाभिमतब्रह्मवस्तुसत्ताविषमसत्ताकत्वं चैतन्यस्य अपि अस्तीति तस्य ब्रह्मवस्तु विवर्त्तत्ववारणाय विशेष्यं परिणामवारणाय सत्यन्तं ब्रह्मचैतन्यस्य पारमार्थिकी सत्ता घटादिप्रपञ्चस्य व्यावहारिकी सत्ता शुक्तिरजतादेः प्रतिभासिकी सत्ता इति त्रैविध्याङ्गीकारमते लक्षणभेद उक्तः ब्रह्मापि घटादौ शुक्ति-

तदसमसत्ताको विवर्त्त इति वा कारणसलक्षणोऽन्यथाभावः परिणामः तद्विलक्षणो विवर्त्त इति वा कारणाऽभिन्नं कार्य्यं परिणामः तदभेदं विनैव तद्व्यतिरेकेण दुर्वचं कार्य्यं विवर्त्त इति वा विवर्त्तपरिणामयोर्विवेकः ॥२८॥

रजतादौ च सर्वत्र ब्रह्मस्वरूपभूता एकैव सत्ता न तदतिरिक्तेति मतसाधारण्येन लक्षणान्तरमाह,कारणसलक्षण इति। उपादानत्वाभिमतवस्तु सलक्षणत्वे सति तदवस्थाविशेषत्वं तत्परिणामत्वमिति परिणामलक्षणम्। अत्र सालक्षण्यं जड़त्वरूपं बोध्यं,परिणामपरिणामिनोर्जड़त्वनियमात्र क्वापि अध्यासिमग्न मृद्वस्तुनो घटपरिणामत्ववारणाय विशेष्यं प्रपञ्चस्य संवित्परिणामत्ववारणाय सत्यन्तं विवर्त्तलक्षणमाह, तदिति। उपादानत्वाभिमतवस्तुविलक्षणत्वे सति तदवस्थाविशेषत्वं तद्विवर्त्तत्वमिति विवर्त्तलक्षणमत्र चित्त्वजडत्वरूपं वैलक्षण्यं विवक्षि वियदादिप्रपञ्चवत् शुक्तिरजतादेरपि तत्तदवच्छिन्नचैतन्य ए अध्यासाङ्गीकारात् जड़मात्रे चैतन्यविवर्त्ते तद्विलक्षणत्वम स्तीति लक्षणसङ्गतिः उपादानत्वाभिमतजड़विलक्षणे चैतन जड़विवर्त्तत्ववारणाय विशेष्यं मृत्परिणामे घटादौ मृद्विवर्त्त त्ववारणाय सत्यन्तं प्रकारान्तरेण विवर्त्तपरिणामयोर्लक्षण माह, कारणाऽभिन्नमिति। कारणत्वाभिमतवस्त्वभिन्नत्वे सा तत्कार्य्यत्वं तत्परिणामत्वं वियदादौ ब्रह्मकार्य्यत्वमस्ति तत परिणामत्वं तु नास्तीति तद्वारणाय सत्यन्तं ब्रह्मप्रपञ्चयो आरोपिताभेदसत्त्वेऽपि लक्षणे विवक्षितस्य धर्मिसमसत्ताक स्वभावाभेदस्य अभावान्नातिव्याप्तिः परिणामवादे मृदोऽ

घटाद्यभिन्नत्वमस्तीति तस्याः घटादिपरिणामत्ववारणाय विशेषं तदभेदमिति वस्तुतस्तु तदभेदं विनैव इत्यर्थः। व्यति-को भेदः अभिन्नत्वलक्षणे कार्य्यत्वमविवक्षितम् अनाद्यविद्यादे-पि विवर्त्तत्वाङ्गीकारात् यद्वा कार्य्यस्यैव विवर्त्तस्येदं लक्षणं ग्रा च उपादानत्वाभिमतवस्तुनः सकाशाद्वस्तुतो भेदाभेदाभ्यां निरूपत्वे सति कार्य्यत्वं कार्य्यरूपविवर्त्तलक्षणमत्र अविद्यां ते उपादानत्वाभिमतचैतन्याद्वस्तुतो भेदाभेदाभ्यां निरूप-तुमशक्यायामविद्यायामतिव्याप्तिवारणाय विशेषम् आर-वादे उपादानादभेदेन दुर्निरूपकार्य्ये अतिव्याप्तिवारणाय देत्युक्तं परिणामवादे उपादानात् भेदेन दुर्निरूपकार्य्ये तिव्याप्तिवारणाय अभेदेत्युक्तं सिद्धान्ते कार्य्यकारणयोर्भेदोप-मादसम्भववारणाय वस्तुत इत्युक्तं कार्य्यकारणयोर्वस्तुतो दाभेदौ कथं दुर्निरूपाविति उच्यते तत्र तयोर्भेदस्तावत् निरूपः निम्नोन्नतादियुक्तमृद्वस्तुव्यतिरेकेण घटाद्यनुपल-त् संयोगविशेषयुक्तं तन्तु अतिरेकेण पटानुपलम्भाच्च मृद्घटः तव: पटः सुवर्णं कुण्डलमित्यादिसामानाधिकरण्याच्च न हि तुतो भिन्नयोः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः सम्भवति किञ्च कारण-पारात् पूर्वं मृदादौ घटादेः सत्त्वमभ्युपगन्तव्यं तदसत्त्वे शृङ्गादिवदुत्पत्त्यनुपपत्तेः उत्पत्तिक्षणात् पूर्वमसत्कार्य्यस्य पत्तिक्रियां प्रति कर्त्तृत्वानुपपत्तेश्च पूर्वसिद्धस्य एव कर्तृत्व-नात् उत्पत्तिक्षणे उपादानेन सह कार्य्यस्य सम्बन्धानु-तेश्च पूर्वक्षणे कार्य्यस्य असत्त्वात् पूर्वसिद्धयोरेव हि पश्चात् न्धसम्भवः अन्यथा शशशृङ्गादेरपि कारणसम्बन्धस्य रत्वात् कारणव्यापारात् पूर्वं कार्य्यस्य तुच्छवैलक्षण्या-नारे तद्वदेव पश्चादात्मलाभासम्भवस्य दुर्वारत्वाच्च सिद्धे च ार्य्यस्य सत्त्वे प्रकारान्तरे कार्य्यकारणयोर्भेदे मानाभावादभेद-

सिद्धो पश्चादपि तयोरभेद एव स्वीकर्त्तव्य इति कार्य्यकारण
भेदवादिनः साङ्ख्यादयः तद्भेदवादिनस्तार्किकादयस्तु वदन्ति
कार्य्यकारणयोरभेदो न सम्भवति तद्भावविरोधात् न हि
तस्यैव तत्कार्य्यत्वं तत्कारणत्वं च सम्भवति अर्थक्रियाभेद
भावप्रसङ्गाच्च न हि जलाहरणाद्यर्थक्रिया मृदस्तु
सम्भवति घटोत्पत्तेः प्रागपि तत्प्रसङ्गात् नापि मृदः अर्थक्रि
घटस्य सम्भवति मृद्घटस्यापि घटोत्पादकत्वप्रसङ्गात् कार्य
कारणव्यापारात् पूर्वं सत्त्वे च कारकव्यापारवैयर्थ्यप्रसङ्
तदा मृद्वदेवोपलम्भप्रसङ्गात् च तदुक्तं पञ्चदश्यां।

"स घटो न मृदो भिन्नो वियोगे सत्यनीक्षणात्।
नाप्यभिन्नः पुरा पिण्डदशायामनवेक्षणात्॥"

इति वियोगे सति मृदः सकाशात् बुध्या वि
क्रियमाण इत्यर्थः। एवं कार्य्यकारणयोर्भेदवादि
अभेदवादिभिश्च दर्शितैः परस्परं प्रति दोषमुखैः
कार्य्यस्य कारणात् भेदाभेदाभ्यां प्रागुत्पत्तेः सत्त्वासत्त्वा
दुर्निरूपत्वात् तस्य अनृतत्वं सिद्धं कारणं तु कार्य्या
पूर्वकाले कार्य्यकाले कार्य्यनाशकाले च अनुवर्त्तमानं का
भेदेन सत्त्वेन च निरूपयितुं शक्यत्वात् सत्यमेव कार्य्या
एवं मृदादेरवान्तरकारणस्य तत्तत्कार्य्यापेक्षया सत्यत्वे हि
परमार्थसत्यत्वं न उपेयते श्रुत्या ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य स
बाधितत्वात् ब्रह्मणस्तु परमार्थसत्यत्वं सर्वात्मना बाधशू
अभ्युपगम्यते अतएव जगत्कारणस्य सत्यत्वे मृदादि
जगतो मिथ्यात्वे च मृदादिकार्य्यस्य घटादेरनृतत्वं च
त्वेन श्रुत्या उपादीयते तदुक्तं पञ्चदश्याम्।

"एवं मायामयत्वेन विकारस्यानृतात्मताम्।
विकाराधारमृद्वस्तुसत्यत्वं चाब्रवीच्छ्रुतिः॥"

[ब्रह्मणः कारणत्वविचारे सङ्क्षेपशारीरकमते शुद्धम् उपादानम्।]

अत्र शुद्धं ब्रह्मोपादानमिष्यते ईश्वररूपं जीवरूपं वा। अत्र संक्षेपशारीरकानुसारिणः

श्लोके विकारानृतत्वादौ पूर्वोक्तन्यायकलापः एव हार्थः दृष्टान्तत्वेन इति शेषः। उक्तञ्च भामतीनिबन्धने "अनेन प्रमाणेन विकारजातस्य अनिर्वाच्यतया सिद्धमनृतत्वं कारणस्य निर्वाच्यतया सिद्धं सत्यत्वं च मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इत्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततया अनुवदति श्रुतिरिति "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिका इत्येव सत्यम्" इति श्रुतेरर्थः। विकारो घटादिर्वाचा घटशब्द एव आदिरस्तीत्यादिना आरभ्यते व्यवह्रियत इति आरम्भणवाचा व्यवह्रियते एव वस्तुतोऽस्ति विकारस्तस्य दुर्निरूपत्वादिति भावः। कथं तर्हि पुनः सकाशात् घटादिर्जात इति कार्य्यकारणयोर्भेदव्यवहारः इत्यत आह, नामधेयं भेदव्यवहारो नाममात्रम् अर्थयथा राहोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमिति व्यवहारः तद्भेदोऽपि अनिर्वचनीय इति भावः। किं तर्हि सत्यं मृत्तिकेति। अनेन मृत्तिकात्वेन रूपेण घटशरावादिषु प्रतीयमानं कारणरूपं वस्तु सत्यं विकारसत्यत्वमेव व्यवच्छिद्यते तत्सिद्धं दुर्वचत्वं कारणात् भेदाभेदाभ्यां इति पृच्छति।

यथेति। ननु वाक्यार्थभूतशुद्धब्रह्मण एव श्रुतौ उक्तं तद्विजिज्ञासस्वेति वाक्यशेषे लक्षणीयस्य ब्रह्मणो कारणत्वाभिधानात् तथाच निश्चितेऽर्थे प्रश्नानुपपत्तिरेव यथा शुद्धस्य जिज्ञास्यत्वमेवं तत्त्वम्पदार्थशोधिकयोरपि ब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वेन जिज्ञास्य-

केचिदाहुः। शुद्धमेवोपादानं जन्मादिसूत्र तद्भाष्ययोः उपादानत्वस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः

त्वमस्ति तथा तयोरपि वक्ष्यमाणरीत्या भिन्ननिमित्तोपादानत्व च सम्भवतीति जिज्ञास्यत्वकारणत्वयोः साधारणत्वेन प्रश्नोपपत्तेरिति भावः जीव ईशो विशुद्धाचित्तथा जीवेशयोर्भिदा अविद्यातच्चितोः योगः षडस्माकमनादय इति सम्प्रदायविद्वचने चैतन्यत्रैविध्यस्य एव प्रसिद्धत्वात् तदनुसारेण च त्रेधा प्रश्नः सामान्यज्ञानस्य विशेषबुभुत्साहेतुत्वात् ब्रह्मणः सामान्यरूपेण उपादानत्वज्ञानानन्तर्य्यमथ शब्दार्थः प्रश्नो वा तदर्थः ईश्वररूपं जीवरूपं वा ब्रह्म नोपादानमिति वाकारार्थः जन्मात् यस्य यत इति सूत्रं जन्म आदिरस्येति बहुव्रीहिः जन्मस्थितिभङ्गम् अन्यपदार्थः जन्मादीति नपुंसकैकवचनेन अन्यपदार्थे समाहारद्वन्द्वसूचनादन्यपदार्थभूतजन्मस्थितिभङ्गेषु इतरेतरयोगद्वन्द्वाश्रवणे तु जन्मात् यस्य इति सूत्रापत्तेः जन्मन आदित्वं च जायमानपदार्थेषु स्थितिभङ्गावपेक्ष्य दृष्टमिति सूत्रे जन्मनः प्राथम्यरूपादित्वनिर्देशः अस्येति सर्वनाम्ना सूत्रकर्त्तुः बुद्धिस्थसकलप्रपञ्चनिर्देशः षष्ठ्या च जगतो जन्मादेः सम्बन्धनिर्देशः यत इति कारणनिर्देशः सूत्रे तत्पदाध्याहारः पूर्वसूत्रात् ब्रह्मपदानुषङ्गः तथाच यतः कारणादस्य जगतः जन्मादि तद्ब्रह्मेति सूत्रार्थः ज्ञेयं ब्रह्मेति वाक्यार्थभूतब्रह्मण एव प्राधान्येन लक्षणीयत्वात् तथैव जन्मादिसूत्रे लक्षणमुच्यते। अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पूर्वसूत्रे वाक्यविषयसमर्पकेन ब्रह्मपदेन यद्ब्रह्म एव उपात्तत्वेन तदेव लक्षणीयं (?)कृणाचेति भावः। ननु आत्मन आकाशः सम्भूत इत्येवमादौ

तथा च आत्मन आकाशः सम्भूतः इत्यादिकारणवाक्येषु शबलवाचिनामात्मादिशब्दानां शुद्धे लक्षणैव इति ॥ २८ ॥

विवरणानुसारिणस्तु यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते इत्यादिश्रुतेः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं मायाशबलमीश्वररूपमेव ब्रह्मोपादानम् ।

यः सर्वज्ञः स सर्वविदित्यादिकारणवाक्येषु ईश्वररूपब्रह्मणः कारणत्वमुच्यते न शुद्धस्य तस्य कामयितृत्वसर्वज्ञानकर्तृत्वाद्यनुपपत्तेरतस्तद्वाक्यगतात्मपदतत्पदसर्वज्ञादिपदानां शबलवाचित्वात् न कारणवाक्येभ्यः शुद्धस्य उपादानत्वसिद्धिरिति नेत्याह तथा चेति । जन्मादिसूत्रतद्भाष्ययोः स्वारस्येन शुद्धस्य उपादानत्वावगमे सति इत्यर्थः । लक्षणैव स्वीक्रियते अतः कारणवाक्येभ्यः शुद्धस्य कारणत्वावगतिर्युक्तेति भावः ॥२८॥

अथ शुद्धं ब्रह्म उपादानम् इत्यादिप्रश्ने द्वितीयपक्षमादाय प्रतिवचनमुत्थापयति विवरणेति । यस्य प्रकृतस्य भूतयोनेः पूर्वमन्त्रोपात्तं तपः ज्ञानमयस्वरूपज्ञानविकारः मायावृत्तिप्रतिबिम्बरूपमिति यावत् तस्मात् सर्वज्ञात् भूतयोनेः सकाशादेतत् सवि[illegible] अपरकालीनं कार्यरूपमिति यावद्ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायत [illegible]ति श्रुतेरीश्वररूपमेव ब्रह्म उपादानमिति सम्बन्धः । न शुद्धं [illegible]रूपं वा इति एवकारार्थः सर्वज्ञत्वादि इत्यादिपदेन सर्वविश्व[illegible]मयित्वसर्वेश्वरत्वादीनि गृह्यन्ते मायोपाधिनिरूपितबिम्ब[illegible]सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तं च यत् ईश्वररूपं ब्रह्म-

अत एव भाष्येऽन्तस्तद्धर्मोपदेशात् सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्याद्यधिकरणेषु सैव स्रक् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद् ब्रह्म सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिश्रुत्युक्तं सर्वोपादानत्वप्रयुक्तं सर्वात्मकत्वं जीवव्यावृत्तमीश्वरलिङ्गमित्युपवर्णितम्। जीवेश्वरानुस्यूतचैतन्यमात्रस्य सर्वोपादानत्वे तु न तज्जीवव्यावृत्तमीश्वरलिङ्गं स्यात्।

चैतन्यं तदेव उपादानम् इत्यर्थः। अथ यद् ब्रह्मोपादानम् उच्यत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे ईश्वररूपमेव ब्रह्मोपादानम् इति एतावति वक्तव्ये तस्य मायाशबलत्वविशेषणमीश्वरोऽपि शुद्धचैतन्यमेव इति भ्रान्तिनिरासार्थं तस्य सर्वज्ञत्वाद्यनेकविशेषणोपादानं च ईश्वररूपब्रह्मणः उपादानत्वे यः सर्वज्ञ इत्यादिकारणवाक्यानां सर्वेषाम् ऐकमत्यप्रदर्शनार्थमिति मन्तव्यम्।

जीवशुद्धब्रह्मव्यावृत्तेश्वररूपब्रह्मण उपादानत्वे भाष्यसम्मतिमाह अतएवेति। ईश्वररूपब्रह्मण एव उपादानत्वाभ्युपगमादेव इत्यर्थः। इत्यादिश्रुत्युक्तं सर्वात्मकत्वम् ईश्वरलिङ्गमित्युपवर्णितं भाष्ये इति सम्बन्धः। यस्य सर्वोपादानत्वं तस्य सर्वात्मकत्वमुपादानोपादेययोस्तादात्म्यादवश्यम् इति अविवादम्। यदि प्रतिबिम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपे जीवे बिम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूप ईश्वरे च विशेष्यतया अनुस्यूतशुद्धचैतन्यरूपब्रह्मणः सर्वोपादानत्वमिष्यते तदा तस्यैवं सर्वात्मकत्वं स्यात् न ईश्वरस्य इति सर्वात्मत्वं भाष्ये जीवव्यावृत्तेश्वरलिङ्ग-

त्वीयभ्यासो न स्यात् न च विशेष्यभूतशुद्धब्रह्मगतं सर्वा-
त्मकत्वं विशिष्टत्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरलिङ्गतया भाष्ये वर्णि-
तमिति वाच्यम् तथा सति तस्य जीवव्यावृत्तत्वं न स्यात्
विशेष्यधर्मस्य सर्वात्मकत्वस्य ईश्वरधर्मत्ववत् जीवधर्मत्वस्यापि
सत्त्वादित्याशयेनाह जीवेश्वरानुस्यूतेति। छान्दोग्ये श्रूयते परा-
सोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः
आप्रणखात् सर्व एव सुवर्ण इत्युपक्रम्य तस्य ऋक्च साम च
यजुर्गेष्णु इत्युक्त्वा उत्तरत्र परासोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैव
ऋक् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्मेति च उक्त्वा तद्य इमे
वीणायां गायन्ति एनं ते गायन्तीति तस्यार्थः। आदित्ये
अन्तर्यः पुरुषः शास्त्रतो दृश्यते एष हिरण्मयः ज्योतिर्मयः
स्वतःप्रकाशचैतन्यस्वरूप इत्यर्थः। तस्य उपासनार्थं
शरीरमाह हिरण्यश्मश्रुरित्यादिना हिरण्यसुवर्णशब्दौ ज्योतिः-
परौ प्रणखो नखाग्रम् गेष्णु अभिव्याप्तौ तस्य हिरण्मयपुरुषस्य
ऋक्सामनीयेष्णौ परिमलोक्तरीत्या स्तुतिसाधनीभूते इत्यर्थः।
इदम् ऋक्सामयजुष्ट्वं समस्तऋक्सामस्तुत्यत्वरूपं हिरण्मय-
पुरुषविशेषणं तस्य वेदे ऋक्सामस्तुत्यतया प्रसिद्धेन्द्राद्यात्मकत्व-
मादाय पर्यवस्यति हिरण्मयपुरुषस्य इन्द्रादिभ्यः सकाशाद्भि-
न्नत्वे तु तद्विशेषणं न सिध्यति अन्यस्तुतेरन्यविषयकत्वायोगात्
तस्यैव पुरुषस्य आदित्यस्थानवत् उपासनार्थं स्थानान्तरमाह य
एषोऽन्तरक्षिणीति सैव ऋक् इत्यादौ विषयापेक्षया लिङ्गव्यत्यासः
स एव ऋक् स पुरुषः साम स उक्थं सः यजुः सः ब्रह्मवेदः ब्रह्मपदं
ऋगाद्यतिरिक्तवेदपरं तथा च गेष्णुवाक्येन सर्वदेवात्मकत्वमुक्तं
सैव ऋगितिवाक्येन सर्ववेदात्मकत्वमुक्तं तथा ये इमे प्रसिद्धा
गायकाः वीणायां लौकिकपुरुषं गायन्ति तेऽपि एनं पुरुषं
गायन्तीति उक्त्वा इन्द्राद्यात्मकत्ववत् लौकिकपुरुषात्मकत्वमपि

सिध्यति तथा च सर्वदेवात्मकत्वसर्ववेदात्मकत्वसर्वलौकिक-पुरुषात्मकत्वानि मिलित्वा सर्वात्मकत्वे पर्यवस्यति तिर्यगात्मकत्वस्यापि तत्प्रायत्वात् एवं स्थिते संशयः आदित्ये अक्षिणि चान्तः श्रूयमाणो हि हिरण्मयः पुरुषः मण्डलाभिमानिदेवताविशेषो वा नित्यसिद्धः परमेश्वरो वेति तत्र देवताविशेष एव हिरण्मयः पुरुषस्तस्य संसारित्वेन हिरण्यश्मश्रुत्वादिरूपसत्त्वोपपत्तेः सर्वात्मकत्वस्यापि उपासनार्थं तत्र आरोपोपपत्तेश्च न परमेश्वरः तस्य शरीरासम्भवादिति प्राप्तम् एवं प्राप्ते ब्रूमः अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति। आदित्यादावन्तरवस्थितो हिरण्मयपुरुषो नित्यसिद्धपरमेश्वर एव कुतस्तद्धर्मस्य सर्वात्मकत्वस्यैव ऋक् तत्सामेत्यादौ उपदेशात् सर्वात्मकत्वं हि ईश्वरस्यैव धर्मः तस्य सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकत्वोपपत्तेः। न च मुख्यसम्भवे सति आरोपकल्पना न्याय्या परमेश्वरस्यापि साधकानुग्रहार्थम् इच्छावशात् मायागतशुद्धसत्त्वांशपरिणामरूपशरीरसम्भवादुमासहायं परमेश्वरं प्रभुमित्यादिश्रुतिषु जन्मकर्म च मे दिव्यमित्यादिस्मृतिषु च प्रसिद्धत्वाच्चेति निर्णयः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प्रक्रम्य स क्रतुं कुर्वीतेति वाक्येन क्रतुशब्दवाच्यम् उपासनं विधाय उपास्याकाङ्क्षायां पठ्यते मनोमयः प्राणशरीरः भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष मे आत्मान्तर्हृदय इति। अयमर्थः मनोमयः मनःप्रधानः प्राणः शरीरमस्येति प्राणशरीरः भा चैतन्यं रूपमस्येति भारूपः सत्याः अप्रतिहताः सङ्कल्पाः इच्छादिगोचरा अस्य आकाशवदात्मा व्यापकत्वनिर्लेपत्वसूक्ष्मत्वादियुक्तं स्वरूपमस्य सर्वाणि कर्माणि क्रियन्त इति व्युत्पत्त्या कार्याणि अस्य यद्वा भूतगुणगन्धरसादिसम्भावात् कर्मपदं परिस्पन्दपरं सर्वे परिस्पन्दा अस्य इत्यर्थः॥

संक्षेपशारीरके ब्रह्मणोपादानत्वनिराकरणमपि

सर्वे कामा इच्छारूपा अस्य सुखविशेषरूपा वा सर्वे गन्धाः पुष्परूपाः अस्य पुण्योगन्धः पृथिव्यां चेति स्मृतेः सर्वे रसाः अस्य इदं द्रव्यं सर्वम् अभि आभिमुख्येन तादात्म्येन आत्तः व्याप्तः वागेव वाकः वाको अस्यास्तीति वाकी अवाकी वागिन्द्रियशून्य इति यावत् वाक् ग्रहणं मुख्यप्राणस्य च उपलक्षणं क्रियाशक्तिमत्त्वाविशेषात् आदरः कामः स अस्य नास्ति इति अनादरः आदरनिषेधेन तत् परिणामि मनो निषिद्धं भवति मनोनिषेधेन च ज्ञानेन्द्रियाणां निषेधः सिद्धो भवति ज्ञानशक्तिमत्त्वाविशेषात् अत्र परिस्पन्देच्छागन्धरसवत्त्वं तदाश्रयैः वायुमनःपृथिवीजलैर्भूतविशेषैस्तादात्म्यं विना न सम्भवतीति सर्वकर्मत्वादिवचनेन अविशेषेण सर्वतादात्म्यप्रतिपादकं सर्वमिदमभ्यात्त इति वचनेन च मनोमयत्वादि गुणकस्य सर्वात्मकत्वं प्रतीयते तच्च ब्रह्मण एव उपपद्यते तस्य सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकत्वोपपत्तेः न जीवो मनोमयत्वादिगुणकस्तस्य सार्वात्म्यासम्भवात् न च मनोमयत्वप्राणशरीरत्वयोर्जीवधर्मयोः ब्रह्मणि असम्भव इति वाच्यं भूततादात्म्येन गन्धादि-मत्त्ववज्जीव-तादात्म्येन मनोमयत्वाद्युपपत्तेरिति सूत्रार्थस्तु मनोमयत्वादिगुणकं ब्रह्मैव उपास्यत्वेनेह निर्दिश्यते कुतः सर्वत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मणः सर्वं खलु इदं ब्रह्मेति पूर्ववाक्ये स्वशब्देन एव उपदेशात् अस्मिन्नपि वाक्ये प्राणशरीरमस्य इत्यादि विग्रहवाक्येषु प्रकृतब्रह्माकर्षकसर्वनामश्रुतीनां सत्त्वाच्च ब्रह्मैव सगुणमुपास्यमस्मीति सिद्धम्। सर्वोपादानत्वेति। ब्रह्मणो जीवस्य सर्वोपादानत्वोपगमेऽपि सर्वात्मकत्वं जीवव्यावृत्तम् ईश्वरलिङ्गं न स्यादिति तु शङ्कार्थः।

मायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणाभिप्रायं न तु निष्कृष्टेश्वररूपचैतन्योपादानत्वनिराकरणपरम्। तत्रैव प्रथमाध्यायान्ते जगदुपादानत्वस्य तत्पदार्थवृत्तित्वोक्तेः। एवं च ईश्वरगतमपि

ननु संक्षेपशारीरके मायाशबलस्य उपादानत्वं निरस्तमिति
तद्विरोध इत्यत आह संक्षेपशारीरके इति। मायाया अपि
बिम्बभूतेश्वरविशेषणतया उपादानत्वाश्रयकोटौ निवेश एव तत्र
दूषितः न तु बिम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरस्य तन्निरस्तमिति
न तद्विरोध इत्यर्थः। ननु शबलस्य उपादानत्वं निराकृत्य
जगदुपादानत्वस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वसमर्थनपरस्य संक्षेप
शारीरकग्रन्थस्य कथमेवमभिप्रायः कल्पयितुं शक्यते स्वरसत
स्तत्तद्बिम्ब-प्रतिबिम्बानुगत-शुद्ध-ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादन-पर
त्वावगमादिति न इत्याह तत्रैव इति। संक्षेपशारीरक एव
इत्यर्थः। न च तत्पदार्थवृत्तित्वं तत्पदलक्ष्यार्थवृत्तित्वं विवक्षित
लक्ष्यार्थश्च ब्रह्मेति न संक्षेपशारीरकग्रन्थस्य पूर्वापरविरोधः
न वा तेन बिम्बभूतेश्वरस्य उपादानत्वलाभ इति वाच्यं? लक्ष्या
र्थत्वस्य वाक्यार्थसाधारणतया तत्पदार्थवृत्तित्वविशेषणं वैय
र्थ्यापत्तेस्तत्पदार्थवृत्तित्वं तत्पदवाच्यार्थवृत्तित्वमेव वक्तव्यमिति
तदविरोधाय सर्वज्ञत्वादिगुणकस्य ईश्वरस्य जगत्कारणत्व प्रति
पादकबहुश्रुत्यविरोधाय च शबलोपादानत्वनिराकरणं माया
विशिष्टोपादानत्वनिराकरणरूपमेव वक्तव्यमिति न संक्षेपशा
रीरकविरोध इति भावः। तर्हि जन्मादिसूत्रतद्भाष्ययोर्ब्रह्म

कारणत्वं तदनुगतमखण्डचैतन्यं शाखाचन्द्रमसमिव तटस्थतया उपलक्षयितुं शक्नोतीति तस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वोक्तिरिति मन्यन्ते ॥३०॥

लक्षणत्वोक्तिविरोध इति न इत्याह एवञ्चेति। अभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपलक्षणस्य अस्मत्तद्धर्माद्यधिकरणभाष्यपर्य्यालोचनया विश्वभूतेश्वर एव गतत्वे सिद्धे सति इत्यर्थः। अपि शब्दः चैतन्यमिति अनेन सम्बध्यते कारणत्वमित्यनन्तरं ईश्वरमितरव्यावृत्ततया बोधयत्सदिति शेषः। तदनुगतमिति विश्वत्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरानुगतमित्यर्थः अखण्डचैतन्यमिति विशेष्यभूतशुद्धचैतन्यमित्यर्थः तटस्थत्वञ्च लक्ष्यस्वरूपबहिर्भूतत्वं वा लक्ष्यावृत्तित्वं वा उपलक्षणत्वं वा बोध्यं क्व चन्द्र इति प्रश्ने शाखायामिति उत्तरं भवति तत्र यथा शाखादिगन्तरगतनक्षत्रव्यावृत्तं चन्द्रमुपलक्षयति तथा ईश्वरगतं कारणत्वम् ईश्वरमितरव्यावृत्ततया बोधयत् सत् तटस्थतया ईश्वरानुगतमखण्डचैतन्यमपि इतरव्यावृत्ततया उपलक्षयितुं शक्नोत्येव इत्यर्थः। ईश्वरगतेनाभिन्ननिमित्तोपादानत्वेन विश्वत्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरस्य जगदुपादानत्वसम्भवशून्याज्जीवात् तत्कर्तृत्वसम्भवरहितात् प्रधानादेश्च सकाशाद्व्यावृत्तौ गम्यमानायां सत्यां विशेष्यभूतज्ञेयब्रह्मणोऽपि प्रधानादिव्यावृत्तिर्गम्यत इति चाभिप्रेत्य तस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वं जन्मादिसूत्रतद्भाष्ययोः संक्षेपशारीरके च उक्तमितिभावः। एवं तटस्थलक्षणेन प्रधानादिव्यावृत्तत्वेन अवगते ब्रह्म कीदृक्स्वरूपमिति विशेषजिज्ञासायां सत्यां सत्यज्ञानानन्दात्मकं ब्रह्मेतिस्वरूपलक्षणं प्रवर्त्तते अनेन

एव अभिप्रायेण भाष्यकारैरुक्तं तस्य च निर्णयवाक्यमानन्दा-देव खल्विमानि भूतानि जायन्त इति यतो वा इत्यादि-वाक्येन यस्मात्कारणात् इमानि जायन्ते इत्युक्तं तद्वस्तुतः सत्यज्ञानानन्तस्वरूपानन्दादेव नान्यस्मात् कारणादित्येतत् हि प्रसिद्धं पूर्ववत्स्यामिति श्रुत्यर्थः। अनेन स्वरूपलक्षणेन विश्व-भूतेश्वरानुगतं तत्पदलक्ष्यं वस्तुतो वाक्यार्थभूतं ज्ञेयं ब्रह्म विशेषतो निर्धारितं भवति इयच्च स्वरूपलक्षणविवक्षामूले अखण्डपदेन सूचिता जगत्प्रकृतिभूतमायाप्रतिविम्ब ईश्वरः माया च ईश्वराश्रिता न च प्रतिविम्बत्वस्य मायाकल्पित-त्वात् तद्विशिष्टचैतन्याश्रितत्वं मायाया न सम्भवति प्रति-विम्बत्वकल्पनात् प्रागेव तस्याः चेतनाश्रितत्वस्य वक्तव्यत्वादिति वाच्यं मायायाःप्रतिविम्बत्वस्याप्यनादित्वेन तस्यास्तद्विशिष्ट-चैतन्याश्रितत्वोपपत्तेः वस्तुतो निर्विशेषचैतन्ये अनादि-कालमारभ्य कल्पितप्रतिविम्बत्वस्थितेरनिर्वचनीयमायाधीनत्व-मात्रेण प्रतिविम्बत्वस्य तत्कल्पितत्वं न तु प्रतिविम्बत्वस्य विय-दादेरिव मायापरिणामित्वमुपेयते तथा सति प्रतिविम्ब-भूतेश्वरस्य सादित्वप्रसङ्गात् न च माया अनादिकालमारभ्य चैतन्ये प्रतिविम्बत्वस्य तत्कल्पितत्वं घटयति तद्विशिष्टमेव चैतन्यमाश्रयत इति कथं सम्भावयितुं शक्यमिति वाच्यं? मायाया अघटितघटनापटीयस्त्वात् न च शुद्धचैतन्याश्रितैव माया तत्र प्रतिविम्बभावं घटयतीति कुतो नाश्रीयते इति वाच्यं मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुति-विरोधात्। मायिनमिति पदेन मायाया ईश्वराश्रितत्वप्रतीतेः जीवास्त्वविद्याप्रतिविम्बाः जीवेशावभासेन करोतीति श्रुतेः प्रकृता मूलप्रकृतिः जीवेशौ प्रतिविम्बरूपौ करोति इत्यर्थः। न हि उपाधिभेदं विना प्रतिविम्बभेदः सम्भवति न च एकस्मिन्नपि

वियदादिप्रपञ्च ईश्वराश्रितमायापरिणाम इति तत्र ईश्वर उपादानम्। अन्तःकरणादिकं तु ईश्वराश्रितमायापरिणाममहाभूतोपसृष्टजीवाविद्याकृतभूतसूक्ष्मकार्य्यमिति तत्र उभयोः

दर्पणे अनेकप्रतिविम्बदर्शनात् प्रतिविम्बभेद उपाधिभेदव्याप्यो न भवतीति वाच्यम्? एकस्मिन् दर्पणे विम्बभेदेन प्रतिविम्ब-भेदेऽपि सूर्य्यादिविम्बैक्यस्थले उपाधिभेदं विना प्रतिविम्बभेदा-दर्शनात् विम्बभूतचैतन्यस्य च एकत्वात् तस्मात् ईश्वरोपाधि-मायापेक्षाभिन्ना एव जीवोपाधिभूता अविद्याः स्वीकर्त्तव्याः। न च मूलप्रकृतिं प्रकृत्य प्रवृत्तायां जीवेशावभासेन करोति माया च अविद्या च स्वमेव भवतीति श्रुतौ जीवेशरूपप्रति-विम्बाधारयोर्मायाविद्ययोः स्वमेव इत्यनेन प्रकृतमूलप्रकृत्या-त्मकत्वप्रतिपादनं मायाविद्ययोर्भेदपक्षे विरुध्यत इति वाच्यम्? मायाया वियदादिप्रकृतित्ववत् अविद्याया अपि लिङ्गशरीरादिप्रकृतित्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन मायाविद्ये प्रकृतित्वेन रूपेण स्वयमेव इति एकप्रकृत्यात्मकत्वप्रतिपादनस्य अविरो-धात् अविद्या च इत्येकवचनस्यापि जात्याभिप्रायत्वोपपत्तेः। जीवनानात्वविरोधोऽपि विम्बैक्यस्थले उपाधिभेदं विना प्रति-विम्बभेदासम्भवस्य दर्शितत्वात् प्रतिविम्बजीवानां च नाना-त्वात् अदृश्यत्वाधिकरणभाष्येऽप्यव्याकृतमीश्वराश्रयं तस्यैव उपाधिभूतमिति मायाया ईश्वरोपाधित्वतदाश्रयत्वयोरुक्तत्वात् या आनुमानिकाधिकरणभाष्ये मुक्तानां च न पुनरुत्पत्तिः सा अविद्याया जीवगतोऽविद्यया दाहादित्यत्र जीवनानात्वस्य उपाधिभूताविद्यानानात्वस्य च स्पष्टमभिहितत्वात् भामती

उपादानत्वम्। अतएव एवमेव अस्य परिद्रष्टुरिमाः षोड़शकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं यन्तीति श्रुतौ कलाशब्दवाच्यानां प्राणमनःप्रभृतीनां विदुषो विदेहकैवल्यसमये अविद्यानिवृत्त्या अविद्याकार्य्यांशाभिप्रायेण विद्यया उच्छेदो दर्शितः। गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा इति श्रुत्यन्तरे।

निबन्धने तद्भाष्यस्य जीवोपाधिभूताविद्यैक्यनिराकरणपरतयैव व्याख्यातत्वाच्च आभास एव चेति सूत्रतद्भाष्ययोर्जीवानां प्रतिबिम्बत्वरूपतायाः स्पष्टमभिहितत्वाच्च ॥ १० ॥

तथा च मायाविद्याभेदः श्रुत्यादिसम्मत इति ये मन्यन्ते तेषां मतमुपन्यस्यति वियदादिप्रपञ्च इत्यादिना। पूर्वमते ईश्वररूपं ब्रह्मोपादानमित्युक्तं तत्सत्यमेव परन्तु कृत्स्नजगति जीवस्यापि उपादानत्वमभ्युपगन्तव्यमिति अभिप्रायेण अस्य मतस्य प्रवृत्तिर्बोध्या ईश्वराश्रितमायापरिणा इति मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेरिति भावः। तत्रेति वियदादावीश्वर एव उपादानम् इत्यर्थः। अन्तःकरणादौ तु यत्र सूचितं विशेषं दर्शयति ईश्वरेति। भूतेषूपष्टम्भकत्वं संसृष्टत्वं तत्र जीवाविद्याकृतानां भूतसूक्ष्माणां विशेषणं भूतासूक्ष्मत्वं परिच्छिन्नत्वम् अतएवेति अन्तःकरणादौ जीवविद्यापरिणामसूक्ष्मभूतानां तदुपष्टम्भकतया मायापरिणामभूतानां च उपादानतया प्रविष्टत्वादेव इत्यर्थः। यगङ्गाद्या नद्यः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति एवमेवास्य वि

तदनिवर्त्त्यं मायाकार्य्यमहाभूतपरिणाम-रूपोपष्टम्भकांशाभिप्रायेण तेषां स्वस्वप्रकृतिषु लयो दर्शितः । इति मायाविद्याभेदवादिनः ॥ ३१ ॥

परितः सर्वात्मानं पूर्णं पश्यतः कलाः लिङ्गशरीरैकदेशभूताः पुरुषायणाः पुरुषः चिदात्मा अयनमधिष्ठानं यासां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति पुरुषे लीयन्ते इत्यर्थः । दर्शित इति पुरुष शेषः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयाबहुवचनं मायापरिणामात्मकमहाभूतानीति द्वितीयाबहुवचनार्थः पञ्चदशकलाः प्रतिष्ठाः प्रतिगता तासु लीना इति यावत् ।

तदनिवर्त्त्येति । ईश्वरोपाधिभूतमायाया जीवगतविद्यानिवर्त्त्यत्वाभावादिति भावः । यदि कलानां जीवाविद्यामात्रपरिणामत्वं तदा तासामशेषतः पुरुष एव लयः स्यात् तथा च तासां भूतेषु लयप्रतिपादकवचनं निर्विषयं स्यादतो मायाकार्य्यमहाभूतानामपि लिङ्गशरीरोपादानत्वं वाच्यमिति तत्र उभयोरुपादानत्वे श्रुतिद्वयव्यवस्थासिद्धिरेव फलमित्यर्थः । न च मायायाः ज्ञाननिवर्त्त्यत्वाभावे मिथ्यात्वसिद्धिर्न स्यादितिवाच्यं ब्रह्मणि द्वैतनिषेधश्रुतिबलात् दृश्यत्वादिलिङ्गेन च तन्मिथ्यात्वसिद्धेः । न च मायायाः विद्यया निवर्त्त्याभावे निवर्त्तकान्तराभावात् विमुक्तावपि तदनुवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ? महाप्रलयकाले सर्वप्राणिभोगप्रदकर्मणां युगपदुपरमे सति ईश्वरसङ्कल्पमात्रान् सर्वप्रपञ्चलयवत् सर्वमुक्तिकाले इतः परं सकार्य्याया मायायाः प्रयोजनं नास्तीति अनुसन्धानवत ईश्वरस्य सत्यसङ्कल्पस्य मायाकार्य्यैः सह मयि वस्तुतावच्छेदकत्वे निःशेषं

यथा वियदादिप्रपञ्च ईश्वराश्रितमायापरिणाम इति तत्र ईश्वर उपादानं तथा अन्तःकरणादिजीवाश्रिताऽविद्यामात्रपरिणाम इति तत्र जीव एव उपादानम्। न च अन्तःकरणादौ मायाकार्य्यमहाभूतानामपि अननुप्रवेशे उदाहृतश्रुतिद्वयव्यवस्थानुपपत्तिः। कलानां विद्यया उच्छेदश्रुतिस्तत्त्वविद्दृष्टिविषयया गताः कला इति

अयं यातु इत्येवंरूपादेव मायापरिणामलक्षणसङ्कल्पात्तलयो
पपत्तेः श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु तत्त्वज्ञानात् मायानिवृत्ति
प्रतिपादकग्रन्थजातमविद्यानिवृत्त्यभिप्रायं यद्वा तत्त्वज्ञानमा
मविद्याया इव मायाया निवर्त्तनयोग्यमपि नानाप्राणिकर्मप्रति
बन्धान्न तस्याः निवर्त्तकं चरममुच्यमानस्येव तु तत्त्वं ज्ञानं प्रति
बन्धकाभावात् तन्निवर्त्तकमित्यादिकल्पनीयमिति संक्षेपः॥१
अन्तःकरणादौ उभयोरुपादानत्वमसिद्धं श्रुतिद्वयव्यवस्थाय
भाष्यकारैरेव अन्यथा प्रतिपादितत्वादिति मतान्तरं दर्शयि
यथा वियदादीति। तत्त्वविदो दृष्टिस्तत्त्वसाक्षात्कारः
दृष्टिपदेन तत्फलभूतः कलाक्षयो विवक्षितः तद्विषया पुर
कला प्रलयश्रुतिरित्यर्थः। भूतेषु कलाप्रलयवचनं तु कलान
मपि मायापरिणाममहाभूतकार्य्यत्वभ्रमवतां भ्रान्तिसिद्धा
नुवादकमिति भावः। चूर्णीभावपर्य्यन्तो पदनाशो य
भूमौ दृश्यते तद्वत् मन्यन्त इत्यक्षरार्थः प्रतीति विषयी
प्रतीतिस्तु भ्रान्तिरूपा तद्विषयविषयकेत्यर्थः स्पष्टत्वादिति त
परे तथा हि पाठेति तदधिकरणसूत्रं तानि ममः आदौ

श्रुतिस्तु म्रियमाणे तत्त्वविदि समीपवर्त्तिन: पुरुषा नश्यद्दृष्टवत्तदीयशरीरादीनामपि भूम्यादिषु लयं मन्यन्त इति तटस्थपुरुषप्रतीतिविषयेति व्यवस्थाया: कलालयाधिकरणभाष्ये [४अ० २पा० १५सू०] स्पष्टत्वात् इति मायाविद्याभेदवादिषु एकदेशिन: ॥३२॥

तदभेदवादिष्वपि केचित् यद्यपि वियदादिप्रपञ्चस्य ईश्वर उपादानं तथापि अन्त:करणादीनां जीवतादात्म्यप्रतीतेर्जीव एवोपादानम्। अत एवाध्यासभाष्ये अन्त:करणादीनां जीवे एवाध्यासो दर्शित:। विवरणे च प्रतिकर्मव्यवस्थायां

परे पुरुषे निरवशेषं लीयन्ते तथा हि श्रुतिराह एवमेव अस्येत्याद्या श्रुतिर्निरवशेषं लयमाह हीतिसूत्रार्थ:। अन्त:करणादीनां मायाकार्य्यत्वाभाव ईश्वरस्य अन्त:करणाद्युपादानत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोध इति दोषं सूचयति एकदेशिन इति। मायैव अविद्या सा च ईश्वरस्यैव उपाधिर्जीवानां तु प्रतिबिम्बरूपाणाम् अन्त:करणान्येव उपाधय इति मायाविद्ययोरभेदवादिनोऽपि केचित् ॥ ३२ ॥

अन्त:करणादौ जीवस्यैव उपादानत्वं तद्भेदवादिन एव वदन्तीत्याह तदभेदादिषु अपि इति। अपिशब्द: क्वचिदंशे पूर्वमतसाम्यार्थक: तच्च साम्यं तथापि इत्यादिना स्पष्टं भविष्यति। ननु वियदादिप्रपञ्चेऽपि जीव एव उपादानं किं न

ब्रह्मचैतन्यस्य उपादानतया घटादिसङ्गित्वं जीवस्य तदसङ्गित्वेऽपि अन्तःकरणादिसङ्गित्वं च वर्णितम् इत्याहुः ॥२३॥

स्यादित्यत आह यद्यपि इति। ईश्वराश्रितमायापरिणामत्वात् ईश्वर एव वियदादौ उपादानं न जीव इत्यर्थः। ननु मायाविद्ययोरभेदोपगमे, अविद्यापरिणामान्तःकरणादीनामपि ईश्वराश्रितमायापरिणामत्वाविशेषात् ईश्वर एव अन्तःकरणादौ अपि उपादानमिति वक्तुमुचितमिति न इत्याह तथापि इत्यादिना। जीव इति अहं कर्ता अहं प्राणिमि अहं काणः अहं मूकः अहं स्थूल इत्यादिप्रकारेण अन्तःकरणादीनां शरीरान्तानां जीवतादात्म्यं प्रतीयते तच्च तेषां जीवे अध्यस्तत्वं विना न सम्भवतीति जीवस्यैव तदधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वं न च ईश्वरस्य इत्यर्थः। प्रतिकर्मव्यवस्थेति ब्रह्मणः स्वरूपचैतन्येन सर्वदा सर्वभासकत्वरूपे सर्वज्ञत्वे उक्ते तर्हि जीवस्य अपि स्वरूपचैतन्येनैव सर्वदा सर्वद्रष्टृत्वमिति दोषप्रसक्तौ जीवं प्रति विषयव्यवस्थाप्रतिपादकग्रन्थ इत्यर्थः। ब्रह्मेति बिम्बचैतन्यरूपब्रह्मणा सर्वोपादानतया घटादितादात्म्यरूपः संसर्गः उक्त इत्यर्थः। अविद्याया व्यापकत्वेन तत्प्रतिबिम्बरूपजीवस्य व्यापकत्वेऽपि न घटादिभिस्तस्य तादात्म्यमुपादानत्वाभावात् अन्तःकरणादिभिस्तु जीवस्य तादात्म्यलक्षणः संसर्गोऽस्तीति प्रतिपादितं विवरणे इत्यर्थः। अनेन जीवस्य अन्तःकरणादौ उपादानत्वमुक्तं भवति अन्यथा घटादिभिरिव अन्तःकरणादिभिः अपि उक्तसंसर्गित्वं जीवस्य न स्यात् उपादानत्वाभावाविशेषादिति भावः। अत्र अन्तःकरणादिपरिणामाभ्युपादानभूताया अविद्याया ईश्वराश्रितमायया सह अभेदाङ्गीकारे ईश्वरस्यैव

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी॥

इत्यादिश्रुतेः कृत्स्नस्य व्यावहारिकप्रपञ्चस्य ब्रह्मैव उपादानं जीवस्तु प्रातिभासिकस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य च। कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा [२अ० १पा० २६सू०] इत्यधिकरणे ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तस्य कार्त्स्न्येन जगदाकारेण परिणामे विकारातिरेकेण ब्रह्माऽभावो वा एकदेशेन परिणामे निरवयवत्वश्रुतिविरोधो वा प्रसज्यत इति पूर्वपक्षे आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि [२अ० १पा० २८सू०] इति सूत्रेण विवर्त्तवा-

---

अन्तःकरणादौ उपादानत्वं वक्तुमुचितं यदि जीवतादात्म्यप्रतिपत्त्यादिभिः उक्तहेतुभिर्जीवस्यैव अन्तःकरणादौ उपादानत्वं वक्तव्यं तदा अन्तःकरणादिपरिणामिभूताविद्यायाः जीवाश्रितत्वमीश्वराश्रितमायायाः सकाशात् भिन्नत्वं च वक्तव्यं कार्य्यात्मना परिणामता न प्रकृत्याश्रयत्वातिरिक्तस्य चैतन्यगतोपादानत्वस्य अभावात् अतो मायाविद्ययोरभेदाङ्गीकारो जीवस्यैव अन्तःकरणादौ उपादानत्वाङ्गीकारश्च परस्परविरुद्ध इति अस्वरसस्तद्भेदवादिषु अपि इति अपिशब्देन सूचितः॥ १२॥

ईश्वरस्य अन्तःकरणादौ अपि उपादानत्वमुपेत्यापि तस्य कार्य्यमात्रे उपादानत्वं नास्तीति विशेषं वक्तुं मतान्तरमवतारयति एतस्मादिति। प्रकृतात् ईश्वरादित्यर्थः।

दाभिप्रायेण स्वप्नदर्शि जीवात्मनि स्वरूपानुपमर्दनेन अनेकाकारस्वप्नप्रपञ्चसृष्टिवत् ब्रह्मणि वियदादिसृष्टिरुपपद्यत इति सिद्धान्तितत्वादित्यन्ये। जीव एव स्वप्नद्रष्टवत् स्वस्मिन् ईश्वरादिसर्वकल्पकत्वेन सर्वकारणमित्यपि केचित् ॥३४॥

प्रकृतित्वं पञ्चम्यर्थः तु शब्दोऽवधारणार्थः स्वप्रपञ्चस्य इति अनन्तरम् उपादानमित्यनुषङ्गः। किं कृत्स्नं ब्रह्म जगदाकारेण परिणमते एकदेशेन वा? नाद्य इत्याह तस्येति। यथा दध्याकारेण परिणतस्य क्षीरस्य पूर्वरूपात् प्रच्युतिः एवं ब्रह्मणोऽपि स्वरूपात् प्रच्युतिः स्यादित्यर्थः। ब्रह्मण एकदेशः परिणमते इति द्वितीयकल्पं दूषयति एकदेशेन इति। पूर्वपक्ष इति उभयथापि ब्रह्मणः उपादानत्वं न सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सति इत्यर्थः। यदि ब्रह्मणः उपादानत्वं क्षीरपृथिव्यादिवत् परिणामित्वरूपम् अभ्युपगम्येत तदा कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषः प्रसज्येत न तु तथाभ्युपगम्यते किन्तु रज्ज्वादेः सर्पाद्युपादानत्ववत् विवर्त्तोपादानत्वं ब्रह्मणः उपपत्तेः अतो नोक्तदोषावकाश इति सिद्धान्तं प्रति आत्मनि चेति। एकश्चकारो यथा शब्दसमानार्थः द्वितीयोऽवधारणार्थः हि शब्दो हेत्वर्थः ततश्च यथा आत्मनि जीवे स्वस्वप्नद्रष्टरि विचित्राः रथादिसृष्टयो जीवचैतन्यस्वरूपोपमर्दं विनैव भवन्ति स्वप्नावस्थानिवृत्त्यनन्तरमपि बुध्यादिसाक्षितया जीवचैतन्यस्य यथापूर्वमवस्थानात् एवं ब्रह्मणि तत्स्वरूपप्रच्युतिं विनैव विचित्राः वियदादिसृष्टयः सम्भवन्ति सृष्टिस्थितिसंहारेषु सच्चिदानन्दरूपेण ब्रह्मानुवृत्तेः श्रुतिसिद्धत्वादिति सूत्रार्थः।

[अथ मायाकारणत्व विचारः]

अथ मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादिश्रुतेर्माया-जाड्यस्य घटादिषु अनुगमाच्च माया जगदुपादानं प्रतीयते कथं ब्रह्मोपादानम् ॥३५॥

अथ शुद्धं ब्रह्मोपादानम् इत्यादिप्रश्ने तृतीयं पक्ष-मादाय प्रतिवचनमवतारयति जीव इति। परिपूर्णः चिदात्मा अविद्यया अवच्छेदप्रतिबिम्बभावौ विनापि प्राप्त-जीवभावः सन् आत्मनमेव सर्वेश्वरं कल्पयति प्राप्तेश्वर-भावात् स्वस्मादेव गगनादिसृष्टिं कल्पयति स्वस्य स्वक-ल्पितादीश्वराद्भेदं तन्नियम्यत्वं च कल्पयति तथा क्रमेण मनुष्यादिभावं कल्पयति यथा वियदादिप्रपञ्चो व्यावहारिकसत्यः स्वप्रपञ्च प्रातिभासिक इति। पक्षे स्वप्नद्रष्टा जीव एव देवतिर्य्य-ङ्मनुष्यादिभावेन तन्नियन्तृपरमेश्वररूपेण ततो भिन्नत्वादि-रूपेण वा आत्मानं कल्पयति तद्वत् तथा च स्वस्मिन्नेव सर्व-प्रपञ्चकल्पकत्वात् जीवभावापन्नं ब्रह्म सर्वोपादानमिति दृष्टि-सृष्टिवादिन आहुरित्यर्थः। जीवभावापन्नब्रह्मणः सर्वोपादान-त्वमिति अस्मिन् पक्षे जीवादधिकस्य ईश्वरस्य अभावात् ईश्व-रस्य सर्वजीवनियन्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिन्यायसूत्रभाष्यादि-विरोधो बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिश्चेति दोषं सूचयति इत्यपि केचिदिति ॥३४॥

तथा च जीवे अतिव्याप्त्यभावात् ईश्वररूपमेव ब्रह्म सर्वो-पादानमिति स्थितम् इदानीं ब्रह्मलक्षणस्य उपादानत्वस्य असम्भवमाशङ्कते अथेति। श्रुतौ तुशब्दो मायायाः प्रकृति-त्वमवधारयति यथा मृदादिगतस्य स्थूलत्वादेर्घटादौ अनुगमात् घटादौ मृदादेः उपादानत्वं तथा मायागतजाड्यस्य जगति अनु-

अत्राहुः पदार्थतत्त्वनिर्णयकाराः। ब्रह्म माया चेत्युभयमुपादानमित्युभयश्रुत्युपपत्तिः। सत्ता-जाड्यरूपोभयधर्मानुगत्युपपत्तिश्च। तत्र ब्रह्म विवर्त्तमानतया उपादानमविद्या परिणाममान-तया। न च विवर्त्ताधिष्ठाने पारिभाषिकमुपा-दानत्वं स्वात्मनि कार्य्यजनिहेतुत्वस्य उपादान-लक्षणस्य तत्रापि अविशेषादिति ॥३६॥

गमात् तस्याः तदुपादानत्वमिति युक्तिमप्याह माया जाड्यस्य इति। कथमिति? ननु ब्रह्मण उपादानत्वं बहुश्रुत्युदाहरणेन पूर्वं दर्शितं, सत्यं दर्शितं तत्तु न सम्भवति निरवयवस्य तस्य मृदादे-रिव परिणाम्युपादानत्वासम्भवात्। न च विवर्त्तोपादानत्वं निरवयवस्यापि सम्भवति गगनादौ नैल्याध्यारोपदर्शनात् इति वाच्यम्? परिणामिषु इव विवर्त्ताधिष्ठानेषु लोके उपादानत्व-प्रसिद्ध्यभावेन तत्र उपादानत्वाभ्युपत्तेरपि आगमस्य परिभाषा-मात्रत्वादित्याक्षेपाभिप्रायः॥ ३५॥

उपादानत्वघटितब्रह्मलक्षणस्य असम्भवं निराचष्टे अत्र आहुरित्यादिना सत्तेति। न च बाधायोग्यस्वरूपभूतायाः तस्याः ब्रह्मस्वरूपत्वात् सत्तायास्तद्धर्मत्वोक्तिरयुक्ता इति वाच्यम्? राहोः शिर इतिवत् भेदकल्पनया तद्धर्मव्यवहारोपपत्तेः इति भावः। ननु उपादानद्वयं व्यर्थमिति न इत्याह तत्रेति। यद्वा निरवयवस्य ब्रह्मण उपादानत्वमनुपपन्नमिति न इत्याह तत्रेति। मायाब्रह्मणो मध्ये इत्यर्थः। आक्षेपाभि-प्रायमनूद्य निराचष्टे नचेति। मृदादिषु प्रसिद्धस्य उपा-

केचित्तु उक्तामेव प्रक्रियामभ्युपगम्य विवर्त्त-परिणामोपादानद्वयसाधारणमन्यल्लक्षणमाहुः। स्वाभिन्नकार्य्यजनकत्वम् उपादानत्वम्। अस्ति च प्रपञ्चस्य सद्रूपेण ब्रह्मणा विवर्त्तमानेन जडेन अज्ञानेन परिणामिना च अभेदः सन् घटः जडो घट इति सामानाधिकरण्यानु-

---

दानलक्षणस्य विवर्त्ताधिष्ठानेषु अपि सत्त्वात् तेषु उपादान-त्वाभ्युपगमस्य परिभाषामात्रत्वं नास्ति इत्यर्थः। स्वात्मनीति। अत्र स्वशब्द उपादानत्वाभिमतवस्तुपरः। तथाच कार्य्याधारत्वे सति कार्य्यजनितहेतुत्वमुपादानत्वं निमित्तकारणवारणाय सत्यन्तं भूतलादेरपि कार्य्याधारत्वात् तद्वारणाय विशेष्यम्। तत्रापि इति विवर्त्ताधिष्ठानेऽपि इत्यर्थः॥ २६॥

उक्तामेवेति प्रपञ्चे उभयोः अपि मायाब्रह्मणोरुपादानत्वं तत्र च परिणामितया मायाया उपादानत्वम् अधिष्ठानतया च ब्रह्मण उपादानत्वम् उभयोः उपादानत्वे श्रुतिन्याययोः उपपत्तिश्चेति एतामित्यर्थः। स्वाभिन्नेति। स्वशब्देन घटा-द्युपादानमृदादिजगत्परिणाम्युपादानभूतम् अज्ञानं जग-द्विवर्त्तोपादानभूतं ब्रह्म च गृह्यते। तत्र घटादेः मृदादेः सकाशादभेदः स्फुटः मृदेव घट इति अनुभवात् अज्ञाने ब्रह्मणि च कार्य्याभेदमनुभवेन दर्शयति अस्ति चेति। ननु मृद्घट इतिवत् ब्रह्मघट इत्यनुभवो नास्ति तथा अज्ञानं घट इत्याद्यनुभवोऽपि नास्ति अतः प्रपञ्चस्य अज्ञानेन ब्रह्मणा च कथमभेदोऽस्ति इति शङ्कानिरासाय ब्रह्मणः सद्रूपत्वं विशेषणं दत्तम् अज्ञानस्य जडत्वं तथा च ब्रह्माज्ञानाभ्यां सह ब्रह्मत्वा-

भवात्। न च तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः [व्या० सू० अ० २ पा० १ सू० १४] इति सूत्रे अनन्यत्वं व्यतिरेकेण अभावः न खलु अनन्यत्वमिति अभेदं ब्रूमः किन्तु भेदं व्यासेधाम इति भाष्यभामतीनिबन्धाभ्यां प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदनिषेधात् अभेदाभ्युपगमे अपसिद्धान्त इति वाच्यम्। तयोर्ब्रह्मरूपधर्मिसमानसत्ताकाऽभेदनिषेधे तात्पर्य्येणेदं रजतयोरिव प्रातीतिकाऽभेदाभ्युपगमेऽपि विरोधाभावादिति ॥३७॥

ज्ञानत्वाकारेण अभेदानुभवाभावेऽपि सत्त्वजड़त्वरूपेण ताभ्यां सह प्रपञ्चस्य अभेदानुभवोऽस्तीत्याह सन् इत्यादिना। ननु घटोत्पत्तेः पूर्वं तत्कारणद्रव्यस्य मृत्त्वानुभवात् मृत्त्वस्य कारणधर्म्मत्वे सिद्धे सति मृद्घट इति प्रत्यक्षानुभवः कार्य्यकारणद्रव्ययोः अभेदावगाहीति युक्तं सत्त्वजड़त्वयोस्तु कारणधर्म्मत्वे किं मानं येन सन् घटः जड़ो घटः इत्यनुभवबलेन सद्रूपजड़रूपाभ्यां ब्रह्माज्ञानाभ्यां प्रपञ्चस्य अभेदः सिध्येदिति चेत्? उच्यते। ब्रह्मणः सद्रूपत्वं सदेव इत्यादिश्रुतिसिद्धं तदेतत् जड़ं मोहात्मकमिति श्रुत्या अज्ञानस्य जड़त्वं सिद्धं तथा च घटादौ मृद्द्रव्याभेदात् मृत्त्वानुभववत् सद्रूपत्वादिरूपकारणद्रव्याभेदादेव प्रपञ्चे सत्त्वजड़त्वानुभवोपपत्तौ पृथक् सत्त्वादिधर्मो नोपेयते तथा च सन् घटः जड़ो घट इत्याद्यनुभवोऽपि कार्य्यकारणद्रव्याभेदावगाही इति भावः। न च जड़रूपाज्ञानस्य प्रपञ्चाभेदसिद्धौ अपि मायायाः किमायातम् इति वाच्यम्? तयोरभेदाभ्युपगमात् इति भावः। कार्य्यकारणयोरभेदाभ्युपगमे अपसिद्धान्तं शङ्कते

न च इति। तयोः कार्य्यकारणयोरनन्यत्वमुपगन्तव्यं कुत आरम्भणशब्दादिभ्यो वाचारम्भणश्रुतिः आरम्भणशब्दार्थः आत्मैवं इदं सर्व्वमित्यादिसर्व्वात्मप्रतिपादकश्रुतिः न इह नानास्ति किंच न इत्यादिनिषेधश्रुतिश्च आदिशब्दार्थः। वाचारम्भणश्रुतिः विवर्त्तलक्षणकथनावसरे व्याख्याता कार्य्यस्य कारणात् तत्त्वान्तरत्वे जगत्कारणस्य ब्रह्मणः सर्व्वात्मकत्वश्रुतिरनुपपन्ना स्यात्। तथा ब्रह्मोपादानकस्य जगतः सत्यत्वे ब्रह्मणि जगन्निषेधो न स्यादतः कारणीभूतब्रह्मानन्यत्वं प्रपञ्चस्य अभ्युपगन्तव्यमिति भावः। ननु सौत्रानन्यत्वपदेन कार्य्यकारणयोरैक्यं प्रतीयते तदनुपपन्नं कार्य्यकारणभावविरोधात् चिज्जड़योः ब्रह्मप्रपञ्चयोरैक्यायोगाच्च इति शङ्कां निराकर्त्तुं सौत्रानन्यत्वपदं व्याचष्टे भाष्यकारः। अनन्यत्वं व्यतिरेकेण अभाव इति। न च कारणव्यतिरेकेण कार्य्यस्य अभावे कथं कार्य्यकारणभाव इति वाच्यम्? कारणसत्त्वव्यतिरेकेण कार्य्यसत्त्वाभावस्य विवक्षिततया कार्य्यस्वरूपापलापाशङ्कानवकाशात् सौत्रानन्यत्वपदतात्पर्य्यप्रदर्शकं भामतीनिबन्धनवाक्यमुदाहरति न खल्विति। अनन्यत्वमिति पदेन कार्य्यकारणयोरभेदं न ब्रूमः चेतनाचेतनयोरभेदानुपपत्तिस्तन्निषेधहेतुः खलु शब्देन द्योत्यते। तर्हि कारणब्रह्मविज्ञानात् सर्व्वविज्ञानं श्रुतिसिद्धं न भवेत् अभेदानभ्युपगमात् इति शङ्कते किन्त्विति। परिहरति भेदंमिति। कार्य्यकारणयोः सत्त्वभेदं व्यासेधाम इत्यर्थः। तथाच कारणब्रह्मस्वरूपभूतं सत्त्वमेव कार्य्यस्य वास्तवं स्वरूपमिति तस्मिन् विदिते तद्व्यतिरिक्तं सर्व्वं तत्त्वतो विदितं भवतीति न एकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधः। न च ब्रह्मस्वरूपज्ञानेन सर्व्वप्रपञ्चस्य वास्तवस्वरूपे विदितेऽपि तत्तदसाधारणरूपज्ञानासम्भवात् प्रतिज्ञाविरोधस्तदवस्थ एव इति वाच्यम्? आत्मनि

विदिते सर्वं विदितं भवतीत्यादिप्रतिज्ञावाक्येषु सर्वपदस्य सर्व-तत्त्वपरत्वेन तत्तदसाधारणरूपेण सर्वज्ञानस्य अविवक्षितत्वात्। न च तथा कल्पनायां किं विनिगमकमिति वाच्यं ? सर्वप्रपञ्च-तत्त्वज्ञानमात्रेण अद्वितीयब्रह्मज्ञानस्य मुक्तिसाधनस्य लाभेन तत्तदसाधारणरूपज्ञाननैष्फल्यस्यैव विनिगमकत्वात् कारणे ब्रह्मणि विदितेऽपि सर्वप्रपञ्चगततत्तदसाधारणरूपज्ञानस्य असम्भवेन सर्वविज्ञानश्रुतेः तत्परत्वे प्रामाण्याभावप्रसङ्गाच्च भेददर्शनस्य अनर्थहेतुतया श्रुतिषु तत्र तत्र निन्दितत्वाच्च प्रतिज्ञाश्रुतेः न नानारूपज्ञानतात्पर्यं तदुक्तं पञ्चदश्याम्।

अद्वैतेऽभिमुखीकर्त्तुमेवात्रैकस्य बोधतः।
सर्वबोधः श्रुतो नैव नानात्वस्य विवक्षया॥

इति। अस्यार्थः अत्र वेदान्तेषु एकस्य ब्रह्मणो बोधेन सर्वस्य प्रपञ्चस्य बोधः अद्वैते ब्रह्मणि मुमुक्षुम् अभिमुखी-कर्त्तुमेव मुमुक्षोः अद्वितीयब्रह्मबोधार्थम् एव श्रुत इत्यर्थः। अद्वितीयब्रह्मबोधश्च सर्वस्य ब्रह्मैव वास्तवं स्वरूपमिति ज्ञानमात्रात् सिध्यतीति भावः। ननु ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं भवति इति श्रुतौ स्वरसतः प्रतीयमानं तत्र असाधारणरूपेण सर्वज्ञानमेव श्रुत्यर्थः। किं न स्यादिति न इत्याह नैवेति। नानात्वबोधविवक्षया सर्वबोधो नैव श्रुत इति योजनाप्रयोजनाभावात् बाधितत्वात् निन्दितत्वात् चेति। तयोरिति भाष्यभामतीनिबन्धनयोरित्यर्थः। न च प्रपञ्च ब्रह्मणोः वास्तवाभेदनिषेधे सति वास्तवभेदः स्यादिति वाच्यं ? भेदस्य वास्तवत्वं हि धर्मिप्रतियोगिनोः वास्तवत्वापेक्षं तत्र ब्रह्मणो वास्तवत्वेऽपि प्रपञ्चस्य आरम्भणशब्दादिभ्यो मिथ्यात्वावगमेन तयोर्भेदस्य सत्यत्वायोगादिति भावः। प्रातीतिकेति। यथा इदं रजतमिति भ्रान्तिसिद्धं रजतेदमर्थयोरभिन्नत्वं

संक्षेपशारीरककृतस्तु ब्रह्मैव उपादानं कूटस्थस्य स्वतः कारणत्वानुपपत्तेर्मायाद्वारं कारणम्। अकारणमपि कार्य्येऽनुगच्छति मृद इव तद्गत-श्लक्ष्णत्वादेरपि घटे अनुगमदर्शनादित्याहुः॥२८॥

तथा सन् घट इत्यादिभ्रान्तिसिद्धाभेदोपगमे सिद्धान्तविरोधा-भावादिति भावः। मायान्तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुत्या अव-धारणार्थकतुशब्दवत्या मायाया एव उपादानत्वावगमेन ब्रह्मण उपादानत्वाभावात् उपादानत्वघटितब्रह्मलक्षणस्य असम्भवश-ङ्कायां सत्यां मायाब्रह्मणोरुभयोरपि प्रकृतित्वमस्ति।श्रुतियुक्त्यो-रविशेषात् मायान्त्विति श्रुतौ तु शब्दो न अवधारणार्थः किन्तु सद्रूपब्रह्मापेक्षया मायाया वैलक्षण्यद्योतनार्थः तच्च वैलक्षण्यं परिणामित्वरूपं प्रकृतित्वं मायाया इति आशयवतां पदार्थतत्त्व-निर्णयकारादीनां मतभेदेन लक्षणासम्भवशङ्का परिहृता॥२७॥

इदानीं ब्रह्मैव उपादानं न माया अतो न लक्षणासम्भवशङ्का-वकाश इति मन्यमानानां मतद्वयमाह संक्षेपशारीरककृतस्तु इत्यादिना। तर्हि व्यर्था मायेति न इत्याह कूटस्थस्येति। यदि मायां विनैव ब्रह्मोपादानं स्यात् तदा ब्रह्मणः स्वतः परिणामि-त्वमेव स्यात् तथा च परिणामवादिभिः परिणामपरिणामिनोः तात्त्विकाभेदाभ्युपगमात् परिणामस्य जन्मादिविकारैः ब्रह्मापि सविकारवदेव स्यात् न च इष्टापत्तिरत्र वक्तुं शक्यते न जायत इत्यादिबहुश्रुतिषु ब्रह्मणो जन्मादिविकाररहित्यरूपकूटस्थ-त्वप्रतिपादनविरोधात् अतो मायाद्वारा ब्रह्मणः कारणत्वं वाच्यमिति न व्यर्था माया इत्यर्थः। यथा मृद्वस्तु न उपादान-मेऽपि तद्गतश्लक्ष्णत्वादिसंस्कारोद्धारकारणं न हि असंस्कृतस्य

वाचस्पतिमिश्रास्तु जीवाश्रितामायाविष-
यीकृतं ब्रह्म स्वत एव जाड्याश्रयप्रपञ्चाकारेण

मृद्वस्तुनः घटाद्युपादानत्वं घटते तथा कूटस्थचैतन्यरूपे ब्रह्मणि समारोपिता माया तत्र जगत्प्रकृतित्वं घटयन्ती सहकारिकारणमुपेयत इति भावः। न च मायाया उपादान-त्वाभावे मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिविरोध इति वाच्यम्? ब्रह्मगतप्रकृतित्वनिर्वाहकतामात्रेण तस्यां प्रकृतित्वश्रुत्युपपत्तेः मायायां प्रकृतित्वनिर्वाहकत्वमात्रं न स्वतः प्रकृतित्वमस्तीत्या-शयेन एव तस्यां शक्तित्वव्यवहारः श्रुतौ दृश्यते पराऽस्य शक्ति-र्विविधैव श्रूयत इति। न हि मृदादिपदार्थगतशक्तेः किञ्चित्कार्यं प्रति उपादानत्वं प्रसिद्धं लोके अतएव विनिगमकाभावात् माया-ब्रह्मणोरुभयोरपि उपादानत्वमिति निरस्तम्। मायायाः ब्रह्म-शक्तित्वेन स्वत उपादानत्वासम्भवात् न च तस्याः प्रकृतित्वानुपग जगतः परिणामि उपादानं न स्यात् ब्रह्मणः परिणामिताया कूटस्थत्वविरोधेन असकृत्प्रत्युक्तत्वादिति वाच्यम्? वाचस्पतिम इव प्रपञ्चस्य चिदध्यस्तमायाविषयीकृतब्रह्मविवर्त्तत्वमात्राङ्गीका रोपपत्तेः। न च संक्षेपशारीरकग्रन्थे तत्र तत्र मायायाः परिणामि-त्वव्यवहारविरोध इति वाच्यम्? तथा व्यवहारस्य मतान्तरा-भिप्रायत्वोपपत्तेः। ननु जड़भूतमायाप्रकृतिकत्वाभावे प्रप-ञ्चस्य जाड्यं न स्यादिति न इत्याह अकारणमपि इति। अनुपा-दानमपि इत्यर्थः। जगति अनुगतं जाड्यं न कारणगुणः किन्तु जगत एव स्वाभाविकमतः तन्निर्वाहाय मायाया उपादानत्वम्॥२

कार्य्यानुगतद्वारकारणत्वं वा न कल्पनीयमित्याशयेना वाचस्पतिमिश्राश्रिवति जीवाश्रितेति। ननु समवरब्राह्म

विवर्त्तमानतया उपादानमिति माया सहकारि-मात्रं न कार्य्यानुगतं द्वारकारणमित्याहुः

आकाशश्रयच्छिताया मायाया अक्षरशब्दितनित्यचैतन्याश्रितत्वस्य प्रतिपादितत्वात् कथं तस्याः जीवाश्रितत्वमुपेयते मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिविरोधाच्च अत्र मायिनमित्यनेन महेश्वरशब्दितब्रह्माश्रितत्वप्रतिपादनात्। किं च जीवस्य मायाश्रयत्वे तस्यैव जगदुपादानत्वं स्यात् प्रपञ्चस्य मायापरिणामत्वात् प्रपञ्चपरिणामि मायाश्रयत्वं हि ब्रह्मणः प्रपञ्चोपादानत्वं जीवस्य मायाश्रयत्वे तु तस्यैव जगदुपादानत्वं स्यात् न ब्रह्मणः किं च जीवाश्रितमायाविषयीकृतं ब्रह्मेति मते ब्रह्मण उपाध्यनङ्गीकारेण नियन्तृत्वजगत्कर्तृत्वादेरभावप्रसङ्गश्च इति चेत्? उच्यते जीवाश्रितेति पदेन जीवत्वविशिष्टचैतन्याश्रितत्वं विवक्षितं न भवति किन्तु अक्षरब्राह्मणानुरोधेन चैतन्याश्रितत्वमेव जीवत्वं तु मायापदवेदनीयाविद्यायाः चैतन्ये वृत्तौ अवच्छेदकमिति जीवाश्रितमायेति उच्यते न च जीवत्वस्य अपि चैतन्ये वृत्तौ मायैव अवच्छेदिका वाच्येति परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति वाच्यम्। द्रव्यत्वगुणाश्रयत्वयोरिव परस्परस्थितिप्रयोजकतया परस्परापेक्षत्वलक्षणपरस्पराश्रयत्वस्य अदोषत्वात् परस्पराश्रयो हि उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा दोषो भवेत् स च प्रकृते नास्ति अविद्याजीवत्वयोरनादित्वात् नित्यसाक्षिभास्यत्वाच्च न च जीवत्वस्य अविद्यास्थितिं प्रति तु नियामकत्वकल्पनं व्यर्थमिति वाच्यम्? ब्रह्मणि तस्याः स्थितिनिवारकत्वात् निरवद्यं निरञ्जनमिति श्रुत्या ब्रह्मणो निर्दोषत्वावगमेन तस्य अविद्यारूपदोषाश्रयत्वानुपपत्तेर्न च वस्तुतो निर्दोषत्वपरा सा श्रुतिरिति वाच्यम्? तथा सङ्कोचे मानाभावात् ईश्वररूप-

सिद्धान्तमुक्तावलीकृतस्तु मायाशक्तिरेव उपादानं न ब्रह्म तदेतत् ब्रह्म अपूर्वमनपरमबाह्यं न

ब्रह्मवज्जीवस्य अपि वस्तुतो निर्दोषत्वाच्च न च मायिनं तु महेश्वरमिति श्रुतिविरोधः गृही धनी देवदत्त इत्यादौ देवदत्तस्य गृहाद्याश्रयत्वाभावेऽपि प्रत्ययस्य स्वस्वामिभावलक्षणसम्बन्धान्तरबोधकत्ववत् महेश्वरशब्दितब्रह्मणो मायाश्रयत्वाभावेऽपि मायाब्रह्मणोर्विषयविषयीभावलक्षणसम्बन्धान्तरबोधकतया मायिनमिति श्रुत्युपपत्तेः प्रपञ्चस्य जीवाश्रितमायाविषयीकृतब्रह्मविवर्त्तत्वमात्राभ्युपगमात् न जीवस्य जगदुपादानत्वप्रसङ्गः ब्रह्मण उपाध्यभावेऽपि सर्वनियन्तृत्वादिजीवाविद्याविषयीकृतब्रह्मविवर्त्ततया ब्रह्मधर्मत्वेन एव कल्प्यते न जीवाविद्यापरिणामतया जीवधर्मत्वेन अनुभवविरोधात् ब्रह्मणि च सर्वनियन्तृत्वसर्वकर्त्तृत्वसर्वज्ञत्वादिप्रतिपादकशास्त्रस्य कल्पकस्य सत्त्वाच्च तस्मात् सिद्धं जीवाश्रितमायाविषयीकृतं ब्रह्म प्रपञ्चाकारेण विवर्त्तमानतया उपादानमिति उक्तं च आरम्भणाधिकरणभाष्ये मूलकारणमेव अन्त्यात् कार्य्यात् तेन तेन कार्य्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यत इति अन्त्यात् कार्य्यादिति अन्त्यकार्य्यपर्य्यन्तमित्यर्थः। नटो हि द्रष्टृभिरविज्ञातनिजरूप एव तत्तदभिनयासत्यरूपतां प्रतिपद्यते एवं जीवैरविज्ञाततत्त्वं सद्ब्रह्मासत्यवियदादिप्रपञ्चाकारतां तद्वारा व्यवहारविषयतां च प्रतिपद्यते इति भाष्यार्थः। अत्र नटदृष्टान्तोक्त्या वाचस्पतिमतं भाष्याभिमतं निश्चीयते तदुक्तं कल्पतरौ।

अज्ञातनटवत् ब्रह्म कारणं शङ्करोऽब्रवीत्।
जीवाज्ञानं जगद्बीजं जगौ वाचस्पतिस्तथेति॥

तस्य कार्य्यं करणं च विद्यते इत्यादिश्रुतेः। जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वेन तु उपचारादुपादानं तादृशमेव उपादानत्वं लक्षणे विवक्षितमित्याहुः॥३८॥

[अथ जीवेश्वरस्वरूपनिरूपणम्]

अथ क ईश्वरः को वा जीवः? अत्र उक्तं प्रकटार्थविवरणे अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिः चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया तस्यां चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः। तस्या एव परिच्छिन्नाऽनन्तप्रदेशेषु आवरणविक्षेपशक्तिमदविद्याभिधानेषु चित्प्रतिविम्बो जीव इति॥३९॥

इदानीं मायाया एव मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतिस्वारस्यानुरोधेन मुख्यमुपादानत्वमिति स्वोक्तस्यापि ब्रह्मलक्षणासम्भवं परिहरति सिद्धान्तमुक्तावलीकृतस्त्विति। तत्प्रकृतम् एतत् बुध्यादिसाक्षिरूपं पूर्वं कारणं न विद्यते यस्य तदपूर्वम् अपरं कार्य्यं न विद्यते यस्य तदनपरं तस्य ब्रह्मणः करणं च जगत्सृष्टिसाधनं च इत्यर्थः। इत्यादिश्रुतेर्न ब्रह्मोपादानमित्यर्थः। तर्हि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वप्रतिपादकश्रुतिसूत्रभाष्यादिविरोध इत्यत आह जगदिति। तुशब्दोऽवधारणे तादृशमेव इति जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वमेव इत्यर्थः॥३८॥

पूर्वत्र ईश्वरस्य जगदुपादानत्वमुक्तं जीवाश्रितमायेत्यादौ जीवोऽपि व्यवहारतः इदानीं तयोः स्वरूपं निरूपयितुं प्रश्नमवतारयति अथेति। मायां तु प्रकृतिमिति

श्रुतौ या भूतप्रकृतित्वेन माया प्रसिद्धा तस्यां चैतन्यप्रतिबिम्ब ईश्वरः। ननु मायिनं तु महेश्वरमिति वाक्यशेषे मायाया ईश्वराश्रितत्वप्रतिपादनात् ईश्वरस्य मायाप्रतिबिम्बत्वं न सम्भवति उपाधेः प्रतिबिम्बाश्रितत्वादर्शनादिति शङ्कां निराचष्टे चिन्मात्रसम्बन्धिनीति। चिन्मात्राश्रितेत्यर्थः। मात्रपदेन बिम्बत्वादेर्व्यवच्छेदः। वाक्यशेषेऽपि महेश्वरपदं चिन्मात्रलक्षकम् इति भावः। सांख्याभिमतप्रकृतेरिव मायायाः सत्यत्वं वारयति अनिर्वाच्येति। माया तावद् ब्रह्मचैतन्यात् न वस्तुतो भिन्ना ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधेन वस्तुतः तस्यास्ततो भेदासम्भवात् नापि अभिन्ना चैतन्यजड़योरैक्यायोगात् नापि चैतन्याद्भिन्नाभिन्ना एकत्र भिन्नत्वाभिन्नत्वयोर्विरोधेन असम्भवात् एवं न तावत् माया सती अद्वैतश्रुतिविरोधादेव नापि असती भूतप्रकृतित्वानुपपत्तेः नापि सदसती सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र विरोधात् एवं न तावत् माया सावयवा तस्याः सादित्वप्रसङ्गेन तत्प्रतिबिम्बभूतेश्वरस्य अपि सादित्वप्रसङ्गात् मायायाः सादित्वे तत्प्रकृतित्वेन मायान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गाच्च नापि निरवयवा प्रकृतित्वाभावप्रसङ्गात् सावयवपदार्थानामेव लोके प्रकृतित्वदर्शनात् नापि उभयरूपा सावयवत्वनिरवयवत्वयोरेकत्र विरोधात् तस्मात् सर्वप्रकारेण निर्वक्तुमशक्यतया माया अनिर्वाच्या इत्यर्थः। तस्याः परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेषु चैतन्यप्रतिबिम्बो जीवः न साक्षात् तस्यामेव चित्प्रतिबिम्बो जीव इति एवकारार्थः। प्रदेशानां परिच्छिन्नत्वविशेषणं तत्प्रतिबिम्बरूपजीवानां परिच्छिन्नत्वलाभार्थम्। तथा च भाष्ये तत्र तत्र जीवानां परिच्छिन्नत्वनिरूपणं सङ्गच्छते तथा हि सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् [व्या० सू० अ० १ पा० २ सू० १] इति अधिकरणे शीवशारीरपदव्याख्यानरूपं भाष्यशरीर इति शरीरे भव इत्यर्थः।

तत्त्वविवेके तु त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेर्जीवेशावभासेन करोति माया च अविद्या च स्वयमेव भवति इतिश्रुतिसिद्धौ द्वौ रूपभेदौ

ननु ईश्वरोऽपि शरीरे भवति सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य इति व्यापित्वश्रवणात् जीवस्तु शरीर एव भवति तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावादिति। तथा द्युभ्वाद्यधिकरणगतं [प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमसूत्रम्] भाष्यं न च उपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वं सम्यक् सम्भवतीति प्राणभृतो जीवस्य द्युभ्वादिशब्दितजगदायतनत्वं मुख्यं न सम्भवति अविभुत्वादिति भाष्यार्थः पटस्य आरम्भकतन्तव इव मायाया न प्रदेशाः सन्ति तस्या अनादित्वात् किन्तु मायायां विक्षेपावरणशक्तीनाम् आनन्त्याद्विक्षेपावरणशक्तिमद्भागा एव प्रदेशा विवक्षिता इत्याशयेन आह आवरणविक्षेपशक्तिमदिति ब्रह्मचैतन्यावरणानुकूला शक्तिः आवरणशक्तिः आवरणं च ब्रह्म नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारयोग्यत्वं विक्षेपपदेन तत्तज्जीवसाधारणदुःखादिकं विवक्षितं तदनुकूलशक्तिर्विक्षेपशक्तिरित्यर्थः। ननु मायाप्रदेशानां जीवोपाधित्ववर्णनमनुपपन्नम् आनुमानिकाधिकरणभाष्यादौ [प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादस्य प्रथमसूत्रम्] अविद्याजीवोपाधित्वव्यवहारविरोधप्रसङ्गात् अत आह अविद्याभिधानेषु इति। मायाप्रदेशानामेव भाष्यगताविद्यापदाभिलप्यत्वात् न तद्विरोध इति भावः ॥१८॥

एकस्यामेव मूलप्रकृतौ प्रदेशप्रदेशिभावेन अनिर्वचनीयं भेदं कल्पयित्वा जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बरूपत्वमुक्तमिदानीं तस्यामेव प्रकारान्तरेण रूपभेदं कल्पयित्वा तदुपपादयति

रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया तदभिभूतमलिनसत्त्वा अविद्येति मायाविद्याभेदं परिकल्प्य मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरोऽविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति उक्तम्। एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन मायाशब्दिता ईश्वरोपाधिः आवरणप्राधान्येन अविद्याऽज्ञानशब्दिता जीवोपाधिः। अत एव तस्या जीवेश्वरसाधारणचिन्मात्रसम्बन्धित्वेऽपि जीवस्यैव अज्ञोऽस्मि इति अज्ञानसम्बन्धानुभवो न ईश्वरस्य इति जीवेश्वरविभागः क्वचिदुपपादितः॥४०॥

तत्त्वविवेके तु इति। भेदकल्पनावलक्षण्यद्योतनार्थः तु शब्दः। रूपभेदौ इति स्त इति शेषः। रजस्तमोऽनभिभूतत्वमेव सत्त्वस्य शुद्धत्वं शुद्धसत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्माया मलिनसत्त्वप्रधाना प्रकृतिरविद्या इत्यर्थः। रजस्तमोऽभिभूतत्वमेव सत्त्वस्य मलिनत्वं सत्त्वशुध्यशुद्धिभ्यां मायात्वाविद्यात्वाख्यौ श्रुत्युक्तरूपभेदौ निरूप्य विक्षेपावरणशक्तिभेदेन श्रुत्युक्तरूपभेदावेव निरूपयति एकैवेति। अतएवेति जीवस्यावरणशक्तिमदुपाधिमत्वादेव इत्यर्थः। तस्या इति जीवेश्वरोपाधिभूतायाः प्रकृतेः प्रतिबिम्बरूपजीवेश्वरसाधारणबिम्बचैतन्याश्रितत्वेऽपि इत्यर्थः। न ईश्वरस्य इति। अत्रापि अतएवेति अस्यानुषङ्गः आवरणशक्तेरीश्वरोपाधिकोटौ अननुप्रवेशादेव इति तदर्थः। तथा च जीवेश्वरौ प्रति प्रकृतेः साधारणत्वादेकस्य सर्वज्ञत्व-

संक्षेपशारीरके तु कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुतिमनुसृत्य अविद्यायां चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः अन्तःकरणे चित्प्रतिविम्बो जीवः। न च अन्तःकरणरूपेण द्रव्येण घटेन आकाशस्येव चैतन्यस्य अवच्छेदसम्भवात्तदवच्छिन्नमेव चैतन्यं जीवोऽस्त्विति वाच्यम्। इह परत्र च जीवभावेन अवच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भेदेन कृतहानाऽकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। प्रतिविम्बस्तु उपाधेर्गतागतयोरवच्छेदकागतागतयोरवच्छेद्यवत् न भिद्यते इति प्रतिविम्बपक्षे न अयं दोष इत्युक्तम् ॥४१॥

मपरस्य अज्ञत्वमिति यद्देलक्षण्यं श्रुत्यनुभवसिद्धं तत्कथं सम्भवतीति शङ्काया अनवकाश इति भावः ॥४०॥

मतान्तरमाह संक्षेपेति। श्रुतौ कारणपदमविद्यापरं कार्य्यपदमन्तःकरणपरमिति मत्वा आह, अविद्यायाम् इत्यादिना। ननु जीवेशावभासेन करोति माया च अविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतिविरोधः तस्यां श्रुतौ जीवस्य कारणोपाधिकत्वप्रतीतेरिति चेत्? उच्यते जीवेशावभासेन करोतीति पूर्वभागेन हि जीवेश्वरयोरुभयोरपि प्रतिविम्बभावः प्रतीयते न च विम्बैक्यस्थले उपाधिभेदं विना प्रतिविम्बभेदः सम्भवति सूर्य्यादिप्रतिविम्बस्थले उपाधिभेदं विना प्रतिविम्बभेदादर्शनात् तथा च उदाहृतश्रुतौ प्रतिविम्बरूपयोः जीवेशयोः यथाक्रमं मायाविद्यापदाभ्यामुपाधी समर्प्येते

मायापदं च अत्र मायाकार्यान्तःकरणपरं न च एवं मूलप्रकृतिं प्रकृत्यप्रवृत्तायां जीवेशौ इति श्रुतौ माया च अविद्या च स्वय-मेव भवतीति वाक्येन मायाविद्ययोरुभयोरपि मूलप्रकृत्य-भेदोपपादनविरोध इति वाच्यम्? मूलप्रकृत्यविद्ययोरिव मायाशब्दितान्तःकरणमूलप्रकृत्योः मुख्याभेदाभावेऽपि प्रकृति-विकारभावप्रयुक्ताभेदसत्त्वेन तावता माया च अविद्या च स्वय-मेव भवतीति वाक्यशेषोपपत्तेरिति भावः। ननु अविद्या-वच्छिन्नचैतन्यमेव ईश्वरोऽस्तु तथान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य-मेव जीवोऽस्तु अविद्यान्तःकरणाधिष्ठानचैतन्ययोस्तदवच्छिन्न-त्वस्य क्लृप्तत्वात्तदतिरिक्तप्रतिबिम्बकल्पनायां गौरवात् च इत्या-शयेन शङ्कते न चेति। ननु प्रतिबिम्बचैतन्यमिति एवकारार्थः जीवग्रहणमीश्वरस्य अपि उपलक्षणं जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्ब-तायाः श्रुतिसिद्धत्वात् न कल्पनागौरवदोषोऽस्ति इत्यभिप्रेत्य जीवस्य अवच्छिन्नत्वपक्षे दोषमाह, इहेति। अस्मिन् लोके ब्राह्मणादिशरीरगतान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्य कर्म-कर्तृत्वात् लोकान्तरे देवादिशरीरगतान्तःकरणावच्छिन्न-चैतन्यप्रदेशस्य च अकर्तुर्भोक्तृत्वात् कृतहानादिप्रसङ्गः। येन कर्म कृतं न तस्य भोगः। येन कर्म न कृतं तस्याकृतकर्मफला-भ्यागम इत्यर्थः। न च ब्राह्मणादिशरीरगतस्य एव अन्तः-करणस्य लोकान्तरे गमनाभ्युपगमात् तदवच्छिन्नचैतन्यप्रदेशस्य एव तत्रापि गमनमस्त्विति वाच्यम्? घटस्य देशान्तरगमने-ऽपि तदवच्छिन्नाकाशप्रदेशस्य गमनादर्शनादिति भावः। प्रतिबिम्बस्यावच्छेद्यचैतन्यापेक्षया वैलक्षण्यद्योतनार्थः तु शब्दः। गतागतयोरिति गमनागमनयोः सतोरपि अवच्छेद्यप्रदेशवत् भिद्यते इत्यर्थः। सूर्यादिप्रतिबिम्बवति जलपूर्णघटादौ देशा-न्तरनीयमानेऽपि प्रतिबिम्बभेदादर्शनादिति भावः॥४१॥

एवमुक्तेषु एतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिविम्बविशेषत्वपक्षेषु यद्विम्बस्थानीयं ब्रह्म तन्मुक्तप्राप्यं शुद्धचैतन्यम्। चित्रदीपे जीव ईशो विशुद्धा चिदिति त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय यथा घटावच्छिन्नाऽऽकाशो घटाकाशः तदाश्रिते जले प्रतिविम्बितः साभ्रनक्षत्रो जलाकाशः अनवच्छिन्ना

ननु चन्द्रादिप्रतिविम्बवतां जलपात्राणां मध्ये एकस्य नाशे तद्गततया प्रतीतस्य प्रतिविम्बस्य विम्बेन एकीभावः प्रत्यक्षेणानुभूयते न तथा प्रतिविम्बान्तरेण एवं प्रतिविम्बरूपजीवस्य अपि विदेहकैवल्यसमये विम्बभूतशुद्धब्रह्मभाव एव स्यात् न तु प्रतिविम्बेश्वरभावापत्तिः दृष्टविरोधादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति एवमुक्तेषु इति।

विम्बस्थानीयमिति लोके प्रसिद्धचन्द्रादिरूपविम्बस्थानीयमित्यर्थः। ननु विम्बत्वविशिष्टं चैतन्यं कथं शुद्धमिति चेत्? न शुद्धपदेन सर्वज्ञत्वकर्तृत्वादिधर्मराहित्यस्य विवक्षितत्वादिति चित्रदीपे चित्त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय चैतन्यस्य चातुर्विध्यं परिकल्प्य जीवेश्वरविभागो दर्शित इति सम्बन्धः। तथा च चित्रदीपवचनं कूटस्थो ब्रह्मजीवेशौ इत्येवं चिच्चतुर्विधघटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथेति एतत् श्लोकोपात्तदृष्टान्तभागं संगृह्णाति यथेत्यादिना। तदाश्रित इति घटान्तःस्थाकाशाश्रित इत्यर्थः। अभ्रनक्षत्रसाहित्यविशेषणम् आकाशस्य जले प्रतिविम्बाभावशङ्कानिरासनार्थम् इत्थं च तन्निरासप्रकारो विवक्षितः यदा जले अभ्रनक्षत्राणां प्रतिविम्बोऽनु-

महाकाशः महाकाशमध्यवर्त्तिनि मेघमण्डले वृष्टिलक्षणकार्य्यानुमेयेषु जलरूपतदवयवेषु तुषाराकारेषु प्रतिबिम्बितो मेघाकाश इति वस्तुत एकस्य आकाशस्य चातुर्विध्यं तथा स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्य अधिष्ठानतया वर्त्तमानं तदवच्छिन्नं चैतन्यं कूटवन्निर्विकारत्वेन स्थितं कूटस्थं तत्र

भूयते तदा तैः सह आकाशप्रतिबिम्बोऽपि अनुभूयत एव इति न आकाशप्रतिबिम्बाभावशङ्कावकाश इति अनवच्छिन्न इति घटानवच्छिन्न इत्यर्थः। मेघमण्डले ये जलरूपाः तदवयवास्तेषु प्रतिबिम्बित इति सम्बन्धः तच्छब्दो मेघमण्डलपरः मेघमण्डले जलानि सन्ति चेत् कुतो नोपलभ्यन्ते इत्याशङ्का न कार्य्या तेषां तुषारवत् सूक्ष्मरूपत्वादित्याशयेन आह तुषारेति। तत्र जलसत्त्वे मानमाह वृष्टिलक्षणेति श्लोकोपात्तदार्ष्टान्तिकभागं गृह्णाति तथेति। सूक्ष्मेति घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वगाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि प्राणापानादयः पञ्चवायवः मनो बुद्धिश्चेति अन्तःकरणं द्विविधमाहृत्य सप्तदशकं लिङ्गशरीरं दार्ष्टान्तिके घटस्थानीयं सूक्ष्मदेहशब्दार्थः देहद्वयावच्छिन्नं चैतन्यं घटाकाशस्थानीयं कूटस्थशब्दार्थः चैतन्यस्य देहद्वयावच्छिन्नत्वे हेतुरधिष्ठानतया वर्त्तमानत्वं काष्ठविशेषलग्नायःपिण्डविशेषः कूटशब्दार्थः तद्वत् अचलतया तिष्ठतीति कूटस्थः तत्र कूटस्थे कल्पितं घटगतजलस्थानीयं यदन्तःकरणं तस्मिन् प्रतिबिम्बितमित्यर्थः। कूटस्थचैतन्यातिरिक्त

कल्पिते अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं संसारयोगी जीवः अनवच्छिन्नं चैतन्यं ब्रह्म तदाश्रिते मायातमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां धीवासनासु प्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वर इति चैतन्यस्य चातुर्विध्यं परिकल्प्यान्तःकरणधीवासनोपरक्ताऽज्ञानोपाधिभेदेन जीवेश्वरविभागो दर्शितः। अयं च अपरस्तदभिहितो विशेषः चतुर्विधेषु एषु चैत-

---

चिदाभासकल्पनायाः प्रयोजनमाह संसारेति। कूटस्थचैतन्यस्य न संसाराश्रयत्वं तस्य जन्ममरणादिलक्षणसंसाराश्रयत्वे कूटस्थत्वव्याघातादिति भावः। महाकाशस्थानीयब्रह्माश्रिते मेघमण्डलस्थानीये मायाख्यतमसि स्थिताः याः धीवासनाः तासु प्रतिबिम्बितमित्यर्थः। जाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयगतानि स्थूलान्तःकरणानि धियां तासां सुषुप्त्यवस्थागताः सूक्ष्मावस्थाः वासना विवक्षिताः। अन्तःकरणेति। अन्तःकरणं च धीवासनोपरक्ताज्ञानं च ते एवोपाधी तयोर्भेदेन इत्यर्थः। धीवासनानानात्वात् तासु प्रतिबिम्बचैतन्यरूपेश्वरस्य नानात्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थं वासनोपरक्ताज्ञानोपाधिकत्वमुक्तं पूर्वमतेषु बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदमात्रं कल्पितं स्वतस्तयोरभेद एव इति इममर्थं सिद्धं कृत्वा अस्मिन् मते ततो विशेषमाह अयं चेति। अस्मिन् मते पूर्वं चिच्चातुर्विध्यलक्षण एको विशेषः उक्तः तदपेक्षया अपरः अन्यः प्रतिबिम्बमिथ्यात्वरूपो विशेषस्तदभिहितः तत्र तत्त्वदीपे अभिहित इत्यर्थः। अपरं विशेषमेव दर्शयति चतुर्विधेष्विति। अहमिति प्रकाशमानो जीवः शुक्तौ

न्येषु जीवोऽहमिति प्रकाशमानः कूटस्थे अविद्यातिरोहितासङ्गानन्दरूपविशेषांशे शुक्तौ रूप्यवत् अध्यस्तः। अत एवेदन्त्वरजतत्वयोरिव अधिष्ठानसामान्यांशाध्यस्तविशेषांशरूपयोः स्वयन्त्वाऽहन्त्वयोः सह प्रकाशः स्वयमहं करोमि इत्यादौ। अहन्त्वं तु अध्यस्तविशेषांशरूपं पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरे अहमिति व्यवहाराभावेन व्यावृत्तत्वात्। स्वयन्त्वं च अन्यत्वप्रतियोग्यधिष्ठानसामान्यांशरूपं

रूप्यवदध्यस्त इति सम्बन्धः। ननु इदन्त्वेन सामान्यरूपेण ज्ञाते शुक्तित्वादिविशेषरूपेण अज्ञाते शुक्त्यादौ रूप्याद्यध्यासो दृष्टः इह तु तथा सामान्यरूपेण ज्ञातं विशेषरूपेण च अज्ञातं किञ्चिदधिष्ठानं न उपलभ्यते इत्याशङ्क्याह, कूटस्थ इति। ननु अविद्यया कूटस्थस्य असङ्गत्वानन्दत्वपूर्णत्वादिविशेषांशस्य आवृततया शुक्तित्वादिवदप्रतीतावपि शुक्तेरिदन्त्वनेव कूटस्थस्य केनचित् सामान्येन रूपेण प्रकाशो न दृश्यते किञ्च इदं रजतमित्यत्र अधिष्ठानसामान्यांशस्य आरोप्यविशेषांशस्य च सह प्रकाशो दृश्यते प्रकृते तु अहमर्थरूपो विशेष एव अहमिति प्रकाशते न तु सामान्यांशः कश्चिदतो अहमर्थस्य रूप्यवदध्यस्तत्वकल्पनं न युक्तमित्याशङ्क्याह, अत एवेति। अहमर्थस्य कूटस्थेऽध्यस्तत्वकल्पनादेव इत्यर्थः। स्वयन्त्वाहन्त्वयोरिति कूटस्थस्य हि स्वयन्त्वं सामान्यरूपं न कूटस्थत्वं तस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् स्वयन्त्वं च कूटस्थस्य अहमर्थारोपकाले तेन सह प्रकाशते तत्पूर्वकालेऽपि स्वयन्त्वम्

स्वयं देवोदत्तो गच्छतीति पुरुषान्तरेऽपि व्यवहारेण अनुवृत्तत्वात्। एवं परस्पराध्यासादेव कूटस्थजीवयोरविवेको लौकिकानाम्।

भानमविरुद्धं तस्य नित्यचैतन्यात्मककूटस्थस्वरूपत्वाभ्युपगमात् स्वयं त्वकूटस्थचैतन्ययो राहोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमितिवत् भेदकल्पनया धर्म्मधर्म्मिभावोपपत्तेश्च अतः कूटस्थस्य स्वयन्त्वेन सामान्यरूपेण सदा प्रकाशसत्त्वात् अहमर्थरूपचिदाभासाध्यासाधिष्ठानत्वमविरुद्धमिति भावः। अहमर्थस्य रूप्यवद्विशेषरूपत्वं दर्शयति अहन्त्वं हीति। अहमर्थ इत्यर्थः। अध्यस्तविशेषांशरूपमिति शुक्त्यादौ अध्यस्तो यो विशेषांशो रूप्यादिस्तद्रूपं तत् सदृशमित्यर्थः। सादृश्यं च व्यावृत्तत्वं व्यावृत्तत्वात् इति व्यावृत्तत्वावगमादित्यर्थः। तेन हेतुसाध्ययोरभेदः व्यावृत्तत्वावगमे हेतुर्व्यवहाराभावः स्वयन्त्वस्य इदन्त्ववत् सामान्यरूपत्वं दर्शयति स्वयन्त्वं चेति। स्वयमन्य इति लोकव्यवहारे स्वयन्त्वमन्यत्वं प्रतिद्वन्द्वितया प्रसिद्धमिति दर्शयितुम् अन्यत्वप्रतियोगीति स्वयन्त्वस्य विशेषणमिति बोध्यम्। नु स्वयमहमिति प्रकाशमानयोः कूटस्थजीवयोः शुक्तिरजतयोरिव भेदसत्त्वे सर्वेषां कुतो भेदो नोपलभ्यते तत्र आह मिति। अहमर्थजीवस्य शुक्तौ रूप्यवत् कूटस्थाध्यस्तत्वे सतीर्थः। परस्परेति तयोरभेदाध्यासादेव अविवेकः विवेकाभावो दानुभवाभावः इत्यर्थः। ननु इदं रजतमिति भ्रमस्थले शुक्तियमिति विशेषदर्शनेन इदं रजतमिति प्रतीतयोः सामान्यविशेपदार्थयोः शुक्तित्वरजतत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वनिश्चयात् तयोर्भेद पियते इह तु जीवकूटस्थयोः कथं भेदोऽवगन्तव्यः तदभावे

विवेकस्तु तयोर्बृहदारण्यके प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येव अनुविनश्यतीति जीवाभिप्रायेण मायोपाधिविनाशानुविनाशप्रतिपादनेनाऽविनाशी वा अरेऽयमात्मेति कूटस्थाभि-

---

हि स्वयमन्वमिति, सामान्यविशेषभावेन प्रकाशमानयोः तयोः सत्यरजतस्थले रजतेदमर्थयोरिव वस्तुत ऐक्यापत्त्या अहमर्थरूपजीवस्य स्वयं शब्दार्थभूतकूटस्थे कल्पितत्वासिद्धेरित्याशङ्क्य श्रुत्या तयोर्भेदं दर्शयति विवेकस्त्विति। तु शब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः विवेको भेदानुभवः एतेभ्यः सन्निहितेभ्यः देहादिसङ्घातरूपेण परिणतेभ्यः उपाधिरूपेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय सास्येन उत्थाय उपाधिरूपबुध्याद्युत्पत्त्या उत्पत्तिं प्राप्येत्यर्थः। तानि उपाधिभूतानि बुध्यादीनि तत्त्वज्ञानेन विनश्यन्ति तदा तानि अनुविनश्यतीति श्रुत्या औपाधिकस्य आत्मनो विनाशित्वं प्रतिपाद्यते तच्च अन्तःकरणप्रतिबिम्बरूपस्य उपाध्यायत्तस्य जीवस्य मिथ्यात्वे सति सम्भवति औपाधिकजीवस्य सत्यत्वे तु तस्य विनाशित्वप्रतिपादकवचनं न सङ्गच्छते तथा अयं प्रज्ञानघन आत्मा अरे मैत्रेयि! अविनाशी वा अविनाश्येव न तु उपाधिनाशात् नश्यतीति कूटस्थचैतन्यस्य श्रुत्या नाशाभावः प्रतिपाद्यते एतदुक्तं भवति अयमात्मा प्रज्ञानघन एव एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेत्यादिश्रुत्या चिदेकरस आत्मैव उपाध्युत्पत्तिमनूत्पद्यते तन्नाशमनुनश्यतीति उपाध्युत्पत्तिविनाशव्यतिरेकेण उत्पत्तिविनाशौ चिदात्मनः प्रतिपाद्येते अनुविनश्यतीति अनुशब्दप्रयोगात् न च तस्य स्वतो विनाशादिकं सम्भवति अविनाशी वा अरेऽयमात्मेतिवाक्येन विज्ञानघनात्मनो

प्रायेणाऽविनाशप्रतिपादनेन च स्पष्टः अहमर्थस्य जीवस्य विनाशित्वे कथमविनाशिब्रह्माऽभेदः।

विनाशाभावप्रतिपादनविरोधात् अतः चिदात्मन उत्पत्तिविनाशवता प्रतिबिम्बचैतन्यरूपजीवेन तादात्म्यमादाय विनाशादिवचनमुपपादनीयं ततश्च भ्रमस्थलीय रजतेदमर्थयोरिव अत्रापि विनाशित्वाविनाशित्वरूपविरुद्धधर्म्मवत्त्वनिश्चयादेव जीवकूटस्थयोर्भेदः स्पष्टं भासते इति ततः प्राक् कूटस्थचैतन्ये जीवरूपाहमर्थस्याध्याससिद्धिरिति उदाहृतश्रुत्या प्रतिबिम्बजीवस्य विनाशित्वोपगमे श्रुत्यन्तरविरोधमाशङ्कते अहमर्थेति। अभेद इत्यनन्तरमहं ब्रह्मास्मीति वाक्येन प्रतिपाद्यत इति शेषः। विनाश्यविनाशिनोरभेदायोगादिति भावः। परिहरति नेदमिति। सोऽयमित्यादिसमानाधिकरणवाक्यस्य यथा अभेदो वाक्यार्थो दृश्यते तथा अयं स्थाणुः पुरुष इत्यादिसमानाधिकरणवाक्यस्य बाधारूपो वाक्यार्थो दृश्यते यः स्थाणुः स पुरुष इत्यत्र हि पुरुषे आरोपितस्य प्रातिभासिकस्य स्थाणोः व्यावहारिकपुरुषेण सह अभेदो न वाक्यार्थः बाधितत्वात् किन्तु स्थाण्वारोपाधिष्ठानभूते पुरुषे वस्तुतः स्थाणुतादात्म्याभावरूपाबाधावाक्यार्थः। तथाच यः स्थाणुः स पुरुष इति वाक्येन वस्तुतः स्थाणुतादात्म्याभाववानयं पुरुष इति बोधो जायते तेन च बोधेन पुरुषे स्थाण्वारोपः सविषयो निवर्त्तते एवम् अहं ब्रह्मास्मीति वाक्येन अहमर्थभूतजीवतादात्म्यशून्यमेव अस्मीति ज्ञानं जायते तेन ज्ञानेन अहं ज्ञाता कर्त्ता सुखी दुःखीत्यारोपः कर्त्तृत्वादिधर्मविशिष्टाहमर्थेन स्वविषयेण सह निःशेषं निवर्त्तते आरोपिताहमर्थनिवृत्तौ च सत्यां

भेदमभेदे सामानाधिकरण्यं किं तु बाधायां यथा यः स्थाणुरेष पुमानिति पुरुषत्वबोधेन स्थाणुत्वबुद्धिर्निवर्त्यते एवमहं ब्रह्मास्मीति कूटस्थब्रह्मरूपत्वबोधेनाध्यस्ताहमर्थरूपत्वं निवर्त्यते। योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव ब्रह्मा-

---

जीवस्य यद्वास्तवं रूपं कूटस्थचैतन्यात्मकं तत् पूर्णब्रह्मरूपेण अवतिष्ठते इति न श्रुत्यन्तरविरोध इति भावः। अक्षरार्थस्तु इदं ब्रह्माहं पदयोः समानविभक्तिमत्त्वरूपं सामानाधिकरण्यम- भेदरूपेऽर्थेन अभ्युपगम्यते येन अभेदासम्भवो दोषः स्यात्। ननु पद्यभेदो न वाक्यार्थः कः तर्हि स इति शङ्कते किन्त्विति। बाधा अत्र वाक्यार्थो विवक्षित इत्याह, बाधायामिति। पुरुषत्वपदेन कल्पितस्थाणुतादात्म्याभाववत्त्वं विवक्षितं बाधायां वाक्यार्थत्वस्वीकारात् अहं ब्रह्मास्मीत्यत्रेति पदानन्तरं वाक्यान्येनेति शेषः। अत्र वाक्यार्थज्ञानस्य अहंब्रह्मास्मीत्याकारत्वाभावात् कूटस्थब्रह्मरूपत्वपदेनापि वस्तुतः अहमर्थतादात्म्याभाववत् कूटस्थब्रह्मरूपत्वं विवक्षितं बाधाया एव वाक्यार्थबोधविषयत्वाभ्युपगमात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरधिष्ठाने आरोपितार्थाभाववत्त्वमारोपितात्यन्ताभावस्य अधिष्ठानातिरिक्तत्वमिति मतमाश्रित्यास्माभिरुक्तमिति ध्येयम्। अध्यस्ताहमर्थरूपत्वमिति अध्यस्तो योऽहमर्थस्तद्रूपत्वं तादात्म्यं निवर्त्तत इति बोधफलमुक्तम्। महावाक्यस्य बाधार्थकत्वं न स्वकपोलकल्पितं किन्तु सुरेश्वराचार्य्यैरुक्तमित्याह, योऽयमिति। मन्दान्धकारे यः स्थाणुः गृहीतः एषोऽयं पुमानित्यात्मवाक्य

स्मीति धियाऽशेषा अहं बुद्धिर्निवर्त्यत इति नैष्कर्म्यसिद्धिवचनात्। यदि च विवरणाद्युक्तरीत्येदमभेदे सामानाधिकरण्यं तदा जीववाचिनोऽहंशब्दस्य लक्षणया कूटस्थपरत्वमस्तु तस्य अबाध्यस्य ब्रह्माभेदयोग्यत्वात्। यस्तु मेघाकाशतुल्यो धीवासनाप्रतिबिम्ब ईश्वर उक्तः सोऽयं सुषुप्तस्थाने एकीभूतः प्रज्ञानघन एवान-

---

जन्यया पुंन्धिया वस्तुतो नायं स्थाणुः किन्तु पुमानिति धिया स्थाणुरयमिति धीरारोपितस्थाणुतादात्म्येन सह यथा निवर्त्तते एवम् अहंब्रह्मास्मीति वाक्यजन्यया धिया अहमर्थभूतजीवतादात्म्यशून्यं ब्रह्मैव अस्मीत्याकारया अहं बुद्धिरहं करोमि अहं भुञ्जे इत्यादिबुद्धिरशेषा आरोपिताहमर्थसहिता निवर्त्यते महावाक्यार्थज्ञानादशेषानर्थनिवृत्तिर्विदुषामनुभवसिद्धेति द्योतनार्थो हि शब्दः। ननु सामानाधिकरण्यवाक्येषु अभेदरूपवाक्यार्थस्य मुख्यतया औत्सर्गिकत्वात् विवरणादिषु प्रकृते अभेदरूपवाक्यार्थस्यैव स्वीकाराच्च भगवत्पादैरपि वाक्यवृत्तौ तादात्म्यमत्र वाक्यार्थस्तयोरेव पदार्थयोरिति श्लोकेन महावाक्येषु तत्त्वम्पदार्थयोस्तादात्म्यशब्दिताभेदस्यैव वाक्यार्थतया स्वीकाराच्च वार्त्तिककारवचनस्य बाधाया अपि प्रकृते वाक्यार्थतां वक्तुं शक्यते इति प्रौढिमाश्रित्य प्रवृत्त्युपपत्तेश्च तस्मात् अहंब्रह्मास्मीत्यत्र अभेदो वाक्यार्थ इति स्थिते विनाशिजीवस्य अविनाशिब्रह्माभेदो न सम्भवतीति चोद्यं तदवस्थमेव इति अस्वरसादाह, यदि चेति। कूटस्थो ब्रह्मजीवेशौ इत्येवंवित्

न्दमयो ह्यानन्दभुगिति माण्डूक्यश्रुतिसिद्धसौ-
षुप्तानन्दमयस्तत्रैव तदनन्तरमेष सर्वेश्वर एष

चतुर्विधेति श्लोकसंगृहीतानां कूटस्थब्रह्मजीवेश्वराणां चतुर्णां मध्ये ब्रह्मचैतन्यं तावत् सत्यज्ञानादिवाक्येषु प्रसिद्धमिति तत्र वाक्यं प्रमाणत्वेन उदाहृतं कूटस्थचैतन्येऽविनाशी वा इति वाक्यं प्रमाणत्वेन दर्शितम् उपाध्युत्पत्तिविनाशानुविधा-य्युत्पत्तिविनाशवचनम् अन्तःकरणगतचैतन्यप्रतिविम्बरूपे जीवे प्रमाणमुक्तम्। परिशेषात् पूर्वोक्तेश्वरे प्रमाणं वक्तव्यं तदा यस्त्विति तु शब्दोऽवधारणे य ईश्वर उक्तः सोऽयं श्रुत्युक्तानन्द-मय एव नान्य इत्यर्थः। सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानं जागरणे हि विज्ञानशब्दितान्तःकरणे तादात्म्याध्यासात् विज्ञानमयत्वमनोमयत्वकर्तृत्वादीनि रूपाणि सन्ति तथा देहे स्थूलोऽहमित्याद्यभेदाध्यासात् स्थूलत्वकृशत्वब्राह्मणत्वा-दीनि रूपाणि सन्ति तथा चक्षुरादिषु काणोऽहं मूकोऽह-मित्यादिरूपाध्यासात् काणत्वादीनि रूपाणि सन्ति एवम् आकाशादिषु पदार्थेषु अध्याससिद्धानि आकाशमयो वायुमय इत्यादिश्रुतिसंगृहीतानि अनन्तरूपाणि जीवस्य सन्ति सुषुप्ते तु बुद्ध्याद्युपाधिलयेन सर्वप्रकारभ्रान्तिलयात् भ्रान्ति-सिद्धानि सर्वाण्यपि रूपाणि लीयन्ते इत्यभिप्रेत्य एकीभूत इत्युक्तं तदुक्तं विज्ञानमयमुख्यैर्यो रूपैर्युक्तः पुराधुना स लयेन एकतां प्राप्तो बहुतण्डुलपिष्टवदिति पुरा सुप्तात् पूर्वकाले लयेन रूपाणां लयेन इत्यर्थः। प्रज्ञानं चैतन्यं तच्च जाग्रदादौ वृत्तिभेदेन भेदरूपं शैथिल्यं प्राप्य स्थितं सुप्ते वृत्तीनां विलयात् पुनरैकत्वं प्राप्तमित्यभिप्रेत्य प्रज्ञानघनत्वमुक्तम् आनन्दोऽत्र विम्बभूतब्रह्मा-नन्दो विवक्षितः तस्य प्रतिबिम्बभूतो जीव आनन्दमयः स

सर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामी एष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानामिति श्रुतेः। सर्ववस्तुविषयसकलप्राणिधीवासनोपाधिकस्य तस्य सर्व-

---

च स्वरूपभूतमानन्दं सुषुप्तिकाले अविद्यावृत्तिभिर्भुङ्क्त इत्यानन्दभुगिति श्रुत्यर्थः। ननु जाग्रत्स्वप्नयोः स्थूलावस्थान्तःकरणप्रतिबिम्बरूपो जीवो विज्ञानमयः स्थूलावस्थान्तःकरणस्य विज्ञानशब्दवाच्यत्वात् स्वापकाले सूक्ष्मरूपेण विलीनावस्थान्तःकरणोपाधिकः सन् आनन्दमय इति उच्यते तथा च आनन्दमयस्य जीवत्वात् ईश्वरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य सौषुप्तानन्दमयस्यैव ईश्वरत्वं वाक्यशेषो दर्शयतीत्याह तत्रैव इति। माण्डूक्यश्रुतावेव इत्यर्थः। सर्वेश्वरत्वं सर्वजगदुत्पत्तिकर्तृत्वं योनिरुपादानम् आनन्दमयस्य सर्वोपादानत्वे हेतुमाह प्रभवेति। हि यस्मात् भूतानां प्रभवाप्ययौ जन्मलयौ सुषुप्तानन्दमयात् भवतस्तस्मादेष सर्वस्य योनिरित्यर्थः। आनन्दमयस्य श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वे युक्तिमपि आह सर्ववस्त्विति। एकैका धीः किञ्चित् किञ्चित् विषयीकरोति इति सर्वाभिर्मिलित्वा सर्वं जगत् विषयीक्रियते एवं च सर्वबुद्धीनां सर्वविषयकत्वे सिद्धे इति सर्वबुद्धिसूक्ष्मावस्थारूपाणां सर्वबुद्धिवासनानामपि सर्वविषयकत्वं सिध्यति तथा च सर्वप्राणिबुद्धिवासनोपाधिकस्य आनन्दमयस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्यर्थः। ननु धीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिक ईश्वर इति यदुक्तं तत्र किं प्रतिबिम्बेश्वरस्य अज्ञानमेव उपाधिः? किंवा वासनोपरक्ताज्ञानम्? अथवा सर्वाः धीवासनाः? उत प्रत्येकं वासना? नाद्यः, धीवासनासु प्रतिबिम्बितं तन्यमीश्वर इत्युक्तिविरोधात् अज्ञानमात्रस्य ईश्वरोपाधित्वे

ज्ञत्वं तत एव सर्वकर्तृत्वोपपत्तेश्च। न च अस्मद्बुद्धिवासनोपहितस्य कस्य चित्सार्वज्ञ्यं नानुभूयत इति वाच्यम्। वासनानां परोक्षत्वेन तदुपहितस्यापि परोक्षत्वादिति ॥ ४२ ॥

ब्रह्मानन्दे तु सुषुप्तिसंयोगान्माण्डूक्योक्त आनन्दमयो जीव इत्युक्तम्। तथा हि जाग्रदा-

---

धीवासनानुसरणवैफल्याच्च। न च अज्ञानोपाधिकस्यैव ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वलाभार्थं सर्वविषयकधीवासनानुसरणमिति वाच्यम्? अज्ञानगतसत्त्वांशपरिणामरूपाभिः सर्वविषयकवृत्तिभिरेव सर्वज्ञत्वोपपादनसम्भवेन तदर्थं धीवासनानामनपेक्षणात्, अत एव न द्वितीयः अज्ञानमात्रस्य तदुपाधित्वसम्भवात् युगपत् सर्वप्राणिनां सुषुप्त्यसम्भवेन सर्वबुद्धिवासनानां यौगपद्यासम्भवाच्च न तासाम् अज्ञानविशेषणतया ईश्वरोपाधित्वसम्भवः तासां यौगपद्यासम्भवादेव न तृतीयोऽपि कल्पः सङ्गच्छते। सर्वासु धीवासनासु व्यासक्ततया एकस्य ईश्वररूपप्रतिविम्बस्य असम्भवाच्च लोके व्यासज्य वृत्तिप्रतिविम्बादर्शनात् तस्मात् चतुर्थः कल्पः परिशिष्यते तत्र अनुभवविरोधमाशङ्कते न च अस्मदिति। अस्माकं प्राणिनामिकैकबुद्धिवासनोपहितस्य आनन्दमयस्य कस्यापि स्वापकालेऽहं सर्वज्ञ इत्यनुभवो नास्ति इत्यर्थः। वासनानामिति जाग्रदादौ स्थूलावस्थान्तःकरणानामिव सुप्तौ वासनात्मकान्तःकरणानां साक्षिप्रत्यक्षयोग्यत्वाभावेन तदुपाधिकानन्दमयानामपि नास्ति अनुभवयोग्यत्वमित्यर्थः ॥४२॥

माण्डूक्यश्रुत्युक्तानन्दमयस्य सकलधीवासनोपाधिकस्य उक्तरीत्या एकस्य असम्भवात् प्रत्येकमेव धीवासनोपाधिक आनन्दमयो

दिषु भोगप्रदस्य कर्मणः क्षये निद्रारूपेण विलीनमन्तःकरणं पुनर्भोगप्रदकर्मवशात् प्रबोधे घनीभवति तदुपाधिको जीवो विज्ञानमय इत्युच्यते। स एव पूर्वं सुषुप्तिसमये विलीनावस्थोपाधिकः सन्नानन्दमय इति उच्यते स एव माण्डूक्ये सुषुप्तिस्थान एकीभूत इत्यादिना दर्शित इति। एवं सति तस्य सर्वेश्वरत्वादिवचनं कथं संगच्छताम्। इत्थं सन्ति ह्यधिदैवतमध्यात्मं च परमात्मनः सविशेषाणि त्रीणि रूपाणि। तत्राधिदैवतं त्रीणि

वाच्यः स च जीव एव इत्याह अज्ञानन्दे तु इति। चित्रदीपे श्रीविद्यारण्यगुरुभिः ईश्वरत्वेन उक्तानन्दमयस्य तैरेव अज्ञानन्दाख्यग्रन्थे जीवत्वोक्तिरूपविशेषार्थकस्तु शब्दः। सुषुप्तिसंयोगादिति उपलक्षणं वासनोपाधिकस्य ईश्वरत्वे जाग्रदादौ ईश्वराभावप्रसङ्गात् एकैकवासनोपाधिकस्य नानात्वेन ईश्वरनानात्वप्रसङ्गात् सकलवासनोपाधिकस्य कस्यचित् असम्भवाच्च इत्यपि द्रष्टव्यं तत्र उक्तप्रकारं दर्शयति तथाहि इति। जाग्रदादिषु भोगप्रदं यत्कर्म तस्य क्षये सति इत्यर्थः। आदिपदं स्वप्नपरं बहुवचनं तु जाग्रत्स्वप्नव्यक्तिभेदापेक्षं निद्रारूपेण इति सुषुप्तिरूपेण इत्यर्थः। तदुक्तं पञ्चीकरणे बुद्धेः कारणात्मना अवस्थानं सुषुप्तिरिति। आनन्दमयस्य जीवत्वे तस्य ईश्वरत्वप्रतिपादकवाक्यशेषविरोधं शङ्कते एवं सतीति। सौषुप्तजीवरूपानन्दमयस्य वस्तुत ईश्वरत्वाभावेऽपि ईश्वराभेदविवक्षया तस्य ईश्वरत्व-

शुद्धचैतन्यं चेति चत्वारि रूपाणि चित्रपटदृष्टान्तेन चित्रदीपे समर्थितानि । यथा स्वतः शुभ्रः पटो धौतः अन्नलिप्तो घट्टित इति मस्यादिविकारयुक्तो लाञ्छितो वर्णपूरितो रञ्जित इति अवस्थाचतुष्टयमेकस्यैव चित्रपटस्य तथा परमात्मा

वचनं सङ्गच्छते इति परिहरति इत्थमित्यादिना । माण्डूक्यश्रुतौ जीवेश्वरयोरभेदविवक्षां दर्शयितुं पीठिकां करोति सन्तीति । परमात्मन आधिदैवतं सविशेषाणि त्रीणि रूपाणि सन्ति तथा परमात्मनोऽध्यात्मं च सविशेषाणि त्रीणि रूपाणि सन्तीति सम्बन्धः । परमात्मन इत्यस्य निर्विशेषचैतन्यस्य इत्यर्थः । अधिदैवतमित्यस्य देवतात्मकानि इत्यर्थः । अध्यात्ममित्यस्य च जीवात्मकानि इत्यर्थः । अधिदैवतमध्यात्ममिति च पदद्वयमव्ययम् उक्तं प्रपञ्चयति तत्रेति । अध्यात्माधिदैवतरूपाणां मध्य इत्यर्थः । जीवस्य त्रीणि सविशेषरूपाणि तुर्यपादात्मकं निर्विशेषरूपं च माण्डूक्यश्रुतौ कण्ठतो दर्शितानि ईश्वरस्य तु निर्विशेषसविशेषरूपाणि तच्छ्रुत्यभिप्रेतान्यपि श्रुत्या कण्ठतो न उक्तानि तानि तु श्रुतितात्पर्याभिज्ञैः श्रीविद्यारण्यगुरुभिश्चित्रदीपे सदृष्टान्तं निरूपितानि इत्याह चित्रपटेति । तत्र अयं दृष्टान्तसंग्राहकः श्लोकः ।

शुभ्रोऽत्र धौतः स्यात् घट्टितोऽत्र विलेपनात् ।
मस्याकारैर्लाञ्छितः स्यात् रञ्जितो वर्णपूरणात् ॥

इति एतत् श्लोकसंगृहीतं दृष्टान्तं विवृणोति यथेति । स्वतश्चिदन्तर्यामी तु मायावी सूक्ष्मसृष्टितः सूत्रात्मा स्थूलसृष्ट्यैव विराडित्युच्यते पर इति श्लोकसंगृहीतं दार्ष्टान्तिकं

मायातत्कार्य्योपाधिरहितः शुद्धः मायोपहित ईश्वरः अपञ्चीकृतभूतकार्य्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितः हिरण्यगर्भः। पञ्चीकृतभूतकार्य्यसमष्टिस्थूलशरीरोपहितो विराट् पुरुष इति अवस्थाचतुष्टयमेकस्यैव परमात्मनः। अस्मिंश्च चित्रपटस्थानीये परमात्मनि चित्रस्थानीयः स्थावरजङ्गमात्मको निखिलः प्रपञ्चः। यथा चित्रगतमनुष्याणां चित्रधारवस्त्रसदृशा वस्त्राभासा लिख्यन्ते तथा परमात्माध्यस्तदेहिनामधिष्ठानचैतन्यसदृशा-

---

दर्शयति तथेति। श्लोके परः स्वतश्चिदिति सम्बन्धः अमुमंशं विवृणोति परमात्मेति। श्लोके तुशब्दोऽवधारणे तथा च पर एव मायावी सन् अन्तर्यामीत्युच्यते इति सम्बन्धः। अमुमंशमाह मायोपहित ईश्वर इति। श्लोके पर एव सूक्ष्मसृष्टितः सूत्रात्मेति सम्बन्धः। अपञ्चीकृतेति। अपञ्चीकृतानां भूतानां यत्कार्य्यं व्यापकं सूक्ष्मशरीरं तदुपहित इत्यर्थः। न च सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भशब्दितस्य श्रुतिस्मृत्योर्जीवत्वप्रसिद्धेः कथं तस्य ईश्वररूपत्वमिति वाच्यम्? जीवरूपहिरण्यगर्भस्य समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानविशिष्टस्य सत्यलोकस्वामिनः ईश्वरान्यत्वाभ्युपगमात् ईश्वरस्य तु समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानाभावेऽपि समष्टिसूक्ष्मशरीरनियन्तृतया तदुपाधिकस्य समष्टिसूक्ष्मोपाध्युपहितत्वगुणयोगेन हिरण्यगर्भसूत्रात्मपदाभ्यां निर्देशस्य इह विवक्षितत्वात् तथा च गौणमीश्वरस्य हिरण्यगर्भत्वमिति भावः।

श्चिदाभासाः कल्पान्ते ते च जीवनामानः सञ्च-रन्तीति। अध्यात्मं तु विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन त्रीणि रूपाणि तत्र सुषुप्तौ विलीने अन्तःकरणे अज्ञान-मात्रसाक्षी प्राज्ञः। योऽयमिह्वानन्दमय उक्तः

अतएव चित्रदीपे ईश्वररूपहिरण्यगर्भापेक्षया सत्यलोकाधि-पतेर्ब्रह्मणस्तत् तद्वाद्यभिक्षितेश्वरपरिगणनावसरे पृथगुपादानं कृतमिति मन्तव्यम् श्लोके एष एव परः स्थूलसृष्ट्याविराडित्यु-च्यत इति सम्बन्धः। अमुमंशं व्याकुर्वन् संगृह्णाति पश्चीकृतेति।

अयमीश्वररूपो विराट् पुरुषः पुरुषसूक्तवैश्वानरविद्या वाक्यादिरूपश्रुतिसिद्धो द्रष्टव्यः सत्यलोकाधिपतेर्हिरण्यगर्भस्य पुत्ररूपो विराट्पुरुषः समष्टिस्थूलाभिमानी जीवो बृहदारण्य-कश्रुतिसिद्ध अन्य एवेत्यपि द्रष्टव्यम्। इति अवश्येति। उक्तप्रका-रेण वस्तुत एकस्यैव रूपचतुष्टयं द्रष्टव्यमित्यर्थः। एवं प्रकृतो-पयुक्तं रूपचतुष्टयं दर्शयित्वा प्रसङ्गात् आह अस्मिन्निति। ननु कृत्स्नस्य जगतश्चित्रस्थानीयत्वे तद्वदेव सर्वमचेतनाचेतन-विभागो न स्यादिति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति यथेति। वस्त्राभासा इति वर्णविशेषात्मकवस्त्राणां चित्रधारेण वस्त्रेण कृतिसाम्येऽपि शीतवातादिनिवर्त्तकत्वाभावादाभासत्वं देहि-नामिति स्थूलदेहवतामहङ्कारिणामित्यर्थः। अन्तःकरणात्म-काहङ्कारेषु चैतन्यस्य प्रतिबिम्बकल्पनस्य प्रयोजनमाह ते चेति। तथा च चिदाभासयुक्ताः कार्य्यकारणसंघाताश्चेतनाः अन्ये गिरिसमुद्रादयोऽचेतना इति विभागसिद्धिरिति भावः। एवमीश्वरस्य रूपाणि दर्शितानि जीवस्य तुल्युक्तानि सविशेष-रूपाणि दर्शयति अध्यात्मन्निति। तुशब्द ईश्वरस्य सविशेष-

स्वप्ने व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी तैजसः। जागरे व्यष्टिस्थूलशरीराभिमानी विश्वः। तत्र माण्डूक्यश्रुतिरहमनुभवे प्रकाशमानस्यात्मनो विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयावस्थाभेदरूपपादचतुष्टयं सोऽयमात्मा

रूपाणि अपेक्ष्य जीवस्य सविशेषरूपाणां वैलक्षण्यं सूचनार्थः तदेव वैलक्षण्यं दर्शयति विश्वेति। रूपाणीति सविशेषाणीति शेषः। तत्रेति रूपत्रयमध्य इत्यर्थः। विलीने इति अन्तःकरणे विलीने सति सूक्ष्मरूपेण विलीनान्तःकरणोपाधिकः सम्पद्यते इति भावः। स्थूलान्तःकरणादिसाक्षित्वव्यवच्छेदाय मात्रग्रहणम्। ननु पूर्वं सौषुप्तजीव आनन्दमय इत्युक्तमिदानीं कथं स एव प्राज्ञ इत्युच्यते तत्राह योऽयमिति। इहेति माण्डूक्यश्रुताविव्यर्थः। तत्रैव आनन्दभुगिति अनन्तरं चेतोमुखः प्राज्ञः तृतीयः पाद इति वाक्यशेषदर्शनादिति भावः। चेतांसि चित्प्रतिविम्बोपेतानि अविद्यावृत्तिरूपाणि मुखानि स्वापकालीनानन्दानुभवसाधनानि यस्य स चेतोमुखः। ननु सौषुप्तजीवस्य आनन्दभुक्त्वं चेतोमुखत्वं च श्रुतमपि कथमुपपन्नमिति चेत्? उच्यते सुषुप्तादुत्थितस्य हि सुखमस्वाप्समिति स्वापकालविशिष्टसुखस्मरणं दृश्यते तच्च तदा सुखानुभवमन्तरेण न सम्भवति अननुभूतस्य सुखस्य स्मरणायोगात्। न च सुषुप्तौ आत्मस्वरूपसुखस्य अन्तःकरणवृत्तिभिरेव अनुभवः सम्भवतीति वाच्यम्? तदा विलीनस्य अन्तःकरणस्य वृत्त्युत्पादनयोग्यत्वाभावात्। न च मुक्तिकाल इव स्वापकालेऽपि स्वरूपचैतन्येन एव सुखानुभवसम्भवात् किम् अविद्यावृत्तिप्रतिविम्बरूपचेतःकल्पनयेति वाच्यम्? जाग्रत्स्वप्नयोश्चैतन्यप्रतिविम्बोपेतवृत्तिभिः

चतुष्पादित्युपक्रम्य पूर्वपूर्वपादप्रविलापनेन निष्प्र-पञ्चब्रह्मात्मकतुरीयपादप्रतिपत्तिसौकर्य्याय स्थूल सूक्ष्मसूक्ष्मतरोपाधिसाम्यात् विराडादीन् विश्वा-दिषु अन्तर्भाव्य जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञ इत्या-दिना विश्वादिपादान् न्यरूपयत्। अतः प्राज्ञ-शब्दिते आनन्दमये आख्याकृतस्य ईश्वरस्यान्तर्भावं

आनन्दानुभवदर्शनेन सुषुप्तावपि तथा सम्भवे परित्यागा-योगात् मुक्तिकाले च उपाधिमात्रविलयाभ्युपगमात् इत्थ-सम्भव इति वैषम्यसत्त्वात् सौषुप्तसुखानुभवस्य केवलनित्य-साक्षिरूपत्वे अनुभवनाशरूपसंस्काराभावप्रसङ्गेन सुखमस्वाप्स-मित्यनुसन्धानाभावापत्तेश्च तस्मात् यथोक्तार्था श्रुतिः उपपन्नैव। व्यष्टीति परिच्छिन्नेत्यर्थः। एते पादाः साक्षात् श्रुत्युक्ता इत्याह तत्रेति। उक्तरीत्या पादकल्पनोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः। श्रुतिपाद-चतुष्टयमुपक्रम्य विश्वादिपादान् न्यरूपयदिति सम्बन्धः। पद्यन्ते गम्यन्ते अवगम्यते ब्रह्मात्मैक्यमेभिरिति पादा विश्वा-दयः इमां व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य श्रौतपादकल्पनायाः प्रयोजनमाह पूर्वपूर्वेति। अयमर्थः सोऽयमात्मा चतुष्पादिति वाक्येन जीवस्य पादचतुष्टयवत्त्वमुपक्रम्य जागरितस्थानो वैश्वानरः प्रथमः पाद इत्युक्तम्। अत्र जीवपादानामेव वक्तुमुपक्रान्तत्वात् विश्वः प्रथमः पाद इति वक्तव्ये वैश्वानरशब्दितस्य विराट् पुरुषरूपे-श्वरस्य प्रथमपादत्वोक्तिः विश्वे वैश्वानरस्य अन्तर्भावं सूचयति। न च हिरण्यगर्भेश्वरौ विहाय वैश्वानरस्यैव विश्वान्तर्भावे किं नियामकं श्रुत्यभिमतमिति वाच्यम्, लोमस्य? तयोः पाधि

अस्वरूपसाम्यस्य ईश्वरहिरण्यगर्भव्याप्तत्तस्य नियामकतया विवक्षितत्वात् तथा द्वितीयपादप्रतिपादकवाक्ये स्वप्नस्थान-तैजसो: द्वितीय: पाद इत्युक्तम् अत्र सूक्ष्मोपाधिकत्वसाम्येन हिरण्यगर्भस्य तैजसे अन्तर्भावो विवक्षित: वैश्वानर: प्रथम: पाद इत्युपक्रमानुसारात् तथा तृतीयपादप्रतिपादकं सुषुप्त-स्थान एकीभूत इत्यादिवाक्यं प्रागेव उदाहृतम् अत्रापि तृतीयपादत्वेन उक्ते प्राज्ञशब्दितानन्दमये सूक्ष्मतरोपाधिकत्व-सामान्येन ईश्वरस्य अन्तर्भावो विवक्षित:। तथा च वाक्य-शेषस्य एष सर्वेश्वर इत्यादेरानन्दमयेश्वरयोरभेदविवक्षया प्रवृत्तत्वात् नानुपपत्तिस्तथा तुरीयपादप्रतिपादकमिदं वाक्यम् अदृश्यमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्य-यसारं प्रपञ्चोपशमं शिवम् अद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इति। अदृश्यं चक्षु-राद्यविषयम्, अव्यवहार्य्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणव्यवहारागोचरम्, अग्राह्यम् कर्मेन्द्रियागोचरम्, अलक्षणम् असाधारणधर्मशून्यम्, अचिन्त्यं शुष्कतर्कागोचरम्, अव्यपदेश्यं शब्दशक्त्यगोचरम्,एका-त्मप्रत्ययसारम् एकादिपदचतुष्टयस्य कर्मधारय: स्वगतभेदशून्य-त्वमेकत्वं सर्वदेहेषु पूर्णत्वमात्मत्वं प्रत्ययत्वं चिद्रूपत्वं सारत्वमान-न्दत्वं सार आनन्द इत्यर्थ:। इति आनन्दमयाधिकरणभाष्यात्। प्रपञ्चोपशमं प्रपञ्चाभावरूपं, कल्पितपदार्थाभावस्य अधिष्ठाना-नतिरेकात् यद्वा प्रपञ्चध्वंसरूपं, ज्ञानसाध्याया: सकारणद्वैतनि-वृत्ते: अधिष्ठानात्मकताया वक्ष्यमाणत्वात्। शिवं शुद्धं सर्वदोष-रहितम्, अद्वैतं द्वैतरहितं, चतुर्थं विश्वतैजसप्राज्ञरूपपादत्र-यापेक्षया चतु:संख्यापूरकं पादं मन्यन्ते चिन्तयन्तीति श्रुत्यर्थ:। अत्र विश्वतैजसप्राज्ञलक्षणपादेषु वैश्वानरहिरण्यगर्भेश्वराणाम् अन्तर्भाववर्णनं तैरेतेषाम् एकत्वचिन्तनपरं तथा विश्वादिपादा-नामोङ्कारावयवभूतमात्राणां च एकत्वचिन्तनमत्र विवक्षितम्

तथा च श्रुतिः पादामात्रामात्राश्च पादा इति गौड़पादीय-वचनमपि।

ओङ्कारं पादशो विद्यात् पादमात्रा न संशयः।

इति। न संशय इत्यस्य अयमभिप्रायः,विश्वादिपादानां मात्राणां च यावत् संशयनिवृत्ति एकत्वं चिन्तनीयमिति मात्रास्वरूपं च श्रुत्यैव दर्शितम् अकार उकारो मकार इतीति एवं विश्वादि-पादानां वैश्वानरादीनां मात्राणां चैकत्वचिन्तनं सर्वेषाम् एतेषां निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकतुर्य्यपादे चिन्मात्रे प्रविलापनार्थं तत्र च अयं क्रमः विश्ववैश्वानराकाराणामेकत्वं प्रथमं संचिन्त्य पश्चात् तैजस-हिरण्यगर्भोकाराणामेकत्वं चिन्तयेत् ततः ईश्वरप्राज्ञमकारा-णामपि एकत्वं चिन्तयेत् तथा चिन्ताक्रमेणैव प्रविलापयेत् अकारादित्रयम् उकारे उकारादित्रयं मकारे मकारादित्रयं चिन्मात्रे तुर्य्यपादे प्रविलापयेत्। चिन्मात्रे प्रविलाप्य च चित्तं तत्रैव स्थापयेत्। उकारादौ प्रविलापनं नाम आकारादित्रयम् उकारव्यतिरेकेण नास्ति इत्याद्यार्थ्यनिश्चयः। एवं प्रत्यहमुक्त-प्रकारेण समाधिं कुर्वतो ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति ततश्च ब्रह्मप्राप्त्या कृतकृत्यतेति माण्डूक्यश्रुत्यभिप्रायः इदं सर्वं माण्डूक्यश्रुतेः संग्रहेण तात्पर्य्यकथनपरैः भाष्यकृद्भिः कृत-पञ्चीकरणस्य व्याख्यानरूपे वार्त्तिके सुरेश्वराचार्य्यैरभिहितम्।

अकारमात्रं विश्वः स्यात् उकारस्तैजसः स्मृतः।

प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत् क्रमेण तु॥

अत्र विश्वादिषु वैश्वानरादीनामन्तर्भावं सिद्धं कृत्वा न पृथगुपादानं कृतमिति मन्तव्यं समाधिकालात् प्रागेवं विचिन्त्य अतिप्रयत्नतः स्थूलसूक्ष्मक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्।

अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत्।

पुरुषोऽत्र वैश्वानरः।

उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत्।

अत्र समष्टिसूक्ष्मशरीरनियन्तृतया तदुपहितः परमेश्वरः सूक्ष्मशब्दार्थः।

मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत्।

अत्र अन्तर्यामि मायामात्रोपाधिकः कारणशब्दार्थः।

चिदात्माहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः।

परमानन्दसन्दोहवासुदेवोऽहमोमिति॥

यतोऽहं चिदात्मावशेषितः अतोऽहं नित्यशुद्धबुद्धादिरूपो वासुदेव इत्यर्थः। अङ्गीकारात्मक ओङ्कार इत्यर्थः। इति शब्दश्च उत्तरश्लोकान्वयी।

ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत्।

इति। उक्तप्रकारेण केवलं चिदात्मानमवशिष्टं ज्ञात्वा विवेचकं विलापकं तच्चित्तं साक्षिणि यथोक्ते वासुदेवे विलापयेत् स्थापयेदित्यर्थः।

चिदात्मनि विलीनं चेत्तच्चित्तं नैव चालयेत्।

पूर्णबोधात्मनासीनं पूर्णाचलसमुद्रवत्॥

चिरकालं समाधिं कुर्य्यादिति वार्त्तिकार्थः।

एवं समाहितो योगी श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।

जितेन्द्रियो जितक्रोधः पश्येदात्मानमद्वयम्।

आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः।

तस्मात् सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेत् सदा॥

यतस्तत्त्वनिष्ठाव्यतिरिक्तं पुरुषार्थसाधनत्वेन लोकशास्त्रसिद्धं सर्वं कालत्रयेऽपि दुःखाविनाभूतं तस्मात् सर्वं विधिना सन्यस्य उक्तरीत्या तत्त्वनिष्ठां समाधिलक्षणां कुर्य्यात् इत्यर्थः। तदेवाह।

इमां विद्यां प्रयत्नेन योगी सन्ध्यासु सर्वदा।
समभ्यसेदिहामुत्र भोगानासक्तधीः सुधीः॥

इति। इमां समाधिलक्षणां विद्यां सुधीः आस्तिकतमो विरक्तो भूत्वा सन्ध्यासु उपक्रम्य सदा अभ्यसेत् इत्यर्थः।

यः पश्येत् सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमद्वयम्।
न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वाऽवशिष्यते॥
कृतकृत्यो भवेद्विद्वान् जीवन्मुक्तो भवेत् सदा।
अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम्॥
आनन्दममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम्।
वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हेयोपादेयवर्जितम्॥
प्रज्ञानघनमानन्दं वैष्णवं पदमश्नुते॥

आभासपदं चिदाभासपरं वाच्याः विश्वादयः वाचकाः अकारादयः प्रकृतत्वात् हेयं दुःखं उपादेयं विषयसुखं इत्यर्थः। तथा माण्डूक्यश्रुतौ समाधिनिष्ठां विवक्षामभिप्रेत्य गौडपादीयेऽपि उक्तम्।

युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम्।
प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित्।

इति संक्षेपः। ननु श्रवणादिरूपसांख्यमार्गेणैव तत्त्वप्रतिपत्तिसम्भवात् किं मुमुक्षोर्योगविधिनेत्यत आह प्रतिपत्तिसौकर्यायेति। यस्य मुमुक्षोः सन्यासिनः बुद्धिमान्द्याद्वा कौशलसत्त्वेऽपि न्यायव्युत्पादनकुशलाचार्याद्यभावाद्वा सांख्यमार्गो न सम्भवति तस्य अनायासेन ब्रह्मतत्त्वप्रतिपत्तिं साधनतया बुद्धिपूर्वकप्रविलापनक्रमेण समाधिविधानं माण्डूक्यादौ उक्तं माण्डूक्यतापनीयपञ्चीकरणादौ विहितं ब्रह्मोपासनं प्रकृत्य ध्यानदीपे श्रीविद्यारण्यगुरुभिरधिकारी दर्शितः।

अत्यन्तबुद्धिमान्द्याद्वा सामग्र्या वाप्यसम्भवात्।
यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम्॥ इति

त्रिरुक्त्वा तत्र सर्वेश्वरत्वादितद्धर्मवचनमिति।
इत्थमेव भगवत्पादैर्गौडपादीयविवरणे व्याख्यातम्॥ ४३॥

दृग्दृश्यविवेके तु चित्रदीपव्युत्पादितं कूटस्थं जीवकोटावन्तर्भाव्य चित्ते त्रिध्यप्रक्रियैवाश्रितेति विशेषः। तत्र ह्युक्तं 'जलाशयतरङ्ग-बुद्बुदन्यायेन उपर्युपरि कल्पनाद् जीवस्त्रिविधः। पारमार्थिको व्यावहारिकः प्रातिभासिकश्चेति। तत्रावच्छिन्नः पारमार्थिको जीवः।

अव्याकृतस्येति अनभिव्यक्तजगद्दा विना अव्याकृतपदेन लक्षणया परमेश्वरःतत्र तत्र व्यवहृत इति कृत्वा तेन तन्निर्देशः कृतः। माण्डूक्यश्रुत्युक्तानन्दमयस्य ईश्वरत्ववचनं तदभेदविवक्षया इत्येतत् माण्डूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपस्य गौड़पादीयस्य विवरणरूपे भाष्ये भाष्यकारैरेव उक्तमित्याह इत्थमेवेति ॥४३॥

श्रीविद्यारण्यगुरुभिश्चित्रदीपे स्वोक्तस्त्रिचातुर्विध्यं विहाय ग्रन्थान्तरे जीव ईशो विशुद्धा चिदिति वृद्धवचनसिद्धं त्रैविध्यमेव अवलम्ब्य जीवस्य त्रैविध्याख्यो विशेष उक्तः,

इत्याह दृक् दृश्यविवेकेत्विति। तुशब्दः उक्तविशेषार्थकः कूटस्थस्य जीवकोटावन्तर्भावमेव दर्शयति तत्रेति। दृक् दृश्यविवेकाख्य ग्रन्थ इत्यर्थः। हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः। जलाशयतरङ्गेति। यथा समुद्रादिजलाशये तरङ्गा उपरिभावेन तिष्ठन्ति तेषु च उपरिभावेन बुद्बुदास्तिष्ठन्ति इदं प्रसिद्धमिति हि शब्दार्थः न्यायो दृष्टान्तः। एवं कूट-

तस्मिन् अवच्छेदकांस्य कल्पितत्वेऽपि अवच्छेद्यस्य तस्याऽकल्पितत्वेन ब्रह्मणाऽभिन्नत्वात्। तमावृत्य स्थितायां मायायां कल्पितान्तःकरणे चिदाभासो-ऽन्तःकरणतादात्म्यापन्ना अहमित्यभिमन्यमानो व्यावहारिकः। तस्य मायिकत्वेऽपि यावद्व्यवहार-मनुवृत्तिः। स्वप्ने तमपि आवृत्य स्थितया मायावस्था-

---

स्थस्य उपरि व्यावहारिकान्तःकरणप्रतिबिम्बरूपो यावद्व्यवहारमनुवर्त्तमानो व्यावहारिकजीवः कल्प्यते तस्य च उपरि-भावेन स्वप्नकाले वासनामयप्रातिभासिकरथादिवद्वासनामयान्तःकरणप्रतिविम्बरूपः प्रातिभासिको जीवः कल्प्यत इत्यर्थः। तत्रेति। त्रिविधजीवमध्य इत्यर्थः। अवच्छिन्न इति देहद्वयावच्छिन्नकूटस्थचैतन्यरूप आत्मा पारमार्थिको जीव इत्यर्थः। अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्येषु जीवब्रह्मणोरभेदः प्रतिपाद्यते स च पारमार्थिकजीवकल्पने सति निर्वहति अन्यथा व्यावहारिकप्रातिभासकजीवयोः शुक्तिरूप्यादिवत् स्वरूपतो मिथ्यात्वेन सत्यब्रह्माभेदायोगात् देहद्वयावच्छिन्नकूटस्थरूपपारमार्थिकजीवस्य तु अवच्छेदकीभूतदेहद्वयस्य कल्पितत्वेऽपि स्वतः सत्यत्वात् सम्भवति ब्रह्माभेद इति।

पारमार्थिकजीवकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति तस्मिन्निति अवच्छिन्नजीव इत्यर्थः। व्यावहारिकजीवं निरूपयति तमिति। कूटस्थमात्मानमावृत्य अविद्यायां स्थितायां कूटस्थात्मनि कल्पितं यदन्तःकरणं तत्र यश्चिदाभासः सः व्यावहारिको जीव इत्यर्थः। तदुक्तं

कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बकः। इति।

भेदरूपया निद्रया कल्प्यते स्वाप्नदेहाद्यवस्थमभिमानी प्रातिभासिकः ।

अहमित्यभिमन्यमान इति अहमित्येवम् आकारकाभिमानकर्त्तेत्यर्थः । ननु अहमाकारवृत्तिरूपेण परिणममानो अन्तःकरण एव अहमभिमानवत्त्वं युक्तम् न तु चित्प्रतिविम्बस्य अतः आह अन्तःकरणेति । तस्य व्यावहारकत्वे युक्तिमाह तस्येति । न च व्यावहारिकजीवे मानाभाव इति वाच्यम् ? अहं कर्त्ता भोक्तेत्यादिरूपाहमनुभवस्य तत्र मानत्वात् कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मसंसाराश्रयत्वस्य अन्यत्रायोगाच्च । न च अन्तःकरणे तत्सम्भवः तस्य चिदाभासशून्यस्य चेतनधर्मत्वेन प्रसिद्धकर्त्तृत्वाद्याश्रयत्वायोगात् चिदाभासस्य तु चेतनात्मप्रतिविम्बतया मिथ्याभूतस्यापि चेतनत्वव्यवहारयोग्यत्वेन तद्धर्माणां चेतनधर्मत्वप्रसिद्धिविरोधाभावात् पारमार्थिकजीवस्य च संसाराश्रयत्वं न सम्भवति तस्य कूटस्थत्वादिति भावः । तमपि इति व्यवहारिकजीवमपि इत्यर्थः । व्यावहारिकजीवो हि जाग्रद्दशायामात्मानं ब्राह्मणं देवदत्तं यज्ञदत्तपुत्रं विष्णुभक्तं मन्यते स्वाप्नजीवस्तु स्वप्नावस्थायामात्मानं क्षत्रियं विष्णुशर्मनामानं नारायणपुत्रं महादेवभक्तं मन्यते अतो जाग्रज्जीवस्य आवरणं सिद्धं प्रातिभासिकजीवकल्पकमाह निद्रयेति । ननु मायायाः सर्वकल्पकत्वाभ्युपगमात् कथं निद्रायाः कल्पकत्वमपसिद्धान्तापत्तेः इत्याशङ्क्य निद्रायास्तदवस्थारूपत्वाभ्युपगमात् न उक्त दोष इत्याशयेनाह मायेति । न च निद्रायाः मायालक्षणाभावात् कथं तदवस्थाविशेषरूपत्वमिति वाच्यम् ? आवरणविक्षेपशक्तिमत्त्वं हि मायालक्षणं तस्य

स्वप्नप्रपञ्चेन 'सह तद्द्रष्टुर्जीवस्यापि प्रबोधे निवृत्तेरिति। एवमेते प्रतिबिम्बेश्वरवादिनां पक्षभेदा दर्शिताः॥

विवरणाऽनुसारिणस्त्वाहुः।

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥

इति स्मृत्या एकस्यैव अज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनात् बिम्बप्रतिबिम्ब-

---

लक्षणस्य जाग्रज्जीवावरिकायां स्वाप्नजगदात्मकविक्षेपकारिण्यां च निद्रायामसत्वादिति भावः। प्रातिभासिकजीवकल्पनायाः प्रयोजनमाह स्वाप्नदेहादाविति। व्यावहारिकजीवस्य आवृतत्वेन स्वप्नकाले अहमभिमानकर्त्तृत्वासम्भवादिति भावः। तस्य प्रातिभासकत्वे हेतुमाह स्वप्नप्रपञ्चेनेति। प्रबोधकाले ब्राह्मणोऽहं न क्षत्रिय इत्यादिरूपेण बोधेन स्वप्नद्रष्टुः क्षत्रियादिरूपस्य वा च अनुभवादिति भावः। ईश्वरविषये उक्तवक्ष्यमाणप्रकारभेदज्ञानार्थमुपसंहरति एवमिति।

बिम्बचैतन्यमेव ईश्वरो न प्रतिबिम्बविशेष इति वक्ष्यमाणविशेषार्थकस्तु शब्दः विभेदजनकत्वं जीवेश्वरभेदस्थितिप्रयोजकत्वं विवक्षितं न तु यथाश्रुतं तद्भेदस्य अनादित्वाभ्युपगमात् आत्यन्तिकमिति स्वापप्रलयादौ अज्ञानकार्य्यनाशेन तत्कारणज्ञानस्य अपि नाशोऽस्ति परिणामपरिणामिनोरभेदात् स च अज्ञाननाशो न आत्यन्तिकः पुनरुत्थानात् मुक्तौ तु तत्त्वज्ञानेन स्वरूपेण

अपि नाशोऽस्ति स च आत्यन्तिकः पुनरज्ञानाभावादिति मत्वा अज्ञाननाशस्य आत्यन्तिकत्वं विशेषणं दत्तम्। यद्वा जीवन्मुक्तिकाले अज्ञानस्य आवरणांशेन नाशेऽपि विक्षेपांशाभावादनात्यन्तिकः स नाशः विदेहमुक्तौ तु आत्यन्तिको ज्ञाननाश इति तदभिप्रायं तद्विशेषणमिति भावः। प्रतिविम्बत्वायोगादिति। न च जीवेशौ आभासेन करोति माया च अविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुत्या उभयोः प्रतिविम्बत्वप्रतिपादनविरोध इति वाच्यम्? प्रतिविम्बत्ववत् विम्बत्वस्य अपि कल्पिततया श्रुतिगताभासपदेन प्रतिविम्बवत् विम्बस्य अपि ग्रहणोपपत्तेः। ननु लोके प्रतिविम्बत्वविशिष्टमुखे मुखाभासत्वव्यवहारात् विम्बत्वविशिष्टमुखे तथा व्यवहाराभावादौ आभासपदं मुख्यवृत्त्या विम्बचैतन्यं प्रतिपादयितुं न शक्नोतीति खलु प्रतिविम्बवत् विम्बस्य अपि विशिष्टरूपेण कल्पिततया कल्पितत्वगुणयोगेन विम्बपरमाभासपदं वक्तव्यं तच्च न सम्भवति सकृदुच्चरितस्य आभासपदस्य मुख्यवृत्त्या प्रतिविम्बपरत्वं गुणवृत्त्या विम्बपरत्वमिति कल्पनस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वात्। न च अजहल्लक्षणया आभासपदस्य विम्बप्रतिविम्बोभयपरत्वाभ्युपगमेन अयं विरोध इति वाच्यम्? उभयोरपि प्रतिविम्बरूपतामादाय आभासपदस्य मुख्यार्थपरत्वसम्भवे सति लक्षणाकल्पनाया एव निर्मूलत्वादिति,चेत्? उच्यते यथाश्रुतं जीवेशयोरुभयोरपि प्रतिविम्बरूपत्वं न सम्भवति विम्बभूतचैतन्यस्य सूर्य्यवदेकत्वेन उपाधिभेदं विना प्रतिविम्बद्वयासम्भवात् न च माया च अविद्या च स्वयमेव भवतीति वाक्यशेषेण मायाविद्यारूपोपाधिद्वयप्रतिपादनात् न प्रतिविम्बद्वयानुपपत्तिरिति वाच्यम्? तेन वाक्यशेषेण मायाविद्यारूपोपाधिद्वय-
यं मन्त्रोपात्तायाः प्रकृतमूलप्रकृतेर्मायात्वाविद्यात्वलक्षणपरिच्छेदप्रतिपादनेऽपि प्रतिविम्बद्वयापेक्षितोपाधिद्वय प्रति-

भावेन जीवेश्वरयोर्विभागः नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेन उपाधिद्वयमन्तरेण उभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात्। तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वरः तथा सत्येव लौकिकबिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते।

प्रतिबिम्बगताः पश्यन्नृजुवक्रादिविक्रियाः।
पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः॥

पादनात् मायाविद्ययोः स्वरूपतो भेदस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वाच्च तस्मात् यथाश्रुतासम्भवादेकस्य एव अज्ञानस्य जीवेशविभागप्रयोजकत्वप्रतिपादकस्मृत्यनुरोधाच्च जीवेशौ आभासेन करोति इति श्रुतौ आभासपदमजहल्लक्षणया बिम्बप्रतिबिम्बोभयपरमिति विवरणानुसारिणामाशय इति। तत्रापि इति। बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोर्मध्येऽपि इत्यर्थः। तत्र युक्तिमाह तथा सत्येवेति। बिम्बचैतन्यस्यैव ईश्वरत्वाभ्युपगमे सति इत्यर्थः। स्वातन्त्र्यमिति। एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरित्यादिश्रुत्यादिश्रुतिसिद्धमिति शेषः। तत्पारतन्त्र्यमिति एष ह्येव साधु कर्म कारयति य आत्मानमन्तरोपगमयति ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव चेत्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्धमिति शेषः। लौकिकदृष्टान्तमेव कल्पतरुश्लोकोदाहरणेन दर्शयति प्रतिबिम्बगता इति। यथा लोके कश्चित् पुरुषः स्वप्रतिबिम्बगताः ऋजुवक्रादिविक्रियाः बिम्बभूतस्वप्रयुक्ताः पश्यन् क्रीडति तथा ब्रह्मापि जीवस्थविक्रियाः प्राणिकर्मानुसारेण स्वप्रयुक्ताः पश्यन् क्रीडतीति योजना कल्प-

इति कल्पतरूक्तरीत्या लोकवत्तु लीला-कैवल्यमिति सूत्रमपि [व्या॰ सू॰ अ॰ २ पा॰ १ सू॰ ३३] सङ्गच्छते। अज्ञानप्रतिबिम्बितस्य जीवस्य अन्तःकरणरूपो ज्ञानपरिणाम-भेदो विशेषाभिव्यक्तिस्थानं सर्वतः प्रसृतस्य

तदुक्तरीत्या ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यप्रतिपत्तिः उपयोगिनी ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यप्रतिपादकं सूत्रमपि सङ्गच्छत इत्यर्थः। सूत्रार्थस्तु ईश्वरस्य आप्तकामत्वेन प्रयोजनोद्देशाभावात् सृष्ट्यादिव्यापारेषु प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः तु शब्दः ईश्वरस्य सृष्ट्यादिप्रवृत्तिलक्षणक्रिया केवलं प्रयोजनोद्देशं विनैव लीला लोकवत् यथा लोके सार्वभौमादेः सर्वैर्मानुषैर्भोगैः सम्पन्नतमस्य प्रयोजनाभिसन्धिं विनैव क्रीडा दृश्यते तद्वत् किञ्च ईश्वरस्य प्रयोजनोद्देशाभावेऽपि स्वभावादेव सृष्ट्यादिप्रवृत्तिः उपपद्यते दृश्यते हि सुखोद्रेकानुभवप्रयुक्ता हासगानादिरूपा प्रयोजनोद्देशरहिता लीला प्राणिनां स्वाभाविकी न हि तत्र प्रयोजनमपि सम्भावयितुं शक्यते दुःखोद्रेके रोदनवत् सुखोद्रेके हासगानादेः प्रयोजनरहितस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् अतएव हसितरुदितादिषु कारणमेव पृच्छन्ति न प्रयोजनम्। उक्तं च माण्डूक्यश्रुतौ देवस्य एष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहेति एषः सृष्ट्यादिव्यवहार इत्यर्थः। किं च स्वप्नसृष्टिवत् मायामयी प्रपञ्चसृष्टिः अस्माभिः उपेयते न च तत्र प्रयोजनप्रश्नो न्याय्यः स्वप्नसृष्टौ प्रयोजनप्रश्नादर्शनादिति भावः। ननु यदि अज्ञानं जीवस्य उपाधिः तर्हि व्यर्थमन्तःकरणस्य जीवोपाधित्ववर्णनं सूत्रभाष्यादिषु तत्र आह अज्ञानेति। विशेषाभि

संविद्रप्रकाशस्य दर्पण इव यतस्तस्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि।

नैतावताऽज्ञानोपाधिपरित्यागः अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः। न च योगप्रभावात् योगिनोऽन्तःकरणं कायव्यूहाभिव्याप्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदवच्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम्?

व्यक्तिस्थानमिति अविद्याप्रतिबिम्बचैतन्यरूपस्य सुषुप्तिसाधारणस्य प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशेषरूपेण या अभिव्यक्तिः उपलब्धिस्तस्याः स्थानमुपाधिरित्यर्थः। एतदुक्तं भवति कर्तृत्वादिधर्माणां केवलाज्ञानपरिणामत्वाभावेन तदुपाधिमात्रात् न जीवस्य कर्तृत्वादिधर्मरूपविशेषलाभः किन्तु कर्तृत्वादिविशेषवत् अन्तःकरणतादात्म्याध्यासादेव तल्लाभ इति न तदुपाधिनिरूपणं व्यर्थमिति। अत इति अन्तःकरणस्य विशेषाभिव्यक्तिस्थानत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। व्यवहारोऽपि इति कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतौ सूत्रभाष्यादिषु चेति शेषः।

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति॥

इति विष्णुपुराणवचने जीवस्य अज्ञानोपाधिकत्वव्यवहारवत् इति अपेरर्थः।

ननु कार्योपाधिरयं जीव इति श्रुतिबलात् अज्ञानोपाधिपरित्याग उचितः कार्योपाधिकत्वविशेषणस्य कार-

प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति [व्या० सू० अ० ४ पा० ४ सू० १५] इति शास्त्रो-

---

णोपाधिकत्वव्यावर्त्तकत्वादिति आशङ्क्य स्मृतिविरोधात् न तस्य कारणोपाधिव्यावर्त्तकत्वमुपेयते इत्याशयेन आह नैतावतेति। श्रुतौ कार्य्योपाधिकत्वविशेषणमात्रेण इत्यर्थः। ननु श्रुतिविरोधे स्मृतेरेव अन्यथानयनमुचितं तन्नयन-प्रकारः च इत्थं स्मृतौ अज्ञानपदं तत्कार्य्यान्तःकरणपरं जीवो-पाध्यान्तःकरणस्य नानात्वेऽपि अज्ञान इति एकवचनं जात्यभि-प्रायं तथा च अन्तःकरणावच्छिन्न आत्मा जीवस्तदनवच्छिन्न आत्मा ईश्वर इति जीवब्रह्मविभागप्रयोजकमन्तःकरणमिति स्मृत्यर्थो भविष्यतीति इमाम् आशङ्कां निवर्त्तयितुं कार्य्योपा-पाधिमात्रस्य जीवत्वोपाधित्वं निराकरोति अन्तःकरणोपाधि-परिच्छिन्नस्येव इति। न अज्ञानोपाधिकस्य इति एवकारार्थः। अनुपपत्तेरिति कायव्यूहाधिष्ठानत्वं हि युगपदनेकशरीर-नियन्तृत्वं तच्च योगिनो योगप्रभावात् निर्मितेषु सर्वशरीरेषु युगपदवस्थितस्य वक्तव्यम्। न च अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य-रूपस्य योगिनः तत् सम्भवति तस्य परिच्छिन्नत्वात् अज्ञानस्य जीवोपाधित्वे तु तत् सम्भवति तस्य व्यापकत्वेन तदुपाधिकस्य योगिजीवस्य युगपत् सर्वशरीरेषु सन्निधानोपपत्तेः तथा च श्रुत्यपेक्षया स्मृते दुर्बलत्वेऽपि कायव्यूहाधिष्ठानत्वानुपपत्ति-सहितस्मृतेर्दुर्बलवत्त्वात् तदनुरोधेन कार्य्योपाधिरयं जीव इति श्रुतौ कार्य्योपाधिपदं स्वरूपकथनमात्रपरं न कारणोपाधि-व्यावर्त्तकविशेषणपरमिति भावः। वैपुल्यमिति व्यापकत्व-मित्यर्थः। अधिष्ठानत्वमिति प्रेरकत्वमित्यर्थः। प्रदीपवदिति।

पान्त्याधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेह-
मन्तःकरणस्य चक्षुरादिवद्भिन्नस्यैव योगप्रभा-

यथा एकस्य प्रदीपस्य अनेकवर्त्तिषु आवेशः तथा योगिनो योगप्रभावात् अनेकेषु एकदा आवेशः यद्यपि प्रदीपस्य वर्त्याविष्टदीपानां च भेदोऽस्ति योगिनस्तु सर्वदेहेषु ऐक्यमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमस्ति तथापि दीपत्वजात्यभेदं व्यक्तिषु आरोप्य तयोः सङ्गतिरवगन्तव्या। तथाहि दर्शयति श्रुतिरेकस्य योगिनोऽनेकधा भावं स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधेत्यादिका न योगिनो युगपदेकशरीरेषु अवस्थानमन्तरेण श्रुतिसिद्धानेकधाभाव उपपद्यत इति सूत्रार्थः। सृष्टेरुपवर्णनादिति। तथाच एकस्यैव अन्तःकरणस्य कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यवैपुल्याभ्युपगमे भाष्यादिविरोध इति भावः। अत्र यद्यपि योगिनो निजसिद्धान्तःकरणमेव योगप्रभावात् वैपुल्यं प्राप्य स्वावच्छिन्नचैतन्यरूपस्य योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानभोगादिकं घटयति इत्येव भाष्यादीनां तात्पर्य्यं वक्तुमुचितं न तु यथाश्रुतनानान्तःकरणसंगं आगन्तुकानेकान्तःकरणसृष्ट्यु पगमे असत्कार्य्यवादापातात् कल्पनागौरवाच्च हिरण्यगर्भादीनां योगप्रभावादेव अपक्वव्यापि-समष्ट्यन्तःकरणाभ्युपगमाच्च न हि हिरण्यगर्भादीनां पूर्वं जन्मनि यजमानावस्थायां तदीयान्तःकरणानां व्यापित्वे प्रमाणमस्ति तथा सति अस्मदाद्यन्तःकरणानामपि व्यापि-त्वापत्तेः भाष्यादिषु अन्तःकरणसृष्टिवर्णनस्य मतान्तराभि-प्रायत्वोपपत्तेश्च एवैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोग-प्रक्रिया इति भाष्य एव मतान्तरोपदर्शनात् योगशास्त्रेषु

वात् सृष्टेरूपवर्णनात्। प्रतिबिम्बे बिम्बाद्भेद-मात्रस्य अध्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वात् न प्रतिबिम्बरूपजीवस्य मुक्त्यन्वयासम्भव इति न तदतिरेकेण मुक्त्यन्वयाय अवच्छिन्नरूपजीवान्तरं

च एषा प्रक्रिया इति एवकारान्वयोपपत्तेस्तथापि शास्त्रोपान्त्या-धिकरण यथाश्रुतभाष्याद्यभिप्रायेण इदं दूषणमिति मन्तव्यम्। वस्तुतस्तु अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीवस्तदनवच्छिन्नमीश्वर इति पक्षे अण्डान्तर्गतचैतन्यस्य सर्वात्मना तदवच्छेदादनवच्छि-न्नचैतन्यरूपेश्वरस्य अण्डात् वहिरेव सत्त्वं स्यादिति वक्ष्यमाण-दूषणे तात्पर्य्यं यदि च अनवच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इत्यनेन निरुपाधिकं चैतन्यमीश्वर इति विवक्षितं तदा तस्य सर्वत्र सत्त्वेन अण्डाद्वहिरेव सत्त्वाप्रसक्तिदोषाभावोऽपि कारणोपाधि-रीश्वर इति श्रुतिविरोधदोषो दुर्वारस्तस्मात् कारणोपाधिक-त्वमीश्वरवज्जीवस्य अभ्युपगन्तव्य' स्मृत्यनुसारादिति स्थितम्। यत्तु चित्रदीपे प्रतिबिम्बचैतन्यरूपजीवस्य स्वरूपतो मिथ्या-त्वात् तस्य मुक्त्यन्वयायोग इति तदन्वययोग्यं कूटस्थनामकं जीवेश्वरविलक्षणं किञ्चिच्चैतन्य' परिकल्प्य चिच्चातुर्विध्य' दर्शितं यदपि च दृक्दृश्यविवेके प्रतिबिम्बमिथ्यात्वमेव आश्रित्य मुक्त्यन्वयावच्छिन्नचैतन्यस्य पारमार्थिकजीवत्वं क-ल्पितं तदुभयमपि युक्तं बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदमात्रस्य कल्पित-तया स्वतस्तयोर्भेदे मानाभावादित्याशयेनाह, प्रतिबिम्बे बिम्बादिति। स्वरूपस्य कल्पितत्वव्यवच्छेदो मात्रशब्दार्थः। न तदतिरेकेण इति प्रतिबिम्बजीवातिरेकेण जीवान्तरं वा कूटस्थ-शब्दितं चैतन्यान्तरं वा न कल्पनीयमिति सम्बन्धः। एवं

वा प्रतिबिम्बजीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थशब्दितं चैतन्यान्तरं वा कल्पनीयम्। अविनाशी वा अरे अयमात्मेति श्रवणं जीवस्य

व्यावहारिकजीवातिरेकेण प्रातिभासिकजीवोऽपि न कल्पनीयः प्रमाणाभावात् न च व्यावहारिकजीवस्य स्वप्नकाले आवृतत्वेन तस्य तदा व्यवहर्त्तृत्वानुपपत्तिस्तत्कल्पने प्रमाणमिति वाच्यम्? जीवचैतन्ये आवरणाभावस्य साक्षिनिरूपणावसरे वक्ष्यमाणत्वेन जाग्रज्जीवस्यैव स्वप्नेऽपि व्यवहारकर्तृत्वोपपत्तेः योऽहं स्वप्ने श्रीकृष्णमद्राक्षं स एव इदानीं जाग्रत् पुनस्तं स्मरामीति जाग्रत्स्वप्नद्रष्टोरभेदप्रत्यभिज्ञानाच्च संस्कारोद्बोधाभावादिकारणवशादेव कदाचित् स्मरणत्वाद्यप्रतीत्युपपत्तेश्च न च स्वप्नप्रपञ्चेन सह तद्द्रष्टुर्बाधदर्शनं प्रातिभासिकजीवकल्पने प्रमाणमिति वाच्यम्? प्रबोधकाले नाहं क्षत्रिय इत्यादिरूपबाधकप्रत्ययस्य आत्मनि आरोपितक्षत्रियत्वादिमात्रबाधकत्वेन स्वप्नद्रष्टुर्बाधकत्वाभावात् अन्यथा पूर्वोदाहृतद्रष्टृक्यप्रत्यभिज्ञानविरोधात् तस्मात् प्रातिभासिकजीवकल्पनमपि प्रामाणिकं न भवतीति बोध्यम्। यदपि चिदाभासैकवादिभिरुक्तं तान्येव अनुविनश्यति अविनाशी वा अरेऽयमात्मेति वाक्याभ्यां प्रकृते प्रज्ञानघनात्मनि विनाशित्वाविनाशित्वरूपविरुद्धधर्मद्वयप्रतिपादनात् तदुपपत्तये विनाशिप्रतिबिम्बव्यतिरेकेण विनाशरहितकूटस्थचैतन्यं सिध्यतीति तदपि मन्दम् अविद्याप्रतिबिम्बचैतन्यरूपे जीव एव प्रतिबिम्बस्वरूपविशेषांशमात्राभिप्रायेण विनाशवचनस्य विशेष्यचैतन्यांशाभिप्रायेण विनाशाभावप्रतिपादकवचनस्य च उपपत्तौ धर्मिभेद

तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिबिम्बभावापगमेऽपि स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परं न तदतिरिक्तकूटस्थनामचैतन्यान्तरपरम्। जीवोपाधिना अन्तःकरणादिना अवच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बभूत ईश्वर एव। यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यैव जीवसन्निधानेन तदन्तर्यामिभावेन विकारान्तरावस्थानश्रवणादिति ॥४४॥

कल्पनस्य गौरवपराहतत्वादित्याशयेनाह, अविनाशी वेति। ननु अविद्याप्रतिबिम्बो जीवस्तद्बिम्ब ईश्वरः बिम्बप्रतिबिम्बानुगतचैतन्यं शुद्धचैतन्यमिति विवरणपक्षे देहद्वयोपादानतया तदवच्छिन्नस्य पारमार्थिकजीवनामकतया कूटस्थनामकतया च चित्रातुर्विध्यवादिभिरङ्गीकृतस्य चैतन्यस्य क्वान्तर्भाव उपेयते? न तावज्जीवे शुद्धचैतन्ये वा अन्तर्भावः सम्भवति तयोरुपादानत्वाभावेन देहद्वयोपादानकूटस्थस्य तयोरन्तर्भावायोगात् नापि बिम्बभूतेश्वरे तस्य अन्तर्भावः सम्भवति ईश्वरस्य जीवतदुपाध्यन्तःकरणादिसन्निहिततया देहादिविकारेषु अवस्थाने प्रमाणाभावात् कूटस्थनामकचैतन्यस्य च कूटस्थवादिभिस्तथात्वाङ्गीकारादित्यत आह जीवोपाधिनेति। अविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवस्य विशेषाभिव्यक्तिप्रयोजकोपाधिना इत्यर्थः। प्राणचक्षुरादिकमादिपदार्थः। ईश्वर एवेति। न शुद्धं ब्रह्म नापि प्रतिबिम्बरूपजीव इति एवकारार्थः। चेतनाचेतनात्मकनिखिलप्रपञ्चोपादानत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिसहस्रस्य बिम्बभूतेश्वरस्य देहाद्युपादानतया देहादिविकारेषु अन्तरवस्थाने प्रमाणत्वात्

अन्ये तु रूपानुपहितप्रतिबिम्बो न युक्तः सुतरां

कूटस्थस्य च ततो भेदे मानाभावादिति भावः। न केवल-मुपादानत्वप्रतिपादकशास्त्रमेव तत्र प्रमाणं किन्तु चेतना-चेतनात्मकसकलजगन्नियन्तृत्वप्रतिपादकमन्तर्यामिब्राह्मणमपि विश्वभूतेश्वरस्य विकारेषु अन्तरवस्थाने प्रमाणमित्याह यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादिश्रुत्येति। विज्ञानात् अन्तरोऽयं यिज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरोयगमय-तीत्यादि वाक्यमादिपदेन गृह्यते। अत्र विज्ञानपदं जीवपरं बृहदारण्यके माध्यन्दिनपाठे य आत्मनि तिष्ठन्निति पर्य्याय-स्थाने काण्वपाठे योविज्ञाने तिष्ठन्नितिपर्य्यायाम्नानदर्शनेन काण्वपाठे विज्ञानपदस्य आत्मपदसमानार्थकत्वावगमात् आत्म-पदं च अत्र जीवपरं तस्य तत्र रूढ़त्वादात्मपदस्य जीवेश्वर-साधारणत्वेऽपि नियम्यत्वलिङ्गेन प्रकृते जीवपरत्वावश्य-म्भावादिति भावः। जीवसन्निधानेन इति ईश्वरस्य जीवादि-नियन्तृत्वं व्यवहितराजादेः प्रजानियन्तृत्ववत् न भवति किन्तु नियम्यजीवादिसन्निधानेनैव य आत्मनि तिष्ठति सन्निधाने प्रतीतेरित्यर्थः। अन्तर्यामि ब्राह्मणवाक्यग्रहणं स्मृतेरपि उपलक्षणं तथाच भगवद्गीता स्मृतिः।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन! तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढ़ानि मायया॥

इति। भूतानि प्राणिनः यन्त्रं शरीरं तदारूढ़त्वं तत्राहं ममाभिमानवत्त्वं भ्रामयन्निति कर्मानुसारेण प्रवर्त्तयन्निवर्त्त-यंश्चेत्यर्थः। ईश्वरस्य नियन्तृत्वं मायोपाधिकमेव न वास्तव-मित्याशयेन मायया इति उक्तम्॥ ४४॥

एवं चैतन्यस्य प्रतिबिम्बमुपगच्छतां मतभेदेन जीवे-

नीरूपे, गगनप्रतिबिम्बोऽङ्गीकरणमप्ययुक्तं गगना-
भोगव्यापिनि सवितृकरमण्डले सलिले प्रति-
बिम्बिते गगनप्रतिबिम्बत्वस्य व्यवहारस्य भ्रममात्र-

श्वरविभागो दर्शितः इदानीं तमनभ्युपगन्तॄणां मतेन जीवादिस्वरूपं दर्शयितुं चैतन्यस्य प्रतिबिम्बं निराकरोति अन्येत्विति। रूपानुपहितेति लोके रूपवत एव चन्द्रादेः प्रतिबिम्बो दृश्यते न रूपरहितस्य वाय्वादेरिति व्याप्तिदर्शनात् नीरूपचैतन्यस्य प्रतिबिम्बासम्भव इत्यर्थः। इतश्च चैतन्यस्य न प्रतिबिम्बसम्भव इत्याह सुतरां नीरूप इति। अविद्यान्तःकरणादौ इति शेषः। रूपवत एव द्रव्यस्य प्रतिबिम्ब इति नियमस्य वक्ष्यमाणरीत्या गगने व्यभिचारसत्त्वेऽपि रूपवत्येवोपाधौ प्रतिबिम्ब इति नियमस्य न क्वचिदपि व्यभिचार इति मत्वा सुतराम् इत्युक्तम्। ननु नीरूपगगनस्य कूपजलतड़ाकादौ प्रतिबिम्बानुभवान्नीरूपद्रव्यस्य प्रतिबिम्बाभाव इति नियमो नास्ति इत्याशङ्क्य आह गगनेति। कूपजलादौ तावदालोकप्रतिबिम्बः संप्रतिपन्नस्तस्मिन् गगनप्रतिबिम्बत्वभ्रमो लोकानामिति कल्प्यते न तु वस्तुतः तत्र गगनप्रतिबिम्बोऽस्ति उक्तनियमविरोधात् भ्रमप्रयोजकं दोषमाह गगनाभोगव्यापिनि इति। आभोगो विस्तारः गगनोपरिभागे व्याप्य वर्त्तमानस्य सवितृकिरणमण्डलादेर्जले प्रतिबिम्बदर्शनात् तदनुगतगगनस्य जले प्रतिबिम्बभ्रम इत्यर्थः। ननु यथा बहिः नीलं नभो विशालं नभः इत्यादिरूपेण गगनमनुभूयते एवं कूपतड़ाकादिजलेऽपि नीलं नभो विशालं नभ इत्यादिरूपोऽनुभवः सर्वसंप्रतिपन्नः। न च कूपजलादौ प्रतीयमानवैशाल्यादि-

मूलकत्वात्। ध्वनौ वर्णप्रतिबिम्बत्ववादेऽपि ।

युक्तं नभो वस्तुतोऽस्ति अतः प्रतिबिम्बरूपमेव तत्र दृश्यमानं नभ इति वक्तव्यम्। अतश्च कथं गगनप्रतिबिम्बापलापः क्रियते न च नीरूपस्य प्रतिबिम्बासम्भव इति वाच्यम्? रूपसंख्यापरिणामादेर्नीरूपस्य अपि प्रतिबिम्बदर्शनात्। न च द्रव्यत्वमपि विशेषणं विवक्षितमिति वाच्यम्? सिद्धान्ते द्रव्यगुणादिपरिभाषाया अनभ्युपगमात् तदभ्युपगमेऽपि गगनप्रतिबिम्बानुभवानुरोधेन रूपोपहितद्रव्यस्य प्रतिबिम्बः तदुपहितत्वं च वस्तुनः स्वगतरूपेण स्वस्मिन् न आरोपितरूपेण वेति नियमकल्पनोपपत्तेश्च तथा च वह्निरारोपितनैल्यादिविशिष्टगगनस्य जलादौ प्रतिबिम्बाभ्युपगमेन किञ्चिद्बाधकं न च जलादौ संप्रतिपन्नालोकप्रतिबिम्बातिरिक्तगगनप्रतिबिम्बाभ्युपगमे गौरवमेव बाधकमिति वाच्यम्? आलोकप्रतिबिम्बे गगनप्रतिबिम्बत्वभ्रमाभ्युपगमेऽपि तद्भ्रमविषयस्य आलोकप्रतिबिम्बाधिकरणकस्य शुक्तिरूप्यादिवदनिर्वचनीयस्य गगनप्रतिबिम्बत्वस्य अभ्युपगन्तव्यत्वेन गौरवस्य तुल्यत्वात् अनुभवानुसारिगौरवस्य अदोषत्वाच्च तस्माद्रूपवत एव द्रव्यस्य प्रतिबिम्ब इति नियमस्य गगनप्रतिबिम्बस्थले व्यभिचारो दुर्वार इति चेत्? सत्यं तथापि चैतन्यस्य प्रतिबिम्बो न सम्भवति नीरूपान्तःकरणादेः प्रतिबिम्बोपाधित्वासम्भवादिति अत्रैव तात्पर्यम्। ननु नीरूपेऽपि ध्वनौ नीरूपद्रव्यात्मकवर्णानां प्रतिबिम्बोऽस्तीति वक्तव्यम्? तथा सत्येव दर्पणश्यामतायाः दर्पणगतप्रतिबिम्बद्वारेण बिम्बरूप इव ध्वनिगतानां तारत्वादीनां ध्वनिगतवर्णप्रतिबिम्बद्वारा वर्णेषु आरोपः सम्भवति नान्यथा एवं नीरूपान्तःकरणादौ नीरूपात्मनः प्रतिबिम्बसम्भव इत्याशङ्क्य दृष्टान्तं विघ-

प्रयुक्तः, व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणा-मुदात्तादिस्वराणां वर्णेषु आरोपोपपत्तेर्ध्वनेर्वर्णप्र-तिबिम्बोपाधित्वकल्पनाया निष्प्रमाणकत्वात्। प्रतिध्वनिरपि न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः पञ्चीकरण-प्रक्रियया पटहपयोनिधिप्रभृतिशब्दानां क्षिति-सलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेव आकाशशब्दत्वेन

टयति ध्वनाविति। ननु पटहाद्यव्यशाद्यविशेषादिशब्दोत्पत्ति-काले पाषाणविशेषादिसन्निहिताकाशप्रदेशेषु प्रतिध्वनिः श्रूयते सः पूर्वशब्दप्रतिबिम्ब एव न मुख्यध्वनिस्तदुत्पत्तौ कार-णाभावात् तथा च यथा नीरूपाकाशप्रदेशेषु नीरूपध्वनेः प्रति-ध्वनिरूपः प्रतिबिम्बः तथा प्रकृते किं न स्यादिति नेत्याह प्रतिध्वनिरपि इति। न च प्रतिध्वनेरुत्पादकाभावः शङ्कनीयः? आकाशस्यैव उपादानस्य सत्त्वात् पूर्वशब्दस्य निमित्तकारणस्य सत्त्वाच्च। न च प्रतिध्वनेः प्रतिबिम्बत्वेऽपि आकाशगुणत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्? बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदपक्षे प्रतिध्वनिरूप-प्रतिबिम्बस्य प्रातिभासिकत्वेन व्यावहारिकगुणत्वानुपपत्ते-स्तदभेदपक्षे बिम्बभूतपृथिव्यादिशब्दापेक्षया प्रतिध्वनिरूप-प्रतिबिम्बस्य भेदाभावेन तस्याकाशगुणत्वानुपपत्तेरिति भावः। ननु वर्णरूपप्रतिशब्दस्य वर्णप्रतिबिम्बत्वमवश्यं वाच्यं न तु साक्षाद्वर्णरूपत्वं प्रतिवर्णाभिव्यक्तिस्थले वर्णव्यञ्जककण्ठताल्वा-देरभावात् तथाच यथा तत्र पर्वतगुहादिसन्निहितेषु नीरूपेषु आकाशप्रदेशेषु नीरूपाणां वर्णानां प्रतिबिम्बस्तथा प्रकृते किं

तस्य अन्यशब्दप्रतिबिम्बत्वाऽयोगात्। वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपि न पूर्ववर्णप्रतिबिम्बः वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वेन उपपत्तेः। तस्मात् घटाकाशवत् अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः तदनवच्छिन्नमीश्वरः। 'न चैवमण्डान्तर्वर्त्तिनश्चैतन्यस्य तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेन अवच्छेदात्तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्य ईश्वरस्य अण्डाद् वहिरेव सत्त्वं स्यादिति यो विज्ञाने तिष्ठन्नित्यादौ अन्तर्यामिभावेन विकारान्तरावस्थानश्रवणं विरुध्यते।' प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगत-

---

न स्यादिति नेत्याह वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपि इति। प्रतिध्वनिवदित्यपि शब्दार्थः। कण्ठताल्वादिस्थलेऽपि न कण्ठादेः वर्णव्यञ्जकत्वं किन्तु कण्ठताल्वादिषु अभिघातजन्यध्वनेस्तथा च यथा मूलध्वनिः वर्णव्यञ्जकः एवं प्रतिवर्णाभिव्यक्तिस्थले उत्पन्नः प्रतिध्वनिरेव तत्र वर्णानां व्यञ्जकः सम्भवतीति न प्रतिवर्णानां प्रतिबिम्बरूपत्वमभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः। चैतन्यप्रतिबिम्बनिराकरणमुपसंहरति तस्मादिति। चैतन्यप्रतिबिम्बासम्भवादित्यर्थः। अन्तःकरणानवच्छिन्नचैतन्यस्य ईश्वरत्वे अन्तःकरणादिषु सर्वविकारेषु परमेश्वरस्य अन्तर्यामिभावेन अवस्थानप्रतिपादकश्रुतिविरोधः शङ्क्यते न च एवमिति। विरुद्धेनेति। तथाच श्रुतिविरोधपरिहाराय प्रतिबिम्बपक्ष एव स्वीकर्त्तव्य इति भावः। प्रति

स्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिविम्बाकाशदर्शनात् एकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यते इति वाच्यम्। यतः प्रतिविम्बपक्षेऽपि उपाधौ अनन्तर्गतस्य एव चैतन्यस्य तत्र प्रतिविम्बो वाच्यः नतु जलचन्द्रन्यायेन कृत्स्नप्रतिविम्बः तदन्तर्गतभागस्य तत्र प्रतिविम्बाऽसम्भवात्। न हि मेघावच्छिन्नस्य आकाशस्य आलोकस्य वा जले प्रतिविम्बवत् जलान्तर्गतस्यापि तत्र प्रतिविम्बो दृश्यते। न वा मुखादीनां वहिः स्थितिसमय इव जलान्तर्निम-

---

विम्बपक्षाश्रयणेऽपि श्रुतिविरोधमाशङ्क्याह प्रतिविम्बपक्षे तु इति। तु शब्दसूचितं विशेषमेव दर्शयति जलगतेति। द्विगुणीकृत्येति प्रतिविम्बरूपजीवभावेन तत्तदुपाध्यन्तर्यामिभावेन च इत्यर्थः। प्रतिविम्बपक्षेति अन्तर्यामिब्राह्मणविरोधो दुष्परिहर इत्याह यत इति यत ईश्वरे अन्तर्यामिब्राह्मणाम्नातस्याभावः तुल्योऽतो न च वाच्यमिति सम्बन्धः। तत्रेति। अन्तःकरणादिवित्यर्थः। ननु यथा जले कृत्स्नस्य चन्द्रमण्डलस्य प्रतिविम्बस्तथा कृत्स्नस्य एव चैतन्यस्य अन्तःकरणादौ प्रतिविम्बोऽस्तु न तु उपाध्यनन्तर्गतचैतन्यभागस्य अण्डाद्बहिर्भूतस्य तथा च विम्बभूतेश्वरस्य अण्डान्तरेऽपि सत्त्वात् न अन्तर्यामिब्राह्मणविरोधतौल्यमिति न इत्याह न तु इति। असंभवमेव दर्शयति न हि इति। आलोकस्य वेति बहिःस्थितस्य इति शेषः। जलान्तर्गतस्य अपि इति आकाशादे-

ज्ञानेऽपि प्रतिबिम्बोऽस्ति। अतो जलप्रतिबिम्बं प्रति मेघाकाशादेरिवान्तःकरणाद्युपाधिप्रतिबिम्बं प्रति तदन्तर्गतस्यैव बिम्बत्वं स्यादिति बिम्बभूतस्य विकारान्तरवस्थानायोगादीश्वरे अन्तर्यामिब्राह्मणाम्नाताभावस्तुल्यः। एतेन अवच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोस्तत्र तत्र अन्तःकरणावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृताभ्यागम-

---

रित्यनुषङ्गः। तत्रेति जलादावित्यर्थः। दृष्टान्तरमाह न चेति। ततः किं तत्राह अत इति। उपाध्यन्तर्गतभागस्य तत्र प्रतिबिम्बासम्भवादित्यर्थः। तदन्तर्गतस्य एव इति चैतन्यस्य इति शेषः। दृष्टानुरोधित्वात् कल्पनाया इति भावः। विकारान्तरिति अपङ्क्त्यन्तर्गतचैतन्यभागस्य उपाध्यन्तर्गतत्वात् तद्बहिःस्थितस्य एव चैतन्यस्य बिम्बत्वं वाच्यमिति बिम्बभूतस्य रोऽपि अपङ्क्ताद्बहिरेव स्यादित्यर्थः। यदि च प्रतिबिम्बपक्षे ईश्वरस्य सर्वान्तर्यामित्वप्रतिपादकश्रुत्याद्यनुसारेण लोकदृष्टिमनादृत्य तत्तच्चैतन्यप्रतिबिम्बमुपेत्य अन्तर्यामिब्राह्मणाम्नातस्यमुपपाद्यते तदा अनवच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इति पक्षेऽपि अन्तःकरणाभावावच्छिन्नचैतन्यमीश्वर इति विवक्षितम् अन्तःकरणस्य कल्पितत्वेन चैतन्ये अन्तःकरणाद्यवच्छेदेन अपि अन्तःकरणाभावस्य वास्तवस्य सत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यरूपेश्वरस्य सर्वविकारान्तरवस्थानसम्भवात् तत्प्रतिपादकब्राह्मणाम्नातस्यं तुल्यमिति समाधानं बोध्यम्। अभावस्य अपि ईश्वरोपाधित्वमुक्तं कल्पतरौ अन्तःकरणसाक्षित्वाभ्यां विशिष्यते।

उपाधिर्जीवभावस्य ब्रह्मतायाश्च नान्यथा।
यथाविधिरुपाधिः स्यात् प्रतिषेधस्तथा न किम्॥
सुवर्णलोहभेदेन शृङ्खलात्वं न भिद्यते।
अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च॥
वेदान्तानां प्रवृत्तिः स्यात् द्विधेत्याचार्यभाषितम्॥

इति श्लोकानामयमर्थः भिद्यते तत्साहित्यं जीवत्वोपाधिः तद्राहित्यं ब्रह्मतायां उपाधिरिति जीवेश्वरोपाधिभेद इत्यर्थः। नान्यथा न प्रकारान्तरेण जीवभावाद्युपाधिरित्यर्थः। ननु भावस्यैव उपाधित्वं न अभावस्य इत्याशङ्क्य विनिगमनामाह यथेति। भाववदभावस्य व्यावर्त्तकोपाधित्वे विशेषो नास्ति इति अत्र दृष्टान्तमाह सुवर्णेति। शृङ्खलात्वं नाम यथेष्टसञ्चारव्यावर्त्तकत्वम्। ननु भावरूपान्तःकरणादेः द्रष्टृत्वादिरूपेण जीवोपलब्धिसाधनत्वात् तस्य जीवोपाधित्वं युक्तमित्याशङ्क्य तर्हि अन्तःकरणनिषेधस्यापि ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वात् तस्य ब्रह्मोपाधित्वं युक्तमित्यभिप्रेत्य तत्तदुपाधिनिषेधस्य ब्रह्मोपलब्धिसाधनत्वं भाष्यकारैरुक्तमित्याह अतद्व्यावृत्तिरूपेणेति। अत्र तच्छब्देन ब्रह्म उच्यते तत् न भवति इति अतदन्तःकरणादिरूपमुपाधिजातं तस्मात्ततो व्यावृत्तिर्निषेधः। तद्रूपेण तद्बोधनद्वारेण इत्यर्थः। साक्षाद्विधिमुखेन च बुद्धेः साक्षी मनसः साक्षी सर्वस्य साक्षी पश्यन् शृण्वन् मन्वान इत्यादिप्रकारेण च प्रवृत्तिर्बोधकता ब्रह्मणि तेषां प्रामाण्यमिति तथा च उक्तरीत्या प्रतिबिम्बावच्छेदपक्षयोरुभयोरपि अन्तर्यामिब्राह्मणाद्यस्याभावाद्युक्त्ययोः तुल्यत्वे सति सुतरां नीरूप इत्यादिना चैतन्यप्रतिबिम्बासम्भवस्य दर्शितत्वात् प्रतिबिम्बपक्षं त्यक्त्वा अवच्छेदपक्ष एव आदरणीय इति भावः। किञ्च अवच्छेदपक्षे दोषान्तरमपि वक्ष्यमाणदोषतौल्यादिनैव

प्रसङ्ग इति निरस्तम्। प्रतिबिम्बपक्षेऽपि स्वानन्तर्गतस्य स्वसन्निहितस्य चैतन्यप्रदेशस्य अन्तःकरणे प्रतिबिम्बस्य वक्तव्यतया तत्र तत्र अन्तःकरणस्य गमने बिम्बभेदात् प्रतिबिम्बस्यापि भेदावश्यम्भावेन दोषतौल्यात्। न च अन्तःकरणप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे दोषतौल्येऽपि अविद्याप्रतिबिम्बो जीवस्तस्य च तत्र तत्र गत्वरमन्तःकरणं जलाशयव्यापिनो महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य तदुपरि विसृत्वरस्फीतालोक इव तत्र

निरस्तमित्याह एतेनेति स्वानन्तर्गतस्येति प्रागुक्तयुक्तिरत्र अनुसन्धेया स्वसन्निहितस्य इति विशेषणस्य अयमभिप्रायः यदि सर्वेषु अन्तःकरणेषु तदनन्तर्गतस्य अपच्छाद्बहिर्विद्यमानस्यैव चैतन्यभागस्य एकस्य प्रतिबिम्बः सम्भवेत् तदा बिम्बचैतन्यप्रदेशभेदाभावात् प्रति अन्तःकरणं बिम्बचैतन्यप्रदेशभेदेन प्रतिबिम्बभेदापादनं न सम्भवेत् न च तथा सम्भवति व्यवहितस्य प्रतिबिम्बायोगात् किन्तु तत्र तत्र अन्तःकरणे सन्निहितस्यैव चैतन्यप्रदेशस्य बिम्बत्वं वाच्यम् ? ततश्चेह परत्र च प्रतिबिम्बभेदापादनं युक्तमिति दोषतौल्यादिति कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गदोषतौल्यादित्यर्थः। अविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति पूर्वप्रदर्शिते संक्षेपशारीरकपक्षे दोषतौल्येऽपि विवरणादिपक्षे उक्तदोषाप्रसक्तेः तस्य उपादेयत्वं स्यादिति शङ्कते न च इति गत्वरं गमनशीलं तदुपरीति जलाशयोपरि इत्यर्थः। विसृत्व

विशेषाभिव्यक्तिहेतुरिति पक्षे न अयं दोषः अन्तःकरणवदविद्याया गत्यभावेन प्रतिबिम्बभेदानापत्तेरिति वाच्यम्? तथैव अवच्छेदपक्षेऽपि अविद्यावच्छिन्नो जीव इति अभ्युपगमसम्भवात्। तत्रापि एकस्य जीवस्य क्वचित् प्रदेशे कर्त्तृत्वं प्रदेशान्तरे

रेति। यथा तत्र तत्र जलप्रदेशेषु विसृत्वरो गमनशीलो मेघच्छिद्रेभ्यः निःसृतः स्फीतालोकखण्डो महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य जलाशयव्यापकस्य विशेषेण स्फुरणहेतुः तथा तत्र तत्र इह परत्र च कर्त्तृत्वभोक्तृत्वादिविशेषाभिव्यक्तिहेतुरन्तःकरणमिति पक्ष इत्यर्थः। कृतहानादिदोषाभावे हेतुमाह अन्तःकरणवदिति। यदि प्रतिबिम्बवादिना अन्तःकरणप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षमुक्तदोषतौल्येन परित्यज्य अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षः स्वीक्रियते तदा अवच्छेदवादिनापि अन्तःकरणावच्छिन्नो जीव इति पक्षं कृतहानादिदोषयुक्तं त्यक्त्वा उक्तदोषरहितमविद्यावच्छिन्नो जीव इति मतमुपादीयते इत्याह तथैवेति। जीव इति उपलक्षणं चैतत् अविद्यायाः कल्पितत्वेन वास्तवतदभावावच्छिन्नश्चिदात्मा ईश्वर इति उपगमसम्भवाच्च इत्यपि द्रष्टव्यम्। एवम् अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कृतहानादिदोषाभावमुपेत्य तत् साम्यम् अविद्यावच्छिन्नस्य जीवत्वपक्षे दर्शितम् इदानीम् अन्तःकरणावच्छेदपक्षे कृतहानादिदोषाभावं समर्थयितुम् अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षेऽपि कृतहानादिदोषमाशङ्क्य परिहरति तत्रापि इति। अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षेऽपि इत्यर्थः। क्वचित्

भोक्तृत्वमित्येवं कृतहानाकृताभ्यागमदोषापनुत्तये वस्तुतो जीवैक्यस्य शरणीकरणीयत्वेन तन्न्यायात् अन्तःकरणोपाधिपक्षेऽपि वस्तुतस्तच्चैतन्यैक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य च तत्र अभ्युपगमेन दोषनिराकरणसम्भवाच्च ।

न च अवच्छेदपक्षे यथा स्वयं ज्योतिरात्मा

प्रदेशे इति। ब्राह्मणादिशरीरगतान्तःकरणावच्छिन्नप्रदेशे इत्यर्थः। प्रदेशान्तरे इति देवादिशरीरगततदवच्छिन्नप्रदेशे इत्यर्थः। वस्तुत इति। प्रदेशभेदे सत्यपि इह परत्र च अविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवैक्यमात्रेण कृतहानादिदोषः परिहर्त्तव्यः। प्रतिबिम्बवादिनां गत्यन्तराभावादित्यर्थः। सोऽयं परिहारप्रकारो अन्तःकरणावच्छेदपक्षेऽपि समान इत्याह तन्न्यायादिति। वस्तुत इति इह परत्र च अन्तःकरणावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशभेदेऽपि चैतन्यस्य वस्तुत एकत्वात् न कृतहानादिदोष इत्यर्थः। ननु वास्तवचैतन्यैकमात्रस्य जीवान्तरसाधारणत्वात् अन्यकृतकर्मणा अन्यस्य भोगप्रसङ्ग इत्यत आह तदवच्छेदकेति। तत्पदं चैतन्यपरं तथा च एकान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यमेको जीवः अन्तःकरणान्तरावच्छिन्नचैतन्यमन्यो जीव इति स्वीकारात् न उक्तातिप्रसङ्ग इति भावः। अस्मिन् अवच्छेदपक्षे प्रागुक्तरीत्या वास्तवान्तःकरणाभावावच्छिन्नचैतन्यमीश्वरः कारणोपाधिरीश्वरः इति श्रुत्यनुरोधेन अविद्यावच्छिन्नचैतन्यं वा ईश्वर इति बोध्यम्।

अस्य पक्षस्य श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधं शङ्कते न च अ

विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपा देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा अत एव च उपमा सूर्य्यकादिवत् [व्या० सू० अ० ३ पा० २ सू० १८] इति श्रुतिसूत्राभ्यां

च्छेदपचे इति। यथा एको विवस्वान् पात्रभेदेन भिन्ना प्रापो अनुगच्छन् बहुजलपात्रेषु प्रतिविम्बितः सन्निति ावत् बहुधा भेदरूपः क्रियते औपाधिकं नानात्वं प्रतिद्यते एवं देवः स्वप्रकाश आत्मा स्वत एकः सन् क्षेत्रेषु उपाधिषु प्रतिविम्बितो भेदरूपः क्रियते नानात्वं लभते इति ावत्। यथा एकस्य सूर्य्यस्य बहुषु उपाधिषु प्रतिविम्बितत्वयुक्तो भेद एवम् आत्मनोऽपि क्षेत्रेषु प्रतिविम्बितत्वप्रयुक्तमेव ानात्वम् इह विवक्षितमिति वक्तव्यम् अन्यथा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वापत्त्या तयोः असामञ्जस्यप्रसङ्गात् तथा च प्रवच्छेदपचः श्रुतिविरुद्ध इत्यर्थः। एवम्।

एक एव च भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव जीवेशावाभासेन करोतीत्यादिुतयोऽपि चैतन्यस्य प्रतिविम्बगमकत्वेन द्रष्टव्याः। भूतानां ाकाशादिस्तम्बपर्य्यन्तानामात्मा स्वरूपभूतः परः भूते भूते इति ोप्सया सर्वे प्रतिविम्बोपाधयो गृह्यन्ते तेषु प्रतिविम्बिततया यवस्थितः सन् बहुधा दृश्यते स्वतस्तु साक्षादेकधा दृश्यते। रूपशब्द उपाधिपरः अत्रापि वीप्सा सर्वोपाधिसंग्रहार्था प्रतिरूपः प्रतिविम्बः पुरुषप्रतिविम्बे पुरुषप्रतिरूपोऽयमिति प्रयोगदर्शनात् तृतीयाध्यायगतसूत्रमुदाहरति अतएवेति। यत-

विरोधः अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम् [व्या० सू० अ० ३ पा० २ सू० १९] इत्युदाहृतसूत्रानन्तरसूत्रेण यथा सूर्य्यस्य रूपवतः प्रतिबिम्बोदययोग्यं ततो विप्रकृष्टदेशं रूपवज्जलं गृह्यते नैवं सर्वगतस्यात्मनः प्रतिबिम्बोदययोग्यं किंचिदस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्रतिबिम्बाऽसम्भवमुक्त्वा वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यात् एवम् [व्या० सू० अ० ३ पा० २ सू० २०] इति तदनन्तरसूत्रेण यथा जलप्रतिबिम्बितः सूर्य्यो

चिदात्मनः स्वाभाविकत्वं नानात्वं च औपाधिकं श्रुतिषु विवक्षितम् अतएव तस्य औपाधिकनानात्वे जलादिषु प्रतिबिम्बितसूर्य्यादिदृष्टान्तत्वेन श्रुतिषु उपादीयते इति सूत्रार्थः। रूपं रूपमिति श्रुतौ प्रतिरूपशब्दो न प्रतिबिम्बवाचकः।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव।

इत्यादौ व्यभिचारात् अतः सूर्य्यादिप्रतिबिम्बदृष्टान्तस्वारस्यादेव चैतन्यप्रतिबिम्बो वक्तव्यस्तं प्रतिबिम्बं स्वमेव सूत्रकृदाक्षिपति अम्बुवदिति। सूत्रदृष्टान्तभागस्य अर्थमाह यथेति। प्रतिबिम्बोदययोग्यत्वम् स्वच्छत्वम् उपाध्यन्तर्गतस्य न तत्र प्रतिबिम्ब इत्याशयेनाह तत इति। बिम्बभूतसूर्य्यापेक्षयेत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकभागं व्याचष्टे नैवमिति। न तथात्वं चिदात्मनः प्रतिबिम्बितसूर्य्यादितुल्यत्वं नास्ति कुतः अग्रहणात् अन्तःकरणादेरात्मप्रतिबिम्बोदययोग्यत्वेन अग्रहणात्। न हि अन्तःकरणम् आत्मापेक्षया विप्रकृष्टदेशवत् सर्वगतत्वादात्मनः न अपि तद्भूतरूपवत् अनात्मो

जलवृद्धौ वर्द्धते इव जलह्रासे ह्रसतीव जलचलने चलतीवेति तस्याध्यासिकं जलानुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वं तथा आत्मनोऽन्तःकरणादिना अवच्छेदेन उपाध्यन्तर्भावादाध्यासिकतदनुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वमित्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः इति स्वयं सूत्रकृतैवाव-

---

कारात् चिदात्मनोऽपि सूर्य्यादिवत् बिम्बत्वयोग्यत्वेन अग्रहणाच्च तस्य नीरूपद्रव्यत्वात् तस्मात् प्रतिबिम्बितसूर्य्य-चिदात्मनोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावानुपपत्तिरिति तुशब्दार्थः । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः प्रतिबिम्बितत्वांशेन साम्याभावेऽपि न तद्भावविरोधोऽस्तीति विवक्षितांशेन साम्यस्य तत्रापि सम्भवात् न हि तयोः सर्वसाम्यं क्वचिदपि सम्भवति तथा सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेदप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य विवक्षितांशसाम्यं सूत्रकृद्दर्शयति वृद्धिह्रासेति । तदनन्तरेत्यत्र तत्पदम् अम्बुवदिति सूत्रपरं सूत्रं व्याचष्टे यथेति । आध्यासिकमिति भ्रान्तिसिद्धमित्यर्थः । तथेति । चिदात्मनो बुध्याद्यवच्छिन्नतया बुध्याद्युपाधौ अन्तर्भावात् गजादिशरीरेऽन्तःकरणवृद्धौ चिदात्मा वर्द्धते इव मशकादिशरीरेऽन्तःकरणह्रासे ह्रसते इव तच्चलने चलते इव तद्भेदे भिन्न इव च भाति तथा च श्रुतिः ध्यायतीव लेलायतीवेति बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव तस्यां चलन्त्यामात्मा चलतीव न तु वस्तुतो ध्यायति चलतीव इत्यर्थः । एवम् अध्यासिद्धमन्तःकरणानुरोधि वृध्यादिमत्त्वम् आत्मनोऽत्र विवक्षितं साम्यमित्यर्थः । तयोरिति चैतन्यस्य प्रतिबिम्बितत्वगमका-

च्छेदपक्षे तयोस्तात्पर्य्यकथनात्। घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः अंशो नानाव्यपदेशात्[व्या० सू० अ० २ पा० ३ सू० ४३] इति श्रुतिसूत्राभ्यामवच्छेदपक्षस्यैव परिग्राह्याच्च। तस्मात् सर्वगतस्य

श्रुतितन्मूलकसूत्रयोः पूर्वमुदाहृतयोरित्यर्थः। अवच्छेदपक्षे न केवलं श्रुतिसूत्रविरोधाभाव एव किन्तु श्रुतिसूत्रानुग्रहोऽप्यस्तीत्याह घटसंवृतमिति। घटसंवृतं घटावच्छिन्नमाकाशं प्रसिद्धमस्ति तच्च घटे नीयमानेऽपि न नीयते यथा अयं दृष्टान्तः तद्वत् जीवो नभोपमः नभसा तुल्यः एतदुक्तं भवति जीवस्य नभोपमशब्देन घटसंवृताकाशतुल्यत्वमभिदधता अवच्छिन्नचैतन्यरूपत्वमुक्तमिति एवं प्रवेशश्रुतिरपि चिदात्मनो बुध्यादवच्छेदकृतमेव द्रष्टृत्वादिधर्मलाभं दर्शयति न प्रतिबिम्बभावकृतं तथाहि स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्युपक्रम्य प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मन इति पुरुषविधब्राह्मणे श्रूयते अयमर्थः सः सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धः एषः नामरूपव्याकर्त्तृत्वेन सन्निहितः इह कार्य्यकारणसङ्घातनखाग्रमवधीकृत्य प्रविष्टः। ननु यथा देवदत्तस्य गृहे सर्पस्य वा बिले प्रवेशः प्रसिद्धः न तथा आत्मनः प्रवेशः कल्पयितुं शक्यते तस्य सर्वगतत्वात् नापि जलपात्रेषु सूर्य्यादेरिव प्रतिबिम्बभावलक्षणः प्रवेशः सम्भवति तस्य तैत्तरीयकादौ प्रवेशवाक्यविचारावसरे भाष्यकारैरेव निरस्तत्वादतः कीदृशः प्रवेशः प्रविष्टपदेन विवक्षित इति जिज्ञासायां यथा जले प्रति-

बिम्बभावेन प्रविष्टस्य सूर्य्यादेस्तद्धर्म्मवत्तया उपलभ्यमानत्व-मस्ति एवमात्मनः सङ्घाते अधिष्ठानतया प्राक् सिद्धस्यैव प्राण-बुद्ध्यादिधर्म्मवत्तया उपलभ्यमानत्वमेव प्रकृते प्रविष्टपदेन विव-क्षितं न तु मुख्यप्रवेश इति मन्वाना श्रुतिः स्वयमेव प्रविष्टपदं व्याचष्टे प्राणने च इत्यादिना प्राणन् प्राणचेष्टां प्राणोपाधिद्वारा कुर्वन् प्राणस्य प्राणमित्यादिश्रुतौ द्वितीयप्राणपदवाच्यो भवति रूपं पश्यन् रूपगोचरचाक्षुषवृत्तिमन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या कुर्वन् चक्षुषः चक्षुरित्यादिश्रुतौ द्वितीयचक्षुः शब्दवाच्यो भवति। शृण्वन् शब्दगोचरां श्रोत्रकरणिकां वृत्तिमन्तःकरण-तादात्म्यापत्त्यैव कुर्वन् श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिश्रुतौ द्वितीयश्रोत्र-शब्दवाच्यो भवति मन्वानो मननरूपां चक्षुरादिनिरपेक्षां वृत्तिं कुर्वन् मनसो मन इत्यादिश्रुतौ द्वितीयमनः शब्दवाच्यो भवति चक्षुरादिव्यापारग्रहणं कार्य्यकारणसङ्घातव्यापारमात्रस्य उप-लक्षणं सङ्घातधर्म्माणां सर्वेषामात्मनि उपलभ्यमानत्वात्।

ननु एवमपि अवच्छेदपक्षस्य द्वितीयाध्यायगतेन आभास एव चेति सूत्रेण तद्भाष्येण च विरोधो दुर्वारस्तयोः चैतन्यप्रति-बिम्बस्य स्पष्टमुक्तत्वात् सूत्रार्थस्तु आभास एव जीवः परमात्मनः प्रतिबिम्ब एव न निरुपाधिकः परमात्मैव जीवः नापि न्याय-मत इव परमात्मनः सकाशादत्यन्तभिन्नः तत्त्वमस्याद्यभेद-श्रुतिविरोधात् प्रतिबिम्बस्य च वस्तुतो बिम्बाभिन्नत्वेन आभा-सत्वपक्षे उक्तश्रुतिविरोध इति च शब्दार्थ इति चेत् न, उदा-हृतसूत्रतद्भाष्ययोरुक्तप्रतिबिम्बपक्षस्य भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवदिति सूत्रोक्तसिद्धान्तवन्मतान्तरत्वोपपत्तेः। न च तथा कल्पने किं विनिगमकमिति वाच्यम्? तृतीयाध्याये तृतीयं सूत्रगतैव न्यायपूर्वकं कृतस्य चैतन्यप्रतिबिम्बनिरासस्य तृतीयाध्यायगताम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वमिति सूत्रे च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे उपपत्त्यादेः

अनुपन्यासाच्च भोक्त्रापत्तिसूत्रस्य अयमर्थः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुत्या प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदः प्रतिपाद्यते। अहंब्रह्मास्मीति श्रुत्या अहं शब्दार्थभूतभोक्तृवर्गस्य च ब्रह्माभेदः प्रतिपद्यते तथा च श्रुतिद्वयानुसारेण भोक्तृभोग्यप्रपञ्चयोः एकब्रह्माभेदस्वीकारे भोग्यप्रपञ्चस्य भोक्त्रापत्तेर्भोक्त्रभेदापत्तेः एवं भोक्तुरपि भोग्याभेदापत्तेः एकब्रह्माभिन्नयोस्तयोः परस्परमपि अभेदावश्यम्भावात् न च इष्टापत्तिस्तथा सत्यविभागः प्रसज्येत भोक्तृभोग्ययोर्विभागबोधक प्रत्यक्षादिविरोधः प्रसज्येतेति चेत् ? उच्यते श्रुतिसिद्धं भोक्तृभोग्ययोः एकब्रह्माभिन्नत्वं तयोः प्रत्यक्षादिसिद्धं परस्परविभक्तत्वं च इति उभय लोकवत् स्यात् उपपद्यते यथा लोके एकसमुद्रविकाराणां फेनबुद्बुदतरङ्गाणाम् एकसमुद्राभिन्नत्वं परिणामानां परिणाम्यभेदस्य अनुभवसिद्धत्वात् तेषामेव फेनादीनां परस्परं भिन्नत्वं चास्ति भेदस्य अनुभवसिद्धत्वात् एवम् एकब्रह्मपरिणामयोर्भोक्तृभोग्ययोः एकब्रह्माभिन्नत्वं परस्परभिन्नत्वं च उपपद्यते इति नाद्वैतश्रुतीनां प्रत्यक्षादिविरोधप्रसक्तिरित्ययं च विरोधपरिहारो न सिद्धान्तसम्मतः कूटस्थनित्यस्य ब्रह्मणः परिणामित्वानुपगमात्। किन्तु मतान्तराभिप्रायेण इति भाष्यादिषु स्पष्टाघोषः तथा प्रकृतेऽपि इति संक्षेपः अंश इति जीव ईश्वरांशः कुतः नानाव्यपदेशात् य आत्मानमन्तरोऽयमवतीत्यादिश्रुतिषु नियम्यनियामकभावादीनां जीवेश्वरयोः नानात्वस्य भेदस्य व्यपदेशादिति सूत्रभागस्य अक्षरार्थः। अत्र अंशत्वं जीवचैतन्यस्य घटाकाशवत् अन्तःकरणावच्छिन्नत्वरूपं विवक्षितं न तु मुख्यमंशत्वं निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्यांशासम्भवादिति तदधिकरणभाष्ये स्फुटमिति भावः। अवच्छेदपक्षसमर्थनमुपसंहरति तस्मादिति। प्रतिबिम्बासम्भवात् अवच्छेदपक्षे विरोधाभावात् बाधकासत्त्वात् च इत्यर्थः।

चैतन्यस्य अन्तःकरणादिना अवच्छेदोऽवश्यम्भावीति आवश्यकत्वादवच्छेदो जीव इति पक्षं रोचयन्ते।

अपरे तु न प्रतिबिम्बो नाप्यवच्छेदो जीवः

अवच्छेद्यचैतन्यस्य प्रतिबिम्बपक्षेऽपि सम्मततया उभयसम्मतिपन्नस्य तस्यैव जीवत्वादिकल्पनं युक्तं लाघवादित्याशयेनाह, अवच्छेदोऽवश्यम्भावीति। अवच्छेद इति अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवः जीवग्रहणमुपलक्षणम्। अविद्यावच्छिन्न ईश्वरः कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुतेः जीवेशो आभासेन करोति माया च अविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतौ च आभासपदमवच्छिन्नपरं प्रतिबिम्बासम्भवस्योक्तत्वात्। मायापदं च प्रथमोपात्तजीवोपाधिभूतान्तःकरणपरं कार्य्योपाधिरयं जीव इति श्रुतेः एवं मायापदोपात्तान्तःकरणस्य मूलप्रकृत्यात्मकत्वं च प्रकृतिविकारभावप्रयुक्तं पूर्वमनवच्छिन्नस्य ईश्वरत्वोक्तिस्तृप्तिदीपवचनानुसारेण अभावावच्छिन्नस्य ईश्वरत्वोक्तिश्च सम्भवमात्रेण न तु तात्पर्य्यतः। कारणोपाधिरीश्वर इति श्रुतिविरोधात्। अनवच्छिन्नस्य ईश्वरत्वपक्षे तस्योपाध्यभावेन सर्वज्ञानकर्त्तृत्वादेः असम्भवाच्च। अभावस्येश्वरोपाधित्वपक्षेऽपि समानोऽयं दोषः। मायाविद्याव्याकृतप्रकृत्यक्षराकाशादिशब्दितभावरूपोपाधेरिव तस्य सर्वज्ञत्वादिप्रयोजकत्वायोगात्। अतएव वाक्यवृत्तौ भगवत्पादैः सर्वज्ञत्वादिप्रयोजकोपाधित्वमविद्याया दर्शितम्। मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षण इतीति भावः।

अथ क ईश्वरः कश्च जीव इति प्रश्ने प्रतिवचनत्वेन समाम्ना-

किन्तु कौन्तेयस्यैव राधेयत्ववदविक्वतस्य ब्रह्मण एवाविद्यया जीवभावः व्याधकुलसम्वर्द्धितराजकुमारदृष्टान्तेन ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया विमुच्यतइति बृहदारण्यकभाष्ये प्रतिपादनात्। राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्त्तते तथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यत इति वार्त्तिकोक्तेश्च।

रमुत्थापयति अपरे तु इति। कः तर्हि जीव इति पृच्छति किन्तु इति। दृष्टान्तपूर्वकं ब्रह्मैव जीव इत्युत्तरमाह कौन्तेयस्यैवेति। कुन्तीकुमारस्यैव न तु तत्प्रतिविम्बादेः इत्येवकारार्थः। राधाया अपत्यं राधेयस्तस्य भावः तत्त्वं तद्वदित्यर्थः। किन्तु अविक्वतस्यैव इति सम्बन्धः। अवच्छेदप्रतिविम्बभावरहितस्यैव इत्यर्थः। तत्र भाष्यवार्त्तिकसम्मतिं हेतुत्वेन दर्शयति व्याधेत्यादिना। यथा राजकुले जातः कर्णो जन्मप्रभृति व्याधकुल एव सम्बर्द्धितस्तज्जातीयैः सहवासादिजनितभ्रान्तिलक्षणाविद्यया स्वात्मानं राधेयं मन्यते न तु स्वतः सिद्धमपि कौन्तेयत्वमनुभवति। ततश्च कौन्तेयत्वप्रयुक्ताच्छ्रेयसः सकाशात् प्रच्युतः सर्वत्र नानाविधशापावमानादिलक्षणं बहुविधदुःखं प्राप्तवान्। स च कदाचित् भगवता विवस्वता कर्ण! कौन्तेयोऽसि त्वं न राधेय इत्युपदेशं कुर्वता स्मारितनिजरूपः सन् तया स्मृत्या व्याधत्वराधेयत्वादेः अविद्याकृतस्य निवृत्तौ सत्यां व्याधेयत्वराधेयत्वकृतं नानाविधदुःखं त्यक्त्वा कौन्तेयत्वस्मृतिप्रयुक्तं श्रेयः प्राप्तवान्। तथा ब्रह्मापि अनादि-

एवञ्च स्वाविद्यया जीवभावमापन्नस्यैव ब्रह्मणः प्रपञ्चकल्पकत्वादीश्वरोऽपि सह सर्वज्ञत्वादिधर्मैः स्वप्नोपलब्धदेवतावज्जीवकल्पित इति व्याचष्टे।

सिद्धया स्वाविद्यया आवृतनिजरूपं सत् जीवभावं प्राप्य स्वतः सिद्धनित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपानुभवात् प्रच्युतं भवति ततश्च संसरति। एवं संसरत् ब्रह्म कदाचित् स्वप्नदशायामिव स्वाविद्याकल्पितेन गुरुणा शास्त्रेण च उत्पादितया स्वगोचरविद्यया जीवाभावादिप्रयोजकाविद्यानिवृत्तौ मुच्यते नित्यसिद्धनिरतिशयानन्दमनुभवति स्वरूपचैतन्येनैव इति भाष्यार्थः। आपन्नस्येति। अज्ञानावृतनिजस्वरूपस्य इत्यर्थः। तत्त्वमस्यादीति। गुरूपदिष्टतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तौ जीवभाव आत्मनो निवर्त्तते इत्यर्थः।

एवं जीवं निरूप्य ईश्वरं निरूपयति एवञ्चेति। भाष्यवार्त्तिकपर्य्यालोचनया प्रतिविम्बभावादिरहितस्य पूर्णब्रह्मण एव जीवत्वे सिद्धे सति इत्यर्थः। ईश्वरोऽपि सर्वज्ञत्वादिधर्मैः सह जीवकल्पित इति सम्बन्धः। यथोक्तजीवस्यैव ईश्वरकल्पकत्वे हेतुमाह स्वाविद्ययेत्यादिना। अन्यस्य कल्पकस्य अभावादिति तात्पर्य्यकमवधारणम्। जीवस्येश्वरकल्पकत्वे दृष्टान्तमाह स्वप्नेति। यथा स्वप्ने स्वप्नद्रष्टा जीव एव परां देवतां सर्वज्ञत्वादिधर्मैः सहितां कल्पयति कल्पयित्वा च तामहर्निशमुपास्ते तदुपासनया च अभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं फलं लभते एवं जागरणेऽपि इति दृष्टान्तादेः अभिप्रायः।

[अथ जीवैकत्वनानात्वविचारः ।]

अथायं जीव एक उत अनेकः अनुपदोक्तपक्षावलम्बिनः केचिदाहुः । एको जीवस्तेन च एकमेव शरीरं सजीवम् अन्यानि स्वप्नदृष्टशरीराणीव निर्जीवानि तदज्ञानकल्पितं सर्वं जगत् तस्य स्वप्नदर्शनवत् यावदविद्यं सर्वो व्यवहारः । बद्धमुक्तव्यवस्थापि नास्ति जीवस्य एकत्वात् ।

जीवेश्वरनिरूपणप्रसङ्गेन विचारान्तरमारभते अथेति अनुपदोक्तेति । ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया मुच्यत इत्यादिग्रन्थोक्तेरित्यर्थः । एक इति । ब्रह्मण एकत्वात् तत्र च अवच्छेदप्रतिबिम्बभावयोरनङ्गीकाराच्च इत्यर्थः । ननु जीवैक्ये तेन एकमेव शरीरं सजीवं स्यात् न सर्वशरीराणि इति आशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति तेन चेति । ननु यथा एकशरीरे हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थं स्पन्दनरूपा चेष्टा दृश्यते तथा सर्वशरीरेषु दृश्यते । तथाच कथमेकमेव शरीरं सजीवं तत्राह अन्यानीति । यथा स्वप्नदशायां स्वप्नद्रष्टुः शरीरमेकमेव सजीवं स्वप्नदृष्टादृष्टानि अन्यानि शरीराणि तु चेष्टाविशेषवत्तया दृश्यमानान्यपि सजीवानि न सम्भवन्ति तथा जागरणेऽपि इति द्रष्टव्यम् । ननु स्वाप्नस्य जगतः कल्पिका तावत् निद्रा अन्वयव्यतिरेकसिद्धा यथा वर्त्तते न तथा जाग्रत्प्रपञ्चस्य कल्पकमन्वयव्यतिरेकसिद्धं किञ्चिदस्तीति जगत् सत्यमेव स्यात् न इत्याह तदज्ञानेति । जीवाज्ञानेत्यर्थः । अज्ञानस्य जगत्कल्पकत्वं शास्त्रसिद्धमिति भावः । ननु सर्वव्यवहारस्य स्व-

शुकमुक्त्यादिकमपि स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्त्यादिकमिव कल्पितम्। अत्र च सम्भावितसकलशङ्कापङ्कक्षालनं स्वप्नदृष्टान्तसलिलधारया एव कर्त्तव्यमिति।

अन्ये तु अस्मिन्नेकशरीरैकजीववादे मनःप्रत्ययमलभमाना अधिकन्तु भेदनिर्देशात् [व्या० सू०

व्यवहारवत् कल्पितत्वे तद्वदेव सहसा व्यवहारलोपः प्रसज्येत तथा च विद्यानर्थक्यमिति न इत्याह तस्येति। जीवस्य इत्यर्थः। यावन्निद्राक्षयं स्वप्नव्यवहारानुवृत्तिवत् विद्यया यावत् अविद्यानिवृत्तिसर्वव्यवहारानुवृत्तिर्युज्यते इति न विद्यावैफल्यमविद्यानिवृत्त्यर्थम् अपेक्षितत्वादिति भावः। ननु जीवैकत्वमते एको जीवो बद्धः अन्यो जीवो मुक्त इति व्यवस्था शुकादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रसिद्धा न स्यादिति आशङ्क्य इष्टापत्तिरित्याह बद्धेति।

शुकेति यथा स्वप्नादुत्थितः स्वप्नभ्रान्तिसिद्धां पुरुषान्तरमुक्तिं परं प्रतिबोधयति तथा जीवभ्रान्तिसिद्धां शुकादिमुक्तिं तं प्रत्येव बोधयति श्रवणादिषु प्रवृत्त्युपयोगितयेति भावः। ननु जीवैक्यमते विद्योपदेष्टुरन्यस्य अभावात् विद्योदयो न स्यात्। जीवेश्वरविभागाभावेन जीवस्येश्वरोपासनादिव्यवहारश्च न स्यादिति आशङ्क्याह अत्र चेति। यथा स्वप्नदशायां स्वप्नदृक् कश्चित् गुरुमीश्वरञ्च कल्पयित्वा तावुपास्ते ताभ्याञ्च विद्यादिकं लभते तद्वदिति भावः।

एकजीववाद एव मतान्तरमाह अन्ये तु इति एकशरीरेति।

अ० २ पा० १ सू० २२] लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् [व्या० सू० अ० २ पा० १ सू० ३३] इत्यादिसूत्रैर्जीवाधिक ईश्वर एव जगतः स्रष्टा न जीवस्तस्याप्तकामत्वेन प्रयोजनाभावेऽपि केवलं लीलयैव जगतः सृष्टिरित्यादिप्रतिपादयद्भिर्विरोधश्च मन्यमाना हिरण्यगर्भ एको ब्रह्मप्रतिबिम्बो मुख्यो जीवः अन्ये तु तत्प्रतिबिम्बभूताश्चित्रलिखितमनुष्यदेहार्पितपटाभासकल्पा जीवाभासाः संसारादिभाज इति सविशेषा अनेकशरीरैकजीववादमातिष्ठन्ते ।

एकमेव शरीरं सजीवं यस्मिन् एकजीववादे स तथोक्तः । मनःप्रत्ययमिति । मनसो विश्वासं प्रामाणिकत्वनिश्चयमित्यर्थः । एकमेव शरीरं सजीवं शरीरान्तराणि निर्जीवानीत्यत्र विनिगमकाभावात् न च जीवैक्यं विनिगमकमिति वाच्यम् ? एकोऽपि जीवः कस्मिन् शरीरे वर्त्तत इत्यत्र विनिगमकस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । अधिकन्तु इति । जीवाभिन्न ईश्वरे वेदान्तानां प्रथमाध्यायनिरूपितः समन्वयो न घटते तथा सति ईश्वरगतजगत्स्रष्टृत्वादे र्जीवधर्मत्वप्रसङ्गात् । तथा च अनुभवविरोध इति पूर्वपक्षनिरासार्थस्तुशब्दः । अधिकं जीवादुपाधितो भिन्नं ब्रह्म जगत्स्रष्टृत्वसर्वज्ञत्वादिगुणकमभ्युपगम्यते । अतो न ब्रह्मधर्माणां जीवे प्रसक्तिः औपाधिकभेदस्य अपि धर्मव्यवस्थापकतया लोकसिद्धत्वात् कल्पितभेदाङ्गीकारे हेतुमाह भेदनिर्देशादिति । य आत्मनि तिष्ठन् न आत्मानमन्तरोपगमयतीत्यादौ नियम्यनिया-

अपरे तु हिरण्यगर्भस्य प्रतिकल्पं भेदेन तस्य हिरण्यगर्भस्य मुख्यं जीवत्वमित्यत्र निया-

---

मकभावादिना भेदनिर्देशादिति सूत्रार्थः। लोकवदिति सूत्रं पूर्वमेव व्याख्यातम्। अत्रादिपदेन अनुपपत्तेस्तु न शारीर इत्यादिसूत्रं गृह्यते। मनोमयत्वादिगुणको न शारीरः तस्मिन् सर्वकर्मत्वादीनामनुपपत्तेरेव इति सूत्रार्थः। विरोधश्चेति। मनः प्रत्ययमलभमानाः विरोधं च मन्यमाना इति च शब्दार्थः। जीवातिरिक्ते ईश्वराभाववादेऽस्मिन् जगत्सृष्ट्यादिसमर्थस्य व्यावहारिकभेदवत ईश्वरस्याखिलजगत्स्रष्टृत्वसर्वात्मकत्वादि-गुणप्रतिपादकैः सूत्रैर्विरोधमित्यर्थः। ब्रह्मप्रतिबिम्ब इति। अनेन बिम्बभूतं ब्रह्म जीवादधिकमीश्वररूपमस्मिन् मतेऽस्ति अतो न उदाहृतसूत्रविरोध इति सूचितं तदिति। ब्रह्मप्रतिबिम्ब-भूतहिरण्यगर्भस्य भौतिकजगत्स्रष्टृतया कारणोपाधिकतया च मुख्यजीवस्य प्रतिबिम्बभूता अन्ये जीवाः जीवाभासाः तद्वत् सृष्ट्यादिसामर्थ्याभावादित्यर्थः। कल्पा इति तुल्या इत्यर्थः। संसा-रादिभाज इति। अनेन यथा हिरण्यगर्भशरीरं मुख्यजीवेन सजीवं तथा इतराण्यपि शरीराणि जीवाभासैः सजीवानि इति पूर्वमताद्विशेषः सूचितः। अत्र आदिपदं मुक्तेः संग्रहार्थम्। जीवाभासानां मुक्तिश्च स्वबिम्बभूतहिरण्यगर्भप्राप्तिः क्रमेण च ब्रह्मप्राप्तिरिति मन्तव्यम्। सविशेषेति। सविशेषाणि सजी-वानि अनेकशरीराणि यस्मिन् एकजीववादे स तथा आति-ष्ठन्ते अङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः।

अत्र अपि अस्वरसं वदन्नेकजीववादमेवाह अपरे तु इति। एवेति। अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बरूपो जीवस्तावदेक

मर्का नास्तीति मन्यमाना एक एव जीवोऽवि-शेषेण सर्वं शरीरमधितिष्ठति।

न च एवं शरीरावयवभेद इव शरीरभेदेऽपि परस्परसुखाद्यनुसन्धानप्रसङ्गः। जन्मान्तरीय-सुखाद्यनुसन्धानादर्शनेन शरीरभेदस्य तदननुस-न्धानप्रयोजकत्वक्लृप्तेः।

अविद्याया एकत्वात् स एव च सर्वं शरीरं स्वभोगाद्यर्थमधितिष्ठति न तु अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो हिरण्यगर्भशरीरमधितिष्ठति। अन्यानि तु शरीराणि तत्प्रतिबिम्बा जीवाभासा अधितिष्ठन्ति कुतः इतरजीवानां तत्प्रतिबिम्बत्वे मानाभावादित्येवकारार्थः। अविशेषेणेति मुख्या मुख्यविभागं विनेत्यर्थः। जीवभेदे हि सति कश्चित् मुख्यो जीवः कश्चिदमुख्यो जीवाभास इति विभागः सम्भवेत्, न तु एतदस्ति तस्यैकत्वाभ्युपगमादिति भावः। ननु देवदत्तस्य शिरःपाणिपादानधितिष्ठत एकस्य यथा शिरसि मे वेदना पादे मे सुखमित्याद्यनुसन्धानं दृश्यते एवमेकस्यैव जीवस्य सर्वशरीराधिष्ठातृत्वे मम देवदत्तशरीरे सुखं यज्ञदत्तनामकशरीरे दुःखमित्यादिरूपेण सर्वस्य सर्वत्र अनुसन्धानप्रसङ्ग इति शङ्कते।

न च एवमिति। शरीरभेदस्य अननुसन्धानप्रयोजकत्वाभ्युपगमात् न उक्तातिप्रसङ्गः। न च तत्र मानाभावः शङ्कनीयः जीवस्य अतीतशरीरेषु वर्त्तमानशरीरे च एकत्वेऽपि जन्मान्तरीयसुखाद्यनुसन्धानादर्शनेन तद्भेदस्य तत्प्रयोजकतायाः सम्प्रतिपन्नत्वादिति परिहरति जन्मान्तरीयेति।

योगिनस्तु कायव्यूहसुखाद्यनुसन्धानं व्यवहितार्थग्रहणवद्योगप्रभावनिबन्धनमिति न तदुदाहरणमित्यविशेषानेकशरीरैकजीववादं रोचयन्ते।

इतरे तु अत्रापि बद्धमुक्तव्यवस्था अभावस्य तुल्यत्वेन तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदित्यादिश्रुतेः प्रतिषेधादिति चेत् न शारीरादिति [ब्या० सू० अ० ४ पा० २ सू० १२] अधिकरणे बद्धमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्यस्य च नास्वरसमिति अपरितुष्यन्तोऽन्तःकरणादीनां जीवो-

---

ननु योगिनो देहभेदे सत्यपि अनुसन्धानदर्शनात् व्यभिचार इत्यत आह योगिनस्तु इति। अस्मदादिवैलक्षण्यार्थकस्तुशब्दः तद्दर्शयति कायेति। न हि अस्मदादीनां व्यवहितार्थसाक्षात्कारोऽस्ति तत्प्रयोजकादृष्टविशेषाभावात्। तथा च शरीरभेदमात्रं न तत्प्रयोजकं किन्तु अदृष्टविशेषासहकृतशरीरभेदो न तु सन्धानप्रयोजक इति न योग्यानुसन्धानस्थले व्यभिचार इति भावः। योगपदं योगजादृष्टपरम्। अविशेषेति। अविशेषेण अधिष्ठितानि अनेकशरीराणि यस्मिन् एकजीववादे सः तथा इत्यर्थः।

अनेकजीववादमुत्थापयति इतरेतु इति। अत्रापि इति अव्यवहितमतेऽपि इत्यर्थः। यदि एकजीववादे व्यवस्था न सिध्यति ततः को दोष इत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभाष्याणाम-

प्राधित्वाभ्युपगमेन अनेकजीववादमाश्रित्य बद्ध-मुक्तव्यवस्थां प्रतिपद्यन्ते।

नाज्ञस्यदोष इत्याह तद्यो य इति। देवानां मध्ये यो देवः तद्-ब्रह्म प्रत्यबुध्यत साक्षात्कृतवान् स एव तत् ब्रह्माभवत् नान्यो ब्रह्मबोधरहित इति विदुषो मुक्तत्वमविदुषो बद्धत्वञ्च प्रति-पादयन्त्या श्रुत्या बन्धमुक्तिव्यवस्था दर्शिता। आदिपदेन अजा-मेकामिति श्रुति बन्धमुक्तिव्यवस्थाप्रतिपादकत्वेन भाष्यकारा-दिभिरङ्गीकृता गृह्यते। श्रुतिग्रहणं यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम इत्यादिस्मृतीनामुपलक्षणम्। प्रतिषेधादिति। इदं पूर्वपक्षसूत्रं बृहदारण्यके काण्वशाखायां "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इति वाक्येन परब्रह्मतत्त्वविदः प्राणोत्क्रान्तिप्र-तिषेधात् तस्य गत्युत्क्रान्ती नस्तः उत्क्रान्तिपूर्वकत्वात् गतेरिति चेत्? इति सिद्धान्तिग्रन्थभागार्थः पूर्वपक्षी तां दूषयति न शा-रीरादिति। बृहदारण्यक एव माध्यन्दिनशाखायां समानप्रक-रणे ब्रह्मविदः शारीरं प्रकृत्य न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्तीति वाक्यं पठ्यते। अत्र तच्छब्देन प्रकृतः शारीरो गृह्यते न शरीरम् तस्य शरीरापेक्षया प्रधानत्वात्। तथाच न तस्मादिति वाक्येन शारीरात् जीवात् प्राणानामुत्क्रमणं निषिध्यते न शरीरा-दतः शरीरादुत्क्रमणं विदुषोऽपि अस्तीति तस्यापि गत्युत्-क्रान्ती स्त एव न तस्य प्राणा इति का एव वाक्यस्यापि तस्य विदुषः प्राणाः शारीरान्न उत्क्रामन्ति किन्तु तेन सहैव ब्रह्म-लोकं गच्छन्तीति अर्थो बोध्यः। नाज्ञस्यमिति। आज्ञस्याभावः उपपन्नत्वाभाव इत्यर्थः। अन्तःकरणादीनामिति। न च नाना-जीववादेऽपि ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया मुच्यते इत्यर्थेन बृहदारण्यकभाष्ये प्रतिपादिते न विरोधस्तस्य इति

तेषु केचिदेवमाहुः। यद्यपि शुद्धब्रह्माश्रय-विषयमेकमेव अज्ञानं तन्नाश एव च मोक्ष-स्तथापि जीवन्मुक्तावज्ञानलेशानुवृत्त्यभ्युपगमेन अज्ञानस्य सांशत्वात् तदेव क्वचिदुपाधौ ब्रह्माव-गमोत्पत्तौ अंशेन निवर्त्तते उपाध्यन्तरेषु यथा-पूर्वम् अंशान्तरैरनुवर्त्तत इति।

वाच्यम्। तद्भाष्यप्रतिपादनस्य ब्रह्मैव स्वाविद्यया नाना-न्तःकरणरूपेण परिणतया नानाजीवभावं प्राप्य संसरति स्वविद्यया क्रमेण मुच्यते इत्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः। श्रुतिस्मृत्युपो-द्बलितशुकादिमुक्तिप्रतिपादकभाष्यस्य ब्रह्मैव स्वाविद्यया संस-रतीति भाष्यमात्रस्वारस्यमनुसृत्य अन्यथानयनायोगात्। न च उदाहृतश्रुतिस्मृतिभाष्याणां ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वेन नानाजीववादे तात्पर्य्याभावात्। तेभ्यो जीवनानात्वं न सिध्यतीति वाच्यम्। एकजीववादेऽपि तात्पर्य्याभावस्य तुल्यत्वात्। न च जीवत्वो-पाधिभूताया अविद्याया एकत्वात् जीवैक्यसिद्धिरिति वाच्यम्? उदाहृतश्रुतिस्मृतिभाष्यानुरोधेन अविद्यानानात्वाभ्युपगम-सम्भवात् तदेकत्वश्रुत्यादीनां जात्यभिप्रायकत्वोपपत्तेः। अवि-द्यायाः एकत्वेऽपि कार्य्योपाधिरयं जीव इति श्रुत्यनुसारेण अन्तःकरणानामेव जीवत्वोपाधित्वोपगमसम्भवाच्चेति भावः।

नानाजीववादे मतभेदेन बन्धमुक्तिव्यवस्थामुपपादयितुमार-भते तेषु इति। नानाजीववादिषु मध्ये इत्यर्थः। केचिदिति। ननु नानाजीववादेऽपि जीवस्य अन्तःकरणोपाधिकत्वपक्षे मूलाज्ञा-नस्य एकत्वेन शुकादितत्त्वज्ञानेनैव तस्य निवृत्तत्वात्। इदानीं

संसारानुपलब्धिप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते यद्यपीति। शुद्धब्रह्मा-श्रयेति। जीवेश्वरयोः विशिष्टरूपयोः अज्ञानाश्रयत्वं न सम्भवति तयोः कल्पितत्वात्। तथा शुद्धस्यैव आवृतत्वरूपं विषयत्वं न तु ईश्वरस्यापि। तस्य जीवान्तरवदौपाधिकभेदादेव अनुपलब्धि-सिद्धौ जीवान् प्रति ईश्वरस्य अज्ञानावृतत्वरूपविषयत्वकल्पनस्य व्यर्थत्वादिति भावः। एकमेवेति। अजामेकां मायां तु प्रकृतिं विद्यात् विभेदजनके ज्ञान इति श्रुतिस्मृतिषु एकवचनश्रवणेन लाघवेन च तस्यैकत्वावगमादिति भावः। तन्नाश एवेति। भूयश्चान्ते विश्वमायाया निवृत्तिः अज्ञाने नाश-मात्यन्तिकं गत इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु सर्वानर्थमूलाज्ञाननिवृत्ते-र्मोक्षत्वावगमादिति भावः। एकस्य तत्त्वज्ञानेन कृत्स्नाज्ञाननाशो नाङ्गीक्रियते येन व्यवस्था न स्यात् किन्तु तस्य तस्य ज्ञानेन तत्त-दन्तःकरणादिपरिणामिनो मूलाज्ञानांशस्यैव नाश उपेयते न च तस्य सांशत्वे मानाभाव इति वाच्यम्? जीवन्मुक्तौ आवरणशक्तिमदंशस्य नाशेऽपि विक्षेपशक्तिमदज्ञानांशस्य ज्ञानादनिवृत्तस्य यावद्विदेहकैवल्यमनुवृत्त्युपगमेन तस्य सांश-त्वावगमात्। तथा च अज्ञानस्य अनिर्वचनीयस्य अनिर्वचनी-यानामेव भागरूपांशानामनन्तानां सम्भवात्। तानादाय बन्ध-मुक्तिव्यवस्था सूपपादेति परिहरति तथापि इत्यादिना। अज्ञान-सत्त्वं बन्धः तन्नाशो मोक्ष इति मतमुक्तम्।

इदानीं चैतन्यस्य अज्ञानसम्बन्धो बन्धस्तदसम्बन्धो मोक्षः न तु तन्निवृत्तिरसम्बन्धमात्रेण एव बन्धनिवृत्ति-सिद्धेः ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यापि तदसम्बन्ध एव तात्पर्योपपत्तेः। अन्यथा मूलाज्ञानस्य विरोधिज्ञानोदये सति तूलपिण्डस्य विरोध्यग्निसंसर्ग इव अवशेषासम्भवेन बन्धमुक्तिव्यवस्थाशास्त्रस्य जीवन्मुक्तिशास्त्रस्य च निरालम्ब-

अन्ये तु यथा न्यायैकदेशिमते भूतले घटात्यन्ताभावस्य वृत्तौ घटसंयोगाभावो नियामक इति अनेकेषु प्रदेशेषु तद्वत्सु संसृज्य वर्त्तमानो घटात्यन्ताभावः क्वचित् प्रदेशे घटसंयोगोत्पत्त्या तदभावनिवृत्तौ न संसृज्यते एवमज्ञानस्य चैतन्ये वृत्तौ मनो नियामकमिति तदुपाधिना चैतन्यप्रदेशेषु संसृज्य वर्त्तमानमज्ञानं क्वचिद् ब्रह्म-

---

नत्वप्रसङ्गादिति मन्यमानानां मतमाह अन्ये तु इति। प्रथमं प्रकृतोपयोगिदृष्टान्तमाह यथेति। भूतले घटो न इत्यनुभवसिद्धो घटाभावः त्रैकालिकत्वाभ्युपगमात्। घटानयनानन्तरं तदधिकरणेऽपि भूतले वर्त्तते एव। तथाच घटवति अपि भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिः प्रमा स्यादिति दोषप्रसक्तौ तत्परिहाराय नैयायिकाः कल्पयन्ति। घटाधिकरणे तदत्यन्ताभावस्य सम्बन्धाभावेन तत्र तत् प्रतीतेः भ्रान्तित्वोपपत्तेः। न च घटसंयोगोत्पत्तेः पूर्वं भूतले सम्बन्धवतस्तस्य घटसंयोगकाले कथमवृत्तिरूपसम्बन्धाभाव इति वाच्यम्? प्रतीत्यनुसारेण भूतलादौ घटात्यन्ताभाववृत्तौ घटसंयोगस्य प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरन्यतराभावो नियामक इति कल्पनेन घटसंयोगाधिकरणभूतले घटाभावस्य असम्बन्धोपपत्तेरिति तदेतत् मतं दृष्टान्तीकरोति न्यायैकदेशिमत इति। तद्वत्सु इति घटसंयोगाभाववत्सु इत्यर्थः। तदुपाधिनेति। मन एवोपाधिस्तेन इत्यर्थः। क्वचिदिति। चैतन्यप्रदेश इत्यर्थः। ब्रह्मदर्शनोत्पत्त्या मनसो निवृत्तौ इति सम्बन्धः। ब्रह्मदर्शनं मनसो

दर्शनोत्पन्ना भिद्यते हृदयग्रन्थिरिति श्रुत्युक्तरीत्या मनसो निवृत्तौ न संसृज्यते अन्यत्र यथापूर्वमवतिष्ठते अज्ञानसंसर्गासंसर्गावेव च बन्धमोक्षौ इत्याहुः ।

अपरे तु न अज्ञानं शुद्धचैतन्याश्रयं किन्तु जीवाश्रयं ब्रह्मविषयं तच्च अन्तःकरणप्रतिबिम्ब-

---

निवर्त्तकमित्यत्र मानमाह भिद्यते इति। हृदयग्रन्थिरित्यत्र हृदयपदमन्तःकरणपरं तच्च अन्तःकरणं चिदात्मनि अध्यस्ततया तत्तादात्म्यापन्नं सद् ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः स च ब्रह्मदर्शने जाते ब्रह्मण्येव विलीयत इति श्रुत्यर्थः। अन्यत्रेति। चैतन्यप्रदेशान्तरेषु इत्यर्थः।

न अज्ञानमिति। चैतन्यस्य वेदान्तशास्त्रप्रतिपाद्यस्य न अज्ञानाश्रयत्वं तस्य वेदान्तवेद्यं वस्तु न जानामीति अज्ञानविषयत्वेनैव अनुभवादिति भावः। जीवाश्रयमिति। न जानामीति अज्ञानाश्रयत्वेन जीवस्यैव अनुभवात् न च अज्ञानस्य स्वकार्यान्तःकरणविशिष्टचैतन्यरूपजीवाश्रितत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम्। अन्तःकरणे यत्प्रतिबिम्बभूतं चैतन्यं तस्यैव जीवत्वाभ्युपगमेन विशिष्टजीवत्वानुपगमात् न च अन्तःकरणस्य सादितया तद्गतप्रतिबिम्बस्यापि सादित्वात् कथं तस्य अनाद्यज्ञानाश्रयत्वमिति वाच्यम्? अन्तःकरणस्य स्वापादौ लयश्रवणेन जाग्रदादौ जन्मश्रवणेन च सादित्वावगमेऽपि तस्य स्थूलसूक्ष्मरूपेण अनादितया पुंस्त्वादिवत्तस्य

रूपेषु सर्वेषु जीवेषु व्यक्तिषु जातिवत् प्रत्येक-पर्य्यवसायितया वर्त्तमानमुत्पन्नविद्यं कं चित् त्यजति नष्टां व्यक्तिमिव जातिः स एव मोक्षः। अन्यं यथापूर्वमाश्रयतीति व्यवस्थेत्याहुः।

सत्ताभिव्यक्तियोगादिति सूत्रे अवस्थापितत्वाद्यथा पुंस्त्वस्त्रीत्वादेः शुक्रशोणितस्तनादिरूपस्य बाल्यादौ अनभिव्यक्तस्य यौवने प्रादुर्भावः तथा अस्य अन्तःकरणस्य स्वापादौ अनभिव्यक्ततया सत एव स्थूलावस्थाप्राप्तिरूपायाः अभिव्यक्तेर्युक्तत्वात् असतः शशविषाणादेरुत्पत्त्यदर्शनादिति सूत्रार्थः। अविद्यायाः अनादिचैतन्यप्रतिबिम्बाश्रितत्वस्य मायाविद्याभेदवादनिरूपणावसरे समर्थितत्वात् प्रत्येकेति द्वित्वबहुत्वादिवदज्ञानस्य सर्वजीवव्यक्तिषु व्यासज्यवृत्तित्वे सर्वेषां प्रत्येकमहमज्ञ इति प्रत्यक्षं न स्यात् व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षसापेक्षत्वेन एकैकस्य जीवस्य सर्वजीवप्रत्यक्षाभावादित्यर्थः। वस्तुतस्तु अज्ञानस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि तत् प्रत्यक्षस्य नित्यसाक्षिरूपतया यावदाश्रयप्रत्यक्षानपेक्षणात् उक्तनियमस्य जन्यप्रत्यक्षविषयत्वादिति मन्तव्यम्। कञ्चिदिति। उत्पन्नया विद्यया मनसो निवृत्तौ तन्निरूपितप्रतिबिम्बभावस्य अपि निवृत्ततया तद्विशिष्टचैतन्यरूपव्यक्तिनाशादिति भावः। तथाच श्रुतिः जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति। एनाम् अजाशब्दितामविद्यां जीवेन भुक्ता भोगाः यस्याः सा भुक्तभोगा भुज्यत इति व्युत्पत्त्या भोगशब्दितानां विषयाणाम् अविद्यापरिणामत्वादिति भावः। अजो जन्मरहितः अन्यः उत्पन्नविद्यो जीव इति श्रुत्यर्थः। स एवेति त्याग एवेत्यर्थः। अन्यमिति अज्ञमिति भावः। तथाच

इतरे तु प्रतिजीवमविद्याभेदमभ्युपगम्यैव तदनुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां बद्धमुक्तव्यवस्थां समर्थयन्ते। अस्मिन् पक्षे कस्य अविद्यया प्रपञ्चः कृतो-ऽस्त्विति चेत् विनिगमकाभावात् सर्वाऽविद्या-

---

श्रुतिः। "अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते" इति। एकः पुनरजो विवेकरहितः कार्यकारणसङ्घातरूपेण परिणतामविद्यां जुष-माणः सेवमानः। तत्र अहंममाभिमानवान् सन् अनुशेते ताम-नुसृत्य शेते वर्त्तते न जहातीति यावत्। अत्र अज्ञानं कश्चित् जहाति अन्यमाश्रित्यैव तिष्ठतीति उक्त्यापि अज्ञानसम्बन्धा-सम्बन्धौ एव बन्धमोक्षौ इत्युक्तं भवति।

तदुक्तेरर्थान्तरासम्भवात् अज्ञानसम्बन्धतदभावौ बन्ध-मोक्षौ इति मतद्वयमपि तस्य ज्ञाननाश्यत्वप्रतिपादकश्रुति-स्मृतिभाष्यादिस्वारस्यविरुद्धं मत्वा तदविरुद्धं मतमाह इतरेत्विति। अभ्युपगम्यैव इति अविद्याभेदानुपगमे तत्सत्त्वनाशरूपयोः बन्धमोक्षयोः उपादयितुम् अशक्य-त्वात्। न च तस्या एकत्वेऽपि अंशवत्त्वकल्पनया तन्ना-शरूपो मोक्षः प्रागुपपादित इति वाच्यम्? विरोधि-विद्योदये तदवस्थानायोगस्य अपि उक्तत्वात्। न च जीव-न्मुक्तौ तल्लेशानुवृत्त्यभ्युपगमविरोध इति वाच्यम्? अविद्या-नाशेऽपि तत्संस्कारस्य यावत् प्रारब्धक्षयमनुवर्त्तमानस्य अविद्यालेशत्वेन विवक्षिततायाः सद्दृष्टान्तवक्ष्यमाणत्वादिति भावः।

एवं नानाजीववादे बन्धमोक्षव्यवस्थां बहुप्रकारा-मुपपाद्य तदुपपादनोपयोगितया प्रसक्तमविद्यानानात्व-

कृतोऽनेकतन्त्वारब्धपटतुल्यः। एकस्य मुक्तौ तदविद्यानाशे एकतन्तुनाशे पटस्येव तत्साधारणप्रपञ्चस्य नाशः। तदैव विद्यमानतन्त्वन्तरैः पटान्तरस्येव इतराविद्याभिः सकलेतरसाधारणप्रपञ्चान्तरस्य उत्पादनमित्येके।

तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवत् न्यायमते तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्ववच्च तत्तदविद्याकृतो वियदादिप्रपञ्चः प्रतिपुरुषं भिन्नः। शुक्तिरजते

मुपजीव्याक्षेपमवतारयति अस्मिन् पक्षे इति। अविद्यानानात्वपक्षे इत्यर्थः। कस्य इति। किमेकस्य जीवस्य अविद्यया प्रपञ्चारब्धः? उत सर्वेषाम् अविद्याभिः? न आद्यः, विनिगमनाविरहात्। न द्वितीयः, एकाविद्यानाशे सर्वप्रपञ्चनाशापत्त्या मुक्तेतरजीवानां प्रपञ्चानुपलब्धिप्रसङ्गात् इति आक्षेपाभिप्रायः। द्वितीयपक्षं परिगृह्य तत्रोक्तानुपपत्तिं परिहरति विनिगमकाभावादित्यादिना सर्वाविद्याकृत इति। सर्वेषां जीवानां सर्वाविद्यापरिणाम इत्यर्थः। यद्वा सर्वाविद्याविषयीकृतब्रह्मविवर्त्तः प्रपञ्च इत्यर्थः। प्रथमव्याख्याने दृष्टान्तमाह अनेकतन्त्वारब्धेति। सकलेतरेति। सकलाः समस्ताः मुक्तजीवापेक्षया ये इतरे तेषां साधारणप्रपञ्चान्तरस्य इत्यर्थः।

प्रपञ्चस्य सर्वाविद्याकार्य्यत्वेऽपि तद्भेदात् प्रपञ्चस्यापि प्रतिपुरुषं भेद एवेति मतं सदृष्टान्तमाह तत्तदिति। ननु यत्र एकदा बहूनां शुक्तौ रजतभ्रमो भवति, तत्र प्रतिपुरुषम् अज्ञानभेदेन तत्कृतरजतभेदोऽत्र दृष्टान्तत्वेन वक्तव्यः, स च न

त्वया यद् दृष्टं रजतं तदेव मयापीतिवत् ऐक्य-भ्रममात्रम् इत्यन्ये।

जीवाश्रितात् अविद्यानिवहात् भिन्ना मायैव ईश्वराश्रिता प्रपञ्चकारणं जीवानामविद्यास्तु

सम्भवति तत्रापि तावत् पुरुषाणामज्ञानैः एकस्य एव रजतस्य उत्पत्तिसम्भवादिति चेत्? न, तत्र दैवयोगात् एकस्य पुरुषस्य प्रथमं शुक्तित्वविशेषदर्शने सति न इदं रजतमिति बाधकप्रत्य-क्षेण सोपादानस्य रजतस्य नाशेऽपि तदितरेषां रजतभ्रमानु-वृत्त्या रजतभेदस्य आवश्यकतया दृष्टान्तसिद्धेरिति भावः। न्यायमत इति। सिद्धान्ते तु एकत्ववत् द्वित्वादिकमपि यावत् द्रव्यभाव्येव न तु तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यम् अनन्तद्वित्वादेः तदुत्पत्त्यादीनां च कल्पने गौरवादपेक्षाबुद्धेस्तद्व्यञ्जकत्वाभ्युप-गमात् न सदा तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति स्वीकारादिति भावः। ननु तर्हि यथा तत्तद्रजतं तस्य तस्यैव प्रत्यक्षं न अन्यस्य तथा तत्तदविद्याकल्पितः प्रपञ्चोऽपि तस्य तस्यैव प्रत्यक्षः स्यात् नान्यस्य तथाच यः प्रपञ्चः त्वया अनुभूयते स एव मयापि अनुभूयते इति प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यक्षं न स्यादिति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति शुक्तिरजते इति। उपलक्षणमेतत् यौ द्वौ रामकृष्णौ त्वया दृष्टौ तावेव मया दृष्टौ इति प्रत्यभिज्ञानं न्यायमते द्वित्वभेदेऽपि दृश्यते तद्वदिति बोध्यम्। वियदादिप्रपञ्चो न जीवाविद्या-परिणामः किन्तु जीवाश्रिताविद्यासङ्घाद्भिन्ना माया सर्वजीवान् प्रति साधारणा वियदादिप्रपञ्चपरिणाम्युपादानमुपेयते। अतो वियदादिप्रपञ्चस्यैकत्वात्।

तदेकत्वप्रतीतिर्न भ्रममात्रमिति मतं दर्शयति जीवा-

आवरणमात्रे प्रातिभासिकशुक्तिरजतादिविक्षेपे ऽपि च उपयुज्यन्त इति अपरे।

श्रितादिति। मायाया अविद्याभ्यो भिन्नत्वे ईश्वराश्रितत्वे च प्रमाणादिकं प्रागेव दर्शितमिति नात्र तदुच्यते। अविद्यानां प्रपञ्चोपादानत्वाभावे वैयर्थ्यमाशङ्क्याह जीवानामिति। उक्ता-शङ्कानिवृत्त्यर्थः तुशब्दः यत्किञ्चित्कार्यं प्रति उपादान-त्वाभावो मात्रशब्दार्थः। न च नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृत इति भगवद्वचने अहं परमात्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्रकाशः पूर्णानन्दादिरूपेण स्फुरद्रूपो न भवामि। मम सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वात्मकत्वादिधर्मजातं घटयन्त्या मायया आवृतत्वादित्यर्थके ईश्वराश्रितमायाया एव ब्रह्मा-वरकत्वप्रतिपादनात् तद्विरोध इति वाच्यम्। ब्रह्म तत्त्वतो न जानामीत्यावरकस्य जीवाश्रितत्वानुभवानुसारेण जीवा-श्रिताविद्याया एव तदावरकत्वे वक्तव्ये सति भगवद्वचनगत-मायापदस्य जीवचैतन्ये संसारघटकाविद्यालक्षकत्वोपपत्ते-रिति भावः। अविद्याया आवरण इव प्रातिभासिकविक्षेपे-ऽपि परिणाम्युपादानत्वस्वीकारान्न वैयर्थ्यशङ्कावकाश इत्या-शयेनाह प्रातिभासिकेति। ननु जीवाश्रिताविद्यानां जीव-चैतन्याध्यस्तप्रातिभासिकस्वप्नप्रपञ्चोपादानतया तत्र उपयोग-सम्भवेऽपि शुक्तिरजताद्युपादानत्वं न सम्भवति शुक्त्याद्यवच्छिन्न-चैतन्ये रजताद्यधिष्ठाने तासामसम्भवादिति चेत्? सत्यम्, आदि-पदग्राह्यस्तत्स्वप्न एव अत्र विवक्षित इति अदोषः। यद्वा वाच-स्पतिमत इव शुक्तिरजतादेरपि जीवाविद्याविषयीकृतशुक्त्याद्य-वच्छिन्नचैतन्यविवर्त्तत्वमभिप्रेत्य जीवाविद्यानां प्रातिभासिक-रजतादौ उपयोगकथनोपपत्तेर्न दोषः।

[अथ ब्रह्मणः कर्तृत्वस्वरूपनिरूपणम्]

अवसितमुपादानत्वं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं च। अथ कीदृशं कर्तृत्वं केचिदाहुः तदैक्षत सोऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुतेति श्रवणात् न्यायमत इव कार्य्यानुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वरूपमिति।

पूर्वमुक्ते अभिन्ननिमित्तोपादनत्वरूपे ब्रह्मलक्षणे उपादानत्वं विवर्त्ताधिष्ठानत्वरूपमिति साधितं तत्प्रसङ्गात् जीवेश्वरनिरूपणं प्राप्तं तदनुजीवैकत्वनानात्वबन्धमोक्षप्रपञ्चैकत्वनानात्वनिरूपणं प्रसक्तं तदेतत् सर्वं निरूपितम् इति निरूपयिष्यमाणार्थप्रतिपत्त्युपयोगितया उपसंहरति अवसितमिति समाप्तमित्यर्थः। उपादानत्वमिति निरूपणमित्यर्थः। लक्षणान्तर्गतं कर्तृत्वं निरूपयितुमाक्षिपति अथेति। उदासीनस्य ब्रह्मणः कर्तृत्वधर्मासम्भवादित्यर्थः। स्वतस्तदसम्भवेऽपि औपाधिकं तत् सम्भवतीति परिहरति केचिदाहुरित्यादिना। यद्वा जगदुपादानस्य ब्रह्मणो न तत्कर्तृत्वं सम्भवति घटाद्युपादानस्य मृदादेः तत्कर्तृत्वादर्शनादिति आक्षिपति अथेति। घटेश्वरसंयोगादौ उपादानस्यैव ईश्वरस्य कर्तृत्वदर्शनात् ब्रह्मण एव कर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिबलाच्च तस्य तत्सम्भवतीति परिहरति केचिदाहुरित्यादिना। अथवा ब्रह्मणः कर्तृत्वं कीदृशमिह लक्षणे विवक्षितम्? किं ज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वरूपं? किंवा कार्य्यानुकूलज्ञानवत्त्वरूपं? कार्य्यानुकूलसृष्ट्यालोचनात्मकज्ञानवत्त्वरूपं वा? नाद्यः, ब्रह्मणस्तादृशकर्तृत्वे मानाभावात्। न द्वितीयतृतीयौ, कार्य्यानुकूलज्ञानस्य

अन्ये तु चिकीर्षाकृतिकर्त्तृत्वनिर्वाहाय चिकीर्षाकृत्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् कार्य्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव ब्रह्मण: कर्त्तृत्वम्। न च ज्ञानेऽपि एष प्रसङ्ग: तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन अकार्य्यत्वात्।

कार्य्यत्वे तत्कर्त्तृत्वनिर्वाहाय ज्ञानान्तरापेक्षायाम् अनवस्थाप्रसङ्गात तस्याकार्य्यत्वे च नित्यज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणस्तादृशज्ञानवत्स्वरूपकर्त्तृत्वायोगादिति भाव:। तत्र प्रथमपक्षं सप्रमाणं दर्शयति केचिदाहुरिति। श्रुतिषु तच्छब्दा: ब्रह्मपरा: स्वयमित्यस्य अन्यानधिष्ठितमित्यर्थ:। आत्मानं जगदात्मना अकुरुत कृतवत् इत्यर्थ:। एताभि: सृष्ट्यनुकूलाज्ञानेच्छाकृतय: सम्प्रतिपाद्यन्त इति भाव:। न च ज्ञानादीनामपि कार्य्यत्वात् तत्कर्त्तृत्वाय ज्ञानाद्यन्तरापेक्षायामनवस्था स्यादिति वाच्यम्? ज्ञानादित्रितयातिरिक्तकार्य्ये उक्तरूपकर्त्तृत्वस्य विवक्षितत्वात् न अनवस्थाप्रसङ्ग:। ज्ञानादित्रयं प्रति तु अन्यदेव कर्त्तृत्वं भविष्यतीति अभिप्राय:।

प्रथमपक्षं दूषयन् द्वितीयपक्षं साधयति अन्ये तु इति। अनवस्थाप्रसङ्गादिति कर्त्तृत्वलक्षणा न तु गमनपरिहाराय कार्य्यमात्रं प्रतिज्ञानादित्रितयवत्स्वरूपे कर्त्तृत्वे वक्तव्ये सति अनवस्थाप्रसङ्गो भवत्येव इति भाव:। ज्ञानवत्त्वमेवेति। इच्छाकृत्योरेवकारेण व्यवच्छेद: क्रियते तयो: कर्त्तृत्वलक्षणप्रवेशे च गौरवादिति भाव:। न च एवमुदाहृतश्रुत्योरिच्छाकृतिप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादिति वाच्यम्? ताभ्यां तयो: सृष्टिहेतुत्वलाभेऽपि कर्त्तृत्वनिर्वाहकतया तयो: प्रतिपादनमित्यत्र

एवं च विवरणे जीवस्य सुखादिकर्तृत्वोक्तिः वीक्षणमात्रसाध्यत्वाद्वियदादिवीक्षितं हिरण्यगर्भद्वारा वीक्षणाधिकप्रयत्नसाध्यत्वात् भौतिकं स्मितमिति कल्पतरूक्तिश्च संगच्छते इति वदन्ति ।

प्रमाणाभावादिति भावः। अकार्य्यत्वादिति। नित्यज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणस्तादृशज्ञानवत्त्वम् औपाधिकभेदमादाय द्रष्टव्यम्। न च एवमपि सृष्टिकारणज्ञानस्य तदैक्षतेति श्रुत्या कादाचित्कत्वप्रतिपादनविरोध इति वाच्यम्? ब्रह्मस्वरूपतया नित्यस्यापि ज्ञानस्य प्राण्यदृष्टपरिपाकलक्षणो यः कादाचित्कसहायः तद्विशिष्टतया कादाचित्कत्वमभिप्रेत्य तच्छ्रुत्युपपत्तेरिति भावः।

कार्य्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रं कर्त्तृत्वमित्यत्र गमकमाह एवञ्चेति। इच्छाकृत्योः कर्त्तृत्वलक्षणाननुप्रवेशे विवक्षिते सति इत्यर्थः। जीवस्येति। तस्य सुखदुःखाद्युत्पत्त्यनुकूलज्ञानं साक्षिरूपं यथा विद्यते तथा तदनुकूलेच्छादिकं नास्ति अननुभवादनभ्युपगमाच्च न च इदमनुपपन्नं सुखेच्छया तत्साधनानुष्ठानद्वारा सुखोत्पत्तेरनुभवसिद्धत्वादिति वाच्यम्? सुखाद्युपादानान्तःकरणगोचरचिकीर्षाकृत्योरभावस्य अत्र विवक्षितत्वात् तथा च कार्य्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रं कर्त्तृत्वमिति अङ्गीकारे सति एव विवरणोक्तिः सङ्गच्छते नान्यथेत्यर्थः। निश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमस्य पञ्चभूतानि स्मितमेतस्य चराचरम् अस्य सुषुप्तिर्महाप्रलय इति वाचस्पतिश्लोके महाभूतानां ब्रह्मवीक्षितत्वमुक्तं तथा भौतिकस्य चराचरस्य ब्रह्मस्मितत्वमुक्तम्। तदुभयतात्पर्य्यकथनपरे कल्पतरुग्रन्थे ब्रह्मवीक्षणमात्रसाध्यत्वं महा-

अपरे तु कार्यानुकूलसृष्ट्यालोचनारूपज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वं कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रं शुक्तिरजतस्वाप्नभ्रमादिषु अध्यासानुकूलाधिष्ठानज्ञानवत्त्वेन जीवस्य कर्तृत्वप्रसङ्गात्। न च इष्टापत्तिः अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते स हि कर्त्तेत्यादिश्रुत्यैव जीवस्य स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वोक्तेरिति वाच्यम्? भाष्यकारैर्लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीतिवत् कर्तृत्वोपचारमात्रं रथादिप्रतिभाननिमित्तत्वेनेति व्याख्यातत्वादित्याहुः।

भूतेषु तदीक्षितत्वनिर्देशस्यालम्बनं दर्शितम्। तच्च ब्रह्मणो महाभूतसृष्ट्यनुकूलज्ञानवत् तदनुकूलचिकीर्षाकृत्योरपि उपगमेन सङ्गच्छते वीक्षणातिरिक्तचिकीर्षादिव्यावर्त्तकमात्रपदविरोधात् लोके हि मन्दहासरूपं स्मितं ज्ञानाधिकप्रयत्नसाध्यं प्रसिद्धं तथा च ब्रह्मणो भौतिकसृष्टिं प्रति यथा वीक्षणमपेक्षितं तथा हिरण्यगर्भोत्पत्तिलक्षणव्यापारोऽप्यधिकोऽपेक्षितः चराचरसृष्टौ परब्रह्मण इव हिरण्यगर्भस्यापि कर्तृतायाः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् तथा च परब्रह्मणो भौतिकसृष्ट्यनुकूलं वीक्षणं तदधिकव्यापारापेक्षितत्वं चराचरस्य ब्रह्मस्मितत्वनिर्देशालम्बनं दर्शितं तदपि महाभूतसृष्टावेव वीक्षणाधिकप्रयत्नापेक्षायां न सम्भवति हिरण्यगर्भद्वारेत्यस्य वाक्यस्य हिरण्यगर्भोत्पत्तिमपेक्ष्य इत्यर्थः। न तु हिरण्यगर्भः साक्षात्

कर्त्ता ब्रह्म च प्रयोजककर्त्तेति यथाश्रुतार्थो ग्राह्यः द्वितीयाध्यायान्तिमाधिकरणे परमेश्वरस्य भौतिकसृष्टावपि साक्षात् कर्तृतायाः साधितत्वादिति भावः। वाचस्पतिश्लोकस्य ब्रह्मस्तुतिपरः ब्रह्म स्तुतिप्रशस्तं तथा हि यस्य ब्रह्मणः पुरुषनिश्वासवत् प्रयत्नं विनैव वेदाः सर्वकार्य्यभूताः यस्य च वीक्षणादेव महाभूतानि भवन्ति यस्य च हिरण्यगर्भेण सह चराचरात्मकं विश्वं मन्दहासमात्रं यस्य च महाप्रलयोऽपि सुषुप्तिप्रायः तत्प्राशस्त्ये को विस्मय इति भावः।

द्वितीये पक्षेऽपि दोषं वदन् तृतीयपक्षं समर्थयते अपरे तु इति। स्रष्टव्यालोचनेति। मयेदं स्रष्टव्यमित्याकारकमित्यर्थः। अध्यासेति अध्यासस्य अध्यस्यमानरजतादेरनुकूलं यदधिष्ठानज्ञानं तद्वत्त्वेन इत्यर्थः। न च इष्टापत्तिरिति। न च इत्यस्य वाच्यमित्यनेन सम्बन्धः। अथ इत्यस्य स्वप्नकाल इत्यर्थः। जीवस्य रथादिस्रष्टृत्वे हेतुमाह सहि कर्त्तेति। हि यस्मात् स्वाप्नरथादिहेतुकर्मकर्त्ता जीवस्तस्मादित्यर्थः। भाष्यकारैरिति। लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति प्रयोगे लाङ्गलस्य गवादिस्थितिकर्त्तृत्वरूपं गवाद्युद्वोढ़त्वं मुख्यं नास्ति किन्तु लाङ्गले सति कृषिद्वारा गवादिस्थितिहेतुपलालादिलाभोऽस्तीति कृत्वा उपचारादुच्यते गवादीनुद्वहतीति। तद्वत् स्वाप्नरथादिपदार्थोपलब्धिहेतुधर्मादिकर्त्तृत्वेन रथादिप्रतिभाननिमित्तत्वरूपेण हेतुना तस्य कर्त्तृत्वमुपचर्य्यते। सहि कर्त्तेति श्रुताविति भाष्यकारैः कर्त्तृत्वस्य औपचारिककर्त्तृत्वरूपतया उक्तत्वादित्यर्थः। एतेन विवरणे सुखादिकर्त्तृत्वोक्तिरपि उपचारमात्रपरा व्याख्याता मयेदं सुखदुःखादि स्रष्टव्यमिति आलोचनरूपज्ञानाभावेऽपि सुखादिदर्शनेन, मुख्यकर्तृत्वासम्भवात् वीक्षणमात्रसाध्यत्वादिति कल्पतरौ स्रष्टव्यालोचनरूपवीक्षणं विवक्षितमिति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम्।

अनेनैव निखिलप्रपञ्चरचनाकर्तृभावेन अर्थसिद्धं सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वादिति [व्या० सू० अ० १ पा० १ सू० ३] अधिकरणे वेदकर्तृत्वेनापि समर्थितम्।

[अथ ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्वरूपनिरूपणम्]

अथ कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सङ्गच्छते जीववदन्तःकरणाभावेन ज्ञातृत्वस्यैव अयोगात्।

जन्मादिसूत्रेण निखिलजगत्कर्तृत्वे सति तदुपादानत्वे ब्रह्मणो लक्षणत्वेन प्रतिपादिते सति तस्य सर्वज्ञत्वमर्थात् सिध्यति। निखिलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वस्य सर्वज्ञत्वं विना असम्भवादित्याह अनेनैवेति। सर्वज्ञत्वसिद्धौ हेत्वन्तरमाह शास्त्रयोनित्वादिति। अस्य सूत्रस्यार्थमाह वेदकर्तृत्वेन अपि इति। ननु यथा वेदकर्तृत्वं भाष्यादिषु उक्तप्रकारेण सर्वज्ञत्वं साधयति तथा जन्मादिसूत्रोपात्तं सर्वकर्तृत्वमपि तत्साधयति। तथा च पूर्वसूत्रे अर्थसिद्धम् इह तु साध्यते इत्युक्तौ को हेतुरिति उच्यते पूर्वसूत्रं लक्षणपरं ननु सर्वज्ञत्वसाधनपरम् इदन्तु तत्साधनपरमिति तात्पर्य्यसत्त्वासत्त्वाभ्यां तथा व्यवहारः। ततश्च ब्रह्म सर्वज्ञं शास्त्रकर्तृत्वादिति सूत्रयोजना। ननु ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं यः सर्वज्ञः स सर्वविद् गुणी सर्वविद्य इत्यादिश्रुत्या कण्ठत एव प्रतिपाद्यते, कात्र साधनापेक्षेति चेत्? सत्यं श्रुत्युक्ते सर्वज्ञत्वे प्रतिपत्तिदार्ढ्यायोपपत्तिसमर्पणात्।

एवं श्रुत्युपपत्तिसिद्धं सर्वज्ञत्वं निरूपयितुमाक्षेपमवतारयति अथेति। जीवस्य हि स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिज्ञानाश्रयत्वरूपं ज्ञातृत्वं प्रमाणसिद्धं ब्रह्मणस्तु अन्तःकरणाभावात् ज्ञातृत्वं

अत्र सर्ववस्तुविषयसकलप्राणिधीवासनोपरक्ता-ज्ञानोपाधिक ईश्वरः अतस्तस्य सर्वविषयवासनासाक्षितया सर्वज्ञत्वमिति भारतीतीर्थादिपक्षः प्रागेव दर्शितः।

प्रकटार्थकारास्त्वाहुः। यथा जीवस्य स्वोपाध्यन्तःकरणपरिणामाश्चैतन्यप्रतिविम्बग्राहिण इति तद्योगात् ज्ञातृत्वम् एवं ब्रह्मणः स्वोपाधिमायापरिणामाश्चित्प्रतिविम्बग्राहिणः सन्तीति तत्प्रतिविम्बितैः स्फुरणैः कालत्रयवर्त्तिनोऽपि प्रपञ्चस्य अपरोक्षेण अवकलनात् सर्वज्ञत्वमिति।

न सम्भवति न च ब्रह्मणोऽपि अन्तःकरणमस्त्विति वाच्यम् ? कार्य्योपाधिरयं जीव इति श्रुत्या तस्य जीवोपाधित्वेन नियतत्वात्। ज्ञातृत्वं च सर्वज्ञत्वव्यापकं ज्ञातृत्वविशेषरूपत्वात् सर्वज्ञत्वस्य। तथाच ब्रह्मणः ज्ञातृत्वस्य व्यापकस्य निवृत्त्या व्याप्यसर्वज्ञत्वनिवृत्तिरित्यर्थः। ज्ञातृत्वाभावे सर्वज्ञत्वं दूरापास्तमित्येवकारार्थः। अन्तःकरणानां जीवोपाधित्वेऽपि तद्वासनानामीश्वरोपाधित्वात् सम्भवति कथञ्चित् तस्य सर्वज्ञत्वमिति परिहरति।

अत्र सर्ववस्त्विति अत्र इत्यस्य अस्मिन्नाक्षेप इत्यर्थः। सर्वविषयवासनासाक्षितयेति स्वोपाधिभूतवासनाविषयसर्ववस्त्ववभासकतया इत्यर्थः।

अस्मिन् समाधाने प्रागुक्तमस्वरसं मनसि निधाय समाधानान्तरमाह प्रकटार्थकारास्त्विति। यथा अन्तः

तत्त्वशुद्धिकारास्तु श्रुरीत्या ब्रह्मणो विद्यमाननिखिलप्रपञ्चसाक्षात्कारसम्भवात् तज्जनितसंस्कारवत्तया च स्मरणोपपत्तेरतीतसकलवस्त्ववभाससिद्धिः। सृष्टेः प्राक् मायायाः सृज्यमाननिखिलपदार्थस्फुरणरूपेण जीवादृष्टानुरोधेन विवर्तमानत्वात् तत्साक्षितया तदुपाधिकस्य ब्रह्मणोऽपि तत्साधकत्वसिद्धेरनागतवस्तुविषयविज्ञानोपपत्तिरिति सर्वज्ञत्वं समर्थयन्ते।

करणं ज्ञातृत्वोपाधिस्तथा मायापि ज्ञातृत्वोपाधिर्भवत्येव। तथाच ब्रह्मणि मायोपाधिके सर्वज्ञत्वव्यापकस्य ज्ञातृत्वस्य निवृत्त्यभावात् न सर्वज्ञत्वनिवृत्तिशङ्का इत्यर्थः। सोपाधिमायीति मायिनमिति श्रुतेर्मायोपाधिः जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षण इति वाक्यवृत्तिवचनाच्च मायाया ईश्वरोपाधित्वं सिद्धमिति भावः। सर्वज्ञत्वसर्वनियन्तृत्वसर्वात्मकत्वानि लक्षणानि असाधारणधर्माः यस्य सः सर्वज्ञत्वादिलक्षण इत्यर्थः। अवकलनादिति विषयीकरणादित्यर्थः।

तत्त्वशुद्धिकारास्त्विति प्रकटार्थकाराणां मते अतीतानागतप्रपञ्चरूपविषयेऽपि ईश्वरीयमायावृत्तिप्रतिबिम्बरूपं ज्ञानमपरोक्षं तत्त्वशुद्धिकाराणां मते अतीतादिविषये जीवानामिव ईश्वरज्ञानमपि परोक्षमेव इति विशेषार्थकस्तुशब्दः। विद्यमानेति। लोके प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्त्तमानवस्तुमात्रविषयकत्वस्वाभाव्यदर्शनेन अस्य क्लृप्तस्वभावातिलङ्घने कारणाभावात् सर्वज्ञत्वप्रतिपादकशास्त्रस्य ईश्वरीयज्ञानगतपरोक्षत्वापरोक्ष-

कौमुदीकृतस्तु वदन्ति स्वरूपज्ञानेनैव स्वसंसृष्टसर्वावभासकत्वात् सर्वज्ञत्वम्। अतीतानागतयोरपि अविद्यायां चित्रभित्तौ विमृष्टानुन्मीलितचित्रवत् संस्कारात्मना सत्त्वेन तत्संसर्गस्यापि उपपत्तेः। न तु वृत्तिज्ञानैस्तस्य सर्वज्ञत्वं तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति सावधारणश्रुतिविरोधात्। सृष्टेः प्रागेकमेव अद्वितीयमित्यवधारणानुरोधेन महाभूतानामिव वृत्तिज्ञानानामपि प्रलयस्य वक्तव्यतया ब्रह्मणस्तदा सर्वज्ञत्वाभावापत्त्या प्राथमिकमायाविवर्त्तरूपे ईक्षणे तत्पूर्वकमहाभूतादौ च स्रष्टृत्वाभावप्रसङ्गाच्च।

त्वयोरुदासीनत्वादिति भावः। तज्जनितेति विद्यमानवस्तुसाक्षात्कारजनितेत्यर्थः। अनागतवस्तुज्ञानमुपपादयति सृष्टेः प्राक् इति। स्फुरणपदं वृत्तिपरम्। विवर्त्तमानत्वं परिणममानत्वम्। तदुपाधिकस्येति मायोपाधिकस्य इत्यर्थः। कथं तदुपाधिकत्वमत आह तत्साक्षितयेति। तस्यां मायायां प्रतिबिम्बिततया इत्यर्थः। सृष्टेः पूर्वकाले मायायास्तथा परिणामे कारणमाह जीवादृष्टेति। तत्साधकत्वमिद्धेरिति मायावृत्तिकर्तृत्वसिद्धेरित्यर्थः। अनागतेति। अनागतवस्तुविषयकस्य ज्ञानस्य वृत्तिप्रतिबिम्बरूपस्य ब्रह्मण्युपपत्तिरित्यर्थः।

जीववद् ब्रह्मणोऽपि चैतन्यप्रतिबिम्बोपेतैः वृत्तिज्ञानैः सर्वज्ञत्वं निरूपितं मतद्वयेन इदानीं स्वरूपज्ञानेनैव तद्वि-

रूपयति कौमुदीकृतस्त्विति। ननु अतीतानागतप्रपञ्चयोः प्रलयकाले सृष्टिपूर्वकाले च सत्त्वे मानाभावात् तदा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं न सिध्यति असतोस्तयोः चैतन्यसंसृष्टत्वासम्भवादिति नेत्याह। अतीतानागतयोरपि इति। अतीतप्रपञ्चस्य प्रलयकाले संस्कारात्मना सत्त्वस्य देवताधिकरणे सूत्रभाष्यकारादिभिः साधितत्वात् तथा अनागतस्यापि सृष्टिपूर्वकाले संस्कारात्मनैव सत्त्वस्य आरम्भणाधिकरणादिषु च साधितत्वात् अतीतादिवस्तुसंसृष्टब्रह्मचैतन्यस्य तदापि सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः। चित्रस्य अनुन्मीलितत्वम् अनभिव्यक्तत्वं तत्र हेतुविसृष्टत्वमविद्यैव चित्रभित्तिरिति रूपकमत्र द्रष्टव्यम्। अत्र इदं चिन्त्यम्। स्थूलप्रपञ्चस्थितिकाले संस्कारात्मसूक्ष्मप्रपञ्चो नास्ति प्रलयकालादौ च स्थूलप्रपञ्चो नास्ति तथाच ब्रह्मचैतन्यस्य सदा सर्वप्रपञ्चसंसृष्टत्वाभावात् सदा तस्य असङ्कुचितसर्वज्ञत्वं न सम्भवतीति स्वरूपज्ञानेनैव इत्यत्र इत्यस्य अवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह नतु वृत्तिज्ञानैरिति। श्रुतिगतस्य अवधारणस्य स्वप्रकाशात्मातिरिक्तानवभास्यमादित्यादि जगदित्यर्थः। अत्र इदं चिन्त्यं ब्रह्मचैतन्यस्य जगदवभासनार्थं मायावृत्त्यपेक्षायां यदि श्रौतमवधारणं विरुध्यते तदा जीवचैतन्यस्य घटाद्यवभासनार्थम् अन्तःकरणवृत्त्यपेक्षायामपि तद्विरुध्यत एव। यदि च अन्तःकरणवृत्तीनां जड़त्वात् तदपेक्षायामपि सर्वं जड़वस्तु चैतन्यमात्रावभास्यमिति सावधारणश्रुत्यर्थस्य न बाधस्तदा मायावृत्त्यपेक्षायामपि तुल्यं समाधानमिति। प्रलयकाले सर्वज्ञत्वाभावे को दोषस्तत्राह प्राथमिकेति। तदा सर्वज्ञभावे सति सर्गादौ तदैक्षतेति श्रुत्युक्तं भूतसृष्ट्यनुकूलमीक्षणं प्रति कर्त्तृत्वासम्भवेन ईक्षणपूर्वकभूतादि सर्गं प्रत्यपि ब्रह्मणः कर्त्तृत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः। तत्रापि इदं

एवं सति ब्रह्मणः सर्वविषयज्ञानात्मकत्वमेव स्यान्न तु सर्वज्ञातृत्वरूपं सर्वज्ञत्वमिति चेत् सत्यं सर्वविषयज्ञानात्मकमेव ब्रह्म नतु सर्वज्ञानकर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वमस्ति ।

चिन्त्यम्। एवमपि सृष्टिपूर्वकाले ब्रह्मचैतन्यव्यतिरिक्तस्य मायातत्सम्बन्धादेः सत्त्वात् अद्वितीयत्वावधारणं मुख्यं न सम्भवति। यदि च मायादेरनादित्वप्रतिपादकश्रुत्यादिबलाद् व्याकृतकार्य्यात्मकद्वितीयाभावावधारणपरं तद्वचनमित्युच्येत तदा सर्वदा सर्वविषयकज्ञानकर्तृत्वरूपसर्वज्ञत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिबलात् सर्वज्ञत्वघटकमायावृत्तिसन्ततिव्यतिरिक्तकार्य्याभावावधारणपरम् अद्वितीयत्ववचनमित्यपि कल्पनं तुल्यम्। मायावृत्तिभिः सर्वज्ञत्वसमर्थनमेव भाष्यसम्मतम्। तथा चेक्षत्यधिकरणभाष्यम् अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्य ईश्वरस्य इति सृष्टेः पूर्वकाले ब्रह्मणः स्रष्टव्यालोचनरूपमीक्षणं न सम्भवति। वृत्तिज्ञानरूपेक्षणस्य शरीरादिकारकसाध्यताया लोकसिद्धत्वेन ब्रह्मणस्तदा शरीराद्यभावादिति सांख्यशङ्कानिरासार्थमिदं भाष्यम्। जीवस्यैव वृत्तिज्ञानोत्पत्तिः शरीरादिसाध्या ईश्वरस्य तु मायावृत्तिरूपज्ञानोत्पत्तिः शरीराद्यनपेक्षा। तथा च सृष्टेः पूर्वं प्रलयकालेऽपि तस्य मायावृत्तिरूपमीक्षणं सदा सर्वज्ञत्वञ्च सम्भवतीति समाधानभाष्याभिप्रायः। इदं भाष्यमित्थमेव व्याख्यातृभिर्नीतम्।

भाष्ये ज्ञानप्रतिबन्धकारणमविद्यादीति मन्तव्यं ततश्च मायावृत्तिभिः सर्वज्ञत्वसमर्थनपक्षदूषणमसङ्गतमिति मन्तव्यं

अत एव वाक्यान्वयात् [व्या० सू० अ० १ पा० ४ सू० १९] इति अधिकरणे विज्ञातृत्वं जीवलिङ्गमित्युक्तं भाष्यकारैः। यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिरपि दृश्यत्वावच्छिन्नरूपेणैव योजनीयेति।

शङ्कते एवं सतीति। स्वरूपज्ञानेनैव सर्वज्ञत्वसमर्थने सतीत्यर्थः। ननु इति स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वादिति भावः। न तु सर्वज्ञानकर्तृत्वरूपमिति ब्रह्मण इति शेषः। अत्र यद्यपि ज्ञातृत्वं सामान्यरूपं सर्वज्ञानकर्तृत्वन्तु विशेषरूपमिति न तयोरभेदः सम्भवति तथापि ब्रह्मणो ज्ञातृत्वं नास्तीत्यत्रैव तात्पर्य्यं न तु तयोरभेदोक्तावपीत्यविरोधः।

अतएव इति ब्रह्मणो ज्ञातृत्वाभावादेवेत्यर्थः। इत्युक्तमिति बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणे पठ्यते। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि। अत्र किं जीवो द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते उत प्रत्यगभिन्नः परमात्मा निष्प्रपञ्चस्वभाव इति संशयः। तत्र पूर्वपक्षः पूर्ववाक्ये भोक्तृजीवस्य प्रक्रतत्वादुपसंहारेऽपि विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति विज्ञातृत्वस्य जीवधर्मस्य कीर्त्तनाच्च जीव एव अत्र द्रष्टव्य उपदिश्यत इति। सिद्धान्तस्तु प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव द्रष्टव्यतयोपदिश्यते। कुतः वाक्यान्वयात् तथा हि अत्र आत्मवेदनेन सर्वं विदितं भवतीति प्रतिपाद्यते। तच्च सर्वाधिष्ठानब्रह्मपरिग्रहे घटते न जीवपरिग्रहे। तथा इदं सर्वमात्मेत्यादिवाक्यान्यपि सर्वात्मके ब्रह्मण्येव तात्पर्य्येण प्रतिपादकतया अन्वितानि लक्ष्यन्ते। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति पूर्ववाक्ये जीवपरामर्शस्तु लोकप्रसिद्धं भोक्तारमनूद्य तस्य अपवर्गस्वरूपेण द्रष्टव्यत्वोपदेशार्थः। विज्ञातारमिति-

यद्यपि ब्रह्मस्वरूपचैतन्येनैव स्वसंसृष्टसर्वावभासकं तथापि तस्य स्वरूपेणाऽकार्य्यत्वेऽपि दृश्यावच्छिन्नरूपेण तु ब्रह्मकार्य्यत्वाद् यः सर्वज्ञ इति ज्ञानजननकर्त्तृत्वश्रुतेरपि न कश्चिद्विरोध इति आचार्य्यवाचस्पतिमिश्राः।

वाक्यन्तु जीवस्य विज्ञातृत्वरूपधर्मपरं न भवति तस्य वाक्यस्य मुक्तजीवपरत्वात् मुक्तजीवे च निरुपाधिके तस्यासम्भवात् किन्तु भूतपूर्वगत्या विज्ञातृत्वानुवादमात्रं स्वातन्त्र्येण न कस्यचिदर्थस्य साधकं तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यगभिन्ने निर्विशेषे द्रष्टव्ये समन्वितमिति सिद्धमिति। अत्र ज्ञातृत्वब्रह्मसाधारणत्वेऽजीवलिङ्गतया भाष्यकारै र्नोपन्यस्येत उपन्यस्तश्च तस्मात् ज्ञातृत्वं ब्रह्मणो नास्तीति गम्यते इति भावः। ईश्वरस्य सर्वविषयकज्ञानकर्तृत्वानभ्युपगमे श्रुतिविरोधमाशङ्क्याह। यः सर्वज्ञ इति। ननु नित्यचैतन्यमात्रस्य सर्वत्र लक्ष्यतया ज्ञाधातुवाच्यत्वायोगात् विशिष्टचैतन्यस्य प्रकृत्यर्थत्वं वाच्यम्। तथा च विशिष्टस्य कार्य्यत्वसम्भवात् प्रत्ययश्रुत्यर्थकर्तृत्वस्य न विरोधः। ब्रह्मणः सर्वज्ञानकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधेन ज्ञातृत्वस्य जीवलिङ्गत्वोक्तेरभ्युच्चयमात्रत्वोपपत्तेस्तदधिकरण सिद्धान्ताभिमतनिर्विशेषब्रह्मव्याहतत्वमात्रेण विज्ञातृत्वस्य पूर्वपक्षलिङ्गत्वोपन्यासोपपत्तेश्च भाष्यकारैरेव मुख्यस्य सर्वविषयकज्ञानकर्तृत्वस्य ईक्षत्यधिकरणे प्रतिपादितत्वाच्च।

प्रत्ययश्रुतेः स्वार्थपरत्वसम्भवे तत्त्यागायोगाच्चेत्यस्वरसादाह। यद्यपीत्यादिना चैतन्येनैव इति न मायावृत्तिभिरित्येवकारार्थः। तर्हि प्रत्ययार्थबाधः नेत्याह। तथापीति। तस्य

(अथ वृत्त्युपयोगनिरूपणम्)

ननु ईश्वरवज्जीवोऽपि वृत्तिमनपेक्ष्य स्वरूपचैतन्येनैव किमिति विषयान्नावभासयति। अत्र उक्तं विवरणे ब्रह्मचैतन्यं सर्वोपादानतया सर्वतादात्म्यापन्नं स्वसंसृष्टं सर्वमवभासयति न जीवचैतन्यं तस्य अविद्योपाधिकतया सर्वगतत्वेऽपि अनुपादानत्वेनासङ्गित्वात्। यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादश्वादिव्यक्तिसङ्गित्वाभावेऽपि सास्नावद्व्यक्तौ संसृज्यते एवं विषयासङ्ग्यपि जीवः स्वभावादन्तःकरणे संसृज्यते तथा च यदा अन्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनादिद्वारेण निर्गत्य विषयपर्य्यन्तं चक्षूरश्मिवज्झटिति दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं व्याप्नोति तदा तमु-

---

स्वरूपचैतन्यस्य इत्यर्थः। दृश्यावच्छिन्नेति न च अनादिमायादिरूपदृश्यावच्छिन्नचैतन्यस्य कथमुक्तप्रकारेणापि कार्य्यत्वं सिध्येदिति वाच्यम्। मायादेरपि तत्तत्कार्य्यतादात्म्यापत्त्या कार्य्यत्वसिद्धौ मायाद्यवच्छिन्नस्यापि कार्य्यत्वस्य सुसम्पादत्वादिति भावः।

आक्षिपति ननु इति। नावभासयतीति। न च अत्रेष्टापत्तिर्वक्तुं शक्यते। तथा सति अविद्याप्रतिबिम्बचैतन्यरूपजीवस्य व्यापकतया स्वसंसृष्टसकलजगदवभासकत्वापत्त्या सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् स्वरूपचैतन्यस्य कारकानपेक्षतया चक्षु-

पारुह्य तं विषयं गोचरयति केवलाग्निदाह्य-स्यापि तृणादेरय:पिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्त:करण-

---

रादिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेति भाव:। अत्र उक्तमिति अस्मिन्नाक्षेपे समाधानमुक्तमित्यर्थ:। जीवचैतन्यमिति यथा जगत् ब्रह्म-संसृष्टं तथा जीवसंसृष्टं न भवति अतो न तस्य सर्वज्ञत्वप्रसक्तिरित्यर्थ:। ननु यथा जीवस्य घटादिविषयै: सम्बन्धाभाव: तथान्त:करणादिनापि सम्बन्धाभावस्तुल्य:। उपादानत्वाभावादेव तथा च अन्त:करणादे वृत्तिं विनैव जीवचैतन्यरूपसाक्षिभास्यत्वं न स्यादित्याशङ्क्य उपादानत्वाभावेऽपि जीवचैतन्यस्य अन्त:करणादिना तादात्म्यसम्बन्धे दृष्टान्तमाह यथा सर्वगतमिति संसृज्यत इति अतो न अन्त:करणादे: साक्षिभास्यत्व-विरोध इति भाव:। चक्षुरादि वैयर्थ्यप्रसङ्गं परिहरति तथा च इत्यादिना। तथा च इत्यस्य जीवस्य स्वतो विषयसम्बन्धाभावे सतीत्यर्थ:। अन्त:करणपरिणामस्य सहसा विषयव्याप्तौ दृष्टान्त: चक्षूरश्मिरिवेति। तमिति परिणाममित्यर्थ:। गोचरयतीति जीवचैतन्यमितिशेष:। विषयदेशे सतोऽपि जीवचैतन्यस्य स्वतो विषयावभासकत्वं नास्ति तस्यैव तु वृत्त्यारूढस्य तदस्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह केवलाग्नीति। तत्प्रकाश्यत्वमित्यत्र तत्पदं जीवचैतन्यपरम्। ननु जीवचैतन्यस्य विषयदेशे सतोऽपि विषयै: संसर्गाभावात् न तत्प्रकाशकत्वं वृत्त्या तयो: संसर्गलाभे च तत् प्रकाशकत्वमिति किमिति परिह्रियते जीवचैतन्यस्य सर्वगतत्वेन सत्यपि विषयसंसर्गे बिम्बभूतचैतन्यवत्स्यावृतत्वादेव न विषयप्रकाशकत्वमिति प्रतिपादनेन अपि जीवस्य सर्वज्ञत्व-

वृत्त्युपारूढस्य तत् प्रकाशकत्वं युक्तम्। यद्वा अन्तःकरणोपाधित्वेन जीवः परिच्छिन्नः अतः संसर्गाभावान्न घटादिकमवभासयति वृत्तिद्वारा तत्संसृष्टविषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तौ तं विषयं प्रकाशयति। अथवा जीवः सर्वगतोऽपि अविद्यावृतत्वात् स्वयमपि अप्रकाशमानतया विषयानवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तत्रैव अभिव्यक्तस्तमेव

प्रसङ्गादेः परिहारसम्भवादिति चेत् न। ब्रह्म न जानामीत्यनुभवबलात्तस्यावृतत्वेऽपि मां न जानामीत्यनुभवाभावेन जीवचैतन्यस्यावृतत्वासम्भवादिति भावः। जीवचैतन्यस्य अन्तःकरणोपाधिकतया परिच्छिन्नत्वपक्षे सर्वज्ञत्वापत्तिशङ्कैव नास्ति तस्य विषयैः सह स्वतः सम्बन्धाभावेन वृत्तिं विना तत्प्रकाशकत्वासम्भवादिति।

परिहारान्तरमाह यद्वेति। अत इति परिच्छिन्नत्वात् इत्यर्थः। तत्संसृष्टेति वृत्तिद्वारा वृत्तिमदन्तःकरणसंसृष्टं यद्विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यं तस्य अन्तःकरणोपाधिकजीवचैतन्येन सह अभेदाभिव्यक्तौ सत्यां स जीवस्तं विषयं प्रकाशयति इत्यर्थः। अविद्याप्रतिबिम्बो जीव इति प्रथमपक्षमेवाश्रित्य जीवस्योपादानत्वाभावेऽपि घटादिविषयैः सह संसर्गमभ्युपेत्य परिहारमाह अथ वेति। सर्वगतोऽपीति उपलक्षणञ्चैतत् विषयसंसृष्टोऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् इतरथा विषयसंसर्गाभावादेव जीवस्य विषयप्रकाशकत्वाभावोपपत्तौ तस्यावृतत्व

विषयं प्रकाशयति। एवं च चिदुपरागार्थत्वेन विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वेनावरणाभिभवार्थत्वेन वा वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य तत्संसृष्टविषयमात्रावभासकत्वाज्जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमपि उपपद्यत इति।

कल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति बोध्यम्। न च मां न जानामीत्यनुभवाभावात् कथं तस्यावृतत्वं सिध्येदिति वाच्यम्? अन्तःकरणोपहितजीवचैतन्यस्यैव मामित्यनुभवविषयतया व्यापकजीवचैतन्ये अन्तःकरणावच्छेदेन तदभावेऽपि विषयदेशे तस्यावृतत्वकल्पने बाधकाभावात् सर्वगतत्वेन रूपेण मां न जानामि इत्यनुभवसत्त्वात् च इति भावः। स्वयमपि इति विषयास्तावत् जड़त्वात् स्वतो न प्रकाशन्ते। जीवस्तु स्वप्रकाशतया प्रकाशमानोऽपि आवृतत्वात् अप्रकाशमान इति वक्तुमपिशब्दः यद्वापि शब्दोऽवधारणार्थः। तथाच आवृतत्वात् स्वयमेव अप्रकाशमानतया इत्यर्थः। वृत्त्युपरागात् इति विषयविशेषे वृत्त्युपरागे सति विषयदेशस्थजीवचैतन्यस्यापि वृत्त्युपरागो भवति तेन जीवचैतन्यगतस्य आवरणस्य तिरोधानं भवति तथाच जीवचैतन्ये यो वृत्त्युपरागः स आदिपदार्थः। तमेवेति विषयविशेष एवेत्यर्थः। तमेवेति नान्यं विषयमतो न सर्वज्ञत्वप्रसङ्ग इति भावः। इममेव भावं प्रकटयति एवं चेति जीवचैतन्यस्य वृत्तिं विना विषयानवभासकत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः। तत् संसृष्टेति वृत्तिसंसृष्टेत्यर्थः। किञ्चिज्ज्ञत्वमपीति अनुभवसिद्धं किञ्चिज्ज्ञत्वम् अनुभवसिद्धासर्वज्ञत्वादिति भावः। तथाच चक्षुराद्यनुविधानं चेत्यपिशब्दार्थः।

(वृत्त्या सह विषयस्य सम्बन्धनिरूपणम्।)

अथ प्रथमपक्षे सर्वगतस्य जीवस्य वृत्त्याधीनः को विषयोपरागः। वृत्त्यापि हि पूर्वसिद्धयोः निष्क्रिययोः जीवविषयचैतन्ययोस्तादात्म्यस्य संयोगस्य वा न भवत्याधानम् अत्र केचिदाहुः। विषयविषयिभावसम्बन्ध एवेति।

आक्षिपति अथेति। उक्तपक्षेषु मध्ये इत्यर्थः। क इति स्वरूपलक्षणो वा तादात्म्यलक्षणो वा संयोगलक्षणो वेति किं शब्दार्थः। तत्र न तावदाद्यो वृत्त्यधीनः जीवचैतन्यस्य सर्वगतत्वेन विषयदेशगतजीवचैतन्यविषययोः स्वरूपात्मकसम्बन्धस्य वृत्तिं विनापि सिद्धत्वादित्याशयेन सर्वगतस्य इत्युक्तं द्वितीयतृतीयौ क्रमेण दूषयति वृत्त्यापीति। लोके ययोः पदार्थयोः तादात्म्यमनुभूयते तयोरादित आरभ्यैवानुभूयते न तु मध्ये आगन्तुकमित्याशयेनाह पूर्वसिद्धयोरिति। संयोगस्य अन्यतरकर्मजत्वमुभयकर्मजत्वं वा वक्तव्यम्। तदुभयं प्रकृते न सम्भवतीत्याह निष्क्रिययोरिति। न च सुवर्णादौ द्विविधकर्माभावेऽपि तेजःपार्थिवभागयोः संयोगो दृष्ट इति वाच्यम्? तथा विषयचैतन्ययोरादित आरभ्य संयोगाभ्युपगमे तस्य वृत्त्यधीनत्वप्रतिपादनविरोधादिति भावः। वृत्त्याप्याधानं न सम्भवतीति सम्बन्धः जीवचैतन्यस्यानुपादानतया निरवयवतया च विषयजीवचैतन्ययोः तादात्म्यसंयोगौ स्वतो नस्त एवं वृत्त्यापि तयोराधानं न सम्भवतीत्यपि शब्दार्थः। आधानमुत्पादनमिति बोध्यम्। विषयदेशे सन्निहितस्य जीवचैतन्यस्य वृत्त्युत्पत्तेः पूर्वं विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धो नाभूत् तदुत्पत्त्यन-

अन्ये तु विषयविषयिभावमात्रनियामिका वृत्तिश्चेद्दृत्तिनिर्गतताया अप्यैन्द्रियकवृत्तेस्तन्नियामकत्वं नातिप्रसङ्गावहमिति तन्निर्गमाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेः स माऽभिसंहितः किं तु विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नाया वृत्तेर्विषयसंयोगे तस्यापि तद्द्वारकः परम्परासम्बन्धो लभ्यत इति स एव चिदुपरागोऽभिसंहित इत्याहुः।

अपरे तु साक्षादपरोक्षचैतन्यसंसर्गिण एव सुखादेरापरोक्ष्यदर्शनादपरोक्षविषये साक्षात्

न्तरं स जायते तस्य अतिरिक्तस्य अनिर्वचनीयस्य सम्भवादित्याशयेनाह अत केचिदाहुरिति। न तु स्वरूपसम्बन्धस्य वा तादात्म्यस्य वा संयोगस्य वा वृत्त्यधीनत्वमुपेयते येन उक्तदोषः स्यादित्येवकारार्थः।

परोक्षस्थले अनुमित्यादिवृत्त्युपहितजीवचैतन्यस्यानुमेयादिविषयैः सह विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धस्य वृत्तिनिर्गमनं विनापि सिद्धान्ते स्वीकाराद्वृत्तिनिर्गमनमुपगच्छतां विवरणकाराणामयं सम्बन्धो नाभिप्रेत इत्याह विषयविषयिभावमात्र इति। परोक्षस्थलसाधारणविषयविषयिभाव इत्यर्थः। तन्नियामकत्वमिति विषयविषयिभावसम्बन्धः तच्छब्दार्थः वृत्तिनिर्गमनाभावेऽपि यद्विषयावृत्तिर्जीवस्य स एव तस्य प्रकाश्यो नान्य इति नियमसिद्धेर्विषयान्तरप्रकाश्यकत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्गो नास्तीत्यर्थः। संयोगादेरपि निरस्तत्वात् कः सम्बन्धस्तदभिमत इति पृच्छति किन्त्विति। अभिमतं

संसर्ग एष्टव्य: तस्माद् वृत्तेर्विषयसंयोगे वृत्तिरूपावच्छेदकलाभात् तदवच्छेदेन तदुपादानस्य जीवस्यापि संयोगजसंयोग: सम्भवति कारणाकारणसंयोगात् कार्य्याकार्य्यसंयोगवत् कार्य्याकार्य्यसंयोगात् कारणाकारणसंयोगस्यापि युक्तितौल्येनाभ्युपगन्तुं युक्तत्वादित्याहु:।

सम्बन्धमाह विषयसन्निहितेति। विषयव्यापितया उत्पन्नां वृत्तिं प्रति विषयसन्निहितजीवचैतन्यस्याधिष्ठानतया वृत्तेस्तत् तादात्म्यं बोध्यम्। तस्यापि इति विषयासन्निहितजीवचैतन्यस्यापि विषयावभासकत्वेनाभिमतस्य विषयेण सह वृत्तिविषयसंयोगद्वारक: परम्परासम्बन्ध: विषयसंयुक्तवृत्तितादात्म्यलक्षणो लभ्यत इत्यर्थ:। उक्तसम्बन्धस्य वृत्तिनिर्गमनं विना असम्भवात् तन्निर्गमनं विवरणाचार्य्यैरुक्तमिति भाव:। सुखादेरान्तरपदार्थस्यापरोक्षत्वे तत्प्रकाशकजीवचैतन्येन सह तस्य साक्षात्सम्बन्ध: प्रयोजकत्वेन क्लृप्त: एवं वाह्यघटादीनामापरोक्ष्येऽपि साक्षात्सम्बन्ध एषितव्य: अन्यथा विषयापरोक्ष्ये क्वचित् साक्षात्सम्बन्ध: क्वचिच्च परम्परासम्बन्ध: प्रयोजक इति वैरूप्यापत्ते: सम्भवति साक्षात्सम्बन्धे परम्परासम्बन्धकल्पनायोगाच्च तस्मात् नायमस्याचार्य्याभिमत: सम्बन्ध: इत्याह अपरे त्विति।

तस्मादिति। परम्परासम्बन्धस्य अनभिमतत्वादित्यर्थ:। वृत्तेरिति वृत्तेर्विषयेण संयोगे सति वृत्त्युपादानजीवचैतन्यस्यापि विषयेण सह संयोगजसंयोग: सम्भवति एतदुक्तं भवति जीवचैतन्यस्य वृत्ति: कार्य्यम् अकार्य्यं विषय: वृत्तेर्जीवचैतन्यमुपादानकारणं तस्या वृत्तेर्विषयो नोपादान-

एकदेशिनस्तु अन्तःकरणोपहितस्य विषयावभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनमेव चिदुपरागोऽभिसंहितः सर्वगततया सर्वविषयसन्निहितस्यापि जीवस्य तेन रूपेण विषयावभासकत्वे तस्य साधारणतया पुरुषविशेषापरोक्ष्यव्यवस्थित्ययोगेन तस्यान्तःकरणोपहितत्वरूपेणैव विषयावभासकत्वात्। एवं च विषयापरोक्ष्ये आध्यासिकसम्बन्धो नियामक इति सिद्धान्तोऽपि संगच्छते। न च एवं द्वितीयपक्ष-

---

कारणं तथाच वृत्तिविषययोर्जीवचैतन्यं प्रति कार्य्याकार्य्ययोः संयोगाज्जीवचैतन्यविषययोर्वृत्तिं प्रति कारणाकारणयोः संयोगोऽत्र संयोगजसंयोगो विवक्षित इति। ननु कायप्रतिकारणभूतहस्तस्य तं प्रत्येवाकारणभूततरुणा संयोगात् हस्तकार्य्यकायस्य हस्ताकार्य्यतरुणा सह संयोगो उपेयते हस्ततरुसंयोगदशायां तरौ हस्तावच्छेदेन तरुः कायसंयुक्त इत्यनुभवादित्याशयः प्रकृतेऽपि घटादौ विषये वृत्तिसंयोगदशायां घटे वृत्त्यवच्छेदेन घटः स्फुरतीति जीवचैतन्यसंसृष्टत्वानुभवादित्याशयेनाह कारणाकारणेति। युक्तितौल्येनेति उभयत्र कल्पनायामनुभवरूपाया युक्तेः तुल्यत्वेन इत्यर्थः।

ननु विषयदेशे सन्निहितस्यापि जीवचैतन्यस्य वृत्त्युपादानत्वं विवरणाचार्य्याणामभिमतं न भवति जीवस्यान्तःकरणा-

साङ्ख्यै जीवस्य सर्वगतत्वे प्रथमः पक्षः परिच्छिन्नत्वे द्वितीय इत्येव तयोर्भेदादित्याहुः।

मुपादानत्वाभावेऽपि सास्नादिमद्व्यक्तौ गोत्वसामान्यस्य इव स्वभावादेव जीवस्यान्तःकरणादौ सम्बन्ध इत्यस्यार्थस्य एवं विषयासङ्गपि जीवः स्वभावादन्तःकरणेन संसृज्यत इत्यत्र प्राग्विवरणमतत्वेन प्रतिपादितत्वात् ततश्च जीवचैतन्यस्य वृत्तिं प्रति उपादानकारणत्वाभावे सति उक्तसम्बन्धो न सिध्यतीति संयोगजसंयोगोऽपि नाचार्य्यसम्मत इति अस्वरसादाह एकदेशिनस्विति। घटादिविषयावभासकजीवचैतन्यस्य घटादिना विषयेण सह तादात्म्यसम्बन्धसम्पादनमेव चिदुपरागत्वेनाभिमतमित्यर्थः। ननु वृत्त्यापि पूर्वसिद्धयोर्विषयजीवचैतन्ययोस्तादात्म्यस्य न सम्भवत्याधानमिति प्रागुक्तत्वात् कथं तत्सम्पादनमत आह विषयतादात्म्यापन्नेति। विम्बभूतब्रह्मचैतन्यस्य घटादिविषयोपादानतया ब्रह्मविषययोस्तादात्म्यं प्रागेव सिद्धं तथा च विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्येन सह विषयावभासकजीवचैतन्यस्य वृत्तिकृता भेदाभिव्यक्तौ सत्यां जीवचैतन्यस्य विषयतादात्म्यं वृत्त्यधीनतया लभ्यते अभेदाभिव्यक्तिप्रकारश्च वक्ष्यते अतो न तादात्म्यसम्पादनानुपपत्तिरिति भावः। विषयावभासकजीवचैतन्यस्य अन्तःकरणोपहितस्येति यद्विशेषणं दत्तं तस्य प्रयोजनमाह सर्वगततयेति। तेनेति सर्वगतत्वेन इत्यर्थः। तस्येति जीवस्य इत्यर्थः। साधारणतयेति सर्वपुरुषसाधारणतयेत्यर्थः। पुरुषपदं प्रमातृपरम् अविद्याप्रतिविम्बो जीव इति पक्षे जीवभेदाभावादयोगेन तस्येति जीवस्येत्यर्थः। तथाच सर्वगतमपि जीवचैतन्यं यस्य पुरुषस्यान्तःकरणोपहितं सत् यमर्थमवभासयति सोऽर्थ-

स्तस्यैव अपरोक्षो नान्यस्येति व्यवस्थितिसिद्धये अन्तःकरणोप- हितत्वविशेषणं वाच्यमित्यर्थः। एकदेशिमते लाभमाह एव- स्येति। विषयावभासकजीवचैतन्यस्य वृत्त्या विषयतादात्म्यस- म्पादनोपगमे सति इत्यर्थः। आध्यासिकेति। अध्याससिद्धतादा- त्म्यसम्बन्ध इत्यर्थः। न च एवमिति। सम्बन्धार्था वृत्तिरिति प्रथमपक्षेऽपि वृत्त्या भेदाभिव्यक्त्युपगम इत्यर्थः। साङ्कर्यं परि- हरति जीवस्येति। जीवस्य सर्वगतत्वमते सम्बन्धार्था वृत्तिरिति प्रथमपक्षः जीवस्यान्तःकरणोपाधिकतया परिच्छिन्नत्वमते अभेदाभिव्यक्त्यर्था वृत्तिरिति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः। अयं भावः। प्रथमद्वितीयपक्षयोरुभयोर्वृत्तिकृता भेदाभिव्यक्तिसाम्येऽपि प्रथ- मपक्षे वृत्तिरभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयावभासकजीवचैतन्यस्य विषयेण सह तादात्म्यसम्बन्धसम्पादनार्था द्वितीयपक्षे तु वृत्ति- र्विषयावभासकजीवचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्येन अभेदाभि- व्यक्त्यर्थैवेति न पक्षयोः साङ्कर्यमिति यद्वा प्रथमपक्षे जीवस्य व्यापकतया विषयदेशे सदा सन्निहितस्यैव विषयावभासक- जीवचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्था वृत्तिः द्वितीयपक्षे तु जीवस्य परिच्छिन्नतया वृत्तिस्तस्य विषयसन्निधिं सम्पाद्य विषयाधिष्ठानं ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्ति- मपि सम्पादयतीति तयोः पक्षयो रसाङ्कर्यमयं परिहारो मूले सर्वगतत्वपरिच्छिन्नत्वपदाभ्यां सूचितः पूर्वपरिहारस्तु प्रथमपक्षद्वितीयपक्षपदाभ्यां सूचितः सम्बन्धार्था वृत्तिरिति प्रथमपक्षे सम्बन्धस्योद्देश्यत्वावगमादभेदाभिव्यक्त्यर्था वृत्तिरिति द्वितीयपक्षेऽभेदाभिव्यक्तेरेव उद्देश्यत्वावगमादिति। अत्र मते विवक्षितविवेकेन वृत्तेरभेदाभिव्यक्तिरेव प्रयोजनं प्रथमद्वि- तीयपक्षयोः पर्यवस्यतीति तयोः साङ्कर्यं दुर्वारमित्यभि- प्रेत्य आदावेव एकदेशिन इत्युक्तमिति मन्तव्यम्। वस्तुतस्तु

[अभेदाभिव्यक्तिस्वरूपनिरूपणम्।]

अथ द्वितीयपक्षे केयमभेदाभिव्यक्तिः। केचिदाहुः। कुल्याद्वारा तटाककेदारसलिलयोरिव विषयान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ययोर्वृत्तिद्वारा एकीभावोऽभेदाभिव्यक्तिः। एवं च यद्यपि विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमेव विषयप्रकाशकं तथापि

सम्बन्धार्था वृत्तिरिति वदतामाचार्याणामयमभिप्रायः विषयावभासकत्वेनाभिमतस्य जीवचैतन्यस्य विषयेण घटादिना सह व्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणसम्बन्धस्तत्तद्विषयसंसृष्टवृत्त्यधीनोऽत्र विवक्षितः तथाहि अन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वत एव चैतन्याभिव्यञ्जनसमर्थं घटादिकं तु तथा न भवति अस्वच्छद्रव्यत्वात् घटादिविषयव्याप्तया तु वृत्त्या तत्र विद्यमानमस्वच्छत्वमभिभूय चैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यता आधीयते तदुक्तं विवरणाचार्यैरेव अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति दृष्टं च अस्वच्छस्यापि स्वच्छद्रव्यसंसर्गात् प्रतिविम्बग्राहित्वयोग्यत्वं यथा कुड्यादेर्जलसंयोगकाले प्रतिविम्बग्राहित्वं घटादेः स्वसन्निहितजीवचैतन्यव्यञ्जकत्वं च तत्प्रतिविम्बग्राहित्वं चैतन्यस्यापि व्यङ्ग्यत्वं तत्र प्रतिविम्बितत्वमेव एवंविधव्यङ्ग्यव्यञ्जकतालक्षणसम्बन्धार्थमेव वृत्तेर्निर्गमनमुक्तं विवरणे तथा च वृत्त्या वहिर्निर्गततया विषयचैतन्ययोर्यथोक्तसम्बन्धे सम्पादिते सति घटादौ प्रतिविम्बितं तत्र च जीवचैतन्यं तमवभासयतीति।

द्वितीयपक्षमाक्षिपति अथेति। केयमिति अभेदाभिव्यक्त्यर्था वृत्तिरिति द्वितीयपक्षो हि जीवस्य परिच्छिन्नत्वमत इत्युक्तम्

तस्य वृत्तिद्वारैकीभावेन जीवित्वं सम्पन्नमिति जीवस्य विषयप्रकाशोपपत्तिरिति ।

अस्मिन् मते अन्तःकरणोपाधिकस्य जीवस्य विषयावच्छिन्न-बिम्बभूतब्रह्मचैतन्यस्य च वृत्त्या भेदाभिव्यक्तिर्न सम्भवति अख-ण्डाकारवृत्तेरिव घटादिगोचरवृत्तेरुपाधिनिवर्त्तकत्वाभावेन भेदकोपाध्योरन्तःकरणविषययोः सतोर्जीवब्रह्माभेदाभिव्यक्तेर-योगादित्यर्थः । व्यावर्त्तकोपाध्योः सत्त्वेऽपि तयोरेकदेशस्थसम्पत्तौ तद्बलादभेदाभिव्यक्तिः सम्भवति लोके तथा दर्शनादिति परि-हरन्ति केचिदाहुरिति । केदारः शस्यनिष्पत्तिस्थानं तथा च तड़ाकस्थसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारस्थसलिलस्य च अभेदाभि-व्यक्तिः यथा लोकप्रसिद्धा तथा अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूप-जीवस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य च वृत्तिद्वारा भेदाभिव्यक्ति-र्भवति वृत्तेर्विषयदेशस्थत्वे सति वृत्तिवृत्तिमतोरभेदेन जीवो-पाध्यन्तःकरणस्यापि विषयदेशस्थत्वसिद्धिरित्यर्थः । एवञ्चेति अभेदाभिव्यक्तेः सम्भावितायामित्यर्थः । ननु जीवचैतन्यस्य विषयावभासकत्वं न सम्भवति तस्य विषयं प्रति उपादानत्वाभा-वेन तादात्म्यसम्बन्धाभावात् न च ब्रह्मचैतन्यमेव विषयावभा-सकमस्तु तस्योपादानतया साक्षादेव तादात्म्यसम्बन्धलाभादिति वाच्यम् ? तथा सति आलोकेन घटः प्रकाशित इतिवत् मया घटोऽवगत इति जीवचैतन्यस्यैव घटप्रकाशकत्वावगमविरोधा-दिति मत्वा पुनः शङ्कते अभेदाभिव्यक्तिप्रयोजनं वक्तुं यद्यपि इति विषयप्रकाशकमिति इति वक्तव्यं तादात्म्यसम्बन्धलाभा-दिति शेषः । न जीवचैतन्यमित्येवकारार्थः तथा च मया-यमवगतो घट इत्यनुभवविरोध इति भावः । परिहरति तथा-पीति । तस्येति तादात्म्यसम्बन्धेन विषयावभासकब्रह्मचैतन्यस

अन्ये त्वाहुः। बिम्बस्थानीयस्य विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बभूतेन जीवेनैकीभावो नाभेदाभिव्यक्तिः व्यावर्त्तकोपाधौ दर्पण इव जाग्रति तयोरैकीभावायोगात्। वृत्तिकृताभेदाभिव्यक्त्या विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वप्राप्तौ ब्रह्मणस्तदा तद्विषयसंसर्गाभावे तद्द्रष्टृत्वासम्भवे सति तस्य

वृत्तिद्वारान्तःकरणोपहितत्वप्राप्तौ जीवेन एकीभावाज्जीवत्वं सम्पन्नमिति ब्रह्मचैतन्यस्य यद्विषयावभासकत्वं तज्जीवस्यैव इति प्राप्त्या नानुभवविरोध इत्यर्थः।

दर्पण इवेति दर्पणे प्रतिबिम्बदशायां बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदाभिव्यक्तिर्नास्तीति तयोस्तदानुभवात् तथा प्रकृतेऽपि विषयादिरूपभेदकोपाधौ सति सा न सम्भवतीत्यर्थः। ननु तत्त्वसाक्षात्कारेण अशेषोपाधिनिवृत्तौ या दृश्यभेदाभिव्यक्तिस्तादृशी अत्र न विवक्षिता किन्तु क्षीरनीरयोरेकपात्रस्थयोरिव वृत्तिद्वारा अन्तःकरणविषययोः एकदेशस्थत्वप्राप्तौ तन्मात्रप्रयुक्ता तदवच्छिन्नचैतन्ययोरौपचारिकी अभेदाभिव्यक्तिर्विवक्षिता अस्यां च अभेदाभिव्यक्तौ न व्यावर्त्तकोपाधिसत्त्वप्रयुक्तो विरोधोऽस्ति दर्पणे मुखप्रतिबिम्बदशायामपि मम मुखमेव दर्पणे भातीति बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदाभिव्यक्तिदर्शनात्। अस्मिन् मतेऽपि इत्थमेव निर्वाहः कर्त्तव्यः न हि अन्तःकरणतद्वृत्तिप्रतिबिम्बयोरभेदाभिव्यक्तिः मुख्या सम्भवति वृत्तिवृत्तिमतोः कार्य्यकारणभावापन्नयोरैक्यायोगेन तत्प्रतिबिम्बयोरैक्यायोगात् ऐक्ये वा एवञ्चेति इत्यादिना प्रमा-

सर्वज्ञत्वाभावापत्तेश्च। किं तु विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बं समर्पयतीति तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनैकीभावः। एवं च अन्तःकरणतद्वृत्तिविषयावच्छिन्नचैतन्यानां प्रमातृप्रमाणप्रमेयभावेन असङ्करोऽपि उपपद्यते।

वादीनामस्मिन् मते साङ्कर्य्याभावोपपादनविरोधादिति अस्वरसादाह वृत्तिकृता भेदाभिव्यक्त्येति तदा तद्विषयेति। विषयावच्छिन्नब्रह्मणो जीवत्वप्राप्तौ तस्येश्वरत्वनिवृत्तिरवश्यं वाच्या चैतन्ये एकावच्छेदेन जीवत्वेश्वरत्वयोरसम्भवात् तथा च तदा जीवत्वदशायां ब्रह्मणस्तद्विषयसंसर्गाभावेन तद्द्रष्टृत्वं न सम्भवतीत्यर्थः। तस्येत्यनन्तरं तदेत्यनुषङ्गः। ननु विषयाधिष्ठानचैतन्यस्य वृत्तिसंसर्गदशायाम् अन्तःकरणोपहितत्वप्रयुक्तजीवत्ववदविद्योपहितत्व प्रयुक्तमीश्वरत्वमपि अविरुद्धं तथा च बिम्बभूतेश्वरस्य तदापि सर्वज्ञत्वमक्षतम् अन्यथा अन्तःकरणाद्यधिष्ठानचैतन्यस्य तदुपाधिकत्वप्रयुक्तजीवत्वे सदा स्थिते सति बिम्बभूतब्रह्मणः सदा अन्तःकरणादिसंसर्गाभावेन तद्द्रष्टृत्वासम्भवे सति सर्वज्ञत्वाभावप्रसङ्गदोष इहापि मते तुल्य इत्यस्वरसं मनसि निधाय कीदृशी तर्हि त्वदभिमताभेदाभिव्यक्तिरिति पृच्छति किन्तु इति। तामाह विषयावच्छिन्नमिति अग्रभाग इति वृत्तिर्हृदयस्थ अन्तःकरणमारभ्य विषयपर्य्यन्तमविच्छिन्नकौस्तुभमण्यादि प्रभावत् दीर्घीभावमापन्ना तिष्ठति तस्या वृत्तेर्विषयसंसृष्टो भागो

न च वृत्त्युपहितचैतन्यस्य विषयप्रमात्वे तस्य विषयाधिष्ठानचैतन्यस्येव विषयेणाध्यासिकसम्बन्धाभावाद्विषयापरोक्षे आध्यासिकसम्बन्धस्तन्त्रं न स्यादिति वाच्यम्। विषयाधिष्ठानचैतन्यस्येव विषयेणावच्छिन्नस्य वृत्तौ प्रतिविम्बिततया तदभेदेन तत् सम्बन्धसत्त्वादिति।

ऽप्रभाग उच्यते तत्र यो ब्रह्मणः प्रतिविम्बः तस्य विषयप्रकाशकस्य जीवेन एकीभावः इह भेदाभेदाभिव्यक्तिर्विवक्षिता वृत्तिवृत्तिमतोः तादात्म्यरूपाभेदसत्त्वेन तत्प्रतिविम्बयोरभेदाभिव्यक्तिसम्भवादित्यर्थः। एवञ्चेति वृत्तिप्रतिविम्बस्य अन्तःकरणप्रतिविम्बात् वस्तुतो भिन्नस्यैव सतस्तदभेदेनाभिव्यक्तस्य विषयावभासकत्वे स्वीकृते सति इत्यर्थः। असङ्करोऽपि इति वृत्तिवृत्तिमतोः तादात्म्यात् तत् प्रतिविम्बयोरभेदाभिव्यक्तिवदसङ्करोऽपि उपपद्यत इत्यपिशब्दार्थः। मुखं दर्पणोपाधिनेव अन्तःकरणेनोपाधिना अवच्छिन्नं तत्प्रतिविम्बचैतन्यं प्रमातावृत्तिप्रतिविम्बचैतन्यं तयैवावच्छिन्नं प्रमाविषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं प्रमेयमिति तेषामसाङ्कर्यमुपपद्यते व्यावर्त्तकोपाधिसद्भावादित्यर्थः। अस्मिन् मतेऽसाङ्कर्यमुपपद्यते इत्युक्त्या पूर्वमते विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य जीवत्वप्राप्तिस्वीकारात् प्रमातृप्रमेयचैतन्ययोरसङ्कार्य्यं नोपपद्यत इति सूचितम्। वस्तुतस्तु पूर्वमतेऽपि न साङ्कर्य्यंजीवब्रह्मभेदकोपाधिसद्भावस्य तत्प्रयुक्ततया सर्वज्ञत्वादिव्यवस्थायाश्च प्राक् दर्शितत्वादिति मन्तव्यम्।

ग्रहते न चेति। तस्येति तस्य विषयेण आध्यासि-

अपरे त्वाहुः । बिम्बभूतविषयाधिष्ठानचैतन्य-मेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद्विषयप्रकाश-कमिति तस्यैव बिम्बत्वविशिष्टरूपेण भेदसद्भावे-ऽपि तदुपलक्षितचैतन्यात्मनैकीभावोऽभेदाभि-व्यक्तिः। न चैवं सति जीवब्रह्मसाङ्कर्य्यं न वा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वविरोधः बिम्बात्मना तस्य यथा-पूर्वमवस्थानादिति ।

कसम्बन्धाभावादिति सम्बन्धः प्रमारूपस्य वृत्तिप्रतिबिम्बस्य विषयोपादानत्वाभावेन तयोस्तादात्म्यासम्भवात् तथा च विषयापरोक्ष्ये आध्यासिकतादात्म्यसम्बन्धो नियामक इति सिद्धान्तविरोध इति शङ्काभिप्रायः बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदाभ्युपगमात् बिम्बचैतन्यस्य विषयेण सह यस्तादात्म्यसम्बन्धः स एव प्रमारूपप्रतिबिम्बस्यापि इति न अपसिद्धान्त इति परिहरति विषयाधिष्ठानेति । तदभेदेन इति प्रतिबिम्बचैतन्यस्य बिम्बाभेदेन इत्यर्थः ।

बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे सत्यपि कल्पितभेदसत्त्वात् बिम्बसम्बन्धस्य प्रतिबिम्बसम्बन्धत्वं नास्तीत्यस्वरसं साक्षात् पदेन सूचयन् अभेदाभिव्यक्तिं प्रकारान्तरेणाह अपरे त्वाहुरिति। भेदसद्भावेऽपि इति प्रतिबिम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपजीवेन सा इति शेषः। तदिति बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वाभ्यामुपलक्षितं शुद्धचैतन्यं तदात्मना इत्यर्थः। न च एवं सति इति उपलक्षितचैतन्यात्मना भेदाभिव्यक्त्यङ्गीकारे पूर्वोक्तं दोषद्वयं नास्तीत्यर्थः। अत्र इदं चिन्त्यम् उपलक्षितचैतन्यात्मना एकीभावो न

[आवरणाभिभवस्वरूपनिरूपणम्।]

अथ तृतीये पक्षे को नाम आवरणाभिभवः अज्ञाननाशश्चेत् घटज्ञानेनैव अज्ञानमूलः प्रपञ्चो निवर्त्तेतेति चेत् अत्र केचिदाहुः। चैतन्यमात्रावारकस्य अज्ञानस्य विषयावच्छिन्नप्रदेशे खद्योतादिप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेन एकदेशेन नाशो वा कटवत् संवेष्टनं वा भीतभटवदपसरणं वा अभिभव इति।

अन्ये तु अज्ञानस्यैकदेशेन नाशे उपादानाभावात् पुनस्तत्र कन्दलनायोगेन सकृदपगते

वास्तवाभेदः तस्य वृत्त्यनपेक्षत्वात् नापि व्यावहारिकाभेदः बिम्बप्रतिबिम्बभेदस्य व्यावहारिकत्वेन तत्समसत्ताकाभेदासम्भवान्नापि प्रातिभासिकाभेदः उपाध्यैकदेशस्थमात्रेण बिम्बप्रतिबिम्बयोस्तयोः प्रातिभासिकाभेदसम्भवेन तदर्थं चैतन्यमात्रोपलक्षणवैयर्थ्यादिति तृतीयपक्षमाक्षिपति।

अथेति निवर्त्तेतेति। अज्ञानस्य एकत्वादिति भावः। न तु निवर्त्तते अतो न अज्ञाननाशः आवरणाभिभवः। न च अन्यप्रकारः सम्भवति अनुपलम्भादिति भावः। अज्ञानैक्यमेव अवलम्ब्य परिहरति अत्र केचिदाहुरिति। चैतन्यमात्रे मात्रपदं साक्षिव्यतिरिक्तत्वचैतन्यपरं साक्षिण्यावरणाभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। एकदेशेन नाशो वेति तथा च तन्मूलप्रपञ्चस्य न निवृत्त्यापत्तिरिति भावः। प्रकारान्तरानुपलम्भोऽसिद्ध इत्याशयेनाह कटवदित्यादिना

समयान्तरेऽप्यावरणाभावप्रसङ्गान्निष्क्रियस्य अपसरणसंवेष्टनयोरसम्भवाच्च न यथोक्तरूपोऽभिभवः सम्भवति । अतश्चैतन्यमात्रावरकस्यापि अज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयावच्छिन्नचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यमेवाभिभवः । न च विषयावगुण्ठनपटवद्विषयचैतन्यमाश्रित्य स्थितस्य अज्ञानस्य कथं तदनावरकत्वं युज्यत इति शङ्क्यम् । अहमज्ञ इति प्रतीत्या अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यमाश्रयत एव तस्य तदनावरकत्वप्रतिपत्तेरित्याहुः ।

निवृत्तमावरणाभिभवं दूषयन् तं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति अन्ये तु इत्यादिना । पुनस्तत्रेति । विषयावच्छिन्नचैतन्ये आवरणोत्पत्त्ययोगेन इत्यर्थः । तत्तदिति तत्तद्विषयाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थं यद्विषयावच्छिन्नचैतन्यं तदनावारकत्वमित्यर्थः ।

ननु यथा घटं व्याप्य वर्त्तमानः पटस्तमावृणोति एव एवं विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यं व्याप्य वर्त्तमानमज्ञानमपि चैतन्यमावृणोत्येवेति तदनावारकत्वकल्पनमयुक्तमिति शङ्कते न चेति । अज्ञाने पटवैलक्षण्यस्य अनुभवसिद्धत्वाच्चैतच्चोद्यमवतरतीत्याह अहमिति तस्येति अज्ञानस्य इत्यर्थः जीवचैतन्याश्रितमपि अज्ञानं न तदावृणोति तस्य आवृतत्वे सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गादिति द्वराधिकरणभाष्ये साधितत्वात् साक्षिचैतन्यस्य अनावृततया वर्त्तमानत्वाच्चेति भावः ।

अपरे तु घटं न जानामीति घटज्ञानविरोधित्वेन घटज्ञाने सति घटाज्ञानं निवृत्तमिति तन्निवर्त्यत्वेन च अनुभूयमानं न मूलाज्ञानं शुद्धचैतन्यविषयस्य तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य च तस्य तथात्वायोगात्। किन्तु घटावच्छिन्नचैतन्यविषयमूलाज्ञानस्य अवस्थाभेदरूपमज्ञानान्तरमिति तन्नाश एवाभिभवः। न च एवमेकेन ज्ञानेन तन्नाशे तत्समानविषयाणां ज्ञानान्तराणाम् आवरणाभिभावकत्वानापत्तिः। यावन्ति ज्ञानानि तावन्ति अज्ञानानीत्यभ्युपगमादित्याहुः।

प्रपञ्चोपादानमूलाज्ञानापेक्षया अन्यदेव विषयावच्छिन्नचैतन्यावरकमज्ञानमिति घटादिज्ञानेन तन्निवृत्तावपि न प्रपञ्चनिवृत्तिप्रसङ्गः तेन प्रपञ्चमूलाज्ञानानिवृत्तेरिति मतं दर्शयति अपरे त्विति। अज्ञानभेदे मानमाह घटमिति विरोधित्वेन इति न जानामि इति अज्ञानानुभवाभिलापकशब्दे नञो विरोध्यर्थकत्वादभिलप्यानुभवोऽपि ज्ञानविरोधिविषयक एव न च न जानामि इति अनुभवो ज्ञानप्रागभावविषयक एव न तु भावरूपाज्ञानविषयक इति वाच्यम्? प्रागभावस्यैवासम्प्रतिपत्तेरिति भावः। तथात्वायोगादिति। घटावच्छिन्न-चैतन्य-विषयकत्वतज्ज्ञान-निवर्त्यत्वयोरयोगादित्यर्थः।

किन्तु अज्ञानान्तरमिति सम्बन्धः। अवस्थाभेदरूपमिति अस्य विशेषणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते न च एवमेकेन इत्यादि-

इमानि च अवस्थारूपाण्यज्ञानानि मूला-ज्ञानवदज्ञानत्वादनादीनीति केचित्।

व्यावहारिकौ जगज्जीवौ आवृत्य स्वाप्नौ जग-ज्जीवौ विक्षिपन्ती निद्रा तावदावरणविक्षेप-शक्तियोगात् अज्ञानावस्थाभेदरूपा तथा सुषुप्ता-

---

ग्रन्थः स्पष्टार्थः। ननु अवस्थाज्ञानानि किम् अनादीनि किंवा आदिमन्ति नाद्यः मानाभावात् न द्वितीयः अज्ञानमनादीति। सिद्धान्तविरोधादिति चेदत्र केचिदाद्यं पक्षं साधयन्तीत्याह इमानि चेति। अवस्थाज्ञानानि अनादीनि अज्ञानत्वात् मूला-ज्ञानवत् न च दृष्टान्तासिद्धः देवताधिकरणे मूलाज्ञानानादि-त्वस्य श्रुतिन्यायाभ्यां साधितत्वादिति भावः। न च अज्ञान-गतानादित्वे मूलाज्ञानत्वं प्रयोजकं न तु अज्ञानत्वमात्रमिति वाच्यम्। लाघवेन तन्मात्रस्यैव प्रयोजकत्वादिति भावः।

अवस्थाज्ञानान्यादिमन्तीति द्वितीयपक्षमन्ये साधयन्तीत्याह व्यावहारिकौ इत्यादिना। न च सिद्धान्तविरोधः अज्ञानादि-त्वाभ्युपगमस्य मूलाज्ञानविषयत्वादिति भावः। विमतान्यव-स्थाज्ञानानि आदिमन्ति अवस्थाज्ञानत्वात् निद्रावत् सुषुप्तिवत् चेत्यनुमानमभिप्रेत्य दृष्टान्तद्वये साधनसाध्ययोर्वैकल्यं प्रथमं परिहरति। व्यावहारिकाविति द्वैतावस्थापदं मूलाज्ञाने व्यभिचारवारणार्थम्। आवृत्येति जाग्रत्कालीनौ जगज्जीवौ यादृशौ प्रसिद्धौ न तादृशावेव स्वप्नकाले उपलभ्येते अतस्तयोः यथावदनुपलम्भादावरणं वक्तव्यमिति भावः। विक्षिपन्तीति सृजन्तीत्यर्थः।

अज्ञानावस्थाभेदरूपेति। अज्ञानस्य हि आवरणविक्षेप-

वस्थापि अन्तःकरणादौ विलीने सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शदर्शनान्मूलाज्ञानवत् सुषुप्तिकालेऽनुभूयमानाज्ञानावस्थाभेदरूपैव। तयोश्च जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे सत्येवोद्भवा-

---

श्रमित्वं लक्षणं तस्य स्वप्नकारणीभूतनिद्रायां सत्त्वादज्ञानत्वं तावत् सिद्धं निद्रायाः वक्ष्यमाणरीत्या सादित्वेन साक्षात् मूलाज्ञानत्वायोगात् तदवस्थाविशेषरूपत्वं सिद्धमिति प्रथमदृष्टान्तेन साधनवैकल्यमिति भावः। तथा सुषुप्तिकाले मूलाज्ञानवदनुभूयमाना सुषुप्त्यवस्थापि तथा अज्ञानावस्थाभेदरूपैवेति सम्बन्धः। ननु सुषुप्तिकाले मूलाज्ञानसुषुप्त्योरनुभवोऽसिद्धः तदा अहमज्ञः अहं स्वपिमीत्यनुभवादर्शनादिति नेत्याह सुखमहमिति परामर्शः स्मरणं तथा च उत्थितस्य दृश्यमानपरामर्शान्यथानुपपत्त्या तदा सुषुप्तिमूलाज्ञानयोरनुभवः साक्षिरूपः कल्प्यते। अहमुल्लेखे हि आत्मनि अन्तःकरणसंसर्गः प्रयोजकः तत्काले तस्य लीनत्वात् न अहमुल्लेख इत्याशयेनाह अन्तःकरणादौ विलीन इति चक्षुरादिकमादिपदार्थः सुषुप्तिस्वरूपसाधनार्थः। परामर्शकल्प्यसुषुप्त्यनुभवोपन्यासः सुषुप्तिकाले मूलाज्ञानाभावे सुषुप्तेः तदवस्थारूपत्वं न सिध्येदतः तदनुभवोपन्यासः तदा मूलाज्ञानसत्त्वसाधनार्थः। सुषुप्तेः तदवस्थारूपत्वं परिशेषादवगन्तव्यम्। सुषुप्तिकाले मूलाज्ञानातिरिक्तानामन्तःकरणादीनां विलीनत्वेन तस्यास्तदवस्थारूपत्वासम्भवादितिसूचनार्थं च अन्तःकरणादिविलयोपन्यासः। तथा च सुषुप्तिदृष्टान्तेऽपि न साधनवैकल्यमिति भावः।

दृष्टान्तद्वयेऽपि साध्यवैकल्यं परिहरति तयोश्चेति निद्रासु-

त्वादित्वमिति तद्वदन्यदपि अज्ञानमवस्थारूपं सादीत्यन्ये।

ननु अनादित्वपक्षे घटे प्रथममुत्पन्नेन एव ज्ञानेन सर्वतदज्ञाननाशो भवेत् विनिगमनाविरहात् तदवच्छिन्नचैतन्यावरकसर्वाज्ञाननाशे विषयप्रकाशायोगात् च अतः पाश्चात्यज्ञानानाम् आवरणाभिभावकत्वं तदवस्थमेव इति चेत्।

षुभयोरित्यर्थः। अन्यदपीति घटादिविषयावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानमपीत्यर्थः। अवस्थाज्ञानानां सादित्वपक्षे प्रथममुत्पन्नेन घटज्ञानेन तदुत्पत्तेः पूर्वं घटावरकत्वेन स्थिताज्ञानस्य नाशे सति पश्चादुत्पन्नमवस्थाज्ञानं पुनस्तमावृणोतीति व्यवस्था सिध्यति तेषाम् अनादित्वपक्षे तु सा न सिध्येदिति शङ्कते ननु इति। प्राथमिकघटज्ञानेन तदज्ञानानां सर्वेषां नाशोऽस्ति न वा द्वितीयं कल्पं दूषयति घट इति प्राथमिकज्ञानेन एकमेव अज्ञानं नश्यति नेतराणि इत्यत्र विनिगमकाभावात् सर्वाज्ञाननाशो वक्तव्यस्तथा च द्वितीयकल्पानुपपत्तिरित्यर्थः।

द्वितीयकल्प एव विनिगमकाभाववद्दोषान्तरमाह तदवच्छिन्नेति। एकावरणनाशेऽपि आवरणान्तराणां सत्त्वाद्विषयप्रकाशानुपपत्तिरित्यर्थः। एवं प्रथमकल्पं परिशेषयित्वा तं दूषयति अत इति प्रथमज्ञानेन सर्वाज्ञाननाशादित्यर्थः। तदवस्थमेवेति पाश्चात्यज्ञानानामावरणाभिभावकत्वसिद्धये. हि यावन्ति ज्ञानानि तावन्ति तन्निवर्त्यानि अज्ञानानीत्युपगम्यते तदभ्युपगमेऽपि प्रथमज्ञानेनैव सर्वाज्ञाननाशे सदोषस्तदवस्थ एवेत्यर्थः। यथा

अत्र केचिदाहुः। यथा ज्ञानप्रागभावानाम् अनेकेषां सत्त्वेऽपि एकज्ञानोदये एक एव प्रागभावो निवर्त्तते संशयादिजननशक्ततया तदावरणरूपेषु प्रागभावान्तरेषु सत्स्वपि विषयावभासस्तथैकज्ञानोदये एकमेवाज्ञानं निवर्त्तते अज्ञानान्तरेषु सत्स्वपि विषयावभास इति।

अन्ये तु आवृतस्य अपरोक्ष्यं विरुद्धम् एकज्ञानोदये च प्रागभावान्तरसत्त्वेऽपि यावत् विशेषदर्शनाभावकूटरूपम् आवरणं विशेषदर्शनात्

न्यायमते यावन्ति घटज्ञानानि तावन्तो घटज्ञानप्रागभावाः सन्ति तत्र प्रथमेन ज्ञानेन एक एव ज्ञानप्रागभावो निवर्त्तते अन्ये यथापूर्वं सन्त्येव तेषां सत्त्वेऽपि विषयप्रकाशस्तोपेयते तैरेव-मत्रापि योजनीयमिति परिहरति।

अत्र केचिदाहुरिति। ननु दृष्टान्तो विषमः ज्ञानप्रागभावस्यानावरकत्वात् भावरूपाज्ञानस्य च विषयावरकत्वात् आवरणसत्त्वे च न विषयप्रकाशोपपत्तिरिति नेत्याह संशयादीति। विपर्य्यय आदिपदार्थः। सिद्धान्ते भावरूपाज्ञानस्यावरकत्वं हि अज्ञातत्वाभिमते वस्तुनि संशयादिजननसमर्थत्वं तच्च परमते ज्ञानप्रागभावरूपाज्ञानस्यापि समानं ततो न दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः एकमेवेति फलबलादिति भावः।

ननु अज्ञातत्वपक्षे इत्यादिग्रन्थेन कृतावपि प्रकारान्तरेण समाधानमाह अन्ये त्विति। अस्य वदन्तीत्यनेन सम्बन्धः।

तत् नास्तीति मन्यमाना वदन्ति। यदा यद्ज्ञानम् आवृणोति तदा तेन ज्ञानेन तस्य एव नाशः सर्वं च सर्वदा न आवृणोति वैयर्थ्यात् किन्तु आवरकाज्ञाने वृत्त्या नाशिते तदुपरिस्थमपरमेऽज्ञानान्तरम् आवृणोति। न च एवं सति ब्रह्मावगमोत्पत्तिकालेऽनावरकत्वेन स्थितानाम् अज्ञानानां ततोऽपि अनिवृत्तिप्रसङ्गः। तेषां साक्षात् तद्विरा-

पूर्वपरिहारे अन्येषामभिप्रेतमस्वरसं दर्शयति आवृतस्येति। आवृतस्यापि पर्वतोयदहनादेः सिद्धान्ते परोक्षज्ञानाङ्गीकारात् अपरोक्षज्ञानमित्युक्तं यावदिति स्थाण्वादौ संशयादिविरोधिदर्शनप्रागभावमात्रं न संशयादिजननसमर्थं स्थाणुरयमिति निश्चयदशायामपि तत्समानविषयकनिश्चयान्तरप्रागभावसत्त्वेन तदा पुरुषत्वस्मृतिमतः पुनरपि संशयप्रसङ्गात् किन्तु संशयादिसमानविषयकनिश्चयानां यावन्तः प्रागभावाः तावतां समुदायः संशयादिजननसमर्थतया परमते विषयावरणत्वेन वाच्यः। एकनिश्चयकाले च यावद्विशेषदर्शनाभावकूटरूपस्य परमते आवरणत्वेन सम्मतस्य विशेषादर्शनस्य अभावात् न पुनः संशयादिप्रसङ्गः। न वा प्रथमघटादिज्ञानकाले परमते विषयप्रकाशानुपपत्तिः आवरणत्वाभिमतप्रागभावकूटाभावात् तस्मात् आवृतस्यापि विषयस्य प्रमाज्ञानसमये प्रकाशः सम्भवतीत्यत्र न अयं दृष्टान्तः सम्भवतीत्यर्थः। न च एवमिति सर्वदा सर्वेषामवस्थाज्ञानानामावरकत्वाभावे सति इत्यर्थः। ततोऽपि इति ब्रह्मावगमादपि इत्यर्थः। निवृत्त्या भावप्रसङ्गे हेतुरनावरकत्वेन स्थितिः यदि ब्रह्मावगमोत्पत्तिकाले मूलाज्ञानवदवस्थाज्ञाना-

धित्वाभावेऽपि तन्निवर्त्त्यमूलाज्ञानपरतन्त्रतया अज्ञानसम्बन्धादिवत् तन्निवृत्त्युपपत्तेः। एतदर्थमेव तेषां तदवस्थाभेदरूपतया तत्पारतन्त्र्यमिष्यत इति।

न्यपि ब्रह्मचैतन्यं विषयप्रदेशेषु आवृत्य तिष्ठेयुः तदा ब्रह्मावगमेन तत्समानविषयकमूलाज्ञानस्येव चैतन्यावरकत्वेन स्थितानामवस्थाज्ञानानामपि निवृत्तिः स्यात्। समानविषयकत्वाविशेषात् तेषां तदनावरकत्वेन स्थितौ तु निवृत्तिर्न भवति तत्समानविषयकत्वाभावादित्यर्थः। ततश्च विदेहकैवल्येऽपि तेषामनुवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः। एवं सत्यनिवृत्तिप्रसङ्ग इति न चेति सम्बन्धः। तत्र हेतुमाह तेषामिति। अत्र द्वितीयतृतीयतच्छब्दौ ब्रह्मावगमपरौ चतुर्थतच्छब्दो मूलाज्ञानपरः यथा ज्ञाननिवृत्तौ चैतन्याज्ञानयोः सम्बन्धो निवर्त्तते तस्य सम्बन्धस्याज्ञानपरतन्त्रत्वात् तद्वदित्यर्थः।

ननु अवस्थाज्ञानानां मूलाज्ञानपरतन्त्रत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याह एतदर्थमेवेति।

यथा संसारस्य अज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तिसिद्धये तन्मूलकतया संसारस्य तत्पारतन्त्र्यं कल्प्यते तद्वत् प्रकृतेऽपि इति भावः। यदुक्तम् अवस्थाभेदरूपमिति विशेषणस्य प्रयोजनं वक्ष्यत इति तदत्र दर्शितमिति मन्तव्यम्। ननु अनादित्वपक्ष इत्यादिना उक्ताक्षेप एव समाधानं प्रकारान्तरेण दर्शयति अपरे त्विति। अपरे तु कल्पयन्तीति सम्बन्धः। तेषामाशयं दर्शयति अज्ञानस्येति। ननु सर्वमज्ञानं स्वस्थितिकाले सर्वदा विषयमावृणोतीति नियमो नास्ति एकज्ञानकाले एकस्य अज्ञानस्य नाशः इतरेषां

अपरे तु अज्ञानस्य सविषयस्वभावत्वात् उत्सर्गतः सर्वं सर्वदा आवृणोत्येव। न च विषयोत्पत्तेः प्राक् आवरणीयाभावेन आवरकत्वं न युज्यत इति वाच्यम् ?। तदापि सूक्ष्मरूपेण तत् सत्त्वादिति मन्यमानाः कल्पयन्ति यथा बहुजनसमाकुले प्रदेशे कस्यचित् शिरसि पतन्नशनिरितरान् अपसारयति यथा वा सन्निपातज्वरम् औषधमेकं दोषं निवर्त्तयत् दोषान्तरं दूरीकरोति एवमेकम् अज्ञानं नाशयत् ज्ञानम् अज्ञानान्तराण्यपि तिरस्करोति तिरस्कारश्च यावत् ज्ञानस्थिति तदा अवरणशक्तिप्रतिबन्ध इति।

तदा सत्त्वेऽपि आवरणशक्तिप्रतिबन्धरूपतिरस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वेन एकज्ञानकाले तेषामावरकत्वाभावादित्यत आह उत्सर्गत इति।

ननु सर्वं सर्वदा आवृणोति इत्युक्तेः घटादिविषयोत्पत्तेः पूर्वकालेऽपि घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकत्वमवस्थाज्ञानानां प्रतीयते तदनुपपन्नं तदानीमवच्छेदकविषयाभावेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्य अवस्थाज्ञानैरावरणीयस्य अभावादिति शङ्कामपनुदति। न च इत्यादिना तदा अपि इति कार्य्यमात्रस्य उत्पत्तेः पूर्वकाले नाशोत्तरकाले च अनभिव्यक्तरूपेण अवस्थानस्य श्रुतिस्मृतिन्यायैः तत्र तत्र पूर्वाचार्य्यैः साधितत्वादिति भावः। एवमिति ज्ञानं कर्त्तृ यावज्ज्ञानस्थितिरिति सर्वं सर्वदा आवृणातीत्युत्सर्गस्य

ननु एवं सति धारावाहिकस्थले द्वितीयादिवृत्तीनाम् आवरणानभिभावकत्वे वैफल्यं स्यात् प्रथमज्ञानेन एव निवर्त्तनतिरस्काराभ्याम् आवरणमात्रस्य अभिभवादिति। अत्राहुः वृत्तितिरस्कृतमपि अज्ञानं तदुपरमे पुनरावृणोति प्रदीपतिरस्कृतं तम इव दीपोपरमे। वृत्त्युपरमसमये वृत्त्यन्तरोदये तु तिरस्कृतम् अज्ञानं तथैव अवतिष्ठते प्रदीपोपरमसमये प्रदीपान्तरोदये तम

ज्ञानमात्रस्य अज्ञाननिवर्त्तकमिति नियममाक्षिपति। ...स्थितिरपवादहेतुरिति भावः।

ननु एवं सति इति एकेन ज्ञानेन एकाज्ञानस्य नाशः इतरेषां तिरस्कार इत्युपगमे सति इत्यर्थः। वैफल्यं स्यादिति अज्ञाननाशादिप्रयोजनवत्त्वं न स्यादित्यर्थः। तत्प्रयोजनस्य प्रथमज्ञानेन एव सिद्धत्वादित्याह प्रथमेति। प्रथमज्ञानसिद्धस्यापि आवरणतिरस्कारस्य द्वितीयादिज्ञानसाध्यत्वं साध्यलक्षणविशेषानुरोधेन सम्भवति अतो न द्वितीयादिज्ञानवैफल्यम् अज्ञाननाशरूपप्रयोजनाभावेऽपि तत्तिरस्काररूपलक्षणफलस्य सत्त्वादिति परिहरति।

अत्राहुरिति प्रथमं एव धारारहितवृत्तिस्थले सिद्धमर्थं सदृष्टान्तं दर्शयति वृत्तितिरस्कृतमिति। घटोऽयमिति प्रत्यक्षज्ञानं हि एकमज्ञानं सर्वं तिरस्करोति तच्च तिरस्कृतमज्ञानं घटज्ञानोपरमसमये पुनः तमावृणोति यदि बुभुत्सादिवशात् प्रथमसमुत्पन्नघटज्ञाननाशक्षणे घटप्रत्यक्षान्तरमुदेति

इव। तथा च यस्मिन् सति अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके च असत्त्वं तत् तज्जन्यमिति प्रागभावपरिपालनसाधारणलक्षणानुरोधेन अनावरणस्य द्वितीयादिवृत्तिकार्य्यत्वस्यापि लाभात् न तद्वैफल्यमिति।

न्यायचन्द्रिकाकृतस्त्वाहुः। केनचित् ज्ञानेन कस्यचित् ज्ञानस्य नाश एव न तु आवरणानामपि अज्ञानान्तराणां तिरस्कारः। तथा च धारा-

---

तदा तिरस्कृतमज्ञानं तथैवावतिष्ठत इत्यर्थः। यस्मिन् सति अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यस्मिन् सति यस्य असत्त्वं तत्तज्जन्यमिति साध्यलक्षणम् इदञ्च साधनादिसाधारणं तथा हि यस्मिन् दण्डादौ सति उत्तरक्षणे घटादिकार्य्यसत्त्वं दण्डादौ असति घटादिकार्य्यासत्त्वं ततो घटादिकं दण्डादिजन्यं तथा प्रायश्चित्ते सति उत्तरक्षणे दुःखप्रागभावस्य सत्त्वं प्रायश्चित्ते च असति दुःखस्योदयात् दुःखप्रागभावस्य असत्त्वमितिरीत्या अनादेरपि दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्तपरिपाल्यतया प्रायश्चित्तसाध्यत्वमुपेयते एवं प्रकृतेऽपि साध्यत्वं दर्शयति तथा चेति द्वितीयवृत्त्युदये सति प्रथमज्ञानध्वंसस्य आवरणतिरस्कारस्य उत्तरक्षणे सत्त्वं प्रथमज्ञाननाशक्षणे द्वितीयवृत्त्युदयव्यतिरेके च उक्ततिरस्कारस्य असत्त्वमिति प्रथमज्ञानकाल एव सिद्धस्यापि तस्य द्वितीयवृत्तिजन्यतया तत्फलत्वमेवं तृतीयादिवृत्तीनामपि आवरणतिरस्कारफलकत्वं योजनीयमित्यर्थः। अनावरणस्येति आवरणतिरस्कारस्येत्यर्थः। ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त्तकं न भवति

ग्राहिकद्वितीयादिवृत्तीनामपि एकैकाज्ञाननाश-कत्वेन साफल्यम्। न च एवं ज्ञानोदयेऽपि आव-रणासम्भवात् विषयानवभासप्रसङ्गः अवस्थारू-पाणि अज्ञानानि तत्तत्कालकलोपलक्षितस्वरूपा-वरकाणि ज्ञानानि च यावत् स्वकालोपलक्षित-विषयावरकाज्ञाननाशकानि तथा च किञ्चित् ज्ञानोदये तत्कालीनविषयावरकाज्ञानस्य नाशात्

धारावाहिद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारादित्यत्र प्रकारान्तरेण परिहारं ब्रूते न्यायचन्द्रिकाकृतस्त्विति।

नतु इति न च अज्ञानान्तराणां तिरस्काराभावे एकज्ञानकालेऽपि तैः अतिरस्कृतैर्विषयस्य आवृतत्वाद्विषया-नवभासप्रसङ्ग इति वाच्यम्? प्रथमज्ञानोदयसमये एकमेव अज्ञानं विषयावरकम् इतरेषां तु तदा विषयावरकत्वमेव नोपेयते अतो न तत् तिरस्करणापेक्षेति भावः। एकमेव अज्ञानं विषयावरकम् इतरेषां तु तदा विषयावरकत्वमेव नोपेयते ततः किं तत्राह तथा चेति। आशयमविदुषः शङ्कामनूद्य निराकरोति न च एवम् इत्यादिना। एवं शब्दस्य प्रथमज्ञानेन आवरकाज्ञानान्तराणामतिरस्करणे सति इत्यर्थः। तत्तत्कालेति अवस्थाज्ञानानां सर्वेषां मूलाज्ञानस्येव सर्वदा विषयचैतन्यावरकत्वं नास्ति वैयर्थ्यात् किन्तु किञ्चिदज्ञानं कञ्चित्कालं विषयचैतन्यमावृणोति किञ्चिच्च कालान्तरे तदावृणोति इत्यनेन प्रकारेण कालविशेषैरुप-लक्षितविषयचैतन्यावरकत्वं ज्ञानानामपि स्वस्वोदयकाले

विद्यमानानाम् अज्ञानान्तराणाम् अन्यकालीन-विषयावरकत्वाच्च न तत्कालीने विषयावभासे काचित् अनुपपत्तिः। कारीरीफले वृष्टावासन्न-समयस्येव अज्ञानविषये घटादौ तत्कालस्य उप-लक्षणतया विषयकोटावननुप्रवेशेन सूक्ष्मतत्तत्-कालभेदाविषयैः धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानैः अज्ञानानां निवृत्तावपि न काचित् अनुपपत्ति-रिति।

स्वस्वविषयावरकत्वेन प्रसक्ताज्ञाननिवर्त्तकत्वमित्यर्थः। एवमाश-यमुद्घाट्य इदानीं विषयानवभासप्रसङ्गं परिहरति तथा चेति। एकज्ञानकाले अज्ञानान्तराणामनावरकत्वे सिद्धे सति इत्यर्थः। तत्कालेनेति। किञ्चिद्ज्ञानोदयकालीनविषयस्य आवरकत्वेन प्रसक्ताज्ञानस्य इत्यर्थः। न तदिति किञ्चिद्ज्ञानकालीन इत्यर्थः। ननु तैः तैः कालविशेषैर्विशिष्टस्यैव विषयस्य तत्तद-ज्ञानावरणीयत्वमित्येवं कालविशेषाणां विशेषणतया आव-रणीयकोटावनुप्रवेशं विहाय तेषां किमित्युपलक्षणत्वं स्वीक्रि-यते इत्याशङ्क्य तथा सति धारास्थले आवरकत्वेन प्रसक्ताज्ञाननि-वर्त्तकद्वितीयादिवृत्तीनामपि तत्तत्कालविशेषविशिष्टविषयकत्वं वाच्यं समानविषयकत्वं विना तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तेस्तच्च न सम्भवति लक्षणभेदानामप्रत्यक्षत्वात् अतस्तेषामुपलक्षणत्व-माश्रितमिति समाधानमभिप्रेत्य समयविशेषस्योपलक्षणत्वे दृष्टान्तमाह कारीरीफले वृष्टाविति। कारीरीनामकेष्टिफल-भूता वृष्टिरिष्टिसमाप्त्यनन्तरक्षण एव वक्तव्या न तु कालान्तरे

केचित् तु प्रथमज्ञाननिवर्त्त्यमेव अज्ञानं स्वरूपावरकं द्वितीयादिज्ञाननिवर्त्त्यानि तु देशकालविशेषणान्तरविशिष्टविषयाणि। अत एव सत्तानिश्चयरूपेऽज्ञाननिवर्त्तके चैतद्दर्शने सकृज्ज्ञाते चैत्रं न जानामि इति स्वरूपावरणं नानुभूयते किन्तु इदानीं स कुत्रेति न जानामि इत्यादिरूपेण विशिष्टावरणमेव। विस्मरणशालिनः क्वचित् सकृद् दृष्टेऽपि न जानामीति स्वरूपावरणं

तदानीं मुख्यतः प्रत्यभिज्ञाविषये कालान्तरीयदृष्टेरनुपयोगात् तथा च पासन्नसमयस्य दृष्टिविशेषणतया फलकोटिप्रवेशो नोपेयते इच्छा विनापि समविशेषसम्भवात् किन्तु समयान्तरव्यावर्त्तकतया उपलक्षणत्वमेवाश्रितमित्यर्थः।

धारावाहनस्थले द्वितीयादिवृत्तीनामावरणाभिभावकत्वं न स्यादिति आक्षेप एव परिहारं त्रेधा दर्शयति केचित्तु इति। प्रथमं वस्तुगतिमाह प्रथमज्ञानेति। उक्तव्यवस्थायां प्रमाणत्वेन अनुभवं दर्शयति अतएवेति। उक्तविभागाभ्युपगमादेवेत्यर्थः। ननु उक्तविभागो न सिध्यति क्वचित् सकृत् दृष्टेऽपि वस्तुनि पूर्ववत् स्वरूपावरणानुभवादित्याशङ्क्याह विस्मरणशालिन इति। तत्र तथा अस्त्विति पुनः स्वरूपावरणानुभवस्थले द्वितीयादिज्ञाननिवर्त्त्यमपि अज्ञानस्वरूपावरकमस्त्वित्यर्थः। तथा च उक्तविभाग औत्सर्गिक इति भावः। अन्यत्रेति विस्मरणाभावस्थले इत्यर्थः। ननु अज्ञानानां विशिष्टविषयकत्वे

दृश्यते चेत् तत्र तथास्तु। अन्यत्र सकृत् दृष्टे विशिष्टविषयाण्येव अज्ञानानि ज्ञानानि च। न च एवं सति धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानानाम् अज्ञानानिवर्त्तकत्वं न स्यात् स्थूलकालविशिष्टाज्ञानस्य प्रथमज्ञानेनैव निवृत्तेः पूर्वापरज्ञानव्यावृत्तसूक्ष्मकालविशिष्टाज्ञानस्य तद्विषयैः द्वितीयादिज्ञानैः निवृत्त्ययोगादिति वाच्यम् ?।

तेषामनिवृत्तिप्रसङ्गः। सकृत् दृष्टे वस्तुनि द्वितीयादिज्ञानानामपि प्रथमज्ञानवत् स्वरूपमात्रविषयकत्वेन तत्समानविषयकत्वरहितानां तन्निवर्त्तकत्वानुपपत्तेरिति नेत्याह ज्ञानानि चेति। सकृत् दृष्टे विषये ज्ञानान्यपि चैत्र इदानीमत्रास्ति इत्याद्याकाराणि सन्ति विशिष्टविषयाण्येवेति स्वीकारान्नोक्तदोषः इति भावः।

ननु ज्ञानानां विशिष्टविषयकत्वं धारास्थले द्वितीयादिवृत्तिषु व्यभिचारपरिहारार्थं हि कल्प्यते तथा च तत्र ज्ञानानां किं घटिकार्धघटिकाद्यात्मकस्थूलकालविशिष्टघटादिविषयकत्वं विवक्षितं किंवा क्षणात्मकसूक्ष्मकालविशिष्टघटादिविषयकत्वं विवक्षितमिति विकल्पं मनसि निधाय उभयथापि धारास्थले द्वितीयादिवृत्तिषु व्यभिचारतादवस्थ्यमिति शङ्कते न च एवं सतीति। द्वितीयादिज्ञानानां च उक्तरीत्या विशिष्टविषयकत्वे सतीत्यर्थः। प्रथमज्ञानेनैव इति स्थूलकालविशिष्टविषयकेण इति शेषः। पूर्वापरेति धारास्थले हि ज्ञानानि अपर्यवसितानि ततश्च पूर्वापरज्ञानकालेभ्यो

धारावाहनस्थले प्रथमोत्पन्नाया एव वृत्ते-स्तावत् कालावस्थायित्वसम्भवेन वृत्ति-भेदानभ्युपगमात् तदभ्युपगमेऽपि स्थूलकाला-वस्थायि पञ्चषवृत्तिरूपत्वसम्भवेन परस्परव्या-वृत्त-स्थूल-कालादि-विशेषण-भेद-विषयत्वोपपत्तेः प्रतिक्षणोदयदनेक-वृत्तिसन्तानरूपत्वाभ्युपगमेऽपि द्वितीयादिवृत्तीनाम् अधिगतार्थमात्रविषयतया

व्यावृत्ता ये सूक्ष्मकालाः क्षणात्मकास्तैर्विशिष्टस्य विषयस्यावरकं यदज्ञानं तस्य इत्यर्थः। तदविषयैरिति सूक्ष्मकालविशिष्टा-विषयकैरित्यर्थः। यत्र एकस्मिन्नेव श्रीमूर्त्यादौ दीर्घकाल-नैरन्तर्य्येण स्फुरणमस्ति तत्र श्रीमूर्त्यादिगोचरवृत्तिरेकैव तद्भेदे मानाभावात् सिद्धान्ते वृत्तेः क्षणस्थितिकत्वानभ्युपगमात्।

तथा च न तत्र व्यभिचारशङ्केत्याह धारावाहनस्थले इति। ननु तत्र वृत्तेरेकत्वे धारावाहमत्वप्रसिद्धिविरोधः एकस्यां तद-सम्भवात् ध्यानसमाध्योरपि उक्तरीत्या एकवृत्तिरूपत्वापत्तौ तयोः प्रत्ययसन्ततिरूपत्वप्रतिपादकभाष्यादिविरोधप्रसङ्गाच्च इत्याशङ्क्य धारायाः अनेकवृत्तिरूपत्वमङ्गीकृत्य व्यभिचारं परिहरति तदभ्युपगमेऽपि इति। सम्भवेनेति धारायाः इति शेषः। उपपत्तेरिति द्वितीयादिवृत्तीनामज्ञानानिवर्त्तकत्वदोषो नास्ति इति शेषः। धारावाहिकवृत्तीनां न्यायमत इव क्षण-स्थितिकत्वमुपेत्यापि व्यभिचारं परिहरति प्रतिक्षणोदयदिति। प्रसुवन्तः अनेकाश्च या वृत्तयः तत्सन्तानं इत्यर्थः। अभ्युपगमेऽपि

प्रामाण्याभावेन आवरणानिवर्त्तकत्वेऽपि अज्ञानेश्च। न हि विषयाबाधमात्रं प्रामाण्यं प्रागवगतानधिगतयोः पर्वततद्-वृत्तिपावकयो-रनुमितिविषययोरबाधस्य अविशेषेण उभयत्रापि अनुमितेः प्रामाण्यप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः वह्नौ अनुमितिः प्रमाणमितिवत् पर्वतेऽपि अनुमितिः प्रमाणमिति व्यवहारादर्शनात्।

इति धारावा इति शेषः। अज्ञानेश्चेति। ज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमभङ्गरूपायाः हानेरभावादित्यर्थः। हान्यभावे हेतुमाह प्रामाण्याभावेनेति। अत्र हेतुमाह अधिगतार्थमात्रेति अनधिगतार्थविषयकत्वाभावो मात्रपदार्थः। तथा च द्वितीयादिवृत्तीनां प्रमात्वं नास्ति स्मृतिवदधिगतार्थमात्रविषयकत्वादित्यर्थः। ननु अनधिगता बाधितार्थानुभवत्वं प्रमात्वं न भवति अबाधितानुभवपदव्यावर्त्तयोर्भ्रमस्मृत्योरिव अनधिगतपदव्यावर्त्याभावात् तथा च अबाधितार्थानुभवत्वमात्रं प्रमात्वं तच्च द्वितीयादिवृत्तिषु अक्षतमिति तत्र नियमभङ्गरूपा हानिः स्यात् एव इति नेत्याह नहीति। प्रामाण्यमित्यनन्तरं तथा सति इति शेषः। नैयायिकः प्रकृते न चेष्टापत्तिरिति न इष्टापत्तेरिति चेति सम्बन्धः। व्यवहारादर्शनादिति। तथा च प्रामाण्याप्रामाण्यव्यवस्थायाः व्यवहारानुसारित्वादनुमितेः पर्वतांशे प्रमात्वाभावेन अप्रमात्वे सिद्धे पर्वतांशानुमितौ प्रमालक्षणस्यातिव्याप्तिपरिहाराय अनधिगतत्वविशेषणं लक्षणे देयमेव ततश्च धाराहि तोयादिवृत्तीनां न प्रामाण्यमिति भावः।

विवरणे साक्षिसिद्धस्य अज्ञानस्य अभा-व्यावृत्तिप्रत्यायनार्थानुमानादिविषयत्वेऽपि प्रमा-णावेद्यत्वोक्तेश्च। तस्माद् द्वितीयादिवृत्तीनां प्रामाण्याभावात् उपासनादिवृत्तीनामिव अज्ञा-

---

अज्ञाततत्वस्य प्रमालक्षणे प्रवेशोऽस्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह विवरण इति। विवरणे अज्ञानस्य प्रमाणावेद्यत्वोक्तेश्चेति सम्बन्धः। अत्रानुमानपदम् अनुमितिपरं प्रमाणपदमपि प्रमि-तिपरं प्रमालक्षणस्य प्रकृतत्वादिति बोध्यम्। ननु अज्ञानस्य अनुमितिशाब्दार्थापत्तिरूपवृत्तिविषयत्वे कथं तस्य प्रमाणावेद्य-मत आह साक्षिसिद्धस्येति। अज्ञोऽहमित्यनुभवरूपेण साक्षिणा ज्ञानस्वरूपस्य ज्ञातत्वादज्ञानानुमित्यादेः अज्ञानस्वरूपे विषये अज्ञातत्वघटितप्रमात्वं नास्तीति मत्वा प्रमाणावेद्यत्वं मुक्तं न च साक्षिण एव प्रमाणत्वात् कथं सामान्यतः प्रमाणावेद्यत्वमुक्तमिति वाच्यम्। साक्ष्यतिरिक्तप्रमाणावेद्यत्वस्य व विवक्षितत्वात् साक्षिणो नित्यत्वेन प्रमाकरणाजन्यतया पराभिमतेश्वरज्ञानवत् साक्षिणः प्रमा अप्रमावहिर्भूतत्वेन प्रमाणत्वाभावाद्वा तदवेद्यत्ववचनमिति भावः। ननु साक्षि-सिद्धं चेदज्ञानं किमर्थं तर्हि तत्रानुमानाद्युपन्यस्यते तत्राह अभावव्यावृत्तीति। अज्ञानस्य पराभिमताज्ञानादभावरूपात् या व्यावृत्तिस्तत् प्रत्यायनमर्थः प्रयोजनं येषामनुमानादीनां तानि इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं भावरूपमिति सिद्धान्तिनः तज्ज्ञानप्रागभावरूपमिति वैशेषि-कादयः। ततश्चानुमानादिभिरज्ञानस्याभावप्रतियोगिकभेदः साध्यत इति न तेषां वैयर्थ्यम्। न च तस्य भावरूपत्वसाधने

मानिवर्त्तकत्वेऽपि न हानिः प्रमाणवृत्तीनामेव तन्निवर्त्तकत्वाभ्युपगमात्।

ननु न अयमपि नियमः परोक्षवृत्तेर्नियमेन अज्ञानानिवर्त्तकत्वादिति चेत्। अत्र केचिदाहुः। द्विविधं विषयावरकम् अज्ञानम् एकं विषया-

---

वा किं लभ्यत इति वाच्यम्। मायान्तु प्रकृतिं विद्यादित्यादि शास्त्रसिद्धस्य प्रपञ्चपरिणाम्युपादानत्वस्य सिद्धेः तत्साधनफलत्वात्। तस्मादिति। अनधिगतत्वघटितप्रमालक्षणाभावादित्यर्थः। उपासनादिवृत्तीनामिवेति उपासनारूपा वृत्तिर्न ज्ञानं प्रमाणकारणाजन्यत्वात् मनसो ज्ञानकरणत्वस्य निरस्तत्वात् निरशिष्यमाणत्वाच्च किन्तु गमनादिवत् क्रियारूपा पुरुषकृतिसाध्यत्वात् अतः सा नोपास्यस्वरूपा ज्ञाननिवर्त्तिका एवमिच्छा-द्वेषादिवृत्तयोऽपि न स्वविषयाज्ञाननिवर्त्तिकाः ज्ञानरूपत्वाभावात् द्वितीयादिवृत्तीनां तु स्मृतिवद्ज्ञानरूपत्वेऽपि न अज्ञाननिवर्त्तकत्वमुपेयते प्रमात्वाभावादित्यर्थः। ननु कथं न हानिस्तासां प्रमात्वाभावेऽपि ज्ञानत्वाभ्युपगमेन ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमस्य व्यभिचाररूपहानेरावश्यकत्वादित्याशङ्क्याह प्रमाणवृत्तीनामेवेति। नत्वधिगतार्थमात्रगोचरवृत्तीनामपि इत्येवकारार्थः। तथा च ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमो नाङ्गीक्रियते येन उक्तदोषः स्यादिति भावः। अभ्युपगमादिति अनन्तरम् इत्याहुरिति शेषः।

केचित् तु इति उपक्रमात् प्रमामात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमस्यापि व्यभिचारं शङ्कते नन्विति। परोक्षज्ञानस्यापि तन्निवर्त्तकत्वसत्त्वात् न व्यभिचार इति वक्तुमज्ञानस्य द्वैविध्यमाह

श्रितं रज्ज्वादिविक्षेपोपादानभूतं कार्य्यकल्प्यम्। पुरुषाश्रितमन्यत् विषयमहं न जानामि इति अनुभविकम्। पुरुषाश्रितस्य विषयसम्भिन्नविक्षेपोपादानत्वासम्भवेन विषयाश्रितस्य विषयमहं न जानामि इति साक्षिरूपप्रकाशसंसर्गायोगेन द्विविधस्यापि आवश्यकत्वात्।

एवं च परोक्षस्थले वृत्तेर्निर्गमनाभावात् दूरस्थ-

द्विविधमित्यादिना। रज्ज्वादेर्यो विक्षेपः सर्पादिरूपो विवर्त्तः तदुपादानभूतमित्यर्थः। कार्य्यकल्प्यमिति विक्षेपाख्यकार्य्यानुपपत्तिकल्प्यं न तु अनुभवसिद्धमित्यर्थः। ननु रज्ज्वादिगताज्ञानस्य रज्जुं न जानामि इति अनुभवसिद्धत्वात् कथं तस्य कार्य्यैकगम्यत्वमित्याशङ्क्य अनुभवस्य विषयगताज्ञानं न विषय इत्याह अन्यदिति। अत्र विषयावरकमज्ञानं द्विविधम् एकं विषयाश्रितमन्यत्पुरुषाश्रितमिति सम्बन्धः। तथा च विषयाश्रितं सप्रमाणं प्रदर्श्य पुरुषाश्रितं सप्रमाणं दर्शयतीति वा अन्यदित्यस्यावतरणं बोध्यम्। ननु एकेनैव अज्ञानेन सर्पादिविक्षेपस्य न जानामीत्यनुभवस्य सिद्धेः किमज्ञानद्वैविध्येन अत आह पुरुषाश्रितस्येति विषयो रज्ज्वादिरधिष्ठानं तत् सम्भिन्नो विषयतादात्म्यापन्नो यो विक्षेपस्तदुपादानत्वासम्भवेन इत्यर्थः। जानामीत्याकारको यः साक्षिरूपः प्रकाशस्तत्संसर्गायोगेनेत्यर्थः।

इदानीं व्यभिचारं परिहरति एवञ्चेति। अज्ञानद्वैविध्ये सति इत्यर्थः। एवञ्च परोक्षस्थले विषयगताज्ञाना-

वृत्ते आप्तवाक्यात् परिमाणविशेषावगमेऽपि तद्विपरीतपरिमाणविक्षेपदर्शनाच्च विषयगताज्ञाननिवृत्तौ अपि पुरुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्त्येव शास्त्रार्थं न जानामीति अनुभूताज्ञानस्य तदुपदेशानन्तरं निवृत्तानुभवात्।

निवृत्तावपि पुरुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्त्येवेति सम्बन्धः। तथा च न व्यभिचार इति भावः। परोक्षज्ञानस्य विषयगताज्ञाननिवर्त्तकत्वभावे हेतुद्वयमाह वृत्तेरित्यादिना। निर्गमनाभावादिति विषयचैतन्यसंसृष्टाया एव वृत्तेर्विषयचैतन्यगताज्ञाननिवर्त्तकत्वस्य वक्ष्यमाणतया निर्गमनाभावे वृत्तिविषयचैतन्यसंसर्गो न सिध्यतीति भावः। तद्विपरीतेति। दूरे दृश्यमानो वृक्षः सन्निहितवृक्ष इव महानित्याप्तवाक्यजन्यपरोक्षज्ञानविषयभूताद्दूरस्थवृक्षगतात्तस्मात् परिमाणविशेषात् विपरीतो यः परिमाणरूपविक्षेपविशेषः तस्य दर्शनादित्यर्थः। यदि परोक्षज्ञानं विषयगताज्ञाननिवर्त्तकं स्यात् तदा आप्तवाक्यजन्यावगमेन परिमाणविशेषाज्ञाननिवृत्त्यापत्त्या विपरीतपरिमाणात्मकविक्षेपोत्पत्तिर्न स्यात् उपादानाभावादिति भावः। परोक्षज्ञानेन पुरुषगताज्ञाननिवृत्तौ हेतुमाह शास्त्रार्थमिति। शास्त्रार्थं न जानामीत्यनेन प्रकारेण यच्छास्त्रार्थाज्ञानमनुभूतं तस्य शास्त्रार्थोपदेशानन्तरं शास्त्रार्थाज्ञानमिदानीं निवृत्तमिति निवृत्तिरनुभूयते तत्र शास्त्रार्थो द्विविधः धर्मरूपो ब्रह्मरूपश्च धर्मरूपशास्त्रार्थे उपदेशजन्यज्ञानं परोक्षमेव न तु कदाचिदपि अपरोक्षं तस्य साक्षात्कारायोग्यत्वात् तथा च तत्र विषयगताज्ञाननिवृत्तिप्रसक्तिरेव नास्तीति पुरुषगताज्ञानमेव निवर्त्

अत एवानुमेयादौ सुषुप्तिव्यावृत्तिरिति विवरणस्य तद्विषयाज्ञाननिवृत्त्यर्थं इत्युक्तं तत्त्वदीपने इति।

अन्ये तु नयनपटलवत् पुरुषाश्रितमेवा-

इति वक्तव्यम्। इतरथा तन्निवृत्त्यनुभवविरोधात् ब्रह्मरूपे च शास्त्रार्थे उपदेशजन्यज्ञानं परोक्षं तावत् मात्रात्र विषयावरकं मूलाज्ञानविषयगतं निवर्त्तते मननादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् अतः पुरुषगताज्ञानमेव निवर्त्तते इति वक्तव्यमन्यथा तत्रापि तन्निवृत्त्यनुभवविरोधादेव इति भावः।

परोक्षज्ञानस्य अज्ञाननिवर्त्तकत्वे विवरणादिसम्मतिमाह अतएवेति। उक्तानुभवबलादेव इत्यर्थः। तद्विषयेत्यत्र तत्पदमनुमेयादिपरं सुषुप्तिपदमज्ञानपरं व्यावृत्तिपदं निवृत्तिपरमिति व्याख्यातं तत्त्वदीपने तथा चानुमेयादौ विषयगताज्ञाननिवृत्त्यभावस्य वक्ष्यमाणतया तत्र पुरुषगता-ज्ञाननिवृत्तिरनुमित्यादिपरोक्षज्ञानेन जायत इत्ययमर्थस्तत्र विवक्षित इति प्रतीयत इत्यर्थः।

अज्ञानद्वैविध्याभावेऽपि प्रमामात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमस्य न व्यभिचार इति मतं दर्शयति अन्ये त्विति। रुषगताज्ञानापेक्षया अन्यद्विषयगतमज्ञानं किं विषया-रणार्थमुपेयते किंवा शुक्ति-रजतादिविक्षेपोत्पत्त्यर्थं नाद्य त्याह नयनपटलवदिति। नयनगतकाचादिवदित्यर्थः। न द्वितीय इत्याह न तदतिरेकेणेति। विषयगताज्ञाना भावेऽपि वक्ष्यमाणविधया विक्षेपोत्पत्तिसम्भवादिति

ज्ञानं विषयावरणं न तद्व्यतिरेकेण विषयगताज्ञाने प्रमाणमस्ति। न च पुरुषाश्रितस्य विषयगतविक्षेपपरिणामित्वं न सम्भवति तत्सम्भवे वा दूरस्थवृक्षपरिमाणे परोक्षज्ञानात् अज्ञाननिवृत्तौ विपरीतपरिमाणविक्षेपो न सम्भवति इति वाच्यम्? वाचस्पतिमते सर्वस्य प्रपञ्चस्य जीवाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्त्तत्वेन तद्वच्छुक्तिरजतादेः पुरुषाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्त्तत्वोपपत्तेः। परोक्षवृत्त्यैकावस्थानिवृत्तावपि अवस्थान्तरेण विपरीतपरिमाणविक्षेपोपपत्तेश्च इत्याहुः।

भावः। प्रमाणाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते न चेति। न सम्भवतीति पुरुषगताज्ञानस्य शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्ये सत्त्वाभावादिति भावः। पुरुषगतस्यैव अज्ञानस्य विषयगतविक्षेपोपादानत्वे दोषमाह तत्सम्भवे वेति पुरुषगताज्ञानस्य विषयगतविक्षेपपरिणामित्वं तच्छब्दार्थः। न सम्भवतीति विषयगताज्ञानस्यानभ्युपगमात् पुरुषगताज्ञानस्य च आप्तोदयदेशजन्यपरोक्षज्ञानेन निवृत्तत्वाच्च इति भावः। आद्यदोषं परिहरति वाचस्पतिमत इति। शुक्तिरजतादिविक्षेपस्यस्य अज्ञानपरिणामित्वपक्षे अज्ञानस्य विषयचैतन्यगतत्वं वक्तव्यं तस्य अज्ञानपरिणामत्वानङ्गीकारपक्षे तु तस्य विषयचैतन्यगतत्वं नापेक्षितमिति भावः। दार्ष्टान्तिके ब्रह्मपदं शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्य-

अपरे तु शुक्तिरजतादिपरिणामोपपत्त्याज्ञ-

रूपब्रह्मपरं न तु पूर्णब्रह्मपरम् अवच्छिन्नचैतन्यस्यैव शुक्ति-रजताद्यधिष्ठानत्वोपगमादिति भावः। विपरीतपरिमाण-रूपो विक्षेपो न सम्भवतीति द्वितीयदोषं परिहरति परोक्षत्व-स्येति। परोक्षज्ञानादज्ञाननिवृत्तिर्यथा अनुभूयते तथा उदाहृत-स्थले सत्यपि परोक्षज्ञाने विपरीतपरिमाणोत्पत्तिरनुभूयते तथा च अनुभवद्वयानुरोधेन पुरुषाश्रितस्यैव अज्ञानस्य विषया-वरकस्य एकदेशः परोक्षज्ञानेन निवर्त्तते एकदेशान्तरमनु-वर्त्तत इति कल्प्यते न तु अज्ञानद्वैविध्यमभ्युपगम्यते गौरवा-दिति भावः। अवस्थान्तरेणेति अनन्तरं पुरुषाश्रिताज्ञान-स्यैव इति शेषः। वस्तुतस्तु परोक्षज्ञानस्य अज्ञाननिवर्त्तकत्व-मतेऽपि प्रतिबन्धरहितमेव परोक्षज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकं प्रकृते च भ्रमानुरोधेन दूरत्वादिदोषप्रतिबद्धत्वादाप्तवाक्यजन्यमपि ज्ञान पुरुषगताज्ञाननिवर्त्तकं न भवति अतो न विपरीतपरिमाणो-त्पत्त्यनुपपत्तिशङ्कावकाशः। न च तथा सति आप्तोपदेशानन्तरं दूरस्थवृक्षगतपरिमाणविशेषं न जानामि इत्यनुभवापत्तिरिति वाच्यं सत्तानिश्चयरूपपरोक्षज्ञानस्य सत्यप्यज्ञाने तदनुभव-प्रतिबन्धकत्वोपपत्तेः। न च प्रमामात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमस्य प्रतिबद्धपरोक्षप्रमाया व्यभिचार इति वाच्यम्। अप्रतिबद्धत्वस्य प्रमाविशेषणत्वोपपत्तेरिति बोध्यम्। एवम् अप्रतिबद्धप्रमामात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियममनुसृत्य तद-व्यभिचाराय परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वमुपपादितमिदानीं तथा नियमो नास्ति किन्तु अप्रतिबद्धापरोक्षज्ञानमेवाज्ञाननि-वर्त्तकमतो न परोक्षज्ञानव्यभिचारशङ्केतिमतमवतारयति।

अपरे तु इति लोके घटादेर्मृदादिपरिणामत्वस्य प्रसिद्धत्वात्

स्यात् विषयावगुण्ठनपटवद्विषयगतमेव अज्ञानं तदावरणम्।

न च तथा सति अज्ञानस्य अन्तःकरणोपहितसाक्ष्यसंसर्गेण

ततः प्रकाशानुपपत्तिः परोक्षवृत्तिनिवर्त्यत्वासम्भवश्च दोष इति वाच्यम्?

तद्वत् शुक्तिरजतादेरपि परिणामत्वं सिध्यति तत्परिणामि च अन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिशेषसहकृताभ्याम् अज्ञानमेव सिध्यति शुक्त्यादेः प्रातिभासकरजतादिपरिणामित्वासम्भवादज्ञानस्य च विषयचैतन्यगतस्य यथा रजतादिविक्षेपपरिणामित्वमाञ्जस्येन उपपद्यते न तथा पुरुषाश्रितस्य उपपद्यते अतस्तदुपपत्त्या आञ्जस्यानुरोधेन विषयगतमेवावस्थारूपमज्ञानमास्थेयं न तु पुरुषगतमप्यवस्थारूपमज्ञानान्तरं वैयर्थ्यात् मानाभावाच्च इति भावः। यद्यपि पुरुषाश्रितस्यापि अज्ञानस्य पुरुषमपरित्यज्यैव दीर्घप्रभान्यायेन वृत्तिद्वारा बहिर्निर्गत्य विषयचैतन्यमाश्रितस्य रजतादिपरिणामित्वमुपपद्यते तथापि सा उपपत्तिः नाञ्जस्यमूलाज्ञानवदवस्थाज्ञानस्यापि निष्क्रियत्वेन प्रभान्यायानवतारादित्यभिप्रेत्य परिणामोपपत्त्या आञ्जस्यादित्युक्तम्।

तथा सतीति विषयावरकाज्ञानस्य विषयगतत्वे सतीत्यर्थः।

तत इति पञ्चमी साक्षिण इत्यर्थः।

असम्भवश्चेति परोक्षवृत्तेर्विषयदेशे निर्गमनाभावादिति भावः।

अवस्थारूपाज्ञानस्य साक्ष्यसंसर्गेऽपि तत्संसृष्टमूलाज्ञानस्यैव शुक्तिमहं न जानामि इति प्रकाशोपपत्तेः।

शुक्त्यादेरपि मूलाज्ञानविषयचैतन्याभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवाविरोधात्।

विवरणादिषु मूलाज्ञानसाधनप्रसङ्गे एव इदमहं न जानामि इति प्रत्यक्षप्रमाणोपदर्शनाच्च।

आद्यदोषं परिहरति अवस्थारूपाज्ञानस्येति। शुक्तिं न जानामीत्याद्यनुभवस्य न अवस्थाज्ञानं विषयगतं विषयः किन्तु मूलाज्ञानं तस्यैव साक्षिसंसृष्टत्वादित्यर्थः। ननु मूलाज्ञानस्य ब्रह्मविषयकत्वात् कथं तस्य शुक्तिविषयकत्वानुभवः सम्भवति अवस्थाज्ञानस्य वा कथं शुक्तिविषयकत्वानुभवः सम्भवति तस्यापि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यमात्रविषयकत्वात् शुक्तेरवस्थाज्ञानविषयचैतन्यतादात्म्यात्।

शुक्तिविषयकत्वानुभवो न विरुध्यते इति चेत्। तुल्यमुत्तरमित्यभिप्रेत्याह शुक्त्यादेरपीति अभिन्नतयेति। जड़मात्रस्य मूलाज्ञानविषयचैतन्ये अध्यस्ततया शुक्त्यादेरपि तत्तादात्म्यरूपं तदभिन्नत्वमस्तीति भावः।

शुक्तिं न जानामीत्याद्यनुभवस्य मूलाज्ञानविषयकत्वे विवरणादिसम्मतिमाह विवरणादिषु इति। ननु मूलाज्ञानसाधनप्रकरणे अहमज्ञ इत्याकारो योऽनुभवः प्रदर्शितः स एव मूलाज्ञानसाधकः। इदमहं न जानामीत्यनुभवस्तु अवस्थाज्ञानविषयक एव न च प्रकरणविरोधः अज्ञ-

अहमज्ञ इति सामान्यतोऽज्ञानानुभव एव मूलाज्ञानविषयः शुक्तिमहं न जानामि इत्यादिविषयविशेषालिङ्गिताज्ञानानुभवस्तु अवस्थाज्ञानविषय इति विशेषाभ्युपगमेऽपि अवस्थाऽवस्थावतोरभेदेन मूलाज्ञानस्य साक्षिसंसर्गात् वा

नीयः। शुक्तिरजतादिलक्षणपरिणामोपपत्तये अवस्थाज्ञानस्यापि साधनीयत्वेन मूलाज्ञानसाधनप्रकरणेऽपि प्रसङ्गात् तत्साधनोपपत्तेः। यथा इदं न जानामीत्यनुभवः तत्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्याज्ञानगोचरः। एवमहमज्ञस्तत्त्वं न जानामीत्यनुभवो मूलाज्ञानगोचर इति। दृष्टान्तविधया मूलाज्ञानसाधनप्रस्तावेऽपि विषयविशेषालिङ्गिताज्ञानानुभवदर्शनोपपत्तेश्च।

तस्मात् इदं न जानामि शुक्तिं न जानामीत्याद्यनुभवानां मूलाज्ञानविषयकत्वे प्रमाणाभावादवस्थाज्ञानविषयकत्वस्यैव तत्साधनार्थतया वक्तव्यत्वाच्च तस्य विषयगतत्वे सिद्धे साक्षिसंसर्गाभावान्न तदनुभवः सम्भवतीति इत्याशयवतीं शङ्कामनुवदति अहमज्ञ इतीति।

विषयगताज्ञानस्य साक्षिणा सह साक्षात् सम्बन्धाभावेऽपि परम्परासम्बन्धसम्भवान्न तदनुभवानुपपत्तिरिति। परिहरति अवस्थावस्थावतो रिति। अभेदेनेति तादात्म्यमभेदः तथा च साक्षिसंसृष्टमूलाज्ञानावस्थात्वाद्विषयगताज्ञानस्य मूलाज्ञानद्वारा साक्षिसंसर्ग इत्यर्थः।

साक्षीति साक्षिचैतन्यस्य अवस्थाज्ञानाश्रयविषयचैतन्यस्य च वस्तुत एकत्वात् वस्तुतः साक्षि अभिन्नचैतन्याश्रितत्वं साक्षिणा सह विषयगताज्ञानस्य संसर्ग इत्यर्थः। यदुक्तं

साक्षिविषयचैतन्ययोः वास्तवैक्यात् वा विषयगतस्यापि अवस्थाज्ञानस्य साक्षिविषयत्वोपपत्तेः।

परोक्षज्ञानस्य अज्ञानानिवर्त्तकत्वेऽपि ततः तन्निवृत्त्यनुभवस्य सत्तानिश्चयरूपपरोक्षवृत्ति-प्रतिबन्धक-प्रयुक्तानुभव-निवृत्तिनिबन्धन-भ्रान्तित्वोपपत्तेः।

अपरोक्षज्ञानस्यैव अज्ञाननिवर्त्तकत्वनियमाभ्युपगमादित्याहुः।

परोक्षवृत्तिनिवर्त्यत्वं विषयगताज्ञानस्य न सम्भवति परोक्षवृत्तेर्निर्गमनाभावात्। तथा च प्रमामात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमो न सम्भवति परोक्षवृत्तौ व्यभिचारादिति तत्र। परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वानुपगमे न तथा नियमानभ्युपगमात् तथा नियमे हि अभ्युपगते परोक्षवृत्तौ व्यभिचारदोषो भवेत्।

ननु तर्हि शास्त्रार्थं न जानामीत्यनुभूताज्ञानस्य तदुपदेशानन्तरं तन्निवृत्त्यनुभवविरोध इति नेत्याह। परोक्षज्ञानस्य इति ततः इति परोक्षज्ञानादित्यर्थः। भ्रान्तित्वोपपत्तेरिति न च अत्र बाधकाभावात् कथं भ्रान्तित्वकल्पनमिति वाच्यम्। विषयगताज्ञानापेक्षया पुरुषगतानन्तावस्थाज्ञानान्तरकल्पनागौरवस्य बाधकस्य सत्त्वादिति भावः।

कथं तर्हि प्रमाणवृत्तीनां तन्निवर्त्तकत्वाभ्युपगमस्तत्राह। अपरोक्षज्ञानस्यैव इति। न तु परोक्षज्ञानसाधारणप्रमाण-

ननु नायमपि नियमः अविद्याहङ्कार-सुखदुःखादितद्धर्मप्रत्यक्षस्य अज्ञाननिवर्त्तकत्वा-नभ्युपगमादिति चेत् न। अविद्यादिप्रत्यक्षस्य साक्षिरूपत्वेन वृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्य आवरण-निवर्त्तकत्वनियमानपायात्।

(अथ साक्षिस्वरूपनिरूपणम्)

अथ कोऽयं साक्षी जीवातिरेकेण व्यवह्रियते।

अत्रोक्तं कूटस्थदीपे देहद्वयाधिष्ठानभूतं कूटस्थचैतन्यं स्वावच्छेदकस्य देहद्वयस्य साक्षाद्दीक्षणान्निर्विकारत्वाच्च साक्षीत्युच्यते।

ज्ञानमात्रस्य अतो न परोक्षज्ञाने व्यभिचार इत्येवकारा-भिप्रायः।

तद्धर्मेति तच्छब्दोऽहङ्कारपर अनभ्युपगमादिति अविद्याह-ङ्कारादीनां स्वसत्ताकाले भाननियमेन तेषामावरणानङ्गी-कारादित्यर्थः। नियमस्य सङ्कोचं वदन् परिहरति नेति। सुखादिधर्मिणोऽहङ्कारस्य साक्षिप्रत्यक्षविषयत्वोक्त्या अहमर्थ-जीवापेक्षया भिन्नस्तत्साक्षी निर्दिष्टः सुखादिधर्मिणोऽहङ्कार-स्यैव लोके जीवत्वप्रसिद्धेस्तथा च योऽयं जीवभिन्नः साक्षी व्यवह्रियते स नास्ति मानाभावादित्याक्षिपति।

अथेति यः साक्षी जीवातिरेकेण व्यवह्रियते अयं क इति सम्बन्धः किं शब्द आक्षेपार्थः मानाभावोऽसिद्ध इत्याशयेनाह अत्रोक्तमिति।

साक्षाद्दीक्षणादिति अपरोक्षतया द्रष्टृत्वादित्यर्थः।

लोकेऽपि हि औदासीन्यबोधाभ्यामेव साक्षित्वं सिद्धम्।

निर्विकारत्वात् चेति ननु द्रष्टृत्वं दृष्टिक्रियाकर्त्तृत्वं निर्विकारत्वं च कर्त्तृत्वादिविकाररहितत्वं तथा च तयोः परस्परविरोध इति चेन्न दृष्टिस्वरूपे एव कूटस्थे तत्कर्त्तृत्वस्य साक्षात् द्रष्टरि संज्ञायामिति सूत्रानुसारेण साक्षिशब्दात् प्रतीतस्य सवितरि प्रकाशात्मके प्रकाशत इति प्रकाशकर्त्तृत्ववत् उपचारमात्रत्वात् साक्षात्पदाद्द्रष्टरि अर्थे इनि प्रत्ययो भवति साक्षिपदस्य संज्ञात्व इति सूत्रार्थः।

ननु साक्षिपदात् साक्षिलक्षणं बोद्धृत्वमात्रं प्रतीयते न तु निर्विकारत्वरूपमौदासीन्यमपि तत् कथं साक्षिलक्षणे निर्विकारत्वमपि प्रक्षिप्यते तत्राह लोकेऽपि हीति। अपिशब्दव्याख्यानमवधारणं तच्च औदासीन्य बोद्धृत्वयोः प्रत्येकं लक्षणत्वशङ्काव्यवच्छेदार्थं हिशब्दव्याख्यानं प्रसिद्धपदं लोके हि द्वयोर्विवदमानयोः सतोः ताभ्यामन्यस्तयोर्विवादस्यापरोक्षतया बोद्धा उदासीनश्च यो भवति स साक्षीत्युच्यते अतः उदासीनत्वविशेषणमावश्यकम् औदासीन्यमात्रमुक्तविवादस्थले स्तम्भादेरस्तीति तद्वारणाय बोद्धृत्वविशेषणमिति मन्तव्यम्।

स्थूलसूक्ष्मात्मकदेहद्वयावच्छिन्नं स्वावच्छेदकदेहद्वयाभासकं चैतन्यं साक्षीति यदुक्तं न तत् सम्भवति तथाभूतचैतन्ये मानाभावात्। न च तदभावे देहद्वयावभासासिद्धिरिति वाच्यम्। प्रकाशात्मकान्तःकरणवृत्तिभिरेव तत्सिद्धेरिति मत्वा शङ्कते यद्यपीति। जीवपदमहङ्कारात्मकान्तःकरणपरं नित्यचैतन्यस्य अनङ्गीकारपक्षे जडाहङ्कारातिरिक्तजीवाभावात् तेनामन्तः-

यद्यपि जीवस्य वृत्तयः सन्ति देहद्वयभासिकास्तथापि सर्वतः प्रसृतेन स्वावच्छिन्नेन कूटस्थचैतन्येन ईषत् सदाभास्यमेव देहद्वयं जीवस्वरूपचैतन्यप्रतिबिम्बगर्भान्तःकरणात् विच्छिद्य विच्छिद्योद्गच्छद्भिः वृत्तिज्ञानैर्भास्यते ।

करणपरिणामतायाः कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् चेति बोध्यम् ।

वृत्तीनां दीपादिवत् प्रकाशात्मकत्वेऽपि तासां जडत्वात् देहद्वयावभासकत्वं न सम्भवति स्वप्रकाशनित्यचैतन्याभ्युपगमे तु तत्प्रतिबिम्बयुक्तानां तासां देहद्वयानुभवरूपत्वं सम्भवति । अतः तादृशचैतन्यमुपेयमित्यभिप्रायेणाह तथापि इति ।

किञ्च वृत्तीनामन्तरालदशासु देहद्वयस्यास्पष्टं भानं देहद्वयगोचरवृत्तीनां सद्भावकाले त्वहं कर्त्ता स्थूलोऽहमित्यादिरूपेण स्पष्टं भानमित्यनुभवसिद्धं तत्रास्पष्टभानोपपत्तये वृत्तिज्ञानातिरिक्तं नित्यसाक्षिचैतन्यमुपेयमित्याशयेनाह सर्वतः प्रसृतेनेति व्याप्तेनेत्यर्थः । देहद्वयं कूटस्थचैतन्येन ईषत् सदा भास्यमानमेव वृत्तिज्ञानैः स्फुटमवभास्यत इति सम्बन्धः । जीवचैतन्यरूपो यः प्रतिबिम्बस्तद्गर्भात्तद्युक्तादित्यर्थः । अनेन अन्तःकरणप्रतिबिम्बो जीवः बिम्बचैतन्यरूपः कूटस्थः साक्षीति जीवसाक्षिणोर्भेदो दर्शितः । यथा अग्नितप्तायःपिण्डादुद्गच्छन्तो विस्फुलिङ्गाः साग्नय एवोद्गच्छन्ति एवं चैतन्यप्रतिबिम्बोपेतादन्तःकरणादुत्पद्यमानाः वृत्तयोऽपि तत्प्रतिबिम्बगर्भा एव उत्पद्यन्ते अतस्तासां देहाद्यनुभवरूपत्वं सम्भवतीति सूचयितुमन्तःकरणस्य प्रतिबिम्बगर्भत्वमुक्तम् ।

अन्तरालकाले तु सह वृत्त्यभावैः कूटस्थचैतन्येनैव भास्यते।

अत एव अहङ्कारादीनां सर्वदा प्रकाश संसर्गात् संशयाद्यगोचरत्वम्। अन्यज्ज्ञान-

---

जाग्रदवस्थायां देहद्वयस्य साक्षिचैतन्यमात्रादस्पष्टतया भानावसरं दर्शयितुं विच्छिद्य विच्छिद्येत्युक्तम्।

तमेवावसरं स्पष्टमाह अन्तरालकाले तु इति। तुशब्दस्य व्याख्यानमेवकारः देहद्वयं वृत्त्यभावैः सहावभास्यत इति सम्बन्धः। वृत्त्यभावैरित्यस्य वृत्तीनां ध्वंसैरिति अर्थः। उपलक्षणं च एतत् वृत्तीनामुत्पत्तिभिः वृत्तिभेदैश्च सहेत्यर्थः।

अयं भावः नित्यचैतन्यानभ्युपगमे वृत्त्युत्पत्तिविनाशतद्भेदादेः अपरोक्षतया भानं न स्यात् स्वोत्पत्तिविनाशयोः स्वग्राह्यत्वासम्भवात् वृत्तिगोचरापरोक्षवृत्तीनां निरस्यिष्यमाणतया तयोः वृत्त्यन्तरग्राह्यत्वासम्भवाच्च।

तस्माद् वृत्तिनाशादिसाक्षितयापि नित्यचैतन्यमुपेयमिति अत्रैवोपपत्त्यन्तरं दर्शयति अतएवेति। नित्यचैतन्यरूपसाक्षिसद्भावादेव इत्यर्थः। अहङ्कारप्राणशरीरादीनां योग्यतद्धर्मसुखदुःखादीनाञ्च सदा अहङ्कारादिसत्ताकाले संशयादिनिवृत्तिलक्षणफलभाक्त्वं तावदनुभवसिद्धम्। न हि कदाचिदपि अहमासं न वा अहङ्कर्त्ता न वा अहं प्राणिमि न वा अहं ब्राह्मणो नवेत्यादिप्रकारेण अहङ्कारादिसत्तासंशयः कस्यचिदप्यस्ति तच्च तेषां सदा प्रकाशसंसर्गं विना न सम्भवति। घटादीनां प्रकाशसंसर्गदशायामेव संशयाद्यगोचरत्वदर्शनात् सदा प्रकाशसंसर्गित्वम् अहङ्कारादीनां जन्यज्ञानपक्षे न सम्भवति तेषामुत्पत्तिविनाशवत्त्वात् क्रमिकत्वात् प्रायेण बाह्य-

धाराकालीनाहङ्कारस्य एतावन्तं कालमिदमहं पश्यन्नेव आसमित्यनुसन्धानं च।

न च कूटस्थप्रकाशिते कथं जीवस्य व्यवहार-स्मृत्यादिकमिति शङ्क्यम्।

अन्योन्याध्यासेन जीवैकत्वापत्त्या कूटस्थस्य

विषयगोचरत्वाच्च तस्मात् अहङ्कारादीनां सदा संशयाद्यगोचरत्वनिर्वाहाय तेषां सदा साक्षिचैतन्यरूपप्रकाशसंसर्गो वाच्य इति भावः। साक्षिसद्भावे उपपत्त्यन्तरमाह अहङ्कारग्रहणं धारान्तर्गतवृत्तीनामपि उपलक्षणम्। नित्यानुभवरूपसाक्ष्यनङ्गीकारे दिव्यमङ्गलश्रीकृष्णमूर्त्तिगोचरवृत्तिसन्ततिकालीनाहमर्थस्य तत्कालीनवृत्तीनाञ्च तत्काले जन्यानुभवासम्भवेन संस्कारासम्भवादुत्तरत्रानुसन्धानं न स्यात्। न हि धाराकाले अहङ्कारगोचरो वा प्रत्येकं वृत्तिगोचरो वा जन्यानुभवः सम्भवति। धाराविच्छेदप्रसङ्गाद्वृत्तिसन्ततेरिच्छाघटितसामग्रीकत्वेन तद्विच्छेदासम्भवाच्च। तस्मादन्यज्ञानधाराकालीनाहमर्थादिसाक्षितया नित्यानुभवो वाच्य इति भावः। अनुसन्धानं चेति सङ्गच्छत इति शेषः।

ननु साक्षिचैतन्येनानुभूताहमर्थतद्वृत्तीनां कथमहं पश्यन्नेवासमिति स्मरणं जीवस्य सम्भवति अहमर्थभूतप्रतिबिम्बजीवापेक्षया बिम्बभूतस्य कूटस्थस्य चैतन्यात्मकसाक्षिणो भिन्नत्वात् अन्यानुभूतेऽर्थेऽन्यस्य स्मरणायोगादिति शङ्कते न च कूटस्थेति।

स्वन स्वतादात्म्यापन्नेन वा अनुभूतार्थे स्वस्य स्मरणं भवतीत्यङ्गीकारान्नातिप्रसङ्गः न हि देवदत्तयज्ञदत्तजीवयोः

जीवान्तरङ्गत्वात्। न च जीवचैतन्यमेव साक्षी भवतु किं कूटस्थेन इति वाच्यम्?।

लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तुस्तस्य उदासीन-द्रष्टृत्वासम्भवेन साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुत्युक्तसाक्षित्वायोगात्।

परस्परं तादात्म्यमस्ति येन देवदत्तानुभूतेऽर्थे यज्ञदत्तस्य स्मरणप्रसङ्ग इति दोषो भवेदित्याशयेन परिहरति अन्योन्याध्यासेनेति। तादात्म्याध्यासेनेत्यर्थः। जीवस्य कूटस्थे कल्पितत्वस्य प्रागेव निरूपितत्वादिति भावः। न च एवमपि सर्वदेहेषु साक्षिण एकत्वाद्देवदत्तसाक्षिणानुभूत-देवदत्ताहङ्कारादिषु यज्ञदत्तादेरपि अनुसन्धानप्रसङ्गः। यज्ञ-दत्तादेरपि देवदत्तसाक्षिण्येवाध्यस्ततया तदेकत्वापत्तेः सत्त्वा-दिति वाच्यम्। देहद्वयरूपावच्छेदकभेदेन तत्तज्जीवतादात्म्या-पन्नसाक्षिणो भेदाभ्युपगमादेवमेव अवच्छेदकभेदेन साक्षिभेदं ज्ञापयितुमेव स्वावच्छेदकस्येति विशेषणं पूर्वमेव दत्तमिति बोध्यम्।

ननु अस्तु जीवकूटस्थनामकं चैतन्यद्वयं तथापि जीव एव साक्षी किं न स्यादिति शङ्कते न चेति किं कूटस्थेनेति। कूटस्थस्य साक्षित्वेनेत्यर्थः। न तु कूटस्थस्यैवाक्षेपः तस्य साधितत्वात्।

उदासीनस्यैव लोके साक्षित्वस्य प्रसिद्धत्वात् तद-नुरोधेन श्रुत्यनुरोधेन च कूटस्थस्यैव साक्षित्वं न जीवस्येति परिहरति लौकिकेति। साक्षिणो लक्षणमाह श्रुतिः। चेता केवल इति। चेता बोद्धा केवलः अकर्त्ता उदासीन इति यावत्।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति इति कर्मफलभोक्तुर्जीवात् उदासीनप्रकाशरूपसाक्षिणः पृथगाम्नानाच्चेति।

नाटकदीपेऽपि नृत्यशालास्थितदीपदृष्टान्तेन साक्षी जीवात् विविच्य दर्शितः।

ज्ञानादिगुणक आत्मेति वैशेषिकादिमतं श्रुतिः स्वयमेव निराकरोति निर्गुणश्चेति। मध्यमपरिमाणः सक्रिय आत्मेति दिगम्बरमतनिरासार्थश्चकारः निष्क्रियश्चेत्यर्थः।

साक्षिणो जीवाद्भिन्नत्वे श्रुतिमप्याह तयोरन्य इति। जीवकूटस्थयोर्मध्ये कूटस्थादन्यो जीवः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु यथा भवति तथा अत्ति भुङ्क्ते शरीरस्याश्वत्थवृक्षत्वेन निरूपितत्वात् कर्मफलस्य पिप्पलत्वेन निरूपणमिति द्रष्टव्यम्। स्वाद्विति। विशेषणं पुण्यफलाभिप्रायम् जीवादन्यः कूटस्थः अनश्नन् अशनं कर्मफलभोगमकुर्वन् अभिचाकशीति अभि आभिमुख्येन अपरोक्षतया चाकशीति बुद्ध्यादिसाक्षितया प्रकाशत इति यावत्। अत्रानश्नन्नित्यनेन भोक्तृत्वे निषिद्धे सति कर्तृत्वमपि निषिद्धं भवति तथा च अनश्नन्नभिचाकशीति पदाभ्याम् उदासीनत्वे सति बोद्धृत्वरूपं साक्षित्वं प्रदर्शितमित्यर्थः।

कूटस्थदीपे निरूपितः साक्षी अन्यत्रापि दृष्टान्तविशेषपूर्वकं सुषुप्तिसाधारणो निरूपित इत्याह नाटकदीपेऽपि इति। दृष्टान्तप्रतिपादकतत्रत्यश्लोकं पठति नृत्यशालास्थित इति। प्रभुं नृत्याभिमानिनं सभ्यास्तत्परिसरवर्त्तिनः। अविशेषेणेति दीपो हि वृद्धिं प्राप्य प्रभुं प्रकाशयति मध्यमावस्थां प्राप्य सभ्यान् ततो निष्कृष्टावस्थां प्राप्य नर्त्तकी-

तथा हि नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्त्तकीम्। दीपयेत् अविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते।

तथा चिदाभासविशिष्टाहङ्काररूपं जीवं विषयभोग-साकल्य-वैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षवि-षादवत्त्वात् नृत्याभिमानिप्रभुतुल्यम् तत्परिसर-वर्त्तित्वेऽपि तद्राहित्यात् सभ्यपुरुषतुल्यान् विष-

---

मिति प्रकाश्य तारतम्यानुसारेण वृद्ध्यादिविकारं प्राप्य न दीपयेत् किन्तु एकरूपेणैव स्थितः सन् प्रकाशयेदित्यर्थः। इदञ्च विशेषणं दार्ष्टान्तिके निर्विकारस्य कूटस्थस्य साक्षित्व-ज्ञापनार्थमिति मन्तव्यम्। तदभावेऽपि इति प्रभुसभ्याद्य-भावेऽपि इत्यर्थः।

अहङ्कारः प्रभुः सभ्या विषया नर्त्तकी मतिः तालादिधा-रीण्यक्षाणि दीपः साक्ष्यवभासक इति दार्ष्टान्तिकसंग्रा-हकं श्लोकं मनसि निधायाह तथेति।

जीवस्य नृत्याभिमानिप्रभुतुल्यत्वकल्पनाप्रयोजकं साम्यमाह विषयेति। नृत्यसाकल्यवैकल्यप्रयुक्तहर्षादिमत्त्वं प्रभोरभि-मानपदेन सूचितम्।

यथा सभ्याः प्रभुपरिसरवर्त्तिनस्तथा रूपादयो विषयाः जीव-परिसरवर्त्तिनस्तथा च विषयाणां सभ्यसाम्यात् सभ्यत्वकल्पनं युक्तमित्याशयेनाह तत्परिसरवर्त्तित्वेऽपि इति। तत्पदं जीवपरम्।

ननु जीवपरिसरवर्त्तिनामपि विषयाणां जीववत् प्रभुतुल्यत्व-

यान् नानाविधविकारवत्त्वात् नर्त्तकीतुल्यां धियं च दीपयन् सुषुप्त्यादौ अहङ्काराद्यभावेऽपि दीप्यमानश्चिदाभासविशिष्टाहङ्काररूपजीवभ्रमाधिष्ठान-कूटस्थ-चैतन्यात्मा साक्षी ।

मेव कुतो न कल्प्यते इत्याशङ्क्य तत्प्रयोजकाभावादित्याशयेनाह तद्राहित्यादिति । प्रभुतुल्यत्वकल्पकहर्षविषयादेरभावादित्यर्थः ।

यद्वा विषयाणां सभ्यपुरुषसाम्यमाह तद्राहित्यादिति । बुद्धेर्नर्त्तकीसाम्यमाह नानाविधेति । यथा तालादिधारिणः पुरुषाः नर्त्तकीमनुवर्त्तन्ते एवम् इन्द्रियाण्यपि धियमनुवर्त्तन्ते इत्यनेन साम्येन इन्द्रियाणां तालादिधारिपुरुषसाम्यं श्लोकोपात्तम् । धियञ्चेत्यत्र चशब्दार्थः जीवादीनामवभासकसाक्षिदीपतुल्य इति चरमपादार्थः । तं संगृह्णाति दीपयन्नित्यादिना । प्रकाशयन्नित्यर्थः ।

दीपयन्नित्यतः प्राक् जाग्रदादौ इति शेषः । नाटकदीपे निरूपितः साक्षी कूटस्थदीपोक्तकूटस्थ एव नान्य इत्याशयेनाह चिदाभासविशिष्टेति । कूटस्थदीपे हि जीवभ्रमाधिष्ठानभूतकूटस्थचैतन्यं जीवादेरभासकमित्युक्तं नाटकदीपे च चिदाभासविशिष्टाहङ्कारं जीवं कल्पयित्वा तदवभासकं चैतन्यं साक्षीत्युक्तं ततश्च तत्रोक्तकूटस्थ एव अत्र साक्षीत्यवगम्यते अन्तःकरणप्रतिबिम्बरूपजीवाधिष्ठानत्वतदवभासकत्वादेर्निर्देशसाम्यात् तथा च नाटकदीपेऽपि नृत्यशालास्थदीपदृष्टान्तेन साक्षी जीवात् विविच्य दर्शित इति पूर्वग्रन्थ

एवं जीवात् विवेचितोऽयं साक्षी न ब्रह्मकोटिरपि। किन्तु अस्पृष्टजीवेश्वरविभागं चैतन्यमित्युक्तं कूटस्थदीपे।

तत्त्वप्रदीपिकायामपि मायाशबलिते सगुणे परमेश्वरे केवलो निर्गुण इति विशेषणानुपपत्तेः सर्वप्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्म जीवाभेदेन साक्षीति प्रतिपाद्यत इति विदितम्।

कूटस्थदीपे यः साक्षी जीवाद्भेदेन दर्शितः स एव नाटकदीपेऽपि तयो भेदेन दर्शित इति विवक्षितार्थः सिद्ध इति भावः।

साक्षी यथा जीवकोटिर्न भवति जीवस्यौदासीनत्वाभावात् तथा ईश्वरकोटिरपि न भवति जगत्सृष्टिनियमनादिव्यापारकर्त्तुः तस्य उदासीनत्वाभावादीश्वरस्य परोक्षतया जीवं प्रति बुद्ध्यादिसाक्षितया नित्यापरोक्षसाक्षिरूपत्वासम्भवाच्च इत्याशयेनाह एवं जीवादिति।

ब्रह्मपदमीश्वरपरं न तु उदासीनचैतन्यपरं कस्तर्हि साक्षीति पृच्छति किन्तु इति उत्तरमाह अस्पृष्टेति। उक्तमिति शैवपुराणेषु कूटस्थः प्रविवेचितः। जीवेशत्वादिरहितः केवलः स्वप्रभुः शिव इति श्लोकेनेति शेषः। जगद्रूपत्वमादिपदार्थः। केवल उदासीनः शिवः शुद्धः परमात्मेत्यर्थः।

ईश्वरत्वादिधर्मरहितचिदात्मैवान्यत्रापि साक्षित्वेन उक्त इति संवादार्थमाह तत्त्वदीपिकायामपि। सर्वेषां जीवानामन्तःकरणगतचित्प्रतिबिम्बात्मकानां प्रत्यग्भूतमधिष्ठान-

कौमुद्यां तु एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि-

---

तया आन्तरं स्वरूपभूतं शुद्धं जीवत्वेश्वरत्वजगद्रूपत्वरहितं ब्रह्म जीवाभेदेन तत्तज्जीवाधिष्ठानत्वादेव तत्तज्जीवतादात्म्यापत्त्या प्रतिशरीरं प्राप्तभेदं सत् साक्षीति प्रतिपाद्यते इति शब्दः प्रकारवाची सन् साक्षित्वमाह तथा च साक्षित्वं प्रतिपद्यते परमेश्वरस्यैव कश्चिद्रूपभेदः साक्षी नाम कुतः देवत्वादिश्रुतेर्नत्वीश्वरविलक्षणः साक्षी देवत्वादिश्रुतिविरोधादित्येवकारार्थः। देवत्वादीत्यादिपदेन सर्वभूतान्तरात्मत्वादिधर्मा गृह्यन्ते। एतदुक्तं भवति देवत्वादयो धर्माः श्रुतिस्मृत्यादिषु परमेश्वरधर्मत्वेन प्रसिद्धा इति नान्यस्य साक्षित्वं देवत्वादिश्रवणविरोधात्। यद्यपि देवत्वं हिरण्यगर्भेन्द्रियादिजीवसाधारणं तथापि इतरधर्माणामीश्वरगतमेव ग्राह्यमिति भावः।

परमेश्वरस्य शिवविष्णवात्मना प्राप्तं भेदं निराचष्टे एक इति। विश्वभूतस्य परमेश्वरस्य मूर्त्तिभेदेन शिवविष्णुसंज्ञा नत्वीश्वरभेदोऽपि इत्यर्थः। तथा च श्रुत्यन्तरं शाश्वतं शिवमच्युतमिति अच्युतपदस्य विष्णौ रूढ़त्वात् आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पत इत्यादिस्मृतयोऽपि अत्र शतशो द्रष्टव्याः श्रुतौ सर्वभूतेषु इत्यनन्तरं वर्त्तत इति शेषः। तथा च स्मृतिः।—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति।

इति। तर्हि किमिति सर्वेषां नोपलभ्यते तत्राह गूढ इति। तथा च स्मृतिः।—

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः।

वासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च इति देव-त्वादिश्रुतेः परमेश्वरस्य एव रूपभेदः कश्चित् जीवप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुमन्ता स्वयम् उदासीनः साक्षी नाम।

इति श्रीकृष्णोऽवादिहं शब्दार्थः। प्रकाशः प्रकाशमान इत्यर्थः।

परमात्मनो भूतेषु अवस्थानाभ्युपगमेऽधिकरणभेदात् तस्यापि भिन्नत्वशङ्का स्यात् तां वारयति व्यापीति। व्यापि-नभोवद् वस्तुतो जीवभिन्नत्वं वारयति सर्वभूतान्तरात्मेति। सर्वभूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तसङ्घातानामन्तरवस्थित आत्मा सर्वजीवस्वरूप इति यावत्। परमेश्वरस्य कर्मकर्तृजीवाभिन्नत्वे तस्यापि तत्कर्तृत्वं स्यादिति नेत्याह कर्माध्यक्ष इति। जीव-कर्तृकर्मणां साक्षी न स्वयं तत्कर्त्तेत्यर्थः। जीवपरमात्मनोः औपाधिकभेदेन धर्मव्यवस्था सम्भवतीति भावः। सर्वभूतेषु इत्यादिना। परमात्मापेक्षया भेदेन भूतानां निर्देशात् तस्य सद्वितीयत्वमाशङ्क्याह सर्वभूताधिवास इति। अधि उपरि वसन्ति यस्मिन् भूतानि इति अधिवासोऽधिष्ठानं सर्वेषां भूतानामधिवासः न च अधिष्ठानातिरेकेण आरोपितानां पृथक् सत्त्वमस्तीति ना-द्वितीयत्वविरोध इति भावः। न केवलं जीवगतकर्मणामेव साक्षी किन्तु जीवानामपि इत्याशयेनाह साक्षीति। अवशिष्टा श्रुतिः प्रागेव व्याख्याता। अनुमन्ता नैरन्तर्य्येण बोद्धा स्वयमिति जीवे व्यापारवत्यपि स्वयं तद्रहितः। रूपविशेषसाक्षिलक्षणमुक्त्वा साक्षिपदं तत्र वर्त्तयति साक्षी नामेति। नामपदं श्रुतिप्रसिद्धि-द्योतकम्।

स च कारणत्वादिधर्मानास्पदत्वात् अपरोक्षो जीवगतम् अज्ञानादि अवभासयंश्च जीवस्य अन्तरङ्गः सुषुप्त्यादौ च कार्य्यकारणोपरमे जीवगताज्ञानमात्रव्यञ्जकः प्राज्ञशब्दितः।

ननु साक्षी जीवस्यापरोक्षः तस्याज्ञानान्तःकरणाद्यनुभवरूपत्वाङ्गीकारात् ईश्वरस्तु नित्यं परोक्षः कारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वनियन्तृत्वादेर्जीवं प्रति अयोग्यत्वेन तद्विशिष्टबिम्बचैतन्यरूपेश्वरस्य अयोग्यत्वादिति चेत्? न, तस्यरूपविशेषत्वाङ्गीकारेणापरोक्षत्वोपपत्तेरित्याशयेनाह स चेति। न चेश्वरस्यैतादृशरूपभेदे मानाभावः शङ्कनीयः एको देव इति मन्त्रस्य अनश्नन्न्योऽभिचाकशीति मन्त्रभागस्य उदासीने परमेश्वररूपभेदे मानत्वात् कारणत्वादिधर्मास्पदे चेश्वरे सृष्टिवाक्यानां सर्वेषामेव मानत्वादिति भावः। स च जीवस्यापरोक्षोऽन्तरङ्गश्चेति सम्बन्धः।

उभयत्र हेतुमाह जीवगतमज्ञानाद्यवभासयन्निति। अन्तःकरण-तद्धर्मसुखदुःखादि-संग्रहार्थमादि-पदसाक्षि-चैतन्यमज्ञानाद्यवभासनद्वारा अहमज्ञः अहं सुखी दुःखीत्यादिव्यवहारनिर्वाहकं भवति अतः साक्षी जीवस्यान्तरङ्गः लोके राजादिव्यवहारनिर्वाहकपुरुषे राजान्तरङ्गत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः।

ननु सुषुप्त्यादौ साक्षी अस्यान्तःकरणतद्वृत्त्यादेरुपरतत्वात् तदा चिदात्मनः साक्षित्वं न स्यात् तथा च तेभ्यो विलक्षणः

तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद न आन्तरमेव एव अयं पुरुषः प्राज्ञेन आत्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद न आन्तरं प्राज्ञेन आत्मना अन्वारूढ उत्सर्जन् यातीति श्रुतिवाक्याभ्यां सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थयोः

साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदा शिव इत्यादौ सुषुप्त्यादौ अपि तस्य साक्षित्वव्यवहारविरोध इत्यत आह सुषुप्त्यादाविति। तेभ्य इति भोक्त्रादिभ्य इत्यर्थः। तदापि मूलाज्ञानस्य साक्ष्यस्य सत्त्वात् न विरोध इति भावः।

परमेश्वरस्यैव रूपविशेषात्मके साक्षिणि सुषुप्त्युत्क्रान्तिविषयकवाक्यद्वयमपि प्रमाणमित्याशयेनाह प्राज्ञशब्दित इति। सुषुप्तिविषयकवाक्ये उत्क्रान्तिविषयकवाक्ये च प्राज्ञशब्देन यथोक्तसाक्षिण एव प्रतिपादितत्वादिति भावः।

ननु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन इत्यधिकरणे सुषुप्त्यादिविषयकश्रुतिगतप्राज्ञशब्दस्य सर्वेश्वरत्वभूताधिपतित्वादिर्विशिष्टपरमात्मप्रतिपादकताया उक्तत्वात् कथं प्राज्ञशब्दस्य उदासीनेश्वरपरत्वमत आह तद्यथेति।

दृष्टान्तवाक्ये बाह्यं रथ्यादिवृत्तान्तमान्तरं गृहकृत्यं पुरुषो जीवः प्राज्ञः परमात्मा अनेन सम्परिष्वक्तः सुषुप्तावुपाधिलयादेकीभावं प्राप्तः बाह्यं जाग्रत्प्रपञ्चं आन्तरं स्वप्नप्रपञ्चं किञ्चन किञ्चिदपि उत्क्रान्तिवाक्यमुदाहरति प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढ इति। अन्वारूढः अधिष्ठितः उत्सर्जन् वेदनावशात् शब्दं कुर्वन् याति शरीराद्बहिर्निर्गच्छति उत्क्रामति इत्यर्थः।

जीवभेदेन प्रतिपादितः परमेश्वर इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणनिर्णयोऽपि साक्षिपर इत्युपवर्णितम् ।

तत्त्वशुद्धावपि यथा इदं रजतमिति भ्रमस्थले वस्तुतः शुक्तिकोट्यन्तर्गतोऽपि इदमंशः

अवस्थयोरिति सप्तमी प्रतिपादित इत्यनन्तरं प्राज्ञ इति शेषः । तथाच वाक्याभ्यां जीवभेदेन प्रतिपादितः प्राज्ञः परमेश्वर इति निर्णयोऽपि साक्षिपर इत्युपवर्णितं कौमुद्यामिति सम्बन्धः । बृहदारण्यकषष्ठाध्यायो जीवानुवादमात्ररूपः न तदतिरिक्तेश्वरपर इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तः । तद्यथा प्रियेत्यादिवाक्ययोः सुषुप्त्यवस्थायामुत्क्रान्त्यवस्थायां च पुरुषशब्दितजीवापेक्षया भेदेन परमेश्वरस्य तृतीयान्तप्राज्ञशब्देन व्यपदेशात् न षष्ठाध्यायो जीवानुवादमात्ररूपः किन्तु तदतिरिक्तेश्वरप्रतिपादनपरः । तत्प्रतिपादनञ्च लोकप्रसिद्धजीवानुवादेन तस्येश्वराभेदप्रतिपादनार्थं तथा च वाक्यशेषो दृश्यते । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय इति यो विज्ञानमयो जीवः स एष महानात्मा पूर्णः परमात्मेत्यर्थ इति तदधिकरणनिर्णयः । ननु अस्य निर्णयस्य उदासीनेश्वररूपसाक्षिपरत्वमनुपपन्नं स वा एष महानज आत्मेत्येतदनन्तरम् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरित्यादिना । तस्य सर्वेश्वरत्वादिगुणजातप्रतिपादनादिति चेत् न ज्ञेयब्रह्मप्रकरणगतसर्वेश्वरत्वादिवचनस्य स्तुतिमात्रपरत्वादिति भावः ।

कौमुदीकारमतस्य संवादार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति तत्त्वशुद्धावपि इति । इदं रजतमिति भ्रमस्थले रजताभेदेन प्रतिभास-

प्रतिभासतो रजतकोटिः तथा ब्रह्मकोटिरेव साक्षी प्रतिभासतो जीवकोटिरिति जीवस्य सुखादिव्यवहारे तस्योपयोग इत्युक्त्वा अयमेव पक्षः समर्थितः।

केचित्तु अविद्योपाधिको जीव एव साक्षात् द्रष्टृत्वात् साक्षी लोकेऽपि हि अकर्त्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं साक्षित्वं प्रसिद्धम्।

मानोऽपि इदमंशः रजतान्तर्भूतो न भवति रजतवत् तस्य बाधाभावान्नापि शुक्तावेव अन्तर्भवति तस्य शुक्त्यंशवदज्ञातत्वप्रसङ्गात्। अतो यथेदमंशस्य वस्तुतः शुक्तिरूपत्वं प्रतिभासतो रजताभिन्नत्वमेवं साक्षिणोऽपि वस्तुगत्या ईश्वररूपाभेदत्वं कल्पिततत्तज्जीवाधिष्ठानरूपस्य साक्षिणः सुखाद्यनुभवितुः अहं सुखमनुभवामीत्यादिप्रतिभासतस्तत्तज्जीवाभिन्नत्वम् अतो जीवस्य सुखादिव्यवहारे तस्य सुखाद्यनुभवितुः जीवैकत्वमापन्नस्योपयोग इत्यर्थः।

अयमेवेति साक्षिणो वस्तुतोऽपि जीवान्तर्भावे तस्य ब्रह्मकोटित्वोक्तिविरोधात् तस्य ईश्वररूपाभेदत्वं तत्त्वशुद्धिकाराभिमतमिति गम्यत इति भावः।

जीवसाक्षिणोर्भेदपक्षानुपन्यस्य तयोरभेदपक्षावुपन्यस्यति केचित्तु इत्यादिना। जीव एव साक्षीति सम्बन्धः नत्वीश्वरस्य रूपभेदः साक्षी तत्र मानाभावादित्येवकाराभिप्रायः।

जीवस्य साक्षित्वाभ्युपगमे हेतुमाह साक्षात् द्रष्टृत्वादिति। तस्य औदासीन्यं सूचयति अविद्योपाधिक इति।

तच्च असङ्गोदासीनप्रकाशरूपे जीव एव साक्षात् सम्भवति।

जीवस्य अन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या कर्त्तृत्वाद्यारोपभाक्त्वेऽपि स्वयम् उदासीनत्वात्।

एको देव इति मन्त्रस्तु ब्रह्मणो जीवभावाभिप्रायेण साक्षित्वप्रतिपादकः।

एतदेव प्रपञ्चयितुम् इदमेव साक्षिलक्षणं नान्यदिति पूर्वोक्तं स्मारयति लोकेऽपि हीति।

पूर्वं संग्रहेणोक्तं जीवस्यैव साक्षित्वं प्रपञ्चयति तच्च इति साक्षादिति। अविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवस्य स्वतः सम्भवति इत्यर्थः। अनेन क्लृप्तस्य जीवस्यैव साक्षित्वसम्भवे तदतिरिक्तसाक्षी न कल्पनीयः गौरवादिति सूचितम्।

ननु लौकिकवैदिकव्यवहारकर्त्तुरौदासीन्यमसिद्धमिति उक्तमित्याशङ्क्य बुद्धितादात्म्यप्रयुक्तमेव कर्त्तृत्वादिकं स्वतस्तु उदासीनत्वमित्युपगमात् तस्य साक्षित्वं सम्भवतीत्याह। जीवस्य अन्तःकरणेति।

ननु ईश्वरस्य साक्षित्वानुपगमे मन्त्रविरोध इत्यत आह एको देव इति मन्त्रस्त्विति। साक्षी तावज्जीवस्यापरोक्ष इत्युक्तम् ईश्वरस्य तु उदासीनस्यापि अपरोक्षत्वं न सम्भवति बिम्बभूतेश्वरस्य जीवादौपाधिकभेदसत्त्वेन जीवं प्रति जीवान्तरचैतन्यस्येवापरोक्षत्वायोगादतो जीवभावापन्नब्रह्माभिप्रायो मन्त्रगतसाक्षिप्रतिपादकभाग इति भावः। ईश्वररूपभेदे अपरोक्षत्वानुपपत्तिरूपहेतुर्मन्त्रस्त्वीति तुशब्देन उक्त इति ध्येयम्।

द्वा सुपर्णेति मन्त्रो गुहाधिकरणन्यायेन जीवेश्वरोभयपरः। गुहाधिकरणभाष्योदाहृतपैङ्गिरहस्यब्राह्मणव्याख्यातेन प्रकारेण जीवान्तःकरणोभयपरो वेति न कश्चिद्विरोध इत्याहुः।

ननु गुहाधिकरणे यथा गुहां प्रविष्टा इति मन्त्रो जीवेश्वरोभयपरः तथा द्वा सुपर्णेति मन्त्रोऽपि जीवेश्वरोभयपर इत्युक्तं भाष्ये। तथा च द्वा सुपर्णेति मन्त्रे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति वाक्यं जीवविषयम् अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीतिवाक्यं परमेश्वरविषयमिति पर्यवस्यति ततश्च जीवस्य साक्षित्वपक्षे ईश्वरस्य साक्षित्वप्रतिपादकेन अनश्नन्नन्य इति मन्त्रभागेन विरोध इत्याशङ्क्याह द्वा सुपर्णेति मन्त्र इति। यदा मन्त्रः जीवेश्वरोभयपरस्तदापि न विरोधः। कश्चिदेको देव इति मन्त्रवत् द्वा सुपर्णेति मन्त्रस्यापि जीवभावापन्नपरमात्मपरत्वोपगमादित्यर्थः।

ननु गुहाधिकरणभाष्ये पैङ्गिरहस्यब्राह्मणमुदाहृतं तच्च इदं ब्राह्मणं तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वम् अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति अनेन ब्राह्मणेनादनवाक्यम् अन्तःकरणविषयम् अनश्नद्वाक्यं क्षेत्रज्ञविषयमिति व्याख्यातम्। न च ब्राह्मणेनैव सत्त्वक्षेत्रज्ञपरत्वेन मन्त्रे व्याख्यायमाने कथं भाष्यकारैरस्य मन्त्रस्य जीवेश्वरपरत्वमुक्तमिति वाच्यम्। तदुक्तेः कृत्वा चिन्तामात्रत्वेन विरोधाभावात् तथा च अन्तःकरणप्रतिबिम्बरूपो जीवो यदि पैङ्गी ब्राह्मणाभिप्रेतक्षेत्रज्ञः स्यात् तदा तस्यैवानश्नन्निति-वाक्योक्तं साक्षित्वं स्यात् न अविद्याप्रतिबिम्बस्य।

अन्ये तु सत्यं जीव एव साक्षी न तु सर्वगतेन अविद्योपहितेन रूपेण पुरुषान्तरान्तःकरणादीनामपि पुरुषान्तरं प्रति स्वान्तःकरणभासकसाक्षिसंसर्गाविशेषेण प्रत्यक्षत्वापत्तेः। न च अन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात् तदनापत्तिः।

तथा च अविद्याप्रतिबिम्बरूपस्य ब्रह्मस्वभावस्य जीवस्य साक्षित्वपक्षः पैङ्गीब्राह्मणनिर्णीतार्थकद्वासुपर्णेतिमन्त्रभागविरुद्धः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह गुहाधिकरणभाष्योदाहृतेति। न कश्चित् विरोध इति पैङ्गीब्राह्मणाभिप्रेतः क्षेत्रज्ञो न अन्तःकरणगतचैतन्यप्रतिबिम्बरूपो जीवः तस्य कर्तृभोक्तृस्वभावत्वेन अनश्नन्निति वाक्योक्तसाक्षित्वासम्भवात् किन्तु असङ्गोदासीनप्रकाशरूपाविद्याप्रतिबिम्बरूपजीव एव ब्राह्मणाभिप्रेतः क्षेत्रज्ञः तस्य अनश्नन् वाक्योक्तसाक्षित्वसम्भवस्योपपादितत्वादतो विद्याप्रतिबिम्बरूपजीवस्य साक्षित्वपक्षे न पैङ्गिरहस्यब्राह्मणानुरोधिमन्त्रविरोध इत्यर्थः।

अविद्यायां चैतन्यप्रतिबिम्बरूपजीवस्य एव साक्षित्वमुपेत्य तत्र कश्चित् विशेषं वक्तुं मतान्तरमवतारयति अन्ये तु इति। न तु अविद्यायां चिद्बिम्बभूतेश्वरसाक्षी तस्य अपरोक्षत्वानुपपत्तेरित्येवकाराभिप्रायः। रूपेणेति साक्षीत्यनुसङ्गः।

सर्वशरीरसाधारणाविद्योपाधिकस्य साधारणरूपेण साक्षित्वाभावे हेतुमाह पुरुषान्तरेति। यज्ञदत्तान्तःकरण तदवृत्तीनामित्यर्थः। पुरुषान्तरं प्रतीति देवदत्तं प्रतीत्यर्थः। स्वेति स्वस्य देवदत्तस्य अन्तःकरणभासको यः साक्षी तेन

साक्षिभास्येऽन्तःकरणादौ सर्वत्र साक्ष्य-भेदे सति प्रमातृभेदस्य अप्रयोजकत्वात्।

तस्मात् अन्तःकरणोपधानेन जीवः साक्षी। तथा च प्रतिपुरुषं साक्षिभेदात् पुरुषान्तरान्तः-करणादेः पुरुषान्तरसाक्ष्यसंसर्गात् वा तद्योग्य-त्वात् वा अप्रकाश उपपद्यते।

साक्षिणा सह देवदत्तान्तःकरणस्येव यज्ञदत्तान्तःकरणादीना-मपि संसर्गाविशेषात् देवदत्तस्य यथा स्वान्तःकरणं प्रत्यक्षं तथा यज्ञदत्तान्तःकरणं तद्वृत्तयोऽपि देवदत्तस्य प्रत्यक्षाः स्युरित्यर्थः। अत्र पुरुषान्तरं प्रतिपुरुषान्तरान्तःकरणादीना-मपि प्रत्यक्षत्वापत्तेरिति सम्बन्धः। तत्र हेतुः स्वान्तःकरणे-त्यादिरिति।

सर्वशरीरेषु साक्षिण एकत्वेऽपि प्रतिशरीरं प्रमातृ-भेदान्नोक्तदोष इत्याशङ्कते न चेति। देवदत्तं प्रति तदन्तःकर-णादेः प्रत्यक्षत्वे हि देवदत्तसाक्षिसंसर्गः प्रयोजकः।

तथा च यज्ञदत्तान्तःकरणादीनामपि देवदत्तं प्रति अपरोक्षत्व-प्रयोजकस्य देवदत्तसाक्षिसंसर्गस्याविशेषेण तं प्रति अपरोक्षत्वा-पादनात्मको दोषः प्रत्यक्षत्वप्रयोजकसाक्षी संसर्गभेदेनैव परि-हर्त्तव्यो नाप्रयोजकप्रमातृभेदेनेति दूषयति साक्षिभास्य इति साक्ष्यभेद इति।

साक्षिण एकत्वे सतीत्यर्थः। अप्रयोजकत्वादिति देवदत्तं प्रति तदीयान्तःकरणादिकमेव प्रत्यक्षं नान्यदीयान्तःकरणादि-कमिति व्यवस्थायामिति शेषः।

तस्मादिति। अविद्योपाधिकजीवस्य साधारणरूपेण

सुषुप्तौ अपि सूक्ष्मरूपेण अन्तःकरणसद्भावात् तदुपहितः साक्षी तदापि अस्त्येव।

न च अन्तःकरणोपहितस्य प्रमातृत्वेन न तस्य साक्षित्वम् सुषुप्तौ प्रमात्रभावेऽपि साक्षिसत्त्वेन तयोर्भेदस्य अवश्यं वक्तव्य इति वाच्यम्।

साक्षित्वासम्भवादित्यर्थः। तथा चेति। साक्षिभेदप्रयोजकोपाधिभेदविवक्षायां सत्यामित्यर्थः। तदयोग्यत्वात् वेति। पुरुषान्तरं प्रति अयोग्यत्वकल्पनात् वा प्रत्यक्षत्वाभाव उपपद्यत इत्यर्थः।

ननु अविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवस्य अविद्योपाधिकत्वेन एव रूपेण साक्षित्वे सति तस्य सुषुप्तिसाधारण्यं सम्भवति प्रतिशरीरं साक्षिभेदसिद्ध्यर्थं तस्यान्तःकरणोपहितत्वेन रूपेण साक्षित्वे तु सुषुप्तिसाधारण्यं तस्य न सम्भवति सुषुप्तावन्तःकरणलयश्रवणादित्याशङ्क्याह सुषुप्तावपि इति शङ्कते। न च अन्तःकरणोपहितस्येति। अविद्याप्रतिबिम्बरूपजीवस्येति शेषः।

न तस्येति। अन्तःकरणोपहितजीवस्य साक्षित्वं न सम्भवति तस्य प्रमातृत्वादन्यथा प्रमातुरेव साक्षित्वापत्त्या साक्षिप्रमात्रोर्भेदो न स्यादिति भावः।

इष्टापत्तिमाशङ्क्याह सुषुप्ताविति अभावेऽपि। अस्मिन् प्राण एव एकधा भवतीति श्रुतौ सुषुप्तिकाले प्राणशब्दिते परमात्मनि एकीभावलक्षणस्य प्रमातृलयस्य श्रवणादिति भावः।

साक्षिसत्त्वेनेति। सुषुप्तिकाले साक्षिणः सत्त्वमवश्यं वाच्यं तत्काले तत्सत्त्वस्य त्रिषु धामसु इत्यादिबहुश्रुतिसिद्धत्वात्

विशेषणोपाध्योर्भेदस्य सिद्धान्तसम्मतत्वेन अन्तःकरणविशिष्टः प्रमाता तदुपहितः साक्षीति भेदोपपत्तेरित्याहुः।

धामसु अवस्थासु इत्यर्थः। तत्काले साक्षिणा अनुभूतानाम-ज्ञानसुखसुषुप्तीनामुत्थितस्य न किञ्चिदवेदिषं सुखमस्वाप्समिति स्मरणदर्शनाच्च। न चाहमस्वाप्समिति स्वापादिवदहमर्थस्य प्रमातुरपि सुषुप्तिकालीनत्वेन स्मरणदर्शनात् तस्यापि तदा सत्त्वं वाच्यमेव इति वाच्यम्। सुषुप्तौ प्रमातृलयप्रतिपाद-कबहुश्रुतिविरोधेन अहमस्वाप्समित्यादिस्मरणस्याहमर्थांशे अनुभवरूपत्वकल्पनाच्च प्रमातुस्तदा सत्त्वमावश्यकम्। तथा च सुषुप्तिकाले सदसतोः साक्षिप्रमात्रोरभेदायोगात् प्रमातुः प्रकाशात् साक्षी भिन्न एव वाच्य इत्यर्थः। प्रमातृसाक्षिणो-र्भेदपक्षे प्रमातुरुदासीनत्वाभावेन साक्षित्वासम्भवरूपदोष-परिहारार्थश्चकार इति बोध्यम्।

न चैवं वाच्यमित्यत्र हेतुमाह अन्तःकरणविशिष्ट इति। अन्तःकरणस्य अविद्योपाधिके जीवे विशेषणत्वेन प्रमातृत्व-प्रयोजकत्वमुपाधित्वेन साक्षित्वप्रयोजकत्वम्। तथा च विशिष्टोपहितयोः प्रमातृसाक्षिणोर्भेदः विशिष्टस्य प्रमातुः कर्तृभोक्तृत्वस्वभावत्वेऽपि उपहितस्य उदासीनत्वात् साक्षि-त्वं सम्भवतीत्यर्थः।

ननु विशेषणत्वस्य उपाधित्वस्य च भेदे सति एकस्यापि अन्तःकरणस्य विशेषणत्वादिरूपेण भेदं कल्पयित्वा तद्वि-शिष्टस्य प्रमातृत्वं तदुपहितस्य साक्षित्वमिति व्यवस्था स्यात् भवति तयोर्भेद एव कथमित्यत आह विशेषणोपाध्योरिति।

कार्य्यान्वयित्वे सति व्यावर्त्तकत्वं विशेषणत्वं यथा नीलोत्पलमानयेत्यादौ नैल्यस्य तस्य रक्तोत्पलादिव्यावर्त्तकत्वादुत्पलद्वारा आनयनरूपकार्य्यान्वयित्वाच्च लक्षणे कार्य्यपदविधेयपरं तथा च यत् काकवत् तद्देवदत्तगृहमित्यादौ विधेयस्य देवदत्तगृहत्वस्य कार्य्यस्य उपलक्षणे काकेनास्त्यन्वयः। गृहान्तरव्यावर्त्तकत्वं त्वस्तीति तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तकार्य्यान्वयि निर्विशेष उत्पलादौ अतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। कार्य्यान्वयित्वे सति कार्य्यान्वयकाले विद्यमानत्वमुपाधित्वं यथा लोहितस्फटिकमानयेत्यादौ स्फटिकसन्निहितस्य जपाकुसुमस्य उपाधित्वं तस्यानयनलक्षणकार्य्यान्वयाभावात् स्फटिकान्तरव्यावर्त्तकत्वादानयनान्वयकाले विद्यमानत्वाच्च। तत्र प्रथमसत्यन्तं विशेषणे नैल्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय न च विशेषणत्वेनाभिमतनैल्यादिकमपि अत्र लक्ष्यमेवेति वाच्यम्। जपाकुसुमादौ उपाधित्वव्यवहारवत् नैल्यादौ तथा व्यवहाराभावात् जपाकुसुमादौ स्फटिकादिविशेषणत्वव्यवहाराभावाच्च। तथा च विशेषणोपाध्योर्भेदावश्यम्भावे सति विशेषणत्वाभिमतनैल्यादेरलक्ष्यत्वात् अत्रातिव्याप्तिवारणं युक्तमेव। काकवत् गृहं प्रविशत्यत्र प्रवेशरूपकार्य्यान्वयकाले यदि दैवयोगादुपलक्षणभूत काकस्यान्यत्र गमनं काकान्तरस्य तद्गृहे आगमनं तदा तत्रागतकाकस्य पूर्वं स्थितकाकवत् व्यावर्त्तकत्वं नास्ति। तथा च तत्रागतकाके प्रवेशानन्वयिनि विद्यमाने उपाधित्वराहि अतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयसत्यन्तम् उक्तस्थल एव उपलक्षणभूतकाके अतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। न च यत्र उपलक्षणभूतकाकस्यैव कार्य्यकालेऽपि दैवाद्विद्यमानत्वं तत्रोपलक्षणकाके उक्तं लक्षणमस्तीत्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। कार्य्यकानियमेन विद्यमानत्वस्य विवक्षितत्वात्। ननु एवं

साक्षिणोऽज्ञानावृतत्वसाधनम्।

ननु उक्तरूपस्य साक्षिणश्चैतन्यमात्रावरकेण अज्ञानेन आवरणमवर्णनीयमिति कथम् आवृतेन अविद्याहङ्कारादिभानमिति चेत् राहुवत् अविद्या स्वावृतप्रकाशप्रकाश्येति केचित्।

लोहितस्फटिकमानयेत्यत्र क्वचित् वाक्यश्रवणकाले सत एव जपाकुसुमस्य स्फटिकानयनकाले दैवादविद्यमानत्वसम्भवात् जपाकुसुमस्यापि कार्य्यकाले विद्यमानत्वनियमो नास्तीति चेत् तर्हि इदं लक्षणं श्रोत्रत्वोपाधिकर्णशष्कुल्यामन्तःकरणादौ च विवक्षितमस्तु जपाकुसुमस्यान्यस्य वा तत्तुल्यस्य स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वरूपं प्रसिद्धमेव उपाधित्वमस्तु न चाननुगमः स्वनिष्ठेत्यादिलक्षणोपाधित्वस्य प्रसिद्धोपाधौ कर्णवलये विम्बप्रतिविम्बपक्षे दर्पणादौ स्वोपहितविम्बमुखे स्वधर्मानासञ्जके च बाधितत्वेन तत्संग्राहकलक्षणान्तरकरणस्य आवश्यकतया तस्यादोषत्वादनुगतलक्षणसम्भवे हि तस्य दोषत्वं प्रसिद्धम्। तथाच प्रकृते अन्तःकरणस्य उभयविधोपाधित्वसम्भवात्कार्यानन्वयित्वे सतीत्यादिलक्षणानुरोधेन अन्तःकरणोपहितो जीवः साक्षीत्युपगमे साक्षित्वं जीवचैतन्यमात्रनिष्ठं पर्यवस्यति जीवचैतन्यमात्रन्तु उदासीनमेवेति नोपहितस्य साक्षित्वानुपपत्तिर्न वा प्रमातृसाक्षिणोः साङ्कर्यमिति संक्षेपः।

अविद्याहङ्कारादीनां पूर्वोक्तं साक्षिभास्यत्वमाक्षिपति नन्विति चैतन्यमात्रेति। कृत्स्नचैतन्यावरकेणेत्यर्थः। कथमिति। न च साक्षिगोचरापरोक्षवृत्त्या तदावरणनिवृत्तौ

वस्तुतोऽविद्यान्तःकरणतद्धर्मावभासकं साक्षिचैतन्यं विहायैव अज्ञानं चैतन्यम् आवृणोतीति अनुभवानुसारेण कल्पनान्न कश्चित् दोषः। अत एव सर्वदा तेषाम् अनावृतप्रकाशसंसर्गात् अज्ञानविपरीतज्ञानसंशयागोचरत्वम्।

निवृत्तावरणेन साक्षिणा अविद्यादिभानं सम्भवतीति वाच्यम्। तेषां केवलसाक्षिभास्यसिद्धान्तविरोधप्रसङ्गात् मनसा करणत्वस्य निरस्यमाणतया साक्षिचैतन्यगोचरापरोक्षवृत्त्यसम्भवाच्च। अहङ्कारादीनां स्वसत्ताकाले तत्सत्ताप्रकारकसंशयाद्यभावेन सदा तेषां संशयादिनिवृत्तिप्रयोजकतया सदा प्रकाशसंसर्गे वक्तव्ये सति कादाचित्कवृत्त्या तेषां सदा भानासम्भवाच्च सदा साक्षिगोचरवृत्तिसत्त्वाभ्युपगमे युगपद्वृत्तिद्वयानभ्युपगमेन वाह्यघटादिप्रतीत्युच्छेदप्रसङ्गाच्च तस्मात् साक्षिमात्रभास्यत्वमविद्याहङ्कारादीनां वक्तव्यं तच्च न सम्भवति तस्यावृतत्वात्। न च साक्षिचैतन्यं विहायान्यदेव चैतन्यमावृतमिति वाच्यम्। अज्ञानस्य चैतन्यमात्रावरकत्वादन्यथा साक्षिचैतन्यादन्यचैतन्येऽप्यावरणाभावप्रसङ्गादित्याक्षेपाभिप्रायः।

आवृतस्यापि साक्षिणो विद्याप्रकाशकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयन् परिहरति राहुवदिति। राहुणा सर्वात्मना वृतस्य चन्द्रमण्डलादेः स्वावरकराहुमात्रप्रकाशकत्वेऽपि तदतिरिक्तप्रकाशकत्वादर्शनादत्राप्यावृतस्य साक्षिणः कथञ्चिदविद्यामात्रावभासकत्वं स्यात् नाहङ्कारादिभासकत्वमित्यस्वरसादाह वस्तुत इति अनुभवानुसारेणेति। अहङ्कारादिषु उक्तरीत्या कादा-

साक्षिचैतन्यस्य अनावृतत्वे तत्स्वरूपभूतस्य आनन्दस्यापि प्रकाशापत्तिरिति चेत् न इष्टापत्तेः। आनन्दरूपप्रकाशप्रयुक्तस्य आत्मनि निरुपाधिकप्रेम्णो दर्शनात् भासत एव परमप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुखमिति विवरणाच्च॥

चित्वज्ञानासम्भवेऽपि सदा प्रकाशसंसर्गफलस्य संशयनिवृत्त्यादेः सत्त्वानुसारेणेत्यर्थः।

अनुभवफलमेवोपदर्शयति अतएवेति। अज्ञानस्य साक्षिचैतन्यं विहायैव आवरकत्वस्वभावकल्पनादेवेत्यर्थः। अगोचरत्वमिति। ननु अविद्याया भावरूपत्वादौ अहङ्कारस्यानात्मत्वादौ सुखदुःखादिवृत्तीनामनात्मधर्मत्वादावज्ञानविपरीतज्ञानसंशयानां सत्त्वेन तेषां सदा संशयाद्यगोचरत्वमसिद्धमिति चेत् न। अविद्यादिसत्त्वकाले कदाचिदप्यविद्यादिसत्त्वप्रकारकाज्ञानाद्यभावस्य विवक्षितत्वात्तथा च तद्गतविशेषगोचराज्ञानविपरीतज्ञानादेरभ्युपगमेऽपि न दोष इति भावः।

शङ्कते साक्षिचैतन्यस्येति। नन्विष्टापत्तेरिति वक्तुं न शक्यते संसारदशायां स्वरूपानन्दप्रकाशप्रयुक्तकार्यादर्शनादित्यत आह आनन्दरूपेति। लोके हि तस्य तस्यानुभूयमाने आनन्दे प्रीतिरनुभवसिद्धा तथा च प्रीतेः प्रकाशमानानन्दविषयकत्वे सिद्धे प्राणिमात्रस्य स्वस्वात्मनि दुःखदशायामपि प्रीतिदर्शनादात्मगोचरप्रीतेरपि प्रकाशमानात्मानन्दविषयकत्वं सिध्यति पुत्रादिगोचरप्रीतिः तावदौपाधिकी उपाधिश्च आत्मसुखाभिव्यक्तिसाधनमुपाधित्वव्यतिरेकदशायां तेषु प्रीतेरदर्शनादात्मनि तु प्रीति-

अथ साक्ष्यानन्दस्य अनावृतत्वनिरूपणम् ।

स्यादेतत् इदानीमपि आनन्दप्रकाशे मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गः ।

ननु कल्पितभेदस्य साक्ष्यानन्दस्य प्रकाशे-

निरुपाधिकी पुत्रादिष्विवात्मनि प्रीतिरन्यार्थत्वाभावात्। तथा च श्रुतिरात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति तथा तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात् सर्वस्मादन्तरतरमिति। अन्तरतरमित्यनेन सर्वान्तरमुच्यते तथा च यत् सर्वान्तरमात्मचैतन्यं तदेतत् अपरोक्षं प्रीतिविषयत्वेन सम्भावितात् पुत्रादेः सर्वस्मादतिशयेन प्रियमिति द्वितीयश्रुत्यर्थः । तथा च आत्मानन्दो यदि प्रकाशेत तदा आत्मनि श्रुत्यनुभवसिद्धा निरुपाधिकप्रीतिर्न स्यात् । प्रीतिः प्रकाशमानानन्दविषयकत्वनियमादतः साक्ष्यानन्दप्रकाशापादने इष्टापत्त्याभिधानं युक्तमेव ।

उक्तार्थे वृद्धसम्मतिमप्याह भासत एवेति। परमप्रेमविषयत्वं परमप्रेमास्पदत्वं तल्लक्षणं यस्य सुखस्य तत्तथा सुखं भासत एव परमप्रेमास्पदत्वादन्यथा तत् न स्यादित्येवकाराभिप्रायः ।

तच्च सुखं साक्षिचैतन्याभिन्नमिति स्वरूपानन्दप्रकाशे सम्मतिर्भवत्येव संसारदशायां स्वरूपानन्दस्फुरणाभ्युपगमे बाधकमाशङ्कते स्यादेतदित्यादिना ।

तस्मात् साक्ष्यानन्दस्य अनावृतत्वकल्पनमयुक्तमित्यन्तेन सिद्धान्ती विशेषं शङ्कते।

ननु इति। अविद्यायामानन्दप्रतिबिम्बः साक्ष्यानन्दः

ऽपि अनवच्छिन्नस्य ब्रह्मानन्दस्य आवृतस्य संसारदशायाम् अप्रकाशेन विशेषोऽस्ति इति चेत् न। आनन्दे अनवच्छेदांशस्य अपुरुषार्थत्वात् आनन्दापरोक्षमात्रस्य च इदानीमपि सत्त्वात्।

तस्य बिम्बभूतानन्दाद्भेदः कल्पितस्तथा च संसारदशायामनावृतसाक्ष्यभिन्नप्रतिबिम्बानन्दप्रकाशेऽपि बिम्बभूतब्रह्मानन्दो न प्रकाशते तथा प्रकाशमानोऽपि साक्ष्यानन्दः प्रति शरीरं भिन्न एव प्रकाशते। नतु अनवच्छिन्न इति शेषोऽस्तीत्यर्थः। बिम्बभूतब्रह्मानन्दाप्रकाशे हेतुरावृतस्येति। अत्र यद्यपि मूलाज्ञानं शुद्धचिन्मात्राश्रयं तद्विषयकं नतु बिम्बभूतेश्वरविषयकं तस्यानावृतत्वेऽपि जीवापेक्षया कल्पितभेदवत्त्वात् तस्य जीवं प्रत्यप्रकाशमानत्वं सम्भवति तथा मुक्तौ बिम्बभूतब्रह्मानन्दस्फुरणमपि सिद्धं मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्प्रयुक्तप्रतिबिम्बभावस्येव बिम्बभावस्यापि निवृत्त्यवश्यम्भावात् तथापि पूर्वपक्षिमुखपिधानमात्रे सिद्धान्तिनस्तात्पर्यमिति बोध्यम्।

किमनवच्छिन्नानन्दस्फुरणं मोक्षे विशेषः आनन्दस्फुरणमात्रं वा उभयथापि विशेषो वक्तुं न शक्यते इत्याह पूर्ववादी नेति। अवच्छेदो हि भेदः स च आत्मनि कल्पितस्तथावच्छेदाभावः।

यद्यानन्दादतिरिक्तस्तदा दोषमाह अनवच्छेदांशस्येति।

यद्यानन्द एव कल्पितो भावस्याधिष्ठानात्मकत्वात् तदा अस्य द्वितीयप्रकारे एवान्तर्भाव इति मत्वा तं प्रकारं दूषयति आनन्दापरोक्षमात्रस्य चेति। तथा च न मुक्तिसंसारयोर्विशेष इति भावः।

ननु अवच्छिन्नसाक्ष्यानन्दः सातिशयः सुषुप्ति-साधारणात् अनतिस्पष्टात् ततो वैषयिकानन्देषु अतिशयानुभवात् ।

अनवच्छिन्नो ब्रह्मानन्दस्तु निरतिशयः आनन्दवल्लयां मानुषा-नन्दाद्युत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षो-पवर्णनस्य ब्रह्मानन्दे समापनादिति चेत् न ।

सिद्धान्ती प्रकारान्तरेण विशेषमाशङ्कते । ननु अवच्छिन्नेति । प्रतिशरीरमवच्छिन्नत्वेन न प्रकाशमानः साक्ष्यानन्दः सातिशयः उत्कर्षापकर्षातिशयवानित्यर्थः ।

साक्ष्यानन्दस्यातिशयत्वे हेतुमाह सुषुप्तिसाधारणादिति । स्पष्टता उत्कर्षः अतिस्पष्टता अत्युत्कर्षः सुषुप्तिकाले प्रकाशमानोऽपि साक्ष्यानन्दः स्पष्ट एव इतरथा तस्य सुखमस्वाप्समिति परामर्शनीयत्वाभावप्रसङ्गात् । लोके हि य आनन्दः स्पष्टमनुभूतः स एव पुनः परामर्शयोग्यो नानुभूतानन्दमात्रमिति प्रसिद्धम् । तथा च ततः साक्ष्यानन्दात् सुषुप्तावतिस्पष्टतारहितात् स्रक्चन्दनादिविषयप्रयुक्तानन्देषु उत्कर्षविशेषानुभवादित्यर्थः ।

अनवच्छिन्न इति । कल्पितावच्छेदाभावात्मा ब्रह्मानन्दो मुक्तिकाले प्रकाशमानोऽतिशयसामान्यरहित एव इत्युक्तार्थः । मुक्तौ ब्रह्मानन्द एकरूपेण पूर्णतया च प्रकाशते इदानीं तादृशब्रह्मानन्दप्रकाशो नास्ति किन्तु उत्कर्षापकर्षोपेतानन्दप्रकाश एवास्ति अतः स्वरूपानन्दस्फुरणेऽपि तत्तदुत्कृष्टानन्दाभिलाषारूपपिशाचीग्रस्ततया कस्यापि निवृत्तिर्नास्तीति संसारमोक्षयोर्विशेष इति भावः ।

सिद्धान्ते साम्यानन्दविषयानन्दब्रह्मानन्दानां वस्तुत एकत्वेन उत्कर्षापकर्षासम्भवात् ।

मानुषानन्दादीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षं श्रुतिर्वदति इति चेत् को वा ब्रूते श्रुतिर्न वदति इति किन्तु अद्वैतवादे तदुपपादनम् अशक्यमित्युच्यते ।

अविद्याप्रतिविम्बरूपसाम्यानन्दस्य लोके विषयानन्दत्वेन गृहीतस्य सातिशयत्वे ब्रह्मानन्दस्यैकरूपत्वे च श्रुतिं प्रमाणयति आनन्दवल्ल्यामिति । मानुषानन्दः सार्वभौमानन्दः स च शतगुणितः सन् मनुष्यगन्धर्वानन्दो भवति सोऽपि शतगुणितः सन् देवगन्धर्वानन्दो भवति एवमेव पित्रानन्दादिषु स एको ब्रह्मण आनन्द इत्युक्तहिरण्यगर्भानन्दान्तेषु उत्कर्षापकर्षयोरुपवर्णनं योजनीयम् ।

समापनादिति । स यश्चासावादित्ये स एक इति वाक्येन इति शेषः । पुरुषो मनुष्यः आद्यचकारस्तिर्यगादिसंग्रहार्थः । आदित्यपदं मण्डलाभिमानिदेवतापरं द्वितीयचकारस्तदितरसकलदेवतासंग्रहार्थः । तथा च देवमनुष्यतिर्य्यक्षु सर्वत्र विद्यमानो ब्रह्मानन्द एक एकरूप एव न तु साम्यानन्दवत् सातिशय इति श्रुत्यर्थः ।

साम्यानन्दविषयानन्दब्रह्मानन्दानां सति भेदे उक्तरीत्या मुक्तिसंसारयोर्विशेषो वक्तुं शक्यते स एव तवासिद्ध इति पूर्ववादी दूषयति नेति असम्भवादिति उत्कर्षापकर्षयोर्जातिविशेषरूपयोरेकस्यां व्यक्तावसम्भवादित्यर्थः ।

ननु आनन्दव्यक्तेर्वस्तुगत्या एकत्वेऽपि कल्पितभेदवत्त्वां तस्या-

ननु एकस्यैव सौरालोकस्य करतलस्फटिकदर्पणाद्यभिव्यञ्जकविशेषोपधानेन अभिव्यक्तितारतम्यदर्शनात् एकत्वेऽपि आनन्दस्य अभिव्यञ्जकसुखवृत्तिभेदोपधानेन अभिव्यक्तितारतम्यरूपम् उत्कर्षापकर्षवत्त्वं युक्तमिति चेत् न। दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः।

मुत्कर्षादिः सम्भवतीत्यभिसन्धिमान् सिद्धान्ती शङ्कते मानुषानन्दादीनामिति। अनुभवानुसारिश्रुतिसिद्धानन्दोत्कर्षादेरपलापकरणमयुक्तं पूर्ववादिन इत्यर्थः।

अभिसन्धिमविद्वानिव पूर्ववादी दूषयति को वेति। का तर्ह्यनुपपत्तिरिति सिद्धान्ती शङ्कते किन्त्विति तामाह अद्वैतवाद इति। आनन्दैकत्वमत इत्यर्थः।

अशक्यमिति। औपाधिकभेदेनापि तदुपादानमशक्यमनुरूपदृष्टान्ताभावादिति पूर्ववादिनोऽपि अभिसन्धिः एकस्यामपि आनन्दव्यक्तौ औपाधिकभेदेन श्रुत्यनुभवसिद्धानन्दोत्कर्षादिरुपपादनं कर्तुं शक्यमिति स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन् सिद्धान्ती शङ्कते।

ननु एकस्यैवेति। आलोकस्य करतलादिसम्बन्धरहितस्य याभिव्यक्तिस्तदपेक्षया करतले ईषदधिकाभिव्यक्तिस्तदपेक्षया स्फटिके अधिकाभिव्यक्तिस्तदपेक्षयाप्यधिका दर्पणादौ अभिव्यक्तिरनुभवसिद्धा तद्बलात् एकतेऽपि स्वरूपानन्दव्यञ्जकवृत्तितारतम्ये न तत्तत् वृत्त्युपहितसाक्ष्यानन्दे उत्कर्षादिकमुपपद्यत इत्यर्थः।

यद्यालोक एकव्यक्तिक एकरूपश्च स्वतो भवेत् तदा तथा·

सर्वतः प्रसृमरस्य सौरालोकस्य गमने विना करतलादिसम्बन्धमस्पृष्टं प्रकाशमानस्य निम्नतले प्रसृमरस्य जलस्येव करतलसम्बन्धेन गतिप्रतिहतौ बहुलीभावात् अधिकप्रकाशः भास्वरदर्पणादिसम्बन्धेन गतिप्रतिहतौ बहुलीभावात् तदीयदीप्तिसंवलनाच्च ततोऽपि अधिकप्रकाश इति तत्र अभिव्यञ्जकोपाधिकाभिव्यक्तितारतम्यानभ्युपगमात्।

दृष्टान्तसम्प्रतिपत्तौ च गगनप्रसृतसौरालोकवत् अनवच्छिन्नानन्दस्य अस्पृष्टता करतला-

---

विधस्वरूपानन्दस्य दृष्टान्तो भवेन्न त्वालोकस्यैकव्यक्तित्वमस्ति तस्य नानाकिरणसमूहरूपत्वात् नाप्येकरूपत्वं तस्यास्ति तत्र तत्र सौरकिरणानामल्पत्वबाहुल्यरूपनानारूपत्वावगमादिति पूर्ववादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन् दूषयति नेति। असम्प्रतिपत्तेरिति ममासम्मतत्वादित्यर्थः।

प्रसृमरस्येति गमनशीलस्य इत्यर्थः।

गतिप्रतिहताविति सूर्य्यकिरणानां गतिप्रतिबन्धे सति इत्यर्थः। अतएव यत्र भूभागे करतलादिकृतप्रतिबन्धवशात् सूर्य्यकिरणा न प्रसरन्ति तत्र तमोरूपा छाया दृश्यते आलोकस्य गतिप्रतिहत्या बहुलीभावे दृष्टान्तमाह निम्नतल इति यथा निम्नतले प्रसृमरस्य जलस्य करतलसम्बन्धेन गतिप्रतिहतौ जलस्य बहुलीभावस्तथेत्यर्थः।

द्यवच्छिन्नसौरालोकवत् सुखदुःख्यवच्छिन्नान-न्दस्य अधिकाभिव्यक्तिरिति मुक्तितः संसारस्यैव अभ्यर्हितत्वापत्तेश्च ।

एतेन संसारदशायां प्रकाशमानोऽपि आनन्दो मिथ्याज्ञानतत्संस्कारविक्षिप्ततया तीव्रवायुवि-क्षिप्तदीपप्रभावत् न स्पष्टं प्रकाशते मुक्तौ तदभा-वात् यथावत् अवभासते इत्यपि निरस्तम् ।

अधिकेति । करतलादिसम्बन्धरहितगगने य आलोकस्य स्फुटः प्रकाशस्तदपेक्षया अधिक इत्यर्थः । तदीयदीप्तिसंवल-नादिति । दर्पणादेर्या दीप्तिः प्रभा तया मिश्रणादित्यर्थः । ततोऽपि इति करतलगतप्रकाशादपीत्यर्थः । तत्रेति । एकरूपस्य आलोकस्य उपाधिगततारतम्यकृताभिव्यक्ति-तारतम्यासंप्रतिपत्तेर्न तस्य दृष्टान्तत्वं सम्भवतीत्यर्थः ।

उक्तदृष्टान्ताङ्गीकारे सिद्धान्तिनो बाधकमप्याह दृष्टान्त-सम्प्रतिपत्तौ चेति मुक्तित इति । तथा च सिद्धान्ते मुक्तिमुद्दिश्य तत्साधनेषु कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गचोद्ये समाधानप्रकारविशेषोऽपि वक्ष्यमाणहेतुना निरस्त इत्याह पूर्ववादी एतेनेति । अनात्मनि देहादौ आत्मत्वज्ञानं वस्तुत आत्मसम्बन्धशून्ये देहादौ आत्मीय-त्वमज्ञानं च मिथ्याज्ञानं तच्च जाग्रदादिकाले स्वरूपानन्दस्य प्रकाशमानस्यापि विक्षेपकमस्पष्टतापादकं मिथ्याज्ञानजन्य-संस्कारश्च सुषुप्तौ प्रकाशमानस्यापि आनन्दस्य विक्षेपकः पुरु-षार्थत्वविघटकः पुनर्भोगप्रदकर्मविशेषोद्बोधितमिथ्याज्ञान-

निर्विशेषस्वरूपानन्दे प्रकाशमाने तत्र विक्षेपदोषात् अप्रकाशमानस्य मुक्त्यन्वयिनोऽतिशयस्य असम्भवात्। तस्मात् साध्यानन्दस्य अनावृतत्वकल्पनमयुक्तम्।

अत्र आहुरद्वैतविद्याचार्य्याः। यथा अत्युत्कृष्टस्य एकस्य एव धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्ययुक्तेषु अनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सति उपाधिभा-

---

संस्कारवशादेव हि सर्वो जन्तुः सौषुप्तमानन्दानुभवं परित्यजति ततश्च सौषुप्तानन्दप्रकाशस्याध्रुवस्य मुमुक्ष्वभिलषितत्वाभावादपुरुषार्थत्वमिति भावः।

दृष्टान्ते प्रभायाः सावयवत्वात् तीव्रवायुना केषाञ्चिदवयवानां नाशरूपाद्वा प्रभारूपगतभास्वरत्वस्य तेन प्रतिबन्धरूपात् वा विक्षेपात् प्रकाशमानायामपि दीपप्रभायामस्पष्टप्रकाशता उपपद्यते अवयवगुणादिविशेषरहितस्य ब्रह्मानन्दस्य तु न तथा विशेष उपपद्यते इत्याह निर्विशेषेति। प्रकाशमान इति सति सप्तमी तत्रेत्यधिकरणसप्तमी मुक्त्यन्वयिन इति मुक्तिदशायां प्रकाशमानस्येत्यर्थः। अतिशयस्येति दृष्टान्त इवावयवरूपस्य जातिविशेषरूपस्य वेत्यर्थः।

तस्मादिति मुक्तिसंसारयोः अविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः।

स्यादेतदित्यादिना प्राप्तं पूर्वपक्षं निराकरोति अत्राहुरित्यादिना। एकस्य एकरूपस्य स्वरूपानन्दस्याभिव्यक्तितारतम्येऽनुरूपं दृष्टान्तं वदन् स्वरूपानन्दे श्रुत्यनुभवसिद्धं तार-

लिन्यतारतम्यात् तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावल्या-पकर्षः तारतम्येन अध्यस्यते एवं वस्तुतो निरति-शयस्य एकस्य एव स्वरूपानन्दस्य अन्तःकरणप्रति-बिम्बिततया साच्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्प-त्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्क-प्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापक-र्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रति-बिम्बिततया विषयानन्दभावे च तमोगुणरूपो-पाधिमालिन्यतारतम्यदोषात् अपकर्षः तारतम्येन

तम्यशब्दोक्तमुत्कर्षापकर्षवत्त्वमुपपादयति यथेति अत्युत्-कृष्टस्येति। धवलरूपाणां मध्ये सर्वोत्तमस्य इत्यर्थः। एकस्येति अनेन वक्ष्यमाणौ उत्कर्षापकर्षौ तत्र स्वतो नस्त इति सूचितम्।

तत्र तत्र प्रतिबिम्बे इत्येतानि पदानि समानाधिकरणानि धावल्यापकर्ष इति ईषन्मलिनदर्पणप्रतिबिम्बे अपकर्षोऽध्यस्यते ततः मध्यमविधमलिनदर्पणप्रतिबिम्बे च तदपेक्षया अधिकोऽप-कर्षोऽध्यस्यते अत्यन्तमलिनदर्पणप्रतिबिम्बे च अत्यन्तापकर्षोऽ-ध्यस्यते ततश्च तादृशदर्पणेषु प्रतिबिम्बितं धवलरूपं तारतम्येन अभिव्यज्यते वस्तुत एकरूपमपि स्वरूपेण प्रकाशमानमपि इत्यर्थः। अन्तःकरणेति सुषुप्तावन्तःकरणं सूक्ष्मरूपेण तिष्ठतीति साच्यानन्दस्य सुषुप्तिसाधारण्यं बोध्यम्। मतान्तरे त्वविद्यायां प्रतिबिम्बिततया साच्यानन्दभावो द्रष्टव्यः। आन-न्दभाव इति प्राप्ते सति इति शेषः। सम्पत्तिः परिपाक फलजननौन्मुख्यमिति यावत् प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनो यं

अध्यस्यत इति संसारदशायां प्रकाशमानेऽपि आनन्देऽध्यस्तापकर्षतारतम्येन सातिशयत्वात् अतृप्तिः विद्योदये निखिलापकर्षाध्यासनिवृत्तेरारोपितसातिशयत्वापायात् कृतकृत्यतेति विशेषोपपत्तेर्निरुपाधिकप्रेमगोचरतया प्रकाशमानः साक्ष्यानन्दोऽनावृत एवेति॥

अन्ये तु प्रकाशमानोऽपि आनन्दो नास्ति न प्रकाशत इति आवरणानुभवादावृत एव।

बिम्बविशेषसम्पर्कः तत्प्रयुक्तौ यौ सत्त्वस्योत्कर्षापकर्षौ तद्रूपं यच्छुद्धितारतम्यं तद्युक्तासु सुखरूपास्वन्तःकरणवृत्तिषु प्रतिबिम्बिततया विषयानन्दभावे च प्राप्ते सति इत्यर्थः। वृत्तीनां स्वरूपसुखव्यञ्जकतया सुखरूपत्वमुक्तम् एतदुक्तं भवति पूर्वजन्मसुसम्पादितपुण्यकर्मपरिपाकवशात् अन्तःकरणस्य स्रक्चन्दनादिरूपविषयविशेषगोचरवृत्तिद्वारा विषयविशेषैः सह सम्बन्धे सति तद्गतसत्त्वगुणस्य उत्कृष्टविषयसम्बन्धादुत्कर्षो भवति। निकृष्टविषयसम्बन्धान्निष्कर्षो भवति ततश्च अन्तःकरणगतसत्त्वांशपरिणामरूपाः वृत्तयः स्वरूपानन्दगोचरा जायन्ते। जायमानाश्च ता अप्युत्कर्षापकर्षोपेता एव जायन्ते। तासु आनन्दप्रतिबिम्बो विषयानन्द उच्यते इति।

ननु स्वरूपानन्दगोचरसत्त्ववृत्तिगतापकर्षवशात् प्रतिबिम्बरूपे विषयानन्दे अपकर्षाध्यासो वक्तव्यः मलिनद्रव्यकृतदर्पणोपाधिनिष्ठापकर्षवशात् तत्प्रतिबिम्बे अपकर्षाध्यासदर्शनात् तथा च स्वरूपानन्दगोचरासु वृत्तिषु सत्त्वगुणप-

एकस्मिन्नपि साक्षिणि अविद्याकल्पितरूपभेद-सम्भवेन चैतन्यरूपेण अनावरणस्य आनन्दरूपेण आवरणस्य च अविरोधात्।

रिणामभूतासु अपकर्षप्रयोजकं मलिनद्रव्यं किञ्चिदवश्यं वक्तव्यं साक्षाद्दर्पणसंयुक्तस्यैव मलिनद्रव्यस्य दर्पणे अपकर्षाधायकत्वदर्शनादित्यत आह तमोगुणरूपेति। अन्तःकरणस्य सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकत्वात् तद्वृत्तिषु अपि तमोगुणरूपोपाधिरनुवर्त्तते तत्कृतो यो मालिन्यतारतम्यदोषापकर्षतारतम्यात्मको वृत्तिगतदोष इति यावत् तस्माद्दोषादपकर्षः सत्त्ववृत्तिप्रतिविम्बरूपे विषयानन्देऽध्यस्यत इत्यर्थः। पूर्वं विषयसम्पर्कः सुखरूपवृत्तिकारणत्वेन निर्दिष्टः तत्र विषयविशेषेति विशेषपदं विषयगतोत्कर्षतारतम्यपरं तत् तारतम्यं च सुखरूपवृत्तिगतोत्कर्षतारतम्यप्रयोजकत्वेन निर्दिष्टम् इह तु सुखरूपवृत्तिषु एवापकर्षप्रयोजकतया अपकर्षतारतम्यप्रयोजकतया च तारतम्योपेततमोगुणात्मकं मलिनद्रव्यं निर्दिष्टमिति विभागो बोध्यः।

ततः किं तत्राह इति संसारदशायामिति प्रकाशमानेऽपि आनन्दे यदध्यस्तमपकर्षतारतम्यं तेन सातिशयत्वात् विषयानन्दस्य इत्यर्थः। तथा च निकृष्टमानन्दमनुभवतः उत्कृष्टानन्दतृष्णयाभिभूतस्य तत्सम्पादनाय प्रयतमानस्य तत्साधनत्वभ्रान्त्या कदाचित् दुःखसाधनेष्वपि प्रवर्त्तमानस्य देवमनुष्यतिर्य्यगादियोन्यापत्तिलक्षणो भवत्यनर्थ इति नास्ति निवृत्तिरित्यर्थः। निवृत्तेरिति मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्य्योपाधिनिवृत्त्या तत्कृतापकर्षाद्यध्यासनिवृत्तेरित्यर्थः। कृत-

स्वरूपप्रकाशस्य आवरणानिवर्त्तकतया प्रकाशमाने आवरणस्य अविरोधाच्च।

कृत्यतेति कृत्यं कर्त्तव्यजातं कृतं येन सः कृतकृत्यः तस्य भावस्तत्ता पुरुषस्य हि विद्योदयात् पूर्वं दुःखनिवृत्तये सुखावाप्तये च बहुकर्त्तव्यजातमासीद्विद्योदये तु दुःखमात्रस्य निवृत्तत्वादत्युत्कृष्टधवलरूपस्य निर्मलदर्पण इव निरतिशयस्वरूपानन्दभानाच्च तन्निवृत्तये तत्प्राप्तये वा न किञ्चित्कर्त्तव्यमस्तीतिभावः। तदाह भगवान् श्रीकृष्णः एतत् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेति एतन्निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्मापरोक्षतया बुद्ध्वा बुद्धिमान् भवति कृतकृत्यश्च भवति पण्डितोऽपि भवति हे भारत! अर्जुन! यतस्तत्त्वज्ञानं विना पाण्डित्यादिकं न लभ्यते तस्मात्तदेव सम्पादय अन्यत्सर्वं परित्यजेति भावः। विशेषोपपत्तेरिति मुक्तिसंसारयोरिति शेषः।

ननु ब्रह्मानन्दवत्साक्ष्यानन्दोऽपि आवृतोऽस्तु तथा च मुक्तिसंसारयोर्विशेषः सुवच इति न इत्याह निरुपाधिकेति एवम्भूतः प्रेमास्वरूपानन्दावरणसत्त्वेन सम्भवति लोके च प्रकाशमानसुख एव प्रीतेरनुभवसिद्धत्वादिति भावः। साक्षिचैतन्यस्य अनावृतत्वे तदभिन्नस्य आनन्दस्याप्यनावृतत्वापत्त्या मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षे प्राप्ते स्वरूपानन्दस्य अनावृतत्वेऽपि तयोर्विशेषः सम्भवतीति सिद्धान्तो दर्शितः।

इदानीं तस्य आवृतत्वमुपेत्यैव विशेषं मुक्तिसंसारयोर्वदन् सिद्धान्तं दर्शयति अन्येत्विति वेदान्तप्रतिपाद्यस्वरूपानन्दो मे नास्ति न प्रकाशते इति व्यवहारदर्शनात्सङ्केतुभूतमावरणं तावदस्त्येव संसारदशायां मुक्तौ तु तदावरणनाशात् स्वरूपानन्द-

स्फुरणमस्तीति न तयोरविशेषप्रसङ्ग इत्यर्थः। अत्र प्रकाशमानोऽप्यानन्द आवृत एवेति सम्बन्धः न त्वनावृतः तस्य अनावृतत्वे उक्तव्यवहारविरोधप्रसङ्गादित्येवकाराभिप्रायः। ननु एवमात्मनि सदा निरुपाधिकप्रेमा न स्यादनावृतस्वरूपानन्दस्फुरणस्य अभावात् वृत्तिकृतानन्दस्फुरणस्य च कादाचित्कत्वादिति चेत् न, फलबलेन आवृतस्यापि स्वरूपानन्दप्रकाशस्य निरुपाधिकप्रेमहेतुत्वकल्पनाद्भासत एव परप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुखमिति विवरणस्याप्यत्रैव तात्पर्य्योपपत्तेश्च अनेनैवाभिप्रायेण प्रकाशमानोऽपीत्युक्तमन्यथा प्रकाशमानत्वविशेषणस्य आवृतत्वकल्पने उपयोगाभावेन वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति बोध्यम्।

साक्षिचैतन्याभिन्नस्य साक्ष्यानन्दस्य आवृतत्वे साक्षिचैतन्यमप्यावृतं स्यादेकत्र आवृतत्वानावृतत्वयोर्युगपत् विरोधादित्यत आह एकस्मिन्नपीति। यथा वस्तुत एकस्मिन्नेव चैतन्ये जीवेश्वरत्वाख्यौ रूपभेदौ कल्प्यते नाहमीश्वरः किन्तु संसारीति व्यवहारबलात्तथाहं सुखीत्यादि ज्ञानमानन्दो न भातीत्यादिरूपेणाहङ्काराद्यवभासकज्ञानस्य आनन्दाद्भेदव्यवहारदर्शनात्तदनुरोधेन चित्त्वानन्दत्वाख्यौ रूपभेदावनादिसिद्धौ कल्प्येते यथा च एकस्मिन्नेव चैतन्ये जीवत्वावच्छेदेनाज्ञत्वादिकमीश्वरत्वावच्छेदेन तदभावश्च कल्प्यते तथैवानन्दत्वावच्छेदेन आवृतत्वे चित्त्वावच्छेदेनाहङ्काराद्यवभासकचैतन्ये तदभावश्च कल्प्यते फलबलादिति न विरोधः जीवत्वादेरिव चित्त्वादिरूपभेदस्याप्यविद्याकल्पितत्वाभ्युपगमाच्चाद्वैतविरोधश्च इत्यर्थः।

ननु एकस्मिन् साक्षिणि रूपभेदेनावृतत्वतदभावयोर्विरोधाभावेऽप्यानन्दः प्रकाशमानोऽप्यावृत इति विरुद्धं प्रका-

त्वदुक्तमर्थं न जानामि इति प्रकाशमान एव आवरणदर्शनात्।

अस्य आवरणविरोधित्वादिति न इत्यास्य स्वरूपप्रकाशस्य इति। आगन्तुकवृत्तिरूपप्रकाशस्य आवरणविरोधित्वकल्पनात्र स्वरूपप्रकाशस्तद्विरोधो तस्य आवरणसाधकत्वादित्यर्थः। ननु एवं प्रकाशमानोऽप्यानन्द आवृत इति ग्रन्थे प्रकाशमानत्वविशेषणं स्वरूपप्रकाशस्य आवरणाविरोधित्वज्ञापनार्थमिति तत्प्रयोजनसम्भवात् तद्विशेषणम् आत्मनि निरुपाधिकप्रेमसम्भवज्ञापनप्रयोजनकमिति यदुक्तं तन्न सम्भवतीति चेत्तर्हि विनिगमकाभावेन तद्विशेषणस्य उभयप्रयोजनकत्वमस्तु स्वरूपप्रकाशे आवरणाविरोधित्वस्य एव आनन्दावरणपक्षे आनन्दरूपे आत्मनि निरुपाधिकप्रेमसम्भवस्याप्यवश्यं ज्ञापनीयत्वात्।

स्वरूपप्रकाशस्यावरणाविरोधित्वे हेत्वन्तरमाह त्वदुक्तमिति एवकारानन्तरमाप्तोक्तार्थ इति शेषः। श्रीकृष्ण एव वेदान्तवेद्यः परमात्मा दुर्विज्ञेयोऽयम् अकृतात्मभिरित्याप्तोपदेशानन्तरं मन्दस्य वाक्यार्थबोधो न भवति स च मन्दस्त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यज्ञानमनुभवतीति प्रसिद्धं लोके तत्र त्वद्वाक्यस्यास्ति कश्चिदर्थं इति जानामि आप्तवाक्यत्वात् विशेषन्तु न जानामीति व्यवहारदर्शनादवगतो यस्त्वद्वाक्यार्थत्वलक्षणः सामान्याकारः स एव विशेषावरकाज्ञानस्य विषयतया प्रकाशते तथा च त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवे अज्ञानविशेषणतया प्रकाशमान-सामान्याकारस्यावरणविषयत्वा-भावादावरणविषयस्य विशेषस्य प्रकाशमानत्वाभावात् प्रकाशमानस्यावृतत्वेन अयमनुभवः प्रमाणमिति शङ्कते न च तत्रेति।

न च तत्र अनावृतसामान्याकारावच्छेदेन विशेषावरणमेव अनुभूयत इति वाच्यम्। अन्यावरणस्य अन्यावच्छेदेन भानेऽतिप्रसङ्गात्।

न च सामान्यविशेषभावो नियामक इति न अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तसामान्यविशेषभावाभावेन वह्निं न जानामि इति धूमावरकाज्ञानानुभवप्रसङ्गात्।

अन्यावरकाज्ञानस्यान्यावच्छेदेन प्रकाशाभ्युपगमे चैत्रं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्य विष्णुमित्रविषयकत्वप्रसङ्ग इति दूषयति अन्यावरणस्येति। ननु त्वद्वाक्यार्थत्वलक्षण आकारस्तावत् सामान्यरूपः आप्तोपदिष्टे श्रीकृष्ण इव त्वदुपदिष्टेषु श्रीकृष्णप्रतिपक्ष्युपायेषु अपि त्वद्वाक्यार्थत्वस्य सत्त्वात् वेदान्तवेद्यत्वादिलक्षणाकारस्तु विशेषरूपः तस्य श्रीकृष्णस्वरूपमात्रवृत्तित्वात्।

तथा च विशेषावरकाज्ञानं सामान्याकारावच्छेदेन प्रकाशत इत्युपगमेनातिप्रसङ्गः चैत्रत्वविष्णुमित्रत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावादिति शङ्कते न च सामान्येति। किं सामान्यविशेषभावः श्रीकृष्णमूर्त्तित्वविष्णुमूर्त्तित्वयोरिव व्याप्यव्यापकभावः तदतिरिक्तो वा? न द्वितीयस्तस्यानिरूपणादित्याशयेनाह व्याप्येति। आद्ये दोषमाह वह्निमिति। तस्मात् अज्ञानानुभवे अज्ञानविशेषणतया यद्वस्तु प्रकाशते तदेवावरणविषय इति वक्तव्यम्। न च त्वदुक्तं न जानामीति ज्ञानस्य त्वदुक्तार्थप्रकारकत्वे सत्यज्ञानविशेष्यकत्वेन त्वदुक्तार्थो विशेषणरूप एव

तस्माद् यदवच्छिन्नम् अज्ञानं प्रकाशते तदेव आवृतमिति प्रकाशमानेऽपि अज्ञानं युज्यते।

अज्ञानं च यथा साक्ष्यंशं विहाय चैतन्यम् आवृणोति एवम् आनन्दमपि तत्तत् सुख-रूपवृत्तिकवलीकृतं विहायैव आवृणोति स एष वैषयिकानन्दस्य आवरणाभिभवः।

इत्युपगमे तदज्ञानस्य विशेषणज्ञानरूपकारणस्याभावात् तद्वि-शिष्टाज्ञानानुभवो न स्यादिति वाच्यम्। अज्ञानानुभवस्य नित्यसाक्षिरूपत्वोपगमेन तत्र विशेषणज्ञानानपेक्षणात्। न च प्रकाशमानत्वमावृतत्वञ्च विरुद्धं प्रकाशस्यावरणविरोधित्वादिति वाच्यम्।

अस्य विरोधस्य प्रागेव परिहृतत्वादित्याशयेनोपसंह-रति तस्मादिति। अन्यावरकाज्ञानस्यान्यावच्छिन्नतया भानासम्भवादित्यर्थः। यदवच्छिन्नमिति येन वस्तुना विशे-षितमित्यर्थः।

ननु आनन्दस्यावृतत्वे विषयसम्पर्कदशायां विशिष्यानन्द-प्रकाशो न स्यादित्यत आह अज्ञानं चेति। ननु वृत्ते-रावरणाभिभावकत्वोपगमादज्ञानस्य सुखवृत्तिविषयीकृतान-न्दानावरकत्वमिति कथमुच्यते तत्राह स एष इति। सुखवृत्ति-विषयत्वप्रयुक्तानावरकत्वस्वभाव एव वृत्तिकृतावरणाभिभव इत्यर्थः।

स च आवरणाभिभवः प्रत्यूषसमये बाह्यावरणाभिभववत् कारणविशेषप्रयुक्तवृत्तिविशेषवशात् तरतमभावेन भवति।

अतः स्वरूपानन्दविषयानन्दयोः विषयानन्दानां च परस्परभेदसिद्धिरिति वदन्ति।

सर्वथापि साक्षिचैतन्यस्य अनावृतत्वात् आवरणाभिभवार्थं वृत्तिमनपेक्ष्यैव तेन अहङ्कारादिप्रकाशनमिति तुल्यमेव।

ननु सुखरूपवृत्तेरेकरूपत्वात् तत्कृतावरणाभिभवोऽपि एकरूप एव स्यात् तथा च विषयसम्बन्धदशायामानन्दोऽपि एकरूपतयैव प्रकाशेन न तु उत्कृष्टापकृष्टरूपेणेति नेत्याह स चेति। यथा प्रत्यूषसमये आलोकतारतम्येन बाह्यतमसस्तारतम्यप्रयुक्ताभिभवो भवति ततश्च तमसावृतानां पदार्थानां तारतम्यभावप्रयुक्तं प्रकाशनं भवति एवं विषयविशेषरूपकारणविशेषप्रयुक्तो यो वृत्तिषु विशेषः उत्कर्षतारतम्यरूपस्तद्वशात् तारतम्यभावप्रयुक्त एव अवरणाभिभवो भवति ततश्च आनन्दोऽपि तारतम्यभावयुक्त एव प्रकाशते इत्यर्थः।

एवमपि आनन्दस्यैकत्वाभ्युपगमात् तद्भेदप्रथा कथं सिध्यति तत्राह अत इति। वस्तुत एकस्मिन्नपि आनन्दे उपाधिप्रयुक्तभेदाभ्युपगमादित्यर्थः। तथा च विद्यया आवरणनिवृत्तौ सत्यां प्रकाशमानानन्दः स्वरूपानन्दस्तदनिवृत्तिदायां वृत्तिसम्बन्धात् प्रकाशमानानन्दो विषयानन्द इति स्वरूपानन्दविषयानन्दयोर्भेदो ज्ञातव्यस्तथा वृत्तिभेदेन आनन्दभेदाभ्युपगमात् विषयानन्दानां परस्परं भेदप्रसिद्धिरावश्यकत्वात इत्यर्थः।

अथ अहङ्काराद्यनुसन्धानोपपादनम्।

ननु एवं कथम् अहङ्कारादीनाम् अनुसन्धानं ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपस्य संस्कारस्य ज्ञाने सति अयोगेन नित्येन साक्षिणा तदाधानासम्भवात्।

अत्र केचिदाहुः। स्वसंसृष्टेन साक्षिणा सदा भास्यमानेऽहङ्कारस्तत्तद्घटादिविषयवृत्त्याकारपरिणतस्तदवच्छिन्नेन अपि साक्षिणा

अहङ्कारादीनां केवलसाक्षिभास्यत्वं परमप्रकृते सिद्धमित्याशयेनाह सर्वथा अपि इति। स्वरूपानन्दस्यानावृतत्वपक्षे तस्यावृतत्वपक्षे च इत्यर्थः। तेनेति साक्षिचैतन्येन इत्यर्थः।

ननु सिद्धान्ते संस्कारस्यानुभवनाशरूपत्वोपगमेन संस्कारार्थं साक्षिचैतन्यस्य अहङ्कारादिगोचरवृत्त्यपेक्षा अस्त्येवेति शङ्कते ननु एवमिति। अहङ्कारादिसाक्षिणो वृत्त्यनपेक्षत्वे सति इत्यर्थः। अनुसन्धानं स्मृतिः तदाधानेति संस्कारोत्पादनेत्यर्थः। तदाधानासम्भवे हेतुमाह ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपस्येत्यादिना। ननु यदि साक्षिचैतन्यस्थितिदशायां तत्सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारोत्पत्त्ययोगस्तर्हि तन्नाशदशायां तदुत्पत्तिरस्तु नेत्याह नित्येन इति।

तथा च अहङ्काराद्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यानावृत्तत्वेन तदभिभवार्थं वृत्त्यनपेक्षणेऽपि संस्कारार्थं तदपेक्षासत्त्वात् केवलसाक्षिभास्यत्वम् अहङ्कारादीनामिति सिद्धान्तव्याकोप इति भावः। अहङ्कारादिगोचरवृत्तिं विनैव संस्कारोपपत्तेर्न सिद्धान्तविरोध इति समाधत्ते अत्र केचिदाहुरिति। स्वपदद्वय-

भास्यत इति तस्य अनित्यत्वात् सम्भवति संस्काराधानं घटादौ विषय इव।

न हि स्वाकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणैव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियमोऽस्ति।

तथा सति वृत्तिगोचरसंस्कारासम्भवेन वृत्तेरस्मरणप्रसङ्गात्। अनवस्थापत्त्या वृत्तिगोचरवृत्त्यन्तरस्य अनुव्यवसायनिरासेन निरस्तत्वात्।

अहङ्कारपरं स्वसंसृष्टेन इत्यादिना भास्यत इत्यन्तेन ग्रन्थेन अहङ्कारस्य यथा अहङ्कारावच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वं तथा घटपटादिविषयगोचरवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वमप्यस्तीति दर्शितं भवति ततः किं तत्राह तस्य इति। घटादिगोचरवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्य अनित्यत्वात् तेन यथा घटादौ विषये संस्काराधानं सम्भवति तथा तेनैव वृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्येन अहङ्कारादावपि संस्काराधानं सम्भवतीति न अहङ्कारगोचरवृत्त्यपेक्षेति भावः।

ननु अहङ्कारव्यतिरिक्तेषु घटादिषु सर्वत्र स्वाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येनैव घटादिगोचरसंस्काराधानदर्शनात् स्वगोचरवृत्त्या एव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियमोऽवसीयते तथा च अहङ्कारमात्र एव कथमन्यगोचरवृत्त्या तदाधानमित्याशङ्क्याह न हीति।

तथा नियमे मानाभावादप्रयोजकत्वाच्च इति भावः। नियमाभ्युपगमे बाधकमाह। तथा सतीति। ननु ज्ञानरूपवृत्तेः संस्कारादिलाभाय वृत्तिगोचरवृत्त्यन्तरमभ्युपे

किन्तु यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन यत् प्रकाशते तद्वृत्त्या तद्गोचरसंस्काराधानमित्येव नियमः।

नेत्याह अनवस्थापत्तेरिति। घटादिगोचरवृत्तिस्मरणसिद्ध्यर्थं तद्गोचरवृत्त्यन्तरोपगमे द्वितीयवृत्तिस्मरणाय तृतीयापि तद्गोचरावृत्तिर्वक्तव्या स्यादेवं तत्तद्वृत्तिगोचरवृत्त्यभ्युपगमापत्त्या वृत्त्यनवस्था प्रसज्येत। न च द्वितीयतृतीयादिवृत्तीनां मध्ये कासाञ्चिदज्ञातानामेव नाशाभ्युपगमसम्भवान्न अनवस्थाप्रसक्तिरिति वाच्यम्। उत्पन्नाया वृत्तेरवश्यज्ञातव्यत्वादन्यथा सत्यामेव घटाद्याकारवृत्तौ कदाचिन्मया इदं ज्ञायते नवा घटादिवृत्तिनाशानन्तरं मया इदं ज्ञातं न वेति वा संशयप्रसङ्गात्। तस्मात् वृत्तेरवश्यज्ञातव्यत्वं वृत्तिवृत्त्यैव वेद्यत्वपक्षे प्रापयेदेव अनवस्थाम् अनेनैव न्यायेन निबन्धनेषु अनुव्यवसायो निरस्तः। ततश्च स्वगोचरवृत्त्यैव स्वगोचरसंस्काराधाननियमो नास्ति वृत्तिषु असम्भवादित्यर्थः।

ननु अन्यगोचरवृत्त्या अन्यगोचरसंस्काराधानोपगमे घटगोचरवृत्त्या पटादावपि तदाधानप्रसङ्ग इति शङ्कते। किन्तु इति अतिप्रसङ्गपरिहाराय प्रयोजकमाह यद्वृत्तीति। यद्वस्तुगोचरवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये यावन्तः पदार्थाः प्रकाशन्ते तद्वस्तुगोचरवृत्त्या तावत्सु पदार्थेषु संस्काराधानमिति नियमे घटगोचरवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये च पटादेरप्रकाशनान्नातिप्रसङ्गः न तु स्वगोचरवृत्त्यैव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियम इति एवकारार्थः। ननु घटादिवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये घटादिप्रकाशनं निर्विवादं तत्र चैतन्येऽहङ्कारस्यापि प्रकाशनं घटादिविषयवृत्त्याकारपरिणतत्वावच्छिन्नेनापि साक्षिणा भास्यत इति पूर्वग्रन्थे

एवं च ज्ञानसुखादयोऽपि अन्तःकरण-वृत्तयस्तप्तायःपिण्डाद् व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गा इव स्वावच्छिन्नेन वह्निनेव स्वस्वावच्छिन्नेन अनित्येन साक्षिणा भास्यन्त इति युक्तं तेषु अपि

दर्शितम्। तथा च घटादिवृत्त्या अहङ्कारेऽपि संस्काराधानमस्तु तथापि घटादिज्ञानरूपाया वृत्तेः स्वावच्छिन्नचैतन्ये प्रकाशनस्यासिद्धत्वात्तस्याः स्वगोचरसंस्कारजनकत्वं न स्यात् तथाच सुखदुःखेच्छाद्वेषादीनामहङ्कारधर्माणां घटादिवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये प्रकाशनप्रसक्त्यभावात् तया तेषु संस्काराधानं न स्यात् न च सुखादिरूपवृत्तिषु घटादिवृत्त्या संस्कारानाधानेऽपि सुखदुःखादिगोचरान्तःकरणवृत्तिभिरेव तासु तदाधानमस्तु ज्ञानरूपासु घटादिवृत्तिषु तदाधानार्थं वृत्त्यन्तरोपगम इव अनवस्थाप्रसक्त्यभावादिति वाच्यम्। सुखदुःखादिगोचरावृत्ति-रभ्युपगम्यमाना किं ज्ञानरूपा किं वा इच्छादिवृत्तिविक्रियारूपा नाद्यस्तदुत्पादककारणाभावान्मनःकरणताया निराकरिष्यमाणत्वाच्च द्वितीयस्तस्या अपि वृत्तेः संस्काराधानाय तद्गोचरवृत्त्यन्तरोपगमे सैवानवस्था प्राप्नोति।

तस्मात् ज्ञानरूपासु घटादिवृत्तिषु ज्ञानभिन्नासु सुखदुःखादि-रूपवृत्तिषु च कथं संस्काराधानमित्याशङ्काह एवञ्चेति। उक्तनियमे सतीत्यर्थः। अन्तःकरणे या या वृत्तय उत्पद्यन्ते ज्ञानरूपास्तद्भिन्ना वा ताः सर्वा अपि स्वस्वावच्छिन्नानित्यचैतन्यभास्या एव। तथाच चैतन्यस्य नित्यत्वेऽपि तद्भास्यतया तदवच्छेदकतया च उत्पद्यमानानामहङ्कारधर्माणामनित्यतया तत्तद्धर्मावि

संस्काराधानम्। यस्तु घटैकाकारधीस्था चिद् घटमेव अवभासयेत् घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येन अवभास्यते इति कूटस्थदीपोक्तो विषयविशेषणस्य ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यावभास्यत्वपक्षः यश्च तत्त्वप्रदीपिकोक्तो ज्ञानेच्छादीनाम् अनवच्छिन्नशुद्धचैतन्यरूपनित्यसाक्षिभास्यत्वपक्षस्तयोरपि चैतन्यस्य स्वसंसृष्टापरोक्षरूपत्वात् वृत्ति-

---

शिष्टस्य तत्तदवभासकस्य चैतन्यस्य नामरूपस्तद्धर्मगोचरः संस्कारः सम्भवतीति न ज्ञानसुखादिषु संस्कारानुपपत्तिरिति भावः। दृष्टान्ते स्वपदं विस्फुलिङ्गपरं घटस्यैव एकस्याकार इवाकारो यस्याः सा घटैकाकारा सा चासौ धीश्च तस्यां स्थिता चित् चिदाभासः घटाकारवृत्तिप्रतिविम्बरूपं घटज्ञानमिति यावत् घटमेव न घटस्य ज्ञाततामपि इत्येवकारार्थः। ज्ञातता नाम ज्ञानविषयत्वं विषयतासम्बन्धेन विषयनिष्ठं ज्ञानमित्यर्थः। तच्च ज्ञानं विषयस्य विशेषणं ज्ञातो घट इत्यनुभवादिति भावः। ननु अनयोः पक्षयोः ज्ञानेच्छादिभासकचैतन्यस्य नित्यत्वात् कथं ज्ञानेच्छादिषु संस्कारः। न च पूर्वोक्तरीत्या ज्ञानेच्छादिवृत्तीनां स्वस्वावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यप्रकाश्यत्वमादाय अनयोरपि पक्षयोः संस्काराधानमिति वाच्यम्। घटादिगोचरवृत्तिप्रतिविम्बरूपज्ञानस्य ज्ञातताशब्दितस्य तद्वृत्त्यनवच्छिन्नविषयाधिष्ठानब्रह्मचैतन्यभास्यत्वोक्तिविरोधात् तथा द्वितीयपक्षे ज्ञानेच्छादिवृत्तीनामनवच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वोक्तिविरोधप्रसङ्गात् अतः कथं तयोः पक्षयो-

संसर्गोऽवश्यं वाच्य इति तत्संसृष्टानित्यरूपसद्भावात् न तेषु संस्काराधाने काचिदनुपपत्तिरिति ।

अन्ये तु सुषुप्तावविद्याद्यनुसन्धानसिद्धये

संस्काराधानमत आह तयोरपीति । विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य ज्ञाततावभासकत्वमते तद्ब्रह्मचैतन्यं ज्ञाततायाः अपरोक्षज्ञानरूपमेवोपेयते ज्ञातोऽयं घट इति ज्ञातताया अपरोक्षत्वानुभावात् अनवच्छिन्नशुद्धचैतन्यमपि इच्छाज्ञानादीनामपरोक्षज्ञानरूपमेवोपेयते इच्छादिवृत्तीनामपि अपरोक्षत्वानुभवात्। तथा च अपरोक्षज्ञानरूपद्विविधचैतन्यस्य स्वविषयभूतैर्ज्ञानेच्छादिभिः संसर्गोऽवश्यम्भावी अपरोक्षज्ञानस्य स्वतादात्म्यापन्नविषयानुभवरूपत्वनियमात् ततश्च स्वविषयभूतैर्ज्ञानेच्छादिनाशसमये ज्ञानादिविशिष्टरूपेण द्विविधचैतन्यस्यापि नाशलक्षणसंस्कारोपपत्तिरित्यर्थः । तयोरपीति सप्तमी । चैतन्यस्येति द्विविधस्येति शेषः । तत्पदं ज्ञानेच्छादिरूपवृत्तिपरं यदि च स्वगोचरवृत्त्यैव स्वसंस्काराधानमवश्यं वाच्यम् । तदापि नानुपपत्तिः अविद्यावृत्तिभिरहङ्कारतद्धर्मगोचराभिरहङ्कारादिसंस्काराधानसम्भवात् । न च वृत्तिगोचरवृत्त्युपगमे प्रागुक्तानवस्थाप्रसक्तिरिति वाच्यम् । अविद्यावृत्तीनामनुभवायोग्यत्वेतासु ज्ञानाय संस्काराय वा ज्ञानेच्छाद्यनुभवकाले अविद्यावृत्त्यन्तरानुपगमात् । न च अविद्यावृत्तीनामक्लृप्तसंस्कारजनकत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम् ।

सुषुप्तौ तासां तज्जनकत्वस्य क्लृप्तत्वादित्याशयेन मता-

कल्पिताम् अविद्यावृत्तिमहमाकाराम् अङ्गी-कृत्य अहमर्थे संस्कारम् उपपादयन्ति।

न च अस्मिन् पक्षे एतावन्तं कालमिदम् अहं पश्यन्नेव आसमित्यन्यज्ञानधाराकालीना-

---

रमाह अन्ये त्विति। उत्थितस्य अविद्याद्यनुसन्धानसिद्धये सुषुप्तौ कल्पितामविद्यादिगोचरामविद्यादिवृत्तिमिव अहमा-कारामविद्यावृत्तिमङ्गीकृत्येति वाक्यं योजनीयं यथा श्रुते सुषुप्तौ यदविद्याद्यनुसन्धानं तत्सिद्धये इति भ्रान्तिः स्यात् सन्निधानात् तथा सुषुप्तौ कल्पिताया एव अविद्या-वृत्तेरहमाकारत्वमङ्गीकृतमिति भ्रान्तिः स्यादिति बोध्यम्। अविद्यादीत्यादिपदं सुखसुषुप्त्योः संग्रहार्थं सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति सुषुप्तिकालीनानां सुखसुषुप्त्यविद्या-दीनामुत्थानानन्तरमनुसन्धानदर्शनात् तत्कालीनाविद्याद्यनु-भवस्य नित्यसाक्षिरूपतया तस्याविद्यावृत्तिरूपावच्छेदका-कल्पने संस्कारासम्भवेनोक्तानुसन्धानाभावप्रसङ्गात्। ननु अज्ञानाहङ्कारादिगोचराविद्यावृत्त्युपगमे तेषां केवलसाक्षि-वेद्यत्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत् न, अविद्यावृत्तीनां प्रमा-णानकारणजन्यत्वाभावेन ज्ञानात्मकवृत्तित्वाभावात् ज्ञाना-त्मकवृत्त्यनुपहितसाक्षिण एव केवलसाक्षिशब्दार्थत्वाङ्गीकारा-दिति भावः। अहमर्थग्रहणं तद्धर्माणामपि उपलक्षणं तुल्य-न्यायतया बाधकाभावेन च तद्धर्मेषु अपि अविद्यावृत्तिभिः संस्कारस्योपपादितत्वादिति बोध्यम्।

ननु अस्मिन् पक्षे अन्यज्ञानधाराकाले नाहमर्थादिषु

हमर्थानुसन्धानानुपपत्तिः। अवच्छेदकभेदेन सुखदुःखयौगपद्यवत् वृत्तिद्वययौगपद्यस्यापि अविरोधेन अन्यज्ञानधाराकालेऽपि अहमाकाराविद्यावृत्तिसन्तानसम्भवादिति।

अपरे तु अहमाकारा वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिरेव

अहमर्थादिगोचराविद्यावृत्त्यसम्भवेन संस्काराधानं न स्यात्। धाराकाले अविद्यावृत्त्यङ्गीकारे युगपद्वृत्तिद्वयप्रसङ्गादिति शङ्कामनूद्य दृष्टान्तेन परिहरति न च अस्मिन् पक्षे इति। अविद्यावृत्तिभिः संस्काराधानपक्ष इत्यर्थः। अवच्छेदकभेदेनेति। शिरसि मे वेदना पादे मे सुखमित्यनुभवादिति भावः। वृत्तिद्वयेति। अन्यज्ञानधाराकालेऽपि अन्यवस्तुगोचरान्तःकरणवृत्तिरहमर्थगोचराविद्यावृत्तिश्च युगपत् प्रमाया अवच्छेदकभेदेन न विरुध्यत इत्यर्थः। सन्तानेति। ननु अन्यज्ञानधाराकाले एकैवाविद्यावृत्तिरिति वक्तुं शक्यते तदा तन्नानात्वे मानाभावात् लाघवाच्च इति चेत् सत्यं तथापि अन्तःकरणवृत्तिसन्ततिरूपत्वात् धारायास्तत् कालीनाविद्यावृत्तेरपि सन्ततिरूपत्वं सम्भवतीति सम्भावनामात्रेण तथोक्तमत एवाह सन्तानासम्भवादिति। अहमर्थांशे अन्तःकरणवृत्त्यैव संस्काराधानं सम्भवतीति न तदंशेऽपि अविद्यावृत्तिः कल्पनीया अन्तःकरणवृत्तिसम्भवे तत्कल्पनायोगात्। न च अन्यज्ञानधाराकाले अहमर्थगोचरान्तःकरणवृत्तिः न सम्भवति सुखदुःखयौगपद्यवत् ज्ञानद्वययौगपद्यायोगादिति वाच्यम्।

किन्तु उपासनादिवृत्तिवत् न ज्ञानं क्लृप्तत्कारणानन्यत्वात्। न हि तत्र चक्षुरादिप्रत्यक्षलक्षणं सम्भवति। न वा लिङ्गादिकं लिङ्गादिप्रतिसन्धानशून्यस्यापि अहङ्कारानुसन्धानदर्शनात्। न अपि मनः करणं तस्योपादानभूतस्य क्वचिदपि करणत्वाक्लृप्तेः। तर्हि अहमर्थप्रत्यभिज्ञापि ज्ञानं न स्यादिति चेत् न। तस्या अहमंशे ज्ञानत्वाभावेऽपि तत्तांशे स्मृतिकरणत्वेन क्लृप्तसंस्कारजन्यतया ज्ञानत्वात्। अंशभेदेन ज्ञाने परोक्ष-

---

संस्कारार्थाहंवृत्तेः ज्ञानरूपत्वानुपगमादिति मतान्तरमाह अपरे त्विति। तर्हि सा वृत्तिर्घटादिवृत्तिवत् ज्ञानरूपापि स्यात् तथा च ज्ञानात्मकवृत्त्युपहितसाक्षिवेद्यत्वापत्त्या अहमर्थस्य केवलसाक्षिभास्यत्वसिद्धान्तहानिरित्याशयेनाह शङ्कते किन्त्विति। परिहरति उपासनादीति। इच्छादिसंग्रहार्थमादिपदम् अनुसन्धानम् अनुभवः क्वचिदपि इति वृत्तिज्ञानं प्रति उपादानभूतस्यान्तःकरणस्याहमाकारवृत्तेः सकाशादन्यत्र क्वचिदपि वृत्तौ तस्य करणत्वात् क्लृप्तेरित्यर्थः। तर्हीति। योऽहं स्वप्ने साक्षाद्भगवन्तं श्रीकृष्णमन्वभूवं सोऽहमिदानीं तं अरामोति प्रत्यभिज्ञा अहमर्थांशे ज्ञानं न स्यात् ज्ञानकारणाजन्यत्वादित्यर्थः। इष्टापत्त्या परिहरति नेति। तर्हि प्रत्यभिज्ञानं तत्तांशेऽपि ज्ञानं न स्यादेकस्यां प्रत्यभिज्ञायां ज्ञानत्वतदभावयोर्विरोधेनायोगादित्यत आह तस्या इति। प्रत्यभि-

त्वापरोक्षत्ववत् प्रमात्वाप्रमात्ववत् च ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरपि अविरोधात् इत्याहुः ।

इतरे तु अहमाकारापि वृत्तिः ज्ञानमेव मामहं जानामि इत्यनुभवात् । स च करणासम्भवः अनुभवानुसारेण मनस एव अन्तरिन्द्रियस्य करणत्वस्य अपि कल्पनादित्याहुः ।

ज्ञाया इत्यर्थः । अंशभेदेनेति । विषयैकदेशोऽत्र अंशः स च प्रागेव दर्शितः । अहमंश इति तत्तांश इति च परोक्षत्वेति । पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेः सिद्धान्ते वह्न्यंशे परोक्षत्वं सन्निकृष्टपर्वतांशे त्वपरोक्षत्वमुपेयते मतद्वयसम्मतं दृष्टान्तमाह प्रमात्वेति । पूर्वोपदर्शितप्रत्यभिज्ञाया अहमर्थांशेऽपि ज्ञानत्वमुपेयमन्यथा हि प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्येनान्तःकरणोपहितचैतन्यरूपस्य जीवस्य अहमर्थस्य स्थायित्वसाधनं सूत्रभाष्ययोर्दृश्यमानं विरुध्येत तथाच सूत्रम् अनुस्मृतेश्चेति । अनुस्मृतिः प्रत्यभिज्ञा तथाच तत्सूत्रस्य भाष्यं परावाहं पूर्वद्युरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति ।

तथाच प्रत्यभिज्ञाया अहमंशे ज्ञानत्वाभावाभिधानमयुक्तमिति मन्यमानानां मतमाह इतरेत्विति अनुभवादिति । अहमर्थगोचरवृत्तौ ज्ञानत्वानुभवादित्यर्थः । मनस इति । अतएव वियत्पादे भाष्यं बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमादिति अतएव चाहङ्कारधर्माणां ज्ञानसुखादीनां केवलसाक्षिभास्यत्वेऽप्यहमर्थरूपस्य मनः प्रति असाधारणविषयस्य सत्त्वात्तस्येन्द्रियत्वं प्राणपादे चक्षुरादेरिव भाष्यकारै

सकारणाध्यासनिरूपणम्।

एवं सति वाह्यविषयापरोक्षवृत्तीनामेव आवरणाभिभावकत्वनियमः पर्य्यवसन्नः। ननु न अयमपि नियमः शुक्तिरजतस्थले इदमाकारवृत्तेरज्ञानानभिभावकत्वात्। अन्यथा उपादानाभावेन रजतोत्पत्त्ययोगादिति चेत् अत्राहुः।

एव व्यवस्थापितमिति मन्तव्यम्। केवलसाक्षिभास्यत्वसिद्धान्तोऽपि अत एवाहमर्थव्यतिरिक्ताज्ञानसुखादिमात्रविषय इत्यपि मन्तव्यम्। ननु मनस इन्द्रियत्वपक्षे रूपाद्यक्षे चक्षुरादेरिव तस्याहमर्थे प्रमाणत्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति अहमर्थस्य अनावृतसाक्षिचैतन्येऽध्यस्तस्याज्ञातत्वाभावेन मनसः अज्ञातज्ञापकत्वाभावादिति चेत् न, तद्वति तत्प्रकारानुभवत्वमबाधितानुभवत्वं वा प्रमात्वमिति मतानुरोधेनाहमाकारज्ञानस्य प्रमात्वोपपत्तौ तत्करणस्य मनसोऽपि चक्षुरादेरिव प्रमात्वसम्भवादिति भावः।

ननु तर्हि अपरोक्षवृत्तीनामावरणाभिभावकत्वनियमस्य अहमाकारापरोक्षवृत्तौ व्यभिचार इत्याशङ्क्य नियमस्य सङ्कोचं दर्शयति एवं सतीति। अहमाकारापरोक्षवृत्त्युपगमे सति इत्यर्थः। उक्तनियमानाक्षिपति ननु इति। इदं रजतमिति भ्रमस्थले प्रथममिदमाकारापरोक्षवृत्तिरुदेति पश्चादिदं रजतमिति भ्रमो भवति तत्रेदमाकारायाः प्रथमोत्पन्नवृत्तेरज्ञाननिवर्त्तकत्वं नास्ति उतास्ति आद्ये नियमस्य व्यभिचारमाह नायमपीति। यथा अपरोक्षवृत्तित्वमज्ञाननिवर्त्तकमिमिति नियमो नास्ति अहमाकारवृत्तौ

इदमाकारवृत्त्या इदमंशाज्ञाननिवृत्तौ अपि शुक्तित्वादिविशेषांशाज्ञानानिवृत्तेस्तदेव रजतोपादानं शुक्तित्वाद्यज्ञाने रजताध्यासस्य तज्ज्ञाने तदभावस्य अनुभूयमानत्वात्। अध्यासभाष्यटीका विवरणेऽनुभूयमानान्वयव्यतिरेकस्यैव अज्ञानस्य रजताद्यध्यासोपादानत्वोक्तेः। अत एव शुक्त्यंशोऽधिष्ठानम् इदमंश आधारः सविलासाज्ञानविषयोऽधिष्ठानम् अतद्रूपोऽपि तद्रू-

---

व्यभिचारात् तथा चाज्ञगोचरा परोक्षवृत्तिमात्रमज्ञाननिवर्त्तकमिति नियमो नास्ति इदमाकारवृत्तौ व्यभिचारादित्यर्थः। द्वितीये बाधकमाह अन्यथेति। इदमाकारवृत्तेरज्ञानाभिभावकत्व इत्यर्थः। इदमाकारवृत्तिनिवर्त्त्यमज्ञानमन्यत् रजतोपादानभूताज्ञानमन्यत् तथाच न व्यभिचारः न वा रजतोत्पत्त्ययोग इति परिहरति अत्राहुरिति। शुक्तित्वादिविशेषांशावरकाज्ञानमेव रजतोपादानमित्यत्र मानमाह शुक्तित्वाद्यज्ञान इति। नीलपृष्ठत्वादिकमादिपदार्थः। रजतमेवाध्यस्यत इति अध्यास इत्यर्थः। प्रथमतत्पदं विशेषांशपरं द्वितीयतत्पदमध्यासपरं तत्र सम्मतिमाह अध्यासेति। टीका पञ्चपादिका अनुभूयमानावन्वयव्यतिरेकौ यस्येति विग्रहः। ननु पुरोवर्त्तिद्रव्यस्य शुक्तित्वादिविशेषरूपविशिष्टस्य एव रजतकारणाज्ञानावृतत्वाभ्युपगमे तस्यैवाधिष्ठानत्वं स्यात् न तु इदन्त्वरूपविशिष्टस्य इदमंशस्य सविलासाज्ञानविषयस्यैवाधिष्ठानत्वात् तथाचाधि

पेण आरोप्य बुद्धौ स्फुरन्नाधार इति संक्षेपशारी-रके विवेचनादिति।

अपरे तु इदं रजतमिति इदमंशसम्भिन्नत्वेन प्रतीयमानस्य रजतस्येदमंशाज्ञानमेव उपादानं तस्य च इदमाकारवृत्त्या आवरणशक्तिमात्र-

---

ष्ठानारोप्ययोरेकज्ञानविषयत्वनियमाच्छुक्तिरजतमिति भ्रमाकारः स्यात् न स्याद्वेदं रजतमिति प्रतीत्याकारः इदमंशस्याधिष्ठानत्वाभावादित्यत आह अतएवेति। अध्यासोपादानाज्ञानविषयत्वादेवेत्यर्थः। शुक्त्यंश इति। शुक्तित्वविशेषरूपेण पुरोवर्त्तावच्छिन्नचैतन्यमित्यर्थः। इदमंशस्याधिष्ठानत्वाभाव इष्टापत्त्याशयेनाह इदमंश इति। ननु तस्याधारत्वे आगतमेवाधिष्ठानत्वं तयोर्भेदाभावादिति न इत्याह सविलासेति। विलासो रजतादिविक्षेपविषयत्वमावृतत्वमतद्रूपोऽपीति तत्पदमध्यस्तरजतादिपरं तथा च अध्यस्तरजताद्यभेदरहितोऽपि तदभिन्नत्वेन स्फुरन्नित्यर्थः। अधिष्ठानस्य एव आरोपितरजततादात्म्यात् वस्तुगत्या इदमंशस्य अतद्रूपत्वमिति बोध्यम्। अस्मिन्मते अधिष्ठानारोप्ययोरेकज्ञानविषयत्वं नास्ति किन्तु आधारारोप्ययोरेव तदिति न भ्रमस्य शुक्त्यंशोल्लेखापत्तिरिति भावः।

ननु अधिष्ठानारोप्ययोरारोपे प्रकाशमानत्वस्य सम्भावना भाष्यटीकाविवरणादिषु समर्थिता तद्विरोधित्वमाशङ्क्य मतान्तरं तदविरुद्धमाह अपरे त्विति। सम्भिन्नत्वं तादात्म्यमिति यावत्। अज्ञानमेवेति। न तु विशेषांशाज्ञानमित्येवकाः

निवृत्तौ अपि विक्षेपशक्त्या सह तदनुवृत्तेर्नोपादानत्वासम्भवः। जलप्रतिबिम्बितवृक्षाधोऽग्रत्वाध्यासे जीवन्मुक्तानुवृत्तप्रपञ्चाध्यासे च सर्वात्मना अधिष्ठानसाक्षात्कारानन्तरभाविन्याम् आवरणनिवृत्तौ अपि विक्षेपशक्तिसहिताज्ञानमात्रस्य उपादानत्वसम्प्रतिपत्तेरित्याहुः।

रार्थः। विशेषांशस्यारोपे स्फुरणाभावेन तस्याधिष्ठानरूपत्वासम्भवादिति भावः। शुक्तित्वादिरूपविशेषदर्शनस्य अध्यासप्रतिबन्धकत्वात् तदभावविषयौ पूर्वोक्तान्वयव्यतिरेकाविति भावः। ननु इदमाकारवृत्त्या इदमंशाज्ञानस्य निवृत्तत्वात् कथम् इदमंशस्याधिष्ठानत्वमत आह तस्य चेति। इदमंशाज्ञानस्येत्यर्थः। ननु अज्ञानस्यावरणांशमात्रनिवृत्तिर्विक्षेपशक्त्या सह अनुवृत्तिश्च क्वापि न दृष्टा अत आह जलप्रतिबिम्बेति प्रपञ्चेति। जीवन्मुक्तस्यापि अन्तःकरणादिप्रपञ्चप्रतीतेः सत्त्वादिति भावः। सर्वात्मनेति। रजतादिभ्रमस्थले हि सर्वात्मना अधिष्ठानसाक्षात्कारो नास्ति शुक्तित्वादिविशेषरूपेण शुक्तिसाक्षात्काराभावादतस्तत्र इदमंशाज्ञाननिवृत्तावपि विशेषांशाज्ञाननिवृत्त्यभावात् तस्याध्यासोपादानत्वप्रसक्तिरस्ति प्रतिबिम्बभ्रमस्थले तु जले वृक्षो नास्त्येव जलांश एवायं वृक्ष इति सर्वात्मना विशेषदर्शनस्य सत्त्वात् सामान्यांशाज्ञानं निवृत्तं विशेषांशाज्ञानमनिवृत्तमिति विभागासम्भवेन विशेषांशाज्ञानम् उपादानमिति वक्तुमशक्यं तस्मादत्र वृक्षाधोऽग्रत्वाध्यासानुरोधेन एकस्यैव अज्ञानस्य आवरणांशनिवृत्तावपि विक्षेपशक्तिमदज्ञानांशानुवृत्तिरूपेया। तथा

कवितार्किकचक्रवर्त्तिनृसिंहभट्टोपाध्यायास्तु इदं रजतमिति भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेण रजतोत्पत्तेः प्रागिदमाकारा वृत्तिरेव नास्तीति तस्या अज्ञाननिवर्त्तकत्वसदसद्भावविचारं निरालम्बनं मन्यन्ते।

तथा हि न तावद् भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेण इदमाकारा वृत्तिरनुभवसिद्धा ज्ञानद्वित्वाननु-

---

जीवन्मुक्त्यवस्थायामपि ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारादौ आवरणमात्रनिवृत्तिः विक्षेपशक्तिमदज्ञानांशानुवृत्तिश्च वाच्या तस्या रजताध्यासस्थलेऽपि इदमंशाज्ञानस्य उपादानत्वं सम्भवतीति भावः। एवं वाह्यगोचरापरोक्षवृत्तीनां सर्वासामेवावरणाभिभावकत्वनियमस्य भ्रमस्थलीयेदमाकारवृत्तौ या व्यभिचारशङ्का सा तत्रापि इदमंशाज्ञाननिवर्त्तकत्वस्य इदमंशावरणमात्रनिवर्त्तकत्वस्य वा सत्त्वादित्युपपादनेन निरस्ता। इदानीं प्रथममिदमाकारे वृत्तिरेव भ्रमस्थले नास्ति तत्र न व्यभिचारशङ्का तत्समाधाने तु दूरत एव निरस्तेत्याह कवितार्किकेति भ्रमरूपवृत्तीति। पूर्वमतद्वये इदमाकारवृत्तिसत्त्वात् तदभिव्यक्तचैतन्यरूपमेव शुक्तिरजतादिज्ञानं न तु वृत्तिरूपम् अस्मिन्मते तु तदभावाद्वृत्तिरूपमेव तज्ज्ञानमिति मन्तव्यम्। एतच्चाग्रे स्फुटं भविष्यति।

धर्मिज्ञानरूपामिदमाकारवृत्तिं निराकरोति तथा हि इत्यादिना। सा किमनुभवसिद्धा उत कार्य्यकल्प्या अथवा सामग्रीकल्प्या नाद्य इत्याह न तावदिति ज्ञानद्वित्वेति। इद-

भवात्। नापि अधिष्ठानसामान्यज्ञानम् अध्यासकारणमिति कार्य्यकल्प्या तस्याः तत्कारणत्वे मानाभावात्।

न च अधिष्ठानसम्प्रयोगाभावे रजताद्यनुत्पत्तिस्तत्र मानं ततो दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगस्यैव अध्यासकारणत्वप्राप्तेः।

मित्येकं ज्ञानमिदं रजतमिति ज्ञानमपरमित्यनुभवाभावादित्यर्थः। द्वितीयं निराकरोति नापि अधिष्ठानेति। अध्यासरूपं कार्य्यं स्वकारणमधिष्ठानगोचरसामान्यज्ञानमन्तरेणानुपपद्यमानं सत् तत् कल्पयति ततश्च अधिष्ठानसामान्यज्ञानरूपा इदमाकारा वृत्तिः सिध्यतीत्यपि न मन्तव्यम्। अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्याध्यासकारणत्वे मानाभावादित्यर्थः।

मानाभावोऽसिद्ध इति शङ्कते न चेति। इदमर्थस्य चक्षुःसंयोगे सति रजतादिरूपस्याध्यासस्योत्पत्तिर्नान्यथेत्यनुभवसिद्धम्। तथा च उक्तान्वयव्यतिरेकाभ्यामधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य रजताद्यध्यासं प्रति कारणत्वं सिध्यति न च उक्तान्वयादिना सम्प्रयोगस्यैव अध्यासकारणत्वं सिध्यति न धर्मिज्ञानस्येति वाच्यम्। तथा सति अहङ्काराद्यध्यासे सम्प्रयोगासम्भवेन व्यभिचारापत्तेः अतः संप्रयोगस्याध्यासं प्रति कारणत्वग्राहकाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शुक्तिरजताद्यध्यासस्थले धर्मिज्ञानस्यैव सम्प्रयोगसाध्यस्य कारणत्वं कल्प्यते। तथा च अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्याध्यासकारणत्वे उक्तावन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणं भवत एवेति गूढाभिसन्धिः। अभिसन्धिमज्ञात्वा दूषयति तत इति। उक्तान्वयादित इत्यर्थः। संप्रयोगमात्रस्य प्रमाणसाधारणत्वात् दुष्टेत्युक्तम्।

न च सम्प्रयोगो न सर्वत्र भ्रमव्यापि अधिष्ठान-स्फुरणं तु स्वतः प्रकाशमाने प्रत्यगात्मनि अहङ्का-राद्यध्यासमपि व्याप्नोति इति वाच्यम्।

तस्यापि घटाद्यध्यासाव्यापित्वात्। घटादि-प्रत्यक्षात् प्राक् तदधिष्ठानभूतनीरूपब्रह्ममात्र-गोचरचाक्षुषवृत्त्यसम्भवात्। स्वरूपप्रकाशस्य चावृतत्वात्।

धर्मिज्ञानकारणवादी स्वाभिसन्धिमाविष्करोति न च सम्प्रयोग इति। अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य संप्रयोगस्येव न व्यभिचार इत्याह अधिष्ठान स्फुरणन्त्विति। संप्रयोगवैलक्षण्यार्थस्तु शब्दः अधिष्ठानस्फुरणकर्तृ शुक्तिरजताद्यध्यासमिव अहङ्काराद्यध्यासमपि व्याप्नोतीत्यर्थः। स्वत इति वाह्य-चैतन्यस्यावृतत्वात् वृत्तिकृतं तत्र अधिष्ठानस्फुरणं साक्षि-चैतन्यस्यानावृतत्वात् अहङ्काराद्यध्यासे स्वप्नप्रपञ्चाद्यध्यासे च तत् स्वतः सिद्धमित्यर्थः।

अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य अपि व्यभिचारमाह तस्यापीति। उक्तज्ञानं तच्छब्दार्थः। घटाद्यध्यासव्यापित्वाभावादित्यर्थः। तथा च धर्मिज्ञानं नाध्यासकारणमिति भावः। अव्यापित्व-शब्दितं व्यभिचारमुपपादयति घटादीत्यादिना। घटाद्यध्यास-स्थले शुक्तिरजताद्यध्यासस्थल इव किं वृत्तिकृतमधिष्ठानस्फुर-णम् अहङ्काराद्यध्यासस्थल इव स्वतः सिद्धं वा नाद्य इत्याह। घटादिप्रत्यक्षादिति। तत्पदं घटादिपरं न द्वितीय इत्याह स्वरूपेति।

आहृतानाहृतसाधारण्येन अधिष्ठानप्रकाशमात्रस्य अध्यासकारणत्वे शुक्तीदमंशसंयोगात् प्रागपि तदवच्छिन्नचैतन्यस्वरूपप्रकाशस्य आहृतस्य सद्भावेन तदापि अध्यासापत्तेः।

न च अध्याससामान्येऽधिष्ठानप्रकाशसामान्यं हेतुः प्रातिभासिकाध्यासेऽभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाश इति न अतिप्रसङ्गः सामान्ये सामान्यस्य विशेषे विशेषस्य हेतुत्वौचित्यादिति वाच्यम्।

ननु अधिष्ठानप्रकाशमात्रम् अध्यासे कारणं लाघवान्न तु अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशः तथा च सन् घटः सन् पट इत्यादिरूपेषु अध्यासेषु घटाद्यधिष्ठानस्य सद्रूपस्य ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वादधिष्ठानप्रकाशमात्रं तत्रापि अस्तीति न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह आहृतानाहृतेति तदापीति। संप्रयोगात् प्राक्कालेऽपि इत्यर्थः।

धर्मिज्ञानकारणवादी शङ्कते न चाध्याससामान्य इति प्रातिभासिक इति। अभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणं प्रतिभासिकाध्यासेषु एव कारणमाचार्य्याणामभिप्रेतम् तेषु एव दोषसंप्रयोगसंस्काररूपकारणत्रयजन्यताया अध्यासटीकाविवरणादिषु व्यवस्थापितत्वेन संप्रयोगकारणताग्राहकप्रमाणलभ्याधिष्ठानापरोक्षस्य तेषु एवं कारणत्वसिद्धेरित्यर्थः। प्रकाशपदानन्तरं हेतुपदमनुषञ्जनीयं नातिप्रसङ्ग इति न संप्रयोगात् प्राक् रजताद्यध्यासप्रसङ्ग इत्यर्थः। रजताद्यध्यासस्य प्रातिभासिकत्वेन तदधिष्ठानापरोक्षाय संप्रयोगाधीनवृत्तेरपेक्षितत्वादिति भावः।

एवमपि प्रातिभासिकशङ्खपीतिमकूपजल-
नैल्याद्यध्यासाव्यापनात्। रूपानुपहितचाक्षुष-
प्रत्ययायोगेन तदानीं शङ्खादिगतशौक्ल्योपलम्भा-
भावेन च अध्यासात् प्राक् शङ्खादिनीरूपाधिष्ठान-
गोचरवृत्त्यसम्भवात्।

नौचित्यादिति। तथा च धर्मिज्ञानस्याध्यासकारणत्वे संप्रयो-
गकारणताग्राहकान्वयादेः प्रमाणस्य सत्त्वात् बाधकाभावाच्च
तस्याध्यासकारणत्वसिद्धौ इदमाकारा वृत्तिः सिद्धेति भावः।
अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य प्रातिभासिकाध्यासेषु अपि सर्वत्र
व्याप्ति र्नास्तीति कवितार्किकमतानुवर्त्ती दूषयति एवमपीति।
अधिष्ठानापरोक्षस्य प्रातिभासिकाध्यासमात्रहेतुत्वे स्वीकृतेऽपि
त्यर्थः। धर्मिज्ञानकारणवादे हि प्रथममिदमित्येव-
माकारा वृत्तिरुदेति तथा च वृत्त्याभिव्यक्ते शङ्खजलाद्यवच्छिन्न-
चैतन्ये पीतनीलरूपादेरध्यास इति प्रक्रिया। तथा च तत्रेद-
माकारा वृत्तिः किं शङ्खादिद्रव्यमात्रं विषयीकरोति किंवा
रूपविशिष्टं द्रव्यं नाद्य इत्याह रूपानुपहितेति। रूपाविषयक-
द्रव्यचाक्षुषवृत्तिः न सम्भवति इतरथा वाय्वादेरपि चाक्षुषत्वा-
पत्तेरिति भावः। द्वितीयेऽपि किं शुक्लरूपविशिष्टद्रव्यं विषयी-
करोति किं वा आरोप्यरूपविशिष्टं न द्वितीयः आरोप्यरूप-
विशिष्टशङ्खादिवृत्तेरेव भ्रान्तित्वेन तस्या धर्मिज्ञानत्वाभावा-
न्नाद्य इत्याह। तदानीमिति। अध्यासात् पूर्वकाल इत्यर्थः।
तदानीं शौक्ल्योपलम्भे च अध्यासाभावप्रसङ्गादिति भावः।
असम्भवादिति। तथा च अभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणस्य तत्र अस-

न च प्रातिभासिकेषु अपि रजताध्यासमात्रे निरूक्तो विशेषहेतुरास्तामिति वाच्यम् । तथा सति सम्प्रयोगात् प्राक् पीतशङ्खाद्यध्यासाप्रसङ्गाय तदध्यासे दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगः कारणमित्यवश्यं वक्त-

---

व्यत्वात् व्यभिचारेण धर्मिज्ञानं नाध्यासकारणमिति भावः । ननु अध्यासात् पूर्वं द्रव्यमात्ररूपेण शङ्खादिगोचरा चाक्षुषवृत्तिः रस्त्येव द्रव्यगोचरचाक्षुषवृत्तौ रूपविषयकत्वनियमस्याप्रयोजकत्वात् न चैवं वाय्वादेरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गः । द्रव्यचाक्षुषे द्रव्यगतोद्भूतरूपस्य नियामकत्वादध्यासात् पूर्वकाले द्रव्यग्रहणेऽपि शुक्लत्वादेरिव दोषबलात् सन्निकृष्टस्यापि शुक्लरूपमात्रस्याग्रहणोपपत्तेश्च । तदुक्तं भामत्यां शङ्खश्च दोषाच्छादितशुक्लिमा न द्रव्यमात्रस्वरूपं गृहीत्वेति शुक्लिमा शुक्लरूपमित्यर्थः अस्तु वा तत्र शुक्लरूपविशिष्टशङ्खादिग्रहणं तथापि नाध्यासानुपपत्तिर्दोषबलेन रूपगतशुक्लत्वजातिग्रहणप्रतिबन्धमात्रेण अपि तदुपपत्तेस्तथा च प्रातिभासिकाध्यासेषु अभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणस्य व्यभिचाराभावात् धर्मिज्ञानरूपा इदमाकारा वृत्तिः सिद्धा भवति तत्सिद्धौ च तस्यामावरणनिवर्तकत्वसदसद्भावादिचिन्ता सालम्बनैवाचार्याणां न निरालम्बनेति चेत् सत्यमस्मिन् मते अयमेवास्वरसः उपाध्याया मन्यन्ते इत्यनेन सूचितः ।

पीतशङ्खादिभ्रमस्थले वस्तुतो व्यभिचाराभावेऽपि तमभ्युपगम्य धर्मिज्ञानकारणवादी शङ्कते न च प्रातिभासिकेषु अपि इति निरुक्त इति । अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाश इत्यर्थः । तथा सतीति । पीतशङ्खाद्यध्यासेषु अभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य

व्यतया तस्यैव सामान्यतः प्रातिभासिकाध्यास-मात्रे लाघवात् कारणत्वसिद्धौ तत एव रजता-ध्यासकादाचित्कत्वस्यापि निर्वाहात् अधिष्ठान-प्रकाशस्य सामान्यतो विशेषतो वा अध्यासका-रणत्वस्य असिद्धेः।

हेतुत्वानुपगम इत्यर्थः। अधिष्ठानापरोक्ष्यवत् संप्रयोगस्य अपि पीतशङ्खाद्यध्यासेषु कारणत्वानुपगमे संप्रयोगात् प्रागपि पीत-शङ्खाद्यध्यासप्रसङ्गः। अतस्तत्परिहाराय तत्र संप्रयोगस्य कारणत्वमवश्यं वाच्यमित्यर्थः। ततः किं तत्राह तस्यैवेति। दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगस्यैव इत्यर्थः। सामान्यत इत्युक्तं सामान्यमेव दर्शयति प्रातिभासिकाध्यासमात्र इति। प्रातिभासिकाध्यास-त्वमेव दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगकार्यतावच्छेदकं लाघवात् न तु पीत-शङ्खाद्यध्यासत्वं गौरवादित्यर्थः। ततोऽपि किं तत्राह तत एवेति। संप्रयोगात् प्राक् पीतशङ्खाद्यध्यासप्रसङ्गपरिहाराय तत्र सामान्यतः क्लृप्तात् दुष्टेन्द्रियसंयोगादेवेत्यर्थः। कादा-चित्कत्वस्यापीति। सदा रजताध्यासप्रसङ्गपरिहारायाभि-व्यक्ताधिष्ठानप्रकाशस्य रजताद्यध्यासकारणत्वं वाच्यम्। तथा सति अज्ञानावच्छिन्नचैतन्यरूपस्य अधिष्ठानप्रकाशस्यावृत-तया सदा तदभिव्यक्तेरभावेन सदा रजताद्यध्यासप्रसङ्ग-परिहारोपपत्तेरिति हि धर्मिज्ञानकारणवादिनस्तत्राभिप्रायः। न च अतिप्रसङ्गपरिहारः पीतशङ्खाद्यध्यासस्थले क्लृप्तात् संप्रयोगादेव लभ्यत इत्यर्थः। सामान्यत इति। अधि-ष्ठानप्रकाशमात्रमध्यास-मात्रे कारणमभिव्यक्ताधिष्ठान-प्रकाशः

ननु च सादृश्यनिरपेक्षेऽध्यासान्तरेऽकारणत्वेऽपि तत्सापेक्षे रजताद्यध्यासे रजतादिसादृश्यभूतरूपविशेषादिविशिष्टधर्मिज्ञानरूपम् अधिष्ठानसामान्यज्ञानं कारणम् अवश्यं वाच्यम्।

प्रातिभासिकाध्यासे कारणमिति पूर्वोक्तं कार्यकारणभावद्वयमपि न सिध्यतीत्यर्थः। ननु तस्यैव सामान्यतः प्रातिभासिकाध्यासमात्रे लाघवात् कारणत्वसिद्धौ इत्ययुक्तमहङ्काराद्यध्यासे साक्षिचैतन्ये स्वप्नाध्यासे च सम्प्रयोगासम्भवेन व्यभिचारात् न च अहङ्काराद्यध्यासस्य व्यावहारिकत्वमते तत्र व्यभिचारो न दोष इति वाच्यम्। तथापि तत्प्रातिभासिकत्वमते दोषपरिहारासम्भवात् साक्षिणि स्वप्नाध्यासे प्रातिभासिकत्वस्य सम्प्रतिपन्नतया तत्रोक्तव्यभिचारस्य दृढत्वाच्च न च स्वप्नाद्यध्यासेऽभिव्यक्ताधिष्ठानस्फुरणं कारणमन्यथा स्वप्नप्रपञ्चस्यापरोक्ष्याभावप्रसङ्गात् बाह्यप्रातिभासिकाध्यासे तु दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगः कारणमिति न तस्य व्यभिचार इति वाच्यम्। प्रातिभासिकाध्यासमात्रे त्वदुक्तलाघवेनाभिव्यक्ताधिष्ठान-प्रकाशस्य कारणत्वौचित्यात् बाह्याध्यासेषु संप्रयोगस्याधिष्ठानचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्त्युत्पादकतया चरितार्थसम्भवाच्च। पीतशङ्खाद्यध्यासस्थलेऽपि अधिष्ठानचैतन्याभिव्यञ्जकवृत्तिसम्भवस्य दर्शितत्वाच्चेति चेत् सत्यं सूक्ष्मदृष्ट्या विचार्यमाणे एवमेव स्थूलदृष्ट्या तु संप्रयोगस्य लाघवात् प्रातिभासिकाध्यासमात्रे कारणत्वमुक्तमिति मन्तव्यम्।

शुक्तिरजताद्यध्यासात् प्रागिदमाकारवृत्तिसिद्धये प्रकारान्तरेण धर्मिज्ञानस्य कारणत्वं प्राह ननु च सादृश्येति।

दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगमात्रस्य कारणत्वे शुक्तिवद्दिङ्गालेऽपि तद्रजताध्यासप्रसङ्गात्।

न च सादृश्यमपि विषयदोषत्वेन कारणमिति वाच्यम्। विसदृशेऽपि सादृश्यभ्रमे सति अध्याससद्भावात् जलधिसलिलपूरे दूरे नीलशिलारोपदर्शनात्।

अध्यासान्तर इति पीतशङ्खाद्यध्यास इत्यर्थः। शङ्खादेः पीतरूपादेश्च सादृश्याभावादिति भावः। तत्पदं सादृश्यपरं रजतादिना सह शुक्त्यादेः सादृश्यभूतो यो रूपविशिष्टादिस्तद्विशिष्टधर्मीत्यर्थः। स्थाण्वादौ पुरुषाद्यध्यासापेक्षितमूर्द्धत्वादिकमादिपदार्थः। संप्रयोगमात्रेति सादृश्यानापेक्षायामिति मात्रपदार्थः। अग्निदग्धं नीलरूपवत् काष्ठमिङ्गालशब्दार्थः।

ननु अपेक्षितमपि सादृश्यं स्वरूपसदेवाध्यासकारणं तावता उक्तातिप्रसङ्गनिरासात् ज्ञातं सत् तत्कारणं तथा च न धर्मिज्ञानस्य कारणत्वसिद्धिरिति मत्वा शङ्कते न च सादृश्यमपीति। स्वरूपसत्कारणत्वे सादृश्यभ्रमादध्यासो न स्यात् सादृश्यभ्रमस्थले स्वरूपसतः सादृश्यस्याभावात् अतः सादृश्यज्ञानं भ्रमप्रमासाधारणमध्यासकारणं वाच्यमिति तद्विशिष्टधर्मिज्ञानसिद्धिरिति। धर्मिज्ञानकारणवादी परिहरति विसदृशेऽपीति। तत्रोदाहरणमाह जलधिसलिलपूर इति। प्रवाहः पूरशब्दार्थः जलस्य वस्तुतः शुक्लरूपवत्त्वात् नीलशिला-

न च तद्धेतोरेवेति न्यायात् सादृश्यज्ञान-सामग्र्येव अध्यासकारणमस्तु इति युक्तम्। ज्ञानसामग्र्या अर्थकारणत्वस्य क्वचिदपि अदृष्टेः। ततः सादृश्यज्ञानत्वस्यैव लघुत्वाच्च। न च स्वतः शुभ्रेऽपि शुभ्रकलधौतभृङ्गारगतेऽपि स्वच्छे जले एव नैल्याध्यासः न मुक्ताफले इति

तत्सादृश्यं नास्ति अतः सादृश्यभ्रमात् नीलशिलातलत्वारोप इति भावः। ननु धर्मिज्ञानकारणतापक्षेऽपि तत्सामग्रीत्वेन दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगोऽवश्यं वाच्यः। तथा च आवश्यकत्वादध्यास-विशेषकारणतावच्छेदकं सादृश्यज्ञानसामग्रीत्वमेव न तु सादृश्यज्ञानत्वम्।

ततश्च न धर्मिज्ञानसिद्धिरित्याशयेन इङ्गाले रजता-ध्यासप्रसङ्गं विस्मृत्य शङ्कते न च तद्धेतोरेवेति। तद्धेतोरेवास्तु तद्धेतुत्वं मध्ये किं तेनेति न्यायादित्यर्थः। धर्मिज्ञानवादी निराकरोति ज्ञानसामग्र्या इति। धर्मिज्ञानकारणतामते हि धर्मिज्ञानं रजतादिरूपार्थोत्पत्तौ कारणमिष्यते तथा च तद्धेतो-रेवेति न्यायेन धर्मिज्ञानसामग्रीभूतसंप्रयोगस्य कारणत्वमुच्य-मानं रजताद्यर्थोत्पत्तावेव भवेत् तच्च न सम्भवति सविकल्पक-ज्ञान इव विषयोत्पत्तौ कारणतायाः क्वचिदपि अक्लृप्तत्वादि-त्यर्थः।

तत इति। सादृश्यज्ञानसामग्रीत्वापेक्षया सादृश्यज्ञान-त्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः। तथा च धर्मि-ज्ञानसिद्धिरिति भावः। सादृश्यज्ञानस्याध्यासविशेषे कारण-त्वाभावेऽपि अवकाशसम्भवात् न धर्मिज्ञानसिद्धिरिति मत्वा

व्यवस्थावद् वस्तुस्वभावादेव शुक्तौ रजताध्यासो नैल्यादौ इति व्यवस्था न तु सादृश्यज्ञानापेक्षत्वादिति वाच्यम्।

स्वतः पटखण्डे पुण्डरीकमुकुलत्वानध्यासेऽपि तत्र एव कर्त्तनादिघटिततदाकारे तदध्यासदर्शनेन तदध्यासस्य वस्तुस्वभावम् अननुरुध्य सादृश्यज्ञानभावाभावानुरोधित्वनिश्चयात्।

पुनः शङ्कते न च स्वत इति। जलस्य मुक्ताफलस्य च नैल्येन सादृश्याभावे समानेऽपि जल एव नैल्याध्यासो दृश्यते न मुक्ताफल इति व्यवस्थायां जलादिवस्तुस्वभाव एव हेतुर्नान्य इत्यर्थः। ननु पात्रगतनैल्यसन्निधानं जले तदध्यासे नियामकं न स्वभाव इत्यत आह शुभ्रकलधौतेति। निर्मलसौवर्णपात्रविशेषगतेऽपि इत्यर्थः। ननु एवमपि जलगतनीलरूपवत् द्रव्यसंसर्गात् तत्रैव तदध्यास इति नेत्याह स्वतः शुभ्रेऽपीति। जलविशेषणं स्वतः शुभ्रपदव्याख्यानं स्वच्छ इति पदम्। एवं क्वचित् स्वभावस्यैवाध्यासप्रयोजकत्वे क्लृप्ते फलितमाह वस्तुस्वभावादेवेति। उन्मापीतशङ्खाद्यध्यास इव भृङ्गारादिगतजले नैल्याध्यासे सादृश्यज्ञानानपेक्षत्वेऽपि पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासे तदपेक्षाया अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन तद्वच्छुक्तिरजताध्यासेऽपि सादृश्यज्ञानभावाभावाभ्यामेव व्यवस्था न तु वस्तुस्वभावादगतिकगतित्वात् वस्तुस्वभावाश्रयणस्य।

तथा च धर्मिज्ञानकारणतासिद्धिरप्रत्यूहेति मत्वा दूषयति स्वतः पटखण्ड इति। पुण्डरीकस्य कमलस्य या

अन्यथा अन्यदापि तत्र तदध्यासप्रसङ्गात्। उच्यते। सादृश्यज्ञानस्य अध्यासकारणत्ववादेऽपि विशेषदर्शनप्रतिबध्येषु रजताद्यध्यासेषु एव तस्य कारणत्वं वाच्यं न तु तदप्रतिबध्येषु पीतशङ्खाद्यध्यासेषु असम्भवात्।

विशेषदर्शनप्रतिबध्येषु च प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वनियमेन विशेषदर्शन-

---

मुकुलत्वावस्था तस्या अनध्यासेऽपि इत्यर्थः। तत्र एव पटखण्ड एव। कर्त्तनादिना घटितः सम्पादितः तदाकारः पुण्डरीकमुकुलत्वाकारो यस्य पटखण्डस्य स तथा तस्मिन् इत्यर्थः। तदध्यासेति पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यास इत्यर्थः। तदध्यासस्य अनुरोधित्वनिश्चयादिति सम्बन्धः।

अन्यथेति। वस्तुस्वभावस्यैव तदध्यासकारणत्व इत्यर्थः। अन्यदापीति कर्त्तनादिना तदाकारसम्पादनात् प्रागपि इत्यर्थः। ननु सादृश्यनिरपेक्षेऽध्यासान्तरे अकारणत्वेऽपि इत्यादिना प्राप्तं सादृश्यज्ञानस्याध्यासविशेषे कारणताप्रसाधनद्वारा धर्मिज्ञानस्य कारणत्वमावश्यकमिति पूर्वपक्षं कवितार्किकमतानुवर्त्ती निराकरोति उच्यत इत्यादिना न तु इति। पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववान् अयं नैल्याभावव्याप्यजलत्ववदिदमित्यादिरूपविशेषदर्शनाप्रतिबध्येषु इत्यर्थः। उक्तविशेषदर्शने सत्यपि पीतः शङ्खः नीलं जलमित्यध्यासदर्शनादिति भावः। असम्भवादिति वस्तुतः सादृश्यस्य तत्र तत्र असम्भवात् पुण्डरीकमुकुलत्वभ्रमवत् सादृश्यज्ञानानामनुरोधित्वाच्च इत्यर्थः।

सामग्री अवश्यं प्रतिबन्धिका वाच्येति तत एव सर्वव्यवस्थोपपत्तेः किं सादृश्यज्ञानस्य कारणत्वकल्पनया। तथा हि।

इङ्गालादौ चक्षुःसम्प्रयुक्ते तदीयनैल्यादिरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वान्न रजताध्यासः। शुक्त्यादौ अपि नीलभागादिव्यापिचक्षुःसंप्रयोगे तत्

ततः किं तत्राह विशेषदर्शनप्रतिबध्येषु चेति। प्रतिबन्धकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे दाहप्रतिबन्धकमण्यादिसामग्र्या दाहप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः। तद्वारणाय ज्ञानपदं मण्यादेः प्रतिबन्धकज्ञानत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः। ज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वोक्तौ धर्मिज्ञानसामग्रीभूतसंप्रयोगस्याध्यासप्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गः तद्वारणाय प्रतिबन्धक इति ज्ञानविशेषणम्। धर्मिज्ञानस्य च अध्यासानुगुणत्वेन प्रतिबन्धकज्ञानत्वाभावान्नोक्तातिप्रसङ्गः। तथा च पक्षे साध्याभाववत्ताज्ञानं ग्राह्याभावावगाहित्वादनुमितिं प्रति साक्षात् प्रतिबन्धकं तत्र साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रतिबन्धकज्ञानसामग्रीत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकमिति व्यवस्था प्रसिद्धेत्यर्थः। तत एव चेति। प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्वीकारादेव इत्यर्थः। किमिति। तथा च धर्मिज्ञानरूपा इदमाकारा वृत्तिर्न सिध्यति इति भावः।

सादृश्यज्ञानस्य अकारणत्वे पूर्वोक्तातिप्रसङ्गं परिहरति इङ्गालादाविति। इङ्गालगतनैल्यादिर्विशेषः। तद्दर्शनसामग्री च चक्षुःसंयुक्तेङ्गालतादात्म्यरूपा अस्तीति बोध्यम्।

सत्त्वान्न तदध्यासः सदृशभागमात्रसंप्रयोगे तद्-भावादध्यासः। तदा अपि शुक्तित्वरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वात् अनध्यासप्रसङ्ग इति चेन्न। अध्याससमये शुक्तित्वदर्शनाभावेन तत्पूर्वं तत् सामग्र्यभावस्य त्वया अपि वाच्यत्वात्।

नीलभागादीति त्रिकोणभागसंग्रहार्थमादिपदं तत्सत्त्वादिति विशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः। न तदिति। तत् पदं रजतादिपरं ननु यदि शुक्तिसंप्रयोगकाले रजताध्यासाभावस्तर्हि संप्रयोगोऽप्यध्यासकारणं न स्यादिति न इत्याह सदृशभागमात्रेति तदभावादिति। नैल्यादिदर्शनसामग्र्यभावादित्यर्थः। प्रकृते तदापीति। सदृशभागमात्रसंप्रयोगकालेऽपि इत्यर्थः। अनध्यासप्रसङ्ग इति। तथा चाध्यासाभावप्रसङ्गपरिहाराय सादृश्यज्ञानं दोषत्वेनाध्यासकारणं वाच्यं ततश्च उक्तदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वादप्रतिबद्धाशुक्तित्वदर्शनसामग्री नास्ति अतो रजताद्यध्यास उपपद्यत इति धर्मिज्ञानकारणवादिनोऽभिसन्धिः। अनध्यासप्रसङ्गं परिहर्त्तुम् उभयसम्मतमर्थं धर्मिज्ञानापलापी दर्शयति न इत्यादिना त्वयापीति सादृश्यज्ञानकारणत्ववादिनोऽपि इत्यर्थः। वाच्यत्वादिति सदृशभागमात्रसंप्रयोगकाले शुक्तित्वदर्शनसामग्र्यां चक्षुःसंयुक्ततादात्म्यलक्षणायां सत्यामप्यध्यासदर्शनेन तदनुरोधात् शुक्तित्वरूपविशेषदर्शनसामग्र्याः प्रतिबन्धको दोषोऽवश्यं वाच्य इति तावत्सत्यं स च दोषो। न सादृश्यज्ञानं किन्तु दूरत्वादिरेवातो दोषत्वेनापि न सादृश्यज्ञानमध्यासकारणमिति न धर्मिज्ञानसिद्धिरिति तदपलापिनोऽप्यभिसन्धिः।

मम सादृश्यज्ञानरूपाध्यासकारणदोषेण प्रतिबन्धात् तदा शुक्तित्वदर्शनसामग्र्यभावाभ्युपगमः। तव तथाभ्युपगमे तु घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्त इति चेद् न। समीपोपसर्पणानन्तरं रजतसादृश्यरूपे चाकचक्ये दृश्यमान एव शुक्तित्वोपलम्भेन तस्य तत् सामग्रीप्रतिबन्धकत्वासिद्धौ दूरत्वादिदोषेण प्रतिबन्धात् वा व्यञ्जकनीलपृष्ठत्वादिग्राहकासमवधानात् वा तत्सामग्र्यभावस्य वक्तव्यत्वात्।

धर्मिज्ञानवादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन् आशङ्कते ममेति तवेति। धर्मिज्ञानापलापे प्रवृत्तस्य कथिततार्किकमतानुवर्त्तिन इत्यर्थः। सादृश्यज्ञानस्य अध्यासकारणत्वं त्वदनिष्टं दूरगतस्यापि तव प्रसज्येतेति भावः॥ धर्मिज्ञानापलापवाद्यपि स्वाभिसन्धिमुद्घाटयन् अनध्यासप्रसङ्गं परिहरति न इत्यादिना। तस्येति सादृश्यदर्शनस्य इत्यर्थः। तत्सामग्रीति शुक्तित्वदर्शनसामग्रीत्यर्थः। रजतरागादिदोषसंग्रहार्थमादिपदं ननु दूरस्थस्यापि पुंसः कदाचिच्छुक्तौ शुक्तिप्रमायाः दर्शनेन दूरत्वस्यापि सादृश्यज्ञानस्य एव व्यभिचारस्तुल्यः तथा रजते रागवतोऽपि समीपोपसर्पणानन्तरं शुक्तिप्रदर्शनेन तस्यापि व्यभिचारस्तुल्यः। तथाच दूरत्वादेरपि दोषत्वं न स्यात् यदि च क्वचिदध्यासे कदाचित् कश्चिद्दोष इति रीत्या दूरत्वादेर्दोषत्वेनाध्यासकारणत्वं समर्थ्यते तदा ज्वालादी

एवं जलधिजले नियतनीलरूपाध्यासप्रयो-
जकदोषेण दूरे नीरत्वव्यञ्जकतरङ्गादिग्राहकास-

सादृश्यज्ञानरूपेणैव दोषेण सेयं दीपज्वालेत्यादि भ्रमस्य सर्वानुभवसिद्धतया तस्यापि कदाचिद्रजताध्यासादौ दोषत्वेन कारणत्वं दुर्वारं सादृश्यज्ञानस्य दोषत्वं भाष्यसम्मतञ्च तथाच देवताधिकरणे भाष्यं सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति। तथा बौद्धाधिकरणेऽपि सादृश्यनिमित्तप्रतिसन्धानमिति। प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानं तथाच सादृश्य ज्ञानस्य दोषत्वेनाध्यासकारणत्वमत निराकरणमयुक्तमिति चेत् सत्यं तथापि स्थूलबुद्धिमाश्रित्येदमिति ध्येयम्। सहकार्य्यभावात् सामग्र्यभावमाह व्यञ्जकेति शुक्तित्वव्यञ्जक इत्यर्थः। ग्राहकपदं नीलभागव्यापि चक्षुःसंप्रयोगपरं तत्सामग्रीनि शुक्तित्वविशेषदर्शनसामग्र्यभावस्योभाभ्यां वक्तव्यत्वादित्यर्थः।

शुक्तिरजतभ्रमस्थलोक्तन्यायमन्यत्रापि योजयति एवमिति। सादृश्यज्ञानरूपदोषं विना रजताध्यासवन्नीलशिलातलत्वाद्यध्यासः सम्भवतीत्यर्थः। जले नीलशिलातलत्वाध्यासे हि शुक्लरूपात्मकविशेषदर्शनं जलराशित्वादिरूपविशेषदर्शनं च प्रतिबन्धकं ततः शुक्लरूपादिदर्शनसामग्र्यपि तत्र प्रतिबन्धिका तथा च प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्यभावादेव नीलशिलातलत्वारोपः। ननु प्रथमं जले नैल्याध्यासेन सादृश्यज्ञानसम्पत्तौ सत्यां तद्दोषान्नीलशिलातलत्वाध्यास इत्यर्थः। ननु जलधिसलिलपूरशुक्लरूपात्मकविशेषदर्शनसामग्र्याभावोऽसिद्धः तत्र नीलशिलातलत्वारोपात्पूर्वकाले चक्षुःसंयुक्ते जले शुक्लरूपस्य तादात्म्याभ्युपगमेन चक्षुः-

नवधानेन च शीक्ताजलराशित्वादिविशेषदर्शन-
सामग्र्यभावात् शिलातलत्वाद्यध्यासः।

विस्तृते पटे परिणाहरूपविशेषदर्शनसामग्री-

संयुक्ततादात्म्यरूपसन्निकर्षस्य आलोकादेश्च सत्त्वात्तथा तलराशित्वादिरूपविशेषदर्शनसामग्र्यभावोऽप्यसिद्धः। जल-राशित्वव्यञ्जकतरङ्गादिप्रत्यक्षस्यापि तत्र सत्त्वादित्यत आह नियतेति। जलधिसलिले दूरे नैल्याध्यासवत्समीपोपसर्पणानन्तरमपि तदध्यासो दृश्यते अतस्तस्य नियतत्वम्। एतदुक्तं भवति शुक्लरूपात्मकविशेषदर्शनसामग्री नियतनीलशिला-रूपाध्यासप्रयोजकदोषेण प्रतिबद्धा अतः सा अप्रतिबद्धा नास्ति दूरत्वदोषाज्जलराशित्वव्यञ्जकतरङ्गादेर्ग्राहकसमवधानं नास्ति तेन जलराशित्वरूपविशेषदर्शनसामग्रीव नास्ति तथा च द्विविधप्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्यभावाज्जलधिसलिले नीलशिला-तलत्वाद्यध्यास उपपद्यत इति। तत्र इदं बोध्यं जलधिसलिल-पूरे नीलशिलातलत्वारोपे उक्तविधया विशेषदर्शनसामग्र्य-भावस्य अपेक्षितत्वेऽपि न तावन्मात्रात्तदध्यासः किन्तु जले नीलरूपाध्यासेन नीलशिलातलसादृश्यज्ञानसम्पत्त्यनन्तरमेव तदध्यासस्तथा च दूरे नीलशिलातलत्वाध्यासवतां जलधि-सलिलपूरसमीपोपसर्पणानन्तरं व्यवहारः। अस्मिन् जलधि-सलिलपूरे मम दूरे नैल्यनैश्चल्यादिसाम्येन नीलशिलातलत्व-भ्रम आसीत् इदानीं स भ्रमो निवृत्त इति। एवं तत्र तत्र सादृश्यदोषात् मम पूर्वमन्यथा भ्रम आसीत् इदानीं स निवृत्त इति लोकव्यवहार एव। सादृश्यज्ञानस्य दोषत्वेनाध्यास-विशेषकारणत्वसाधको द्रष्टव्य इति।

सत्त्वात् न पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासः कर्त्त-
नादिघटिततदाकारे तदभावात् तदध्यास इति।

ननु एवं करस्पृष्टे लोहशकले तदीयनीलरूप-
विशेषदर्शनसामग्र्यभावात् रजताध्यासः किं न
भवेत् सादृश्यज्ञानानपेक्षणादिति चेद् भवत्येव
किन्तु ताम्रादिव्यावर्त्तकविशेषदर्शनसामग्र्या अपि
अभावात् तदध्यासेनापि भाव्यमिति क्वचिद्दने-

सादृश्यज्ञानस्याध्यासकारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकोदाह-
रणान्तरमप्यन्यथयति विस्तत इति। परिणाहो विस्तार-
स्तद्दर्शनं पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासप्रतिबन्धकं तत्सामग्री-
सत्त्वादित्यर्थः। सादृश्यज्ञानकारणमते हि चक्षुःसंप्रयोगस्थले
चाक्षुषं सादृश्यज्ञानं धर्मिज्ञानत्वेन दोषत्वेन च रजताद्य-
ध्यासोत्पत्तौ कारणं त्वगिन्द्रियसंप्रयोगस्थले च स्पार्शनं
सादृश्यज्ञानमुक्तविधया रजताद्यध्यासोत्पत्तावेव कारणं
कवितार्किकमते तु धर्मिज्ञानप्रसङ्गभीत्या सादृश्यज्ञानं कुत्राप्य-
ध्यासे कारणं नाभ्युपेयत इति व्यवस्था।

तथा च त्वगिन्द्रियेदमर्थसंप्रयोगस्थले त्वदभिमताध्यास-
कारणसत्त्वात् स किं न स्यादिति शङ्कते ननु एवमिति।
सादृश्यज्ञानं विनापि अध्यासप्रतिबन्धकविशेषदर्शन सामग्र्य-
भावमात्रेण अध्यासोपगम इत्यर्थः। किं तत्र रजताध्यास
आपाद्यते किं वा रजताध्यास एव आपाद्यते आद्ये
इष्टापत्तिरित्याह भवत्येवेति। द्वितीयं शङ्कते किन्त्विति
तत्र विशेषदर्शनसामग्र्यभावस्य ताम्राद्यध्याससाधारणत्वात्

काध्यासे संशयगोचरो भवति क्वचित्तु रजतप्राये कोशगृहादौ रजताध्यास एव भवति क्वचित् सति अपि सादृश्यज्ञाने शुक्तिकादौ कदाचित् कारणदोषाद्यभावेन अध्यासानुदयवत् अध्यासानुदयेऽपि न हानिः।

तस्मात् न कार्य्यकल्पना इदमाकारवृत्ति-

रजताद्यध्यास एव स्यादित्यत्रापादकं नास्तीति मत्वा परिहरति ताम्रादीति। रङ्गसुवर्णशकलादिसंग्रहार्थमादिपदं क्वचिदिति। करतलस्पृष्टलोहशकलस्थलेऽपि क्वचिदित्यर्थः। गोचर इति लोहशकलरूपेदमर्थः। किमिदं रजतं किं वा ताम्रं किं वा सुवर्णादीति संशयविषयो भवति इत्यर्थः। ताम्रादिव्यावर्त्तकविशेषदर्शनस्थले तु रजताध्यास एव भवतीत्याह क्वचित्त्विति। यस्मिन् कोशगृहादौ प्रायेण रजतशकलानामेवावस्थानं तत्र प्रविष्टस्य दैवादयःशकले करतलस्पृष्टे सति तत्र रजताध्यास एव भवति रजतकोशगृहमिति बुद्धेस्तस्य सत्त्वादित्यर्थः। ननु क्वचित् करतलस्पृष्टलोहशकले रजताध्यासाभावोऽपि दृश्यते स च तव मते न सम्भवति विशेषदर्शनसामग्र्यभावस्य तत्रापि सत्त्वेन रजताध्यासापत्तेरावश्यकत्वात् मम तु सादृश्यज्ञानरूपकारणाभावात् स न भवतीति वक्तुं शक्यत इत्यत आह क्वचित् सत्यपीति। समीपोपसर्पणानन्तरं सत्यपि सादृश्यज्ञाने यथा रजताध्यासाभावस्तव मते उपेयते तथा मम मतेऽपि क्वचिदध्यासाभावो न दोषावह इत्यर्थः।

ङ्गच्छेत। एष तु वा अतिवदतीति। सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति। तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीत इत्येकवेदिभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते ताहगेतद् द्रष्टव्यम्। न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति, प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः। तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति। यत् प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव तदेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति। तत्र सत्यमिति परं ब्र-

तुशब्देनापि तद्बाध्यमाह ॥ प्रकृतेति ॥ विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पूर्वोक्ताद्भिन्नमित्याह ॥ सत्यं त्वेवेति ॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह ॥ तस्मादिति ॥ श्रुतिलिङ्गबलादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्राधान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः। एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या प्राणलिङ्गत्वं निरस्तम्। यत्तु प्रश्नं विनोक्तत्वलिङ्गाद् भूमा प्राण इति तन्न, तस्याप्रयोजकत्वादित्याह॥ न चेति ॥ प्रश्नभेदादर्थभेद इति न नियमः, एकस्यात्मनो मैत्रेय्या बहुशः पृष्टत्वात् प्रश्नं विनोक्तचातुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाद्भिन्नत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः। तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य प्रकृतासम्बन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति ॥ तत्रेत्यादिना ॥ सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह ॥ तत्र सत्यमिति ॥ विज्ञानं नि-

ह्मोच्यते परमार्थरूपत्वात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति च श्रुत्यन्तरात्। तथा व्युत्पादिताय नारदाय "सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि" इत्येवं प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति। तत्र यत् प्राणादधिसत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते। तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति। एवं चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति। प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते। न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति। न चान्यत्रपरमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"

दिध्यासनं, आदिपदान्मननश्रद्धाश्रवणमनःशुद्धिनिष्ठातद्धेतुकर्माणि गृह्यन्ते। इमान्यपि श्रवणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि। एवं श्रुतिलिङ्गैः प्राणस्यावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तबहुत्वधर्मीत्याह ॥ तत्र यदिति॥ किञ्च सन्निहितादपि व्यवहितं साकाङ्क्षं बलीय इति न्यायेन सन्निहितं निराकाङ्क्षं प्राणं दृष्ट्वा वाक्योपक्रमस्थ आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा ग्राह्य इत्याह ॥ एवं चेति॥ किं च "शोकस्य परं पार"मित्युपक्रम्य तमसः पारमित्युपसंहारात् शोकस्य मूलोच्छेदं विना तरणायोगाच्च। शोकपदेन मूलतमो गृह्यते तन्निवर्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गात्, आत्मा ब्रह्मेत्याह ॥ न चान्यत्रेति ॥ ब्राह्मणमात्मायत्तत्त्वं प्राणस्य वदतीति सम्ब-

इति श्रुत्यन्तरात्। "तं मां भगवान् शोकस्य परं पारं तारयतु" इति चोपक्रम्योपसंहरति "तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः" इति। तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते। प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत। आत्मनः प्राण इति च ब्राह्मणम्। प्रकरणान्ते च परमात्मविवक्षा भविष्यति, भूमा तु प्राण एवेति चेन्न। "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" इत्यादिना भूम्न एवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात्। वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात् परमात्मनः सुतरामुपपद्यते॥ ८॥

धर्मोपपत्तेश्च॥ ९॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते। यत्र "नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति परमात्मनि चायं द-

न्धः। नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु ततः प्रागुक्तो भूमा प्राण इति शङ्कते॥ प्रकरणान्त इति॥ तच्छब्देन भूमानुकर्षात् मैवमित्याह॥ नेति॥ ८॥ भूम्नो ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह॥ धर्मेति सूत्रम् यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्वममृतत्वं च प्राणेषु योज्यमिति तदनूद्य

र्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः," यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदि"ति श्रुत्यन्तरात्। योऽप्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षया उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकरणात्। यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम्। यत आह "एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"ति। इहापि "यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुख"मिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति। "यो वै भूमा तदमृत"मिति अमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति, विकाराणाममृतत्वस्य आपेक्षिकत्वात्, "अतो-

विघटयति ॥ योऽप्यसावित्यादिना ॥ सति बुद्ध्याद्युपाधावात्मनो द्रष्टृत्वादिस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि न शृणोति न पश्यतीति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम्। तथा तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य। यतः श्रुत्यन्तरम् आत्मन एव सुखत्वमाह तस्मादित्यर्थः। आमयो नाशादिदोषः तत् सहितं सामयम् आर्तं नश्वरम्। स एवाधस्तात् स उपरिष्टादिति सर्वगतत्वं, स एवेदं सर्वमिति सर्वात्मत्वं च श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे समन्वित इति सिद्धम्॥ ९॥

१ बुद्ध्याद्युपाध्यभावे। २ आत्मनोद्रष्टृत्वाभावः।

ऽन्यदार्त”मिति च श्रुत्यन्तरात्। तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते नान्यत्र तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम्॥९॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः॥ १० ॥

“कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वि” त्यादि श्रूयते । तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धव्यतिक्रमस्य

॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः। बृहदारण्यकं पठति ॥ कस्मिन्निति ॥ यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्ग्या पृष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाव्याकृताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः। आकाशः कस्मिन्नोत इति द्वितीयप्रश्ने स मुनिरुवाच । तत् अव्याकृतस्याधिकरणमेतदक्षरम् अस्थूलादिरूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात् संशयः। यथा सत्यशब्दो ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दो वर्णे रूढ इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः, तत्रोङ्कारोपास्तिः फलम् । सिद्धान्ते निर्गुणब्रह्मधीरिति विवेकः। ननु न क्षरतीत्यचलत्वानाशित्वयोगाद्ब्रह्मण्यप्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह ॥ प्रसिद्धिर्व्यतिक्रमस्येति ॥ रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादित्यर्थः। वर्णस्योङ्कारस्य सर्वाश्रयत्वं क-

---

१ वर्णे परमात्मनि चेत्यर्थः। २ पूर्वपक्षे।

चायुक्तत्वात्, ॐकार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्यत्वेन सर्वात्मकत्वावधारणात् वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उच्यते। पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः, कस्मादम्बरान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात्। तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितं, तथा चोपसंहृतमेतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति। न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति। यदप्योङ्कार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात् स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम्। तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म॥ १०॥ स्यादेतत् कार्यस्य चेत् कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते कथं अम्बरान्तधृ-

थमित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह॥ ॐकारइति॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां आकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्यनिश्चयान्न ध्यानार्थता, अतस्तल्लिङ्गबलाद्रूढिं बाधित्वा योगवृत्तिर्ग्राह्येति सिद्धान्तयति॥ एवमित्यादिना॥ १०॥ अकाशं भूतं कृत्वा शङ्कते।

तेर्ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म, कस्मात्? प्रशासनात् । प्रशासनं हीह श्रूयते "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादि । प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति। न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यं, तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्य चित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति । अन्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभाव-

स्यादेतदिति । चेतनकर्तृकशिक्षाया अत्र श्रुतेर्मैवमित्याह ॥ सा चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ सा चेति ॥ चकार आकाशस्य भूतत्वनिरासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्तःपातिना श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वायोगात् अव्याकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वाच्चाक्षरं न प्रधानमित्यर्थः । विधृतौ विषयत्वेन धृतौ ॥ ११ ॥

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति ॥ किमिदमिति ॥ घटत्वात् व्यावृत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति ॥एतदिति ॥ अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रु-

व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः, "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ" इति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्, तथा "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ" इत्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वं, "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन" इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । तस्मात् परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

"एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्का-

तिरचेतनत्वाद्व्यावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति ॥ तथेति ॥ अन्यभावो भेदः तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि शोधितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह ॥ न हीति ॥ शोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः । तस्माद्गार्गिब्राह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

१ गार्गीशब्दस्य 'ङ्यापोःसंज्ञाछन्दसोर्बहुलमि' ति ह्रस्वो बोध्यः ।

रस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती''ति प्रकृत्य श्रूयते "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते'' ति। किमस्मिन् वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आहोस्विदपरमि "त्येतेनैवायतनेन परमपरं चैकतरमन्वेती'' ति प्रकृतत्वात् संशयः। तत्रापरमि-

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः॥ प्रश्नोपनिषदमुदाहरति ॥ एतदिति॥ पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्टो ब्रूते, हे सत्यकाम परं निर्गुणमपरं सगुणं त्वब्रह्मैतदेव योऽयमोङ्कारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकस्तस्मात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैवोङ्कारध्यानेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये-एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति ॥ यः पुनरिति ॥ इत्थम्भावे तृतीया ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात् । यो ह्यकारादिमात्रात्रये एकस्या मात्राया अकारस्य ऋष्यादिकं जाग्रदादिविभूतिं च जानाति तेन सम्यक् ज्ञाता एकमात्रा यस्योङ्कारस्य स एकमात्रः। एवं मात्राद्वयस्य सम्यग्विभूतिज्ञाने द्विमात्रस्तथा त्रिमात्रः। तमोङ्कारं पुरुषं योऽभिध्यायीत स ॐकारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः। संशयं तद्बीजं चाह ॥ किमित्यादिना । अस्मिन् त्रिमात्रवाक्य इत्यर्थः। पूर्वत्र पूर्वपक्षत्वेनोक्ते ॐकारे बुद्धिस्थं ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसङ्गसङ्गतिः। यद्वा पूर्वत्र वर्णे रूढस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गात् ब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता तद्वदत्रापि ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गात् परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति

१ त्रिमात्रेणेतितृतीया। २ प्रश्नोपनिषदि पंचमप्रश्न एतद्वै तत्सत्यकामपरंचापरं च-ब्रह्मयदोंकार इत्यत्रमभेदोपक्रम इति ध्येयम्।

दं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात्? "स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः, स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक" मिति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात्। न हि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः। नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः, पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते, कस्मात्? 'ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्'। ईक्षतिर्दर्शनं दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म, ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वा-

दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ तत्रापरमिति। कार्यपरब्रह्मणोरुपास्तिरुभयत्र फलम्। स उपासकः। सूर्ये सम्पन्नः प्रविष्टः। ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानात् विन्दते वस्वित्यल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह ॥ नहीति ॥ अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित् परमपरविदं परमेन्वेतीत्युपक्रमात् परविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविरोधात्। न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य सर्वगतत्वात्। अत्रैव प्राप्तिसम्भवेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात्। तस्मात् उपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरूपाल्लिङ्गात् परं पुरुषमिति परश्रुतिर्बाध्येत्यर्थः। परश्रुतेर्गतिं पृच्छति॥ नन्विति ॥ पिण्डः स्थूलो विराट् तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाध्यर्थः सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचष्टे ॥ परमेवेति ॥ स उपासक एतस्माद्धिरण्यग-

१ कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्योपास्तिः पूर्वपक्षे फलं परब्रह्मण उपास्तिः सिद्धान्ते फलमितिविवेकः।

क्यशेषे व्यपदेशो भवति, "स एतस्माज्जीवघ-नात् परात् परं पुरुषं पुरिशयं ईक्षत" इति। त-त्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति मनोरथकल्पितस्यापि अभिध्यायतिकर्मत्वात्। ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमि-त्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्ष-तिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते। स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञाय-ते। नन्वभिध्याने पर पुरुष उक्त ईक्षणे तु परा-त्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायते इति, अ-त्रोच्यते। परपुरुषशब्दो तावदुभयत्र साधारणौ। न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः

भात् परं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्षणविषयोऽप्य-परोऽस्तु तत्राह ॥ तत्राभिध्यायतेरिति ॥ नन्वीक्षणं प्रमात्वाद्वि-षयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः, ध्येयस्त्वस-त्योऽपरः किं न स्यादित्यत आह ॥ स एवेति ॥ श्रुतिभ्यां प्रत्यभि-ज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना, ओंकारे यो ध्येयः स पर एवात्मा वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः, अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति । ननु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ परात् पर इति शब्दभेदं अङ्गीकृत्य श्रुति-भ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह ॥ अत्रेति ॥ नन्वेतस्माज्जी-वघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह ॥ न चात्रेति ॥ ध्यानस्य तत्फलेक्षणस्य च लो-

परः पुरुषः परामृश्यते येन तस्मात् परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात्। कस्तर्हि, जीवघन इत्युच्यते घना मूर्तिर्जीवलक्षणो घनो जीवघनः सैन्धवखिल्यवत् यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति। अपर आह "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमि"ति अतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोकान्तरेभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते। जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्घातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः, तस्मात् परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभू-

के समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः। एवं चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः। "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनादित्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परामृश्यत इति प्रश्न पूर्वकं व्याचष्टे॥ कस्तर्हीत्यादिना॥ 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इति सूत्रादिति भावः। सैन्धवखिल्यो लवणपिण्डः खिल्यवदल्पो भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः। एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परामृश्यते इत्याह॥ अपर इति॥ जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणां दर्शयति। जीवानां हीति॥ व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां घनः सङ्घातो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्स्वामिकत्वात् परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः। तस्मात् परः सर्वलो-

त इति गम्यते। परं पुरुषमिति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते। परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति यस्मात् परं किंचिदन्यन्नास्ति, "पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिरि"ति च श्रुत्यन्तरात्। परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार इति च विभज्यान्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति। "यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त" इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति। अत्र यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नं फलं युज्यत इति, अत्रोच्यते। त्रिमात्रेणोङ्कारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्प-

कातीतः शुद्ध इत्यर्थः। परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव ध्येय इत्याह ॥ परमिति ॥ यस्मात् परं नापरमस्ति किंचित् स एव मुख्यः परः न तु पिण्डात् परः सूत्रात्मेत्यर्थः। किंच परशब्देनोपक्रमे निश्चितं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह॥ परं चापरं चेति॥ पापनिवृत्तिलिङ्गाच्चेत्याह ॥ यथेति ॥ पादोदरः सर्पः। ॐकारे परब्रह्मोपासनया सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेक्षित्वा तदेव शान्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ एवमेकवाक्यतासमर्थनप्रकरणानुगृहीतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्म-

त्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः १३

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" इत्यादि वाक्यं समाम्नायते। तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽथ विज्ञानात्माथ वा परमात्मेति संशय्यते। कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम्, आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते। तत्र किम्भूताकाश एव दहरः स्यात् किं वा पर इति संशयः। तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं

लोकप्राप्तिलिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणवध्येये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

॥ दहर उत्तरेभ्यः। छान्दोग्यमुदाहरति ॥ अथेति ॥ भूमविद्यानन्तरं दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽथशब्दः। ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् ब्रह्मपुरं शरीरं अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरमल्पं हृत्पद्मं तस्मिन् हृदये यदन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः। अत्राकाशो जिज्ञास्यस्तदन्तःस्थं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः। तत्र यद्याकाशस्तदा संशयद्वयम्। तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात् संशयान्तरमाह ॥ तथा ब्रह्मपुरमितीति ॥ अत्र शब्दे जी-

पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथ वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति। तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः। तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तं, तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वं, "यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितमवकाशात्मनाकाशस्यैक-

वस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः। तत्र तस्मिन् संशये सतीति योजना। परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तं। तथेहाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति॥ तत्राकाशेत्यादिना॥ दहरवाक्यस्यानन्तरं प्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः। पूर्वपक्षे भूताकाशाद्युपास्तिः सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधीरिति फलभेदः। न चा"काशस्तल्लिङ्गादि"त्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया। अत्र तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टलिङ्गाभावात्। ननु भूताकाशस्याल्पत्वं कथमेकस्योपमानत्वम् उपमेयत्वं च कथं "उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्चे"त्यादिना श्रुतसर्वाश्रयत्वं च कथमित्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति॥ तस्येत्यादिना॥ हृदयापेक्षया अल्पत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं, स्वत एकत्वात् सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः। नन्वे"ष आत्मे"त्यात्मशब्दो भूते

त्वात्। अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपुरशब्दात्, जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते। तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात्। भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम्। न हि परस्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्बन्धोऽस्ति। तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टं यथा राज्ञः, मनउपाधिकश्च जीवो मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात्। दहरत्वमपि तस्यैवाराग्रोपमितत्वादवकल्पते। आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति। न चात्र दह-

न युक्त इत्यरुचेराह ॥ अथ वेति ॥ भक्त्येति चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः। मुख्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह ॥ न हीति ॥ अस्तु पुरस्वामी जीवो हृदयस्थाकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह ॥ तत्रेति ॥ पुरस्वामिन एव तदन्तःस्थत्वसम्भवात् नान्यापेक्षेत्यर्थः। व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह ॥ मन इति ॥ आकाशपदेन दहरमनुकृष्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यतीत्याह ॥ आकाशेति ॥ ननु जीवस्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं किंचिद्ध्येयमिति पक्षान्तरमाह ॥ न चात्रेति ॥ परमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेनाधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः। यद्वा अन्वेष्यत्वादिलिङ्गात् दहरस्यब्रह्मत्वनिश्चयादा"काशस्तल्लिङ्गा" दित्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्कात्र निरसनीया, अन्वेष्य-

१ आकाशपदस्य भूताकाशमात्रे रूढत्वादिति शेषः।

रस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वेनोपादानादिति, अत उत्तरं ब्रूमः। परमेश्वर एव दहराकाशो भवितुमर्हति, न भूताकाशो जीवो वा। कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः। तथा हि अन्वेष्टव्यतया अभिहितस्य दहराकाशस्य "तं चेद्ब्रूयुरि"त्युपक्रम्य "किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यम्" इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति "स ब्रूयाद् यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते" इत्यादि। तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते। यद्यप्या-

त्वादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणात् दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः। अपहतपाप्मत्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्या केवलाकाशश्रुतिर्बाध्येति सिद्धान्तयति॥ **परमेश्वर** इत्यादिना॥ आकाशस्याक्षेपपूर्वकमिति सम्बन्धः। तमाचार्यं प्रति यदि ब्रूयुः हृदयमेव तावदल्पं तत्रत्याकाशोऽल्पतरः, किं तदत्राल्पे विद्यते, यद्विचार्य ज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो ब्रूयादाकाशस्याल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः। वाक्यस्य तात्पर्यमाह॥ **तत्रेति**॥ निवर्तयति आचार्य इति शेषः। नन्वाकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशस्य भा-

काशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्तिता भवति। नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः सम्भवतीत्युक्तम्। नैवं सम्भवति। अगतिका हीयं गतिर्यत् काल्पनिकभेदाश्रयणम्। अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत। ननु परमेश्वरस्यापि "ज्यायानाकाशादि"ति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत, नैष दोषः, पुण्ड-

नात् कथं तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह॥ यद्यपीति॥ ननु "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे"त्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत्, न, अभेदे सादृश्यस्यानन्वयेन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्यात् अयमनन्वयालङ्कार इति काव्यविदः। पूर्वोक्तमनूद्य निरस्यति॥ नन्वित्यादिना॥ "सीताश्लिष्ट इवाभाति कोदण्डप्रभया युत" इत्यादौ प्रभायोगसीताश्लेषरूपविशेषणभेदाद् भेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावसिद्ध्यर्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यं नैवमत्राश्रयणं युक्तं वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात्। किंच हार्दाकाशस्यान्तरत्वात्यागे अल्पत्वेन व्यापकबाह्याकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह॥ अपि चेति॥ आन्तरत्वत्यागे तु अत्यन्ताभेदान्न सादृश्यमितिभावः। ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावत्त्वे च तात्पर्यं किं न स्यादि

१ आकाशपरिमाणत्वे च।

रीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य, न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम्। उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत। न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तः समाधानमुपपद्यते। "एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति। यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति। नह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुं ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत इति चेत् यदात्मतया जीवस्य सर्वगत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात् सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम्। यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं

स्यत आह॥ उभयेति॥ अतोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः। एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तं सर्वाश्रयत्वादिलिङ्गेभ्यश्च तथेत्याह॥ न चेत्यादिना। विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽयं विजिघत्सः बुभूक्षाशून्य इत्यर्थः। प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमश्रुतषष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः न

पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्वित्यत्र ब्रूमः। परस्यैवेदं ब्रह्मणःपुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते। ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यत्वात्। तस्याप्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात्। "स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते," "स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशय" इत्यादिश्रुतिभ्यः। अथ वा जीवपुरे एवास्मिन् ब्रह्म सन्निहितमुपलक्ष्यते। यथा शालग्रामे विष्णुः सन्निहित इति तद्वत्। "तद्यथेहं कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति च कर्मणामन्त-

तु ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः। निरपेक्षेण तत्सापेक्षं बाध्यमिति न्यायादित्याह ॥ अत्र ब्रूम इति ॥ शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे सम्बन्धे मानमाह ॥ स इति ॥ पूर्षु शरीरेषु, पुरि हृदये शय इति पुरुष इत्यन्वयः। ननु ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यन्नादिना शरीरवृद्धिहेतौ मुख्यत्वान्न षष्ठ्यर्थः कथं चिन्तेय इत्यत आह ॥ अथ वेति ॥ बृहयति देहामिति ब्रह्म जीवः तत्स्वामिके पुरे, हृदयं ब्रह्मवेश्म भवतु राजपुरे मैत्रसद्मवदित्यर्थः। अनन्तफललिङ्गादपि दहरः परमात्मेत्याह ॥ तद्यथेति ॥ अथ कर्मफलाद्वैराग्यानन्तरमिह जीवद्दशायामात्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगुणान् आचार्योपदेशमनुविद्य ध्यानेनानुभूय ये परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेष्वसन्तमैश्वर्यं स्वेच्छया संचलनादिकं भवतीत्यर्थः। दहरे उक्तलिङ्गान्यन्यथासिद्धानि तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयि-

वत्फलत्वमुक्त्वा "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूचयति। यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः। यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् "यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत। नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते "तं चेद् ब्रूयुः, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमि"त्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहितत्वदर्शनात् नैतदेवम्। एवं हि सति यदन्तः

त्वा दूषयति॥ **यदपीत्यादिना** ॥ उत्तरत्राकाशस्य स्वरूपप्रतिपादनान्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्यत्वादिकमित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ एतदाकाशस्वरूपं आक्षेपबीजमाकाशस्याल्पत्वमुपमया निरस्यान्तःस्थवस्तूक्तेः तदन्तःस्थमेव ध्येयमित्यर्थः। तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह ॥ **नैतदेवमिति** ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह

समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात्। तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत। "अस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्मापहतपाप्मा" इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्या "थ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानि" ति समुच्चयार्थेन च शब्देनात्मानं च कामाधारमाश्रितांश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो दर्शयति। तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथिव्यादिभिः सत्यैश्च कामैः विज्ञेय उक्त इति गम्यते। स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति॥ १४॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च १५

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम्।

॥ तत्रेति । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाकृष्यात्मत्वादिगुणानुक्त्वा गुणैः सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध इत्यर्थः । 'तस्मिन् यदन्तरि'ति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह ॥ तस्मादिति ॥ यद्वा आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति योजनां सूचयति ॥ सहान्तः स्थैरिति ॥ ४ ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥गतीति॥ प्रजा जीवा एतं हृदयस्थं दहरं ब्रह्मस्वरूपं लोकमहरहः प्रत्यहं स्वापे गच्छन्त्यस्तदात्मना स्थिता अप्यनृताज्ञानेनावृतास्तं न जानन्ति अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्चयन्ति। इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः। "इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती"ति, तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति। तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती"त्येवमादौ। लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते 'ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत' इति। तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति। ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत्, गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठी-

नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायातमित्याशङ्क्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे॥ तथा हीति॥ लोकेऽपि दृष्टमित्यर्थान्तरमाह॥लोकेऽपीति॥ गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे॥तथेति॥ जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः। ब्रह्मण्यपि तस्या[१]ऽप्रसिद्धिं शङ्कते॥नन्विति॥ निषादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते॥गमयेदिति॥ षष्ठे चिन्तितं स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात्। रौद्रीमिष्टिं

१ ब्रह्मलोक शब्दस्य।

समासवृत्त्या व्युत्पादयेत्। सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति। एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम्। न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम्॥ १५॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः॥ १६॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं? "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इति हि प्रकृत्याकाशोप-

विधाय एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्याम्नायते। तत्र निषादानां स्थपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः अग्निविद्यादिसामर्थ्यात् न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो ग्राह्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः, निषाद एव स्थपतिः स्यात् निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याश्रुतषष्ठ्यर्थसम्बन्धलक्षकत्वकल्पनायोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघवात् अतो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति। तद्वद्ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारय इत्यर्थः। कर्मधारये लिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे॥ **एतदेवेति**॥ सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः॥ १५॥

सर्वजगद्धारणलिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह॥ **धृतेरिति**॥ नन्वथशब्दाद्दहरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते॥ **कथमिति**॥ य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् अथशब्दो दहरस्य धृ-

म्यपूर्वकं तस्मिन् सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्य "थ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाये"ति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्तिचः कर्तरि स्मरणात् । यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसम्पदामसम्भेदायैवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसम्भेदायासङ्करायेति । एवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं महिमानं दर्शयति, अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते "एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्या-

तिगुणविधिः प्रारम्भार्थमित्याह ॥ दहरोऽस्मिन्नित्यादिना ॥ श्रुतौ विधृतिशब्दः कर्तृवाचित्वात् क्तिजन्तः। सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधिकरण्याद् धृतिशब्दः क्तिन्नन्तो विधारणं ब्रूते, 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) इति भावोक्तिनो विधानादिति विभागः। सेतुः सङ्करहेतुः, विधृतिस्तु स्थितिहेतुरित्यपौनरुक्त्यमाह ॥ यथोदकेति ॥ सूत्रं योजयति । एवमिहेति ॥ धृतेश्च दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिम्नोऽस्मिन् परमात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरिति सूत्रार्थः । धृतेश्चेति चकारात् सेतुपदोक्तनियामकत्वलिङ्गं ग्राह्यं तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धिमा-

देः । तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाये"ति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता," "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त" इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न ग्रहीतव्य इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्व-

ह ॥ एतस्येति ॥ धृतौ तामाह ॥ तथेति ॥ १६ ॥ आ समन्तात् काशते दीप्यते इति स्वयंज्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभुत्वगुणतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥ १७ ॥

रः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः। "अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचे"ति। अत्र हि सम्प्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम्। तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात् समुत्थानं सम्भवति। यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात् समुत्थानं, तद्वत्। यथा चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषयआकाशशब्दः परमेश्वरधर्म-

यदि एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परस्तर्हि जीवोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति ॥ **इतरेति** ॥ जीवस्यापि वाक्यशेषमाह ॥ **अथेति** ॥ दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपसृप्यं शुद्धं ब्रह्मोच्यते, य एष सम्प्रसादो जीवोऽस्मात् कार्यकरणसङ्घात् सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्माद्विविच्य विविक्तम् आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिरुपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम्। यथा-मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक्यं सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्याख्यायते तद्वत्। ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति ॥ **एष इति** ॥ सम्प्रसादे रत्वा चरित्वेति श्रुत्यन्तरम्। अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमित्याह ॥ **तथेति** ॥ तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः ॥ **यथेति** ॥ ननु क्वाप्याकाशशब्दो जीवेन दृष्ट इत्याशंक्योक्तावस्थोत्थानलिङ्गबलात् कल्प्य इत्याह ॥ **यथा चेति** ॥ नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं

समभिव्याहारादा"काशो वै नामरूपयोर्निर्वहिते" त्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति। तस्मादितरपरामर्शात् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्, नैतदेवं स्यात्, कस्मादसम्भवात्। नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधि परिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेन उपमीयेत। न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माःसम्भवन्ति। प्रपञ्चितं चैतत् प्रथमसूत्रे, अतिरेकाशङ्कापरिहाराय तु पुनरुपन्यस्तम्। पठिष्यति चोपरिष्टात् "अन्यार्थश्च परामर्श" (सू० १।३।२०) इति ॥१८॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥१९॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् निराकृता। अथेदानीं मृतस्यैवामृत-

न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह॥नैतदित्यादिना ॥ दहरे श्रुतधर्माणामसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह ॥ अतिरेकेति ॥ उत्तराच्चेत्यधिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राह ॥ पठिष्यतीति ॥ जीवस्य स्वापस्थानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते ॥ १८ ॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति ॥ उत्तराच्चेत्यादिसूत्रम् ॥ निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजापतिवाक्यबलात्

सेकात् पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते उत्तरस्मात् प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि "य आत्मापहतपाप्मे"त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकं आत्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय-"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मे"ति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी"ति च तमेव पुनःपुनः परामृश्य, "य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मे"ति । "तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्पन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मे"ति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे । तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्य"तदमृत-

पुनः समुत्थानं क्रियते तत्र जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भवासिद्धेरित्यर्थः, कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह ॥ तत्रेत्यादिना । यद्यप्युपक्रमे जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजपतिर्ब्रूते ॥ य एष इति ॥ प्राधान्यादक्षिग्रहणं सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमित्याह ॥ द्रष्टारमिति ॥ महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्यत्रेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्ट इत्यन्वयः । यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः सम्यक् अस्तो निरस्तः करणग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहतकरणत्वात् कृतकालुष्यहीनः संप्रसन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्ता

मभयमेतत् ब्रह्मे"ति। "नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानी"ति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतदस्मादि"ति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धनिन्दापूर्वक"मेष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष" इति जीवं शरीरात् समुत्थितं उत्तमं पुरुषं दर्शयति। तस्मादस्ति सम्भवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम्, अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति जीव एवोक्त इति चेत् कश्चिद्ब्रूयात् तं प्रतिब्रूयादावि-

द्विलक्षणः प्राज्ञः एष स्वचैतन्येन कारणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः। चतुर्थपर्याये ब्रह्मलोकेः तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशङ्क्य तस्यापि पर्यायेऽस्य जीवत्वमाह ॥नाहेति॥ अहेति निपातः खेदार्थे। खिद्यमानो हीन्द्रः उवाच न खलु सुप्तः पुमानयं सम्प्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽहमित्येवमात्मानं जानाति। नो एव नैवेमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाशमेव प्राप्तो भवति। नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससाद। तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह ॥ एतमिति॥ एतस्मात् प्रकृतादात्मनोऽन्यत्रान्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरं इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः।तस्मात् प्रजापतिवाक्यात्। अतः संभवासिद्धेः। सिद्धान्तयति ॥ तं प्रतीति ॥ अवस्थात्रया-

भूतस्वरूपस्त्विति। तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थो नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः। कस्माद्यतस्तत्रापि आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते। आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनम्। एतदुक्तं भवति। 'य एषोऽक्षिणी' त्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं शरीरात्मताया व्युत्थाप्य "तं त्वेव त" इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेभिनिष्पद्यत" इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरू-

च्छोधनेनाविर्भूतं शोधितत्वम् 'अर्थस्य वाक्योत्थवृत्त्यभिव्यक्तत्वमित्यर्थः। तर्हि सूत्रे पुंल्लिङ्गेन जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह ॥ भूतपूर्वेति ॥ ज्ञानात् पूर्वमविद्या तत्कार्यप्रतिबिम्बितस्वरूपं जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपोपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः। विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयपर्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ एतदिति ॥ जन्मनाशवत्त्वात् प्रतिबिम्बवद्बिम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाचोदशरावे आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे ब्रूतमित्यादिब्राह्मणेनेत्याह । उदशरावेति । उदकपूर्णे शरावे प्रतिबिम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः । व्युत्थाप्य विचार्याभिनिष्पाद्यत इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः। किमुक्तमित्यत आह। यदस्येति। जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्ध

पं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे, न जैवेन रूपेण। यत् परं ज्योतिरुपसम्पत्तव्यं श्रुतं तत् परं ब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निवर्तयन् कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम्। यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते । 'नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातो नासि संसारी' किं तर्हि तद्यत् सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति । तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थ-

त्वात् किंतु तमनूद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोधयति अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति, शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्धर्मोक्तिरित्यर्थः । एवमवस्थोपन्यासस्य विवेकार्थत्वान्न जीवलिङ्गत्वम् एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिलिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यम् । ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेदस्तत्राह । **तदेवेति ।** अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह । **यावदिति ।** व्यतिरेकमाह॥ **यदेति॥** अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्थ-

नित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति, "स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती"त्यादिश्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात् समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्य। सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। न तु तथा आत्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः संम्भवत्यसंसर्गित्वात् व्योम्न इव दृष्टविरोधाच्च, दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीव-

प्रबोधात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविषयकं तदित्यर्थः। संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धं निगमयति ॥ तदेव चास्येति ॥ समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं व्याख्यातुम आक्षिपति ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥ कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः। मलसङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थस्यासङ्गिन इत्याह ॥ सुवर्णेति ॥ द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः। अभिभूतेत्यस्य व्याख्यानमनभिव्यक्तेति। असाधारणो भास्वरत्वादिः अभिभावकः सौरालोकः। जीवस्वरूपस्याभिभवे बाधकमाह ॥ दृष्टेति ॥ विज्ञानघन एवेति श्रुत्या चिन्मात्रस्तावदात्मा तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृ-

स्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते। सर्वो हि जीवः पश्यन् शृण्वन्मन्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः। तच्चेच्छरीरात् समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक् समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत। अतः किमात्मकमिदं शरीरात् समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति। यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेक-

त्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवस्य स्वरूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत हेत्वभावाद्व्यवहारो न स्यादित्यर्थः। अज्ञस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यं व्यवहारदर्शनादित्याह ॥ तच्चेति॥ अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति॥ तच्चेदिति ॥ स्वरूपं चेत् ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः। अतः सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः। सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मनः आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह ॥ अत्रेति ॥ वेदना हर्षशोकादिः। अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तम्। तत्र कल्पितसङ्गे दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ श्रुतिकृतामिति त्वंपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानमयः प्रा-

ग्रहणात्तु प्राचीनस्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव सन्, तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात् समुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः। तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्रवर्णात्, "अशरीरं शरीरेष्वि"ति "शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत" इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात्। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन् विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य सम्भवतः स्व-

णेष्वित्याद्यया सिद्धमित्यर्थः। प्राणादिभिन्नशुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह॥ केवलेति॥ सशरीरत्वस्य मुख्यत्वात् समुत्थानमुत्क्रान्तिरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह॥ तथाविवेकेति॥ उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः। शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वम्, अतो विवेक एव समुत्थानामित्यर्थः। ननु स्वकर्मार्जिते शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपाविर्भाव इत्यत आह। शरीरस्थोऽपीति। अशरीरवत् शरीरस्थस्यापि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः। अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशेषोक्त इत्याह॥ तस्मादिति॥ अन्यादृशौ सत्यावित्यर्थः। ज्ञानाज्ञानकृताविर्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशांशित्वकृतो निरस्त

रूपत्वादेव। एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात्। कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम्। यतो "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्युपदिश्यै "तदमृतमभयमेतद् ब्रह्मे"त्युपदिशति। योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत् स्यात् ततोऽमृताभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात्। नापि प्रतिच्छायात्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात्। तथा द्वितीयेऽपि पर्याये "य एष स्वप्ने महीयमानश्चरती"ति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषात् द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः, "एतं त्वेवं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी"त्युपक्रमात्। किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं प-

इत्याह॥ एवमिति॥ अंशादिशून्यत्वमसङ्गत्वम्। आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यः विभुत्वात् व्योमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः। प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह॥ कुतश्चेत्यादिना॥ एतद्भेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः। छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं, नाभेदपरमित्यत आह॥ नापीति॥ यस्य ज्ञानात् कृतकृत्यता सर्वकामप्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यद्यनात्मच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा मृषावादी स्यादित्यर्थः। प्रथमवत् द्वितीयादिपर्याये व्यावृत्तास्ववस्थासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह॥ तथेति॥ अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतौ युक्तिमाह॥ किंचेति॥ सुषुप्तौ-

श्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति "य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामी" ति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये "नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानी" ति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति, न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु "तत्र विनाशमेवापीतो भवती" ति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव, न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् । नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते "अविनाशित्वा" दिति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मा" दित्युपक्रम्य "मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीर" मित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादशब्दोदितं जीवं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन् न परस्मात् ब्रह्मणोऽमृताभयस्व-

ज्ञातुर्व्यावृत्तिमाशङ्क्याह ॥ तथेति तृतीय इति ॥ सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मास्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमाह ॥ नहीति ॥ बुद्धेः साक्षिणो नाशो नास्ति नाशकाभावादित्यर्थः । एवमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह ॥ तथेति ॥ श्रुतेरेक-

रूपादन्यं जीवं दर्शयति। केचित्तु परमात्मविवक्षायां "एतन्त्वेव ते" इतिजीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं "ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी"ति कल्पयन्ति, तेषामेतमिति सन्निहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत, भूयः श्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात्, "एतन्त्वेव ते" इति च प्रतिज्ञाय प्राक् चतुर्थात् पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत, तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते। सर्पादिविलयनेनेव र-

देशिव्याख्यां दूषयति ॥ केचित्त्विति ॥ जीवपरयोर्भेदादिति भावः। श्रुतिबाधान्मैवमित्याह ॥ तेषामिति ॥ सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः। उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते। तवतूपक्रान्तपरमात्मनश्चतुर्थ एवोक्तेस्तद्बाध इत्याह ॥ भूय इति ॥ लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति॥ व्याख्यानान्तरासम्भवादित्यर्थः। विलयनं शोधनं विद्यया महावाक्येनेति यावत्। ये तु संसारं सत्यमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमि-

ज्वादीन्। अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते। अस्मदीयाश्च केचित् तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिषेधायेदं शारीरकमारब्धमेक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति। यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः 'नासम्भवात्' (१।३।१८।) इत्यादिना तत्रायमभिप्रायः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्य एकस्मिन्नसङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादिपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति, जी-

त्याह ॥ अपरे त्वित्यादिना ॥ शारीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेणोपदिशति ॥ एक एवेति ॥ अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं आवरणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः ब्रह्मैवाविद्यया संसरति न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थ इत्यर्थः। तर्हि सूत्रकारः किमिति भेदं ब्रूते तत्राह। यत्त्विति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्ध्यर्थं जीवाद्भेदं द्रढयति। तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संसारित्वानपायादित्यर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक् सत्त्वमित्याह ॥ जीवस्य त्विति ॥ क-

वस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति किंत्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम्। एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते, प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" इत्यादिना, वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः॥ १९॥

अन्यार्थश्च परामर्शः॥ २०॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः "अथ य एष सम्प्रसादः" इत्यादिः स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह, अन्यार्थः। अयं जीवपरामर्शः न

ल्पितभेदानुमानस्य फलमाह॥ एवं हीति॥ सूत्रेष्वभेदो नोक्त इति भ्रान्तिं निरस्यति। प्रतिपाद्यमिति॥ आत्मेति तूपगच्छन्तीत्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः। नन्वद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह॥ वर्णितश्चेति॥ अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः॥ १९॥

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्युक्तेः जीवे तदसम्भवान्न जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह॥ अन्यार्थश्चेति॥ सूत्रं व्याचष्टे॥ अथेत्या-

जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि? परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी, कथम्? सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यदस्योपसम्पत्तव्यं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः। उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्य-

दिना ॥ प्रकृते दहरे विशेषो गुणतस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र दहरवाक्यशेषरूपं सम्प्रसादवाक्यमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे ॥ कथमित्यादिना ॥ २० ॥

"अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च" इत्यत्र स एव इह परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया "यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इति ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती" ति समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजोधातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां

उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्थान्तरमाह ॥ श्रुत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यं च सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकवाक्यमुदाहरति॥ न तत्रेति ॥ तस्मिन् ब्रह्मणि विषये न भाति तं न भासयतीति, यावत् । यदा चन्द्रभास्करादिर्न भासयति तदा अल्पदीप्तेरग्नेः का कथेत्याह ॥ कुत इति ॥ किंच सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्वमित्याह ॥ तमेवेति ॥ अनुगमनवदनुभानं स्वगतमिति शङ्कां निरस्यति ॥ तस्येति ॥ तत्रे-

१ तेन ब्रह्मणा भास्यत्वादित्यर्थः । २ गच्छन्तमनुगच्छतीतिप्रयोगप्रतीतानुगमनवत् ।

तेजोधातुरिति तावत् प्राप्तम्, कुतः? तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात्। तेजःस्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम्, तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते। अनुभानमपि तेजःस्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति वत्, तस्मात् तेजोधातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति। कस्मात्? अनुकृतेः, अ-

ति. सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात् संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वत्रात्मश्रुत्यादिबलादाकाशशब्दस्य रूढित्यागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता तथेहापि सतिसप्तमीबलात् वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन् सति सूर्यादयो न भास्यन्ति स तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणीया अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ तेजोधातुरिति ॥ तेजोध्यानं निर्गुणस्वयंज्योतिरात्मज्ञानमित्युभयत्र फलम्। तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह ॥ तेजोधातूनामिति ॥ यत्तेजसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह ॥ तेजःस्वभावकमिति ॥ यस्मिन् सति यन्न भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत आह ॥ अनुभानमिति ॥ ततो निकृष्टभानं विवक्षितमिति भावः। मुख्यसम्भवे विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानुभानलिङ्गात् सर्वभासकः परमात्मा स्वप्रकाशकोऽत्र ग्राह्यः इति सिद्धान्तमाह॥ प्राज्ञ इति॥ प्राज्ञत्वं स्व-

नुकरणमनुकृतिः, यदेत "तमेव भान्तमनुभाति सर्वमित्यनुभानं तत् प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते। भारूपः सत्यसङ्कल्प इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति, न तु तेजोधातुं कञ्चित् सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम्। समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं भान्तमनुभायुः। न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति। यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति नायमेकान्तो नियमोऽस्ति, भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते, यथा सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति। अनुकृतेरित्यनुभानमसुसूचत्। तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति। "तस्य भासा सर्वमिदं विभाती"ति च तद्धेतुकं भानं सूर्यादे-

प्रकाशकत्वं भासकत्वार्थमुक्तं, तत्र श्रुतिमाह॥ भारूप इति॥ मानाभावाच्च तेजोधातुर्न ग्राह्य इत्याह॥ न त्विति॥ किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तरभानमनु न भान्ति तेजस्त्वात् प्रदीपवदित्याह॥ समत्वाच्चेति॥ योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह॥ नायमेकान्त इति॥ पौनरुक्त्यमाशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे॥ अनुकृतेरिति॥ तमेव भान्तमित्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभावरूपं अनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तम्। तस्य चेति।

रुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति। "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत"मिति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति। तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च, तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात्। अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते, किं तर्हि "सर्वमिद"मित्यविशेषश्रुतेः सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता। यथा सूर्यादिज्योतिःसत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत्। "न तत्र सूर्यो भाती"ति च तत्रशब्दमाहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयति प्रकृतं च ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतमित्यादिना। अनन्तरं च, हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम्। तच्छुभ्रं ज्यो-

सर्वभासकत्वमुक्तम् इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः। आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धं चेत्याह ॥ तद्देवा इति॥ सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातः। सम्प्रति तस्यासंकुचद्वृत्तितां मत्वाऽर्थान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह॥ न तत्र सूर्य इति ॥ किंच स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह ॥ अनन्तरं चेति ॥ हिरण्मये ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया परे कोशे आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दि-

तिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति। कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं "न तत्र सूर्यो भाती"ति। यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषाम् इति, तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतीत्युपपादितम्। ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, यतो यदुपलभ्यते तत् सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः। ब्रह्म ह्यन्यद् व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते "आ-

तं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमलशून्यं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मविद्प्रसिद्धमित्यर्थः। सतिसप्तमीपक्षमनुवदति॥ यदपीति॥ सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाणिकेतस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह॥ तत्रेति॥ सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशङ्क्याह॥ ब्रह्मण्यपीति॥ सतिसप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन् सति न भास्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्त्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतणिजध्याहारमात्रं कल्प्यं न श्रुतत्याग इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यत इत्यर्थः। येनान्यभास्यत्वेन हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन् ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युः, तथा तु ब्रह्मान्येन नोपलभ्यते स्वप्रकाशत्वादिति योजना। उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रढयति॥ ब्रह्मेति॥ स्वप्रका-

त्मनैवायं ज्योतिषास्ते" "अगृह्यो नहि गृह्यते" इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भगवद्गीतासु ।

"न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" ॥ इति ।
"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" ॥
इति च ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥

"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति" इति श्रूयते, तथा "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो

शत्वेऽन्याभास्यत्वे च श्रुतिद्वयम् । ग्रहणायोग्यत्वादग्राह्य इत्यर्थः २२

णिजध्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेति ॥ अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयं द्रष्टव्यं तस्मादनुभानमन्त्रो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ काठकवाक्यं पठति ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ पुरुषः पूर्णोऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इत्युच्यते तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह ॥ तथेति ॥ अधूमकमिति पठनीयम् । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमज्योतिर्वन्निर्मलप्र-

ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स ए-वाद्य स उ श्व एतद्वैतत्” इति च तत्र योऽयम-ङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा किं वा परमात्मेति संशयः। तत्र परिमाणोपदे-शाद्विज्ञानात्मेति तावत् प्राप्तम्। न ह्यनन्ताया-मविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाण-मुपदिश्येत। विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात् स-म्भवति कयाचित् कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम्, स्मृतेश्च,

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम्।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्॥ इति।

काशरूप इति त्वमर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह॥ ईशान इति॥ तस्या-द्वितीयत्वमाह॥ स एवेति॥ कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत् नचिके-तसा पृष्टं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः। परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह। ॥ तत्रेति ॥ यथानुमानादिलिङ्गात् णिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्र-ह्मेत्युक्तं तथा प्रथमश्रुतपरिमाणलिङ्गात् जीवप्रतीतावीशानोऽस्मीति ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति॥ तत्र-परिमाणेति॥ पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्य-ग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यम्। आयामो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्व-मिति भेदः॥ कयादिचिति॥ अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दित-बुद्ध्यभेदाध्यासकल्पनयेत्यर्थः। स्मृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इ-त्याह॥ स्मृतेश्चेति॥ अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्बद्धं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः

१ जीवमित्यर्थः। २ अंगुष्ठमात्र इति परिमाणशब्दः।

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यः तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति। कस्मात्? शब्दात् "ईशानो भूतभव्यस्ये"ति। न ह्यन्यः परमेश्वराद् भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता। "एतद्वै तदि"ति च। प्रकृतं पृष्टमिहानुसन्दधाति, "एतद्वैतत् यत् पृष्टम्" ब्रह्मेत्यर्थः। पृष्टं चेह ब्रह्म। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद" इति। शब्दादेवेति अभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः॥ २४॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् २५

तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ 'प्रभवति संयमने ममापि विष्णु'रिति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्मरणादिति भावः। भूतभव्यस्येत्युपपदाद्बाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दान्निरङ्कुशमीशिता भातीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति ॥ परमात्मैवेति ॥ प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह ॥ एतदिति ॥ शब्दो वाक्यं लिङ्गात् दुर्बलमित्याशङ्क्याह ॥ शब्दादिति ॥ २४ ॥

१ अथमत्यवर्तिइतिस्मृतौ।

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्याङ्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते, आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम्। न ह्यञ्जसातिमात्रस्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते। न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम्। ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यङ्गुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वादिति। शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवा-

करः सकानिष्ठिकोऽरत्निः॥ मुख्याङ्गुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं गौणग्रहणेनेत्यत आह ॥ न चान्य इति॥ सति सम्भवे मुख्यग्रहो न्याय्यः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः। मनुष्यानेवेति त्रैवर्णिकानेवेत्यर्थः। शक्तत्वादित्यनेन पश्वादीनां देवानामृषीणांचाधिकारो बाधितः। तत्र पश्वादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामर्थ्यभावात् कर्मण्यशक्तिः, इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्वोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः ऋषीणामार्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादशक्तिः। अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्थावराणां चाधिकारो वारितस्तत्र मुमुक्षूणां शुद्ध्यर्थित्वे नित्यादिष्वधिकारो, न काम्येषु। शुद्धचित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो, न कर्मस्विति मन्तव्यम्। शूद्रस्याधिकारं निरस्यति ॥ अपर्युदस्तत्वादिति॥ 'शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्त' इति पर्युदासात्, 'उपनयीत तमध्यापयीते'ति शास्त्राच्च न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः। तस्यैकजातित्वस्मृतेरुपनयनप्रयुक्तद्विजातित्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात्। अत्रापेक्षितो न्यायः

धिकरोति शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति । वर्णितमेतदधिकारलक्षणे, मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः औचित्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम्। अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात् स्मृतेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति तत् प्रत्युच्यते 'स आत्मा, तत्त्वमसी'त्यादिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति। द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित् परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोप-

षष्ठाध्याये वर्णित इत्याह ॥ वर्णितमिति ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्याविशेषेण सर्वान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिमात्रस्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थे कर्मणि पश्वादीनामप्यधिकार इत्याशङ्क्योक्तरीत्या तेषां शक्तत्वाद्यभावात् स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्कोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थापिते चातुर्वर्ण्याधिकारित्वमाशङ्क्य 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य' इति त्रयाणामेवाग्निसम्बन्धश्रवणात् तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रस्तुते किमायातं तत्राह ॥ मनुष्याणाञ्चेति॥ प्रायेण सप्तवितस्तिपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः । एवमङ्गुष्ठशब्दः हृत्परिमाणवाचकः तत्रस्थं ब्रह्म लक्षयतीत्युक्तं, सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूद्यायमीशान इति

देशपरा । तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमेवार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः। तं स्वाच्छरीरात् प्रबृहेन् मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण तं विद्याच्छुक्रममृत" मिति ॥२५॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात्॥२६॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादिदमुच्यते । बाढं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनु-

ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुमुक्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥ प्रतिपाद्याभेदविरोधात् अनुवाद्याङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्यं तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्याह ॥ तदिति ॥ क्वचिदस्थूलमित्यादौ । क्वचित्तत्त्वमसीत्यादौ । एकत्वार्थे वाक्यशेषमनुकूलयति। एतमिति । श्रुतिर्यमो वा कर्ता द्रष्टव्यः तं जीवं प्रवृहेत् पृथक् कुर्यात् धैर्येण बलवदिन्द्रियनिग्रहादिना तं विविक्तमात्मानं शुक्रं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः । तस्मात् कठवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥२५॥

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह ॥ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ ननु समन्वयाध्यायेऽधिकारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वैराग्याद्यसम्भवान्नेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ बाढमिति ॥ एवमधि-

ष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते, कस्मात्? सम्भवात्। सम्भवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम्। तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम्। तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात्। न च तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति। न चोपनयनादिशास्त्रे-

काराविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः। अत्र पूर्वपक्षे देवादीनां ज्ञानानधिकारात् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलासु दहराद्युपासनासु क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्ते तु प्रवृत्तिः। उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसम्भवादिति सफलोऽयं विचारः। ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावान्नाधिकार इत्यत आह। अर्थित्वं तावदिति। विकारत्वेनानृतविषयसुखस्य क्षयासूयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं सत्त्वप्रकृतीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः। नन्विन्द्राय स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्ता विग्रहवती देवता नास्ति शब्दस्य चासामर्थ्यान्नाधिकार इत्यत आह। तथेति। अर्थित्ववदित्यर्थः। अपर्युदस्तत्वमाह॥ न च तेषामिति॥ "शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इतिवत् देवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः। ननु विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्ये सत्यप्युपनयनाभावात् शास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह॥ न चेति॥ जन्मा-

१ देवानाम्।

णैषामधिकारो निवर्त्येत । उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात्, तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति "एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास," "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मे"त्यादि। यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्तराभावात् न ऋषीणामार्षेयान्तराभावादिति न तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित् कृत्यमस्ति, न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वा-

न्तराध्ययनबलात् स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्घोषदर्शनात् । देवयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः । देवानां च ऋषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह ॥ अपि चेति ॥ ननु ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति वेदार्थत्वात् अग्निहोत्रवदित्यत आह ॥ यदपीति ॥ देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावादिति प्रथमसूत्रार्थः, ऋषीणामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते कर्मण्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति ॥ न तदिति ॥ असामर्थ्यरूपं कारणमित्यर्थः, न ह्यस्ति येनासामर्थ्यं स्यादिति शेषः, "तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथर्षीणा"-

र्यते। देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वाङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते॥ २६॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्॥ २७॥

स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वात् ऋत्विगादिवत् इन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा चविरोधः कर्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते, न च स-

मिति वाक्यबाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः। ननु देवादीन् प्रत्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यास्मदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात्। अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह॥ देवाद्यधिकारेऽपीति॥ २६॥

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवादीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरोधेन स्वार्थे तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति॥ विरोधः कर्मणीत्यादिना॥ वर्ण्येत, तर्हीति शेषः। स्वरूपं विग्रहः अभ्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्यानुपलब्ध्या देवताया विग्रहवत्या अभावात् सम्प्रदानकारकाभावेन कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह॥ तदा चेति॥ विग्रहस्याङ्गत्वं अनुपलब्धिबाधितं युक्त्या च न सम्भवतीत्याह॥ न चेति॥ तस्मादर्थोप-

म्भवति। बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानतानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्ति-विरोधः, कस्मादनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति। कथमेतदवगम्यते, दर्शनात्। तथा हि 'कति देवा' इत्युपक्रम्य 'त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे'ति निरुच्य 'कतमे ते' इत्यस्यां पृच्छायां 'महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा' इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण 'कतम एको देव' इति 'प्राण' इति प्राणैकरूपतां देवा-

हितशब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शङ्कां परिहरति ॥ नायमिति ॥ एकस्यापि देवस्य योगबलादनेकदेहप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति। अतो न कर्मणि विरोध इति व्याचष्टे ॥ कस्मादित्यादिना। वैश्वदेवशास्त्रे शस्यमानदेवाः कतीति शाकल्येन पृष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ। निविन्नाम शस्यमानदेवसङ्ख्यावाचकः शब्दः। षडधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति सङ्ख्योक्तौ सङ्ख्येयस्वरूपप्रश्ने महिमानो विभूतयः सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवास्तेऽपि षण्णां अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानस्तेऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भवन्ति। षट् देवास्त्रिषु लोकेषु त्रयश्च द्वयोरन्नप्राणयोर्द्वौ च एकस्मिन् प्रा-

नां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति। तथा स्मृतिरपि।

"आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ।
योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्॥
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्
सङ्क्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव" ॥

इत्येवंजातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम्। अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते। अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् इत्यस्यापर-

णे हिरण्यगर्भे अन्तर्भवत इति दर्शितामित्यर्थः। त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति सम्बन्धः। दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे॥ तथा स्मृतिरिति॥ बलं योगसिद्धिम्।

अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशता।
प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता॥

इत्यष्टैश्वर्याणि। क्षणेन अणुर्महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगी। अङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः। ईशता सृष्टिशक्तिः। प्राकाम्यं इच्छानभिघातः। वशित्वं नियमनशक्तिः। सङ्कल्पमात्रादिष्टलाभो यत्र कामावसायितेति भेदः। आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः। फलितमाह॥ अनेकेति॥ अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः।

रा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदना-स्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोऽपि विग्रह-वाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बहु-भिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्व-चित्त्वेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मक-त्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वंस्वं द्रव्यं युगपत् परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां किंचित् कर्मणि विरुध्य-ते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षा-नुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्य-माने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसञ्जि शब्दे तु वि-

तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह ॥ क्वचिदेक इति । प्रकृतोपयुक्तमन्वयदृष्टान्तमाह । क्वचिदिति ॥ २७ ॥

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ शब्द इति चेदिति ॥ मा प्रसञ्जि प्रसक्तो माभून्नामेत्यर्थः । औत्पत्तिकसूत्रे शब्दार्थयोरनाद्योः सम्बन्धस्यानादित्वाद्वेदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तम्, इदानीं अनित्यविग्रहव्यक्त्यभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्या-

रोधः प्रसज्येत, कथं औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रलीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः, कस्मात् अतः प्रभवात् । अत एव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत् प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः यावता व-

प्यनित्यत्वात् मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा कर्तव्यः इति मानान्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । **कथमित्यादिना** । किं शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापाद्यते उतार्थानामनित्यतया, नाद्य इत्याह ॥ **नायमपीति** ॥ कर्मण्यविरोधवदित्यपेरर्थः । देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात् नानित्यत्वमिति भावः । अत्र पूर्वापरविरोधं शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं

सवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते। प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। नहि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः। व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विकल्पमुत्थापयति॥ अपि चेति॥ अनित्यत्वं सादित्वं व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौरुषेयसम्बन्धसापेक्षत्वात् प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः। न च व्यक्तीनामनित्यत्वेपि घटत्वादिजातिसमवायवत् शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादिति वाच्यम्, उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः। यथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्याः तथा वसुत्वाद्याकृतयो वस्वादिशब्दार्थाः न व्यक्तय इति परिहरति। नेत्यादिना॥ शब्दानां तदर्थानां जातीनां च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति॥ न हीत्यादिना॥ व्यक्तीनामानन्त्यादिति॥ न च गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यं, सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेन

रोधो दृश्यते तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्दस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रा-

सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात् गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहापेक्षया गोत्वं शक्यमिति लाघवात् निरूढजहल्लक्षणया व्यक्तेर्लभेनानन्यलभ्यत्वाभावाच्चेति भावः। यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र निरस्यतेऽनुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्यायत्तजातिज्ञानविषयत्वेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात्। तथा च नित्यजातितादात्म्येन व्यक्तेरनादित्वात्तत्सम्बन्धोऽप्यनादिः सत्कार्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युज्यते केवलसामान्यस्यावाच्यत्वेऽखण्डार्थस्य वाच्यैकदेशत्वाभावात्। "अतः प्रभवादि"ति सूत्रस्वारस्याच्च केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते। केवलव्यक्तिवचनाः खलु डित्थादिशब्दाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दास्तु व्यक्तिप्रभावहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केतिकाः किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यम्। न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवत् इन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रतं अतीतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमाह ॥**व्यक्तिष्वित्यादिना**॥ आकृतिर्जातिः। ननु का सा व्यक्तिः यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः स्यादित्यत आह ॥ **आकृतिविशेषस्त्विति** ॥ वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिभ्य इत्यर्थः। इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्वा उपाधिनिमित्तत्वमाह

दिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च यो य-स्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैर-भिधीयते इति न दोषो भवति। न चेदं शब्दप्र-भवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रा-येणोच्यते कथं तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्या-र्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते। कथं पुन-रवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षा-नुमानाभ्याम्। प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपे-क्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्ष-त्वात्। ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः। "एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव

॥ स्थानेति ॥ व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य स्थायित्वात् शब्दार्थसम्ब-न्धनित्यता इत्यत आह ॥ ततश्चेति ॥ उक्तं पूर्वापरविरोधं परिहरति ॥ न चेति ॥ शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति ॥ कथं पुनरिति ॥ स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुतिरनुमीयत इत्य-नुमानं स्मृतिः। "एतेः असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमाशवः। विश्वान्यभि-सौभगे"त्येतन्मन्त्रस्थैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृजत। तत्रैत इति पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, असृग्रुधिरं तत्प्रधाने देहे रमन्त इति असृग्रा मनुष्याः। चन्द्रस्थानां पितॄणां इन्दुशब्दः स्मारकः। पवित्रं सोमस्थानं तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः। ऋचो-श्नुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशुशब्दः। "ऋच्यध्यूढं सामे"ति श्रुतेः। स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः। सर्वत्र

इति पितृंस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा" इति श्रुतिः। तथान्यत्रापि "स मनसा वाचं मिथुनं समभव"दित्यादिना तत्र तत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते। स्मृतिरपि।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥ इति।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासम्भवात्। तथा।

नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम्।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः॥ इति॥
सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक्।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे॥ इति च॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वा-

सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक इति छन्दोगब्राह्मणवाक्यार्थः। स प्रजापतिर्मनसा वाचं त्रयीमिथुनं समभवत्। मनोवाग्रूपं मिथुनं सम्भावितवान् मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानित्यर्थः। रश्मिरित्येवादित्यमसृजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः। सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनं। संस्था अवस्थाः या प्रजापतिसृष्टिः सा शब्दपूर्विका सृष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यस्यार्थान्तरमाह। अपि चेति। अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं

चकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत्। तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः पश्चात्तदनुगतानर्थान् ससर्जेति गम्यते। तथा च श्रुतिः "स भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृजत" इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्टान् दर्शयति। किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते। स्फोटमित्याह। वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यःशब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात्। उत्पन्नप्रध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात्। तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो नि-

वक्तुमुक्तमाक्षिपति॥ किमात्मकमिति॥ वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपं चेति किंशब्दार्थः। तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न जगद्धेतुत्वं इत्याक्षेपे द्वितियपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति। स्फोटमिति॥ स्फुटयते वर्णैर्व्यज्यत इति स्फोटो. वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवादिशब्दो नित्यस्तमभिप्रेत्येदमुच्यते इति पूर्वेणान्वयः, स एवाद्यपक्षं दूषयति॥ वर्णेति॥ सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह। उत्पन्नेति॥ तारत्वमन्दत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्दो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमा-

१ वैयाकरणः।

धार्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इति। नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानं बाधकप्रत्ययाभावात्। न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता, न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् व्यभिचारात्। न च वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति क्रमवत्त्वाद्वर्णानाम्। पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत, तन्न, सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमादिवत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारस-

नात् प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयेत्यर्थः। ननु विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह॥ नचेति॥ तथा च वर्णानामनित्यत्वात् न जगद्धेतुत्वमिति भावः। किं च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह॥ नचवर्णेभ्य इत्यादिना॥ व्यभिचारात् एकस्माद्वर्णादर्थप्रतीत्यदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः। तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्क्या क्षणिकानां स नास्तीत्याह॥ नचेति॥ वर्णानां स्वतःसाहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्वद्वारा साहित्यमाग्नेयादियागानामिवेति शङ्कते॥ पूर्वेति॥ किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितोऽपूर्वाख्यः कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भावनाख्यः। नाद्यो मानाभावात्। किंचायमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाद्य इत्याह॥ तन्नेति॥ संस्कारसहितः शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात् धूमादिवदित्यर्थः। द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन, नाद्य

१ समुदायः।

हितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्त्यप्रत्यक्षत्वात् संस्काराणाम्। कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न, संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात्, तस्मात् स्फोट एव शब्दः, स चैकैकवर्णप्रत्ययाहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभा-

इत्याह ॥ नचेति ॥ द्वितीयं शङ्कते॥कार्येति॥ कार्यमर्थधीस्तस्यां जातायां संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सेति परस्पराश्रयेण दूषयति॥नेति॥ पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहितान्त्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः । अपिशब्दः परस्पराश्रयद्योतनार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः । तस्य वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्त्यवर्णसाहित्यादर्थधीहेतुत्वं केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वमिति वाच्यं. अर्थधीपूर्वकाले भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न च वर्णस्मरणेनानुमिता सा अन्त्यवर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति वाच्यं, तत्कार्यस्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्याप्यन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनाननुमितभावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादितिभावः । वर्णानामर्थबोधकत्वासम्भवे फलमाह ॥ तस्मादिति॥स्फोटेऽपि किं मानमित्याशङ्क्यैकं पदमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह ॥ स चेति ॥ यथा रत्नतत्त्वं बहुभिश्चाक्षुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादि पदस्फोटो गकाराद्येकैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आहिताः संस्कारा बीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन्नन्त्यवर्णकृतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्त्यः संस्कारो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरितिपदमिति प्रत्ययः प्र-

सते। नचायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः, वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं, भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात्। तस्मान्नित्याच्छब्दात् स्फोटरूपात् अभिधायकात् क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति। वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः। नतूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तं तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः। प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चे-

त्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टं अवभासत इत्यर्थः। अनेन वर्णान्वयव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञाने ऽन्यथासिद्धिः। नचैकस्माद्वर्णात्सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः येन वर्णान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्बहुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति। नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पदवाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहालम्बनस्मृतित्वादित्याशङ्क्य निषेधति॥ न चेति॥ स्फोटस्य जगद्धेतुत्वार्थं नित्यत्वमाह॥ तस्य चेति॥ ननु तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह। ॥ भेदेति॥ आचार्यसम्प्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति॥ वर्णा एवेति॥ वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः। सादृश्यदोषादियं भ्रान्तिरीति शङ्कते॥ सादृश्यादिति॥ वपनानन्तरं त एवेमे केशा इति धीर्भ्रान्तिरिति युक्तं भेदधीविरोधात्, स एवायं वर्ण इति धीस्तु प्रमैव बाधकाभावादित्याह॥ नेति॥ गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्य-

त् न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात्। यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादि व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात्। नत्वेतदस्ति वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते। द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति। ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तं। अत्राभिधीयते। सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः। अपि च वर्ण-

भिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्कते। प्रत्यभिज्ञानमिति। व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात्, यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति। न व्यक्तीति॥ नत्वेतदिति॥ व्यक्त्यन्यत्वज्ञानमित्यर्थः। उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वात् व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति। नन्विति। भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिद्धेः। अनन्यथासिद्धव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमाह॥ अत्रेति॥ ताल्वादिदेशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वात् वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थ। कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो भेदो नास्तीत्याह। अपि चेति॥ अनन्ताः गकारादिव्यक्तयस्तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्वादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमि-

व्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः। तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यं तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पना लाघवम्। एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत् प्रत्यभिज्ञानम्। कथं ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन् गकारो युगपदनेकरूपः स्यात् उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्च इति। अथवा ध्वनिकृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः। कः पुनरयं ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवे-

ति कल्पनाद्वरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनां च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः। ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौपाधिकत्वमित्यत आह॥ एष इति॥ अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदाभेदयोः[1] सत्यत्वं तत्राह। कथं तर्हीति॥ उभयोरेकत्र विरोधात् भेद औपाधिक एवेत्यर्थः। ननु वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वात् न तद्गतवैचित्र्यस्योदात्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यरुचिं वदिष्यन् स्वमतमाह। अथवेति॥ ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्वर्णेषु भान्तीत्यर्थः। प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह॥ क इति॥ अवतरति, स्वं ध्वनिरिति शेषः। वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः। समीपं गतस्य पुंसस्तार-

१ भेदाभेदयोः।

कमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति प्रत्यासीदतश्च मन्दत्वपटुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभागकृता उदात्तादिभेदाः कल्पेरन् । संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया विशेषाः वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपि च नैवैतद-

त्वमन्दत्वादिधर्मान् स्वगतान् वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह ॥ प्रत्यासीदतश्चेति ॥ आदिपदं विवृणोति ॥ तदिति ॥ नन्वव्यक्तवर्ण एव ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह ॥ वर्णानामिति ॥ प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्तन्ते ध्वनिवर्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथाऽवाचिके जपे वर्णेषु अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण गृह्यमाणे अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यं एवं ध्वन्युपाधिकत्वे स्वमते गुणं वदन् वायूपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति । ॥ एवं चेत्यादिना ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह ॥ संयोगेति ॥ वायुसंयोगादेरश्रावणत्वादित्यर्थः । तस्मात् श्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपोपाधिरितिभावः । एवं विरुद्धधर्मकध्वनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा भिद्यन्त इत्युक्तं, तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति ॥ अपि चेति ॥ यथा

१ ध्वनिः । २ संयोग विभागकृतो भेद इतिशेषः ।

भिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभि- ज्ञायमानानां भेदो भवेदिति। न ह्यन्यस्य भेदे- नान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति। न- हि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते। वर्णेभ्य- श्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनानर्थिका। न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवग- च्छामि। एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत्, न अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्, एकैकवर्णग्रहणोत्तरकालीना हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया। कथमेतदवगम्यते, यतोऽ- स्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्त्तन्ते न

खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं तथा ध्वनिषु वर्णा अ- भिन्ना एवेत्यर्थः। उदात्तादिर्ध्वनिस्तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योज- ना प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यक्षरार्थः। यद्वा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्र- त्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्कां दृष्टान्तेन निरस्यति ॥ **अपि चेति** ॥ वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विघटयति ॥ **वर्णेभ्यश्चेति** ॥ कल्पनामसहमान आशङ्कते ॥ **नेति** ॥ चक्षुषा दर्पणयुक्तायां बुद्धौ मुखवत् श्रोत्रेण श्रवणयुक्तायां बुद्धौ विनैव हेत्वन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह ॥ **झटितीति** ॥ यस्यां संविदि योऽर्थो भासते सा तत्र प्रमाणं एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फु- रन्ति नातिरिक्तस्फोटः प्रमाणमित्याह॥ **नास्या अपीत्यादिना** ॥ न- नु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयो गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरि-

तु दकारादयः। यदि त्वस्या बुद्धेर्गकारादिभ्यो-ऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन्, न तु तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः। नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तं तत्प्रति ब्रूमः। सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम्। पङ्क्तिर्वनं सेना दशशतं सहस्रमित्यादिदर्शनात्। या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेषु एकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव। अत्राह, यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामापत्यतआह ॥ यदिहीति ॥ व्यङ्ग्यवह्निबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः। वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोटः कल्पनीयः पदार्थान्तरकल्पनागौरवादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ अनेकस्याप्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह ॥ सम्भवतीति। ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति प्रकृते क उपाधिरित्यत आह ॥ या त्विति ॥ एकार्थे[2] शक्तमेकं पदं प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः। न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानं, अस्मिन्[3] ज्ञाते तदित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं। उत्तमवृद्धोक्तानां वर्णानां क्रमेणान्त्यवर्णश्रवणानन्तरं बालस्यैकस्मृत्यारूढानां मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितैकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात्। वर्णसाम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते ॥ अत्रा-

१ पंक्तिवनसेनादौ। २ एकार्थे। ३ एकपदत्वज्ञानम्।

द्यमानाः पदं स्युः ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त एव हि वर्णा इतरत्र चेतर एव प्रत्यवभासन्त इति। अत्र वदामः। सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते। वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना। स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च। वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्ज-

हेति॥ क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परिहरति॥ अत्रेति॥ ननु नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्राह॥ वृद्धेति॥ व्युत्पत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण उपलब्धिक्रममुपलभ्यमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्सङ्ख्यावन्त एतदर्थशक्ता इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्यारूढाः स्वस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः। स्थायिवर्णवादमुपसंहरति॥ वर्णेति॥ दृष्टं वर्णानामर्थबोधकत्वं, अदृष्टः स्फोटः। सम्प्रति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गी-

यन्ति, स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात्। अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगम्यत्वात् या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्येषु सञ्चारयितव्या, ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम्॥ २८॥

अत एव च नित्यत्वम्॥ २९॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिः स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभवादिति परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति, अत एव च नित्यत्वमिति। अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनि-

कृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं विघटयति॥ अथापीति॥ स्थिराणि गत्वादिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसङ्गतिकान्यर्थबोधकानीति क्लृप्तेषु सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या न त्वक्लृप्तः स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः। वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह। **ततश्चेति**॥ २८॥

पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे॥ **कर्तुरित्यादिना**॥ पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसृष्टौ तद्वाचकशब्दस्यापि सृष्टेरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दात् व्यक्तिजन्मो

त्यत्वमपि प्रत्येतव्यम्। तथा च मन्त्रवर्णः,"यज्ञेन वाचः पदवीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टामि"ति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति। वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति,

युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान्महर्षयः।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा ॥

इति। २९।

समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च॥ ३० ॥

अथापि स्यात् यदि पश्वादिव्यक्तिवत् देवादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन् निरुध्येरंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत। यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्त-

न्त्या साङ्केतिकत्वं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायी जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन द्रढयतीत्यर्थः। यज्ञेन पूर्वसुकृतेन, वाचो वेदस्य, लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकास्तामृषिषु स्थितां लब्धवन्त इति मन्त्रार्थः। अनुविन्नामुपलब्धां। पूर्वमवान्तरकल्पादौ॥ २९ ॥

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वं इत्याशङ्क्याह ॥ समानेति ॥ सूत्रं निरस्याशङ्कामाह ॥ अथापीति ॥ व्यक्तिसन्तत्या जातीनां अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बधास्तिष्ठति व्य-

नामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा कथमविरोध इति। तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादिति। तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम्। प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वमुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः।एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम्। स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते। "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्

वहाराविच्छेदात् ज्ञायते चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्येन कश्चिद्विरोधः स्यात्। निर्लेपलये तु सम्बन्धनाशात् पुनः सृष्टौ केनचित् पुंसा सङ्केतः कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अध्यापकस्याश्रयस्य नाशादाश्रितस्यानित्यत्वं च प्राप्तमित्यर्थः। महाप्रलयेऽपि निर्लेपलयोऽसिद्धः सत्कार्यवादात्। तथा च संस्कारात्मना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां सतामेव पुनः सृष्टावभिव्यक्तेर्नानित्यत्वम्। अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयनामरूपसमानत्वात् न सङ्केतः केनाचित् कार्यः, विषमसृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न तुल्यसृष्टाविति परिहरति॥ **तत्रेदमित्यादिना**॥ नन्वाद्यसृष्टौसङ्केतः केनचित् कार्य इत्यत आह॥ **तदापीति**॥ महासर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः। नन्वस्त्वनादिसंसारे सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थव्यवहारस्तत्राह॥ **अनादौ चेति**॥ न कश्चिद्विरोधः, शब्दार्थसम्बन्ध-

प्राण एवैकधा भवति तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुः सर्वै रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" (कौ० ब्रा० उ० अ० ३। ख० ३) इति । स्यादेतत् स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात् स्वयं च सुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धम् । महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसन्धातुमशक्यत्वात् वैषम्यम् इति । नैष दोषः, सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानो-

स्मरणादेरिति, शेषः । स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुतिमाह ॥ स्वापेति ॥ अथ तदा सुषुप्तो प्राणे परमात्मनि जीव एकीभवति एनं प्राणं सजीवस्तदैतीतिशेषः । एतस्मात् प्राणात्मनः, आयतनं गोलकं । आनन्तर्ये पञ्चमी प्राणेभ्य इत्यादौ द्रष्टव्या । स्वप्नवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं सृष्टिः अदर्शनं लयः इति दृष्टिसृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ स्यादित्यादिना ॥ अविरुद्धमनुसन्धानादि-

पपत्तेः। यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसन्दधाना दृश्यन्ते इति, न तत् प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम्। यथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेणपरेण भूयान् भवन् दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेणपरेण भूयसी भवतीत्येतत् श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृत् श्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुम्। ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः। तथा च श्रुतिः। "यो ब्रह्मा-

कमिति शेषः। हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः संसारित्वादस्मदादिवदित्याशङ्क्याह। यद्यपीति॥ इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदितियोजना। ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यः बाधाभावादिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बाध्यमित्याह। यथा हीत्यादिना॥ ननु तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादस्मिन् कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह। ततश्चेति॥ ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः। मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धातार इति भावः। परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह। तथा चेति॥ पूर्वं कल्पादौ सृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति यस्तं देवं स्वात्माकारं महावाक्योत्थबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं पर-

णं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" इति। स्मरन्ति च शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति। प्रतिवेदञ्चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते। श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति "यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा प्रपद्यते" इत्युपक्रम्य "तस्मादेतानि मन्त्रेमन्त्रे विद्या"दिति। प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते। दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविष-

ममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः। न केवलमेकस्यैव ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां साक्षाद्रष्टॄणामिति विश्वासार्थमाह ॥ **स्मरन्तीति**। ऋग्वेदो दशमण्डलावयववान् तत्र भवा ऋचो दाशतय्यः वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह ॥ **प्रतीति** ॥ किञ्च मन्त्राणां ऋष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञापिका श्रुतिर्मन्त्रदृगृषीणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह। **श्रुतिरपीति**। आर्षेय ऋषियोगः, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगः एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः। स्थाणुं स्थावरं, गर्तं नरकं, तथा च ज्ञानाधिकैः कल्पान्तारितं वेदं स्मृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्तितत्वात् वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वं चाविरुद्धमिति भावः। अधुना समाननामरूपत्वं प्रपञ्चयति। **प्राणिनां चेति**। ततः किं तत्राह। **दृष्टेति**।

यौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्यतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते। स्मृतिश्च भवति,

"तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे।
तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनःपुनः॥
हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते।
तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते" इति॥

प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते शक्तिमूलमेव च प्रभवतीतरथा आक-

ऐहिकामुष्मिकविषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पश्वादिकं दृष्टपश्वादिसदृशमिति युक्तं विसदृशे कामाभावेन ह्रेत्वभावात्। तथा दृष्टदुःखद्वेषकृताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषापत्तेरित्यर्थः। तर्कितेऽर्थे मानमाह ॥ स्मृतिश्चेति॥ उत्तरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसजातीया कर्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवदित्यनुमानाच्चशब्दार्थः। तेषां प्राणिनां मध्ये तान्येव तज्जातीयान्येव। तानि दर्शयन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह ॥ हिंस्रेति ॥ कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणापूर्वं क्रियात्वेन संस्कारं च जनयन्ति। तत्रापूर्वात् फलं भुङ्क्ते संस्कारभावितत्वात् पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थः। संस्कारे लिङ्गमाह॥ तस्मादिति ॥ संस्कारवशादेव पुण्यं पापं वा रोचते। अतोऽभिरुचिलिङ्गात् पुण्यापुण्यसंस्कारोऽनुमेयः स एव स्वभावः प्रकृतिर्वासनेति च गीयते। एवं कर्मणा सृष्टिसादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सादृश्यमाह ॥ प्रलीयमानमिति॥ इतरथा संस्कारप्रलये जगद्वैचित्र्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः। ननु जगद्वैचित्र्यकारिण्योऽन्याः श-

स्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्य विच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानाञ्चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्येतव्यम्। नहीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रति सर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुं। अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेश्वरा-

क्तयः कल्प्यन्तां तत्राह ॥ न चेति ॥ अविद्यायां लीनकार्यात्मकसंस्कारादन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावद्गौरवाच्च, स्वोपादाने लीनकार्यरूपा शक्तिस्तु महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति श्रुतिसिद्धा, अतोऽविद्यातत्कार्यादन्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविद्यैव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः। निमित्तेष्वप्युपादानस्थकार्यमेवाविद्याघटनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः। उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह ॥ ततश्चेति ॥ यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्वचक्षुजातीयमेव चक्षुर्जायते तच्च रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, एवं भोग्यलोका भोगाश्रयाः प्राणिनिकाया भोगहेतुकर्माणि संस्कारबलात् पूर्वलोकादितुल्यान्येवेति नियम इत्यर्थः। निकायाः समूहाः। दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति सुखादेः साक्षिवेद्यत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः। षष्ठमिन्द्रियं तद्विषयश्चासन्निति वार्थः। उक्तार्थं सङ्क्षिपति ॥ अतश्चेति ॥ व्यवहा-

णां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः। समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः।

"सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ॥
दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरीक्षमथो स्वः" ॥ इति।

यथा पूर्वस्मिन् कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति जगत् क्लृप्तं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः। तथा "अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति" "स एवमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति" नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपत् यस्मै वाग्नये निरवपत् तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवं जातीयिका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या। स्मृतिरपि,

"ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः।
शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

रसाम्यात्सम्भवाच्च व्यवह्रियमाणा व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः। सूत्रं योजयति ॥समानेत्यादिना॥ भाविदृष्ट्या यजमानोऽग्निः, अन्नादोऽग्निरहं स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाग्नये अष्टसु कपालेषु पचनीयं हविर्निरुप्तवानित्यर्थः। नक्षत्रव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं।

१ सूर्यशब्दे "देवताद्वन्द्वे चे"त्यानङादेशेन दीर्घाकारघटितं रूपं संसाध्यम्।

यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये।
दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु॥
यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह।
देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च"॥

इत्येवं जातीयिका द्रष्टव्या॥ ३०॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः॥ ३१॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते। देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते। कस्मात् मध्वादिष्वसम्भवात्। ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत। न चैवं सम्भवति, कथम् "असौ आदित्यो देव मध्वि"त्यत्र मनुष्या आदित्यं म-

स्मृतौ, वेदेष्विति विषयसप्तमी, शर्वयन्ते प्रलयान्ते। ऋतूनां वसन्तादीनां, लिङ्गानि नवपल्लवादीनि। पर्यये घटीयन्त्रवदावृत्तौ, भावाः पदार्थाः, तुल्या इति शेषः॥ ३०॥

तस्माज्जन्मनाशवद्विग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभावात् देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमाक्षिपति। मध्वादिष्विति। ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावदित्यर्थः। दृष्टान्तं विवृणोति। कथमित्यादिना। द्युलोकाख्यवंशदण्डे अन्तरिक्षरूपे मधुयूपे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्विवम-

ध्यध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृतान्यनुपक्रम्य "वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपदिश्य "स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यती"त्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति। वस्वादयस्तु कानन्यान् वस्वादीन् अमृतोपजीविनो विजानीयुः, कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः। तथा"ग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादो वायुर्वाव सम्वर्गः आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश"

ध्वित्यारोप्य ध्यानं कार्यम्। तत्रादित्यस्याधिकारो न युक्तः ध्यातृध्येयभेदाभावात् इत्याह। देवादिष्विति। अस्तु वस्वादीनां तत्राधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यातृत्वमित्याह ॥ पुनश्चेति॥ चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवश्चेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सोमाज्यादिद्रव्याणि हुतानि लोहितशुक्लकृष्णपरकृष्णगोपाख्यानि पञ्चामृतानि तत्तन्मन्त्रभागैः प्रागाद्यूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिर्मध्ययूपस्थितच्छिद्ररूपाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजइन्द्रियवीर्यान्नात्मना परिणतानि पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजीव्यानीति ध्यायतां वस्वादिप्राप्तिरुक्तेत्यर्थः। सूत्रस्थादिपदार्थमाह॥ तथाग्निरिति॥ आकाशब्रह्मणश्चत्वारः पादाः द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासिके

इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति। तथे"मावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज" इत्यादिष्वृषिसम्बन्धेषु उपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः सम्भवति कुतश्चन देवादीनामनधिकारः॥ ३१॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बंभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा यो

एका वागिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरश्चमसतीरस्थेषु सप्तर्षिध्यानं कार्यमित्याह॥ तथेमावेवेति॥ अयं दक्षिणः कर्णः गौतमो वामो भरद्वाज एवं दक्षिणनेत्रनासिके विश्वामित्रवसिष्ठौ वामे जमदग्निकश्यपौ वागत्रिरित्यर्थः॥

अत्र ऋषीणां ध्येयत्वान्नाधिकारः॥ ३१॥ किञ्च विग्रहाभावात् देवादीनां न क्काप्यधिकार इत्याह॥ ज्योतिषि भावाच्चेति। आदित्यः सूर्यश्चन्द्रः शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् सत्त्वान्न विग्रहवान् देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः। आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः। तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह॥ न चेति॥ अ-

गोऽवगन्तुं शक्यते, मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाऽग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत्, मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति नेत्युच्यते, न तावल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविचारित विशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात् प्रसिध्यतीत्युच्यते, न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षति। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्

ग्न्यादीनामधिकारमाशङ्क्याह ॥ एतेनेति ॥ अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादिशब्दानां अचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः। सिद्धान्तीं शङ्कते ॥ स्यादेतदित्यादिना ॥ वज्रहस्तः पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः। सोऽरोदीदित्यादयोऽर्थवादाः।

"इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।
ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः" ॥

इत्यादीतिहासपुराणानि। लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदोषो नास्तीत्यर्थः।

"विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता।
फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकम्" ॥

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति ॥ नेत्यादिना ॥ न चात्रेति, विग्रहादावित्यर्थः। अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्क्याह ॥ अर्थवा-

स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्वसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र यो न्याय

दा इत्यादिना ॥ व्रीह्यादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसम्बन्धार्थाभिधानार्थाः नाज्ञातविग्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षत इत्यर्थः । तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति ॥ तुशब्द इत्यादिना ॥ ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इतिउक्तहेतुरप्रयोजक इत्याह ॥ यद्यपीति ॥ दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति कर्मत्वात् राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतोराह ॥ न चेति॥

यः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकम्, "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति" "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिति" "इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणा"मित्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः, ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तंतं देवात्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात् । अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्या-

यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुल्य इत्यर्थः । यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोद्येतेत्यन्वयः । तत् ब्रह्म योयो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्त्वेनाबुध्यत स तत् ब्रह्माभवदित्यर्थः । ते ह देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इन्द्रविरोचनौ सुरासुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र ब्रह्मामृतमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह ॥ स्मार्तमिति ॥ यथा बालानां गोलकेषु चक्षुरादिपदप्रयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गोलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रहवद्देवताः स्वीकार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनत्वेन व्यवहारा-

त्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यं। तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे मेधातिथेर्मेषेति, मेधातिथिं ह काण्वायनं इन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति। स्मर्यते च, "आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह" इति। मृदादिष्वपि चेतनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्नित्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते, चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तम्। यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति, अत्र ब्रूमः। प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथा

दित्यर्थः। एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह॥ अस्ति हीति॥ तथा हि विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते। सुब्रह्मण्य उद्गातृगणस्थः ऋत्विक् तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादिः तत्र मेधातिथेर्मेषेतीन्द्रसम्बोधनं श्रुतं तद्व्याचष्टे॥ मेधेति॥ मुनिं मेषो भूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः। यदुक्तमादित्यादयो मृदादिवदचेतना एवेति तन्न सर्वत्र जडाजडांशद्वयसत्त्वादित्याह। मृदिति। आदित्यादौ को जडभागः कश्चेतनांश इति तत्राह। ज्योतिरादेस्त्विति। मन्त्रादिकं पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वार्थे न प्रमाणं अन्यपरत्वात्, विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यवत् इत्याह। यदपीति। अन्यपरादपि वाक्यात् बाधाभावे स्वार्थो ग्राह्य इत्याह। अत्र

स्त्वन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णादि अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते। अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसातुं। न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा "न सुरां पिबेदि"ति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापानविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः, युक्तं यत् सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं, विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवा-

ब्रूम इति। तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वमुदाहरति॥ तथा हीति॥ तृणादौ प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं शङ्कते॥ अत्राहेति॥ विध्युद्देशो वाक्यं तदेकवाक्यतया प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः। वृत्तान्तो भूतार्थो, विग्रहादिः तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। नन्ववान्तरवाक्येन विग्रहादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत आह॥ न हीति॥ सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादितिभावः। पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्मैवमित्याह॥ अत्रोच्यत इति॥ नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्यामन्वे-

दस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते। यथा हि "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः, नैवं "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इत्येषामर्थवादगतानां पदानां न हि भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा आलभेतेत्यादि वायुस्वभावसङ्कीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति। तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते। यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित् प्रमाणा-

ति तदा पदैकवाक्यं एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं पृथक् सुरापानं बोधयति तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं प्रत्यद्वारत्वात्, अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गस्तुतिद्वारं बोधयन् विधिना वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः। नन्वर्थवादस्थपदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु तत्राह ॥ **यथा हीति** ॥ साक्षादन्वयायोगं दर्शयति ॥ **न हीति** ॥ अर्थवादात् सर्वत्र स्वार्थग्रहणमाशङ्क्यार्थवादान् विभजते ॥ **तद्यत्रे**-

न्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणै-र्विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। अपि च, विधिभिरेवे-न्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमि-न्द्रादीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपरहिता इन्द्राद-यश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते। न च चेतस्यना-रूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्य-ते। श्रावयति च, "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नि"ति। न

ति॥ तत्तत्रार्थवादेषु यत्राग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादावित्यर्थः। आदि-त्यो यूप इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्वगुणवादः, यत्र वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादौ मानान्तरसंवादविसंवादौ न स्तः तत्र भूतार्थवाद इत्यर्थः, इति विमृश्येत्यध्याहारः। विग्रहार्थवादः स्वार्थेऽपि तात्पर्य-वान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्य-वत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति॥ एतेनेति॥ वेदान्तानुवादगुणवा-दानां निरासाय हेतौ पदानि न चोभयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थद्वारत्वादिति भावः। विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविग्रहो-ऽङ्गीकार्य इत्याह। अपि चेति। ननु क्लेशात्मके कर्मणि विधिः फलं विना अनुपपन्न इति भवतु यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यर्थवाद-सिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्तामाह॥ न हीति॥ उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहो ऽङ्गीकार्य इत्यत्र श्रुतिमप्याह॥ यस्या इति॥ अतश्चेतस्यारोहार्थं विग्रह एष्टव्यः। किञ्च कर्मप्रकरणपाठात् विग्रहप्रमितिः प्रयाजवत् कर्माङ्गत्वेना-

च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयोर्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम्। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण संम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम्। प्रत्यक्षामूलमपि सम्भवति। भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम्। तथा च व्यासादयो देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते। यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत्। इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूया-

ङ्गीकार्यतां, विना कर्मापूर्वासिद्धेः। किञ्च सुप्रसन्नविग्रहवद्देवतां त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तेत्याह ॥ न च शब्देति ॥ न चाकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेणेति वाच्यं, निर्व्यक्त्याकृत्ययोगात्, अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह ॥ तत्रेति ॥ एवं मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमित्याह ॥ इतिहासेति ॥ प्रमाणत्वेन संभवदित्यर्थः। व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादेर्मूलमित्याह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ व्यासादयो देवतादिप्रत्यक्षशून्याः प्राणित्वादस्मद्वदित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन दूषयति। यस्त्वित्यादिना। सर्वं घटाभिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात्। तथा क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं

दिचोदना उपरुन्ध्यात्। इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं स्यात् तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते। अपि च स्मरन्ति स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग इत्यादि। योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम्। श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति

"पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते
पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते।
न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्", इति॥

ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं

वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां च ब्रूयात् निरङ्कुशबुद्धित्वात्। तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः। योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह। अपि चेति। मन्त्रजपात् देवसान्निध्यं तत्संभाषणं चेति सूत्रार्थः। योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह॥ योग इति॥ पादतलादाजानोर्जानोरानाभेराग्रीवं ग्रीवाया आकेशप्ररोहं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श इत्य-

नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तं, तस्मात् समूलमितिहासपुराणम्। लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता, तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः। ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः। क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते॥ ३३॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि॥ ३४॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुं इदमधिकरणमारभ्यते।

र्थः। चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह॥लोकेति॥ अधिकरणार्थमुपसंहरति॥तस्मादिति॥ चिन्तायाः फलमाह॥ क्रमेति॥ एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा मुक्तिफलान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात् क्रममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रवृत्तिसिद्धिरिति भावः॥ ३३॥

शुगस्य-सूच्यते हि॥ पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह॥ यथेति॥ पूर्वत्र देवादीनां अधिकारसिद्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ सम-

भ्यते। तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत् प्राप्तं, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, "तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इतिवत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति च निषेधाश्रवणात्। यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिंगम्। न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते। भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति "अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु" इति। विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्ट-

न्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि[1] समन्वयो दृढीकृतः, अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स दृढीक्रियत इत्यधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यं। पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजवद्वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तदभाव इति फलं, अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति न वेति संभवासंभवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह॥ **तत्र शूद्रस्यापी**त्यादिना॥ तस्मादनग्नित्वादनवक्लृप्तोऽसमर्थः। विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयोगाल्लिङ्गादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह॥ **भवति चे**ति॥ जानश्रुतिः किल षट् शतानि गवां रथं च रैक्काय गुरवे निवेद्य मां शिक्षयेत्युवाच, ततो रैक्को विधुरः कन्यार्थी सन् इदमुवाच। **अहे**ति निपातः खेदार्थः। हारेण निष्केन युक्त इत्वा गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह

1 ब्रह्मणिसमन्वयः।

विज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात्। अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य, उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात्। यत्त्वर्थित्वं न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति। सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति। शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात्। शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात्। यच्चेदं "शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" इति तत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायाम-

हे शूद्र तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः। अर्थित्वादिसंभवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेताल्लिङ्गादित्याह ॥ **तस्मादिति**॥ सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति ॥ **न शूद्रस्याधिकार** इत्यादिना ॥ आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्येत्यर्थः। अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानञ्च वेदार्थविचारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्यार्थित्वादिसंभवन्यायासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः। यद्वाध्ययनसंस्कृतेन वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो नान्यस्य अनधीतवेदस्यापि, वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैयर्थ्यापातात्। अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः। अधीतवेदार्थज्ञानवत्स्वरूपस्याध्ययनविधि-

प्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति; न्यायस्य साधारणत्वात्। यत् पुनः संसर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं, न्यायाभावात्। न्यायोक्तेर्हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति। कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते। शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुं। कथमित्युच्यते। "कं वर एनमेतत् सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थे"त्यस्मा-

र्भ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यत्तपदं वेदार्थोपलक्षणार्थमित्याह ॥ न्यायस्य साधारणत्वादिति ॥ तस्माच्छूद्र इत्येतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः ।पूर्वोक्तं लिङ्गं दूषयति ॥ यदिति ॥ असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवन्यायस्य निरस्तत्वादित्यर्थः। ननु निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावेऽपि निषादशब्दात् निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति ॥ काममिति ॥ तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवाक्यस्थत्वान्निषादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्थो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति ॥ अर्थवादेति ॥ तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सूत्रेणार्थमाह ॥ शक्यते चेत्यादिना ॥ जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघ-

हंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्कमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात्। दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम्॥ ३४॥

समये रात्रौ प्रासादतले सुष्वाप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोषिता ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मालारूपेण तस्योपरि आजग्मुः, तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंसमुवाच, भो भो भद्राक्ष किं न पश्यसि जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वां धक्ष्यति न गच्छेति तमग्रेसर उवाच, कमप्येनं वराकं विद्याहीनं सन्तं अरे सयुग्वानं युग्वा गन्त्री शकटी तया सह स्थितं रैक्कमिवैतद्वचनमात्थ। रैक्कस्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मज्ञस्येत्यर्थः। अस्मद्वचनात् खिन्नो राजा शकटलिङ्गेन रैक्कं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसानामभिप्रायः। कम् उ अरे इति पदच्छेदः उशब्दोऽप्यर्थः। तेषां हंसानामनादरवाक्यश्रवणात् अस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैक्केन सूच्यते, हीति सूत्रान्वयः। श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरूढ्यर्थस्त्याज्य इति न्यायद्योतनार्थो हि शब्दः। तदा द्रवणात् तया शुचा आद्रवणात्। शूद्रः शोकं प्राप्तवात्। शुचा वा कर्त्र्या राजा अभिदुद्रुवे प्राप्तः। शुचा वा करणेन रैक्कं गतवानित्यर्थः॥ ३४॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात्॥ ३५॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारात् लिङ्गात् गम्यते। उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्यते। "अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे" इति। चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यं, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः। "एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्" इति। समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति। "तस्माच्चैत्ररथिर्नामै-

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह॥ क्षत्रियत्वेति॥ संवर्गविद्याविध्यन्तरमथार्थवाद आरभ्यते। शुनकस्यापत्यं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिनामकं राजानं च कक्षसेनस्यापत्यं सूदेन परिविष्यमाणौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ बटुर्भिक्षितवानित्यर्थः। नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुतमित्यत आह॥ चैत्ररथित्वञ्चेति॥ एतेन·द्विरात्रेणेति छान्दोग्यश्रुत्यैव पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोग उक्तः। अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चित्ररथवंश्यत्वं निश्चीयते। राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या याजका भवन्तीत्यर्थः। नन्वस्त्वभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वं तावता कथं

कः क्षत्रपतिरजायत" इति च क्षत्रपतित्वावगमात् क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यं। तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां सङ्कीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति। क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः। अतो न जातिशूद्रस्याधिकारः॥ ३५॥

संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते, "तं होपनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद" "ब्र-

क्षत्रियत्वं तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ चित्ररथादित्यर्थः । क्षत्ता सूतः तस्य रैक्वान्वेषणाय प्रेषणं, अन्नगोदानादिकं च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गम् ॥ ३५ ॥ अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितं तत्र लिङ्गान्तरमाह ॥ संस्कारेति ॥ उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य नास्तीति पूर्वमुक्तं इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परामर्शात् शूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदेनाध्ययनगुरुशुश्रुषादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्यर्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह । ॥ अधीति ॥ उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनिष्ठाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः , एष पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं

ह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यती"ति "ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्ना" इति च तान् हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति। शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते, शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणात्, न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च॥ ३६॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचने-

वक्ष्यतीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः। ननु वैश्वानरविद्यायां ऋषीन् राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह ॥ तानाहेति ॥ ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते। हीनवर्णेनोत्तमवर्णा अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः। एकजातिः अनुपनीतः। पातकं अभक्ष्यभक्षणकृतं ॥ ३६ ॥ सत्यकामः किल मृतपितृको जाबालां मातरमपृच्छत् किंगोत्रोऽहमिति, तं मातोवाच भर्तृसेवाव्यग्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जाबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति ततः स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ट उवाच नाहं गोत्रं वेद्मि न माता वेत्ति परन्तु मे मात्रा कथितं उपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धारितः। अब्राह्मण एतत् सत्यं विविच्य वक्तुं

न शूद्रत्वाभावे निर्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रववृते, "नैतदब्राह्मणो विवक्तमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः" इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो वेदाध्ययनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावद- "थास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरण"मिति, "पद्यु हवा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्तस्मात् शूद्रसमीपे नाध्येतव्य"मिति च । अत एवाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्ये-

नार्हतीति निर्धार्य, हे सोम्य सत्यात् त्वन्नागाः सत्यं न त्यक्तवानसि, अतस्त्वामुपनेष्ये तदर्थं समिधमाहरेति ॥

गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तदभावेति ॥ ३७ ॥

स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह । श्रवणेति । अस्य शूद्रस्य द्विजैः पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । पद्यु पादयुक्तं सञ्चरिष्णुरूपमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदार्थज्ञानं । दानं

तव्यं भवति स कथं श्रुतमधीयीत। भवति च-वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति। अत एव च तदर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति। "न शूद्राय मतिं दद्यादि"ति "द्विजातीनामध्ययनमिज्या दान"मिति च। येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात्। "श्रावयेच्चतुरो वर्णा"निति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणात्। वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृतामेव इदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः। "यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निः-

नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकं तु दानमस्त्येव। यदुक्तं विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति तत्राह ॥ येषामिति ॥ सिद्धानां सिद्धेर्दुरपहरत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह। श्रावयेदिति ॥ ३८॥

कम्पनात् ॥ अस्यापि प्रासंङ्गिकत्वमाशङ्क्याह॥ **अवसित** इति ॥ समाप्त इत्यर्थः। काठकं पठति ॥ यदिदमिति ॥ सर्वं जगत् प्राणात् निःसृतं उत्पन्नं प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच्च प्राणाख्यं कारणं महद्ब्रह्म बिभेत्यस्मादिति भयं तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टा-

सृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती''ति। एतद्वाक्यं एजृ कम्पन इति धात्वर्थानुगमात् लक्षितं। अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जगत् प्राणाश्रयं स्पन्दते। महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते। तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे, प्राप्तं तावत् प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्याद्वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते। कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति, वायुनिमित्तमेव च महद्भयान्तमाह। वज्रमिति। यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः ये तत्प्राणाख्यं ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह । य इति । नन्वस्मिन् सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह । एतदिति। एजत्यर्थस्य सूत्रितत्वात् एजतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः। प्रासङ्गिकाविकारचिन्तयास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति 'शब्दादेवप्रमित' इत्यनेनोच्यते। तत्राङ्गुष्ठवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञानार्थः सभवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्, अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति॥ प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिरिति॥ नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात् प्राणश्रुतिर्नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षावसरो गतार्थत्वादित्यत आह। वायोश्चेति। प्रतिष्ठाय स्थितिं लब्ध्वा प्राणे वायौ निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धं, अतः

१ अनिश्चयात् संशयादितियावत्।

नकं वज्रमुद्यम्यते ।·वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते। वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वं। तथा हि श्रुत्यन्तरं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेदे"ति तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यं, कुतः पूर्वोत्तरालोचनात्। पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि। पूर्वत्र तावत्

"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते।
तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन"॥

इति। ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् जगत् सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, "प्राणस्य प्राण"मिति दर्शनात्, एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य, तथाचोक्तम्,

स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीतिभावः। वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह॥वाय्विति॥ व्यष्टिर्विशेषः समष्टिः सामान्यं। सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते॥ ब्रह्मैवेति॥ पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राणश्रुतेर्बाधकमित्याह ॥ पूर्वत्रेत्यादिना॥ शुक्रं स्वप्रकाशं।

"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" ॥

इति। उत्तरत्रापि,

"भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" ॥ इति।

ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः, सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् तदेवेहापि सन्निधानात् महद्भयं वज्रमुद्यतमिति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते। वज्रशब्दोऽप्ययम्भयहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेत् यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेनं भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्त्तते। एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म। तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्,

"भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" ॥

तदु नात्येति ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युकारार्थः। सौत्रलिङ्गं व्याचष्टे ॥ एजयितृत्वमिति ॥ सवायुकस्य सर्वस्य कम्पनश्रवणादपि प्राणः परात्मैवेत्यर्थः। ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याशङ्क्य गौणइत्याह ॥ वज्रशब्द इति ॥ बृहदारण्यके वायुरेव व्य-

इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते। ब्रह्मज्ञानाद्ध्यमृतत्वप्राप्तिः, "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये"ति मन्त्रवर्णात्। यत्तु वायुविज्ञानात् क्वचिदमृतत्वमभिहितं तदापेक्षिकं तत्रैव च प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात्। प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः। "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताद् भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद"॥ इति परमात्मनः पृष्टत्वात्॥ ३९॥

ज्योतिर्दर्शनात्॥ ४०॥

"एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति श्रूयते, तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं

ष्टिरित्यत्रापपुनर्मृत्युमिति अपमृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते न मुख्यामृतत्वं। तत्रैव वायूपास्तिप्रकरणं समाप्याथ हैनमुषस्तः पप्रच्छेति ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाय्वादेर्नाशित्वोक्तेरित्याह ॥ यत्तु वाय्वित्यादिना॥ तस्मात् काठकवाक्यं ज्ञेये[1] समन्वितमिति सिद्धम्॥ ३९॥

॥ ज्योतिर्दर्शनात्॥ छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह ॥ एष इति ॥ परंज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ घटादिविषयावरकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः। पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकः सर्वश-

१ ब्रह्मणीतिशेषः।

तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति, किं तावत् प्राप्तं, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात्। ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यत्र हि प्रकरणात् ज्योतिःशब्दः स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते। न चेह तद्वत् किञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते। तथा च नाडीखण्डे, "अथ यत्रैतदस्मात् शरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते" इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता, तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो

ब्दसङ्कोचाययोगोऽस्तीति प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता, न तथात्र य आत्मापहतपाप्मेति प्रकरणस्यानुग्राहकं पश्याम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह ॥ प्रसिद्धमेवेत्यादिना ॥ पूर्वपक्षे सूर्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलं। ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेरुक्तत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह ॥ ज्योतिरिति ॥ तत्र गायत्रीवाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्यात् ज्योतिःशब्दस्य स्वार्थत्यागः कृतस्तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष इत्यर्थः। ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकत्वेनार्चिरादिमार्गस्थत्वं लिङ्गमाह ॥ तथा चेति ॥ ता वा एता हृदयस्य नाड्य इति कण्डिकया नाडीनां रश्मीनां च मिथः संश्लेषमुक्त्वा अथ संज्ञालोपानन्तरं यत्र काले एतन्मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतैर्नाडीसंश्लिष्टरश्मिभिरूर्ध्वं सन्नुपरि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छति इत्यभिहितं, तथैवात्रापि शरीरात् समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्पद्य तद्द्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति वक्तव्यं। समु-

ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्माद्दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । "य आत्माऽपहतपाप्मे"त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी"ति चानुसन्धानात्, "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति च अशरीरतायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च विशेषणात् । यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको

त्थायोपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभानादित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रान्त आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यता प्रयोजकप्रकरणानुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः । अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह ॥**अशरीरमिति**॥ न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह ॥ **परमिति** ॥ पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति ॥ **यत्त्विति** ॥ नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थ-

मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात्। न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्॥ ४१ ॥

"आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूयते। तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात्। स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्ते इदमभिधीयते। परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्,

कत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमितिभावः॥ ४० ॥

आकाशो-व्यपदेशात्॥ छान्दोग्यमुदाहरति॥ आकाश इति॥ यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्दबाधइति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति॥ भूतेति॥ श्रुतैर्गुणैराकाशोपास्तिर्निर्गुणब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलं। 'आकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति॥ स्रष्टृत्वादेश्चेति॥ वै नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः। यत्र बहुप्रमाणसंवादस्तत्र

ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्माद्दर्शनात्। तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते। "य आत्माऽपहतपाप्मे"त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी"ति चानुसन्धानात्, "अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इति च अशरीरतायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उत्तमः पुरुष इति च विशेषणात्। यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको

स्थायोपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभानादित्यर्थः। अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति॥ एवमिति॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रान्त आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यता प्रयोजकप्रकरणानुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः। अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह ॥अशरीरमिति॥ न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह ॥ परमिति ॥ पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति ॥ यत्त्विति ॥ नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थ-

मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात्। न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः॥ ४०॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्॥ ४१॥

"आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूयते। तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः, आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योजयितुं शक्यत्वात्। स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्ते इदमभिधीयते। परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मात्,

कत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमितिभावः॥ ४०॥

आकाशो-व्यपदेशात्॥ छान्दोग्यमुदाहरति॥ आकाश इति॥ यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्दबाधइति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति॥ भूतेति॥ श्रुतैर्गुणैराकाशोपास्तिर्निर्गुणब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलं। 'आकाशस्तल्लिङ्गादि'त्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति॥ स्रष्टृत्वादेश्चेति॥ वै नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः। यत्र बहुप्रमाणसंवादस्तत्र

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् "ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे"-ति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति। न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात्। नामरूपयोरपि निर्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात्। ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति। बाढमस्ति अभेदस्त्वत्र विवक्षितः नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति। "तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मे"ति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि। आकाशस्तल्लिङ्गादित्यस्यायं प्रपञ्चः॥ ४१॥

वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति॥ परमेवेत्यादिना॥ नामरूपे शब्दार्थौ, तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः। नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्थत्वादिति शङ्कते॥ नन्विति॥ अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन तत् कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति परिहरति॥ बाढमिति॥ यच्चोक्तं स्पष्टं लिङ्गं नास्तीति तत्राह॥ नामेति॥ तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह॥ आकाशेति॥ तस्यैव साधकोऽयं विचारः अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः॥ ४१॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते, बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके "कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः। तत् किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः, किं तावत् प्राप्तं संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति। कुतः, उपक्रमोपसंहाराभ्यां। उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रू-

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन॥ अहंधीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने याज्ञवल्क्य आह। योऽयमिति। विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः, सप्तमी व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः। वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमाह॥ अन्तर्ज्योतिरिति॥ पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः। उभयलिङ्गानां दर्शनात् संशयमाह। तत् किमिति। पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्रह्मेत्युक्तं तदयुक्तं, प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति अभिन्नेऽपि जीवात्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसम्भवादित्याक्षेपसङ्गतिः। पूर्वपक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदाभिन्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रमितिरिति फलं, बुद्धान्तो जा-

मः। परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शरीरमात्रान्वाख्यानपरं, कस्मात्, सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात्। सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति। तत्र पुरुषः शारीरः स्यात्तस्य वेदितृत्वात् बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात्। प्राज्ञः परमेश्वरः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् तथोत्क्रान्तावप्य"यं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन् याती"ति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि शारीरो जीवः स्यात् शरीरस्वामित्वात्। प्राज्ञस्तु स एव परमेश्वरः, तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात् परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते।

ग्रदवस्था। आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति॥ परमेश्वर इत्यादिना॥ वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसान्निपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं अपूर्वे वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्यं। पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति॥ तत्र पुरुष इत्यादिना॥ देहस्य वेदनाप्रसक्तेर्निषेधायोगात् पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूढ्या पर एवेत्यर्थः। अन्वारूढोऽधिष्ठितः,

यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात् तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः। उपक्रमे तावत् योऽयंविज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं विवक्षितं, किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति, यतो "ध्यायतीव लेलायतीवे"त्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते। तथोपसंहारेऽपि, यथोपक्रममेवोपसंहरति। "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि"ति। योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः। यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात् संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमति दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत, यंतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च विवक्षति। कथमेतदवगम्यते। यद

उत्सर्जन् घोरान् शब्दान् मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव। वस्तुतः सर्वक्रियाशून्य इत्युक्तेर्न संसारिणि तात्पर्यमित्याह। यत इति। उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैक्यं विवक्षितमित्याह॥ तथेति॥ व्याचष्टे॥ योऽयमिति॥ अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थशुद्धिद्वारैक्यपरत्वात् न जीवलिङ्गत्वमित्याह॥ यतो न बुद्धान्तेति॥

"त ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही"ति पदेपदे पृच्छति, यच्चा"नन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति पदेपदे प्रतिवक्ति। "अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान् हृदयस्य भवती" ति च, तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यं। यदस्मिन् वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति। "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपति"रित्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनाः "स न साधुना कर्म-

प्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह ॥ यदत ऊर्ध्वमिति ॥ कामादिविवेकानन्तरमित्यर्थः ॥ भवतीति ॥ चेति, यद्यस्माद्वक्ति तस्मादवगम्यत इति योजना। तेनावस्थाधर्मेणानन्वागतोऽस्पष्टो भवति असङ्गत्वात् सुषुप्तावप्यात्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति। हि यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतः तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ पत्यादीति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ इतश्चेति ॥ वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत्। ईशानो

णा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्' इत्येवंजातीयकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनास्तस्मादसंसारी परमेश्वर इहोक्त इति गम्यते ॥ ४३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

नियमनशक्तिमान्। शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः। तस्माच्छोधितत्वमर्थैक्ये षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्याये तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ।

ॐ नमः परमात्मने।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च॥ १॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं जन्माद्यस्य यत इति, तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतमीक्षतेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन। इदन्त्विदानीमवशिष्टमाशङ्क्यते। यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु प्रधानकारणसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात्। अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रस-

ॐ ब्रह्मणे नमः।

अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणम्॥
वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम्॥ १॥

आनुमानिकम्॥ अस्मिन् पादेऽधिकरणत्रयस्येक्षत्यधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति। ब्रह्मेति। तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः। ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वञ्च प्रति-

ज्यते। तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते। आनुमानिकमपि अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते। काठके हि पठ्यते, "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः" इति। तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते, तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृ-

ज्ञातं, तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं, अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याक्षेपसङ्गतिः। तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्यध्यायसङ्गतिरप्यधिकरणत्रयस्य ज्ञेया। अत्राव्यक्तपदं विषयः। तत् किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा षष्ठाध्यायस्य दर्शितं तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति। आनुमानिकमिति। अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीकारेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति। तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः। पदविचारत्वादधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिर्बोध्या, स्मार्तक्रमरूढिभ्यां अव्यक्तशब्दः प्रधानपरः। शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह ॥ शब्दादीति ॥ प्रधा-

तिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं, तदेव प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते जगतः कारणं च, श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत्, नैतदेवं । न ह्येतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरं । न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते, स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः। या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रति-

नस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह ॥ तदेवेति ॥ अजामेकामित्याद्या श्रुतिः, हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या स्मृतिः, यदल्पं तज्जडप्रकृतिकमितिन्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरितिभावः । सूत्रे नञर्थं वदन् सिद्धान्तयति ॥ नैतदिति ॥ प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र तात्पर्याभावं हेतुमाह ॥ नहीति ॥ ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह ॥ न ह्यत्रेति ॥ ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह ॥ सचेति ॥ रूढ्या तद्धीरित्याशङ्क्य रूढिः किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाद्य इत्याह ॥ नचेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ या त्विति ॥ पुरुषसङ्केतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः, पुंमतेर्वैचित्र्यादित्यर्थः । यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति त-

पद्यते। न च क्रममात्रसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते। कुतः प्रकरणात् परिशेषाच्च। तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककॢप्तिं दर्शयति।

"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु।

त्राह ॥ न च क्रमेति ॥ स्थानात् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयान्नञो व्यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः। पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हीति ॥ प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानमित्याशङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह ॥ प्रकरणेति ॥ शरीरमेव रूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्मबुद्ध्योर्मध्यस्थानपतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणान्न प्रधानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः। स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्तव्य इत्याशङ्क्य श्रौतक्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवत्त्वादित्याह ॥ कुत इत्यादिना ॥ तदुभयं विवृणोति ॥ तथा हीति ॥ रूपककॢप्तिः सादृश्यकल्पना। प्रग्रहोऽश्वरशना। यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी तदा मनसेन्द्रियहयान् विषमविषयमार्गादाकर्षति। यद्यविवेकी तदा मनोरशनाबद्धांस्तान् प्रवर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तं। तेषु हयेषु, गोचरान्

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः"॥इति।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तत् विष्णोः परमं पदं दर्शयति॥

"इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः।
मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः॥
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः।
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः"इति॥

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते। प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय। तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्वत्रेह च समानशब्दा

मार्गान्। ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह ॥ आत्मेति ॥ आत्मा देहः, देहादिसङ्कल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽसङ्गत्वादित्यर्थः। अधुना रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमाह ॥ तैश्चेत्यादिना ॥ शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह ॥ तत्र य एवेति ॥ एवं प्रकरणं शो-

एव, अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहय-गोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं इ-न्द्रियाणां च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः, विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं, मनो-मूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य, मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपस-र्पति, बुद्धेरात्मा महान् परोऽयः स आत्मानं र-थिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः, कुतः, आत्म-शब्दात् भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः। महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नं। अथवा,

"मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः।
प्रज्ञा संविच्चितिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते"॥

इति स्मृतेः।

धयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति ॥ तत्रेन्द्रियेत्यादिना ॥ अ-र्थानां पूर्वमनुक्तिंशङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति ॥ अर्था इति ॥ गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विष-याधीनं। असति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात्, ततो ग्रहेभ्यः श्रे-ष्ठा अतिग्रहा विषया इति बृहदारण्यके श्रवणात्। परत्वं श्रैष्ठ्या-भिप्रायं, न स्वान्तरत्वेनेति भावः। सविकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्वि-कल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्र-त्यभिज्ञायत इति शेषः। हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टि-बुद्धिः महानित्याह ॥ अथवेति ॥ मननशक्तिर्व्यापिनी भाविनिश्चयः ब्रह्मा आत्मा भोग्यवर्गाश्रयः तात्कालिकनिश्चयः कीर्तिशक्तिः नियम-

"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं
यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै"। इति च श्रुतेः।

या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्मेत्युच्यते। सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः। एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं, परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात्। तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहानेनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं

नशक्तिः त्रैकालनिश्चयः संविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थग्राहिणी समष्टिबुद्धिरित्यर्थः। हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह॥ य इति॥ नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराद्धमित्यत आह॥ सा चेति॥ हिरुक् पृथक्। पूर्वं व्यष्टिबुद्ध्यभेदेनोक्तात्र ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः। तर्हि रथरथिनौ द्वौ परिशिष्टौ स्यातां नेत्याह॥ एतस्मिंस्त्विति॥ अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह॥ तदेवमिति॥ तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः। परिशेषस्य फलमाह॥ इतराणीति। वेदोऽयमिति शेषः। दर्शयति चेति सूत्रभागो व्याख्यातः। किञ्च ब्रह्मात्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह॥ शरीरेत्यादिना॥ भोगो वेदना

प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते। शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह विवक्षिता। तथा च,

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति

वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति।

"यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" इति।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत्। वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत। मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत्। तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां का-

काठकग्रन्थस्यैक्यतात्पर्ये गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविधयो लिङ्गानि सन्तीत्याह ॥ तथाचैष इत्यादिना ॥ अग्र्या समाधिपरिपाकजा

ष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति। तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः १

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति, इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हं अस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते । सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति, प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः, यथा "गोभिः श्रीणीत मत्सरम्" इति । श्रुतिश्च "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी"दिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं

वागित्यत्र द्वितीयालोपश्छान्दसः, मनसीति दैर्घ्यं च ॥१॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना ॥ कार्यकारणयोरभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गोभिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति यावत् । श्रीञ्पाक इति धातोर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ तर्हि-

बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दं योग्यं दर्शयति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित् प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादं परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पु-

प्रागवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् ह किलेत्यर्थः । बीजरूपा शक्तिः संस्कारस्तदवस्थम् ॥ २ ॥

अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ अत्राहेत्यादिना । तर्हि तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पिता तन्नियम्येत्यङ्गीकारान्नापसिद्धान्त इत्याह ॥ अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्ध्यर्थं अविद्या स्वीकार्येत्युक्तं बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थमपि सा स्वीकार्येत्याह ॥ मुक्तानामिति ॥ य-

नरनुत्पत्तिः, कुतः विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्। अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टं, "एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे"ति श्रुतेः। क्वचिदक्षरशब्दोदितं, "अक्षरात् परतः परः" इति श्रुतेः। क्वचिन्मायेति सूचितं, "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं" इति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सा माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात्। तदिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः, यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु

न्नाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या तां विनैव सृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः। तस्याः परकल्पितसत्यस्वतन्त्रप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह ॥ अविद्येत्यादिना ॥ मायामयी प्रसिद्धमायोपमिता लोके मायाविनो मायावत्परतन्त्रेत्यर्थः। जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह ॥ महासुषुप्तिरिति ॥ बुद्ध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा इति बहूक्तिः। अविद्यायां श्रुतिमप्याह ॥ तदेतदिति ॥ आकाशहेतुत्वादाकाशः । ज्ञानं विना अन्ताभावादक्षरं। विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः इदानीमविद्याया ब्रह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह ॥ अव्यक्तेति ॥ तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह ॥ तदिदमिति ॥ यदा बुद्धिर्महांस्तदा तद्धेतुत्वात् परत्वमित्यन्वयः । प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्र-

जीवो महांस्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य महतः परमव्यक्तमित्युक्तं। अविद्या ह्यव्यक्तं, अविद्यावत्त्वे नैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः सन्ततो वर्तते। तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते। सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचाराद्व्यक्तशब्देन ग्रहणं इन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य। अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च। स्थूलं यदिदमुपलभ्यते। सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते, तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति। तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितं, इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्या-

त्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात् परत्वमाह॥ यदा त्विति॥ हेतुं स्फुटयति॥ अविद्येति॥ अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं तदाह॥ तच्चेति॥ नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च किमिति नोच्यते तत्राह॥ सत्यपीति॥ सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्व्याख्यानमुत्थापयति॥ अन्ये त्विति॥ पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहारम्भकाः। सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते। देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः। कथं तस्य महतो जीवात् परत्वं इत्याशङ्क्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे॥

व्यक्तशब्दार्हत्वात् तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वं, यथा अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन सङ्कीर्तितत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति। आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो नाम्नातं पर्यनुयोक्तुं, आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्व्यक्तत्वात् तस्येति चेत् न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः। न हीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कञ्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात्। न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति, तत्राविशिष्टायां शरीरद्वय-

॥तदधीनत्वाच्चेति ॥ अर्थवदिति सूत्रस्थदृष्टान्तमाह ॥ यथेति । तद्व्याख्यानं दूषयति॥ तैरिति ॥ अव्यक्तपदबलात् प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्यत इति शङ्कते ॥ आम्नातस्येति ॥ एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकाङ्क्षया एकस्यां बुद्धावारूढत्वमेकवाक्यता, तव मते तस्या अभावात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते ॥ नेति ॥ तां विनापि अर्थधीः किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ शरीरशब्देन रूढ्या स्थूलं प्रकृतं तस्य हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय्यं स्यादित्यर्थः । अस्त्वेकवाक्यतेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ततः किं तत्राह ॥ तत्रेति ॥ आकाङ्क्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्य-

स्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति कुत आम्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः। न चैवं मन्तव्यं दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं, स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वाद्ग्रहणमिति। यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते, न ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्तु किं तद्विष्णोः परमं पदमिति इदमिह विवक्ष्यते। तथा हि इदमस्मात् परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किञ्चिदित्याह। सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथानामास्तु, न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

क्तपदेन ग्राह्यं आकाङ्क्षायास्तुल्यत्वादितिभावः। अनात्मनिश्चयः शुद्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं ग्राह्यं। तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुःशोधत्वात्। स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवत् अनात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते ॥ न चेति ॥ दृष्टा बीभत्सा घृणा यस्मिन् तस्य भावस्तयेत्यर्थः। दूषयति ॥ यत इति ॥ वैराग्याय शुद्धिरत्र न विवक्षिता विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः। किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिम इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणान्न पृथक् अव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः। अभ्युपेत्याह ॥ सर्वथेति ॥ स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः ॥ तथा नामेति ॥ सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति वदद्भिः, न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति। क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति। न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते, पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति। न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं, तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते। अस्माकं तु रथरूपकक्लृप्तशरीराद्यनुसरणेन

अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूत्रं ॥ ज्ञेयत्वेति ॥ सत्त्वादिगुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः। न हि शक्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः। न केवलं भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽणिमादिप्राप्तयेपीत्याह ॥ क्वचिच्चेति ॥ ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह ॥ न चानुपदिष्टमिति ॥ उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्योपदेशायोगादव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः। फलितमाह ॥ तस्मादिति ॥ साङ्ख्येष्टसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः। ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं तत्राह ॥ अस्माकं त्विति ॥

१ महतः परमव्यक्तमित्यत्र।

विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं कथं श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम् ।

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते" ॥ इति

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टं, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते,

अस्मन्मते विष्ण्वाख्यपदस्यैकस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

साधारणशब्दमात्रान्न प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्तलिङ्गस्यानुक्त्या नियामकाभावादिति तात्पर्यलिङ्गोक्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ वदती-

"पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः"।
इत्यादि निर्देशात्।

"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते"।
इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकाङ्क्षणात्। "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः" इति च तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरिष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः। सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते; तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विषति ॥ अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

किञ्चात्र कठवल्ल्यां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वान्न ग्रहणमित्याह । ॥त्रयाणामिति॥ मृत्युना नचिकेतसम्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेत्युक्तेः त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासश्च मृत्युना कृतो ना-

य एव च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो वास्ति। तत्र तावत् "स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्।" इत्यग्निविषयः प्रश्नः।

"येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः"। इति जीवविषयः प्रश्नः॥

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद"।

इति परमात्मविषयः। प्रतिवचनमपि

"लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा" इत्यग्निविषयं।

"हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनं।

न्यस्येत्यर्थः। प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति ॥ तत्र तावदिति ॥ हे मृत्यो स मह्यं दत्तवरस्त्वं स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति अत एतदात्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयामित्यर्थः। क्रमेणोत्तरत्रयमाह ॥ प्रतिवचनमपीति ॥ लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वाल्लोकादिश्चित्योऽग्निस्तं मृत्युरुवाच। नचिकेतसे याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा वा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः। हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि यथा च मरणं प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तर-

यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम" ॥
"योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं" ॥ इति
व्यवहितं जीवविषयं। "न जायते म्रियते
वा विपश्चि"दित्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयं।
नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्टत्वादनुप-
न्यसनीयत्वं तस्येति। अत्राह, योऽयमात्मविष-
यः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति
किं स एवायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुन-
रनुकृष्यते, किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उ-
त्थाप्यते इति। किञ्चातः स एवायं प्रश्नः पुनर-
नुकृष्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरात्मविषय-
योः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च
द्वाविव प्रश्नावित्यतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोप-

योग्यत्वादित्यर्थः। वाक्यार्थस्तु आत्ममरणं प्राप्य यथा भव-
ति तथा वक्ष्यामीति। प्रतिज्ञातमाह ॥ योनिमिति ॥ चराचरदेह-
प्राप्तौ निमित्तमाह ॥ यथेति ॥ श्रुतमुपासनं। सूत्रे आयश्चका-
रो यत इत्यर्थे। एवं च त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अ-
तो न प्रधानं अव्यक्तमिति योजना। उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति ॥ अ-
त्राहेति ॥ एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति।
किञ्चातं इति। सप्तम्यर्थे तसिः। अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः।
प्रश्नैक्ये सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्ववाद्या-
ह ॥ स एवेत्यादिना ॥ प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह ॥ अत्रोच्य-

न्यासाविति। अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्यत इति यद्युच्येत ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति, अत्रोच्यते। नैवं वयमिह वरदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कञ्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात्। वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते। मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन् वरान् प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां, येयं प्रेते, "इति वराणामेष वरस्तृतीयः" इति लिङ्गात्। तत्र "यद्यन्यत्र धर्मा" दित्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेके-

त इति ॥ येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरत्रित्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति ॥ वरेत्यादिना ॥ वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा प्रहिताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः मर्त्यलोकं प्राप्तस्य मम पिता यथा पूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे। ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह ॥ येयमिति ॥ प्रेते इत्युपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिलिङ्गाज्जीवात्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह ॥ तत्रेति ॥ मरणधर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवे-

णापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत। ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः, "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्ती"ति विचिकित्साभिधानात्, जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हति प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति प्रश्नमर्हतीति, प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञानाभावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत् न, जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात्। भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात् स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति "तत्त्वमसी"त्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः। इह चान्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं "न जायते म्रियते वा विपश्चि"दिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति।

श्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते ॥ नन्वित्यादिना ॥ गोचरत्वादाश्रयत्वात्। न केवलं प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह ॥ प्रश्नच्छायेति ॥ प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यमस्तयोरैक्यं सूचयतीत्याह ॥ इह

सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति। प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति न परमेश्वरस्य। तथा

"स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति"॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन् न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति। प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः। तथाग्रे,

"यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति। तथा जीववि-

चान्यत्रेति॥ तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह॥ सतीति॥ भागी युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरूपमुक्तमित्यर्थः। किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वात् ब्रह्मवदित्याह॥ तथास्वप्नेति॥ अन्तोऽवस्था येन साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्धः। हेतोरप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तमेव विदित्वेत्यादि श्रुतिविरोधमाह॥ प्राज्ञेति॥ किञ्चाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह॥ तथेति॥ इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र सूर्यादौ, एवमिहाखण्डैकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्या भेदं पश्यति स भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति संसारभयान्न मुच्यत इत्यर्थः। किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं तं दुर्दर्शमिति यदुत्तरमुवाच

षयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरं "अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्वे"त्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल तदैनं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च "विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्ते"ति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् यदुवाच

"तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं। अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"॥

इति। तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विव-

तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति सम्बधः। प्रष्टृप्रश्नयोः प्रशंसयापि लिङ्गेन पृष्टस्य जीवस्य दौर्लभ्यत्वद्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह॥ अन्यं वरमित्यादिना॥ पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयांस्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानात् न चचाल 'नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते' इति श्रवणात्। तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्गयोर्वैलक्षण्यं प्रतिज्ञाय दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति दर्शितवानित्यर्थः। प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकं विषूची विरुद्धफले, अविद्या कर्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीप्सितं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति स्तुवन्नित्यक्षरार्थः। इयं प्रशंसा प्रश्नभे-

क्षित इति गम्यते। यत्प्रश्ननिमित्ताञ्च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेत् अस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्, तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणमन्यत्र धर्मादिति। यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं तद्दूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात्। पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टं उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति। यावद्ध्यविद्या न निवर्तते तावद्धर्मादिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते। तन्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव "तत्त्वमसी"ति श्रुत्या प्रत्याय्यते। न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति। यथा कश्चित् सन्तमसे पतितां काञ्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानस्ततो भीतो वे-

दपक्षे न घटत इत्याह ॥ यत्प्रश्नेति ॥ यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवान् तं प्रश्नं विहाय यद्यन्यदेवोत्थापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः । प्रश्नवाक्यव्यक्त्योः सादृश्याभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ धर्माद्याश्रयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह ॥ यावदिति ॥ अविद्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यं च स्यादित्यत आह ॥ न चाविद्यावत्त्व इति ॥ जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य

पमानः पलायते, तं चापरो ब्रूयात् माभैषीः नायमहिः रज्जुरेवेति, स च तदुपश्रुत्याहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनं च, न त्वहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथैवैतदपि द्रष्टव्यं। ततश्च न जायते म्रियते वेत्येवमाद्यपि भवति अस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं। सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यं । एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य प्रश्नस्य प्रयाणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते; उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात् प्राज्ञविषयत्वमिति, ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना । प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथ-

यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति, ततश्च न जायत इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह ॥ सूत्रं त्विति ॥ कल्पितभेदात् प्रश्नभेदकल्पनेत्याह ॥ ततश्चेति ॥ परमात्मनः सकाशात् प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति भावः ॥ ६ ॥

मजे प्रयुक्तो न तमेवं वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते, "बुद्धेरात्मा महान् परः" "महान्तं विभुमात्मानं" "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं" इत्येवमादौ आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति। अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वं ॥ ७॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह, कस्मात् मन्त्रवर्णात्,

"अजामेकां रोहितशुक्लकृष्णां

श्रौतोऽव्यक्तशब्दो न साङ्ख्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्दत्वान्महच्छब्दवदित्याह ॥ महद्वच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ यथेत्यादिना ॥ न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन साङ्ख्यासाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यं। सत्तामात्रे सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः। आत्मा महानित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचति तमसः परस्तादित्यादिना शोकात्ययतमःपरत्वादिभ्यश्च महच्छब्दः साङ्ख्यतत्त्वं नाभिधत्ते इति सम्बन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अतश्चेति ॥ ७ ॥

॥ **चमसवदविशेषात्** ॥ अत्राजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं मायापरं वेति रूढ्यर्थासम्भवात् संशये पूर्वत्राव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात् प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ पुनरपीति ॥ फलं पूर्वपक्षे

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ” ॥ इति।

अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःसत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते। रोहितं रजः रञ्जनात्मकत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं तमः आवरणात्मकत्वात्। तेषां साम्यावस्थावयवधर्मैर्व्यपदिश्यते रोहितशुक्लकृष्णेति। न जायत इति चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्यभ्युपगमात्। नन्वजाशब्दः छागायां रूढः। बाढं, सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकरणात्, सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति, तां प्रकृतिं अजो ह्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमा-

ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत् सिद्धिरिति पूर्ववद्द्रष्टव्यं। रागहेतुत्वादिगुणयोगात् रोहितादिशब्दैरजआदिगुणलाभेऽपि कथं प्रधानलाभस्तत्राह ॥ तेषां साम्येति ॥ अवयवाः प्रधानस्य रजआदयस्तेषां धर्मा रञ्जकत्वादयः तैर्निमित्तै रोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यत इत्यर्थः। गुणाभेदात् प्रधानलाभ इति भावः। तत्राजाशब्दं योजयति ॥ नेति ॥ रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥ रूढ्यसम्भवाद्योग आश्रयणीय इत्याह ॥ बाढमिति ॥ अजाशब्दितप्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह ॥ सा चेत्यादिना ॥ प्रजायन्त इति प्रजाः महदादयः। त्रैगुण्यं सुखदुःखमो-

णः सेवमानो वाऽनुशेते, तामेवाविद्ययात्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तो जहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः, तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। नानेन मन्त्रेण श्रुतित्वं साङ्ख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुं। न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कञ्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते। सर्वत्रापि यया कयाचित् कल्पनयाऽजात्वादिसम्पादनोपपत्तेः साङ्ख्यवाद एवेहाप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् चमसवत्। यथा हि, "अर्वाग्बिलश्चमस उर्ध्वबुध्नः"- इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्रेणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुं सर्वत्रापि यथाकथञ्चिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः। एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य ना-

हाः। अनुशयनं,विवृणोति ॥ तामेवाविद्ययेति ॥ अविवेकेनेत्यर्थः। विषयधीर्भोगः गुणभिन्नात्मख्यातिरपवर्गः। सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ मायादावपि साधारणान्मंन्त्राद्विशेषार्थग्रहो न युक्तः विशेषग्रहहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ चमसवदिति ॥ सर्वत्रेति ॥ गिरिगुहादावपि ॥ ८॥ उत्तरसूत्रं

स्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाऽभिप्रेतेति शक्यते निग्रन्तुम् ॥ ८ ॥ तत्र त्विदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति अत्र ब्रूमः

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽबन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भूतत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा । कस्मात् । तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य" इति । तान्येवेह तेजोऽबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते,

व्यावर्त्याशङ्कामाह ॥ तत्र त्विदमिति ॥

चतुर्विधस्येति ॥ जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जस्वरूपस्येत्यर्थः । स्मृत्युक्ता कुतो न ग्राह्येति शङ्क्यते ॥ **कस्मादिति** ॥ श्रुतेः श्रुत्यन्तरादर्थग्रहो युक्तः । साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह ॥ **तथा हीति** ॥ शाखिनश्छान्दोगाः । किञ्च रोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अ-

रोहितादिशब्दसामान्यात्, रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य, असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा"मिति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि "मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं"। इति।

"यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः" इति च तस्या एवावगमात्, न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुं।

व्यवधानात् न तु रञ्जनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह ॥ रोहितादीनाञ्चेति ॥ ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्थमन्त्रस्य निर्णयः कथमित्यत आह ॥ असन्दिग्धेनेति ॥ सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः। यथा शाखान्तरवाक्यान्न प्रधानग्रहस्तथेहापि श्वेताश्वतरोपनिषदि मायाप्रकरणान्न तद्ग्रह इत्याह ॥ तथेति ॥ सृष्ट्यादौ किं सहायं ब्रह्मेति विमृश्यते, ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां शक्तिं परतन्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमपश्यन्नित्यन्वयः। मायाया एकत्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्सङ्घातयोनीनां अविद्याख्यानां भेदाद्वीप्सा, अव्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यां सा। अनेन तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता। तस्यां श-

प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थाऽनेनापि मन्त्रेणाम्नायत इत्युच्यते। तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तं। कथं पुनस्तेजोऽबन्नानां त्रैरूप्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते। यावता न तावत्तेजोऽबन्नेष्वजाकृतिरस्ति, न च तेजोऽबन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दः सम्भवतीति अत उत्तरं पठति॥ ९॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः॥ १०॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौगिकः किं तर्हि कल्पनोपदेशोऽयं अजारूपकक्लृ-

प्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति॥ नामेति॥ मायाया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह॥ तस्या इति॥ विषयः आश्रयः, एवं प्रकरणबलान्मायैव अजेति भाष्यकृन्मतं। छान्दोग्यश्रुत्या तेजोऽबन्नलक्षणाऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते॥ कथमिति॥ किं तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दो रूढः न जायत इति यौगिको वा नाद्यस्तेष्वजात्वजातेरसत्त्वादित्याह॥ यावतेति॥ यत इत्यर्थ। अतो न रूढ इति शेषः न द्वितीय इत्याह॥ नचेति॥ जातिर्जन्म अजातिरजन्म॥ ९॥

लौकिकयाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नानामजात्वोपदेशाद्गौणोऽयं शब्द इति परिहरति॥ कल्पनेति॥ अनियमो यदृच्छा।

तिस्तेजोऽबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यन्ते । यथा हि लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्यात् बहुबर्करा स्वरूपबर्करा च तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्यादेवमियमपि तेजोऽबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहुसंरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते, विदुषा च परित्यज्यत इति । न च इदमाशङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीति, अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषैवैषा । प्रसिद्धं तु भेदं अनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते, भेदस्तु उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः,

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत् यथादित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं

बर्करो बालपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तन्नेत्याह ॥ नचेदमिति ॥ व्यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थात् प्रतिपाद्यत इत्याह ॥ प्रसिद्धन्त्विति ॥ सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह ॥ भेदस्त्विति ॥ कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ मध्विति ॥ न च योगस्य मुख्यवृ-

द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वं इत्येवंजातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः, तस्मादविरोधस्तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य॥ १०॥

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च॥ ११॥

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्मान्मन्त्रात् साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते, "यस्मिन् पञ्च प- -:

त्तित्वात् तेन प्रधानग्रहो न्याय्य इति वाच्यं रूढार्थानपेक्षायोगात् तदाश्रितगुणलक्षणाया बलीयस्त्वाद्गुणवृत्तौ हि रूढिराश्रिता भवति। तथा च रोहितादिशब्दसमभिव्याहारानुगृहीतया रूढ्याश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बाधित्वाऽन्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या यथा मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धमध्वाद्याश्रितगुणलक्षणया आदित्यादयो गृह्यन्ते तद्वत्, तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम्॥ १०॥

न संख्योपसंग्रहात्॥ पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति योगरूढ्योरनिश्चयात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे छागायां तात्पर्याभावादजापदे रूढित्यागस्तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावात्पंचजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसङ्गतिं सूचयन् मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्षयति॥ एवमित्यादिना। फलं पूर्ववत्, प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांसि वाक्यशेषस्थाः पञ्चजनाः पञ्च, तत्र चत्वारः सूत्रं अन्नं विराट् तयोः कारणमव्याकृतमाकाशश्च यस्मिन्नध्यस्तास्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये तस्मान्मननात् विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनं। नन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु-

श्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः, तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमिति" अस्मिन्मन्त्रे पंञ्च पञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा पञ्चसङ्ख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते। तया च पञ्चविंशतिसङ्ख्यया यावन्तः सङ्ख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्यायन्ते।

"मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः"
इति।

तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्र-

पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तावता कथं सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशङ्क्य संख्याया धर्म्याकाङ्क्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह ॥ तयेति ॥ जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्वादविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः। महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र महान् प्रधानस्य विकृतिरहङ्कारस्य प्रकृतिः, अहङ्कारः तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च स्थूलभूतान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात्, पुरुषस्तूदासीन इति साङ्ख्यकारिकार्थः। सङ्ख्यया

हात् प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां, अत्र ब्रूमः । न सङ्ख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या, कस्मात्, नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि, नैषां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन पञ्चविंशतेरन्तराले ऽपराः पञ्च पञ्च सङ्ख्या निविशेरन्, न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्चविंशतिसङ्ख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । यथा,

"पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः"। इति ।

तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ नेति ॥ नानात्वमिष्टमित्यत आह ॥ नैषामिति ॥ पञ्चसुपञ्चसु साधारणस्येतरपञ्चकाव्यावृत्तस्य धर्मस्याभावेत्र नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरणत्वं च पञ्चकद्वयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वं च तथापि यस्मिन्नित्यात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः पञ्च कर्तव्याः मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकद्वये मिथोऽनुवृत्तेतरपञ्चकव्यावृत्तधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । मास्त्वित्यत आह ॥ येनेति, धर्मेणेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ महासङ्ख्यायामवान्तरसङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वावश्विनौ सप्त सप्तर्षयोऽष्टौ वसवश्चेति प्रजापतिः सप्तदशेत्यत्राश्वित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति, नान्यथेत्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेनस्ववाच्यन्यूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्त्या महासंख्यैव लक्ष्यत इति सदृष्टान्तं शङ्कते ॥ अथेति ॥ मुख्यार्थस्य वक्ष्य-

द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति तद्वदिति, तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन् पक्षे दोषो यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् । प्रयोगा-

माणत्वाल्लक्षणा न युक्तेति परिहरति ॥ तदपि नेति ॥ पञ्चजनशब्दयोरसमासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिर्निरस्ता सम्प्रति समासनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह ॥ परश्चेति ॥ समासहेतुमाह ॥ पारिभाषिकेणेति ॥ अयमर्थः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आद्युदात्तः । द्वितीयः सर्वानुदात्तः । जनशब्दश्चान्तोदात्तः । तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासं विनान्त्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वं च घटते । "समासस्य" [६ । १ । २२३] इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तविधानात् "अनुदात्तं पदमेकवर्जं" [६ । १ । १५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदं अनुदात्तं भवतीति विधानादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वनिश्चयः । भाषिकाख्ये तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे "स्वरितोऽनुदात्तो वा" इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायां अनुदात्तः स्वरितो वा, स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भवतीति अपवाद आश्रितः, तथा चान्त्यादाकारात् पूर्वेषामनुदात्तानामुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थायां प्राप्तं, "उदात्तमनुदात्तमनन्त्यं" इति सूत्रेण मन्त्रदशायां उदात्तस्यान्त्यस्य परलग्नतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं, तथा चात्र नकारादुपरितन आकार आकाशश्चेत्यनेन श्लिष्टतया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति, अयं मन्त्रानुदात्तस्वरः पारिभाषिकस्तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वं निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु

न्तरे च पञ्चानां त्वा पञ्चजनानामित्यैकपद्यैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्चपञ्चेति । न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्ययाऽपरया विशेषणं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्ज-

पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तस्वरः पारिभाषिक इति व्याख्यातं, तद्व्याख्यानं कल्पतरुकारैर्दूषितं । अन्तानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धिरसिद्धेति । तथा च पञ्चपञ्चजना इति मान्त्रिकान्तोदात्तः स्वरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणस्वर इति विभागः, उभयथापि ऐकपद्यात् समाससिद्धिरिति । तैत्तिरीयकप्रयोगादप्यैकपदत्वमित्याह ॥ प्रयोगान्तरे चेति ॥ आज्य त्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि इत्याज्यग्रहणमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शरीरं तदेव धर्त्रं इहामुत्र भोगाधारस्तस्मै, तस्यावैकल्यार्थमिति यजमानोक्तिः, अस्तु समासस्ततः किमित्यत आह ॥ समस्तत्वाच्चेति ॥ आवृत्तिर्वीप्सा तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः । जनपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयं तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्यक्षरार्थः । किञ्चासमस्तपक्षेऽपि किं पञ्चशब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वा तयोः शुद्धजनैरन्वयः अथवा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरस्य पञ्चत्वस्यान्वयः । नाद्य इत्याह ॥ न च पञ्चसंख्याया इति ॥ विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमाह ॥ उपसर्जनस्येति ॥ अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः, गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रतीतिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । तृतीयमुत्थापयति ॥ नन्विति ॥

नस्य विशेषणेनासंयोगात्। नन्वापन्नपञ्चसङ्ख्याका जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्यया विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येष्यन्ते। यथा पञ्च पञ्च पूल्य इति पञ्चविंशतिः पूलाः प्रतीयन्ते तद्वत्, नेति ब्रूमः, युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात् कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्च पूल्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदोपादानात् कतीति असत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्चपञ्चजना इति विशेषणं भवेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्च पञ्चजना

पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः। दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति॥ नेति ब्रूम इति॥ पञ्चानां पूलानां समाहार इत्यत्र "संख्यापूर्वो द्विगुः" (२।१।५२।) इति समासो विहितः। ततो "द्विगोः" [४।१।२१] इति सूत्रेण ङीपो विधानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीत्याकाङ्क्षायां सत्यां पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु ङीबन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतेः जनानां चादित एव पञ्चत्वोपादानात् संख्याकाङ्क्षाया असत्त्वात्पञ्चेति पदान्तरं नान्वेति आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः। भेदो विशेषणं। ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्क्य ॥ भवदपीति ॥ नोपसर्ज्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः किन्तु प्रधानेनैवेति न्यायविरोध उक्त इति परिहरति॥ तत्र चेति॥ एवं नानाभावादिति व्या-

इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेकाच्च न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं; अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः। आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः, यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य "तमेवमन्य आत्मानम्" इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात्। आत्मा च चेतनः पुरुषः स च पंचविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते, अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्वसङ्ख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत। तथा "आकाशस्य प्रतिष्ठितः" इत्याकाशस्यापि पंचविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यं, अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणं। कथं च सङ्ख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पंचविं-

ख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे ॥ अतिरेकाच्चेत्यादिना ॥ अतिरेकः आधिक्यं जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ तथाकाशं विकल्प्य दूषयति ॥ तथेति ॥ उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्यं। पञ्चविंशतिजना आत्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसङ्ख्या स्यादित्यर्थः। न च सत्त्वरजस्तमसां पृथग्गणनया सेष्टेति वाच्यं, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात् यस्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्तव मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वान्नेह नानास्तीति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैतवादित्वात्। किञ्च पञ्चविंशतिसङ्ख्या प्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रहणमित्याह ॥ कथञ्चेति ॥ किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः उक्तसंख्ययेति कथं-

शतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात्, अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि सङ्ख्योपपत्तेः। कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, "दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्" (२।१।५०) इति विशेषस्मरणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित् पंचजना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते, पञ्चजना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः, सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ ११ ॥ के पुनस्ते पञ्चजना नामेति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्म-

शब्दार्थः। नाद्य इत्याह ॥ जनेति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ अर्थान्तरेति ॥ किंतदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति ॥ कथमिति ॥ पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रोक्त्या बलवत्त्वं तावदाह ॥ उच्यत इति ॥ दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते यथा दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि। अयं च समासस्तत्पुरुषभेदः ॥ ११ ॥ पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्त्वा संज्ञिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति ॥ के पुनस्त इति ॥ श्रुतौ उतशब्दोऽप्यर्थः। ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः। पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथा

न्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" इति, तेऽत्रवाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना इति विवक्ष्यन्ते। कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्त्वेषुवा कथं जनशब्दप्रयोगः, समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति, जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति। जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः,"ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः" इत्यत्र "प्राणो ह पिता प्राणो ह माता" इत्यादि च ब्राह्मणं। समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्व-

वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह ॥ तत्त्वेष्विति ॥ तर्हि रूढ्यतिक्रमसाम्यात्तत्त्वान्येव ग्राह्याणीत्यत आह ॥ समाने त्विति ॥ सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव ग्राह्याः न तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्था इत्यर्थः। लक्षणाबीज सम्बन्धमाह ॥ जनेति ॥ जनः पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषपित्रादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह। ॥ जनवचनश्चेति ॥ ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधानमिति योगसम्भवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणावृत्त्याप्रयास इत्यत आह ॥ समासेति ॥ यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षे रूढिरेवं पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग

मविरुद्धं। कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याश्रयितुं। शक्योद्भिदादिवदित्याह। प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः समभिव्याहारात् तद्विषयो नियम्यते यथोद्भिदा यजेत, यूपं छिनत्ति, वेदिं करोतीति, तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्या-

इत्यर्थः। पूर्वकालिकप्रयोगाभावान्न रूढिरित्याक्षिपति॥ कथमिति॥ स्युः पुमांसः पञ्चजना इत्यमरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येव, तद्भावमङ्गीकृत्याप्याह॥ शक्येति॥ जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु पञ्चजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु रूढिरुच्यत इति मन्तव्यं। संगृहीतं विवृणोति॥ प्रसिद्धेत्यादिना॥ उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भित्पदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति संशये खनित्रादावुद्भित्पदस्य प्रसिद्धेर्यागनामत्वे प्रसिद्धिविरोधात् ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्तः। यजेत यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः। ततश्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भिनत्ति पशून् साधयतीति प्रसिद्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात् तद्विधौ चोद्भिदाख्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गाच्चेति कर्मनामैवोद्भित्पदं। तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थकशब्दसमभिव्याहाराद्दारुविशेषो यूपशब्दार्थः। करोतीति समभिव्याहाराद्वेदिशब्दार्थः संस्कारयोग्यस्थण्डिलविशेष इति गम्यते, तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणाद्यर्थक

ह्रतेषु प्राणादिषु वर्त्तिष्यते। कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः। अन्यैश्चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः परिगृहीताः। क्वचिच्च "यत् पाञ्चजन्यया विशे"ति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः। अचार्यस्तु न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरतया प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद॥ १२॥

भवेयुस्तावत् प्राणादयः पञ्चजना माध्यन्दिनानां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति काण्वानां तु कथं प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येऽन्नं प्राणादिषु नामनन्तीति अत उत्तरं पठति॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने॥ १३॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां प-

इति निश्चीयत इत्यर्थः। एकदेशिनां मतद्वयमाह॥ कैश्चिदित्यादिना। शूद्र्यां ब्राह्मणाज्जातो निषादः। श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह॥ क्वचिच्चेति॥ पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विट् तया विशा पुरुषरूपयेन्द्रस्याह्वानार्थं घोषाः सृष्टा इति यजयुक्तं घोषातिरेकेणेन्द्राह्वानायोगादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रग्रहेऽपि न विरोध इत्यर्थः। सूत्रविरोधमाशङ्क्याह॥ आचार्यस्त्विति॥ अतः सांख्यतत्त्वातिरिक्तयत्किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः॥ १२॥ शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति॥ भवेयुरिति॥

असङ्ख्या पूर्यते। तेऽपि हि यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः" इति। कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसङ्ख्यया केषांचिद्गृह्यते केषांचिन्नेति, अपेक्षाभेदादित्याह। माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपञ्चजनलाभात् नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिषि अपेक्षा भवति तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे, यथा समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत्। तदेवं न तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित् प्रधानविषया-

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः। नन्विदं षष्ठ्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखाद्वयेऽप्यस्ति तत्काण्वानां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते॥ कथं पुनरिति॥ आकाङ्क्षाविशेषाद्विकल्पो युक्त इत्याह सिद्धान्ती॥ अपेक्षेति॥ यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्यभेदाद्विकल्पस्तद्वच्छाखाभेदेनान्नपाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थः। ननु क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति चेत्, सत्यं, अत्रापि शाखाभेदेन सान्ना ज्योतिःसहिता वा प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठितास्तन्मनसाऽनुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरियनवद्यम्। उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति॥तदेवमिति॥ तथापि

स्ति, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥ १३ ॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वं। तत्रेदमपरमाशङ्क्यते। न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मवि-

स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह ॥ स्मृतीति ॥ १३ ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ पूर्वग्रन्थेनास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति ॥ प्रतिपादितमिति ॥ अधिकरणत्रयेण प्रधानस्याश्रौतत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्थता, तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसन्दर्भेण। तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव श्रुतीनां विरोधदर्शनादित्याक्षेपरूपान्तेनास्य सङ्गतिमाह ॥ तत्रेति ॥ न चाविरोधचिन्तायाः द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्मिन्नध्याये इति वाच्यं, सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात् तत्पदवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीनां मिथो विरोधाद्वाच्यार्थानिश्चयेन लक्ष्ये समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अत्रैव सङ्गतत्वात्। न चैवं सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यं, स्वप्नवत् कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात्। किमर्थं तर्हि द्वितीये तच्चिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूमः। इह तु सूक्ष्मदृशां वाक्यार्थे समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिह्रियते। यद्यपि त्वंपदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहर्तव्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्ध-

षयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यं, कस्मात्, विगानदर्शनात्, प्रतिवेदान्तं ह्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात्, तथा हि क्वचि"दात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते, क्वचित्तेजआदिका "तत्तेजोऽसृजते"ति, क्वचित्प्राणादिका "स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धामि"ति, क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते "स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमापः" इति, तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते, "असद्वा

मिथ्यात्वसूचनवादविरोधः सिद्धः, प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन भविष्यतीति मन्यते सूत्रकारः। अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयस्ताः किं ब्रह्मणि मानं न वेति संशयेऽन्नज्योतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां विकल्पेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा सद्वा कारणमित्यादिविकल्पसम्भवादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयन्नुक्ताक्षेपं विवृणोति ॥ प्रतिवेदान्तमित्यादिना ॥ वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छ्रुत्यध्यायसङ्गतिः। असदादिपदानां सत्कारणे समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः, पूर्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः। क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तावद्दर्शयति ॥ तथा हि क्वचिदित्यादिना॥ स परमात्मा लोकानसृजत /अम्मयशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भःशब्दार्थः। सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोको मरीचयः। मरो मर्त्यलोकः। अब्बहुलाः पाताललोकाः आप इति श्रुत्यर्थः। सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह ॥ तथेति ॥ असदनभिव्यक्तनामरूपात्मकं कारणं,

इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते"ति, "असदेवेदमग्र आसीत् तत्सदासीत्तत्समभवदि"ति च, क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसी"दित्युपक्रम्य, "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेते"ति, "सदेव सोम्येदमग्र आसीदि"ति, क्वचित् स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते, "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत" इति । एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या, स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

ततः कारणात् सदभिव्यक्तं । एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह ॥ असदेवेति ॥ किं शून्यमेव नेत्याह ॥ तत्सदिति ॥ अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः । तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत् सृष्टिकाले सम्यगभिव्यक्तमभवत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्र कारणे एके बाह्यास्तेषां मतं । श्रुतिरेव दूषयति ॥ कुत इति ॥ कुतएवंपदयोरर्थमाह ॥ कथमिति ॥ स्वमतमाह ॥ सदेति ॥ तदिदं जगद्ध किल तर्हि प्राक्कालेऽव्याकृतं कारणात्मैकमासीत् । श्रुतीनां विरोधमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ किमत्र न्याय्यमित्याशङ्क्य मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह ॥ स्मृतीति ॥ तत्र सृष्टौ, विरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टरि विरोधं परिहरति ॥ सत्यपीति ॥ आकाशादिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह

सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किञ्चिद्विगानमस्ति, कुतः, यथाव्यपदिष्टोक्तेः। यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदांतान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते, तद्यथा, "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"ति, अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्मान्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत्। तद्विषयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरम्परया चान्तरानुप्रवेशनेन सर्वेषामंतः प्रत्यगात्मानं निरधारयत्, "बहु स्यां प्रजायेये"ति चात्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत तथे"दं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चे"ति समस्तजगत् सृष्टिनिर्देशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे, तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म-

॥ कुत इति ॥ यथाभूतत्वमेवाह ॥ सर्वज्ञ इति ॥ कारणस्य सर्वज्ञत्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह ॥ तद्यथेत्यादिना तद्विषयेण ब्रह्मविषयेण, चेतनं सर्वज्ञं, तदात्मानं स्वयमकुरुतेति ॥ श्रुतेरपरप्रयोज्यत्वं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति प्रत्यगात्मत्वं स्वस्य बहुरूपत्वकामनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वं । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञत्वादिकं कारणस्य तथा छान्दोग्यादावपि दृश्यते इत्याह ॥ त-

कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजतेति" तथा "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति च" एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् । कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः क्वचित्तेजआदिकेत्येवंजातीयकम् । न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अतिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं न वियदश्रुतेरित्यारभ्य भवेदपि का-

दत्र यल्लक्षणमिति, मिषत्सव्यापारं अविगीतार्थत्वादविरुद्धार्थकत्वात् कारणे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति शेषः, तथापि कार्ये विरोधात् कारणेऽपि विरोधः स्यादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ कार्यविषयन्त्वित्यादिना ॥ स्वप्नसृष्टीनां प्रत्यहमन्यथात्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रष्टर्यपि नानात्वं प्रसज्येतेत्याह ॥ अतिप्रसङ्गादिति ॥ सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टरि न विरोध इत्युक्तं अधुनाङ्गीकारं त्यजति ॥ समाधास्यति चेति ॥ किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथान्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य सृष्टावतात्पर्यज्ञापनायेत्याह ॥ भवेदित्या-

र्यस्य विगीतत्वं अप्रतिपाद्यत्वात्, न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः। न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, न च कल्पयितुं शक्यते उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्र-तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात्। दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां, "अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छे" ति। मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते। तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

"मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन"॥ इति।

दिना। अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यत्र तात्पर्यं साधयति॥ न हीति॥ फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवत्त्वसम्भवान्न स्वार्थे पृथक् फलं कल्प्यं वाक्यभेदापत्तेरित्याह॥ न च कल्पयितुमिति॥ न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयन्तीत्याह॥ दर्शयति चेति॥ शुङ्गेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुतीनामुक्त्वा कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह॥ मृदादीति॥ एवं निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्विरोधो न दोष इत्यत्र वृद्धसम्मतिमाह॥ तथा चेति॥ अन्यथान्यथेति वीप्सा द्रष्टव्या।

ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते "ब्रह्मविदाप्नोति परं" "तरति शोकमात्मवित्" "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति" इति च। प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं "तत्त्वमसि" इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥ १४ ॥ यत् पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितं "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादि तत् परिहर्तव्यं। अत्रोच्यते।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

"असद्वा इदमग्र आसी"दिति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते। यतो "ऽसन्नेव स भवत्यसत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदु"रित्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं नि-

अवताराय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः ज्ञेये न विगानमित्यर्थः। ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तं तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ मृत्युमत्येतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ एवं सृष्टिद्वारकं विरोधमुत्सूत्रं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते ॥यत् पुनरिति॥ यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न श्राव्यत इति योजना। तत् तत्र सदात्मनि श्लोको मन्त्रो भवति।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह

धीयं सोऽकामयतेति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा तत् सत्यमित्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भवति इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरत्य "सद्वा इदमग्र आसी"दिति। यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धः वाक्यमापद्येत । तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते । एषैवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि योजना, तत् सदासीदिति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत् सदासीदिति किं समाकृष्येत। "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्रआसीदित्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणायमेकीयमतोपन्यासः

॥तस्मादिति॥न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यं। चेतनार्थकब्रह्मादिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः। तित्तिरिश्रुतौ सूत्रं योजयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति ॥ एषैवेति॥ सदेकार्थकतत्पदेन पूर्वोक्तासतः समाकर्षान्न शून्यत्वमित्यर्थः।नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता श्रुतिभिरेव स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवद्विकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत आह॥ तद्धैक इति॥ एके शाखिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अनादिसंसारचक्रस्था वेदबाह्या इत्यर्थः। शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सद्वा-

क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात्। तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यं। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासी"दित्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते। "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः" इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत। चेतनस्य चायमात्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात्, "पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः" इति। अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्यक्षं व्याक्रियते एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते, दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः। श्रुत्यन्तरम "प्यनेन

दस्यैवेष्टत्वात्तासां विरोधस्फूर्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः। यदुक्तं क्वचिदकर्तृका सृष्टिः कथितेति तन्नेत्याह ॥ तद्धेदमिति ॥ अध्यक्षः कर्त्ता। ननु कर्त्रभाव एव परामृश्यते इत्यत आह ॥ चेतनस्य चायमिति ॥ चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः आद्यकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्याह ॥ अपि चेति ॥ अद्यत्वे इदानीं। ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्त्तुः सत्त्वे कर्मण एव कर्तृवा-

जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी" ति साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति। व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव परमेश्वरे कर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः। यथा लूयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि। यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाक्षिप्तं कर्त्रन्तरमपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्राम इति॥१५॥

जगद्वाचित्वात्॥ १६॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते, "यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत् कर्म स वै वेदितव्यः" इति (कौ० ब्रा० अ० ४। क० १९)। तत्र किं जीवो वेदित-

चिल्लकारो विरुद्ध इत्यत आह॥ व्याक्रियते इति॥ अनायासेन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मणः कर्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः। व्याक्रियते जगत् स्वयमेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिद्व्याकृतमिति व्याचष्टे॥ यद्वेति॥ अतः श्रुतीनामविरोधात् कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धम्॥ १५॥

जगद्वाचित्वात्॥ विषयमाह॥ कौषीतकीति॥ बलाकाया अपत्यं बालाकिर्ब्राह्मणस्तं प्रति राजोवाच॥ यो वा इति॥ न केवलमादित्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह॥ यस्येति॥ एतज्जगद् यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः। कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्यां संशयमाह॥ तत्रेति॥ पूर्वत्रैकवाक्यस्थ सदादिशब्दबलादसच्छब्दो नीतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रवाणीतिबालाकिवाक्य-

व्यत्वेनोपदिश्यते उत मुख्यः प्राण उत परमात्मेति विशयः, किं तावत् प्राप्तं प्राण इति कुतः यस्य वै तत् कर्मेति श्रवणात्, परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात्, वाक्यशेषे चा"थास्मिन् प्राण एवैकधा भवती"ति प्राणशब्ददर्शनात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्, ये चैते पुरस्ताद्बालाकिनाऽऽ"दित्ये पुरुषश्चन्द्रमसि पुरुषः" इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषामपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनां "कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते" इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः, जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुं

स्थब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह ॥किं तावदिति॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपरत्वाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलं। अथ सुषुप्तौ द्रष्टेति शेषः। श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह ॥ ये चैत इति ॥ सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह ॥ कतम इति ॥ यस्य महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितम् अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म त्यत्परोक्षं शास्त्रैकवेद्यत्वादित्यर्थः। पूर्वपक्षान्तरमाह ॥ जीवो वेति ॥ यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति तस्मादस्ति सुप्तोत्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना। तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः तं राजाहे बृहत्पाण्डुरवासः सोम राजन्नित्याम-

"यस्य वै तत् कर्म" इति, सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते; वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते। यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रतिबुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थापनात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति, तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते। "तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति" इति (कौ० ब्रा० अ० ४। क० २०।) प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वं। तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तल्लिङ्गानवगमादिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवायमेतेषां पुरु-

न्त्र्य सम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्ट्याघातेनोत्थाप्य जीवं बोधितवान् इत्यर्थः। श्रेष्ठी प्रधानः स्वैर्भृत्यैर्ज्ञातिभिरुपहृतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति। एवं जीवोऽपि आदित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणादिना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गं। ननु प्राण एवैकधा भवतीति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह ॥ प्राणभृत्त्वाच्चे-

षाणां कर्ता स्यात्, कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्, इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह "ब्रह्म ते ब्रवाणि" इति संवदितुमुपचक्रमे, स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव, तमजातशत्रु "मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते प्रब्रवाणी" त्यमुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप। यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत, तस्मात् परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति। कर्तृत्वञ्चैतेषां पुरुषाणां न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते। यस्य वै तत् कर्मेत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च। नापि पुरुषाणां अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्तेति ॥ सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ स च बालाकिर्ब्रह्मत्वभ्रान्त्या व्यष्टिलिङ्गरूपान् पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः, तदुक्तं ब्रह्म मृषेत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्यथा राज्ञोऽपि मृषावादित्वप्रसङ्गादित्याह ॥ यदि सोऽपीति ॥ वेदितव्योऽपीत्यर्थः। मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गं प्राणजीवयोस्तन्नियम्यत्वेनास्वातन्त्र्यादित्याह ॥ कर्तृत्वं चेति ॥ यदुक्तं चलनादृष्टयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति तन्नेत्याह ॥ यस्येति ॥ अनेका-

त्येवं तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च। नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्, परिशेषात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वनाम्ना एतच्छब्देन निर्दिश्यते, क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म। ननु जगदप्यकृतमसंशब्दितं च, सत्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन सन्निधानेन संनिहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्, विशेषसन्निधानाभावात्। पूर्वत्र च जगदेकदे-

र्थकाच्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यं। अत्र प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात्, कस्य ग्रहणमिति संशये पुरुषकर्तृपदसान्निध्यात् क्रियत इति योगाज्जगद्ग्रहणमित्यर्थः। एतत्कर्मेतिप्रकृतपरामर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह॥ नापीति॥ पौनरुक्त्यापातात् पुरुषाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः। ननु पुरुषोत्पादकस्य कर्तुर्व्यापारः करोत्यर्थ उत्पादने तस्य फलं पुरुषजन्म तदन्यतरवाची कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह॥ नापीति॥ कर्तृशब्देनेति॥ क्रियाफलाभ्यां विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः। जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति॥ सत्यमिति॥ प्रकरणादिकं हि सर्वनाम्नः सङ्कोचकं तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते, अत्र च सङ्कोचकासत्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह॥ तथापीति॥ किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत् प्रकृ-

शभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते। एतदुक्तं भवति, य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता किमनेन विशेषेण यस्य वा कृत्स्नमेव जगदविशेषितं कर्मेति। वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः। ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानं, एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते, परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः॥१६॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्॥१७॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मु-

तमित्याह॥ पूर्वत्रेति॥ जगद्ग्रहे पुरुषाणामपि ग्रहात् पृथगुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह॥ एतदुक्तमिति॥ स वेदितव्य इति सम्बन्धः। पुरुषमात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो वाशब्दः। ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्यविषयः तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचीत्याह॥ एवमिति॥ अस्तु जगत्कर्त्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह॥ परमेश्वरेति॥ १६॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति॥ जीवमुख्यप्राणलि-

ख्यप्राणलिङ्गाच्च ख्योरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते, परिहृतं चैतन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगादित्यत्र।त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति। न चैतत् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते। तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं। उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते "सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद।" इति। नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत, न निर्णीयते यस्य वैतत् कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात्, तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते। प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" इ-

ङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातमिति॥ उक्तमेव स्मारयति ॥ त्रिविधमिति। श्रैष्ठ्यं गुणाधिक्यं, आधिपत्यं नियन्तृत्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमिति भेदः सम्भवति। एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्तं चेत् पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते॥ नन्वेवमिति॥कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्वपक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह ॥ नेत्यादिना॥ प्रा-

त्यत्र, जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं, जीवप्रधानं वा इदं वाक्यं स्यात् ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अस्मिन् वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्याख्यानाभ्यां, प्रश्नस्तावत् सुषुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, "क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागादिति। (कौ० ब्रा० अ० ४। क० १९) प्रति-

णशब्दजीवलिङ्गयोर्गतिमाह ॥ प्राणशब्दोऽपीति ॥ १७ ॥

मनो जीवः जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तं, इदानीं तल्लिङ्गेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह ॥ अन्यार्थमिति ॥ जीवपरामर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह ॥ क्वैष इति ॥ हे बालाके एतच्छयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथैष पुरुषः क्वाशयिष्ट कस्मिन्नधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः । एकीभावाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति ॥ क्व वा इति ॥ एतद्भवनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा एष पुरुषः क्वाभूत्सुप्तः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति ॥ कुत इति ॥ एतदागमनमैक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत

वचनमपि "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती"त्यादि, "एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" इति च (कौ० ब्रा० अ० ४ क० १९।२०) सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा। तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसम्बोधता स्वच्छतारूपः स्वापः उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं यतस्तद्भ्रंशरूपमागमनं सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते। अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्-

आगत इत्यर्थः। प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह ॥ प्रतिवचनमिति ॥ शयनभवनयोराधारः उत्थानापादानञ्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः। उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय इत्यत आह ॥ सुषुप्तिकाले चेति॥ जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मेत्यर्थः। जीवोक्तेरन्यार्थत्वमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता, स्वच्छता विक्षेपमलशून्यता। भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह ॥ उपाधीति ॥ प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह ॥ अपि चैवमेके शाखिन इति ॥ ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमु-

न्ति, "य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्व वै तदभूत् कुत एतदागा"दिति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि "य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते" इति, आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तो "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" इति, अत्र "सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ती"ति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनामनन्तीति गम्यते। प्राणनिराकरणस्यापि सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते "न

कं न ब्रह्मेत्यत आह ॥ आकाशेति ॥ उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मेत्याह ॥ सर्व इति ॥ एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे ॥ प्राणेति ॥ अस्मिन् वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात्। अपि चैके शाखिनः एवमेव प्राणातिरिक्तं जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना। अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयो हेत्वन्तरमिति भाष्यार्थः, तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं॥१८॥

॥ वाक्यान्वयात् ॥ विषयवाक्यमाह ॥ बृहदिति ॥ पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशेषी प्रियतमः, अतोऽन्यत्परित्यज्या-

वा अरे पत्युः कामाय" इत्युपक्रम्य "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्" इति। तत्रैतद्विचिकित्स्यते किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते आहोस्वित् परमात्मेति। कुतः पुनरेषा विचिकित्सा, प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमाद्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति, किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति। कस्मात्, उपक्रमसामर्थ्यात्। पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं क-

त्मैव द्रष्टव्यः, दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः॥ प्रियसंसूचितेनेति॥ पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैर्जीवतयानुमितेनेत्यर्थः। यथा ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति॥ किं तावदिति॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपास्तिपरत्वं सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति फलं। इदं प्रत्यक् महदपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं

स्यान्यस्यात्मनः स्यात्। मध्येऽपीदं "महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती"ति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति। तथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन् विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति, तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वात् भोग्यजातस्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमात्मोपदेश एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात्। वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते कथमिति तदुपपाद्यते, "अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य "येनाहं नामृता स्यां किमहं ते-

नित्यमपारं सर्वगतञ्चिदेकरसं एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि लीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति। औपाधिकमरणानन्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः। विज्ञातारं विज्ञानकर्तारं, भोक्तरि ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः। मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिलिङ्गैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति॥एवमि-

न कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि" इति अमृतत्वमाशासानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति। तथा चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते, न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति "ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद" इत्यादिना, यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत् पराकरोति इति भेददृष्टिमपोद्य "इदं सर्वं यदयमात्मे"ति सर्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति। दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति।

ति ॥ वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः। भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह ॥ नचैतदौपचारिकमित्यादिना ॥ पराकरोति श्रेयोमार्गाद् भ्रंशयति। यथा दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गृह्यमाणास्तदवान्तरविशेषाः शुक्तिग्रहणग्राह्यरजतवत् सामान्ये कल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह ॥ दुन्दुभ्यादीति ॥ एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा-

"अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति। तथैवैकायनप्रक्रियायामपि सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमबाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति, तस्मात् परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः॥

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा "आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा" इति च तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसङ्कीर्तनं। यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, त-

या मुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चयः। सर्वस्रष्टृत्वलिङ्गादपीत्याह ॥ अस्य महत इति॥ ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं हुतमिति कर्म, अयश्च लोकः परश्च लोक इति रूपं। किञ्च स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति खण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यलयाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह ॥ तथैवैकायनेति ॥ १९॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वादभेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाध-

तः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तद्धीयेत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य देहादिसङ्घातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति,

कमित्याश्मरथ्यमतम् ॥ २० ॥

सत्यसंसारदशायां भेद एव मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतं । तत्र मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ समुत्थानमुत्क्रान्तिः । ननु संसारस्यौपाधिकत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविकत्वमित्याह ॥ क्वचिच्चेति ॥ यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छ-

"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-
ऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैति इति हि मंत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। तथा च ब्राह्मणं "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक

न्ति नामरूपे विहायेति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे॥ यथा लोक इति॥ २१॥

सिद्धान्तमाह ॥ अवस्थितेरिति ॥ अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुपक्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः। एतेन जीवलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथितत्वान्नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यत्र गतत्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिकं स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थं अस्यारम्भात्, ज्ञायते चात्र

रवाणी''त्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति। मन्त्रवर्णश्च "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते" इत्येवंजातीयकः। न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात्। काशकृत्स्नस्याचार्यस्याविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतं। आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति स्वापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते। औडुलोमिपक्षे पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते। तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात् "तत्त्वमसी"त्या-

लिङ्गं आत्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरस्य ग्रहणं विनैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यं। धीरः सर्वज्ञः। सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचित्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तं विद्वानिहैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह॥मन्त्रेति॥ जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैक्यमित्यत आह॥ न च तेज इति॥ मतत्रयं विभज्य दर्शयति॥काशेत्यादिना॥ कियानपीति॥ अभेदवद्भेदोऽपीत्यर्थः। तत्रान्त्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह॥तत्र काशेति॥सोऽयं

दिश्रुतिभ्यः, एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत, अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासम्भवात् उपाध्याश्रयनामरूपं जीव उपचर्यते, अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या। यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन् विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति,' तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या। 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः'। इ-

देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्यन्ताभेदः प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः। ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याप्ययमेव पक्ष आदेय इत्याह॥ एवञ्चेति॥ अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः। कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्यस्येत्यपि द्रष्टव्यं। यदुक्तं नदीदृष्टान्तात् संसारः स्वाभाविक इति तन्नेत्याह॥ अतश्चेति॥ अनामरूपब्रह्मत्वाज्जीवस्येत्यर्थः। उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदावित्यत आह॥ अत एवेति॥ उत्पत्तेः स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः। अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्तं जीवेनोपक्रमः परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञातृशब्दश्चेति। तत्राद्यं बीजं त्रिसूत्र्या निरस्तं, सम्प्रति द्वितीयमनूद्य तयैव निराचष्टे। ॥ यदप्युक्तमित्यादिना॥ आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हे-

दमत्र प्रतिज्ञातं "आत्मनि विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा" इति च, उपपादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्या एव प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति। 'उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः'। उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात् सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसम्भवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते। 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः'। अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते। नन्नूच्छेदाभिधानमेतत् 'एते-

तुरिदं सर्वं यदयमात्मेत्यव्यतिरेक उक्तस्तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातमुपपादितमिति योजना। एकस्मात् प्रसवो यस्य एकस्मिन् प्रलयो यस्य तद्भावादित्यर्थः। समुत्थानमभेदाभिधानमिति यावत्। जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति॥ नन्वित्यादिना॥ मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्म-

भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति कथमेतदभेदाभिधानं। नैष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायं, अत्रैव "मां भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ती"ति, पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात् "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" इति। एतदुक्तं भवति कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति, मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति, संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावान्न प्रेत्यसंज्ञास्तीत्युक्तमिति यदप्युक्तं "विज्ञातारमरे

नो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह ॥ न वा अरे इति ॥ मोहं मोहकरवाक्यं, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छित्तिधर्मा नाशवान्न भवतीति अनुच्छित्तिधर्मेत्यर्थः। तृतीयं बीजं तृतीयेन मतेनैव निरसनीयमित्याह ॥ यदपीत्यादिना ॥ आद्यमतद्वये सत्यभेदाङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वत्यन्ताभेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते मनःकल्पितं विज्ञातृत्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्योक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः। किञ्च पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपरत्वावगमा-

केन विजानीयात्" इति कर्तृवचनेन शब्देनो-पसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वमिति, त-दपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयं। अपि च "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्श-नादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्" इत्यादिना-विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेष-विज्ञानस्याभावमभिदधाति। पुनश्च विषया-भावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य "वि-ज्ञातारमरे केन विजानीयात्" इत्याह। त-तश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्य-स्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन् भूतपूर्व-गत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्य-ते। दर्शितं तु पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरवि-द्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधि-निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः स-र्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः, "सदेव सो-

तू विज्ञातृत्वं कल्पितमेवानूद्यते इति न तल्लिङ्गेन जीवपरत्वमित्याह। ॥ अपि चेति॥ आर्षेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवादेयत्वे किं बीजं त-दाह॥ दर्शितमिति॥ अतश्च, श्रुतिमत्त्वाच्च। पुनरपि श्रुतिस्मृतिम-

न्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं, इदं सर्वं यदयमात्मा, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यतोऽस्ति द्रष्टृ इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृतिभ्यश्च "वासुदेवः सर्वमिति" "क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत"। "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्"। इत्येवंरूपाभ्यः। भेददर्शनापवादाच्च "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथापशुः" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति इह नानेव पश्यति" इत्येवंजातीयकात्। "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मे"ति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थानुपपत्तेश्च। निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिता-

त्वमाह ॥ सदेवेत्यादिना ॥ हेतूनां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वात्तन्निषेधो न स्यादित्याह ॥ स वा एष इति ॥ भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रमया बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह ॥ अन्यथा चेति ॥ अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्यादित्याह ॥ सुनिश्चितेति ॥ मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह ॥ निरपवादमिति ॥ अहं ब्रह्मेत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र

र्था" इति च श्रुतेः, "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इति च स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च। स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात् क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयोऽयं निर्बन्धो निरर्थकः। एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाभिधीयत इति, न हि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेदनिहितं गुहायामिति काञ्चिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तं, न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात्, ये तु निर्ब-

स्मृतिमप्याह ॥ स्थितेति ॥ आत्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति न भेदाभेदयोरिति भावः। ननु जीवपरमात्मानौ स्वतो भिन्नौ अपर्यायनामवत्त्वात् स्तम्भकुम्भवदित्यत आह ॥ स्थिते चेति ॥ कथं तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह। एको हीति। किञ्च विद्यातज्जबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति तस्यामेव ब्रह्म निहितमितिश्रुतेः। स्थानैक्याज्जीव एव ब्रह्मेत्याह। न हीति ॥ काञ्चिदेवैकामिति॥ जीवस्थानादन्यामित्यर्थः। नन्वेकस्यां गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह। न चेति ॥ स्रष्टुरेव प्रवेशेन जीवत्वान्न भेदः। नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्टभानात् ब्रह्मापि स्पष्टं स्यादतः स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थोपप-

एतेन शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दयोग्यतायाः शाब्दधीप्रामाण्यस्य च सत्यत्वं वक्तव्यम् प्रातिभासिकयोग्यतावता अनाप्तवाक्येन व्यावहारिकार्थस्य व्यावहारिकयोग्यतावता अग्निहोत्रादिवाक्येन तात्त्विकार्थस्य वा सिद्ध्यभावेन योग्यतासमानसत्ताकस्यैव शब्दार्थस्य सिद्धिनियमात् ।

अर्थाबाधरूपप्रामाण्यस्य असत्यत्वे अर्थस्य सत्यत्वायोगाच्च ।

तथा च ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेन द्वैतावश्यम्भाव इति वियदादिप्रपञ्चोऽपि सत्योऽस्तीति निरस्तम् ।

तथा घटादिरूपप्रपञ्चसाक्षात्कारे सति श्रुतिन्यायसिद्धं मिथ्यात्वं न निवर्त्यत इत्यर्थः ।

चोद्यान्तरमपि वक्ष्यमाणहेतुना निरस्तमित्याह एतेन इति । शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दनिष्ठयोग्यतायाः सत्यत्वं वक्तव्यमित्यत्र हेतुमाह योग्यतासमानसत्ताकस्यैवेति । वाक्यार्थवाक्यनिष्ठयोग्यतयोः समानसत्ताकत्वनियमं साधयति प्रातिभासिकयोग्यतावतेति व्यावहारिकार्थस्य सिद्ध्यभावेन इति सम्बन्धः ।

शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे ब्रह्मगोचरशाब्दज्ञाननिष्ठस्य प्रामाण्यस्य सत्यत्वं वक्तव्यमित्यत्र हेतुमाह अर्थाबाधरूपेति तथाच वेदान्तार्थस्य ब्रह्मणः सत्यत्वसंरक्षणाय तद्धि प्रामाण्यस्य सत्यत्वं वक्तव्यमिति भावः ।

व्यावहारिकस्य अर्थक्रियाकारित्वस्य व्यवस्थापितत्वेन व्यावहारिकयोग्यताया अपि सत्यब्रह्मसिद्धिसम्भवात्। ब्रह्मपरे वेदान्ते सत्यादिपदसत्त्वाद् ब्रह्मसत्यत्वसिद्धेः। अग्निहोत्रादिवाक्ये तादृशपदाभावात् तत्सत्त्वेऽपि प्रबलब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधात् तदसिद्धिरित्येव वैषम्योपपत्तेः।

ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य निरुक्तयोग्यतादेः सत्यत्वसिद्धावपि पूर्ववाद्यभिमतं निखिलद्वैतसत्यत्वं कथं सिध्यति तत्राह तथा च इति द्वैतावश्यम्भाव इति अद्वैतभङ्गावश्यम्भाव इत्यर्थः।

वेदान्तशब्दनिष्ठयोग्यतायाः सत्यत्वं किं तस्याः शाब्दबोधरूपार्थक्रियाकारित्वसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यते किं वा ब्रह्मणः सत्यत्वसिद्ध्यर्थं नाद्य इत्याह व्यावहारिकस्येति प्रपञ्चस्येति शेषः। योग्यताया इति पञ्चमी। सत्यस्य ब्रह्मणः सिद्धिः शाब्दबोधः द्वितीये योग्यतायाः सत्यत्वाभावेऽपि ब्रह्मणस्तत्सिध्यतीत्याह ब्रह्मपर इति। अत्रादिपदं चित्पदादिसंग्रहार्थम्। तर्हि अग्निहोत्रादिधर्मस्यापि सत्यादिपदात् सत्यत्वसिद्धिः स्यादिति न इत्याह अग्निहोत्रादीति। ननु यो वै स धर्मः सत्यञ्च एतदिति धर्मेऽपि सत्यपदं श्रुतौ प्रयुक्तमस्ति तत्राह तत्सत्त्वेऽपीति तदसिद्धिरिति यो वै स धर्म इति वाक्यस्याग्निहोत्रादौ परमार्थत्वप्रतिपादने तात्पर्यलिङ्गानामभावेन अतत्परस्य तस्य तत्परत्वेन प्रबलया द्वैतश्रुत्या बाधाद्धर्मस्य न ब्रह्मवत् परमार्थत्वसिद्धिरित्यर्थः। श्रुतावग्निहोत्रादेरवगत्यवस्थत्वेन सत्यत्वमनुष्ठीयमानावस्थत्वेन धर्म-

शब्दार्थयोग्यतयोः समानसत्ताकत्वनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात् ।

घटज्ञानप्रामाण्यस्य अघटत्ववत् सत्यभूतब्रह्मज्ञानप्रामाण्यस्य अपि तदतिरिक्तघटितत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेश्च । तस्मात् आरम्भणाधिकरणोक्तन्यायेन कृत्स्नस्य वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वज्रलेपायते ।

जीवोपाधिभेदसम्भावना आत्माभेदेऽपि उपाधिभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्था ।

ननु आरम्भणशब्दादिभिरचेतनस्य वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धौ अपि चेतनानाम् अपवर्गभाजां मिथ्यात्वायोगात् अद्वितीयब्रह्मणि समन्वयो न युक्तः ।

त्वञ्च विवक्षित्वा यो वै स धर्मः सत्यं चैतदिति सत्यधर्मयोरभेद उक्त इति मन्तव्यम् ।

व्यावहारिकयोग्यतावता वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मणः सिद्धौ फलितमाह । शब्दार्थयोग्यतयोरिति ।

ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि तज्ज्ञाननिष्ठप्रामाण्यस्य न सत्यत्वं सिध्यति तस्य ब्रह्ममात्रत्वाभावादित्याह घटज्ञानेति तदतिरिक्तेति ब्रह्मत्ववति ब्रह्मत्वप्रकारकानुभवत्वरूपतत्प्रामाण्यस्यापि ब्रह्मातिरिक्तब्रह्मत्वादिमिथ्याघटितत्वेन इत्यर्थः । यदि च ब्रह्मज्ञानगतं प्रामाण्यमबाधितार्थानुभवत्वरूपं तच्च विवक्षितविवेकेन अबाधितोग्यविषयस्वरूपमात्रं पर्यवस्यति तस्मात्पर्यवसितप्रामाण्यस्य च अखण्डार्थपरवेदान्तेषु ब्रह्ममात्रत्वमेव न तदतिरिक्तघटितत्वमिति ब्रह्मज्ञानप्रामाण्यस्य सत्यत्वं सम्भव-

न च तेषां ब्रह्माभेदः प्रागुक्तो युक्तः परस्पर-भिन्नानां तेषाम् एकेन ब्रह्मणा भेदासम्भवात्। न च तद्भेदासिद्धिः सुखदुःखादिव्यवस्थया तत्सिद्धे-रिति चेत् न। तेषामभेदेऽपि उपाधिभेदादेव तद्व्यवस्थोपपत्तेः।

जीवोपाधिभेदस्वभावनोपपत्तिनिरूपणम् मनसां भेदात् तस्यैव सुखाद्याश्रयत्वम्।

ननु उपाधिभेदेऽपि तदभेदानपायात् कथं

तीति उच्यते तर्हि ब्रह्मगोचरशाब्दधीप्रामाण्यस्य सत्यत्वेऽपि न तव इष्टसिद्धिस्तस्य ब्रह्ममात्रत्वेन ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्त्वसिद्धे-रिति भावः। तस्मादिति विरोधाभावादित्यर्थः।

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वपक्षे प्रत्यक्षादिविरोधाभावो निरूपितः इदानीं सर्वेषु शरीरेषु आत्मन एकत्वपक्षे सुखदुःखादिव्यवस्था-विरोधमाशङ्क्य तां निरूपयितुं प्रसङ्गमाह ननु इत्यादिना। अप-वर्गेति जीवानां स्वरूपेण मिथ्यात्वे तत्त्वज्ञानेन निवृत्तत्वापत्त्या तेषां मुक्तिभाक्त्वं न स्यादित्यर्थः। ननु जीवानां ब्रह्माभेदस्य वेदा-न्तप्रमाणकस्य प्रथमपरिच्छेदावसाने उक्तत्वात् ब्रह्मणो नाद्वि-तीयत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति न च तेषामिति। जीवानां परस्परभेदासिद्धिमाशङ्क्याह न च तदिति। एकस्य यदा दुःखं भवति तदा जीवान्तरस्य सुखं भवतीति सुखदुःख-व्यवस्था। एवं रागद्वेषादिव्यवस्थापि अनुभवसिद्धा द्रष्टव्या। तथा तेषां परस्परभेदः सिध्यतीत्याह सुखेति। ननु आरम्भणेत्यादिना प्राप्तं प्रतिशरीरमात्मभेदपक्षं प्रतिक्षिपति नेति उपपत्तेरिति। आत्मभेदः प्रामाणिक इत्यर्थः।

व्यवस्था। न हि आश्रयभेदेन उपपादनीयो विरुद्ध-धर्मासङ्करस्तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्भेदोपगमेन सिध्यति।

अत्र केचिदाहुः। सिध्यत्येव अन्तःकरणोपाधिभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्था कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव विज्ञानं यज्ञं तनुत इत्यादिभिः श्रुतिभिस्तस्यैव निखिलानर्थाश्रयत्वप्रतिपादनाद-सङ्गो हि अयं पुरुषः असङ्गो न हि सज्जत इत्यादिश्रुतिभिश्चेतनस्य सर्वात्मना औदासीन्यप्रतिपादनाच्च।

तदभेदेति आत्माभेदेत्यर्थः। कथंशब्दसूचितामनुपपत्तिमाह नहीति तदतिरिक्तस्येति। विरुद्धसुखदुःखाद्याश्रयातिरिक्तस्य कस्यचिदहमनुभवागोचरस्य इत्यर्थः। अन्तःकरणमिव बन्धाश्रयोऽहमनुभवगोचरस्य न तु आत्मा तस्य कूटस्थत्वात्। तथा च आश्रयभेदादेव धर्मव्यवस्थेति समाधत्ते अत्र केचिदाहुरिति मन एवेति। मनोऽन्तःकरणं कामसङ्कल्पादीनां तत्परिणामत्वात् सामानाधिकरण्यं विज्ञानमन्तःकरणं तनुते करोति यज्ञं शास्त्रीयं कर्म आदिपदेन कामा येऽस्य हृदि स्थिता इत्यादिश्रुतिग्राह्या। चिदात्मनः कूटस्थत्वे प्रमाणमाह असङ्ग इति न हि सज्जते इति सङ्गायोग्यत्वादित्यर्थः। आदिपदेन साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीत्यादिश्रुतिसंग्रहः।

न च एवं सति कर्त्तृत्वादिबन्धस्य चैतन्य-सामानाधिकरण्यानुभवविरोधः अन्तःकरणस्य चेतनतादात्म्येन अध्यस्ततया तद्धर्माणां चैतन्य-सामानाधिकरण्यानुभवोपपत्तेः। न च अन्तः-करणस्य कर्तृत्वादिबन्धाश्रयत्वे चेतनः संसारी न स्यादिति वाच्यम्।

कर्त्तृत्वादिबन्धाश्रयाहङ्कारग्रन्थितादात्म्याध्या-साधिष्ठानभाव एव तस्य संसार इत्युपगमात्।

न च एवं सतीति अन्तःकरणस्यैव बन्धाश्रयत्वे सतीत्यर्थः। अहं करोमि अहं सुखी अहं दुःखी अहमुपलभे इत्यादिरूपे-णोपलब्धिरूपचैतन्यस्य कर्त्तृत्वसुखदुःखात्मकं बन्धसामानाधि-करण्यमनुभूयते तद्विरोध इत्यर्थः। यथा इदमंशतादात्म्येन अध्यस्ते रजते रजतत्वस्य इदन्त्वसामानाधिकरण्यानुभवस्तद्व-दिति समाधत्ते अन्तःकरणस्येति। तद्धर्माणामित्यत्र तत्पदमन्तः-करणपरम्। एतदुक्तं भवति आत्मनश्चैतन्यस्वरूपत्वेऽपि भेदकल्प-नया चैतन्यमात्मधर्मस्तथा च आत्मान्तःकरणयोरैक्याध्यासे सति तयोर्धर्माणां चैतन्यकर्त्तृत्वादीनां सामानाधिकरण्यं सम्पद्यत इति न तदनुभवविरोध इति। चेतन इति चैतन्याश्रय आत्मा संसारिकर्त्तृत्वादिधर्मवान् न स्यादित्यर्थः। चेतनस्य स्वतः संसाराश्रयत्वाभावेऽपि बुद्धिनिष्ठस्य संसाराश्रयत्वस्य साक्षिणा अनुभूयमानस्य आत्मन्यारोपोपपत्तेः।

आरोपितसंसाराश्रयत्वमस्तीति परिहरति कर्त्तृत्वादीति। अहङ्कारस्य चेतनेन सह ग्रन्थितुल्यो यस्तादात्म्यरूपोऽध्यास-

तावतैव भीषणत्वाश्रयसर्पतादात्म्याध्यासाधिष्ठाने रज्ज्वादौ अयं भीषण इत्यभिमानवदात्मनोऽनर्थाश्रयत्वाभिमानोपपत्तेः। एतदभिप्रायेणैव ध्यायतीव लेलायतीव अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यत इत्यादिश्रुतिस्मृतिदर्शनाच्च।

न च एकस्मिन्नेव आत्मनि विचित्रसुखदुःखाश्रयतत्तदन्तःकरणानामध्यासादात्मनि आभि-

---

स्तदधिष्ठानत्वमेव इत्यर्थः। तस्य चेतनस्य इत्यर्थः। संसार इति संसाराश्रयत्वभ्रान्तिप्रयोजक इत्युपगमादित्यर्थः।

तावतैवेति उपाधेः संसाराश्रयत्वमात्रेण इत्यर्थः। भीषणत्वं भयहेतुत्वं तच्च सर्पधर्मः अभिमानो भ्रान्तिः। न चान्यनिष्ठसंसाराश्रयत्वस्यात्मन्यारोपेऽन्य एवात्यातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। अनुभूयमानारोप्यस्य से आरोप्याधिष्ठानयोः संसर्गस्य अनिर्वचनीयस्योत्पत्त्युपगमेन तदप्रसङ्गादिति भावः। एतदिति बुद्धिनिष्ठसंसारस्यात्मन्यारोपाभिप्रायेण एव इत्यर्थः। बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव भाति तस्यामेव लेलायन्त्याञ्चलन्त्यामात्मा चलतीव न तु वस्तुतो ध्यानाद्याश्रय इति इवशब्दार्थः। ध्यानादिग्रहणमशेषबुद्धिधर्माणामुपलक्षणार्थम्। अहङ्कारेण कर्तृत्वाश्रयेण सह विमोहं तादात्म्याध्यासमापन्नः सन्नात्मा स्वात्मानमहं कर्त्तेति मन्यते। कर्तृत्वमननमशेषसंसारमननोपलक्षणार्थम्। ननु बुद्धेः स्वतः संसाराश्रयत्वं चिदात्मनस्तु भ्रान्तिसिद्धं संसाराश्रयत्वमिति विभागाभ्युपगमे प्रतिशरीरं बुद्धिभेदात्तद्धर्म-

मानिकसुखदुःखादिव्यवस्थैवमपि न सिध्यतीति वाच्यम्।

आध्यासिकतादात्म्यापन्नान्तःकरणगतानर्थजातस्येव तद्गतपरस्परभेदस्यापि अभिमानत आत्मीयतया आत्मनो यादृशमनर्थभाक्त्वं तादृशेन भेदेन तद्व्यवस्थोपपत्तेः।

एतेन सुखदुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्वेऽपि तदनुभवः साक्षिरूप इति तस्यैकत्वात् सुखदुःखानुभवरूपभोगव्यवस्था न सिध्यतीति निरस्तम्।

व्यवस्थासिद्धावपि प्रतिशरीरमात्मभेदाभावात् तद्गतस्य बन्धस्य व्यवस्था न सिध्यतीति शङ्कते न च एकस्मिन् एव इति। विचित्राणां सुखदुःखानामाश्रयभूतानि तत्तदन्तःकरणानि तेषामेकस्मिन्नेव आत्मन्यध्यासाद्धेतोर्यं आत्मन्यभिमानिकः सुखदुःखादिस्तस्य व्यवस्था न सिध्यतीत्यर्थः। एवमपीति बुद्धिधर्मव्यवस्थासिद्धावपि इत्यर्थः।

बन्धाश्रयत्वस्येव बुद्धिगतस्य परभेदाश्रयत्वस्यापि आत्मन्यारोपाभ्युपगमान्नाव्यवस्थेति परिहरति आध्यासिकेति। ननु आरोपितेन भेदेन कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्य व्यवस्थापनीयस्यापि आत्मन्यारोपितत्वात् न व्यवस्थापकत्वं तादृशभेदस्य इत्याह यादृशमिति। आत्मसाक्षिचैतन्ययोः अभेदेऽपि भेदं कल्पयित्वा कल्पितबन्धाश्रयस्य आत्मन एकत्वप्रयुक्तो दोषो निरस्तः।

इदानीं साक्षिचैतन्यस्य सर्वशरीरेषु एकत्वप्रयुक्तं

तत्तदन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या तदन्तःकरणभेदेन भेदवत एव साक्षिणः तदन्तःकरणसुखदुःखाद्यनुभवरूपत्वेन तत्तद्व्यवस्थाया अपि उपपत्तेरिति ।

अन्ये तु जडस्य कर्त्तृत्वादिबन्धाश्रयत्वानुपपत्तेः कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिति चेतनस्यैव तदाश्रयत्वप्रतिपादकसूत्रेण अन्तःकरणे चिदाभासोबन्धाश्रयः तस्य च असत्यस्य बिम्बाद्भिन्नस्य प्रत्यन्तःकरणभेदात् विद्वदविद्वत्सुखिदुःखिकर्त्रकर्त्रादिव्यवस्था ।

दोषमाशङ्क्य निराकरोति एतेन इति वक्ष्यमाणहेतुना इत्यर्थः । तदनुभव इति सुखाद्यनुभव इत्यर्थः । सुखेति देवदत्तस्य यः सुखानुभवः स एव चेद्यज्ञदत्तस्यापि तदा देवदत्तस्य सुखानुभवकाले तमेव सुखानुभवमादाय यज्ञदत्तस्यापि अहं सुखीति भोगप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

यथा अन्तःकरणगतभेदस्य आत्मन्यारोपस्तथा साक्षिचैतन्यरूपसुखाद्यनुभवेऽपि तद्गतभेदारोपाभ्युपगमान्न भोगाव्यवस्थेति परिहरति तत्तदिति भेदेन इति । तत्तदन्तःकरणभेदेन साक्षिण्यारोपितेन भेदविशिष्टस्य इत्यर्थः । धनेन धनवानित्यत्रेव तृतीया । साक्षिण्यन्तःकरणभेदारोपे हेतुः तादात्म्यापत्त्येति ।

सर्वशरीरेष्वात्मनः एकत्वे सुखादिव्यवस्था न स्यादिति पूर्ववाद्याक्षेपे अन्यत्समाधानमाह अन्ये त्विति । पूर्वोक्तबुद्धेर्बन्धाश्रयत्वं दूषयति जडस्येति अनुपपत्तेरिति । बन्ध

न चैवमसत्यस्य बन्धाश्रयत्वे बन्धमोक्षयोः वैयधिकरण्यापत्तिः। अस्य चिदाभासस्य अन्तःकरणावच्छिन्ने स्वरूपतः सत्यतया मुक्त्यन्वयिनि पारमार्थिकजीवे अध्यस्ततया कर्त्तृत्वाश्रयचिदाभासतादात्म्याध्यासाधिष्ठानभावः तस्य बन्ध इत्युपगमादिति आहुः।

चेतनधर्मत्वप्रसिद्धिविरोधादिति भावः। बुद्धेरेवाकर्त्तृत्वं न चेतनस्य तस्य कूटस्थत्वादिति साङ्ख्यमतनिराकरणपूर्वकचेतनस्यैव कर्त्तृत्वव्यवस्थापकसूत्रानुसाराच्चेत्याह कर्त्तेति। चेतनः कर्त्ता भवितुमर्हति तथा सत्येव चेतनस्य कर्त्तृत्वप्रतिपादके कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष एति शास्त्रमर्थवद्भवति अन्यथा तदनर्थकं स्यादिति सूत्रार्थः। चिदाभास इति न तु साक्षाच्चिदात्मैव तस्य कूटस्थत्वेन सम्बन्धपरिणामित्वायोगादिति भावः। चिदाभासस्य बन्धाश्रयत्वेऽपि कथं व्यवस्थासिद्धिस्तत्राह तस्य चेति। विम्बप्रतिविम्बयोरभेदेऽपि प्रत्यन्तःकरणप्रतिविम्बभेदो लभ्यते उपाधिभेदेन तन्निरूपितप्रतिविम्बानामपि कल्पितभेदाभ्युपगमात् तथापि प्रतिविम्बमिथ्यात्वमत एव तस्य बन्धाश्रयत्वं स्वाभाविकं सम्भवतीति तन्मिथ्यात्वमतमाश्रितम्।

न च एवमिति विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः। सत्यस्य विम्बचेतनस्य ब्रह्मभावलक्षणमोक्षाश्रयत्वे च सतीति शेषः। मुक्त्यन्वयिनो विम्बभूतावच्छिन्नचैतन्यस्य स्वतः संसाराश्रयत्वाभावेऽपि भ्रान्तिसिद्धस्य तदाश्रयत्वस्य सम्भवान्न वैयधिकरण्यदोष इत्याह अस्येति। चिदाभासगतबन्धस्य चिदात्मन्यध्यासे

अपरे तु आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति सहकारित्वेन देहेन्द्रियैः तादात्म्येन मनसा च युक्तस्य चेतनस्य भोक्तृत्वश्रवणात् अन्तःकरणभेदेन तद्विशिष्टभेदाद् व्यवस्था। न च एवं विशिष्टस्य बन्धः शुद्धस्य मोक्ष इति वैयधिकरण्यं विशिष्टगतस्य बन्धस्य विशेष्ये अनन्वयाभावाद् विशिष्टस्य अनतिरेकादिति आहुः।

चिदात्मचिदाभासयोस्तादात्म्याध्यासहेतुमाह अध्यस्ततयेति अस्य चिदाभासस्य परमार्थजीवे अध्यस्ततयेति सम्बन्धः। तस्य बन्ध इति सम्बन्धः। बन्धारोपे हेतुरित्युपगमादित्यर्थः।

यथाश्रुतस्याध्यासाधिष्ठानत्वस्य बन्धरूपत्वाभावात् सुखादेरेव बन्धरूपत्वाच्चेति बोध्यम्। सर्वशरीरेषु चिदात्मन एकत्वेऽपि तस्य केवलस्य बन्धाश्रयत्वं नोपेयते किन्तु बुद्धिविशिष्टस्य चिदात्मनस्तथाच बन्धाश्रयविशिष्टस्य प्रतिशरीरं भेदात् न सुखदुःखादिसाङ्कर्यमिति मतान्तरमाह अपरे त्विति। विशिष्टस्य भोक्तृत्वे मानमाह आत्मेति आत्मशब्दो देहपरः श्रुतावात्मानमित्यध्याहारः। इतिशब्दो द्वितीयासमानार्थकः। ततश्च देहेन्द्रियान्तःकरणयुक्तमात्मानं भोक्तारमाहुर्विद्वांस इत्यर्थः। ननु देहस्य विशेषणतया भोक्तृकोटौ निवेशो न सम्भवति तस्यात्मनि भोगं प्रति अवच्छेदकतया उपकरणत्वात् इन्द्रियाणामपि भोक्तृकोटौ निवेशो न सम्भवति तेषामुपकरणमात्रत्वात् स्वप्ने तेषामभावेऽपि भोगदर्शनाच्च तस्मात् देहेन्द्रियैर्युक्तस्यात्मनो भोक्तृत्वश्रुतिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य युक्तपदो-

इतरे तु अस्तु केवलः चेतनः कर्तृत्वादिबन्धाश्रयः स्फटिकलौहित्यन्यायेन अन्तःकरणस्य तद्विशिष्टस्य वा कर्तृत्वाद्याश्रयस्य सन्निधानात् चेतनेऽपि कर्तृत्वाद्यन्तराध्यासोपगमात्। न च तस्य एकत्वाद् व्यवस्थानुपपत्तिः। उपाधिभेदात् एव तदुपपत्तेः। न च अन्यभेदात् अन्यत्र विरुद्धधर्मव्यवस्था न युज्यते इति वाच्यम्।

दितं योगं यथायोग्यं दर्शयति सहकारित्वेन चेति। आत्मनि तावत्कामसङ्कल्पादयोऽनुभूयन्ते ते च मनोधर्मत्वेन श्रुतिसिद्धास्तथाच कामादिमन्मनस्तादात्म्यं विना आत्मनः कामाद्याश्रयत्वानुपपत्तेस्तादात्म्येन तद्विशिष्टस्य भोक्तृत्वं युक्तमित्याशयेनाह तादात्म्येन इति। ननु बुद्धिविशिष्टात्मा केवलात्मनः सकाशाद्भिन्नः विशिष्टः केवलं न भवतीति प्रतीतेर्विशिष्टवृत्तिकेवलप्रतियोगिकभेदस्य विशेष्यवृत्तित्वनियमात् तथाच विशिष्टात्मगतबन्धस्य विशेष्यान्वयित्वेऽपि मुक्तान्वयिकेवलचैतन्ये बन्धानन्वयाद् वैयधिकरण्यं तादवस्थ्यमिति न इत्याह। विशिष्टस्येति विशिष्टान्तर्गतविशेष्यस्य केवलादनतिरेकादित्यर्थः।

अयं भावः लोके दण्डविशिष्टपुरुषे केवलपुरुषाभेदस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् तत्प्रत्यभिज्ञाया बाधकाभावाच्च विशिष्टान्तर्गतविशेष्यस्य केवलस्य च स्वाभाविकमेकत्वं विशिष्टत्वाविशिष्टत्वरूपभेदेन काल्पनिको भेदश्च कल्प्यते तथाच विशिष्टगतबन्धस्य विशेष्यान्वयिनः केवलात्मन्यपि अन्वयसिद्ध इति मञ्जसा बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यमाह इतरे त्विति। स्फटि-

मूलाग्ररूपोपाधिमात्रेण वृक्षे संयोगतदभावव्यवस्थादर्शनात्। तत्तत्पुरुषकर्णपुटोपाधिभेदेन श्रोत्रभावमुपगतस्य आकाशस्य तत्र तत्र शब्दोपलम्भकत्वतारतम्येष्टानिष्टशब्दोपलम्भकत्वादिवैचित्र्यदर्शनाच्च इत्याहुः।

केति। यथा लौहित्याश्रयस्य जपाकुसुमादेः सन्निधानात् स्फटिके उपाधिगतलौहित्यापेक्षया तत्प्रतिबिम्बभूतस्य लौहित्यान्तरस्योत्पत्तिस्तथा चिदात्मनि बुद्ध्यादिगतबन्धापेक्षया अन्यस्य कर्तृत्वादिबन्धस्याध्यासात्मकस्योपगमादित्यर्थः। न च बुद्ध्यादौ साक्षिणा अनुभूयमानस्य बन्धस्य चिदात्मनि संसर्गमात्राध्यासोपगमेन वैयधिकरण्यशङ्कापरिहारसम्भवात् तत्र बुद्ध्यादिनिष्ठकर्तृत्वादिसदृशकर्तृत्वप्रमुखबन्धोत्पत्तिकल्पनं न प्रामाणिकमिति वाच्यम्। बुद्धेर्गुणेनाराग्रमात्रो ह्यवर इति श्रुताववरशब्दितजीवस्य आराग्रमात्रशब्दितमल्पपरिमाणबुद्धिगुणशब्दितबुद्धिपरिमाणहेतुकमितिप्रतिपादनेन तुल्यन्यायतया कर्तृत्वादिकमपि बुद्धिधर्मसदृशमात्मनि उत्पद्यते इत्यस्यार्थस्य श्रुतिसम्मतत्वेन प्रामाणिकत्वात् न च तस्येति कर्तृत्वाद्यध्यासाधिष्ठानस्यात्मन इत्यर्थः।

मूलेति परमतेनेदं दृष्टान्तद्वयं सिद्धान्ते मूलावच्छिन्नवृक्षस्य अग्रावच्छिन्नवृक्षस्य च काल्पनिकभेदाभ्युपगमेन एव संयोगतदभावस्योपगमात् श्रोत्रेन्द्रियस्य दिगारभ्यत्वोपगमाच्चेति बोध्यम्। तारेति तारशब्दोपलम्भकत्वमन्दशब्दोपलम्भकत्वेष्टशब्दोपलम्भकत्वानिष्टशब्दोपलम्भकत्वादिलक्षणस्य वैचित्र्यस्य दर्शनादित्यर्थः।

एके तु यदि आश्रयभेदादेव विरुद्धधर्मव्यवस्था उपपादनीया तदा चेतने निष्कृष्ट एव उपाधिवशाद्भेदकल्पना अस्तु अकल्पिताश्रयभेद एव व्यवस्थाप्रयोजक इति क्वापि असंप्रतिपत्तेः।

मणिमुकुरकृपाणाद्युपाधिकल्पितेन भेदेन मुखे श्यामावदातवर्त्तुलदीर्घभावादिधर्माणाम् अङ्गुल्युपष्टम्भोपाधिकल्पितेन भेदेन दीपे पश्चात्यपौरस्त्यरूपभावादिधर्माणाञ्च व्यवस्थासंप्रतिपत्तेरित्याहुः।

यदि दृष्टान्तयोरुपाधिभेदेन तदुपहितब्रह्मादिभेदं परो ब्रूयात् तदा प्रकृतेऽपि तथा अस्तु इत्याशयेनाह एके त्विति निष्कृष्ट इति। अन्तःकरणविशिष्टवेशान्निष्कृष्टे तदुपहिते चिदात्मनोत्यर्थः। ननु सत्यभेद एव व्यवस्थाप्रयोजक इति नेत्याह कल्पितेति घटादिभेदस्यापि सत्यत्वस्य अस्माकमसम्मतत्वादित्यर्थः।

ननु स्वाभाविकभेद एव व्यवस्थाप्रयोजको न तु औपाधिकभेद इत्याशङ्क्याह मणीति। मुखे हि मलिनमणिदर्पणीकृतेन भेदेन श्यामत्वावदातत्वव्यवस्थासंप्रतिपत्तेः कृपाणमणिमयस्तम्भादिकृतेन भेदेन वर्त्तुलत्वदीर्घत्वभावादिव्यवस्थासम्प्रतिपत्तेरित्यर्थः। न च बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदे स्वाभाविके खलु भेद औपाधिक इति सिध्यति तद्वशात् व्यवस्था च सिध्यति तयोरभेद एव कथं सिद्ध इति वाच्यम्। तस्य प्रागेव साधितत्वादिति भावः। अवच्छेदपक्षे औपाधिकभेदस्य व्यवस्थापकत्वसंप्रतिपत्तिं

शरीरस्य उपाधित्वम्।

एवं उपाधिवशाद्व्यवस्थोपपादने सम्भाविते जीवानां परस्परसुखाद्यननुसन्धानप्रयोजक उपाधिः क इति निरूपणीयम्।

अत्र केचिदाहुः। भोगायतनाभेदतद्भेदावनुसन्धानाननुसन्धानप्रयोजकौ उपाधिः शरीरावच्छिन्नवेदनायास्तदवच्छिन्ने नानुसन्धानात् चरणावच्छिन्नवेदनाया हस्तावच्छिन्नेन अननुसन्धानाच्च। हस्तावच्छिन्नोऽहं पादावच्छिन्नवेदनामनुभवामीत्यप्रत्ययात्।

दर्शयति मङ्गलीति। जीवानामुपाधिभेदाद्वा औपाधिकभेदाद्वा सुखदुःखादिव्यवस्थासिद्धौ तेषां वस्तुतः परस्परभेदे प्रमाणाभावादेकब्रह्माभेदः सिध्यति तत्सिद्धौ च जीवाभिन्ने निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयः सिद्ध इति प्रतिपादितम्।

संप्रति विचारान्तरमारभ्यते एवमिति उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। क इति अनुसन्धानाननुसन्धानयोः किं भोगायतनाभेदतद्भेदौ प्रयोजकौ किं वा श्लिष्टभोगायतनाभेदतद्भेदौ अथवा शरीराभेदतद्भेदौ अन्तःकरणभेदतद्भेदौ वा अज्ञानाभेदतद्भेदौ वेति प्रश्ने प्रतिवचनं निरूपणीयमित्यर्थः।

तत्राद्यं पक्षमादाय प्रतिवचनं निरूपयति अत्र केचिदाहुरिति। तत्रान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणयति शरीरावच्छिन्नेति भोगायतनं हि अवच्छेदकतासम्बन्धेन भोगाश्रयः स च

कथं तर्हि चरणलग्नकण्टकोद्धाराय हस्तव्यापारः। नायं हस्तव्यापारो हस्तावच्छिन्नानुसन्धानात् किन्तु अवयवावयविनोश्चरणशरीरयोरभेदसत्त्वेन चरणावच्छिन्नवेदना शरीरावच्छिन्नेन अहं चरणे वेदनावानित्यनुसन्धीयत इति तदनुसन्धानात्।

एवं चैत्रमैत्रशरीरयोरभेदाभावाच्चैत्रशरीरावच्छिन्नवेदना मैत्रशरीरावच्छिन्नेन नानुसन्धीयते

देहस्तदवयवहस्तादिश्च भवतीत्याशयेनाह चरणेति। अननुसन्धानमेव दर्शयति हस्तावच्छिन्न इति।

हस्तावच्छिन्नात्मनः पादावच्छिन्नात्मगतदुःखानुसन्धातृत्वाभावे बाधकं शङ्कते कथं तर्हीति। अयं हस्तव्यापारो हस्तावच्छिन्नस्यानुसन्धानात् न भवति किन्तु तदनुसन्धानादिति सम्बन्धः। तस्य शरीरावच्छिन्नस्य यच्चरणावच्छिन्नगतवेदनानुसन्धानं तस्मादित्यर्थः। ननु चरणावच्छिन्नगता वेदना कथं शरीरावच्छिन्नेनानुसन्धीयते अवयवावयविनोर्भेदाद्भेदेऽप्यनुसन्धानोपगमे चैत्रशरीरावच्छिन्ना मैत्रशरीरावच्छिन्नेनापि अनुसन्धीयेत भेदाविशेषात्। तथा च चैत्रशरीरलग्नकण्टकोद्धाराय मैत्रशरीरस्य स्वारसिको व्यापारः प्रसज्येत अत आह अवयवावयविनोरिति। अवयवानां परस्परभेदेऽपि शरीरतदवयवयोस्तादात्म्योपगमादित्यर्थः।

एवञ्चेति। शरीरावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्नवेदनानुसन्धानं

नाप्युभयशरीरानुस्यूतावयव्यन्तरावच्छिन्नेनानुसन्धीयते उभयानुस्यूतस्यावयविनो भोगायतनस्याभावादिति न चैत्रशरीरलग्नकण्टकोद्धाराय मैत्रशरीरव्यापारप्रसङ्ग इति ।

अन्ये तु विश्लिष्टोपाधिभेदोऽननुसन्धानप्रयोजकः । तथा च हस्तावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्नवेदनानुसन्धानाभ्युपगमेऽपि न दोषः ।

प्रतिशरीरचरणयोस्तादात्म्यस्य नियामकत्वे सतीत्यर्थः । ननु हस्तावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्नगतवेदनानुसन्धातृत्वाभावेऽपि चरणलग्नकण्टकोद्धाराय हस्तव्यापारवत् मैत्रशरीरावच्छिन्नस्य चैत्रशरीरावच्छिन्नगतवेदनानुसन्धातृत्वाभावेऽपि चैत्रशरीरलग्नकण्टकोद्धाराय मैत्रशरीरव्यापारप्रसङ्गः परिहर्तुं न शक्यते तत्राह नापीति चैत्रमैत्रशरीरद्वयानुस्यूतेत्यर्थः । चैत्रशरीरावच्छिन्नवेदना उभयानुस्यूतावयव्यन्तरावच्छिन्नेनापि न अनुसन्धीयत इति सम्बन्धः । अतो न दृष्टान्तसाम्यमिति भावः । चरणलग्नकण्टकोद्धाराय हस्तव्यापारानुरोधेन हस्तावच्छिन्नस्यैव चरणावच्छिन्नवेदनानुसन्धातृत्वमुपेयते । न च तथा सति भोगायतनभेदस्याननुसन्धानप्रयोजकत्वं न स्यात् चरणहस्तभेदे व्यभिचारादिति वाच्यम् ।

तद्वारणाय विशेषणदानोपपत्तेरिति मत्वा द्वितीयमुपाधिं निरूपयति अन्ये त्विति । उपाधिपदं भोगायतनपरम् । न दोष इति भोगायतनयोर्हस्तचरणयोर्भेदे सत्यपि तयोर्विश्लिष्टत्वाभावेन विश्लिष्टभोगायतनभेदस्याननुसन्धानप्रयोजकस्याभावात् न तत्र व्यभिचारदोष इत्यर्थः ।

न चैवं सति गर्भस्थस्य मातृसुखानुसन्धान-प्रसङ्गः।

एकस्मिन् अवयविनि अवयवभावेनाऽननुप्रविष्टयोर्विश्लिष्टशब्देन विवक्षितत्वात्। मातृगर्भशरीरयोस्तथात्वादित्याहुः।

न च उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः। पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीनिहेति भारतोक्त्या विश्लेषेऽपि अनुसन्धानमवगतमिति वाच्यम्।

तत्रापि शिरःकबन्धयोरेकस्मिन् अवयविनि

न च एवं सतीति विश्लिष्टत्वविशेषणादाने सतीत्यर्थः। गर्भस्थजीवस्य यद्भोगायतनं तस्य मातृशरीरस्य च विश्लेषाभावादिति भावः।

विश्लिष्टपदार्थानभिज्ञस्य इदं बोध्यमिति परिहरति एकस्मिन्निति तथात्वादिति। एकस्मिन् अवयविनि अवयवभावेनाननुप्रविष्टत्वादित्यर्थः। तथा च विश्लिष्टोपाधिभेदसत्त्वात् न गर्भस्थजीवस्य मातृसुखानुसन्धानप्रसङ्ग इति भावः।

शिरश्छिन्नानुसन्धानप्रयोजकस्य व्यभिचारं शङ्कते न चेति। दोर्दण्डाः बाहुदण्डाः कबन्धाः छिन्नशिरस्का देहाः इह युद्धे भूमौ वा। अत्र वचने चैत्रमैत्रशरीरयोरिव विश्लिष्टयोः कबन्धशिरसो र्भेदे सत्यपि शिरोऽवच्छिन्नस्य कबन्धावच्छिन्नगतयोर्दृष्ट्यानुसन्धातृत्वमवगम्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः।

अवयवभावेनानुप्रविष्टचरत्वात् शिरश्छेदानन्तरं मूर्च्छामरणयोरन्यतरावश्यम्भावेन दृष्टविरुद्धार्थस्य तादृशवचनस्य कैमुत्यन्यायेन योधोत्साहातिशय-प्रशंसापरत्वात्।

तादृक्प्रभावयुक्तपुरुषविशेषविषयत्वेन भूतार्थ-वादत्वेऽपि निरुक्तस्योत्सर्गतोऽननुसन्धानतन्त्र-त्वाविघाताच्च।

अत एव उक्तवक्ष्यमाणपक्षेषु योगिनां जाति-

तत्रानुसन्धानमुपेत्य चैत्रमैत्रशरीरवैलक्षण्येन समाधत्ते तत्रापीति चरत्वादिति पूर्वमनुप्रविष्टत्वादित्यर्थः। अस्य वचनस्य स्वार्थे मानत्वाभावात् व्यभिचारशङ्कैव अयुक्तेत्याशयेनाभ्युपगमं परित्यजति शिरश्छेदानन्तरमिति। कबन्धा अपि पातयन्ति किमुतान्ये इति। योद्धृणामुत्साहातिशयं प्रशंसत्येतद्वचन-मित्यर्थः।

ननु शिरश्छेदानन्तरमपि युद्धानुसन्धानादिकं योग-महिम्ना तपोमहिम्ना वा वरदानमहिम्ना वा केषाञ्चित् सम्भवति ततो विद्यमानार्थकमेव इदं वचनमित्याशङ्कायां पुनरनुसन्धानमुपेत्य व्यभिचारं परिहरति तादृगिति। विशिष्ट-भोगायतनभेदोऽननुसन्धानप्रयोजक इत्युत्सर्गं इत्युपगमादुदा-हृतानुसन्धानस्थलस्य तदपवादस्थलत्वाभ्युपगमात् तत्र व्यभि-चारो न दोषायेति भावः।

अतएवेति उत्सर्गरूपत्वाभ्युपगमादेव इत्यर्थः। न दोष-

स्मरणां च शरीरान्तरवृत्तान्तानुसन्धाने न दोषप्रसक्तिः।

अपरे तु शरीरैक्यभेदौ अनुसन्धानतदभावप्रयोजकोपाधी बाल्यभवान्तरानुभूतयोरनुसन्धानतदभावदृष्टेः। न च बाल्ययौवनयोरपि शरीरभेदः शङ्कनीयः प्रत्यभिज्ञानात्। न च परिमाणभेदात् तद्भेदावगमः। एकस्मिन् वृक्षे मूलाग्रभेदेनैव कालभेदेनैकस्मिन् अनेकपरिमाणान्वयोपपत्तेः।

प्रसक्तिरिति भोगायतनभेदादेरननुसन्धानप्रयोजकत्वनियमाभ्युपगमे हि योगिषु जातिस्मरेषु च भोगायतनभेदादिप्रयोजकचतुष्टयस्य सत्त्वेऽपि अननुसन्धानाभावेन व्यभिचाररूपदोषप्रसक्तिर्न भवेदित्यर्थः। अदृष्टविशेषासहकृतस्य भोगायतनभेदादेरननुसन्धानप्रयोजकत्वस्य विवक्षितत्वात् न योग्यादिषु व्यभिचार इति तात्पर्य्यम्।

तृतीयपक्षमादाय प्रतिवचनं निरूपयति अपरे त्विति। तत्र मानमाह बाल्येति। बाल्येऽनुभूतस्य वार्द्धकेऽनुसन्धानं दृश्यते बाल्यवार्द्धक्ययोः शरीराभेदात् तद्भेदादेव भवान्तरानुभूतस्यास्मिन् जन्मनि अनुसन्धानं न दृश्यते इत्यर्थः। शङ्कनीय इति परिमाणभेदादिति भावः। बाल्याद्यवस्थाभेदेऽपि तदेव इदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञादर्शनात् न शरीरभेद इति परिहरति प्रत्यभिज्ञानादिति। शङ्कबीजमनूद्य अन्यथासिद्धिमाह न च इत्यादिना।

ननु अवयवोपचयमन्तरेण न परिमाणभेदः अवयवाश्च पश्चादापतन्तो न पूर्वसिद्धशरीरं परियुञ्जन्त इति परिमाणभेदे शरीरभेद आवश्यक इति चेन्न। प्रदीपारोपणसमसमयसौधोदरव्यापिप्रभामण्डलविकासतत्पिधानसमयतत्सङ्कोचाद्यननुरोधिनः परमाणुप्रक्रियारम्भवादस्यानभ्युपगमात्। विवर्त्तवादे चैन्द्रजालिकदर्शितशरीरवद् विनैव अवयवोपचयं मायया शरीरस्य वृद्ध्युपपत्तेरित्याहुः।

आरम्भवादमाश्रित्य शङ्कते ननु इति न पूर्वसिद्धमिति। पूर्वसिद्धे शरीरे उपादानत्वायोगात् पूर्वसिद्धशरीरनाशपूर्वं तदवयवैरुपचितावयवैश्च मिलित्वा शरीरान्तरं द्व्यणुकाणुकादिक्रमेण आरब्धव्यमिति परिमाणभेदे शरीरभेद आवश्यकः। प्रत्यभिज्ञा च शरीरत्वसामान्यविषया भविष्यतीत्यर्थः। समसमयकत्वं विकासविशेषणम्। समयश्च क्षणरूपो बोध्यः। तत्पदं दीपपरम्। उपादानोपादेययोः सामानाधिकरण्यानुभवादेरादिपदार्थः। अननुरोधिन इति द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलावयव्युत्पत्तिपक्षे विलम्बापत्तेः समसमयत्वानुभवविरोधात् परमाणुसंयोगनाशक्रमेण प्रभादिनाशेऽपि विलम्बापत्तेः आरम्भवादे उपादानोपादेययोः अत्यन्तभेदाभ्युपगमेन सामानाधिकरण्यानुभवविरोधाच्च तद्वादस्य हेयत्वमेव इत्यर्थः। अवयवोपचयक्रमेण शरीरारम्भानुपगमे कथमेकस्मिन् शरीरे विरुद्धपरिमाणयोग इत्यत आह विवर्त्तवादेचेति।

इतरे तु अन्तःकरणाभेदतद्भेदाभ्यामनुसन्धानानुसन्धानव्यवस्थामाहुः। अयञ्च पक्षः प्रागुपपादितः।

केचित्तु अज्ञानानि जीवभेदोपाधिभूतानि नानेति स्वीकृत्य तद्भेदाभेदाभ्यामनुसन्धानाननुसन्धानव्यवस्थामाहुः।

उपाधिभेदेऽपि सुखाद्यनुसन्धानसाङ्कर्यापादनम्।

अत्र केचित्। अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे अदृष्टानियमात् अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवं प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावादिति सूत्रतद्भाष्यरीतिमनुसृत्य एकस्मिन् आत्मनि उपाधिभेदेन व्यवस्थानुपगमे कणभुगादिरीत्यात्मभेदवादेऽपि व्यवस्थानुपपत्तितौल्यमाहुः। तथा हि। चैत्रचरणलग्नकण्टकेन चैत्रस्य वेदनोत्पादसमये अन्येषामप्या-

---

चतुर्थपक्षमादाय प्रतिवचनं ददाति। इतरेत्विति। प्रागिति सुखदुःखादिव्यवस्थोपपादनग्रन्थ इत्यर्थः।

पञ्चमं पक्षमाह केचित्तु इति। प्रतिजीवमज्ञानभेदे प्रमाणं ब्रह्मलक्षणविचारावसरे दर्शितम्।

एवमेकात्मवादे व्यवस्थामुपपाद्य तन्नानात्ववादे व्यवस्थानुपपत्तिमाह अत्रेति। अंशो ब्रह्मणोजीवः। श्रुतिषु जीवब्रह्मणो र्नानात्वव्यपदेशात्। न च ब्रह्मणो निरंशस्य कथं जीवः अंश इति वाच्यम्। अवच्छिन्नाकाशो महाकाशस्य यथा

त्मनां कुतो वेदना न जायते सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन चैत्रशरीरान्तर्भावाविशेषात्। न च यस्य शरीरे कण्टकवेधादि तस्यैव वेदना नान्येषामिति व्यवस्था।

सर्वात्मसन्निधौ उत्पद्यमानं शरीरं कस्यचिदेव नान्येषामिति नियन्तुमशक्यत्वात्। न च यददृष्टोत्पादितं यच्छरीरं तत्तदीयमिति नियमः अदृष्टस्यापि नियमासिद्धेः।

यदा हि तददृष्टोत्पादाय केनचिदात्मना

अंशस्तथा अवच्छिन्नचैतन्यमनवच्छिन्नचैतन्यरूपस्य ब्रह्मणोऽंश इत्युपगमादिति सूत्रभागार्थः। अदृष्टानियमादित्यादिसूत्रत्रयस्य व्याख्यानं भविष्यति। कणभुगादिभिर्हि प्रतिशरीरमात्माभेदाभावे व्यवस्था न सम्भवतीत्यात्मभेद आश्रितः। न च आत्मन एकत्वेऽप्युपाधिकृता व्यवस्था सम्भवतीति तद्भेदाश्रयणं तेषां व्यर्थमिति वाच्यम्। उपाधिकृतव्यवस्थायाः क्लिष्टत्वादतोऽञ्जसा व्यवस्थासिद्धये आत्मभेदः तैराश्रितः। तदेतं मतं दूषयति कणभुगादिरीत्येति व्यवस्थेति। व्यवस्थाप्रसङ्गस्याभावस्य तुल्यत्वमाहुरित्यर्थः। यथा चैत्रस्य तथान्येषामपीत्यर्थः कण्टकवेधादीत्यादिपदं खड्गघातादिसंग्रहार्थम्।

शरीरस्यात्मविशेषं प्रति असाधारण्यमसिद्धमिति दूषयति सर्वात्मसन्निधाविति अदृष्टानियमादिति सूत्रमवतारयति यददृष्टेति सूत्रं व्याचष्टे अदृष्टस्यापीति।

संयुज्यते मनः संयुज्यत एव तदा अन्यैरपि कथं कारणसाधारण्ये क्वचिदेव तददृष्टमुत्पद्येत।

ननु मनःसंयोगमात्रसाधारण्येऽप्यहमिदं फलमाप्नुयाम् इत्यभिसन्धिः अदृष्टोत्पादककर्मानुकूलकृतिरित्येवमादि व्यवस्थितमिति तत एव अदृष्टनियमो भविष्यतीति चेन्न। अभिसन्ध्यादीनामपि साधारणमनःसंयोगादिनिष्पाद्यतया व्यवस्थित्यसिद्धेः।

ननु स्वकीयमनःसंयोगोऽभिसन्ध्यादिकारणमिति मनःसंयोग एव साधारणो भविष्यतीति न। नित्यं सर्वात्मसंयुक्तं मनः कस्यचिदेव स्वमिति नियन्तुमशक्यत्वात्। न च अदृष्ट-

---

अनियमं साधयति यदात्मेति। तदा अन्यैरप्यात्मभिः संयुज्यत इत्यर्थः। ततः किं तत्राह कथमिति। आत्ममनःसंयोगरूपासमवायिकारणस्य समवायिकारणरूपस्यात्मनश्च साधारणत्वादित्यर्थः।

संयोगमात्रेति मात्रपदमभिसन्ध्यादिसाधारण्यव्यवच्छेदार्थम्। न तु समवायिकारणस्य तद्व्यवच्छेदार्थमिति बोध्यम्। अभिसन्धिः फलेच्छा आदिपदेन कृतिजनककार्यताज्ञानचिकीर्षयोः संग्रहः। अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवमिति सूत्रं योजयन् उत्तरमाह न इत्यादिना।

मनसोऽसाधारण्यमाशङ्क्य निराकरोति ननु स्वकीयेति।

विशेषादात्मविशेषेण मनसः स्वस्वामिभावसिद्धिः तस्याप्यदृष्टस्य पूर्ववद्व्यवस्थित्यसिद्धेः ।

ननु आत्मनां विभुत्वेऽपि तेषां प्रदेशविशेषा एव बन्धभाज इत्यात्मान्तराणां चैत्रशरीरे तत्प्रदेशविशेषाभावात् सुखादिव्यवस्था भविष्यतीति न ।

यस्मिन् प्रदेशे चैत्रः सुखाद्यनुभूय तस्मात् प्रदेशादपक्रान्तस्तस्मिन्नेव मैत्रे समागते तस्यापि तत्र सुखदुःखादिदर्शनेन शरीरान्तरे आत्मान्तरप्रदेशविशेषस्याप्यन्तर्भावात् ।

तथाच तत्संयोगासमवायिकारणकं सर्वमसाधारणं भविष्यतीति भावः ।

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावादिति सूत्रं व्याचक्षाण एव प्रदेशकृतां व्यवस्थामाशङ्क्य निराकरोति ननु आत्मनामिति । बन्धः सुखदुःखादिः । तत्तदात्मासाधारणत्वात् प्रदेशविशेषाद्व्यवस्थेति चेदिति सौत्रशङ्काभागार्थः ।

एकस्मिन् शरीरे एकस्यैवात्मनः प्रदेशो नात्मान्तराणामिति नियमोऽसिद्ध इति दूषयति न यस्मिन्निति । अदृष्टदुःखादेरव्याप्यवृत्तित्वादात्मनो यः प्रदेशो दृष्टाद्याश्रयः स एवात्र प्रदेशशब्दार्थः तथाच यस्मिन्नासनादिप्रदेशे चैत्रशरीरं स्थितं सत् चैत्रस्य सुखाद्यायतनं भवति तस्मिन्नेव प्रदेशे चैत्रशरीरापक्रमणानन्तरं मैत्रशरीरमागत्य स्थितं सत् मैत्रस्य सुखाद्यायतनं दृश्यते अतस्तत्र पश्चादागतमैत्रमैत्रात्मप्रदेशयोरदृष्टा-

तस्मादात्मभेदेऽपि व्यवस्था दुरुपपादैव। कथञ्चित्तदुपपादने च श्रुत्यनुरोधाल्लाघवाच्चैकात्म्यमङ्गीकृत्य तत्रैव तदुपपादनं कर्त्तुं युक्तमिति।

जीवाणुत्वनिराकरणम्।

सन्तु तर्हि अणव एवात्मानो यदि विभुत्वे व्यवस्था न सुवचा। मैवम्। आत्मनामणुत्वे कदाचित् सर्वाङ्गीनसुखोदयस्य करशिरश्चरणाधिष्ठानस्य चानुपपत्तेः। यदत्र अर्वाचीनकल्पनमुत्क्रान्तिग-

---

अययोः प्रवेशात्तच्छरीरे चैत्रमैत्रयोः उभयोरपि भोगप्रसङ्गः। न च पूर्वशरीरापक्रमणसमये तच्छरीरगतस्य चैत्रात्मप्रदेशस्यापि अपक्रमणमेवास्तु इति वाच्यम्। प्रदेशवत आत्मनः स्थिरत्वेन प्रदेशस्य चलनानुपपत्तेः। एवमन्येषामपि आत्मनां प्रदेशान्तर्भावप्रयुक्तं भोगसाङ्कर्य्यमूह्यम् तस्मादिति आत्मनां व्यापकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। ननु आत्मैक्यमत इव नानात्ममतेऽपि कथञ्चिद्व्यवस्था स्वीक्रियत इत्याशङ्क्याह श्रुतीति आत्मैक्यश्रुतीत्यर्थः। तत्रैवेति एकस्मिन्नेवात्मनीत्यर्थः। जीवाणुत्वगमकश्रुतियुक्त्यवष्टम्भेन पुनर्जीवब्रह्माभेदमाक्षिपति सन्त्विति। निराकरोति मैवमिति अधिष्ठानस्य चेति। युगपत्करादिप्रेरणस्येत्यर्थः। जीवस्याणुत्वेऽपि सर्वशरीरव्यापिसुखादिकं सम्भवतीति शङ्कते यदत्रेति। कल्पनाप्रकारस्तेषामणुत्वेऽपि स्पर्शादिना भविष्यति आदौ तस्याणुत्वे मानमाह उत्क्रान्तीति तमुत्क्रामन्तमित्यादि श्रुतिषु उत्क्रान्त्यादिकं श्रूयत इति भावः।

त्यागतिश्रवणान्यथानुपपत्त्या अणुर्ह्येवैष आत्मा यं वा एते सिनीतः पुण्यं च पापं च बालाग्रशतभागश्चेत्यादिश्रुतिषु साक्षादणुत्वश्रवणेन चाणव एव जीवाः।

तेषामणुत्वेऽपि ज्ञानसुखादीनां प्रदीपप्रभान्यायेनाश्रयातिरिक्तप्रदेशविशेषव्यापिगुणतया सर्वाङ्गीनसुखाद्युपलम्भः।

द्रोणं बृहस्पतेर्भागमित्यादिस्मृत्यनुरोधेन जीवानामंशसत्त्वात्। करशिरश्चरणाद्यनुगतेषु

ननु अमध्यमपरिमाणस्य जीवस्योत्क्रान्त्याद्यन्यथानुपपत्त्या चेदणुत्वं कल्प्यते तर्हि जीवस्य ब्रह्मभावश्रवणानुपपत्त्या तस्य विभुत्वं कल्प्यते श्रुतार्थापत्तेरविशेषादित्याशङ्क्य श्रुतिमप्याह अणुर्हीति यमात्मानमेते सिनीतः बध्नीतः। के ते तत्राह पुण्यश्च पापश्च एष आत्मा अणुर्हीत्यर्थः। बालः केशः शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेय इतिवाक्यं आदिपदेन गृह्यते। बालाग्रस्य यः शततमो भागस्तस्यापि शतधा विभक्तस्य यो भागस्तत्तुल्यपरिमाणो जीव इत्यर्थः।

जीवस्याणुत्वसाधकप्रमाणानुसारिणामर्वाचीनकल्पनाप्रकारं दर्शयति तेषामणुत्वेऽपि इति। यथा प्रभायाः स्वाश्रयं प्रदीपं विहाय प्रदेशान्तरव्यापित्वं तथा ज्ञानादीनां स्वाश्रयमणुमात्मानं विहाय कदाचिच्छरीरव्यापित्वं कल्प्यत इत्यर्थः।

ननु आत्मनः शरीरव्यापित्वे सति युगपत् सुखदुःखप्रयत्नादय उत्पद्यमानास्तत्तदवच्छेदकभेदेन सम्भवन्ति तथा

सुखदुःखादियौगपद्यं कायव्यूहगतेषु योगिनां भोगवैचित्र्यं चेति न काचिदनुपपत्तिः।

एवं जीवानामणुत्वेनासङ्करात् सुखदुःखादिव्यवस्था विभोरीश्वराद्भेदश्चेति।

अत्रोक्तमद्वैतदीपिकायाम्। एवमपि कथं व्यवस्थासिद्धिः चैत्रस्य पादे वेदना शिरसि सुखमिति स्वांशभेदगतसुखदुःखानुसन्धानवन्मैत्रगतसुखदुःखानुसन्धानस्यापि दुर्वारत्वात्। अविशेषो हि चैत्रजीवात् तदंशयोः मैत्रस्य च भेदः।

णुत्वे तु कथं तेषां यौगपद्यनिर्वाहस्तत्राह द्रोणमिति अनुगतेष्वित्यनन्तरं जीवांशेषु इति शेषः। व्यूहः समूहः कायव्यूहगतेष्वित्यनन्तरमपि जीवांशेष्विति शेषः। भोगानां भुज्यमानसुखादीनां वैचित्र्यं युगपन्नानाविधत्वं युगपदनेकशरीराधिष्ठानस्य योगिनां स्वांशैः सम्भवतीत्यर्थः।

जीवाणुत्वपक्षे न केवलमनुपपत्तिसामान्याभावः किन्तु लाभोऽप्यस्तीत्याह एवमिति जीवस्याणुत्वे सतीत्यर्थः। असङ्करादिति एकस्मिन् शरीरे सर्वेषां जीवानां प्रवेशाभावादित्यर्थः। विभोरिति जीवस्यापि विभुत्वे लक्षणभेदाभावादीशात् भेदो न सिध्येदणुत्वे तु अत्यन्तवैलक्षण्यात् भेदः सुगम इति भावः।

पर्यायेणकल्पनं दूषयति अत्रोक्तमिति एवमपीति। जीवस्याणुत्वसांशत्वकल्पनेऽपि इत्यर्थः। जीवस्य स्वांशगतसुखाद्यनुसन्धानं जीवान्तर्गतसुखाद्यनुसन्धानं च अभ्युप-

कायव्यूहस्थले वियुज्यान्यत्र संसरणसमर्थानामंशानां जीवात् भेदावश्यम्भावादंशांशिनोस्त्वया भेदाभेदाभ्युपगमाच्च।

न च शुद्धभेदोऽननुसन्धानप्रयोजक इति वाच्यम्। शुद्धत्वं हि भेदस्यांशांशिभावासहचरितत्वम् अभेदासहचरितत्वं वा स्यात्। नाद्यः अंशो ह्येष परमस्य ममैवांशो जीवलोके अंशो नानाव्यपदेशादिति श्रुतिस्मृतिसूत्रैः जीवस्य ब्रह्मांशत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मजीवयोर्भोगसाङ्कर्य्यप्रसङ्गात्।

गच्छता त्वया भेदोऽननुसन्धानप्रयोजकः अभेदश्च तदनुसन्धानप्रयोजक इति वक्तव्यम्। तत्रानुसन्धानप्रयोजकभेदो भेदमात्रं वा शुद्धभेदो वा आद्ये चैत्रः स्वांशगतं सुखादिकं नानुसन्दध्यात् अननुसन्धानप्रयोजकभेदस्य सत्त्वाद्। यदि सत्यपि भेदे स्वांशगतमनुसन्दध्यात्तदा चैत्रो मैत्रगतसुखादिकमपि अनुसन्दध्यादिस्याद्‌ चैत्रस्येति।

अंशांशिनोरननुसन्धानप्रयोजकभेदासिद्धिमाशङ्क्य तं साधयति कायव्यूहेति वियुज्येति। अंशिनः सकाशाद्विभागं प्राप्येत्यर्थः। अन्यत्रेति योगिनो निजशरीरादन्यत्र कायव्यूह इत्यर्थः। तयोर्भेदो नास्माभिः साधनीय इत्याशयेनाह अंशांशिनोरिति। ननु भेदमात्रमननुसन्धानप्रयोजकतया नेष्यते येन जीवः स्वांशगतमपि सुखादिकं नानुसन्दध्याद् यदि अनुसन्दध्यात् तदा जीवान्तरगतमपि तदनुसन्दध्यादिति दोषः प्रसज्येत।

किन्तु विशिष्टो भेद इति द्वितीयं शङ्कते न च इति।

ननु जीवांशानां जीवं प्रतीव जीवस्य ब्रह्म प्रति न अंशत्वं किन्तु चन्द्रबिम्बस्य गुरुबिम्बः शतांश इतिवत् सदृशत्वे सति ततो न्यूनत्वमात्रमौपचारिकांशत्वमिति चेत्।

किं तदतिरेकेण मुख्यमंशत्वं जीवांशानां जीवं प्रति यदभावानुसन्धानप्रयोजकशरीरे निवेश्यते।

भाष्यकल्पे जीवेश्वरभेदस्यांशांशिभावसहचरितत्वेन शबलभेदत्वाभावात्तयोः परस्परं सुखाद्यनुसन्धानं स्यादित्याह भाष्य इति। जीवेश्वरयोरंशांशिभावे मानमाह अंशो होति। परस्परमस्य परमात्मनः जीवलक्षणो लोको जीवलोकः।

ननु भेदस्यांशांशिभावमात्रासहचरितत्वं न शबलत्वं भवति किन्तु मुख्यांशांशिभावासहचरितत्वं जीवेश्वरयोरंशांशित्वं तु न मुख्यमतस्तयोर्भेदे मुख्यांशांशिभावासहचरितत्वरूपशबलत्वस्य सत्त्वाबोक्तदोष इति शङ्कते ननु इति जीवं प्रतीति। तथाच जीवतदंशयोर्भेदे मुख्यांशांशिभावसहचरितत्वस्यैव सत्त्वेन तदसहचरितत्वरूपशबलत्वाभावादनुसन्धानोपपत्तिरिति भावः। नांशत्वमित्यनन्तरं मुख्यमिति शेषः।

काल्पनिकत्वं सादृश्यं मुख्यांशांशिभावासहचरितभेदोऽननुसन्धानप्रयोजक इत्यत्र मुख्यांशांशिभावो दुर्निरूप इत्याह किन्तदिति। यन्मुख्यमंशत्वमत्र प्रयोजकशरीरे निवेश्यते तदेतदतिरेकेण किमिति योजना। मुख्यमंशत्वं प्रारम्भकावयवत्वं वा प्रादेशत्वं वा खण्डत्वं वा भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वं वेति किंशब्दार्थः।

न तावत्पटं प्रति तन्तूनामिवारम्भकत्वं जीवस्यानादित्वात्। नापि महाकाशं प्रति घटाकाशादीनामिव प्रदेशत्वं टङ्कच्छिन्नपाषाणशकलादीनामिव खण्डत्वं वा। अणुत्वेन निष्प्रदेशत्वात् अच्छेद्यत्वाच्च।

भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वम् अंशत्वम् अभिमतमिति चेन्न।

तथा सति जीवेश्वरयोः जीवानाञ्च भोगसाङ्कर्य्यप्रसङ्गात्। स्वतो भिन्नानां तेषां चेतनत्वादिना अभेदस्यापि त्वया अङ्गीकारात्।

तत्राद्यं निराकरोति न तावदिति। द्वितीयतृतीयौ क्रमेणानूद्य दूषयति नापीत्यादिना। जीवस्याणुत्वेन प्रदेशासम्भवादणुत्वेनैव द्वैधीभावायोग्यत्वाच्च इत्यर्थः।

चतुर्थं शङ्कते भिन्नाभिन्नेति। जीवांशानां जीवेन सह भिन्नत्वे सति अभिन्नद्रव्यत्वं मुख्यमंशत्वमभिमतं तदेव चाननुसन्धानप्रयोजकमत्रोरे निवेश्यते। तथाच भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वासहचरितभेदः यत्रभेदः स चाननुसन्धानप्रयोजक इति निष्कर्षः।

तत्र दूषणमाह तथा सतीति। जीवेश्वरयोस्त्वया भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वाभ्युपगमात्तयोर्भेदः यत्रभेदो न भवति तथा जीवांशानां परस्परं भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वस्य त्वया स्वीकारात् तेषां भेदोऽपि यत्रभेदो न भवति। तथाच अननुसन्धानप्रयोजकाभावात् जीवेश्वरयोर्जीवांशानां च भोगसाङ्कर्य्यप्रसङ्ग इत्यर्थः। चेतनत्वादिनेति स्वस्वरूपलक्षणप्रदर्शनार्थमादिपदम्।

समूहसमूहिनोः भेदाभेदवादिनस्तव मते एकसमूहान्तर्गतानां परस्परमपि अभेदसत्त्वाच्च।

स्वाभिन्नसमूहाभिन्नेन स्वस्यापि अभेदस्य दुर्वारत्वात्।

यदि संयोगादीनां जातेश्च अनेकाश्रितत्वं स्यात् तदा गुणगुण्यादेरभेदाद् घटाभिन्नसंयोगाभिन्नपटादेरपि घटाभेदः प्रसज्येत इत्यादि वदता त्वया तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदनियमाभ्युपगमात्।

दूषणान्तरमाह समूहेति। समूहस्य समूहिनाञ्च परस्परं भिन्नत्वे सति अभिन्नत्वमङ्गीकुर्वतस्तव मते समूहिनामपि परस्परमभिन्नत्वमावश्यकम्। तथा च उत्सवादावेकत्र मिलितानां जीवानां परस्परमभिन्नद्रव्यत्वस्यापि सत्त्वात् तेषां परस्परभेदः शुद्धभेदो न भवति भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वसहचरितत्वात् तथा च परस्परं तेषां सुखाद्यनुसन्धानप्रसङ्ग इत्यर्थः।

ननु समूहिनां समूहाभिन्नत्वेऽपि तेषां परस्परभिन्नत्वमस्मिन् मतेऽस्ति अतो नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह स्वाभिन्नेति। स्वमेकः समूही देवदत्तः तदभिन्नः समूहस्तदभिन्नो यज्ञदत्तस्तेन सह स्वस्यापि देवदत्तस्यापि अभेदस्य तव मते दुर्वारत्वात् त्वया तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनियमाभ्युपगमादित्यर्थः।

परं प्रति उक्तनियमाभ्युपगमं साधयति यदि इत्यादिना। गुणगुणिनोर्जातिव्यक्त्योश्चाभेदवादिनं प्रति दूषणपरोऽयं

न च जीवान्तरसाधारणचेतनत्वादिधर्मैकरूप्यैकसमूहान्तर्गत्वादिप्रयुक्ताभेदविलक्षणम् अभेदान्तरमंशांशिनोरस्ति भेदेऽपि अनुसन्धानप्रयोजकं यदत्र अनतिप्रसङ्गाय विवक्ष्येत।

जीवाणुत्ववादिग्रन्थो यदि इत्यादिः। गुणगुणिनोरभेदमङ्गीकृत्य यदि गुणस्य संयोगविभागादित्वादेरनेकाश्रितत्वमभ्युपगम्येत तथा जातिव्यक्त्योरभेदमुपेत्य यदि जातेरनेकाश्रितत्वमभ्युपगम्येत तदा पटादेरपि घटाभेदप्रसङ्ग इत्यत्र हेतुगर्भं विशेषणमाह घटाभिन्नेति। घटाभिन्नसंयोगस्तदभिन्नत्वात् पटादेरित्यर्थः।

ननु जीवेश्वरयोर्जीवांशानां समूहाभिन्नजीवानां च योऽयं चेतनत्वादिधर्मप्रयुक्ताभेद एकसमूहाभेदप्रयुक्ताभेदश्च तदपेक्षया अन्य एव अभेदो जीवतदंशयोरस्ति अतः तयोर्भेदे सत्यपि परस्परमनुसन्धानं जीवेश्वरयोर्जीवांशानां समूहिजीवानां च तादृशाभेदाभावात् चेतनत्वादिप्रयुक्ताभेदे सत्यपि न परस्परमनुसन्धानमिति व्यवस्था। तथा च भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वासहचरितः भेदः यद्भेदः स च अननुसन्धानप्रयोजक इत्यत्र जीवतदंशयोः परस्परानुसन्धानप्रयोजकत्वाभिमती विलक्षणाभेद एव प्रविष्ट इति जीवेश्वरादौ तादृशाभेदघटितभिन्नाभिन्नद्रव्यत्वासहचरितभेदसत्त्वात् नोक्तातिप्रसङ्ग इति शङ्कां निराकरोति न चेति। जीवतदंशयोरिव जीवान्तराणामपि साधारणो यश्चेतनत्वादिधर्मैकरूप्यप्रयुक्त एकसमूहान्तर्गत्वादिप्रयुक्तश्चाभेदस्तद्विलक्षणमित्यर्थः। जीवेश्वरगतस्था-

तथा सति तस्यैव विशिष्य निर्वक्तव्यत्वापत्तेः। धर्मैकरूप्याद्यप्रयुक्तत्वमंशांशिनोरभेदे विशेष इति चेन्न।

जीवतदंशयोश्चेतनत्वादिधर्मैकरूप्यसत्त्वेन एकशरीरावच्छेदे कायव्यूहमेलने च समूहसत्त्वेन च तयोरभेदे धर्मैकरूप्यादिप्रयुक्तत्वस्यापि सम्भवात्। धर्मैकरूप्यादिप्रयुक्ताभेदान्तरसत्त्वेऽपि जीवतदंशयोरंशांशिभावप्रयोजकाभेदो न तत्प्रयुक्त इति चेत्

मुख्यांशांशिभावस्य संग्रहार्थमादिपदम्। अंशांशिनोर्भेदे सत्यपि तयोरनुस्थानप्रयोजकभेदान्तरं न चास्ति यदभेदान्तरं जीवेश्वरादावतिप्रसङ्गपरिहाराय भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वशरीरप्रविष्टतया विवक्ष्येतेति योजना।

नन्वभेदान्तरं कुतो नास्तीत्याशङ्क्याह तथा सतीति विलक्षणाभेदस्यांशांशिनोः सत्त्वे इत्यर्थः। जीवेश्वराद्यभेदापेक्षया जीवतदंशयोरभेदस्य विशेषं विशेषतो निर्वाच्य धर्मैकरूप्याद्यप्रयुक्तत्वमिति।

विशेषाविशेषमाह न जीवेति। जीवस्य तदंशानां चेतनत्वसत्त्वद्रव्यत्वादिधर्मैरैकरूप्यमस्ति तथा जीवस्य तदवयवानां च एकशरीरानुप्रवेशकाले तच्छरीरावच्छेदेन समूहोऽप्यस्ति तथा योगिजीवावयवानां कायव्यूहशब्दितानेकशरीरेषु प्रविष्टानां कदाचित् तेषां शरीराणां मेलने सति योगिजीवेनांशिना सह समूहोऽस्ति। तथा च जीवतदंशयोरभेदे धर्मैकरूप्यादिप्रयुक्तत्वसम्भवात् तदप्रयुक्तत्वमप्रसिद्धमित्यर्थः।

न, तयोरभेदद्वयाभावात् त्वन्मतेऽधिकरणैक्ये सति भेदस्याभेदस्य वा प्रतियोगिभेदेन तदाकारभेदेन वा अनेकत्वानभ्युपगमात्। तस्मादाद्यपक्षे सुस्थोऽतिप्रसङ्गः।

एतेनैव द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः। अभेदासहचरितभेदस्य अननुसन्धानप्रयोजकत्वे उक्तरीत्या त्वन्मते जीवब्रह्मणो जीवानां चाभेदस्यापि सत्त्वेनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्।

ननु जीवानां चेतनत्वादिधर्मैकरूप्यादिप्रयुक्ताभेदसत्त्वेऽपि तेषामंशांशिभावाभावादंशांशिभावप्रयोजकाभेदोऽन्य एव स च न धर्मैकरूप्यादिप्रयुक्त इति शङ्कते धर्मैकरूपादीति। जीवान्तरसाधारणाभेदस्य धर्मैकरूप्यादिप्रयुक्तस्याप्यपरिहार्यत्वात् तस्याप्यभ्युपगमे सति जीवतदंशयोरभेदद्वयमभ्युपगतं परस्य मते प्रसज्यते।

ओमिति वदन्तं परं प्रत्याह न तयोरिति अंशांशिनोरित्यर्थः। तदाकारेति प्रतियोग्याकारेत्यर्थः। प्रतियोगितावच्छेदकेति यावत्। भेदस्य अनेकत्वानभ्युपगमोप न्यासो दृष्टान्तार्थः। तस्मादिति जीवेश्वरयोर्यः पूर्वमंशांशिभावो निरूपितस्तदतिरेकेण जीवतदंशयोर्मुख्यस्यांशांशिभावस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः। तथा च जीवेश्वरयोर्भेदस्य निरूपितांशांशिभावसहचरितत्वेन तदसहचरितत्वरूपाद्यपक्षत्वाभावे सति अननुसन्धानप्रयोजकाद्यभेदाभावात् जीवेश्वरयोः परस्परं भोगसाङ्कर्यप्रसङ्गरूपो दोषः स्थिर इत्यर्थः। आद्यपक्ष इति अंशांशिभावासहचरितत्वमाद्यत्वमिति पक्ष इत्यर्थः।

ननु अभेदप्रत्यक्षमनुसन्धाने प्रयोजकमिति तदभावे अननुसन्धानं स्वस्य स्वाभेदः स्वांशाभेदश्च प्रत्यक्ष इति तद्‌द्रष्टृदुःखाद्यनुसन्धानम्। जीवान्तरेण अभेदसत्त्वेऽपि तस्याप्रत्यक्षत्वान्न तद्दुःखाद्यनुसन्धानम्।

जातिस्मरस्य प्राग्भवीयात्मनापि अभेदस्य प्रत्यक्षसत्त्वात् तद्वृत्तान्तानुसन्धानमन्येषां तदभावान्नेत्यादि सर्वं सङ्गच्छते इति चेत् तर्हि ऐकात्म्यवादेऽपि सर्वात्मत्वावरकाज्ञानावरणाच्चैत्रस्य न मैत्रात्माद्यभेदप्रत्यक्षमिति तत एव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्व्यर्थः श्रुतिविरुद्धात्मभेदाभ्युपगमः।

अभेदासहचरितत्वं ग्रहत्वं भेदस्येति पक्षं वक्ष्यमाणहेतुना निराकरोति एतेनैवेति उक्तरीत्येति।

चेतनत्वादिधर्मैकरूप्यमुक्तरीतिः जीवतदंशयोरिव जीवब्रह्मणोर्जीवानां च अभेदमुपेत्यापि पूर्वोक्तातिप्रसङ्गपरिहारं शङ्कते ननु इति स्वस्येति। अंशिनो जीवस्येत्यर्थः। जीवान्तरेणेति स्वस्येत्यनुषङ्गः।

जातिस्मरस्येति पूर्वजन्मस्मरणवत इत्यर्थः। सर्वेति सर्वात्मतावारकं यदज्ञानं तत्प्रयुक्तावरणादित्यर्थः। तत एवेति चैत्रमैत्रादीनां सर्वेषां परस्परमभेदप्रत्यक्षाभावादेव व्यवस्थिततया सुखाद्यननुसन्धानोपपत्तेरित्यर्थः।

न च इत्थमपि प्रपञ्चतत्त्ववादिनस्तव व्यवस्थानिर्वाहः सर्वज्ञस्येश्वरस्य वस्तुसज्जीवान्तराभेदप्रत्यक्षस्यावश्यम्भावेन जीवेषु दुःखवत्सु अहं दुःखीत्यनुभवापत्तेः ।

अस्मन्मते तु ईश्वरः स्वाभिन्ने जीवे संसारं प्रतिमुखे मालिन्यमिव पश्यन्नपि मिथ्यात्वनिश्चयान्न शोचतीति नैष प्रसङ्गः ।

अभेदप्रत्यक्षस्यानुसन्धानप्रयोजकत्वमुपेत्य परमते आत्मभेदकल्पनागौरवं श्रुतिविरोधश्च दर्शयित्वा परमते तस्य प्रयोजकत्वमपि न सम्भवत्यतिप्रसङ्गादित्याह न च इत्थमपीति। अभेदप्रत्यक्षमनुसन्धानप्रयोजकमिति कल्पनयापि इत्यर्थः। वस्तुसत् परमार्थो यो जीवान्तराभेदस्तत्प्रत्यक्षमीश्वरस्य आवश्यकमन्यथा सर्वज्ञत्वप्रसङ्गादित्यर्थः।

ननु सिद्धान्तेऽपि ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वजीवाभिन्नत्वयोः सत्त्वादुक्तदोषप्रसङ्ग इति नेत्याह अस्मन्मत इति। यत्तु जीवानां सांशत्वात्करशिरश्चरणानुगतेषु जीवांशेषु सुखदुःखादियौगपद्यं सम्भवति योगिनां कायव्यूहगतेषु योगिजीवावयवेषु युगपत् सुखदुःखादिभोगवैचित्र्यञ्च सम्भवतीति न काचिदनुपपत्तिरिति। तत्र जीवं प्रति जीवांशानां मुख्यांशत्वस्य निरस्तत्वात् जीवं प्रति तदंशानां जीवसदृशत्वे सति जीवापेक्षया न्यूनपरिमाणत्वरूपौपचारिकांशत्वस्यापि जीवाणुत्वपक्षे बाधितत्वाच्च अणुपरिमाणस्यैव सर्वपरिमाणापेक्षया न्यूनपरिमाणत्वेन ततोऽपि न्यूनपरिमाणाभावात् सदृशत्वे सति ततो न्यूनत्वरूपांशत्वस्य चन्द्रबिम्बांशगुरुबिम्बांशवज्जीवांशानां

स्यादेतत् माभूदंशभेदः करशिरश्चरणादीनां कायव्यूहस्य चाधिष्ठानमात्मदीपस्थानपायिनी ज्ञानप्रभा अस्ति व्याप्निनीति तयैव सर्वाधिष्ठानं भविष्यतीति चेन्न।

ज्ञानवदात्मधर्मस्य सुखदुःखभोगस्य ज्ञानमाश्रित्य उत्पत्त्यसम्भवेन करचरणाद्यवयवभेदेन कायव्यूहवतः कायभेदेन च भोगवैचित्र्याभावप्रसङ्गात्।

जीवापेक्षया अत्यन्तभेदप्रयोजकत्वेन जीवस्य स्वांशगतसुखाद्यनुसन्धानत्वासम्भवाच्च। तथा योगिजीवांशानां कायव्यूहाधिष्ठातृत्वेऽपि तेभ्योऽत्यन्तभिन्नस्य योगिजीवस्य कायव्यूहाधिष्ठातृत्वाभावप्रसङ्गात्। तथा शरीराधिष्ठातुर्जीवस्य शरीरावयवकरशिरश्चरणाद्यधिष्ठातॄणां जीवांशानां च अत्यन्तभिन्नत्वेन एकस्मिन् शरीरे भोक्तृनानात्वप्रसङ्गात्। जीवस्य सांशत्वे मानाभावाच्च द्रोणे बृहस्पतेर्भागमित्यादिवचनस्य वर्णितरीत्या उक्तांशपरत्वासम्भवेन बृहस्पत्यादेर्योगप्रभावेण भूभारहरणादिदेवकार्य्यार्थं शरीरान्तरपरिग्रहमात्रपरत्वात्। एतेन श्रीरामलक्ष्मणादेर्विष्णुंशत्ववचनादोऽपि व्याख्यातः।

तत्राजीवांशविशेषस्य करशिरश्चरणाद्यधिष्ठातृत्वं कायव्यूहाधिष्ठातृत्वञ्च न सम्भवतीति पूर्वग्रन्थाशये स्थिते शङ्कते स्यादेतदिति अधिष्ठानमिति प्रेरक इत्यर्थः। भविष्यतीति जीवः स्वयमणुतया शरीरैकदेशस्थोऽपि स्वसमवेतेन व्यापिज्ञानेन करशिरश्चरणादीन् कायव्यूहं चाधितिष्ठतीति निरंशस्याप्येकजीवस्य कृत्स्नशरीराधिष्ठातृत्वादिकं नानुपपन्नमिति भावः।

सुखदुःखभोगादि ज्ञानधर्म एव नात्मधर्म इत्युपगमे तद्वैचित्र्या आत्मगुणस्य ज्ञानस्य भेदसिद्धावपि आत्मनो भेदासिद्ध्या भोगवैचित्र्या-दिना आत्मभेदप्रतिक्षेपायोगाद् भोगाद्याश्रयस्या-त्मनोऽणुत्वेन प्रतिशरीरं विच्छिन्नतया तद्व्यापित्व-वादइव तद्भेदवादइव च न धर्मसङ्करापत्तिरिति मतस्थानेषु ।

ज्ञानमाश्रित्येति ज्ञानधर्मत्वे सुखादेः ज्ञाने उत्पत्तिसम्भवे ततश्च ज्ञानस्य व्यापकता तदाश्रितसुखादिरूपभोगस्यापि कर-शिरश्चरणादौ कायव्यूहे च युगपदुदयः सम्भवेत् न तु त्वया सुखादेर्ज्ञानधर्मत्वमिष्यते तस्य ज्ञानवदेव आत्मधर्मत्वाभ्युपगमात् ऐशिज्ञानस्य व्यापित्वेऽपि न करशिरश्चरणादौ कायव्यूहे च युगपद्भोगवैचित्र्यं सम्भवति इत्यर्थः । कायव्यूहवत इति योगिन इति शेषः तस्य च भोगवैचित्र्यं स्मर्यते ।

आत्मनां च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ! ।
योगी कुर्य्यात् बलं प्राप्य तैश्च सर्वां महीं चरेत् ।
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ।
संक्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्य्यो रश्मिगणानिव ॥

इति आत्मवादिनां अत्यन्तयोगजनितं सामर्थ्यं तर्हि ज्ञानधर्मत्वमिव सुखादेरस्तु यदि तद्धर्मत्वे भोगवैचित्र्यं सम्भवेत् । तत्राह सुखदुःखभोगादीति भसिद्धेरिति । आत्मगुणज्ञानभिन्नस्य भोगवैचित्र्यस्य व्यभिचारतया आत्मभेदसाधकत्वासम्भवादि-त्यर्थः । सुखादेर्व्यापिज्ञानधर्मत्वं स्वमतविरुद्धञ्च इत्याह भोगा-द्याश्रयस्येति नैयायिकादिमत इव अद्वैतमत इव च इत्यर्थः ।

तस्माज्जीवस्याणुत्वोपगमेन व्यवस्थोपपादनं न युक्तम्। नापि तेन तस्येश्वराद्भेदसाधनं युक्तम्।

उत्क्रान्त्यादिश्रवणात् साक्षादणुत्वश्रवणाच्च अणुर्जीव इति वदतस्तव मते तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशादिश्रवणात् स एषोऽणिमा एष म आत्मा अन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वेति श्रुतेः साक्षादणुत्वश्रवणाच्च परोऽप्यणुरेव सिध्यतीति कुतः परजीवयोर्विभुत्वाणुत्वाभ्यां भेदसिद्धिः।

तस्मादिति आत्मगुणस्य ज्ञानसुखादेर्व्यापित्वकल्पनायोगादित्यर्थः। जीवाणुत्वाभ्युपगमस्य पराभिमतं प्रयोजनान्तरं दूषयति नापि तेन तस्येति जीवस्याणुत्वेन इत्यर्थः।

श्रुतितदर्थापत्तिभ्यां जीवस्याणुत्वं वदतस्तव मते ताभ्यामेव ईश्वराणुत्वस्यापि दुर्वारत्वात् न ईश्वरस्य विभुत्वसिद्धिस्तदसिद्धौ च न तवेष्टसिद्धिरिति दूषयति उत्क्रान्त्यादीति वदतस्तव परोऽप्यणुरेव सिध्येदिति सम्बन्धः। तत् सृष्ट्वेत्यत्र तत्पदद्वयं जगत्परम्। प्रकृतः परमात्मा सृष्ट्यादिकर्त्ता अन्तरिति शरीरेषु इति शेषः। शास्ता नियन्ता परस्यार्द्धस्थानमर्हतीति परार्द्धं परमसुत्कृष्टं हार्दाकाशं, तस्मिन् वा बुद्धिलक्षणा गुहा तां प्रविष्टौ जीवेश्वरावित्यर्थः। प्रवेशादीति शरीरान्तस्थत्वादिकमादिपदार्थः स उपक्रमे प्रकृत एषः सन्निहितः अणिमा अणुभाव-

ननु आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः ज्यायान् दिवो ज्यायानन्तरिक्षादित्यादिश्रवणात् सर्वप्रपञ्चोपादानत्वाच्च परस्य सर्वगतत्वसिद्धेः तदणुत्वश्रुतयः उपासनार्था दुर्ग्रहत्वाभिप्राया वा उन्नेयाः प्रवेशश्रुतयश्च शरीराद्युपाधिना निर्वाह्याः।

न च जीवोत्क्रान्त्यादिश्रुतयोऽपि बुद्ध्या उपाधिना निर्वोढुं शक्या इति शङ्क्यम्। तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति प्राणाख्यबुद्ध्युत्क्रान्तेः प्रागेव जीवोत्क्रान्तिवचनात्।

प्रत्ययो न विवक्षितः। मे हृदयेऽन्तरेषः प्रकृतो भावरूपत्वादिगुणक आत्मा वर्त्तते स च व्रीह्याद्यपेक्षया अणुतर इत्यर्थः।

अनन्यथासिद्धश्रुत्यादिवशेन विभुत्वमीश्वरस्य शङ्कते ननु इति। ज्यायान् महत्तरः परस्य विभुत्वे लिङ्गमाह सर्वेति। परमाणुत्वश्रुतीनामन्यथासिद्धिमाह तदणुत्वेति। उपासनार्था इति अणीयान् व्रीहेर्वेत्यादिश्रुतय इत्यर्थः। दुर्ग्रहत्वेति स एषोऽणिमेत्यादिश्रुतय इत्यर्थः। आसामुपासनाप्रकरणगतत्वाभावादिति भावः। व्यवस्थितविकल्पवाची वाकारः। प्रवेशादिश्रवणस्यान्यथासिद्धिमाह प्रवेशश्रुतयश्चेति परमेश्वरस्य स्वेच्छापरिगृहीतशरीरेन्द्रियप्रवेशोपाधिकः शरीरेषु अन्तःप्रवेश इत्यर्थः।

ननु जीवाणुत्वश्रुतिलिङ्गानामपि अन्यथानयनसम्भवात् जीवस्यापि स्वाभाविकं विभुत्वं किं न स्यात् तथा च

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति नामरूपमोक्षानन्तरमपि गतिश्रवणाच्च।

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जयन् यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जयन् यातीति स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तोक्तेश्चेति चेन्नैतत् सारम्।

न तस्याणुत्वसिद्धिरिति सिद्धान्तिनः शङ्कामनूद्य निराकरोति जीवाणुत्ववादो न च इत्यादिना तमुत्क्रामन्तमिति। न चात्र श्रुतौ प्राणोत्क्रान्तेः प्रागेव जीवस्योत्क्रान्तिश्रवणेऽपि न केवलस्य तस्योत्क्रान्तिसिद्धिः बुद्धिविशिष्टस्य तस्योत्क्रान्तिसम्भवादिति वाच्यम्। बुद्धिप्राणयोर्भेदासिद्धेस्तयोरभेदस्यैव श्रुतिसिद्धत्वाच्च। तथाच श्रुतिः यो वै प्राणः स प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति प्रज्ञा बुद्धिरित्याशयेनाह प्राणाख्यबुद्धिरुत्क्रान्तेरिति। नामरूपप्रभृतिोपाधिनिवृत्त्यनन्तरमपि जीवस्य ब्रह्म प्रति गतिः श्रूयते।

तथाच यथा उत्क्रान्तेरौपाधिकत्वं न सम्भवति तथा गतेरप्यौपाधिकत्वं न सम्भवतीत्यमध्यमपरिमाणस्य जीवस्य स्वाभाविकमणुत्वं स्वीकर्तव्यमित्याशयेनाह तथा विद्वानिति।

पराभिरस्यगर्भात् जीवस्य स्वाभाविके गत्याश्रयत्वे सत्येव दृष्टान्तविशेषः सङ्गच्छते अन्यथा तद्वैरूप्यं स्यादित्याशयेनाह तद्यथेति। तत्र जीवस्य परलोकं प्रति गमने दृष्टान्त उच्यते। अनः शकटं सुसमाहितं गृहोपकरणैः पूर्णमुत्सर्जयन् शब्दं कुर्वन्

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय
घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा। घटे
नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम इत्यादिश्रुतिषु
जीवस्यापि विभुत्वश्रवणात्।

त्वन्मते प्रकृतेरेव जगदुपादानत्वेन ब्रह्मणो
जगदुपादानत्वाभावात्। जीवस्य कायव्यूहगतसुख-
दुःखोपादानत्ववदणुत्वेऽपि जगदुपादानत्वसम्भवाच्च
ततस्तस्य सर्वगतत्वासिद्धेः।

यायात् गच्छेद् यथा एवं जीव ईश्वरेणान्वारूढः प्रेरितो गच्छति
परलोकं इत्यर्थः। तथाच जीवस्याणुत्वे स्वाभाविके सि
सति अणुत्वविभुत्वाभ्यां जीवेश्वरयोर्भेदसिद्धिरिति भावः
सिद्धान्ती दूषयति न एतत् सारमिति।

यथा परमात्मप्रकरणे श्रुतं परस्य विभुत्वमन्यथा नेतुमयुक्त
तथा जीवप्रकरणे श्रुतं जीवस्य विभुत्वमपि अन्यथा नेतुमयुक्त
मित्याशयेन अतस्म आत्मेत्यादिजीवप्रकरणगतं वाक्यजात-
मुदाहरति स वा इत्यादिना। विज्ञानमयो जीवो महान्
व्यापक आत्मेति जीवस्य व्यापकत्वश्रवणादित्यर्थः। नभोपम
इत्यनेन स्वतो जीवस्य विभुत्वमुच्यत इत्यर्थः। इयं श्रुतिः
प्रागेव व्याख्याता विभुत्वे त्वन्यथासिद्धश्रुतिसाम्यमुक्तम्।

परस्परोक्तविभुत्वलिङ्गं विघटयति त्वन्मत इति। प्रकृति-
र्माया परस्य ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्चोपादानत्वमुपेत्यापि न तद्वि-
भुत्वसाधकमित्याह जीवस्येति अणोरिति शेषः। ततः
सर्वोपादानत्वात् तस्येश्वरस्य इत्यर्थः।

तत्प्रवेशश्रुतीनां शरीरोपाधिकत्वकल्पने जीवोत्क्रान्त्यादिश्रुतीनामपि बुद्ध्युपाधिकत्वोपगमसम्भवात्। पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यत इति सूत्रभाष्ये बुद्धिप्राणयोः कार्य्यभेदाद् भेदस्य प्रतिपादितत्वेन बुद्ध्युपाधिके जीवे प्रथममुत्क्रामति प्राणस्यानूत्क्रमणोपपत्तेः नामरूपमोचानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिश्रवणस्य प्राप्तरि जीवे इव प्राप्ये ब्रह्मण्यपि विभुत्वविरोधित्वात्।

जीवाणुत्वश्रुतिलिङ्गानामन्यथानयनमपि तुल्यमेवेत्याह तत्प्रवेशश्रुतीति ब्रह्मप्रवेश इत्यर्थः। पञ्च प्राणापानादिलक्षणा वृत्तयो यस्य मुख्यप्राणस्य स पञ्चवृत्तिः प्राणः श्रुतिषु व्यपदिश्यते। बहुवृत्तिमत्त्वमात्रे च दृष्टान्तः मनोवदिति। प्राणापानादिवृत्तीनाञ्च उच्छ्वासादिकं प्रत्येककार्य्यमिति द्रष्टव्यम्। तथाच दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावेन सूत्रे मनःशब्दितः बुद्धेः प्राणस्य च भेदो निर्दिष्टः। स च बुद्धीन्द्रियकार्य्यविषयालोचनापेक्षया विलक्षणस्योच्छ्वासादिक्रियारूपकार्य्यस्य प्राणे दर्शनात्। प्राणो बुद्ध्यादिभ्यो भिन्न इत्यादिप्रकारेण भाष्ये साधित इत्यर्थः। यो वै प्राणः स प्रज्ञेति श्रुतौ प्रज्ञाप्राणयोर्भेदे सत्यपि प्रज्ञाप्राणोपहितस्य प्रत्यगात्मन एकत्वादुपहितात्मप्राधान्येन तयोरेकीकरणमविरुद्धमिति प्रतर्दनाधिकरणभाष्ये प्रतिपादितत्वान्न श्रुतिविरोधोऽपीति भावः। यत्तु नामरूपोपाधिनिवृत्त्यनन्तरं जीवस्य ब्रह्मप्रतिगतिश्रवणं जीवस्य विभुत्वविरोधीति तदयुक्तं तस्य ब्रह्मण्यपि विभुत्वविरोधित्वेन ब्रह्म-

प्राकृतनामरूपविमोचनानन्तरमपि अप्राकृतलोकविग्रहाद्युपधानेन ब्रह्मणः प्राप्तव्यत्ववादिमते प्राप्तुर्जीवस्यापि अप्राकृतदेहेन्द्रियादिसत्त्वेन तदुपधानेन ब्रह्मप्राप्तिश्रवणाविरोधात्। स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तश्रवणमावाज्जीवस्य स्वाभाविकगतिसिद्धौ गुहां प्रविष्टाविति स्वाभाविकप्रवेशाश्रयजीवसमभिव्याहारेण ब्रह्मणोऽपि स्वाभाविकप्रवेशसिद्धिसम्भवात्।

ब्रह्मजीवोभयान्वयिन एकस्य प्रवेशपदस्य एकरूपप्रवेशपरत्वस्य वक्तव्यत्वात्।

णोऽपि तदसिद्धिप्रसङ्गात् लोके परिच्छिन्नस्यैव गन्तव्यत्वनियमदर्शनादित्याह नामरूपेति।

ननु परमते ब्रह्मणो व्यापकस्वरूपेण न मुक्तप्राप्यत्वं किन्तु लोकविशेषाद्युपहितत्वेन उपहितरूपेण प्राप्यत्वञ्च न ब्रह्मणः स्वरूपेण व्यापकत्वविरोधीत्याशङ्क्य तुल्यमेतत्तव मते जीवस्यापीत्याह प्राकृतेति। विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त इति श्रुतौ प्राकृतनामरूपाद्विमुक्त इत्यर्थं कल्पयता त्वया विदुषो जीवस्यापि अप्राकृतनामरूपस्वीकारेण स्वतो विभोरपि जीवस्य अप्राकृतनामरूपोपाधिपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मप्रतिगन्तृत्वसम्भवात् न विभुत्वश्रुतयो जीवविषया बाधनीया इत्यर्थः।

ननु प्रविष्टावित्यत्र प्रविष्टपदं जीवे स्वाभाविकप्रवेशार्थकं ब्रह्मणि तु शरीराद्युपाधिकृतप्रवेशार्थकमिति आशङ्क्य तथा

अस्मन्मते ब्रह्मात्मैक्यपरमहावाक्यानुरोधेनावान्तरवाक्यानां नेयत्वात् स्वरूपेण जीवस्य विभुत्वमौपाधिकरूपेण परिच्छेद इत्यादिप्रकारेण जीवब्रह्मभेदप्रापकश्रुतीनामुपपादनं भाष्यादिषु व्यक्तम्।

सति सलक्षणतस्य प्रविष्टपदस्यार्थवैरूप्यं प्रसज्येतेति मत्वाह ब्रह्मजीवोभयेति यदि च ब्रह्मणो विभुत्वश्रुत्याद्यनुरोधेन प्रवेशसामान्यपरत्वमेव प्रविष्टपदस्य कल्प्यते न तु तद्गतविशेषपरत्वमपि। तर्हि जीवस्यापि विभुत्वश्रुत्यनुरोधेन शकटदृष्टान्ते गमनादिसाम्यमात्रं विवक्ष्यते न तु स्वाभाविकागत्याश्रयत्वादिकमपीति न जीवस्य स्वाभाविकाणुत्वसिद्धिः। तस्य तत्सिद्धौ वा ब्रह्मणोऽप्यणुत्वं दुर्वारं विनिगमनाविरहादिति भावः। तत इति उक्ताव्यवस्थितेरित्यर्थः।

ननु परमते जीवेश्वरयोरपि विभुत्वाणुत्वश्रुतिलिङ्गानामविशेषादुभयाणुत्वश्रुतिलिङ्गानामन्यथासिद्ध्यविशेषाच्च तयोरणुत्वं विभुत्वं वा समानतयैव सिध्येन्नत्वेकस्य विभुत्वमपरस्याणुत्वमिति व्यवस्था सिध्येदिति यथा दोषः प्रसज्यते तथा सिद्धान्तेऽपि जीवस्य परिच्छिन्नत्वविभुत्वश्रुतिलङ्गानामविशेषात् तस्य स्वाभाविकं विभुत्वं परिच्छिन्नत्वमौपाधिकमिति व्यवस्था न सिध्येदिति दोषः प्रसज्यत एवेति नेत्याह अस्मिन् मत इति। ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य मुक्तिसाधनत्वात् तज्ज्ञानजनकानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि महावाक्यार्थज्ञानकारणीभूतत्वं पदार्थज्ञानं प्रति साधनभूतानि जीवस्वरूपप्रतिपादकवाक्यानि ईश्वरस्वरूपप्रतिपादकवाक्यानि च अवान्तरवाक्यानि महावाक्यशेषत्वात् पदार्थप्रतिपादकवाक्याना-

तस्मादचेतनप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाच्चेतनप्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदाच्च न वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि विद्यैकप्राप्ये समन्वयस्य कश्चिद्विरोध इति ।

इति द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः ।

भामतीमते कर्मणां विविदिषोत्पादनोपयोगित्वम् ।

ननु कथं विद्ययैव ब्रह्मप्राप्तिर्यावता कर्मणामपि तत्प्राप्तिहेतुत्वं स्मर्यते तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने ! इति । सत्यम् ।

मिति प्रधानवाक्यानुरोधेन गुणभूतवाक्यानां नेयत्वादित्यर्थः । स्वरूपेणेति जीवस्य स्वरूपेणाणुत्वे महावाक्यप्रतिपाद्यब्रह्माभेदानुपपत्तेः ब्रह्मणश्च स्वरूपेण पूर्णत्वाभावे बहुश्रुत्यादिविरोधादिति भावः ।

अद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयाविरोधसमर्थनरूपपरिच्छेदार्थमुपसंहरति तस्मादिति पञ्चम्यन्तं पञ्चमीभ्यां विद्येति अचेतनस्येति ।

पूर्वपरिच्छेदान्ते ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षस्य विद्यैकप्राप्यत्वमुक्तं तत्र विद्याप्राप्यत्वमुपेत्य मोक्षस्यैकपदलभ्यं साधनान्तरस्यव-

नान्यः पन्था इति श्रुतेर्नित्यसिद्धब्रह्मावाप्तौ कण्ठगतविस्मृतकनकमालावाप्तितुल्यायां विद्यातिरिक्तस्य साधनत्वासम्भवाच्च। ब्रह्मावाप्तौ परम्परया कर्मापेक्षाभावपरा तादृशी स्मृतिः।

क्व तर्हि कर्मणामुपयोगः। अत्र भामतीमतानुवर्त्तिन आहुः। तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा

च्छेदमसहमानः समुच्चयवादी प्रत्यवतिष्ठते ननु कथमिति यावतेति यस्मादित्यर्थः। स्मृतौ तत्पदं ब्रह्मपरम् उक्तमिति तेनेति ब्रह्मवित्पुण्यकृदित्यादिश्रुत्येति शेषः। तेन ब्रह्मवेदनपुण्ययोः समुच्चयेन एति ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः। ज्ञानकर्मणोः समुच्चयस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वश्रवणमनुमोदते सत्यमिति।

ब्रह्मप्राप्तिर्विद्यासाध्यत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्तरेणोपपत्तिसहितेन विरोधात् समुच्चयश्रवणं तन्मूलकस्मृतिवचनञ्च क्रमसमुच्चयपरतया नेतव्यमित्याशयेनाह नान्यः पन्था इति। ब्रह्मज्ञानापेक्षया अन्यः ज्ञानकर्मसमुच्चयरूपः केवलकर्मरूपो वा पन्था उपायो मोक्षं प्रति नास्तीति श्रुत्यर्थः। नित्यमात्मस्वरूपतया सिद्धस्य ब्रह्मणोऽवाप्तिरप्राप्तत्वभ्रमादिनिवृत्तिरूपा अप्राप्तत्वभ्रमादिनिवृत्तिश्च ज्ञानमात्रसाध्यत्वेन लोके दृष्टा। यथा कण्ठगतायामेव कनकमालायां विस्मृतायां सत्यां तस्यामप्राप्तत्वभ्रमेण बहुविधविक्षेपप्राप्तस्याप्तोपदेशजन्यज्ञानमात्रेणाप्राप्तत्वभ्रमनिवृत्तिरूपा पूर्वसिद्धकनकमालाप्राप्तिः तत्तुल्यायां नित्यसिद्धब्रह्मावाप्तौ विद्यातिरिक्तसाधनापेक्षाभावात्। तदतिरिक्तस्य भ्रमादिनिवृत्तौ सामर्थ्याभावाच्च इत्यर्थः।

विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेर्विद्यासम्पादनद्वारा ब्रह्मावाप्त्युपायभूतायां विविदिषायामुपयोगः ।

ननु दृश्यमाणायां विद्यायामुपयोगः किं न स्यात् । न स्यात् प्रत्यगर्थस्य प्राधान्यात् ।

परम्परया मुक्तौ कर्मणामुपयोगं प्रपञ्चयितुं पृच्छति क्व तर्हीति तर्हि ज्ञानवत् साक्षान्मुक्तिहेतुत्वाभावे सति क्व विविदिषायां विद्यायां वा साधनत्वं तेषामित्यर्थः । तमेतमिति तच्छब्दः प्रकृतपरमात्मपरः एतच्छब्दो नित्यापरोक्षजीवपरः । तथा च जीवाभिन्नं परमात्मानं वेदानुवचनादिभिर्वेदितुमिच्छन्तीत्यर्थः । अनशनादिलक्षणतपोव्यावृत्तये तपसो विशेषणमनाशकेनेति । तथा च हितमितमेध्याशनादिरूपं तप इह विवक्षितमिति लभ्यते । ननु विविदिषायामपुमर्थभूतायां कथं विनियोगस्तत्राह विद्यासम्पादनद्वारेति ततश्च गौणपुरुषार्थत्वं तस्याः सम्भवतीत्यर्थः ।

ननु मुक्तिं प्रति प्रत्यासन्नत्वात् विद्यायास्तस्यामेव विनियोगः कुतो न कल्पते श्रुतत्वाविशेषाच्च कामनाविषयत्वेन श्रुतस्वर्गादेरेव कर्मफलतया अन्यत्र स्वीकाराच्चेति मत्वा शङ्कते नन्विति । स्वर्गकामादिवाक्येषु यागादेर्विधिप्रत्ययेन इष्टसाधनत्वे बोधिते किं तदिष्टमिति विशेषाकाङ्क्षायां सत्यां पुरुषविशेषणत्वेन श्रुतयोः कामनास्वर्गयोरन्यतरस्यापि शब्दतः प्राधान्याभावेन तत्रार्थतः प्राधान्यस्यैवाश्रयणीयत्वे स्वतः पुरुषार्थतया स्वर्गस्यैव फलत्वेनान्वयः स्वीकृतः । यागः स्वर्गसाधनमिति

विद्यासम्प्रयोगात् प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमदमादीनि विविदिषासम्प्रयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनीति सर्वापेक्षाधिकरणभाष्याच्च।

ननु विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानात्तु वेदनगोचरेच्छावत्त्वे विविदिषायाः सिद्धत्वेन तदभावे वेदनोपाये विविदिषायां कामनासम्भवेन च विविदि-

---

न तु कामनायाः इह तु वेदनकामनाया एव फलत्वेनान्वय उचितः शब्दतः प्रधानत्वादतः फलप्रत्यासत्त्यादिकमपि न किञ्चित्करमिति मत्वा समाधत्ते न स्यादिति। सन् प्रत्ययः प्रत्ययशब्दार्थः।

विविदिषायामेव विनियोग इत्यत्र भाष्यसम्मतिमाह विद्यासंप्रयोगादिति विद्यासाधनत्वादित्यर्थः। प्रत्यासन्नानीति यावत् विद्योदयमनुष्ठेयानीत्यर्थः। शमादिवैषम्यं कर्मसु दर्शयति विविदिषासंप्रयोगात्त्विति तत्साधनत्वादेव इत्यर्थः। बाह्यतराणीति विविदिषोदयपर्य्यन्तमेव अनुष्ठेयानीति यावत्। सर्वापेक्षाधिकरणेति विद्योत्पत्तौ सर्वाणि कर्माणि अपेक्षितव्यानीति प्रतिपादिकाधिकरणेत्यर्थः।

विविदिषाविनियोगं प्रकारान्तरेणाक्षिपति ननु इति। वेदनेच्छायाः यज्ञादिफलत्वे वेदनेच्छागोचरेच्छया यज्ञाद्यनुष्ठानं वाच्यम्। वेदनेच्छायाश्च स्वतः फलत्वाभावात् वेदनद्वारा मुक्तिफलकत्वं वाच्यम्। तथा च अयं क्रमः प्रथमं मुक्तौ स्वतः पुरुषार्थत्वज्ञानादिच्छा ततो वेदने मुक्तिसाधनत्वज्ञानादिच्छा ततो वेदनेच्छायां वेदनसाधनत्वज्ञानादिच्छा तदा च यज्ञाद्यनुष्ठानमिति तथा च वेदनेच्छारूप-

र्थं यज्ञाद्यनुष्ठानायोगाद् न यज्ञादीनां विविदिषायां विनियोगो युक्त इति चेन्न।

अन्नद्वेषेण कार्श्यं प्राप्तस्य तत्परिहाराय अन्नविषयौत्कण्ठ्यलक्षणायामिच्छायां सत्यामपि उत्कटाजीर्णादिप्रयुक्तधातुवैषम्यदोषात्तत्र प्रवृत्तिपर्य्यन्ता रुचिर्न जायते इति तद्रोचकौषधविधिवन्निरतिश-

---

विविदिषोद्देशेन यज्ञाद्यनुष्ठाने प्रवर्त्तमानस्य ब्रह्मवेदने विविदिषाफले किमिच्छास्ति न वा आद्ये यज्ञाद्यनुष्ठानवैयर्थ्यमभिप्रेत्याह वेदनगोचरेति। वेदनगोचरेच्छाया एव विविदिषात्वादिति भावः। सिद्धत्वेन विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानायोगादिति सम्बन्धः। न द्वितीयः विविदिषाफले वेदने कामनाया असत्त्वे विविदिषायामपि कामनाया अभावाद्विविदिषोद्देशेन यज्ञाद्यनुष्ठानायोग इत्याह तदभाव इति वेदनगोचरेच्छाया अभाव इत्यर्थः। विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठातुरस्त्येव वेदनगोचरेच्छा न तावता तदनुष्ठानवैयर्थ्यं विविदिषायाः द्वैविध्योपपत्तेः। तथा हि वेदनेच्छा द्विविधा विद्यायामौत्सुक्यलक्षणा रुचिलक्षणा च तत्र आद्या यज्ञाद्यनुष्ठानात् प्रागपि वेदने वर्त्तत इति तामादाय वेदनसाधनभूतायां विविदिषायां कामना सम्भवतीति विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमुपपन्नं द्वितीया तु यज्ञादिफलभूता तदनुष्ठानानन्तरभाविनीति युक्त एव विविदिषायां यज्ञादिविनियोग इति समाधानमभिप्रेत्याह नेति।

वेदनेच्छाया द्वैविध्ये च यज्ञाद्यनुष्ठानादौ च दृष्टान्त-

यानन्दरूपं ब्रह्म तत्प्राप्तौ विद्या साधनमित्यर्थे प्राचीनबहुजन्मानुष्ठितानभिसंहित-फलनित्यनैमित्तिककर्मोपार्जितचित्तप्रसादमहिम्ना सम्पन्नविश्वासस्य पुरुषस्य ब्रह्मावाप्तौ विद्यायां च तदौत्कण्ठ्यलक्षणायामिच्छायां सत्यामपि अनादिभवसञ्चितानेकदुरितदोषेण आस्तिककामुकस्य हेयकर्मणीव विषयभोगे प्रावण्यं सम्पादयता प्रति-

---

माह अन्नद्वेषेणेति तत्परिहारायेति। कार्श्यपरिहाराय अन्नभक्षणविषयकोत्कटेच्छायां सत्यामपीत्यर्थः। उत्कटेति अधिकेत्यर्थः। धातुवैषम्यप्रयोजकात्यन्तानशनादिसंग्रहार्थम् आदिपदम्। तत्रेति अन्नभक्षण इत्यर्थः। जायत इति एतच्चानुभवसिद्धमिति भावः। अधीतस्वाङ्गस्वाध्यायः पुरुषो वेदान्तैः ब्रह्मणो निरतिशयानन्दरूपत्वं विद्यायाः तत्प्राप्तिसाधनत्वञ्च ज्ञात्वा तस्मिन्नर्थे सम्पन्नविश्वासो भवतीत्ययुक्तम्। तथाविधानामपि पुरुषाणां बहूनां तस्मिन्नर्थे विश्वाससम्पत्तेरदर्शनादित्याशङ्क्याह प्राचीनेति। प्राचीनेषु बहुजन्मसु अनुष्ठितानि फलाभिसन्धिरहितानि च यानि नित्यनैमित्तिककर्माणि तैरुपार्जितो यश्चित्तप्रसादः शुद्धिविशेषस्तस्य महिम्नेत्यर्थः। तथाच स्मृतिः मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये इति कश्चिदिति उक्तचित्तप्रसादवानित्यर्थः। सिद्धये विद्यालाभाय न सर्व इति भावः।

ननु ब्रह्मप्राप्तितत्साधनविद्यागोचरोत्कटेच्छायां सत्यां तत्साधनश्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्भवेदेवेति कृतं तस्य यज्ञा-

ब्रह्मविद्यासाधने श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्य्यन्ता रुचिर्न जायत इति प्रतिबन्धनिरासपूर्वं तत्सम्पादक-यज्ञादिविधानोपपत्तेरिति ।

विवरणानुसारिणस्त्वाहुः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति सामान्यन्यायादिच्छावि-षयतया शब्दबोध्य एव शाब्दसाधनतान्वय इति स्वर्गकामादिवाक्ये क्लृप्तविशेषन्यायस्य बलीयस्त्वाद-श्वेन जिगमिषति असिना जिघांसतीत्यादि-

---

अनुष्ठानेन तत्राह अनादीति। दुरितदोषेण प्रतिबन्धात् रुचिर्न जायत इति सम्बन्धः। ननु पूर्वोक्तचित्तप्रसादमहिम्ना ब्रह्म-विद्यादौ सम्पन्नविश्वासस्यास्तिकतमस्यानर्थबहुले विषय-भोगे प्रावण्यं कथं सम्भवतीत्याशङ्क्य अनुभवसिद्धदृष्टान्तेन तत् सम्भावयति आस्तिककामुकस्येति। विहितानुष्ठानादवश्यं श्रेयो भवति निषिद्धकरणादितश्चावश्यं महाननर्थो भवति शास्त्र-प्रामाण्यादिति निश्चयवानास्तिकस्तस्यापि कस्यचित् कामो-द्रेको निन्दितागम्यागमनादौ प्रावण्यञ्च यथा पापविशेषात् सम्भवति तथा यथोक्तमुमुक्षोरपीत्यर्थः। प्रतिबन्धेति अनादि-भवसञ्चितानेकदुरितदोषकृतप्रतिबन्धेत्यर्थः। तत्सम्पादकेति। विविदिषाशब्दिता या श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्य्यन्ता रुचिस्तत्सम्पा-दकेत्यर्थः।

स तर्हि कर्मणामुपयोग इत्यत्र प्रश्ने विद्यायां विनियोग इति प्रतिवचनान्तरमवतारयति विवरणेति। पूर्वत्र यज्ञादीनां तृतीयाश्रुत्या साधनत्वेनावगतानां साध्याकाङ्क्षायां

लौकिकप्रयोगेऽश्वादिरूपसाधनस्य तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यं निदिध्यासितव्य इत्यादि-वैदिकप्रयोगे तव्यार्थभूतविधेश्च सम्प्रत्ययाभिहितेच्छाविषयएव गमनादावन्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च प्रकृत्यभिहितायां विद्यायां यज्ञादीनां विनियोगः।

विविदिषैव साध्यत्वेनान्वेति। तस्याः शब्दतः प्रधानत्वात् शब्दतः प्रधानस्यैव पदार्थस्य राजपुरुषमानयेत्यादौ सर्वत्र समभिव्याहृतपदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याशयेन यज्ञादीनां विविदिषायां विनियोग उक्तः। तत्रास्वरसं दर्शयन् विद्यायां तेषां विनियोगमुपपादयति प्रकृतीति। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वेदनतदिच्छयोर्मध्ये प्रत्ययार्थस्य विविदिषालक्षणस्य प्रत्ययार्थत्वात् शब्दतः प्राधान्यं ततश्च विविदिषाया एव यज्ञादिफलत्वेनान्वय इत्यत्र हेतुभूतो यः सामान्यन्यायो राजपुरुषमानयेत्यादौ प्रसिद्धः शब्दतः प्रधानस्यैव समभिव्याहृतक्रियाकारकान्वय इत्येवंरूपस्तस्मादित्यर्थः। विधिप्रत्ययेन इष्टसाधनत्वेन अवगतयागादेरिष्टविशेषाकाङ्क्षायां सत्यां शब्दतः प्राधान्याभावेऽपि स्वर्गस्य फलत्वेनान्वयः क्लृप्त इत्यर्थः। शब्दप्राधान्याभावाविशेषे कामनाया एव यागादिफलत्वेनान्वयः कुतो न कल्पितस्तत्राह इच्छाविषयतयेति। इच्छाविषयत्वस्य फलत्वं व्यञ्जकत्वात् पुरुषार्थत्वेन प्रतीतस्य स्वर्गस्यैव फलत्वं न कामनाया इत्यर्थः। ननु कामनाविषयत्वस्य मुक्तिसाधारणत्वात् तस्यैव यागादिफलं कस्मात् न कल्प्यते तत्राह शब्दबोध्य इति। शाब्दी हि आकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्य्यत इति न्याया-

ननु तथा सति यावद्विद्योदयं कर्मानुष्ठानाप-त्तेस्त्यजतैव हि तज्ज्ञेयमित्यादिश्रुतिसिद्धं कर्म-त्यागरूपस्य सन्न्यासस्य विद्यार्थत्वं पीड्येतेति चेत्।

त्यतिप्रसङ्गः। तथा च इष्यमाणसमभिव्याहारे इष्यमाणस्यैव प्राधान्यं न तु इच्छाया इति विशेषन्यायेन उक्तसामान्यन्याय-बाधस्य कामोपबन्धवाक्येषु कृ सत्वाद्विविदिषन्तीत्यत्रापि प्रत्य-यार्थत्वप्रयुक्तं विविदिषायाः शाब्दप्राधान्यं त्यक्त्वा वेदनप्राधान्य-मेवादरणीयमित्यर्थः। इच्छावाचिसन्प्रत्ययसमभिव्याहृतेषु एव लौकिकवैदिकप्रयोगेषु प्रत्ययार्थतया प्रधानभूतामपि इच्छा-मुल्लङ्घ्य तद्विषयेषु एव समभिव्याहृतपदार्थान्तरान्वयदर्शनाच्च इत्याह यज्ञेनेति तदन्वेष्टव्यमिति। तद्दहराकाशाख्यं ब्रह्म विचार्यमित्यर्थः। विजिज्ञासितव्यमिति तदेव ब्रह्म ध्यातव्य-मित्यर्थः। निदिध्यासितव्य इति आत्मा ध्यातव्य इत्यर्थः। ननु उदाहृतप्रयोगेषु इच्छाया यज्ञादिसाधनाद्यन्वयायोग्य-त्वात् तस्याः परित्याग इति चेत् तर्हि प्रकृतेऽपि वेदनेच्छायाः तदयोग्यत्वात् ब्रह्मवेदनस्य च ब्रह्मानन्दसाक्षात्काररूपतया फलत्वेनान्वेतुं योग्यत्वात् वेदन एव यज्ञाद्यन्वयो न विवि-दिषायामिति तुल्यमिति भावः।

विद्याविनियोगपक्षे विध्यन्तरविरोधं शङ्कते नन्विति। कर्माणि त्यजतैव मुमुक्षुणा तत्तुः स्वस्य प्रत्यगात्मस्वरूपं परं ब्रह्म साक्षात्कर्त्तव्यम्। न तु अत्यजतेति श्रुत्यर्थः। अथ परिव्राड्त्युपक्रम्य ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यन्तेन श्रुत्य-न्तरेण अपि परिव्राट्शब्दोपात्तसन्न्यासस्य ब्रह्मभूयशब्दि

न प्राग्बीजावापात् कर्षणं तदनन्तरमकर्षणमिति कर्षणाकर्षणाभ्यां व्रीह्यादिनिष्पत्तिवत् आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत इत्यादिवचनानुसारेण चेतसः शुद्धौ विविदिषादिरूपप्रत्यक्प्रावण्योदयपर्य्यन्तं कर्मानुष्ठानं ततः सन्न्यास इति कर्मतत्सन्न्यासाभ्यां विद्यानिष्पत्त्युपगमात्।

उक्तं हि नैष्कर्म्यसिद्धौ प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्यापाद्य शुद्धितः। कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इवेति। कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षेऽपि विविदिषापर्य्यन्तमेव कर्मानुष्ठाने विविदिषार्थत्वपक्षात् को भेद इति चेद् अयं भेदः।

ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वमुक्तम् एवं श्रुत्यन्तरेषु अपि इत्यभिप्रेत्यादिपदं द्रष्टव्यम्।

विविदिषावाक्यसन्न्यासविध्योरविरोधं सदृष्टान्तं सप्रमाणञ्च दर्शयति। न प्रागिति। वचने कारणपदद्वयं कर्त्तव्यार्थकम्। शमः सन्न्यासः चित्तशुद्धिविविदिषारूपप्रत्यक्प्रावण्येत्येतद् गीतावचनगतयोगपदव्याख्यानमिति बोध्यम्।

रागादिराहित्यरूपचित्तशुद्धिविविदिषावैराग्यगुरुदेवतादिभक्तिलक्षणप्रत्यक्प्रावण्यजन्मपर्य्यन्तं कर्मानुष्ठानमित्यत्र सुरेश्वराचार्य्यसम्मतिमाह उक्तं हीति शुद्धित इति शुद्धिद्वारेत्यर्थः।

कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षे द्वारभूतविविदिषासिद्ध्यनन्तरमुपरतावपि फलपर्य्यन्तानि विशिष्टगुरुलाभात् निर्विघ्नश्रवणमनननिदिध्यासनसाधनानि निवृत्तिप्रमुखानि सम्पाद्य विद्योत्पादकत्वनियमोऽस्ति। विविदिषार्थत्वपक्षे तु श्रवणादिप्रवृत्तिजननसमर्थोत्कटेच्छासम्पादनमात्रेण कृतार्थतेति नावश्यं विद्योत्पादकत्वनियमः।

अस्तमायान्तीति त्यागमायान्ति त्यक्तव्यान्येव भवन्ति कृतप्रयोजनत्वादित्यर्थः। कृतप्रयोजनानां निवृत्तौ दृष्टान्तमाह प्रावृडन्त इति। वर्षाकालावसान इत्यर्थः। विविदिषाया विनियोगपक्षे विविदिषोदयपर्य्यन्तमेव यज्ञाद्यनुष्ठानमित्यविवादम्।

विद्यायां विनियोगपक्षेऽप्येवं चेत् कस्तयोर्भेद इति शङ्कते कर्मणामिति। अनुष्ठाने विशेषाभावेऽपि फलतो विशेषोऽस्तीत्याह अयं भेद इति वक्ष्यमाण इत्यर्थः। उपरतावपीति त्यागेऽपीत्यर्थः। अदृष्टद्वारेति शेषः। विविदिषाविनियोगपक्षे हि यज्ञादिकर्मजनितादृष्टं श्रवणादिषु प्रवृत्तिपर्य्यन्तां विविदिषाख्यां रुचिमुत्पाद्य नश्यति फलैकनाश्यत्वाददृष्टस्य। विविदिषोत्पत्त्यनन्तरञ्च श्रवणादिप्रतिबन्धकदुरिताभावे सति विविदिषाबलादेव श्रवणादिकं सम्पाद्य विद्यां लभते श्रवणादिप्रतिबन्धकदुरितसत्त्वे तु तन्नाशं यज्ञे कृतेऽपि श्रवणाद्यलाभेन निश्चित्य तन्निवृत्त्युपायमनुतिष्ठति। प्रायेण तन्निवर्त्तकोपायाननुष्ठाने वा तदनुष्ठानस्यापि विघ्नबाहुल्ये वा श्रवणाद्यसम्भवात् न ज्ञानोदयः। यथा भीषणयोर्ध्वणामभक्ष्येऽपि रुच्युत्पत्तौ सत्यामपि अप्रतिबन्धे

यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत् संस्कारा इति स्मृतिमूले कर्मणामात्मज्ञानयोग्यतापादकमलापकर्षणगुणाधानलक्षणसंस्कारार्थत्वपक्ष इवेति वदन्ति।

नावलाभे तद्भक्षणेन कार्श्यनिवृत्तिं लभते। तदलाभे तु तल्लाभाय यतते यत्ने कृतेऽपि यद्यन्नं लभते तदा न कार्श्यनिवृत्तिं लभते। एवमिहापीत्यभिप्रेत्याह नावश्यमिति।

विविदिषाविनियोगपक्षस्य संस्कारे कर्मणां विनियोगपक्षं दृष्टान्तयति यस्यैत इति। यस्य पुरुषस्य एते श्रौतस्मार्त्ता धर्मा अष्टाचत्वारिंशत्संख्यकाः संस्काराः सन्ति शमादिसम्पत्तिश्च वर्त्तते तस्य कर्मभिः संस्कृतस्य विद्याधिकारिणः श्रवणादिसम्पत्तौ सत्यां तत्त्वज्ञानद्वारा परब्रह्मप्राप्तिर्भवति तदसम्पत्तौ च पुण्यलोकावाप्तिरिति कर्मणां संस्कारकत्वपक्षे यथा ज्ञानोत्पादकत्वनियमो नास्ति संस्कारजननमात्रेण सञ्चरितार्थानां कर्मणां विद्योत्पत्तिपर्य्यन्तव्यापाराभावात् तथा तेषां विविदिषार्थत्वपक्षेऽपीत्यर्थः। आत्मज्ञानयोग्यताकार्य्यकरणसङ्घातनिष्ठा तदापादकौ यौ मलापकर्षणगुणाधानलक्षणौ संस्कारौ तदर्थत्वपक्ष इत्यर्थः। कर्मणां विविदिषार्थत्वपक्षे संस्कारार्थत्वपक्षे च ज्ञानोत्पत्त्यनियमे समानेऽपि विविदिषार्थत्वपक्षे प्रापिका ज्ञानोत्पत्तिस्तीव्रबुभुक्षाया इव दृढविविदिषायाः सर्वप्रयत्नेन विद्यासम्पादनसमर्थत्वात् संस्कारार्थत्वपक्षे तु ब्रह्मज्ञानयोग्यतामात्रसिद्धावपि विविदिषाया अप्यनियतत्वेन विद्योत्पत्तिः प्रापिकापि न भवतीति विविदिषासंस्कारार्थत्वपक्षयोरपि भेद ऊहनीय इति भावः। ननु केषामिति किमाश्रमकर्मणामेव किं वा अन्येषामपि इत्यर्थः।

कर्मणां ज्ञानोत्पत्तौ उपयोगनिरूपणम्।

ननु केषां कर्मणामयमुदाहृतश्रुत्या विनियोगो बोध्यते।

अत्र केश्चिदुक्तं वेदानुवचनेनेति ब्रह्मचारिधर्माणां यज्ञेन दानेनेति गृहस्थधर्माणां तपसाऽनाशकेनेति वानप्रस्थधर्माणां चोपलक्षणमित्याश्रमधर्माणामेव विद्योपयोगः। अत एव विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापीति शारीरकसूत्रे विद्यार्थकर्मसु आश्रमकर्मपदप्रयोग इति।

ननु आश्रमधर्माणामपि सर्वेषां विविदिषावाक्ये श्रवणाभावात् तेषामपि न सर्वेषां विनियोगो लभ्यते तत्राह वेदानुवचनेनेति। वेदस्य गुरुवचनमनुशिष्य वचनं वेदाध्ययनं तच्च ब्रह्मचारिधर्माणां मध्ये प्रधानं तेन तद्धर्माः सर्वे गृह्यन्त इत्यर्थः। एवम् उत्तरत्रापि प्राधान्यं द्रष्टव्यम्। तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं वानप्रस्थासाधारणमिह तपःशब्दरूढ्या भातीति भावः। अनाश्रितः कर्मफलं कार्य्यं कर्म करोति य इत्यादिस्मृतिषु नित्यमाश्रमिणां कार्य्यं कर्त्तव्यं यद्यत् कर्मास्ति तत्सर्वफलाभिसन्धिं त्यक्त्वा यः करोति स योगपदोदितं पूर्वोक्तचित्तशुद्धिविविदिषादिरूपं प्रत्यक्प्रावण्यं लभते इति प्रतिपादनात् तन्मूलभूते विविदिषावाक्येऽपि सर्वेषामाश्रमकर्मणामुपलक्षणं युक्तमिति मन्तव्यम्। आश्रमकर्मणामेव विनियोग इत्यत्र सौत्रं लिङ्गमाह अत एवेति। आश्रमकर्मणामेव विनियोगाभ्युपगमादेव इत्यर्थः। आश्रमकर्मणां विविदिषावाक्येन विद्यादौ विनियुक्तत्वात्

कल्पतरौ तु नाश्रमधर्माणामेव विद्योपयोगः।

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेरित्यधिकरणे आश्रमरहितविधुराद्यनुष्ठितकर्मणामपि विद्योपयोगनिरूपणात्।

तत्कामनारहितेनाश्रमिणा स्वाश्रमविहितं कर्म अननुष्ठेयमिति शङ्कायामुत्तरं सूत्रं तेनापि कर्त्तव्यमेव तं प्रति विहितत्वादन्यथा प्रत्यवायप्रसङ्गादिति सूत्रार्थो बोध्यः।

अन्येषामपि विनियोग इति पक्षं नित्यकर्ममात्रविषयतया प्रथमं दर्शयति कल्पतरौ त्विति। कल्पतरौ तु उक्तमिति सम्बन्धः। आश्रमधर्मव्यतिरिक्तानामप्यस्ति विद्योपयोग इति कल्पतरुकारमतमयुक्तं सूत्रे विद्यार्थकर्मसु आश्रमकर्मपदप्रयोगविरोधात्। न च सौत्राश्रमकर्मपदस्य वर्णधर्मेष्वपि अजहल्लक्षणोपपत्तेर्न तद्विरोध इति वाच्यम्। लक्षणायामेव प्रमाणाभावादित्याशङ्क्य तत्र नियामकं दर्शयति नाश्रमधर्माणामेव विद्योपयोग इति।

आश्रमधर्मव्यतिरिक्तानां वर्णधर्माणामप्यस्ति विद्योपयोग इत्येवकारार्थे हेतुमाह अन्तरा चापि त्विति। विद्यां प्रति बहिरङ्गसाधनेषु कर्मसु अन्तरङ्गसाधनेषु श्रवणादिषु च अनाश्रमिणामधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे सति नास्त्यधिकार इति पूर्वपक्षः। आश्रमकर्मणामेव विद्यायां विनियुक्तत्वात् तेषामाश्रमकर्माभावात् साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैव श्रवणादिषु अधिकाराच्च अनाश्रमिणां च साधनचतुष्टयान्तर्गतस्योपरतिशब्दितसन्न्यासस्याभावेन तत्सम्पत्त्यभावादिति। सिद्धान्तस्तु सूत्रे तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। अन्तराशब्दः आश्रमाणामन्तरालमनाश्रमित्वमाह तथा च

न च विधुरादीनामनाश्रमिणां प्रागजन्मा-द्यनुष्ठितयज्ञाद्युत्पादितविविदिषाणां विद्यासाध-नश्रवणादौ अधिकारनिरूपणमात्रपरं तदधिकरणं न तु तदनुष्ठितकर्मणां विद्योपयोगनिरूपणपर-मिति शङ्क्यम् ।

अनाश्रमित्वे वर्त्तमानोऽपि पुरुषः श्रवणादिषु विद्यार्थकर्मसु चाधिक्रियते कुतः श्रुतिस्मृतिषु रैक्ववाचक्नवीप्रभृतीनामनाश्रमिणामपि विद्यावत्त्वोपलब्धेः। परिव्राजकस्य श्रवणादिषु मुख्याधिकारेऽपि गृहस्थादीनामिव अनाश्रमिणां गौणाधिकारोपपत्तेः। तथा च तदधिकरणे भाष्यं दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणार्थिनमधिकरोति श्रवणादिषु इति अविद्यानिवृत्तिर्विद्याया दृष्टं फलम् अर्थिनमविद्यानिवर्त्तकसाक्षात्कारार्थिनमधिकारित्वेन स्वीकरोति शूद्रस्येव वेदान्तश्रवणादिषु अनाश्रमिणां प्रतिषेधाभावात् गौणाधिकारे सन्न्यासापेक्षा नास्तीति मत्वा मात्रपदमिति भाष्यार्थः। अन्तरा चापि त्वित्यधिकरणमनाश्रमिणां श्रवणाद्यधिकारमात्रनिरूपणपरं न तु अनाश्रमिकर्मणामपि विद्योपयोगनिरूपणपरम्।

तथा च सौत्राश्रमकर्मपदस्य वर्णधर्मोपलक्षकत्वं न सिध्यतीति मत्वा शङ्कते न च विधुरादीनामिति। ननु तेषां विद्यार्थकर्माभावे विविदिषोदयासम्भवादनाश्रमिणां श्रवणाधिकारनिरूपणमयुक्तमित्याशङ्क्याह प्रागजन्मेति। अनाश्रमिणोऽपि ये जन्मान्तरीयाश्रमकर्मानुष्ठानजनितविविदिषा-वन्तः सन्न्यासहेतुतीव्रवैराग्याभावात् मुख्याधिकारात् प्रच्यु-

विशेषानुग्रहश्चेति तदधिकरणसूत्रतद्भाष्ययोः तदनुष्ठितानां जपादिरूपवर्णमात्रधर्माणामपि विद्योपयोगस्य कण्ठोक्तं विहितत्वाच्च आश्रमकर्मापीतिसूत्रे आश्रमपदस्य वर्णधर्माणामप्युपलक्षणत्वादित्यभिसन्धायोक्तमाश्रमधर्मातिरिक्तानामप्यस्ति विद्योपयोगः ।

तच्च तेषां श्रवणाधिकारनिरूपणपरं तदधिकरणं न तु अनाश्रमिमात्रविषयमविविदिषूणां श्रवणादौ प्रवृत्त्यसम्भवादेव इत्यर्थ इति न च भ्रान्तमिति सम्बन्धः ।

ननु अन्तरा चापि त्विति सूत्रे विद्यार्थकर्मसु विधुरादीनामधिकारे श्रुत्यादिषु अनाश्रमिणां रैक्ववाचक्नवीप्रभृतीनां विद्यावत्त्वदर्शनं हेतुत्वेनोक्तं तदयुक्तं रैक्ववाचक्नवीविदुरप्रभृतीनां जन्मान्तरीयविद्यासाधनानुष्ठानबलादेव विद्या जातेति शङ्कासम्भवादतोऽनाश्रमिकर्मणां विद्योपयोग इत्यत्र तेषां विद्यावत्त्वदर्शनमनन्यथासिद्धं लिङ्गं न भवतीत्यस्वरसादनन्यथासिद्धहेतुमन्यमभिप्रेत्योक्तं विशेषानुग्रहश्चेति । विशेषैर्धर्मविशेषैर्जपादिलक्षणैः ब्राह्मणत्वादिवर्णमात्रसम्बन्धिभिरपि चित्तशुद्धिविविदिषादिद्वारा आश्रमधर्मैरिव विद्यायां अनुग्रहः उपकारः सम्भवत्येव कुतः । जपेनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः । गङ्गायां स्नानमात्रेण मुच्यते नात्र संशयः । यस्य स्मरणमात्रेणादिवच्छ्रुतेर्जपतीर्थस्नानदेवताध्यानादिधर्माणां शुद्ध्यादिद्वारा विद्यादिसाधनत्वस्य प्रतिपादनादिति सूत्रार्थः । तदनुष्ठितानामिति अनाश्रमिणस्तच्छब्दार्थः । एवमनाश्रमिधर्मा-

किन्तु नित्यानामेव तेषां हि फलं दुरितक्षयं विद्या अपेक्षते न काम्यानां फलं स्वर्गादि ।

तत्र यथा प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराणामङ्गानामतिदेशे सति न प्रकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पन-

---

णामपि सूत्रकारेणैव स्पष्टं विद्योपयोगस्य साधितत्वात् तदविरोधाय सौत्रमाश्रमकर्मपदं वर्णधर्माणामप्युपलक्षणकं वाच्यमित्याशयेनाह सूत्र इति। एवं कल्पतरुकाराणामभिप्रायमुपवर्ण्य तन्मतमुपपादयति आश्रमधर्मेत्यादिना ।

ननु यज्ञादीनां विनियोगः कल्प्यमानः किं काम्यसाधारणः कल्प्यते किं वा नित्यानामेव। नाद्यः काम्यकर्मफलस्य स्वर्गादेर्विद्यया अनपेक्षितत्वेन तेषां विद्योपकारकत्वासम्भवात्। न द्वितीयः नित्यकर्मफलस्य दुरितक्षयस्यापि प्रमाणसाध्यविद्यापेक्षितत्वे मानाभावेन तेषामपि विद्याविनियोगानुपपत्तेरिति शङ्कते किन्त्विति। समाधत्ते नित्यानामेवेति। ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मण इत्यादिवचनान्नित्यकर्मफलस्य दुरितक्षयस्य विद्यया अपेक्षितत्वे प्रमाणत्वेन सूचयति हीति। प्रमाणजन्यायामपि विद्यायां दुरितस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवात् दुरितक्षयापेक्षा युक्तेति भावः। काम्यकर्मणां विद्यानुपकारकत्वमङ्गीकरोति नेति। न च काम्यानां नित्यानामिव दुरितक्षयफलकत्वमप्यस्तु तथा च तेषामपि विद्यापेक्षितदुरितक्षयलक्षणोपकारजनकत्वं सम्भवतीति वाच्यम्। तेषां दुरितक्षयफलकत्वे मानाभावेन विद्योपकारत्वस्याक्लृप्तत्वादिति भावः।

कर्मणां विद्यायां विनियोगविधेः क्लृप्तोपकारैर्नित्यकर्मभिरेव

मेवं ज्ञाने विनियुक्तानां यज्ञादीनां क्लृप्तनित्यफल-पापक्षयातिरेकेण न नित्यकाम्यसाधारणविद्योपयोग्युपकारकल्पनमिति।

संक्षेपशारीरके तु नित्यानां काम्यानाञ्च कर्मणां विनियोग उक्तः यज्ञादिशब्दाविशेषात्।

प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराणां पदार्थानां क्लृप्तप्राकृतोपकारातिदेशमुखेनैव विकृतिष्वतिदेशेन सम्बन्धो न तु पदार्थानामतिदेशानन्तरमुपकारकल्पनेति न तत्र प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनाप्रसक्तिः।

चारितार्थ्ये दृष्टान्तमाह तत्र यथेति। यद्वा काम्यानां पापक्षयफलकत्वस्यान्यतः प्राप्त्यभावेऽपि यज्ञादीनां विनियोगबलादेव तेषां तत्कल्पनतामिति नेत्याह तत्रेति। काम्यकर्मणां विद्यापेक्षितोपकारहेतुत्वात्क्लृप्तौ सत्यामित्यर्थः। न नित्येति गौरवादिति भावः।

आश्रमकर्मव्यतिरिक्तानामपि विनियोग इति पक्षं काम्यसाधारणं दर्शयति संक्षेपेति अविशेषादिति। यज्ञादिशब्दानां नित्ययज्ञादिषु इव काम्ययज्ञादिष्वपि रूढत्वाविशेषात् नित्यानामिव काम्यानामपि विनियोगः श्रुत्या भातीति तत्साधारण एव कर्मणामुपकारः कल्प्यत इत्यर्थः।

काम्यसाधारण्येन विद्योपयोग्युपकारकल्पनं न सम्भवति तत्कल्पने पूर्वतन्त्रन्यायविरोधादिति मत्वा विकृतिष्वतिदेशस्थान्यङ्गानि दृष्टान्तत्वेन कल्पतरौ उदाहृतानि। न तानि यज्ञादीनां दृष्टान्तत्वेनोदाहरणयोग्यानीत्याह प्रकृताविति।

इह तु प्रत्यक्षश्रुत्या प्रथममेव विनियुक्तानां यज्ञादीनामुपदिष्टानामङ्गानामिव पश्चात् कल्पनीय उपकारः प्रथमावगतविनियोगनिर्वाहायाक्रमोऽपि सामान्यशब्दोपात्तसकलनित्यकाम्यसाधारणः कथं न कल्प्यः।

अध्वरेषु अध्वरमीमांसकैरपि हि उपकारमुखेन पदार्थान्वय एव क्रमोपकारनियमः।

दर्शपूर्णमासादिषु प्रकृतियागादिषु यः पदार्थानां क्रम उपकारस्तस्य प्रथममतिदेशः तत्पृष्ठभावेन पदार्थानां विकृतिषु सौर्यपशुयागादिष्वतिदेशः न तु प्राकृतपदार्थानामतिदेशेन विकृतिषु विनियोगानन्तरं पदार्थानामुपकारकल्पनमिति न तत्र क्रमोपकारपरित्यागेनोपकारान्तरप्रसक्तिरस्तीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति प्रकृते यज्ञादीनां विनियोगानन्तरमुपकारकल्पनम्। अतिदेशस्थले तु प्रकृतौ उपकारकल्पनानन्तरं प्राकृतपदार्थानां विकृतिषु विनियोगः ततो दृष्टान्तो विषम इति।

इह त्विति दार्ष्टान्तिक इत्यर्थः। प्रकृतानुगुणं दृष्टान्तमाह उपदिष्टानामिति। दर्शपूर्णमासादिप्रकरणेषु अन्यत्र वा श्रुतानां पदार्थानां श्रुतिलिङ्गादिभिर्दर्शपूर्णमासादिषु विनियुक्तानां प्रथमावगतविनियोगनिर्वाहाय यथायोग्यं दृष्टादृष्टलक्षण उपकारः कल्प्यते यथा तथा उपकारोऽत्रापि कल्प्य एव न तु प्रथमावगतविनियोगपरित्याग उचितः। यज्ञाद्यविशेषश्रुतिबाधप्रसङ्गादित्यर्थः। सामान्यशब्देति नित्यकाम्यसाधारणयज्ञादिशब्देत्यर्थः।

पदार्थान्वयानन्तरमुपकारकल्पने त्वक्लृप्तोऽपि विनियुक्तपदार्थानुगुण एवोपकारः कल्पनीय इति संप्रतिपद्यैव बाधलक्षणारम्भसिद्धार्थमुपकारमुखो विकृतिषु प्राकृतान्वयो दशमाद्ये समर्थितः ।

यथा क्लृप्तोपकारातिरिक्तोपकाराकल्पनं कल्पतरुकारोक्तं मीमांसकसम्मतं तथा प्रथमावगतविनियोगानुसारिणाक्लृप्तोपकारकल्पनमपि मीमांसकसम्मतमेव इत्याह अध्वरेष्विति कर्ममीमांसकैरपि इत्यर्थः। अध्वरमीमांसकैरपि सम्प्रतिपद्यैव प्राकृतान्वयः समर्थित इति सम्बन्धः। पदार्थान्वय एवेति पदार्थान्वयस्थल एवेत्यर्थः। क्लृप्तोपकारनियमः क्लृप्तोपकारातिरिक्तोपकाराकल्पनमित्यर्थः।

एवकारव्यावर्त्त्यमाह पदार्थान्वयानन्तरमिति। उपकारकल्पनस्थले तु इत्यर्थः। सम्प्रतिपद्यैवेति स्वीकृत्यैव इत्यर्थः। बाधलक्षणेति बाधाध्यायारम्भसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। प्राकृतान्वय इति। प्राकृतयागादौ शेषभूता ये पदार्थास्तेषां विकृतियागादिषु अतिदेशेन प्राप्तिरित्यर्थः। एतदुक्तं भवति पूर्वतन्त्रे दशमाध्याये विकृतावतिदिष्टानामङ्गानां प्रकृतौ क्लृप्तस्योपकारस्य असम्भवे बाधो निरूप्यते। तच्च बाधनिरूपणं विकृतिष्वतिदेशेन पदार्थप्राप्त्यनन्तरमुपकारकल्पनपक्षे न सिध्यति। प्रकृतौ श्रुत्यादिभिर्विनियुक्तपदार्थानां दृष्टोपकारासम्भवे अदृष्टोपकारकल्पनवद्विकृतिष्वतिदेशेन विनियुक्तानां पदार्थानां दृष्टोपकारासम्भवे अदृष्टोपकारकल्पनया तत्सिद्ध्यर्थं सर्वेषामेव अङ्गानामनुष्ठानावश्यम्भावेन केषाञ्चित् अङ्गानामननुष्ठानं तदंशातिदेशप्रामाण्यरूप-

किञ्च क्रत्वुपकारालाभान्नित्यानामेवायं विनियोग इत्यभ्युपगमे नित्येभ्यो दुरितक्षयस्य तस्माच्च ज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ व्यर्थोऽयं विनियोगः ।

बाधासम्भवादतो बाधनिरूपणसिद्ध्यर्थं प्रकृतिक्रत्वुपकारमुखेनैव प्राकृतानामन्वयो विकृतिष्विति दशमाध्यायप्रथमाधिकरणे साधितम् । तथा च यत्र पदार्थानां विनियोगानन्तरमुपकारकल्पनं तत्र तत्पदार्थसामर्थ्यानुसारेण प्रथमावगतविनियोगनिर्वाहाय यत्क्रत्वुपकारकल्पनं मीमांसकसम्मतमिति प्रतीयते। यदि विनियोगानन्तरमुपकारकल्पनास्थलेऽपि क्रत्वुपकारासम्भवे विनियुक्तपदार्थपरित्याग एव न त्वक्रत्वुपकारकल्पनं तत्सम्मतं भवेत् तदा उपकारमुखेनैव पदार्थानामतिदेश इति निरूपणपरमधिकरणं व्यर्थं स्यात् । पदार्थानामेव अवघातादीनामतिदेशेन विनियोगेऽपि विकृतिगतकृष्णलादिषु अवघातादेः विकृतितुषविमोकरूपदृष्टोपकारस्य लोकसिद्धस्याभावादक्रत्वुपकारकल्पनानङ्गीकाराच्च अवघातादेरननुष्ठानादिलक्षणबाधस्य दशमाध्याये निरूपणीयस्य सम्भवेन तदर्थमुपकारमुखेनैव पदार्थानामतिदेश इति निरूपणस्यानपेक्षितत्वात् ।

तस्मात् विविदिषावाक्येनाविशेषेण नित्यकाम्यसाधारणे विनियोगे प्रथममवगते सति तन्निर्वाहायाक्रत्वुपकारकल्पनं युक्तमेवेति । वस्तुतस्तु नित्यकर्मस्वपि विद्यापेक्षितोपकारजनकत्वक्रत्वपि रसिद्धत्वाच्च किञ्च इत्यादिना अलाभादिति। काम्येषु इति शेषः । नित्यानां विद्यापेक्षितदुरितक्षयलक्षणो

अन्यतस्तदसिद्धौ ज्ञानापेक्षितोपकारजनकत्वं नित्येषु न क्लृप्तमित्यविशेषात् नित्यकाम्यसाधारणविनियोगो दुर्वारः।

ननु नित्यानां दुरितक्षयमात्रहेतुत्वस्यान्यतः सिद्धावपि विशिष्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिर्वाहकत्वं न सिद्धम् किन्तु अस्मिन् विनियोगे सति ज्ञानोद्देशेन नित्यान्यनुतिष्ठतोऽवश्यं ज्ञानं भवति। इतरथा शुद्धिमात्रमनियता ज्ञानोत्पत्तिरिति सार्थकोऽयं विनियोग इति चेत् तर्हि नित्यानामपि

पकारद्वारा विद्याहेतुत्वं विविदिषावाक्यादन्यतः सिद्धमसिद्धं वा। तत्र नाद्यः। विविदिषावाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्याह नित्येभ्य इति विनियोग इति। शेषत्वरूपविनियोगबोधकशब्द इत्यर्थः।

द्वितीये नित्येष्वपि विद्योपकारकत्वमक्लृप्तमेव कल्पनीयमिति नित्यकाम्यसाधारणोपकारकल्पनं युक्तमेव इत्याह अन्यतः तदसिद्धाविति। नित्यानां विद्योपकारकत्वासिद्धावित्यर्थः।

अन्यतः सिद्धिपक्षमवलम्ब्य विनियोगार्थवत्त्वं शङ्कते नन्विति। दुरितं तावद्द्विविधं ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकं ज्ञानोत्पत्तिं प्रति उदासीनं सत् नरकादिप्रदञ्च। तथा च नित्यानां ज्ञाने विनियोगाभावे नित्यकर्मभिर्ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितस्यैव क्षय इत्यत्र नास्ति मानम्। धर्मेण पापमपनुदति। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामित्यादिश्रुतिस्मृतिवचनानां नित्यानां दुरितसामान्यक्षयहेतुत्वबोधनमात्र-

अक्लृप्तमेव नियमतो ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्हणत्वं ज्ञानसाधनविशिष्टगुरुलाभश्रवणमननादिसम्पादकापूर्वं च द्वारं कल्पनीयमित्यक्लृप्तप्रकारकल्पनाविशेषान्न सामान्यश्रुत्यापादितो नित्यकाम्यसाधारणविनियोगो भञ्जनीय इति ।

परत्वात् अतो नियमेन ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितक्षयहेतुत्वं नित्यकर्मणामन्यतो न प्राप्तमिति तत्प्राप्त्यर्थोऽयं विनियोग इत्यर्थः। नित्यैरेव यज्ञादिभिर्दुरितक्षयद्वारा ज्ञानं सम्पादयेदिति प्रकारेण विविदिषावाक्यीये नित्यानां ज्ञाने विनियोगे सति वा कथं ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितस्यैव क्षयो नित्यानुष्ठानतो लभ्यत इति पृच्छति किञ्चेति। तल्लाभप्रकारमाह अस्मिन्निति अवश्यमिति। नित्यानुष्ठानात् ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितक्षये सति प्रतिबन्धकरहितमहावाक्यादवश्यं ज्ञानं भवतीत्यर्थः। इतरथेति। एतद्विनियोगाभावादित्यर्थः। दुरितसामान्यक्षयरूपा शुद्धिर्भवति न तु नियमेन ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितक्षयरूपशुद्धिविशेषो भवति। ज्ञानोद्देशेन नित्यानामननुष्ठानात्। तथा च बहुजन्मसु नित्यकर्मानुष्ठानशीलस्यापि नियमेन ज्ञानं न जायते किन्तु दैवयोगात् कदाचित् ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितस्य निःशेषक्षयसम्भवात् ज्ञानमपि कदाचित् भवतीत्यनियता ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थः। ज्ञानापेक्षितोपकारो नित्येषु क्लृप्त इति मतं निराकर्तुमित्यभिप्रेत्य काम्येष्विव नित्येष्वप्यक्लृप्तोपकारकल्पनं तुल्यमिति दूषयति तर्हीति। नित्येषु ज्ञानोपकारकत्वनियमासिद्धिरित्यर्थः। तस्मिन्नपि नित्यानामेव विनियोगपक्षे

असन्न्यासिनामपि त्रैवर्णिकानामेव ज्ञानोत्पत्तिनिरूपणम् ।

नन्वेवमपि कथं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादिस्मरणनिर्वाहः ।

विधेर्लाघवमस्ति । तेषां पक्षे ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितनिवर्त्तकत्वस्य वचनान्तरात् प्राप्तत्वेन नियममात्रस्य विधेर्लभ्यत्वात् । काम्येषु तु ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितनिवर्त्तकत्वं सर्वथा न प्राप्तमिति काम्यानामपि विनियोगपक्षे विधेस्तात्पर्य्यगौरवमपरिहार्य्यमिति चेत् सत्यम् । तथापि यज्ञादिश्रुतीनां सङ्कोचलक्षणबाधपरिहाराय काम्यानामपि विनियोग आवश्यक इत्यत्रैव तात्पर्य्यं बोध्यम् । नित्येभ्यो ज्ञानप्रतिबन्धकदुरितस्यैव क्षयरूपशुद्धिविशेषलाभेऽपि तावन्मात्रात् न ज्ञानोत्पत्तिरस्ति । प्रमाणप्रमेयासम्भावनादिरूपदृष्टप्रतिबन्धकसत्त्वात् । अतस्तन्निरासोपयोगिनामुत्कृष्टगुरुतदधीनश्रवणमननध्यानादीनां सम्पादकादृष्टजनकत्वं नित्यानामप्यस्त्येव विविदिषावाक्यीयविनियोगबलात् कल्पनीयमित्याह ज्ञानसाधनेति ।

एवं विविदिषाद्वारा विद्यायां कर्मणां विनियोगं निरूप्य तेषु त्रैवर्णिकानामधिकार इति निरूपणार्थमाक्षेपव्याजेन प्रसङ्गं दर्शयति ननु इत्यादिना एवमपीति । तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने ! इति ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादकस्मरणस्य विविदिषावाक्याविरोधेन ज्ञानं साक्षात् ब्रह्मप्राप्तिसाधनम् । कर्म च विद्याद्वारा तत्प्राप्तिसाधनमिति क्रमसमुच्चयपरतया निर्वाहेऽपीत्यर्थः । अत्रावधारणेन संसिद्धिपदितमुक्तिं प्रति कर्मातिरिक्तोपायनिषेधाज्जनकाद्यनुष्ठितकर्मणो मुक्तिं प्रति साक्षादेवोपयोगः प्रतीयते । स च विविदिषा-

न च तस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानपरत्वम् विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणेन ब्राह्मणानामेव विद्यार्थकर्मण्यधिकारप्रतीतेः। अतो जनकाद्यनुष्ठितकर्मणां साक्षादेव मुक्त्युपयोगो वक्तव्यः। मैवम्। विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणस्य त्रैवर्णिकोपलक्षणत्वात्।

यथाहुरत्रभवन्तो वार्त्तिककाराः। ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानामुपलक्षणम्। अविशिष्टाधिकारित्वात्सर्वेषामात्मबोधन इति।

वाक्यविरुद्ध इति समुच्चयस्मरणवदस्य स्मरणस्य निर्वाहो न सिध्यतीत्यर्थः।

अस्यापि विविदिषावाक्याविरुद्धं सिद्धान्त्यभिमतमर्थमाशङ्क्य निषेधति न च तस्येति विद्यार्थेति। अस्मिन् स्मरणे संसिद्धिपदं विद्यापरम्। तथा च शुद्धिद्वारा कर्मणैव विद्यां प्राप्ता इति स्मरणार्थ इति भावः। तस्य स्मरणस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानपरत्वं न चेत्यत्र हेतुमाह विविदिषावाक्य इति मत इति। विविदिषावाक्यबोध्ये विद्यासाधनकर्मणि त्रैवर्णिकानामनधिकारादित्यर्थः। उपलक्षणत्वादिति तथाच भाष्यं ब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थमविशिष्टो हि अधिकारस्त्रयाणां वर्णानामिति। तथा च विद्यार्थकर्मसु जनकादीनामप्यधिकारसत्त्वात् कर्मणैव हीति स्मरणं विद्यार्थकर्मानुष्ठानपरमेवेति न तद्बलात्। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था इत्यादिश्रुतिविरुद्धः साक्षादेव कर्मणां मुक्त्युपयोगो वक्तव्य इति भावः।

न हि विद्याकामो यज्ञादीननुतिष्ठेदिति विपरिणमिते विद्याकामाधिकारिविधौ ब्राह्मणपदस्याधिकारिविशेषसमर्पकत्वं युज्यते उद्देश्ये विशेषणायोगात् ।

अत्रभवन्त इति पूज्या इत्यर्थः । आत्मबोधन इति आत्मबोधनसाधनयज्ञादिकर्मणीत्यर्थः । विद्यार्थकर्माधिकारस्यैव प्रकृतत्वादिति मन्तव्यम् । ननु विविदिषावाक्ये ब्राह्मणपदस्य त्रैवर्णिकोपलक्षणत्वे सिद्धे त्रयाणां वर्णानामविशेषेण विद्यार्थकर्मसु अधिकारः सिध्यति तत्र सर्वेषामविशिष्टाधिकारत्वे सिद्धे तदनुरोधेन ब्राह्मणग्रहणस्योपलक्षणत्वं सिध्यतीति परस्पराश्रयत्वप्रसङ्ग इति चेत् न । ब्राह्मणग्रहणस्य द्विजोपलक्षणत्वमनुपजीव्यैव सर्वेषां द्विजानां विद्यार्थकर्मसु अधिकारसिद्धेर्वार्त्तिकवचने विवक्षितत्वात् । ननु विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणेन ब्राह्मणस्यैव विद्यार्थकर्मसु अधिकारे प्रतीयमाने कथं वर्णत्रयसाधारणाधिकारः सिध्येदिति चेत् तत्र वक्तव्यम् । किं ब्राह्मणपदस्य यज्ञादिविधौ उद्देश्यविशेषणसमर्पकतया ब्राह्मणमात्राधिकारप्रापकत्वं किं वा विधेयकर्तृसमर्पकतया तदुभयसमर्पकत्वाभावेऽपि स्वसन्निधिमात्रेण तन्मात्राधिकारप्रापकत्वं वा ।

गत्यन्तराभावात् तत्र नाद्य इत्याह न हीति । यज्ञादीनां विद्यासाधनत्वे विनियोगपरे विधौ विद्याकामस्याधिकारः सिद्ध एव । तथा च ब्राह्मणविशिष्टस्य विद्याकामस्याधिकारो विवक्षित इति स्वीकृत्य ब्राह्मणपदस्य अधिकारिवि-

नापि राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेति स्वाराज्यकामाधिकारे राजसूयविधौ स्वाराज्यकामो राजकर्तृकेण राजसूयेन यजेतेति कर्तृतया यागविशेषणत्वेन विधेयस्य राज्ञो राजकर्तृकराजसूयस्याराज्ञा सम्पादयितुमशक्यत्वादर्थादधिकारिकोटिनिवेशवदिह यज्ञादिकर्तृतया विधेयस्य ब्राह्मणस्यार्थादधिकारिकोटिनिवेश इति युज्यते।

शेषणसमर्पकत्वं वक्तुं न शक्यते। विधेययज्ञादिनिरूपितोद्देश्यताया विद्याकाममात्रे पर्यवसानसम्भवेन ब्राह्मणरूपविशेषणस्यानाकाङ्क्षिततया विद्याकामं प्रति विशेषणत्वेनान्वयायोगाद्विशिष्टस्य उद्देश्यत्वकल्पने गौरवाच्च। विद्याकामब्राह्मणयोः प्रत्येकमुद्देश्यत्वे च वाक्यभेदप्रसङ्गात् विद्याकामो यज्ञादीननुतिष्ठेत् ब्राह्मणो यज्ञादीननुतिष्ठेदिति भावः।

द्वितीयं सदृष्टान्तमाशङ्क्य निराकरोति नापीति। स्वाराज्यकामवाक्ये राजपदस्य पूर्वोक्तरीत्या स्वाराज्यकामं प्रति विशेषणत्वायोगात् कर्तृविधायकत्वं स्वीकृत्य राजसूये राज्ञः सतः स्वाराज्यकामस्य अधिकारः साधित इत्यर्थः। राज्ञोऽर्थादधिकारिकोटिनिवेशवदिति सम्बन्धः। अर्थादिति पदोक्तामर्थापत्तिं स्फुटयति राजकर्तृकेति इहेति। विविदिषावाक्य इत्यर्थः। विधेयस्य इति। विद्याकामो ब्राह्मणकर्तृकयज्ञादीननुतिष्ठेत् इत्येवंविधेयस्य इत्यर्थः। अर्थादिति ब्राह्मणकर्तृकयज्ञादेरब्राह्मणेन सम्पादयितुम् अशक्यत्वादित्यर्थः।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गादितिसूत्रे अन्यत्र विहितानामेव यज्ञादीनां विविदिषावाक्ये फल-विशेषसम्बन्धविधिर्नापूर्वयज्ञादिविधिरिति व्यव-स्थापितत्वेन प्राप्तयज्ञाद्यनुवादेनैकस्मिन् वाक्ये कर्त्तृरूपगुणविधिः फलसम्बन्धविधिश्चेत्युभयवि-धानाद् वाक्यभेदापत्तेः ।

नापि राजसूयवाक्ये राज्ञः कर्त्तृतया विधेय-

अर्थात् अधिकारकोटिनिवेश इत्यपि न युज्यत इत्यत्र दृष्टान्तवैषम्यम् अभिप्रेत्य हेतुमाह । सर्वथापीत्यादिना । यज्ञादी-नामाश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च यावज्जीवादिवाक्येषु ये अग्निहोत्रादयो धर्मा विहितास्त एव अनुष्ठेयाः । कुतः श्रुति-स्मृतिरूपोभयलिङ्गात् । श्रुतिस्तावत् विविदिषावाक्यगतयज्ञा-दिश्रुतिरेव । तया प्रसिद्धयज्ञादीनां प्रसिद्धदानादीनाञ्च प्रत्य-भिज्ञायमानत्वात् अपूर्वयज्ञादिविधायकत्वे प्रत्यभिज्ञाविरोधात् प्रसिद्धयज्ञाद्यनुवादेन फलसम्बन्धमात्रबोधने लाघवाच्च यज्ञा-दीनां सुबन्तयज्ञादिपदोपात्तत्वेन अत्र विधेयत्वाप्रतीतेश्च । स्मृतिश्च अनाश्रितः कर्मफलम् इत्याद्या । प्रसिद्धयज्ञादीनामेव फलाभिसन्धिं विना अनुष्ठितानां विद्याहेतुत्वं दर्शयतीति सूत्रार्थः । अन्यत्रेति । विविदिषावाक्यात् अन्यत्र कर्मकाण्ड इत्यर्थः । उभयविधानादिति राजसूयवाक्ये तु कर्त्रादिगुण-विशिष्टस्यापूर्वकर्मण एव विध्युपगमात् न वाक्यभेदप्रसक्ति-रिति । तत्र राजपदस्य कर्तृरूपगुणविधायकत्वं युक्तमिति भावः ।

त्वाभावपक्षे राजपदसमभिव्याहारमात्राद्विशिष्ट-कर्तृत्वलाभवदिह वाक्याभेदाय कर्तृतया ब्राह्मणा-विधानेऽपि ब्राह्मणपदसमभिव्याहारमात्रेण ब्राह्म-णकर्तृत्वलाभात् तदधिकारपर्य्यवसानमित्युप-पद्यते ।

अन्यत्र त्रैवर्णिकाधिकारित्वेन क्लृप्तानामि-हापि त्रैवर्णिकाधिकारात्मविद्यार्थत्वेन विधीय-मानानां यज्ञादीनां त्रैवर्णिकाधिकारित्वस्य युक्त-तया विधिसंसर्गहीनब्राह्मणपदसमभिव्याहारमात्रा-दधिकारसङ्कोचासम्भवेन ब्राह्मणपदस्य यथाप्राप्त-विद्याधिकारिमात्रोपलक्षणौचित्यात् ।

तृतीयमपि सदृष्टान्तमाशङ्क्य निराकरोति नापीति राज्ञ इति । राज्ञः कर्तृतया विधेयत्वाभावेऽपि राज्ञ एव राज-सूयाधिकारः सिध्यति । राजपदसन्निधानेन स्वाराज्यकाम-पदस्य क्षत्रियपरत्वावगमात् । अन्यथा राजपदवैयर्थ्यप्रसङ्गा-दिति तात्पर्य्येण येषां मते राज्ञः कर्तृतया विधिर्नाभ्युपगम्यते तेषां पक्ष इत्यर्थः ।

ब्राह्मणाधिकारपर्य्यवसानमित्यपि नोपपद्यते इत्यत्र हेतु-माह अन्यत्रेति । कर्मकाण्ड इत्यर्थः । इहापीति विवि-दिषावाक्येऽपि इत्यर्थः । त्रैवर्णिकाधिकारात्मविद्येति । ब्राह्म-णस्येव क्षत्रियवैश्ययोरपि विद्यायामर्थित्वसामर्थ्याधिकारा-विशेषात् शूद्रस्येव विद्यार्थयज्ञादिषु तयोः प्रतिषेधाभावाच्च

शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावोपपादनम्।

ननु विद्याधिकारिभावोपलक्षणत्वे शूद्रस्यापि विद्यायामर्थित्वादिसम्भवेन तस्यापि विद्यार्थकर्माधिकारप्रसङ्ग इति चेन्न। अध्ययनगृहीतस्वाध्यायजन्यतदर्थज्ञानवत एव वैदिकेष्वधिकार इत्यप-

इत्यर्थः। युक्ततयेति। अधिकारिणामसङ्कोचस्य विधिगतानुष्ठापकत्वलक्षणप्रामाण्योपपादकत्वादिति भावः। अन्यत्र क्रतुमत्त्वाद्युपपत्तित्रयप्राप्तस्यापि क्षत्रियवैश्ययोः अधिकारस्य ब्राह्मणपदमपवादकमित्याशङ्क्याह विधिसंसर्गहीनेति। उद्देश्यसमर्पकतया विधेयसमर्पकतया वा विधिवाक्यार्थान्वयबोधानुपयोगीत्यर्थः। राजसूयवाक्ये तु राजसूयस्य अत्रैव विधेयत्वेन त्रैवर्णिकाधिकारत्वेन अन्यत्राक्रतुमत्त्वाद्युक्तं विधिसंसर्गहीनराजपदसमभिव्याहारमात्रात् राजकर्तृनियम इति भावः।

ननु उक्तन्यायेन ब्राह्मणपदाभावेऽपि क्षत्रियवैश्ययोरिव ब्राह्मणस्यापि विद्यार्थकर्मसु अधिकारसिद्धेः ब्राह्मणग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति चेत् न। विद्यार्थकर्मसु ब्राह्मणस्य मुख्याधिकारज्ञापनार्थतोपपत्तेर्वैयर्थ्यानवकाशादिति भावः।

ब्राह्मणग्रहणस्य उपलक्षणत्वपक्षेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते नन्विति। अविधेयायां हि विद्यायामधिकारी नाम विद्यार्थित्वमात्रम्। तच्च शूद्रस्यापि सम्भवतीति क्षत्रियादेरिव तस्यापि विद्यार्थकर्मसु अधिकारो दुर्निवार इत्यर्थः। शूद्रस्य मृत्युक्तसगुणब्रह्मविद्यासु निर्गुणब्रह्मविद्यासाधनवेदान्तश्रवणादिषु चाधिकारमाशङ्क्य नास्ति अधिकार इति निर्णीतमपशूद्राधिकरणे। तस्याधिकारा-

शूद्राधिकरणे अध्ययनवेदवाक्यश्रवणादिविधुरस्य शूद्रस्य विद्याधिकारनिषेधात् न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेरापाततोऽपि तस्य विद्यामहिम्ना अवगत्युपायासम्भवेन तदर्थित्वानुपपत्तेश्च तस्य विद्यायामनधिकारादिति केचित् ।

अन्ये त्वाहुः । शूद्रस्याप्यस्त्येव विद्यार्थकर्माधिकारः । तस्य वेदानुवचनाग्निहोत्राद्यसम्भवेऽपि स्कान्दोक्तसर्ववर्णाधिकारश्रीपञ्चाक्षरमन्त्रराज-विद्यादिजपपापक्षय-हेतु-तपोदानपाक-यज्ञादि-सम्भवाद्

भावे च भाष्ये हेतुरुपन्यस्तो वेदाध्ययनाभावादिति । शूद्रस्य वेदोच्चारणश्रवणधारणानां निषेधेन वेदाध्ययनाभावेऽपि वेदार्थभूतोपासनाद्यनुष्ठानं किं न स्यादित्याशङ्क्याध्ययनविधिना वेदजन्यवेदार्थज्ञानस्य वेदार्थानुष्ठानेषु नियमितत्वात् अध्ययनशून्यस्य तदभावाच्च सगुणनिर्गुणविद्यानुष्ठानेषु अधिकार इत्युक्तम् । तथा च तुल्यतया विद्यार्थकर्मस्वपि अधिकारो नास्ति इत्यर्थः ।

ननु शूद्रस्य वेदोच्चारणादिष्वधिकाराभावेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या तस्य विद्यासाधनकर्मणां सम्भवात् विद्याकामनया शूद्रस्यापि तेषामनुष्ठानं सम्भवतीत्याशङ्क्य तस्य विद्याकामनैव न सम्भवतीत्याह न शूद्रायेति । मतिं शास्त्रार्थज्ञानं विद्यायाः महिमा निरतिशयानन्दरूपब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वम् ।

शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्माधिकारप्रसङ्ग इत्यत इष्टापत्तिरित्याह अन्ये त्विति । स्कान्दोक्त उक्तः सर्ववर्णाधिकारी

वेदानुवचनेन यज्ञेन दानेनेत्यादिपृथक्करणविभक्ति-श्रुतेः विधुरादीनां विद्यार्थजपदानादिमात्रानुष्ठानानुमतेश्च वेदानुवचनादिसमुच्चयानपेक्षणात् ।

न च शूद्रस्य विद्यायामर्थित्वासम्भवः । श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः । इत्यादीतिहासपुराण-

---

यस्मिन् तादृशविद्यादिजपे स तथोक्तः । श्रीमत्पञ्चाक्षरमेव मन्त्रराजाख्या । आदिपदञ्च आगमिकपौराणिकमन्त्रान्तरसंग्रहार्थम् । तथाच ब्रह्मोत्तरखण्डे किं तस्य बहुभिर्मन्त्रैः किं तीर्थैः किं तपोऽध्वरैः । यस्यों नमः शिवायेति मन्त्रो हृदयगोचरः । मन्त्राधिराजराजो यः सर्ववेदान्तशेखरः । सर्वज्ञाननिधानञ्च सोऽयं शैवषडक्षरः । प्रणवेन विना मन्त्रः सोऽयं पञ्चाक्षरः स्मृतः । स्त्रीभिः शूद्रैश्च सङ्कीर्णैर्ध्यायते मुक्तिकाङ्क्षिभिरिति । पाकयज्ञादीत्यादिपदं द्विजशुश्रूषाणामकीर्त्तनत[illegible]नादिसंग्रहार्थम् । ननु विविदिषावाक्ये शूद्रसाधारणवर्णधर्माणामुपन्यासेऽपि यज्ञादीनामेकवाक्योपादानात् तेषां समुच्चयस्य विद्यासाधनत्वं भाति । यज्ञादिषु समुच्चयश्च शूद्रे बाधित इति कथं तस्य विद्यार्थकर्माधिकार इत्याशङ्क्य शैलशिखा दूषयति वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन विविदिषन्तीत्यादिरूपेण प्रत्येकं साधनत्वप्रतीतेर्न समुच्चयापेक्षा । तद्विवक्षायां हि वेदानुवचनयज्ञदानतपोभिर्विविदिषन्तीति वाक्यं स्यात् । पृथक्करणविभक्तिश्रवणेऽपि वेदानुवचनेन च यज्ञेन च दानेन च तपसा चेति प्रतिपदार्थं चकारयुक्तं वा वाक्यं स्यात् यदग्नये च प्रजापतये चेत्यादिवदिति भावः ।

श्रवणे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणेन पुराणाद्यवगतविद्यामाहात्म्यस्य तस्यापि विद्यार्थित्वसम्भवात् ।

न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेश्च तदनुष्ठानानुपयोग्यग्निहोत्रादि-कर्मज्ञान-निषेध-परत्वात् । अन्यथा तस्य स्ववर्णधर्मस्याप्यवगत्युपायासम्भवेन शूद्रः चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्यमक्रोधः शौचमाचमनार्थे पाणिपादप्रक्षालनमेवैके श्राद्धकर्म भृत्यभरणं स्वदारतुष्टिः परिचर्य्या चोत्तरेषामित्यादितद्धर्मविभाजकवचनानामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेः ।

यत्तु आपाततोऽपि विद्यामहिमावगत्युपायासम्भवेन विद्यायामर्थित्वलक्षणाधिकारानुपपत्तिरिति तदनूद्य निराकरोति न च शूद्रस्येति श्रावयेदिति ब्राह्मण इति शेषः । यदा क्षत्रियादीन् श्रावयेत् तदा विशेषमाह कृत्वेति । पुराणादिभिः साधनभूतैरवगतं विद्यामाहात्म्यं येन शूद्रेण स तथा तस्येत्यर्थः ।

मतिनिषेधवचनस्य सङ्कोचं दर्शयति न शूद्रायेति अन्यथेति । आम्नायार्थज्ञानमात्रदाननिषेधपरत्व इत्यर्थः । शूद्रस्य स्वतः पुराणादिपठननिषेधादन्येभ्योऽपि पुराणादिश्रवणाभावे स्वधर्मावगतिर्न सम्भवतीत्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह शूद्रश्चतुर्थो वर्ण इत्यादिना । जातिर्जन्म उपनयनाख्यद्वितीयजन्मशून्य इत्यर्थः । प्रक्षालनमेवेति । न

न चैवं सति अपशूद्राधिकरणस्य निर्विषयत्वं, तस्य न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हतीत्यादिस्मृतेर्गुरूपसदनाख्य-विद्याङ्गोपनयनसंस्कारविधुरस्य शूद्रस्य सगुणविद्यासु निर्गुणविद्यासाधनवेदान्तश्रवणादिषु चाधिकारनिषेधपरत्वान्निर्गुणविद्यायां शूद्रस्यापि विषयसौन्दर्य्यप्रयुक्तस्यार्थित्वस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् अविधेयायां च तस्यां तदतिरिक्ताधिकाराप्रसक्त्या तन्निषेधाऽयोगाच्च।

त्वर्णा प्राशनम् अङ्गस्पर्शनादिकं वेत्येवकारार्थः। उत्तरेषामिति द्विजानामित्यर्थः। न शूद्राय मतिं दद्यादिति स्मृतेः शास्त्रार्थज्ञानमात्रदाननिषेधपरत्वेऽपि वृद्धौ च मातापितरौ भार्य्या साध्वी सुतः शिशुः। अप्यकार्य्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् इत्यादिवचनदर्शनेन ये ब्राह्मणाः उक्तलक्षणमात्रादिसंरक्षणोपयोग्यर्थलाभाय शूद्रान् प्रति पुराणादिपठने प्रवर्त्तन्ते तेभ्यो विद्यामाहात्म्यस्वधर्मयोरवगतिसम्भावात् न काप्यनुपपत्तिरिति मन्तव्यम्।

न च एवमिति शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्माधिकारस्वीकार इत्यर्थः। निर्विषयत्वमिति। तदधिकरणस्य शूद्राधिकारनिषेधपरत्वादिति भावः। सत्यं तदधिकरणं शूद्राधिकारनिषेधपरं किन्तु विद्यार्थकर्माधिकारनिषेधपरं न भवति। वेदान्तश्रवणाद्यधिकारनिषेधपरत्वात् तस्येति परिहरति। तस्य न शूद्र इत्यादिना। वेदान्तश्रवणसगुणोपासनेषु अधिकाराभावे हेतुगर्भ-

विशेषणमाह गुरूपसदनाख्येति। शूद्रस्य संस्कारशून्यत्वे मानमाह न शूद्र इति पातकमिति। अभक्ष्यभक्षणादिकृतमित्यर्थः। संस्कारो द्विविधः अध्ययनाङ्गोपनयनलक्षणो विद्याङ्गोपनयनलक्षणश्च। द्विविधमपि संस्कारं निषेधति न च संस्कारमर्हतीति शिष्यत्वेन स्वीकृत्य समीपे स्थापनरूपं विद्याङ्गोपनयनमाचार्यकर्तृकं तच्च शिष्यकर्तृकगुरूपसदनपूर्वकत्वात् गुरूपसदनाख्यमित्युक्तं। गुरूपसदनस्य तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यादिना विद्याङ्गत्वेन विहितं तथा ह्योपनिन्ये इत्यादिश्रुत्यादिविद्याङ्गत्वेनोपनयनं च प्रतीयत इति भावः। तं विद्यार्थिनं गुरुरुपनीतवानिति श्रुत्यर्थः। ननु श्रुत्युक्तसगुणोपासनेषु इव निर्गुणविद्यासाधनवेदान्तश्रवणादिषु इव च निर्गुणविद्यायामप्यधिकारनिषेधपरमपशूद्राधिकरणं किं न स्यात्। विनिगमनाविरहात्। तथाच निर्गुणविद्यायामधिकाराभावे तत्साधनकर्मसु शूद्राधिकारो न सिध्येदित्यत आह निर्गुणविद्यायामिति। ब्रह्मविद्यालक्षणस्य विषयस्य सौन्दर्यं मुक्तिसाधनत्वम्। तज्ज्ञानप्रयुक्तस्य विद्यायामर्थित्वलक्षणाधिकारस्य तदधिकरणन्यायेन निषेद्धुमशक्यत्वादित्यर्थः। ननु शूद्रस्य विद्यायामर्थित्वलक्षणाधिकारसत्त्वेऽपि तदतिरिक्तस्याधीतवेदत्वादिरूपविशेषणान्तराभावात् कथं तस्याधिकारो विद्यायामित्यत आह अविधेयायामिति। च शब्दः शङ्कानिरासार्थः। तदतिरिक्तेति अर्थित्वातिरिक्तेत्यर्थः। स्वर्गानुभववत् ब्रह्मानन्दानुभवरूपाया निर्गुणविद्यायाः फलरूपत्वादविधेयत्वं फलस्याविधेयत्वात्। तथाच यथा स्वर्गानुभवादौ फले तदर्थित्वमात्रमधिकारस्तथा निर्गुणविद्यायामपि तदर्थित्वमात्रमवाधिकारः। स च निषेद्धुमशक्यः। विधेयेषु एवोपासनादिषु पूर्वोक्ताधिकारिविशेषणान्तरापेक्षाशङ्के निरूपितेति विषमो दृष्टान्त इति भावः।

न च तस्य वेदान्तश्रवणासम्भवे विद्यार्थकर्मानुष्ठानसम्भवेऽपि विद्यानुत्पत्तेस्तस्य तदर्थकर्मानुष्ठानं व्यर्थमिति वाच्यम्। तस्य वेदान्तश्रवणाधिकाराभावेऽपि भगवत्पादैः श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणात् वेदपूर्वस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितमिति अपशूद्राधिकरण उपसंहारभाष्ये ब्रह्मात्मैक्यपरपुराणादिविधिश्रवणे विद्यासाधनेऽधिकारस्य दर्शितत्वात्।

विद्योत्पत्तियोग्यविमलदेवशरीरनिष्पादनद्वारा मुक्त्यर्थत्वं भविष्यतीति त्रैवर्णिकानां क्रममुक्ति-

---

असम्भव इति अपशूद्राधिकरणन्यायेन तदसम्भवे सतीत्यर्थः। तस्य वेदान्तश्रवणाभावेऽपि ब्रह्मात्मैक्यपरपुराणादिश्रवणे अधिकारस्य भाष्ये दर्शितत्वात् शूद्रस्यापि सम्भवति विद्योत्पत्तिरित्यर्थः। भाष्ये तुशब्दोऽवधारणार्थः। श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति वचनेन शूद्रस्य पुराणादिश्रवणाभ्यनुज्ञानेऽपि मनननिदिध्यासनयोरभ्यनुज्ञानाभावात् न मननाद्यनुष्ठानं तस्य सिध्यति। न च मननादेः श्रवणाङ्गत्वात् न पृथगभ्यनुज्ञानापेक्षेति वाच्यम्। प्रयाजदर्शपूर्णमासादेरिव प्रकृते शेषशेषिभावबोधकप्रमाणाभावेन श्रवणादिषु अङ्गाङ्गिभावव्यवहारस्य गौणत्वात्।

फलकसगुणविद्यार्थकर्मानुष्ठानवत् वेदान्तश्रवणयोग्यत्वं वर्णिकशरीरनिष्पादनद्वारा विद्योत्पत्त्यर्थत्वं भविष्यतीति शूद्रस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानाविरोधाच्च। तस्माद्विविदिषावाक्ये ब्राह्मणपदस्य यथाप्राप्तविद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वे न शूद्रस्यापि विद्यार्थकर्माधिकारः सिध्यत्येवेति।

तथा च शूद्रस्याद्वैतपरपुराणादिभागश्रवणे कृतेऽपि विद्योदयासम्भवात् विद्यार्थकर्मानुष्ठानवैयर्थ्यं तदवस्थमेव इत्यस्वरसादाह विद्योत्पत्तियोग्येति। यद्वा इति इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेदिति वचनादितिहासादिगतब्रह्मात्मैक्यपरभागस्य वेदान्तश्रवणजनितवेदान्तार्थज्ञानोपकारकत्वमात्रमेव न तु वेदान्तश्रवणमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण ब्रह्मात्मैक्यज्ञानजनकत्वमिति निर्णीयते। तथा सत्येव तद्वचनपूर्वार्धः सङ्गच्छते। बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरेदिति अयमर्थः अल्पं वेदमात्रं श्रुतं विचारितं येन पुरुषेण सोऽल्पश्रुतस्तस्मात् पुरुषात् तेन श्रुतो वेदो बिभेति। कथं बिभेति तत्राह मामिति अयमल्पश्रुतपुरुषः मां श्रुतं वेदं प्रतरेत् मद्विचाररूपायां मीमांसायां न्यायाभासत्वादिशङ्कया मामप्यर्थान्तरपरं सम्भावयेत् इतिशब्दो हेत्वर्थः। एवं प्रतारणसम्भावनाहेतोरितिहासपुराणाभ्यां वेदं सम्यगुपबृंहयेत् इतिहासपुराणवचनैर्मीमांसानुसारिभिः तस्या दृढन्यायत्वनिश्चयसम्पादनद्वारा मीमांसानिर्णीतार्थ एव मां वेदं स्थापयेदिति। तथाच शूद्रस्य वेदान्तश्रवणरहितस्य वेदान्तार्थोपबृंहणरूपब्रह्मात्मैक्यपरेतिहासादिश्रवणे प्रवृत्ता-

सन्यासाश्रमस्यैव विद्योपयोगित्वनिरूपणम्।

ननु अस्तु कर्मणो चित्तशुद्धिद्वारा विद्योपयोगः सन्यासस्य किंद्वारा तदुपयोगः। के चिदाहुः। विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितानामनन्तत्वात्किञ्चिद्यज्ञाद्यनुष्ठाननिवर्त्त्यं किञ्चित् सन्यासापूर्वनिवर्त्त्यमिति कर्मवच्चित्तशुद्धिद्वारैव सन्यासस्यापि तदुपयोगः।

वपि नास्ति विद्योदयः। श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति वचनमपि शूद्रस्याद्वैतपरपुराणादिश्रवणांशे अदृष्टार्थमभ्यनुज्ञापरम्। अप-शूद्राधिकरणभाष्येऽपि शूद्रस्य अद्वैतपुराणादिश्रवणाधिकारवर्णनं विमेत्यल्पश्रुतादिति वचनं नास्तीति कृत्वा कृतमिति न भाष्य-विरोधोऽपि। तथाच वेदान्तश्रवणैकसाध्याविद्या तदभावे शूद्रस्य न सिध्येदेवेत्यस्वरसादाह विद्योत्पत्तियोग्येति मुक्त्यर्थत्वमिति। सगुणब्रह्मोपासनमिति शेषः। विद्योत्पत्त्यर्थत्वमिति शूद्रस्य सदनुष्ठितधर्माणां विद्योत्पत्त्यर्थत्वं भविष्यतीति निश्चयेन तदनुष्ठानसम्भवादित्यर्थः। तस्मादिति शूद्रस्य विद्यार्थकर्मानु-ष्ठाने बाधकाभावादित्यर्थः।

विद्याधिकारिमात्रेति न तु ब्राह्मणपदस्य ब्राह्मणमात्र परत्वं न वा त्रैवर्णिकमात्रपरत्वमिति मात्रशब्दार्थः। ब्राह्मण-पदस्य द्विजोपलक्षणत्वे वार्त्तिकवचने यो हेतुरुक्तः त्रयाणामात्मबोधन साधनकर्मसु अधिकाराविशेषादिति तस्य हेतोः शूद्र-साधारणत्वादिति भावः। किं द्वारेति किमदृष्टद्वारा विद्योप-योगः किं वा दृष्टद्वारा। नाद्यः। विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितस्य

तथा च गृहस्थादीनां कर्मच्छिद्रेषु श्रवणाद्यनुतिष्ठतां न तस्मिन् जन्मनि विद्यावाप्तिः किं तु जन्मान्तरे सन्न्यासं लब्ध्वैव येषां तु गृहस्थानामेव सतां जनकादीनां विद्या दृश्यते तेषां पूर्वजन्मनि संन्यासाद्विद्यावाप्तिः । अतो न विद्यायां संन्यासापूर्वव्यभिचारशङ्कापीति ।

सन्न्यासापूर्वस्य श्रवणाद्यधिकारिविशेषणम् ।

अन्ये तु शान्तो दान्त उपरत इत्यादिश्रुतौ

यज्ञाद्यनुष्ठानजनितापूर्वेणैव निवर्त्तितत्वेन सन्न्यासजनितापूर्वनिवर्त्त्यदुरितालाभे सति सन्न्यासवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तदनुपलम्भादित्याक्षेपाभिप्रायः । तत्राद्यं पक्षं समर्थयते केचिदाहुरिति ।

ननु सन्न्यासापूर्वस्य न विद्योदयहेतुत्वं असन्न्यासिनामपि केषाञ्चिद्विद्योद्देशेन श्रवणाद्यनुष्ठानदर्शनात् केषाञ्चित्सन्न्यासं विनैव विद्योदयस्य प्रमाणासिद्धत्वाच्चेत्यत आह तथा चेति । सन्न्यासस्य विद्यां प्रति दृष्टद्वारानुपलम्भेनादृष्टद्वारैव विद्याप्राप्तिहेतुत्वे सन्न्यासविधिना सिद्धे सतीत्यर्थः । न च दृष्टद्वारानुपलम्भोऽसिद्धः लौकिकवैदिकव्यापारविक्षिप्तचित्तस्य विद्योदयासम्भवेन सर्वकर्मसन्न्यासस्य विक्षेपनिवृत्तिरूपदृष्टद्वारा विद्याहेतुत्वसम्भवादिति वाच्यम् । लौकिकवैदिककर्मवतामपि केषाञ्चित् पुरुषधौरेयाणां दैन्यदर्पक्रोधभयादिलक्षणविक्षेपनिवृत्तेरनुभवसिद्धत्वेन तदर्थं सन्न्यासानपेक्षणादिति भावः ।

उपरतशब्दगृहीततया संन्यासस्य साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वात्सहकार्य्यन्तरविधिरिति सूत्रभाष्ये तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनो बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं विधीयते।

संन्यासस्यादृष्टद्वारकत्वपक्षमिवावलम्ब्य संन्यासापूर्वस्य श्रवणाद्यधिकारिविशेषणत्वेन विद्योपयोगं सप्रमाणमाह मन्ये त्विति शान्त इति। तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतिशेषः। शमः अन्तरिन्द्रियनिग्रहः। दमः बाह्येन्द्रियनिग्रहः। उपरतिः नित्यकर्मत्यागः। ननु शान्तदान्तपदाभ्यामेव कर्ममात्रस्य वारितत्वादुपरतिश्रुतिर्व्यर्थेति चेन्न। शमदमविधिशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रत्वात्तस्य नित्यकर्मविधिना विशेषशास्त्रेण नित्यनैमित्तिककर्मव्यतिरिक्तबाह्यान्तःकरणव्यापारनिवृत्तिमात्रपरतया सङ्कोचे सति नित्यकर्मत्यागालाभात् पुनः उपरतश्रुत्या नित्यकर्मत्यागो बोध्यत इति न तस्याः वैयर्थ्यम्। तितिक्षुः शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुः समाहितः श्रवणाद्यपेक्षितचित्तसमाधानवान्। देवतागुरुवेदान्तेषु श्रद्धैव वित्तं यस्य सः श्रद्धावित्तः भूत्वेत्यस्य प्रत्येकमन्वयः आत्मन्येव कार्य्यकारणसङ्घात एव कार्य्यकारणसङ्घातसाक्षिणमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति पश्येदिति श्रुत्यर्थः। साधनचतुष्टयेति नित्यानित्यवस्तुविवेकः ऐहिकामुष्मिकभोगविरागः शमादिषट्कं मुमुक्षा चेति साधनचतुष्टयं। तत्र श्रवणाद्यधिकारिविशेषणमिति व्याख्यापितं प्रथमसूत्र इति भावः। संन्यासापूर्वस्याधिकारिविशेषणत्वे हेत्वन्तरमाह सह कार्य्यन्तरेत्यादिना

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यमित्यादिश्रुतौ ततः प्राग् भिक्षाचर्यं चरन्तीति संन्यासाधिकारादिति प्रतिपादनात् त्यक्ताऽशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः। जिज्ञासोरेव नैकात्म्यं त्रय्यन्तेष्वधिकारितेति वार्त्तिकोक्तेश्च संन्यासापूर्वस्य विद्यासाधनवेदान्तश्रवणाद्यधिकारिविशेषणत्वमिति तस्य विद्योपयोगमाहुः।

प्रतिपादनादित्यन्तेन। सहकार्य्यन्तरस्य विद्यां प्रति साधनान्तरस्य मौनस्य विधिरथ मुनिरिति शब्द इति सूत्रभागार्थः। सौत्रपदं तद्वत इति। तस्य व्याख्यानं विद्यावत इति। श्रवणाद्यनुष्ठानोपयोग्यापातज्ञानत इत्यर्थः। तद्वतः सहकार्य्यन्तरविधिरिति सूत्रे सन्यासिन इत्यनुक्तत्वात् कथं सन्यासिन इति लभ्यते तत्राह तस्मादिति। तस्मादित्यपि श्रुतिपदमेव। यस्मात् अतीताः ब्राह्मणा आपाततो ब्रह्मात्मानं विदित्वा तत्त्वसाक्षात्कारार्थं व्युत्थानशब्दितं सन्यासं कृतवन्तः तस्मादिदानीन्तनोऽपि ब्राह्मणो मुमुक्षुः सन्यस्य पाण्डित्यादिकं तत्त्वसाक्षात्कारार्थमनुतिष्ठेदिति श्रुत्यर्थः। पाण्डित्यं श्रवणं मौनं ध्यानम्।

तत इति तस्मात् ब्राह्मण इति वाक्यात् पूर्वमित्यर्थः। सन्न्यासापूर्वस्याधिकारिविशेषणत्वे वार्त्तिकसम्मतिरूपं हेत्वन्तरमाह त्यक्तेति। वार्त्तिके प्रथमविशेषणं सन्न्यासपरम्। ततश्च सन्न्यासमुमुक्षाजिज्ञासानां समुच्चयार्थेन चकारेण मुमुक्षुत्वादेरिव सन्न्यासस्यापि वेदान्तश्रवणादिषु अधिकारिविशेषणत्वं भातीति भावः। सन्न्यासापूर्वस्येति। सन्न्यासस्य त्यागलक्षण-

अपरे तु श्रवणाद्यङ्गतया आत्मज्ञानफलता संन्यासस्य सिद्धेति विवरणोक्तेरनन्यव्यापारतया श्रवणादिनिष्पादनं कुर्वतस्तस्य विद्यायामुपयोगः दृष्टद्वारे सम्भवति अदृष्टकल्पनायोगात्।

क्रियारूपतया स्वरूपेणानुवृत्त्ययोगात् अपूर्वपर्य्यन्तधावनमिति बोध्यम्।

सन्न्यासस्य दृष्टद्वारा विद्योपयोग इति द्वितीयपक्षं समर्थयते अपरे त्विति। ननु सन्न्यासस्य विद्याङ्गत्वबोधकश्रुत्यादिवत् तस्य श्रवणाद्यङ्गत्वबोधकप्रमाणाभावात् विवरणोक्तिरनुपपन्नेत्याशङ्क्य तस्याः तात्पर्य्यमाह अनन्यव्यापारतयेति। कादाचित्कं श्रवणादिकं विद्योदयद्वारा न अमृतत्वसाधनं किन्तु सार्वकालिकं ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद् वेदान्तचिन्तयेत्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः। तथा च अनन्यव्यापारतया श्रवणाद्यनुष्ठानं विदधता शास्त्रेण सन्न्यासोऽपेक्ष्यते। गृहस्थादेः स्वाश्रमविहितकर्मव्यग्रस्य सदा श्रवणाद्यनुष्ठानासम्भवात्। तथा विद्यासाधनत्वेन सन्न्यासं विदधतापि शास्त्रेण द्वारतया निरन्तरश्रवणाद्यनुष्ठानमपेक्ष्यते। सन्न्यासस्य साक्षात् विद्यासाधनत्वाभावात्। दृष्टद्वारसम्भवे अदृष्टद्वारकल्पनानुपपत्तेश्च। तत्रापि श्रवणादिकं तत्त्वव्यञ्जकत्वादर्थतः प्रधानं भवति सन्न्यासस्तु तद्धेतुत्वभावात् गुणभूततया व्यवतिष्ठते। एवं श्रवणादिविधेः सन्न्यासविधेश्च परस्परापेक्षाबलादेकवाक्यभावमापन्नाभ्यां विधिभ्यां सन्न्यासाङ्गकं मननिदिध्यासनसहितं श्रवणं विधीयत इति सिद्धा सन्न्यासस्य श्रवणाद्यङ्गतया आत्मज्ञानफलकतेति भावः। यद्वा विवरणोक्ते-

यदि त्वनलसस्य धीमतः पुरुषधौरेयस्याश्रमान्तरस्थस्यापि कर्मच्छिद्रेषु श्रवणादि सम्पद्यते तदा चतुर्ष्वाश्रमेषु 'सन्न्यासाश्रमपरिग्रहेणैव श्रवणादि निर्वर्त्तनीयमिति नियमोऽभ्युपेय इति।

अयं भावः। श्रवणविधिस्तावत् श्रवणसाधनतया विक्षेपनिवृत्तिं तद्धेतुसन्न्यासं च अपेक्षते। विक्षिप्तस्य चेतसः श्रवणाद्यनुष्ठाने प्रवृत्त्यसम्भवात् गृहस्थादेश्च स्वाश्रमकर्मकरणकालातिरिक्तकालेऽपि बहुविषयतया विक्षेपावश्यम्भावात् सन्न्यासविधेरपि विक्षेपनिवृत्तिरूपदृष्टद्वारा श्रवणादिकं घटयित्वा विद्यां सम्पादयतः सन्न्यासस्य विधानेन चारितार्थ्यासम्भवे अदृष्टद्वारा विद्यासाधनसन्न्यासविधायकत्वासम्भवात्। तथा च पूर्ववत् सन्न्यासस्य श्रवणाद्यङ्गतयैव विद्याफलकत्वं नत्वदृष्टद्वारेति सिद्धमिति अस्मिन् व्याख्याने अनन्यव्यापारतयेत्यस्य विक्षेपनिवृत्तिद्वारेत्यर्थो विवक्षितः। तस्येति सन्न्यासस्य इत्यर्थः।

ननु सन्न्यासस्य विक्षेपनिवृत्तिद्वारा श्रवणाद्यङ्गभावमापन्नस्य विद्यासाधनत्वमुक्तमनुपपन्नम्। सन्न्यासं विनापि विक्षेपनिवृत्तेः केषुचिच्छ्रवणाधिकारिषु सम्भवादिति शङ्कते यदि त्विति। अनलसस्येति। सत्त्वगुणप्रधानस्येति यावत्। धीमत इति। विषयेषु दोषदर्शनशीलस्येति यावत्। पुरुषधौरेयस्येति। विषयेभ्यः सकाशादिन्द्रियाणां निग्रहे समर्थस्येत्यर्थः। एतैर्विशेषणैर्विक्षेपहेतूनामभाववचनाद्विक्षेपनिवृत्तिरुक्ता। सन्न्यासफलस्य विक्षेपाभावस्य सन्न्यासादिव सन्न्यासादन्यतोऽपि प्राप्तौ सन्न्यासस्य विधिर्विक्षितस्य श्रवणाद्यपेक्षितविक्षेपनिवृत्तिं प्रति पक्षे प्राप्तिः पक्षे च अप्राप्तिरिति लभ्यते। तथा च माभूत् सन्न्यासाश्रम-

ननु अस्मिन् पक्षद्वये क्षत्रियवैश्ययोः कथं वेदान्तश्रवणाद्यनुष्ठानं संन्यासस्य ब्राह्मणाधिकारत्वात् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ब्राह्मणो व्युत्थाय ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति संन्यासस्य विधिषु ब्राह्मणग्रहणात्। अधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः। न संन्यासविधि र्यस्मात् श्रुतौ क्षत्रियवैश्ययोरिति वार्त्तिकोक्तेश्चेति चेत्। अत्र केचित्।

यदि वेतरथा ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा इत्यविशेषश्रुत्या ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि

विधिरपूर्वविधिः। नियमविधिस्तु भवेदेवेति समाधत्ते तदेति परिग्रहेणैवेति। विक्षेपनिवृत्तिद्वारेति शेषः।

ननु अस्मिन् पक्षद्वय इति। सन्न्यासस्याधिकारिविशेषणत्वपक्षे श्रवणाङ्गत्वपक्षे च इत्यर्थः। कथमिति सन्न्यासाभावादिति भावः। तयोः सन्न्यासाभावे हेतुमाह सन्न्यासस्येति। ब्राह्मणस्यैव सन्न्यासाधिकारे मानमाह ब्राह्मण इति। निर्वेदं वैराग्यं तत्पूर्वकसन्न्यासं कुर्य्यादित्यर्थः। निर्वेदशब्दितवैराग्यस्य सन्न्यासं प्रति सामग्रीत्वेन तस्मिन् सति सन्न्यासस्यावश्यकत्वात् सन्न्यासविधिरेवायमिति भावः। व्युत्थायेति सन्न्यस्येत्यर्थः। यस्मात् श्रुतावधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहस्तस्मात् क्षत्रियवैश्ययोः सन्न्यासविधिर्नास्तीति वार्त्तिकयोजना। अत्र केचित्तयोः श्रवणाद्यनुष्ठानसिद्धिं समर्थयन्त इति सम्बन्धः।

वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्। त्रयाणामपि वर्णानाममी चत्वार आश्रमा इति स्मृत्यनुगृहीततया क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिकारे सिद्धे श्रुत्यन्तरेषु ब्राह्मणग्रहणं त्रयाणामुपलक्षणम्। अत एव वार्त्तिकेऽपि अधिकारिविशेषस्येति श्लोकेन भाष्याभिप्रायमुक्त्वा त्रयाणामविशेषेण संन्यासः श्रूयते श्रुतौ। यदोपलक्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहणं तदा इत्यनन्तरश्लोकेन स्वमते क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिकारो दर्शित इति तयोः श्रवणाद्यनुष्ठानसिद्धिं समर्थयन्ते।

ब्राह्मणस्यैव संन्यासपूर्वकं वेदान्तश्रवणाधिकारः क्षत्रियवैश्ययोस्तु तन्नैरपेक्ष्येण एव।

अन्ये तु अनेकेषु संन्यासविधिवाक्येषु ब्राह्मणग्रहणादुदाहृतजाबालश्रुतौ संन्यासविधिवाक्ये ब्राह्मणग्रहणाभावेऽपि श्रुत्यन्तरसिद्धं ब्राह्मणाधि-

---

ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहात् वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति पूर्वश्रुतौ चतुर्णामप्याश्रमाणां समुच्चयं प्रतिपाद्य तेषां विकल्पं दर्शयति यदि वेतरथेति। यदि वेत्यस्य ब्रह्मचर्य्याश्रम एव वैराग्यमुत्पन्नं चेदित्यर्थः। तत्र तदनुत्पत्तावाह गृहाद्वेति। गृहाश्रमेऽपि तदनुत्पत्तावाह वनाद्वेति अविशेषेणेति। ब्राह्मणादिविशेषणहरहितेत्यर्थः। अतएवेति वर्णत्रयसाधारणतया संन्यासस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादेवेत्यर्थः। यदा यदि वेति श्रुतौ श्रूयते तदा उपलक्षणार्थं स्यादिति सम्बन्धः।

अन्ये त्विति। भाष्यानुवर्त्तिन इत्यर्थः। श्रुत्यन्तरसिद्धमिति

कारमेव सिद्धं कृत्वा संन्यासावस्थायामयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति ब्राह्मणपरामर्शाच्च ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारः।

विरोधाधिकरणन्यायेन श्रुत्यविरुद्धस्यैव स्मृत्यर्थस्य संग्राह्यत्वात्। यत्तु संन्यासस्य सर्वाधिकारित्वेन वार्त्तिकवचनं तद्विद्वत्संन्यासविषयं न तु आतुरविविदिषासंन्यासे भाष्याभिप्रायविरुद्धसर्वाधिकारप्रतिपादनपरम्।

ब्राह्मणो व्युत्थायेत्यादि श्रुतन्तरसिद्धमित्यर्थः। सिद्धं कृत्वेति। विध्युद्देशेन सन्न्यासविधिवाक्यानां सर्वेषामेकवाक्यत्वादिति भावः। कथमिति। तान्तवयज्ञोपवीतादेर्ब्राह्मणत्वव्यञ्जकत्वात् परमहंससन्न्यासे च तदभावादाक्षेप इत्यर्थः। यद्यत्र क्षत्रियवैश्ययोरपि सन्न्यासो विवक्षितः स्यात्तदा कथं ब्राह्मण इतिवत् कथं क्षत्रियः कथं वैश्य इत्यपि श्रूयेत न तु श्रूयते। तस्मान्न तयोः सन्न्यासः श्रुत्यभिमत इति भावः।

एवं सन्न्यासविधीनामेककण्ठ्ये स्थिते सति ब्राह्मणः क्षत्रियो वापीति स्मृतिवचनं जावालश्रुतितात्पर्याज्ञानमूलत्वादप्रमाणमित्याह विरोधाधिकरणन्यायेनेति। प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धं स्मृतिवचनं ह्यप्रमाणमिति विरोधाधिकरणन्यायः। तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिश्रुतौ सन्न्यासाधिकारानुरोधेन ब्राह्मणः सन्न्यस्य पाण्डित्यादिकमनुतिष्ठेदिति वाक्यार्थलाभात् विद्यार्थसन्न्यासे विविदिषुणा क्रियमाणे ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति भग-

सर्वाधिकारविच्छेदि विज्ञानं चेदुपेयते। कुतो-ऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात् इत्यनन्तर-श्लोकेन ब्रह्मज्ञानोदयानन्तरं जीवन्मुक्तेन क्रियमाणे विद्वत्संन्यास एवाधिकारनियमनिराकरणात्।

एवं च ब्राह्मणानामेव श्रवणाद्यनुष्ठाने संन्यासोऽङ्गं क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निरपेक्षः श्रवणाद्यधिकार इति तयोः श्रवणाद्यनुष्ठाननिर्वाहः।

वतो भाष्यकारस्य मतम्। यदि वार्त्तिकवचनस्य प्रमाणमूलभाष्यकारमतविरुद्धेऽर्थे तात्पर्यं कल्प्येत तदा सन्यासस्य साधारण्यप्रतिपादकस्मृतिवचनवद्वार्त्तिकवचनमपि हेयमेव स्यात् अतो भाष्याविरुद्धार्थपरं वार्त्तिकवचनमित्याह तद्विद्वत्सन्यासविषयमिति।

विविदिषासन्यासे सर्वाधिकारप्रतिपादनपरं न भवतीति अत्र हेत्वन्तरमाह। सर्वाधिकारेति। क्षत्रियवैश्ययोस्तत्त्वज्ञानमभ्युपेयते न वा नान्त्यः। जनकादीनां तत्त्वज्ञानवत्त्वप्रतिपादकशास्त्रविरोधात् नाद्यः तत्त्वज्ञानेन कर्माधिकारप्रयोजकवर्णाश्रमाद्यध्यासनिवृत्तौ सकलकर्मनिवृत्तिरूपविद्वत्सन्यासस्य क्षत्रियवैश्ययोरपि वारयितुमशक्यतया विविदिषासन्यास इव विद्वत्सन्यासेऽपि ब्राह्मणस्यैव अधिकार इति नियमासम्भवादिति भावः। कुतो बलान्नियमः क्रियते तादृशं बलं नास्तीत्यर्थः।

एवञ्चेति। श्रवणाङ्गत्वेन अधिकारिविशेषणत्वेन वा विद्यासाधने विविदिषासन्यासे ब्राह्मणस्यैव अधिकार इति सिद्धे सतीत्यर्थः।

न हि संन्यासस्य श्रवणापेक्षितत्वपक्षे श्रवणमात्रस्य तदपेक्षा नियन्तुं शक्यते। क्रममुक्तिफलकसगुणोपासनया देवभावं प्राप्तस्य श्रवणादौ संन्यासनैरपेक्ष्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्। देवानां कर्मानुष्ठानाप्रसक्त्या तत्त्यागरूपस्य संन्यासस्य तेषु असम्भवादित्याहुः।

ननु सन्न्यासस्याधिकारिविशेषणतया अङ्गतया वा श्रवणापेक्षितत्वपक्षे श्रवणमात्रस्य सन्न्यासापेक्षत्वावगमात् क्षत्रियवैश्ययोर्विविदिषासन्न्यासरहितयोः श्रवणानुष्ठानं नास्तीत्येव पर्यवस्यति न तु तयोः श्रवणं सन्न्यासनिरपेक्षमिति। तथाच कथं तयोः श्रवणाद्यनुष्ठाननिर्वाहस्तत्राह नहीति देवभावं प्राप्तस्येति। न च सगुणोपासकस्य ब्रह्मलोकं गतस्य उपासनया देवभावं प्राप्तस्य निर्गुणब्रह्मसाक्षात्काराय उपासकेन क्रियमाणे श्रवणादौ सन्न्यासस्य व्यभिचार इत्ययुक्तम्। तस्य सगुणविद्यासामर्थ्यादेव निर्गुणसाक्षात्कारसम्भवेन श्रवणाद्यनुष्ठानस्यैवाभावादिति वाच्यम्। देवताधिकरणे सगुणविद्यया देवभावं प्राप्तमुपासकमेव प्राधान्येन विषयीकृत्य श्रवणादौ देवताद्यधिकारस्य निरूपितत्वेन तस्यापि श्रवणाद्यनुष्ठानं विना विद्यानुदयस्य प्रागेव श्रवणविधिविचारावसरे दर्शितत्वात् तथाच तत्र व्यभिचारात् सन्न्यासो न श्रवणमात्राङ्गं किन्तु ब्राह्मणकर्तृकश्रवणस्यैवाङ्गमिति क्षत्रियवैश्ययोः सन्न्यासाभावेऽपि श्रवणाद्यनुष्ठाननिर्वाह इत्यर्थः। ननु देवानामपि कुतः सन्न्यासाभावस्तत्राह देवानामिति।

संन्यासिनो वेदान्तश्रवणे मुख्योऽधिकारः क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावादमुख्यो-ऽधिकारः ।

अपरे तु ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्युदिता यस्य ब्रह्मणि संस्था समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूपं तन्निष्ठत्वं तस्य श्रवणादिषु मुख्योऽधिकारः। गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽथ वा। न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते। आ सुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया इत्यादिस्मृतिषु सर्वदा विचारविधानात्।

ननु देवकर्तृकश्रवणे संन्यासाश्रमस्य यदि व्यभिचारस्तर्हि त्रैवर्णिकमनुष्यकर्तृकश्रवणे संन्यासाश्रमस्य हेतुत्वमस्तु न तु ब्राह्मणमात्रकर्तृके। तथा सङ्कोचे मानाभावात्। उक्तं हि प्रागेव चतुर्षु आश्रमेषु संन्यासाश्रमपरिग्रहेणैव श्रवणादि निवर्तनीयमिति। स च आश्रमविभागो वर्णत्रयसाधारण एव न ब्राह्मणमात्रगतः। तथा च संन्यासिनो ब्राह्मणस्येव संन्यासहीनयोः क्षत्रियवैश्ययोः श्रवणादौ नाधिकारः सम्भवतीत्यस्वरसादाह अपरे त्विति। श्रुत्युदिता ब्रह्मणि संस्था यस्य सम्भवति तस्य मुख्योऽधिकार इति सम्बन्धः। संस्थापदव्याख्यानं समाप्तिः। तस्या अपि व्याख्यानमनन्येति। अमृतत्वकामस्य नैरन्तर्येण विचारकर्तव्यतायां स्मृतिवचनान्युदाहरति गच्छत इति स्वपत इति। शयानस्य इत्यर्थः। स जीवति मनो यस्य मननेनैव जीवति इत्यादिवचनसंग्रहार्थमादिपदम्। मननं तत्त्वचिन्तनम्। तद्रहितो जीवन्नेव मृत इत्यर्थः।

सा च ब्रह्मणि संस्था विना संन्यासमाश्रमान्तरस्थस्य न सम्भवति। स्वस्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानवैयग्र्यादिति संन्यासरहितयोः क्षत्रियवैश्ययोर्न मुख्यः श्रवणाद्यधिकारः।

अयञ्च मुख्याधिकारः सन्न्यासिनामेव इत्याह सा चेति वैयग्र्यादिति व्यग्रत्वादित्यर्थः। सार्वकालिकी विक्षेपनिवृत्तिरसन्न्यासिनां न सम्भवतीति भावः। न मुख्य इति शास्त्रीयोऽधिकारो नास्तीत्यर्थः। अयं भावः ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति श्रुत्या पाण्डित्यश्रुत्येव ब्रह्मनिष्ठाधर्मकः सन्न्यासाश्रमो विधीयते। ब्रह्मसंस्थाशब्दिताया: ब्रह्मनिष्ठायाः सन्न्यासाश्रमे सम्भावदाश्रमान्तरेषु असम्भवादिति प्रतिपादितं सन्न्यासाधिकरणभाष्यादौ। तथाच ब्रह्मनिष्ठत्वस्य सन्न्यासाश्रमधर्मत्वेन विहितत्वात् सन्न्यासिनो ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठत्वं स्वधर्म इति सन्न्यासिनः तत्र मुख्योऽधिकारः। तस्य ब्रह्मनिष्ठत्वव्यतिक्रमे प्रत्यवायावगमाच्च। तथा परमहंसोपनिषदि श्रूयते। काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः। स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकानिति। काष्ठदण्डोपलक्षितः सन्न्यासाश्रमो धृतः परिगृहीतः येन सः। सर्वाशी सर्वं विषयजातमशितुं भोक्तुं शीलमस्यास्तीति सर्वाशी वाह्यान्तःकरणजयरहित इति यावत्। ज्ञानवर्जितः ज्ञानाभ्यासवर्जित इत्यर्थः। यः सन्न्यस्य शमदमादिसहितं ब्रह्मनिष्ठत्वं नानुतिष्ठति स तीव्रां दुर्गतिं गच्छतीत्यर्थः। यथा सन्न्यासिनां ज्ञाननिष्ठाविधायकानि सन्न्यस्य श्रवणं कुर्य्यात् गच्छतस्तिष्ठतोऽपि वा आसुप्तेरामृतेः कालमित्यादीनि श्रुतिवचनानि सहस्रशः सन्ति तथा तत्परित्यागे पाति-

किं तु दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणा-प्यर्थिनमधिकरोतीति श्रवणादिषु अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेरित्यधिकरणभाष्योक्तन्यायेन शूद्रवदप्रतिषिद्ध-योस्तयोर्विधुरादीनामिव देहान्तरे विद्याप्रापकेणामु-ख्याधिकारमात्रेण श्रवणानुमतिः ।

त्वबोधकान्यपि स्मृतिवचनानि सहस्रशः सन्ति । त्वम्पदार्थविवे-काय सन्न्यासः सर्वकर्मणाम् । श्रुत्या विधीयते यस्मात् तत्त्यागी पतितो भवेत् । नित्यं कर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना । वर्त्त-मानस्तु सन्न्यासी पतत्येव न संशयः ॥ इत्यादीनि सर्वाश्रमसाधा-रण्येनापि स्वधर्मस्य विगुणस्यापि परित्यागे महाननर्थः स्मर्यते श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ इत्यादौ सन्न्यासाधिकरणे भाष्यकारै-रेतत् सर्वमभिप्रेत्य सन्न्यासिनोऽनन्यव्यापारतया श्रवणादि-निष्पादनमकुर्वतः पातित्यं कण्ठत एवोक्तम् । तथा च भाष्यं ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म यज्ञादीनि चेतरेषां तद्व्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवाय इति । तस्मात् श्रवणादेर्भिक्षुं प्रति विहितत्वात् तदतिक्रमे भिक्षोः प्रत्यवायावगमाच्च सन्न्यासिनःश्रवणादौ मुख्योऽधिकारः सन्न्या-सरहितान् प्रति तु श्रवणादेरविहितत्वात् अकरणे प्रत्यवाया-नवगमाच्च नास्ति तेषां मुख्योऽधिकार इति ।

ननु क्षत्रियादिकं प्रति श्रवणादिविधानाभावे सति अधिकार एव नास्तीति कुतो न उच्यत इति शङ्कते किञ्चेति । नित्याधि-काररूपमुख्याधिकारासम्भवेऽपि काम्याधिकाररूपगौणाधिका-

न हि अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेरित्यधिकरणे

रसम्भवात् नैवमिति भाष्येणोत्तरमाह दृष्टार्था चेति। किन्तु अमुख्याधिकारमात्रेण श्रवणाद्यनुमतिरिति सम्बन्धः। यथा भुजिक्रिया क्षुदाद्यानिवृत्तिरूपदृष्टफला तथा विद्यापि सर्वानर्थमूलाविद्यानिवृत्तिरूपदृष्टफला श्रुतिसिद्धा। तथा च तस्यां विद्यायामनर्थनिवृत्तिकामानां सर्वेषामेवार्थित्वलक्षणाधिकारः सम्भवति। तथा च विद्याधिकारिणां सर्वेषामविशेषेण वेदान्तश्रवणादौ अधिकारप्रसक्तौ शूद्रस्य वेदश्रवणादिप्रतिषेधान्नाधिकार इत्युक्तमपशूद्राधिकरणे। क्षत्रियादीनां च तथा प्रतिषेधाभावात् वेदान्तश्रवणाधिकारो भाष्यानुमतो विधुरादेरिवेत्यर्थः। ननु अमुख्याधिकारिभिरनुष्ठितश्रवणादेरपि विद्योत्पादकत्वमवश्यं वाच्यम्। अन्यथा गौणाधिकारनिरूपणपरभाष्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। विद्योत्पादकत्वावश्यम्भावे च न काम्याधिकारस्य गौणत्वं मुख्यगौणाधिकारयोः फलतो विशेषाभावादित्यत आह देहान्तर इति। अयं भावः मुख्याधिकारिणामनन्यव्यापारतया प्रत्यहं निर्वर्त्यमानं श्रवणादिकं निरङ्कुशब्रह्मचर्याहिंसाशमदमादियुक्तमस्मिन्नेव जन्मनि प्रायेण विद्योत्पादकं सम्पद्यते। अमुख्याधिकारिणां तु श्रवणादिकमनन्यव्यापाररूपत्वाभावात् सङ्कुचितब्रह्मचर्यादियुक्तत्वाच्च अस्मिन् जन्मनि विद्योत्पादनयोग्यमेव न भवति। किन्तु बहुषु जन्मसु किञ्चित्किञ्चित् श्रवणादिकं सम्पाद्यमानं सम्भूय देहान्तरे क्वचित् ज्ञानमुत्पादयेदिति महान् फलभेदो गौणमुख्याधिकारयोः। तथा च स्मृतिः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति। अनेकेषु जन्मसु कृतश्रवणादिना क्वचित् जन्मनि संसिद्ध उत्पन्नविद्यः सन् ततः सिद्धिबलात् मुक्तिं गच्छतीति स्मृत्यर्थ इति।

विधुरादीनामनाश्रमिणामङ्गीकृतः श्रवणाद्यधिकारो मुख्य इति वक्तुं शक्यते ।

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्चेति सूत्रकारेणैव तेषाममुख्याधिकारस्फुटीकरणात् ।

ननु क्षत्रियवैश्ययोर्विधुरादीनामिवामुख्याधिकार इत्ययुक्तम् । दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेरित्यत आह न हीति । वक्तुं न हि शक्यत इति सम्बन्धः ।

यद्यपि सन्न्यासिन एव मुख्याधिकार इति पूर्वं प्रतिपादितत्वेन विधुरादीनां सन्न्यासाभावादेव गौणाधिकारः सिद्धस्तथापि तेषां गौणाधिकारे सूत्रसंगृहीतामप्युपपत्तिमाह अतस्त्वितरदिति । अतः अनाश्रमिभिरनुष्ठितविद्यासाधनापेक्षया इतरदाश्रमिभिरनुष्ठितं विद्यासाधनं कर्म श्रवणादिकं वा ज्यायः प्रशस्तं विद्यासाधनम् । ज्यायस्त्वावधारणार्थः तुशब्दः । श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृदिति वाक्यं श्रुतिलिङ्गम् । अनाश्रमी न तिष्ठेत् क्षणमेकमपि द्विज इत्यादिवाक्यं स्मृतिलिङ्गम् । तेन पुण्यलब्धेन ब्रह्मवेदनेन ब्रह्म एति प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थः । अत्र श्रुतौ पुण्यत्वेन प्रसिद्धानामाश्रमधर्माणामेव विशिष्य ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वप्रतिपादनादनाश्रमिधर्माणां विशेषानुग्रहश्चेति सूत्रोक्तन्यायेन विद्योपयोगिनामपि निकर्षो भाति स च निकर्षो विधुरादीनां विद्यार्थकर्मसु श्रवणादिषु च मुख्याधिकाराभावप्रयुक्त एवेति वक्तव्यम् । इत्यन्तराभावादनाश्रमित्वस्य निन्दितत्वाच्च । न हि कर्मज्ञानयोर्मुख्याधिकारी निन्दार्ह इति सूत्रभाष्यकारयोरभिप्राय इत्यर्थः ।

न च तत्र तेषां श्रवणाद्यधिकार एव नोक्तः। किं तु तदीयकर्मणां विद्यानुग्राहकत्वमिति शङ्क्यम्। दृष्टार्था च विद्या इत्युदाहृततदधिकरणभाष्यविरोधात्। न च क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावादमुख्याधिकारे तत एव देवानामपि श्रवणादिषु अमुख्य एवाधिकारः स्यात्। तथा च क्रममुक्तिफलकसगुणविद्यया देवभावं प्राप्य श्रवणाद्यनुतिष्ठतां विद्याप्राप्त्यर्थं संन्यासार्हं पुनर्ब्राह्मणजन्म वक्तव्यमिति ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न स पुनरावर्त्तते अनावृत्तिः शब्दादित्यादिश्रुतिसूत्रविरोध इति वाच्यम्।

ननु विधुराधिकरणे विधुराद्यनुष्ठितं कर्म विद्यासाधनमित्येतावदेवोक्तं न तु विधुरादेः श्रवणाद्यधिकारोऽपि तत्र प्रतिपादितः। तथाच श्रवणादौ विधुराद्यधिकारस्य गौणमुख्यत्वचिन्ता निरालम्बनेत्याशङ्क्य परिहरति न च तत्रेति। विधुराधिकरण इत्यर्थः। तत एवेति। संन्यासाभावादेव इत्यर्थः। वक्तव्यं पुनः ब्राह्मणजन्मेत्यत आह ब्रह्मलोकमिति न स पुनरिति। ब्रह्मलोकमभिसम्पद्य पुनरिमं लोकं प्रति नावर्त्तत इत्यर्थः। एतत् श्रुतिमूलं सूत्रमुदाहरति अन ॥ वृत्तिरिति। ब्रह्मलोकं गतानामुपासकानाम् आवृत्तिर्नास्ति उदाहृतश्रुतेरित्यर्थः। स्मृतेश्चेत्यादि सूत्रस्थचकारार्थमादिपदम्। तथाच स्मृतिः ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्। इति ब्रह्मलोकवासिनो ब्रह्मोपासकाः प्रतिसञ्चरे ब्रह्म-

देवानामनुष्ठेयकर्मवैयर्थ्याभावात् स्वत एव अनन्यव्यापारत्वं सम्भवतीति क्रममुक्तिफलकसगुणविद्याभिधायिशास्त्रप्रामाण्यादिनापि संन्यासं तेषां मुख्याधिकाराभ्युपगमादित्याहुः ।

अमुख्याधिकारिकृतवेदान्तविचारस्य जन्मान्तरीयज्ञानोपयोगित्वनिरूपणम् ।

ननु अमुख्याधिकारिणा दृष्टफलभूतवाक्यार्थावगत्यर्थमविहितशास्त्रान्तरविचारवत् क्रियमाणो वेदान्तविचारः कथं जन्मान्तरीयविद्यावाप्तावुपयुज्यते ।

न खलु अद्यतनविचारस्य दिनान्तरीयविचार्यार्थावगतिहेतुत्वमपि युज्यते । दूरे जन्मान्तरीयतद्धेतुत्वम् । न च वाच्यं मुख्याधिकारिणा परिव्राजकेन क्रियमाणमपि श्रवणं दृष्टार्थमेव । अवगतेर्दृष्टफलत्वात् ।

प्रलये परस्य हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मलोकस्वामिनः आयुषोऽन्ते कृतः साक्षात्कृत आत्मा येषां ते तथा ।

ननु अनन्यव्यापारत्वसम्भवेऽपि संन्यासो नास्तीत्याशङ्क्याह क्रममुक्तीति । मनुष्येषु एव संन्यासो मुख्याधिकारप्रयोजकः । वर्णाश्रमविभागस्य मनुष्यविषयत्वादिति भावः ।

अविहितेति न्यायशास्त्रादिविचारवदित्यर्थः ।

एतज्जन्मीयवेदान्तविचारस्यागामिजन्मीयां वेदान्तार्थावगतिं प्रति हेतुत्वासम्भवं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति न

तस्य यथा प्रारब्धकर्मविशेषरूपप्रतिबन्धादिह जन्मनि फलमजनयतो जन्मान्तरे प्रतिबन्धकापगमेन फलजनकत्वम् ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् इत्यधिकरणे तथा निर्णयात् एवममुख्याधिकारिकृतस्यापि स्यादिति ।

यतः शास्त्रीयाङ्गयुतं श्रवणमपूर्वविधित्वपक्षे फलपर्य्यन्तमपूर्वं नियमविधित्वपक्षे नियमादृष्टं वा जनयति ।

स्यादिति । मुख्याधिकारिकृतविचारदृष्टान्तेन गौणाधिकारिश्रवणादेरपि जन्मान्तरीयविद्योपयोगं ब्रूते न च वाच्यमिति ।

ततः किं तत्राह तस्येति । यथा तस्य मुख्याधिकारिकृतश्रवणस्य प्रतिबन्धादिह जन्मनि विद्यालक्षणं फलमजनयतो जन्मान्तरे फलजनकत्वम् एवममुख्याधिकारिकृतमपि श्रवणं जन्मान्तरे फलजनकं स्यादिति न च वाच्यमिति सम्बन्धः । मुख्याधिकारिकृतश्रवणस्य सति प्रतिबन्धके आमुष्मिकं विद्याजन्मेत्यत्र मानमाह ऐहिकमपीति । प्रस्तुतप्रतिबन्धे असति सति विद्याजन्म इह जन्मन्यपि भवति । अपिशब्दात् सति प्रतिबन्धे जन्मान्तरे भवति । कुतः तद्दर्शनात् तस्य प्रतिबन्धकवशात् जन्मान्तरे विद्योदयस्य वामदेवादिषु दर्शनादित्यर्थः ।

दृष्टान्तवैषम्येणोत्तरमाह शास्त्रीयाङ्गयुतमिति । शास्त्रीयाङ्गं

तच्च जातिस्मरत्वप्रापकादृष्टवत् प्राग्भवीयसंस्कारमुद्बोध्य तन्मूलभूतस्य विचारस्य जन्मान्तरीयविद्योपयोगितां घटयतीति युज्यते।

शास्त्रीयाङ्गविधुरं श्रवणं नादृष्टोत्पादकमिति कुतस्तस्य जन्मान्तरीयविद्योपयोगित्वमुपपद्यते।

घटकादृष्टं विना जन्मान्तरीयप्रमाणव्यापारस्य जन्मान्तरीयावगतिहेतुत्वोपगमेऽतिप्रसङ्गात्।

सन्न्यासः तद्युक्तं सन्न्यासिना अनुष्ठीयमानमिति यावत्। तथाच शास्त्रीयाङ्गसहितं श्रवणं श्रवणविधिरपूर्वविधिरिति पक्षे स्वयमेव विद्यालक्षणफलपर्य्यन्तमदृष्टं जनयति। श्रवणविधिर्नियमविधिरिति पक्षे तु तादृशं श्रवणं नियमविशिष्टं सत् फलपर्य्यन्तं नियमादृष्टं जनयतीत्यर्थः।

तच्चेति। श्रवणजनितादृष्टमित्यर्थः। जातीति जातिर्जन्म। ततश्च यथा जातिस्मरत्वसम्पादकमदृष्टं पूर्वजन्मतद्वृत्तान्तानुभवजन्यसंस्कारमस्मिन् जन्मनि उद्बोध्य तदुद्बोधनद्वारा पूर्वजन्मतद्वृत्तान्तस्मृतिं घटयति। तथा प्राचि भवे श्रवणादिजनितं संस्कारमुद्बोध्य तत्संस्कारकारणभूतस्य श्रवणस्य भाविजन्मनि विद्योपयोगित्वं घटयतीत्यर्थः।

शास्त्रीयाङ्गविधुरमिति। सन्न्यासरहितक्षत्रियादिना क्रियमाणं श्रवणमदृष्टोत्पादकं न भवति। क्षत्रियादिकं प्रति अविहितत्वात् श्रवणादेरिति भावः।

ननु अविहितश्रवणस्यादृष्टानुत्पादकत्वेऽपि संस्कारजनकत्वसम्भवात् तद्वारादेव जन्मान्तरीयविद्याहेतुत्वं कुतो न स्यादि-

उच्यते। अमुख्याधिकारिणापि उत्पन्नविविदिषेण क्रियमाणं श्रवणं द्वारभूतविविदिषोत्पादकप्राचीनविद्यार्थयज्ञाद्यनुष्ठानजन्यापूर्वप्रयुक्तमिति तदेवापूर्वं विद्यारूपफलपर्य्यन्तं व्याप्रियमाणं जन्मान्तरीयायामपि विद्यायां स्वकारितश्रवणस्य उपकारकतां घटयतीति नानुपपत्तिः। श्रवणादौ विध्यभावपक्षे तु संन्यासपूर्वकं कृतस्यापि श्रवणस्य अदृष्टानुत्पादकत्वात् सति प्रतिबन्धके तस्य जन्मान्तरीयविद्याहेतुत्वमित्थमेव निर्वाह्यम्।

आचार्य्यास्तु नियमविधिपक्षेऽप्ययमेव निर्वाहः। श्रवणमभ्यस्यतः फलप्राप्तेरर्वाक् प्रायेण तन्नियमादृष्टस्यानुत्पत्तेः तस्य फलपर्य्यन्तावृत्तिगुणकश्रवणानुष्ठाननियमसाध्यत्वात्।

त्वत आह घटकादृष्टं विनेति अतिप्रसङ्गादिति। जन्मान्तरानुभूतसकलपदार्थस्मृतिप्रसङ्गादित्यर्थः।

कर्मणां विद्यायां विनियोग इति पक्षमाश्रित्य परिहरति उच्यत इति। यज्ञादिभिर्विद्यायां सम्पादनीयायां द्वारभूता या विविदिषा तस्या उत्पादकं प्राचीनं च यद्विद्यार्थयज्ञाद्यनुष्ठानं तज्जन्येत्यर्थः। स्वपदं यज्ञाद्यनुष्ठानजन्यापूर्वपरम्। वाचस्पतिमते मुख्याधिकारिकृतश्रवणस्यापि यज्ञाद्यपूर्वेणैव निर्वाह इति दृष्टान्ताभिप्रायेणाह श्रवणादौ विध्यभावपक्षे त्विति।

विवरणपक्षेऽपि एवमेव निर्वाह इत्याह आचार्य्यास्त्विति। अयं

भाव: प्रमाणासम्भावनानिवृत्तिः श्रवणफलं प्रमेयासम्भावना-निवृत्तिर्मननफलं विपरीतभावनानिवृत्तिर्निदिध्यासनफलम्। तथा च त्रिविधप्रतिबन्धकनिवृत्तिलक्षणफलपर्य्यन्तमावृत्ति-विशिष्टानि श्रवणादीनि यस्य मुख्याधिकारिणो निष्पन्नानि तस्य नियमादृष्टमुत्पन्नमेव। एवं सम्पन्नविद्यासाधनस्यापि प्रति-बन्धवशाद्यदि विद्या न जाता तदा पुनर्जन्मलाभेन प्रतिबन्ध-क्षये सति पुनर्विचारमनपेक्ष्यैव विद्या जायते। यथा वामदेव-हिरण्यगर्भादेः। यस्य तु उक्तप्रतिबन्धनिवृत्तिपर्य्यन्तं श्रवणा-द्यावृत्तिर्न जाता मध्ये मृतिश्च जाता तस्य मुख्याधिकारिणोऽपि नियमादृष्टं न जायते। स च पुनर्जन्मान्तरे उक्तप्रतिबन्धकनिवृ-त्तिपर्य्यन्तश्रवणादिकमभ्यस्य श्रवणादिनियमादृष्टवशेन विद्या-प्रतिबन्धककल्मषक्षये सति विद्यां लभते। तदुक्तं भगवता श्रीकृ-ष्णेन तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम्। यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन! इति। तत्र प्राप्ते साधुकुलजन्मनि पूर्वदेह-भवमिदानीं संस्कारात्मना अनुवर्त्तमानं बुद्धिसंयोगं श्रवणादि-कर्त्तव्यताबुद्ध्या सम्बन्धं लभते। अस्मिन्नपि जन्मनि प्रतिबन्ध-निवृत्तिद्वारा विद्योदयाय मया श्रवणादिकमनुष्ठेयमिति बुद्ध्या युक्तो भवतीत्यर्थः। ततः पूर्वजन्मीययत्नापेक्षया भूयः अधिकं यतते संसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। तथाच योऽयं फलपर्य्यन्तावृत्तिगुणक-श्रवणादिरहितो योगभ्रष्टस्तस्य नियमादृष्टाभावाद् यत्नाद्यदृष्टा-देव निर्वाहः कर्त्तव्य इति। प्रतिबन्धनिवृत्तिरूपफलप्राप्तेः पूर्वं नियमादृष्टानुत्पत्तौ हेतुमाह तस्येति। नियमादृष्टस्येत्यर्थः। नियमादृष्टं हि न श्रवणमात्रजन्यं किन्तु श्रवणनियमजन्यम्। तन्नियमश्च श्रवणादेरेव फलपर्य्यन्तमावृत्तौ सत्यां निष्पद्यते। तथा च फलोत्पत्तेरर्वाक् श्रवणादिनियमस्यैवाभावात् न निय-मादृष्टोत्पत्तिरित्यर्थः।

न हि नियमादृष्टजनकः श्रवणनियमः फलपर्य्यन्तमावर्त्तनीयस्य श्रवणस्योपक्रममात्रेण निर्वर्त्तितो भवति । येन तज्जन्यनियमादृष्टस्यापि फलपर्य्यन्तश्रवणावृत्तेः प्रागेवोत्पत्तिः सम्भाव्येत । अवघातवदावृत्तिगुणकस्यैव श्रवणस्य फलसाधनत्वेन फलसाधनपदार्थनिष्पत्तेः प्राक् तन्नियमनिर्वर्त्तिवचनस्य निरालम्बनत्वात् ।

श्रवणावघाताद्युपक्रममात्रेण नियमनिष्पत्तौ तावतैव नियमशास्त्रानुष्ठानं सिद्धमिति तदनावृत्तावपि अवैकल्यप्रसङ्गाच्च इत्याहुः ।

उक्तं प्रपञ्चयति न हि इत्यादिना । श्रवणनियमः श्रवणस्योपक्रममात्रेण निर्वर्त्तितो न भवतीत्यत्र हेतुमाह अवघातवदिति । आवृत्तिविशिष्टस्यैव अवहननस्य तण्डुलनिष्पत्तिलक्षणफलसाधनताया लोकसिद्धत्वादिति भावः । प्राक् तदिति । फलपर्य्यन्तं श्रवणस्यैव आवृत्तौ सत्यां श्रवणस्याप्राप्तांशपरिपूरणलक्षणनियमो निष्पन्नो भवति न ततः प्रागित्यर्थः ।

श्रवणस्यारम्भमात्रे वा कतिपयावृत्तिमात्रे वा जाते सति श्रवणनियमो निष्पन्न इति वचनं विषयाभावात् निरालम्बनमित्यर्थः । तदनावृत्तावपि इति । श्रवणावघाताद्यनुष्ठानमुपक्रम्य श्रवणादिकं त्यक्त्वा भाषाप्रबन्धादिविचारे नखविदलनादौ च प्रवृत्तावपि नियमविधिविरोधाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ।

केचित्तु दृष्टार्थस्यैव वेदान्तश्रवणस्य दिने दिने तु वेदान्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात्। गुरुशुश्रूषया लब्धात् कृच्छ्राशीति फलं लभेदित्यादिवचनप्रामाण्यात् स्वतन्त्रादृष्टोत्पादकत्वमप्यस्ति ।

यथा अग्निसंस्कारार्थस्याधानस्य पुरुषसंस्कारेषु परिगणनात् तदर्थत्वमपि। एवञ्च वचनबलादुभयार्थत्वोपपत्तेः। तथाच प्रतिदिनश्रवणजनितादृष्टमहिम्नैव आमुष्मिकविद्योपयोगित्वं श्रवणमननादिसाधनानामित्याहुः ।

मुख्यामुख्याधिकारिभिरन्वहं क्रियमाणस्य वेदान्तश्रवणस्य प्रतिबन्धक-निवृत्तिरूप-दृष्टफलोत्पादकत्ववद्-दृष्टोत्पादकत्वमप्यस्ति। तथाच तद्बलात् जन्मान्तरे विद्योपयोगित्वं विचारस्य घटत इतिपरिहारान्तरमाह केचित्त्विति फलमिति। पुण्यरूपमित्यर्थः। वचने तुशब्दश्चार्थे। तथाच वेदान्तश्रवणस्य देवतागुरुवेदान्तविषयभक्तिगुरुशुश्रूषाभ्यामुपात्ताभ्यामनुपात्तैश्च शमदमब्रह्मचर्य्याहिंसादिभिः समुच्चयार्थस्तुशब्द इति भावः। स्वतन्त्रेति। वेदान्तश्रवणस्य स्वतन्त्रतया अदृष्टोत्पादकत्वमस्तीत्यर्थः। स्वातन्त्र्यं च अदृष्टजनने श्रवणस्य विद्यायां विनियोगबोधकश्रवणविधिनैरपेक्ष्यमिति बोध्यम्।

एकस्योभयार्थत्वे दृष्टान्तमाह यथाग्नीति। अग्नीनादधीतेति वचनादाधानस्य आहवनीयाद्यग्निसंस्कारत्वोपगमादिति भावः। पुरुषसंस्कारेषु इति। अन्वाधेयमग्निहोत्र-

निर्गुणस्यापि उपासनोपपादनम्।

एवं श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानप्रवणस्य विद्याप्राप्तिरिति 'अस्मिन्नर्थे 'सर्वसंप्रतिपन्ने स्थिते भारतीतीर्थाः ध्यानदीपे विद्याप्राप्तौ उपायान्तरमप्याहुः। तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नं यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते इति श्रुतिस्मृतिदर्शनात् यथा साङ्ख्य' नाम वेदान्तविचारः श्रवणशब्दितो मननादिसहकृतो विद्याप्राप्त्युपायः एवं योगशब्दितं निर्गुणब्रह्मोपासनमपि।

मित्यादिपुरुषसंस्कारसंग्राहकसूत्रे अग्न्याधानस्यापि पाठादित्यर्थः। अदृष्टमहिम्नैवेति। वेदान्तश्रवणजनितादृष्टस्य योग्यतया विद्यायामेव विनियोगस्य वक्तव्यतया तद्बलात् जन्मान्तरीयविद्योपयोगित्वमिति भावः।

एवमुत्तममध्यमाधिकारिणां सांख्यमार्गं निरूप्य तदशक्तानामत्यन्तमन्दाधिकारिणां योगमार्गं निरूपयितुमुपक्रमते एवमिति सर्वसम्प्रतिपन्न इति। सर्वश्रुतिस्मृतिषु सम्यक् प्रतिपन्नः निश्चित इत्यर्थः। आहुरिति सम्यक् निरूपितवन्त इत्यर्थः। न तु नूतनतया कल्पितवन्त इति भ्रमितव्यम्। तस्यापि श्रुत्यादिसिद्धत्वात्। तत् प्रकृतं कारणत्वोपलक्षितं ब्रह्म सांख्ययोगाभ्यां विद्याद्वारा प्राभिमुख्येन प्रत्यक्त्वेन प्राप्तमिति श्रुत्यर्थः। सांख्यैः श्रवणादिपरैर्योगैरुपासकैः यत् स्थानं ब्रह्मस्वरूपं विद्याद्वारा गम्यते प्राप्यत इत्यर्थः। योगैरपीत्यपिशब्दात् योगमार्गस्यानुकल्पत्वं भातीति बोध्यम्। अपीति विद्याप्राप्त्युपाय इत्यनुषङ्गः।

न च निर्गुणस्य उपासनमेव नास्तीति शङ्क्यम्। प्रश्नोपनिषदि शैब्यप्रश्ने यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोङ्कारेण परमपुरुषमभिध्यायीतेति निर्गुणस्यैव उपासनप्रतिपादनात्।

निर्गुणब्रह्मोपासनं मानशून्यमित्याशङ्कां परिहरति न च इत्यादिना। ननु इयं शङ्का न युक्ता। तत्कारणं यत् सांख्यैरिति श्रुतिस्मृत्योरादावेव तत्र प्रमाणत्वेनोदाहृतत्वात्। न च उदाहृतश्रुतिस्मृतिगतयोगपदस्य सगुणोपासनपरत्वसम्भवादाशङ्का युक्तेति वाच्यम्। भिन्नविषययोरुपासनसाक्षात्कारयोः कार्यकारणभावासम्भवेन निर्गुणविद्याहेतुभूतस्य योगस्य निर्गुणोपासनरूपत्वावश्यम्भावात्। न च यत्सांख्यैरिति वचनगतयोगपदस्य उपास्तिपरत्वमेवासिद्धम्। तस्य गीताभाष्ये कर्मयोगपरत्वेन व्याख्यातत्वादिति वाच्यम् यत्सांख्यैरिति वचनस्य वस्तुतो निर्गुणोपास्तिपरत्वेऽपि सतो भगवता श्रीकृष्णेन कर्मविषये उदाहृतत्वेन तदनुरोधेन भाष्ये तथाव्याख्यानोपपत्तेः। योगपदस्य ध्याने रूढत्वेन वस्तुतः कर्मपरत्वाभावात् तद्वचनमूलभूतायां तत्कारणमिति श्रुतौ योगपदस्य ध्यानपरतया शारीरकभाष्ये व्याख्यातत्वाच्च कर्मयोगस्य मुख्ययोगद्वारा ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वं न तु साक्षादिति ज्ञापनाय यस्य वचनस्य कर्मविषयतया भगवत उदाहरणसम्भवाच्च। तस्मात् मानाभावशङ्का न युक्तेति चेत् न। उदाहृतश्रुतिस्मृतिव्यतिरेकेणान्यत्र क्वापि निर्गुणोपासनं न दृष्टमित्येतावता अभिप्रायेण शङ्कोपपत्तेः।

अतएव सर्वासु श्रुतिषु निर्गुणोपासनं दृष्टमिति मन्दाधि-

तदनन्तरं स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत इति उपासनाफलवाक्ये ईक्षतिकर्मत्वेन निर्दिष्टं यन्निर्गुणं ब्रह्म तदेवोपासनावाक्येऽपि ध्यायतिकर्म नान्यत्। ईक्षतिध्यानयोः कार्य्यकारणभूतयोरेकविषयत्व-नियमादित्यस्यार्थस्य ईक्षतिकर्माधिकरणे भाष्यकारादिभिरङ्गीकृतत्वात्। अन्यत्रापि तापनीयकठवल्यादिश्रुत्यन्तरे निर्गुणोपास्तेः प्रपञ्चितत्वात् सूत्रकृताप्युपास्यगुणपरिच्छेदार्थमारब्धे गुणोपसंहार-

---

कारिणामाप्रासनाय आह प्रश्नोपनिषदीत्यादिना त्रिमात्रेणेति। द्वितीयार्थे तृतीया। तिस्रः अकारोकारमकाराख्याः मात्रा यस्य ओङ्कारस्य स त्रिमात्रः।

ओङ्कारे निर्गुणमेव ब्रह्म तदभेदेन ध्येयमिति अत्र भाष्यादिसम्मतिमाह तदनन्तरमिति। ध्यानवाक्यानन्तरमित्यर्थः। जीवरूपः परमात्मनो घनः घटाकाशवत् उपाधिपरिच्छिन्नचैतन्यात्मा जीवघनः तस्मात् परः पुरुषः निरुपाधिकः परमात्मा तं स ध्याता पुरि हार्दाकाशे बुद्धिसाक्षित्वेन शयं वर्त्तमानमीक्षते साक्षात्करोतीत्यर्थः। उपासनावाक्ये परं पुरुषमभिध्यायीतेति वाक्य इत्यर्थः। कार्य्येति। ईक्षणवाक्यस्य ध्यानफलभूतसाक्षात्कारप्रतिपादकत्वेन ध्यानवाक्यैकवाक्यत्वात् ध्यानेक्षणयोः कार्य्यकारणभावोऽवगम्यत इति भावः। नियमादिति। अन्यध्यानात् अन्यसाक्षात्कारादर्शनादिति भावः।

पादे निर्गुणेऽपि आनन्दादयः प्रधानस्येति सूत्रेण भावरूपाणां ज्ञानानन्दादिगुणानाम् अक्षरधियां त्ववरोध इत्यादिसूत्रेणाभावरूपाणामस्थूलत्वादिगुणानां चोपसंहारस्य दर्शितत्वाच्च। ननु आनन्दादिगुणोपसंहारे उपास्यं निर्गुणमेव न स्यादिति चेन्न। आनन्दादिभिरस्थूलत्वादिभिश्चोपलक्षितमखण्डैकरसं ब्रह्मास्मीति निर्गुणत्वानुपमर्देनोपासनासम्भवात्। ननु तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति श्रुतेर्न परं ब्रह्मोपास्यमिति चेत् न।

ननु कल्पतरौ ध्यातव्यस्य सूर्य्यान्तस्थत्वं स तेजसि सूर्य्ये सम्पन्न इति सूर्य्यसम्पत्तिवचनानुसारेण विशेषणम् दत्तम्। तथा च ओङ्कारे ध्यातव्यपुरुषस्य निर्गुणब्रह्मरूपत्वं कल्पतरुकारैः नाङ्गीकृतमिति प्रतीयत इति चेन्न। सूर्य्यसम्पत्तिवचनस्यार्चिरादिमार्गप्राप्तिपरतायाश्चतुर्थाध्याये व्यवस्थापितत्वेन सूर्य्यतदन्तस्थेश्वरप्राप्तिपरत्वाभावात् कल्पतरुकाराणामपि तदीयवचनान्तरपर्य्यालोचनया श्रुतेर्मार्गपरतया च सूर्य्यान्तस्थत्वविशेषणदाने तात्पर्य्याभावस्य परिमले प्रतिपादितत्वाच्चेति भावः। देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् अणोरणीयांसमिममात्मानम् ओङ्कारं नो व्याचक्ष्व इत्याद्या तापनीयश्रुतिः। अणोः सूक्ष्मादपि सूक्ष्मं दुर्विज्ञेयं इमं प्रत्यग्रूपं परमात्मानम् ओङ्कारगम्यमित्यर्थः। एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म इत्याद्या कठवल्लीश्रुतिः ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्याद्या माण्डूक्यश्रुतिः। ओमित्येव

ध्यायथ आत्मानमिति मुण्डकश्रुतिस्थादिपदार्थः। निर्गुणस्य उपास्यत्वे सूत्रसम्मतिमाह सूत्रकृतापीति। सूत्रकृता निर्गुणेऽपि गुणानामुपसंहारस्य दर्शितत्वादिति सम्बन्धः।

निर्गुणे गुणोपसंहारो निर्गुणब्रह्मप्रमित्यर्थं एव न निर्गुणब्रह्मोपास्त्यर्थं इति शङ्काव्यवच्छेदाय पादं विशिनष्टि उपास्यगुणपरिच्छेदार्थमिति। परिच्छेदो निर्णयः। निर्गुणे गुणोपसंहारनिरूपणस्य निर्गुणोपास्तिरपि फलमिति वक्तव्यम्। अन्यथा तन्निरूपणस्य पादासङ्गतिप्रसङ्गादिति भावः। आनन्दादयः क्वचिच्छ्रुताः अन्यत्र अपि उपसंहर्त्तव्याः। प्रधानस्य वेद्यब्रह्मणः सर्ववेदान्तेषु अभेदेन ब्रह्मविद्याया एकत्वादिति सूत्रार्थः। भावरूपाणामिति विशेषणमक्षरधियामित्यधिकरणस्यानन्दादय इत्यधिकरणेन पौनरुक्त्यपरिहारार्थमिति बोध्यम्। अक्षरे ब्रह्मणि धीर्यैरस्थूलादिशब्दवाच्यार्थभूतैः अभावैः भवति ते अक्षरधियः। तेषामवरोध उपसंहार इतरेषु वेदान्तेषु कर्त्तव्य एवेति सूत्रभागार्थः। स्थौल्यादिनिषेधानां निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रमितिहेतुत्वादिति भावः। व्याघातं शङ्कते नन्विति। आनन्दादिगुणानामुपास्यकोटौ निवेशो नाङ्गीक्रियते येन उपास्यं ब्रह्म सगुणं स्यात्। किन्तु उपास्यनिर्गुणनिर्णयद्वारा निर्गुणोपास्तावुपयोगमात्रं स्वीक्रियत इति समाधत्ते नेति। आनन्दादिगुणानामस्थूलादिगुणानां च उपसंहारो हि तद्वाचकपदानां सहोच्चारणरूपो विवक्षितः। तथा च उपाधिविशिष्टचैतन्यवाचकैरानन्दादिपदैः स्थौल्याद्यभावविशिष्टचैतन्यवाचकैरस्थूलादिशब्दैश्च सर्वेषु वाच्यार्थेषु अनुगतम् अखण्डैकरसं यद् ब्रह्म लक्षणया बोध्यते तदहमस्मीति उपासनासम्भवादित्यर्थः। उक्तञ्च ध्यानदीपे आनन्दादिभिरस्थूलादिभिश्चात्र लक्षितः योऽखण्डैकरसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासते।

अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादिति श्रुतेस्तस्य वेद्यत्वस्याप्यसिद्ध्यापातात्। श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्मवेदनप्रसिद्धेरवेद्यत्वश्रुतिर्वास्तववेद्यत्वपरा चेदाथर्वणादौ तदुपासनाप्रसिद्धेस्तदनुपास्यत्वश्रुतिरपि वस्तुवृत्तपरा अस्तु।

एवं च श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रवणात् येषां बुद्धिमान्द्यात् न्यायव्युत्पादनकुशलविशिष्टगुर्वलाभाद्वा श्रवणादि न सम्भवति तेषा-मध्ययन-गृहीतै-र्वेदान्तैरापाततो-ऽधिगमितब्रह्मात्मभावानां तद्विचारं विनैव प्रश्नोपनि-

---

इति। अत्रेति वेदान्तेषु इत्यर्थः। एवं श्रुतिसूत्राभ्यां निर्गुणस्य उपास्यत्वं निरूप्य निर्गुणोपासनस्य श्रुत्यन्तरविरोधमाशङ्क्य परिहरति। ननु तदेव इत्यादिना। तदेवेति बुद्ध्यादिसाक्षिचैतन्यमेवेत्यर्थः।

उपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधवद्वेद्यस्यापि ब्रह्मत्वनिषेधात् परब्रह्मवेदनमपि न सिध्येदित्याह अन्यदेवेति। वेदनविषयादन्यद् ब्रह्मेत्युक्ते अर्थात् ब्रह्म वेद्यं न भवतीति सिध्यतीत्यर्थः। अस्त्विति। वेद्यत्वमुपास्यत्वं वा ब्रह्मणि परमार्थतो नास्तीति निषेधश्रुतीनां तात्पर्यमिति भावः।

निर्गुणोपासने अधिकारिणं दर्शयति एवञ्चेति। निर्गुणोपासने प्रमाणसिद्धे सतीत्यर्थः। केषाञ्चित् मुमुक्षूणां श्रवणासम्भवे प्रमाणमाह श्रवणायापीति। बहुभिर्मुमुक्षुभिः यः परमात्मा श्रोतुमपि न

पदाद्युक्तमार्षग्रन्थेषु ब्राह्मणशिष्टादिकल्पेषु पञ्ची-
करणादिषु चानेकशाखाविप्रकीर्णसर्वार्थोपसं-
हारेण कल्पसूत्रेष्वग्निहोत्रादिवन्निर्धारितानुष्ठान-
प्रकारं निर्गुणोपासनं संप्रदायमात्रविज्ञो गुरुभ्योऽ-
वधार्य तदनुष्ठानात्क्रमेणोपास्यभूतनिर्गुणब्रह्म-
साक्षात्कारः सम्पद्यते। अविसंवादिभ्रमन्यायेन उपा-
स्तेरपि क्वचित् फलकाले प्रमापर्य्यवसानसम्भवात्।

लभ्यते तस्य श्रुतस्यापि साक्षात्कारो दूरापास्त इत्यर्थः। बहूनां
श्रवणालाभे श्रुत्यभिमतं कारणं दर्शयति। येषामिति वृणीत इति।
उक्तञ्च ध्यानदीपे अत्यन्तबुद्धिमान्द्याद्वा सामग्र्या वाप्यसम्भवात्।
यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशमिति। तत्र सामग्र्य-
सम्भवं विवृणोति न्यायेति। येषामत्यन्तबुद्धिमान्द्यात् श्रवणा-
दिकं न सम्भवति येषां च कुशलमतीनामपि सामग्र्यभावात्
श्रवणादिकं न सम्भवतीत्यर्थः। विशिष्टत्वमसम्भिन्नार्थमर्य्या-
दत्वकालविप्रकर्षत्वादिलक्षणं बोध्यम्। तेषां ब्रह्मजिज्ञासाहेतु-
माह अध्ययनेति। अधिगमितः अवगमितः ब्रह्मात्मभावो
येषां ते तथोक्ताः तेषामित्यर्थः। तेषां तद्विचारं विनैव गुरुभ्योऽव-
धार्य तदनुष्ठानात् साक्षात्कारः सम्पद्यत इति सम्बन्धः।
निर्गुणब्रह्मविचारं विनैव निर्गुणब्रह्मोपासनानुष्ठानादित्यर्थः। ननु
प्रश्नोपनिषदादौ उपासनमात्रमुक्तं न तु तदनुष्ठानप्रकारोऽपि
इत्याशङ्क्याह आर्षग्रन्थेषु इति। ननु पञ्चीकरणे वेदान्तलक्ष्ये
[illegible] प्रणवमात्रात्मकजगत्प्रपञ्चप्रविलापनोक्तिपूर्वक-

मह्मं ब्रह्मास्मीति अभेदेनावस्थानं समाधिरित्युक्त्वा योऽखण्डैक-रसः सोऽहमस्मीत्येवमुपासत इत्युदाहृतध्यानदीपवचनाच्च प्रकृतनिर्गुणोपासनमहंग्रहरूपं विवक्षितम्। प्रश्नोपनिषद्गतश्रुत्युप्रश्ने तु ओङ्काररूपे प्रतीके निर्गुणब्रह्मदृष्टिर्विवक्षिता। तथा कठवल्ल्यामपि तथा च कथं प्रश्नादिवाक्यं प्रकृतोपासने प्रमाणत्वेनोदाहृतमिति चेत् न। प्रकृतोपासने तापनीयमाण्डूक्यमुण्डकश्रुतीनामेव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात्। प्रश्नकठवल्लीश्रुत्युदाहरणं तु निर्गुणस्यापि उपासनमन्यत्रापि दृष्टमित्येतावन्मात्रेणेति न विरोध इति भावः। पञ्चीकरणादिषु च निर्धारितानुष्ठानप्रकारमिति सम्बन्धः। तत्र दृष्टान्तमाह अनेकशाखेति। अनेकासु शाखासु विप्रकीर्णतया विप्रकलिततया स्थितानां पदार्थानामुपसंहारेण यथा अग्निहोत्रादिकर्म निर्धारितानुष्ठानप्रकारं भवति तथेत्यर्थः। उपासनानुष्ठानप्रकारः सम्प्रदायः तन्मात्रविज्ञोऽपि गुरुभ्यः सकाशात् निश्चित्येत्यर्थः। उक्तञ्च भगवता श्रीकृष्णेन निर्गुणप्रकरणे श्रुत्वान्येभ्य उपासत इति। क्रमेणेति उपासनापरिपाकक्रमेण इत्यर्थः। ननु निर्गुणोपासनस्य कथं प्रमालक्षणसाक्षात्कारपर्य्यवसानमित्यत आह अविसंवादीति। अयमर्थः क्वचित् गृहविशेषे स्थितस्य श्रीकृष्णरूपबिम्बस्य प्रतिबिम्बं गवाक्षात् बहिः पश्यतो दूरे स्थितस्य पुरुषस्य प्रतिबिम्बे बिम्बभूतश्रीकृष्णभ्रमो जायते तेन भ्रमेण प्रतिबिम्बाध्यासोपाधिसमीपं गतस्य पुरुषस्य सत्यश्रीकृष्णगोचरप्रमा जायते इति लोकसिद्धम्। विसंवादः फलाभावः तद्रहितोऽविसंवादिभ्रमः फलवद्भ्रम इति यावत्। यथा तेन भ्रमेण प्रवृत्तस्य श्रीकृष्णप्राप्तिलक्षणफलकाले श्रीकृष्णप्रमा जायते तथा निर्गुणोपासने प्रवृत्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिलक्षणफलकाले निर्गुणप्रमा जायत इति।

पाणौ पञ्च वराटकाः पिधाय केनचित्करे कति वराटका इति पृष्टे पञ्च वराटका इति तदुत्तरवक्तुर्वाक्यप्रयोगमूलभूतसंख्याविशेषज्ञानस्य मूलप्रमाणशून्यस्याहार्य्यारोपरूपस्यापि यथार्थत्ववन्निर्गुणब्रह्मोपासनस्यार्थतथात्वविवेचकनिर्विचिकित्समूलप्रमाणनिरपेक्षस्य दहराद्युपासनावदुपासनावदुपासनाशास्त्रमात्रमवलम्ब्य क्रियमाणस्यापि वस्तुतो यथार्थत्वेन दहराद्युपासनेनेव निर्गुणोपासनेन जन्यस्य स्वविषयसाक्षात्कारस्य श्रवणादिप्रमाणादिजन्यसाक्षात्कारवदेव तत्त्वार्थविषयत्वावश्यम्भावाच्च।

ननु संवादिभ्रमदृष्टान्तेन निर्गुणोपास्तेः प्रमापर्य्यवसानमुक्तमनुपपन्नं दृष्टान्तवैषम्यात्। तत्र तर्हि समीपोपसर्पणानन्तरं सत्यश्रीकृष्णस्य चक्षुःसन्निकर्षे सति श्रीकृष्णप्रमा जायते न तु संवादिभ्रममात्रात्। प्रकृते च निर्गुणोपासनस्य प्रमाजनने सामर्थ्याभावात् सामग्र्यन्तराभावाच्च कथं प्रमापर्य्यवसानमित्याशङ्क्य निर्गुणोपासनस्यैव स्वसमानविषयकप्रमाजननसामर्थ्यसम्भावनाय तस्य यथार्थत्वं सदृष्टान्तमाह पाणाविति पिधायेति। तदुत्तरवक्तुरविदितमिति शेषः। तदुत्तरेति। दैवयोगात् पञ्चैव वराटिकास्तत्र पाणौ सन्तीत्युत्तरवक्तुरित्यर्थः। निर्गुणोपासनस्यापि वस्तुतो यथार्थत्वेनेति सम्बन्धः। अखण्डैकरसं ब्रह्माहमस्मीति प्रत्ययसन्ततिरूपोपास्तेर्विषयबाधाभावाद्यथार्थत्वमिति भावः।

इयांस्तु विशेषः प्रतिबन्धरहितस्य पुंसः श्रवणादिप्रणाड्या ब्रह्मसाक्षात्कारो झटिति सिध्यतीति सांख्यमार्गो मुख्यः कल्पः उपास्त्या तु विलम्बेनेति योगमार्गोऽनुकल्प इति ।

ननु प्रकृतोपासनस्य निर्विचिकित्सतत्त्वज्ञानापूर्वकत्वादेव श्रवणमननोत्तरकालीननिदिध्यासनस्येव यथार्थत्वासम्भवात् किमिति दैवयोगात् यथार्थत्वं समर्थ्यते तत्राह अर्थतथात्वेति । अर्थस्य ब्रह्मणः तथात्वं प्रत्यग्रूपत्वनिष्प्रपञ्चत्वादि तस्य विवेचकं निर्णायकं यन्निर्विचिकित्समन्यपरत्वादिशङ्काशून्यं मूलप्रमाणं श्रुतिरूपं तन्निरपेक्षस्य इत्यर्थः । निदिध्यासनस्येव प्रकृतनिर्गुणोपासनस्य विचारपूर्वकत्वाभावात् न निर्विचिकित्सतत्त्वनिर्णयपूर्वकत्वप्रयुक्तं यथार्थत्वमिति भावः । ननु विचारपूर्वकं प्रत्यगभिन्ननिर्णयाभावे कथमहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययसन्ततिरूपोपास्तिरनुष्ठीयते तत्राह दहरादीति । यथा सगुणस्येश्वरस्य विचारपूर्वकं जीवाभिन्नत्वनिर्णयाभावेऽपि स्वस्य सगुणेश्वराभेदचिन्तनं कर्तव्यमित्येवंरूपं सगुणोपासनाविधिशास्त्रमवलम्ब्य सगुणोपासनं क्रियते तथा निर्गुणोपासनं कर्तव्यमित्येवमात्मकं शास्त्रमात्रमवलम्ब्य निर्गुणोपास्तिरनुष्ठीयत इत्यर्थः । निर्गुणोपासनस्य साक्षात्कारहेतुत्वे दृष्टान्तमाह दहराद्युपासनेनेवेति अवश्यम्भावादिति । समानविषयकध्यानसामर्थ्याद्विषयाबाधाच्च इत्यर्थः ।

सांख्ययोगमार्गयोः तुल्यकल्पत्वभ्रममपनयति इयांस्त्विति । बुद्धिमान्द्यादिप्रतिबन्धरहितस्य विशिष्टगुर्वादिलाभे सति

ब्रह्मसाक्षात् कारे कारणनिरूपणम्।

ननु अस्मिन् पक्षद्वयेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारे किं कारणम्। केचिदाहुः। प्रत्ययाभ्यासरूपं प्रसंख्यानमेव। योगमार्गे आदित आरभ्योपासनारूपस्य सांख्यमार्गे मननानन्तरनिदिध्यासनरूपस्य च तस्य सत्त्वात्।

न च तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वे मानाभावः। ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति श्रवणात्। कामातुरस्य व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारे प्रसंख्यानस्य करणत्वक्लृप्तेश्च। आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टमित्यधिकरणे विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् इत्यधिकरणे च दहराद्यहंग्रहोपासकानां प्रसंख्यानादुपास्यसगुणब्रह्मसाक्षात्काराङ्गी-

---

सांख्यमार्ग एवानुष्ठेयः। तस्य त्वरया सिद्धिहेतुत्वात्। सांख्यालाभे तु योगोऽनुष्ठेय इति अनुकल्पः स इत्यर्थः।

ननु अस्मिन् इति। सांख्ययोगमार्गद्वयेऽपि इत्यर्थः। ननु योगमार्गे निर्गुणोपासनस्य सगुणोपासनदृष्टान्तोदाहरणेन साक्षात्कारकरणत्वस्यानुपदमुक्तत्वात् पक्षद्वयसाधारण्येन प्रश्नानुपपत्तिरिति चेन्नैष दोषः।

उपासनस्य साक्षात्कारकरणत्वे प्रमाणाभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तेः अतएव तत्र प्रमाणं वक्ष्यति न च इत्यादिना।

कारात्‌ । ननु च प्रसंख्यानस्य प्रमाणापरिगणनेऽप्यपरिगणनात्तज्जन्यो ब्रह्मसाक्षात्कारः प्रमा न स्यात्‌ ।

न च काकतालीयसंवादिवराटकसंख्याविशेषाद्यर्थज्ञानवदर्थाबाधेन प्रमाणत्वोपपत्तिः । प्रमाणामूलकस्य प्रमात्वायोगात्‌ ।

अथवा पूर्वत्र सगुणोपासनदृष्टान्तेन निर्गुणोपासनस्य हेतुत्वमात्रमुक्तं न तु करणत्वम्‌। तथा च योगमार्गेऽपि किम्‌ उपासनमेव करणं किं वा अन्यदिति प्रश्नाभिप्रायः सङ्गच्छत ! इति भावः। मार्गद्वयेऽपि साक्षात्कारोदयकाले प्रसंख्यानस्यानुवृत्तिमाह योगमार्ग इत्यादिना। निष्कलं निर्विशेषं परमात्मानं ध्यायमानस्ततो ध्यानात्तं पश्यति इत्यर्थः। कामातुरेति। कामातुरस्यासन्निकृष्टकामिनीसाक्षात्कार इत्यर्थः। तत्र सन्निकर्षाभावेन चक्षुषः करणत्वासम्भवात्‌ मनसो बहिरस्वातन्त्र्याच्च कामिनीगोचरप्रसंख्यानमेव करणमिति भावः। सगुणोपासनं प्रायणपर्यन्तमावर्त्तनीयम्‌। कुतः तत्रापि मरणकालेऽपि योगिनो ब्रह्मचिन्तनस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्‌ सदा प्रत्ययाभ्यासं विना मरणकाले तदसम्भवादिति सूत्रार्थः। अहंग्रहोपासनानां विकल्पः उपास्य देवतासाक्षात्कारलक्षणस्य फलस्याविशिष्टत्वादेकार्थानां विकल्पस्य प्रसिद्धत्वादिति सूत्रार्थः।

ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रमाकरणजन्यत्वाभावेऽपि विषयाबाधात्‌ प्रमात्वमाशङ्क्य निषेधति न च काकतालीयेति। याहच्छिकेत्यर्थः। क्व,सम्यग्ज्ञानकरणाजन्यस्य ज्ञानत्वमेव

आहार्य्यवृत्तेश्चोपासनावृत्तिवत् ज्ञानभिन्नमा-नसक्रियारूपतया इच्छादिवदबाधितार्थविषयत्वेऽपि प्रमात्वानभ्युपगमात्। नैवम्। क्लृप्तप्रमाकरणा-मूलकत्वेऽपि ईश्वरमायावृत्तिवत् प्रमात्वोपपत्तेः। विषयाबाधतौल्यात्।

मार्गद्वयेऽपि प्रसंख्यानस्य विचारितादविचारिताद्वा वेदान्ताद् ब्रह्मात्मैक्यावगममूलकतया प्रसंख्यानज-न्यस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रमाणमूलकत्वाच्च।

नास्ति। प्रमात्वं तु दूरापास्तमित्यभिप्रायेणाह प्रमाणा-मूलकस्येति।

अविसंवादिवराटिकासंख्याविशेषगोचराहार्य्यवृत्तेरपि ज्ञान-त्वमसिद्धमित्याह आहार्य्यवृत्तेश्चेति। अबाधितार्थज्ञानत्वं हि प्रमात्वं नत्वबाधितार्थकत्वमात्रमतिप्रसङ्गादिति मत्वाह इच्छादिवदिति। ननु च प्रसंख्यानस्येत्यादिना। प्राप्तं चोद्यं परिहरति नैवमिति मायावृत्तिर्वर्दित। न च माया-वृत्तेरपि मास्तु ज्ञानत्वमिति वाच्यम्। तथा सति ईश्वरीय-मायावृत्तेर्यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिषु ज्ञाधात्वर्थत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः। तौल्यादिति। न च इच्छादौ अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तद्भिन्नत्वेन विशेषणोपपत्तेरिति भावः। प्रसंख्यानजन्य-साक्षात्कारस्य प्रमाणमूलकत्वात् प्रमाणत्वमिति।

समाधानान्तरमाह मार्गद्वयेऽपीति। अविचारितादिति योगमार्गाभिप्रायं वेदान्ताद् या ब्रह्मावगतिः तन्मूलकतयेत्यर्थः। न च विचारितादविचारिताद्वा यदि ब्रह्मावगतिर्जाता तर्हि

उक्तं हि कल्पतरुकारैः। वेदान्तवाक्यजज्ञान-भावनाजा परोक्षधीः। मूलप्रमाणदार्ढ्येन न भ्रमत्वं प्रपद्यते।

न च प्रामाण्यपरतस्त्वापातः अपवादनिरासाय मूलशुद्ध्यनुरोधादिति।

अन्ये तु एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या इत्यादिश्रुतेः मन एव ब्रह्म-

---

किमर्थं प्रसंख्यानमिति वाच्यम्। प्रसंख्यानात् पूर्वमविद्यानिवर्त्तकाप्रतिबन्धब्रह्मावगतेरलाभात् तदर्थं तदावश्यकमिति भावः।

प्रमाणाजन्यस्यापि प्रमाणप्रयोज्यत्वमात्रेण प्रमात्वे सम्मतिमाह उक्तं हीति। ज्ञानभावना ज्ञानाभ्यासरूपं प्रसंख्यानं तज्जन्यमपरोक्षज्ञानमित्यर्थः। मूलप्रमाणं वेदान्तवाक्यं तज्जन्यप्रमा वा तस्य दार्ढ्यं नाम अविप्रतिपन्नप्रामाण्यकत्वमिति बोध्यम्।

प्रसंख्यानजन्यसाक्षात्कारनिष्ठप्रामाण्यप्रमौ मूलप्रमाणग्रहापेक्षायामपसिद्धान्तापात इति शङ्कते न चेति। प्रसंख्यानजन्यसाक्षात्कारनिष्ठमपि प्रामाण्यं नियमेन स्वाश्रयग्राहकसाक्षिभास्यमेवेति न तत्प्रामाण्यग्रहार्थं मूलप्रमाणानुसरणं किन्तु प्रसंख्यानजन्यव्यवहितकामिनीसाक्षात्कारस्याप्रमात्वदर्शनात् प्रसंख्यानजन्यब्रह्मसाक्षात्कारेऽपि कदाचिदप्रामाण्यशङ्का सम्भाव्यते अतः तन्निरासाय मूलप्रमाणानुसरणम् इति नापसिद्धान्त इति भावः। अपवादेति अप्रामाण्यशङ्का अपवादः।

प्रसंख्यानमात्रं न साक्षात्कारि करणं किन्तु तत्सहकृतं

साक्षात्कारे करणम्। तस्य सोपाधिकात्मनि अहं-वृत्तिरूपप्रमाकरणत्वक्लृप्तेः।

स्वप्नप्रपञ्चविपरीतप्रमात्रादिज्ञानसाधनस्यान्तःकरणस्य वृत्त्यादिपञ्चपादिकाविवरणग्रन्थैरपि तथा प्रतिपादनात्।

अहमेवेदं सर्वं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इतिश्रुत्युक्ते स्वाप्ने ब्रह्मसाक्षात्कारे एव मनसः करणत्वसंप्रतिपत्तेश्च तदा करणान्तराभावात्। प्रसंख्यानं तु मनःसहकारिभावेनोपयुज्यते।

मनस्तत्र करणमिति मतं दर्शयति अन्ये त्विति। अणुर्दुर्विज्ञेयः अग्रत्वं प्रसंख्यानसंस्कृतत्वं मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुति-रादिपदार्थः।

जीवसाक्षात्कारे मनसः करणत्वे सम्मतिमाह स्वप्नेति। प्रातिभासिकस्वप्नप्रपञ्चापेक्षया विपरीतो व्यावहारिकः प्रमात्रादिस्तज्ज्ञानसाधनस्येत्यर्थः। आदिपदं प्रमेयादिसंग्र-हार्थम्। तथेति। प्रमात्रवच्छिन्नसोपाधिकात्मसाक्षात्कारे मनसः करणतयेति तथाशब्दार्थः।

निरुपाधिकात्मसाक्षात्कारेऽपि मनसः करणत्वं क्लृप्तमित्याह अहमेवेति। इदं सद्रूपेण सर्ववस्तुषु अनुभूयमानं सर्वात्मकं ब्रह्मै-वाहमस्मि ततः सर्वोऽस्मीति स्वप्ने ब्रह्मविन्मन्यत इत्यर्थः। ननु स्वप्ने ब्रह्मविदो महावाक्यानुसन्धानसम्भवात् वाक्यमेव करणं किं म

वाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामाविर्भावयतीति भामतीवचनात्।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति श्रुतावपि ज्ञानप्रसादशब्दितचित्तैकाग्र्यहेतुतयैव ध्यानोपादानात्। न तु प्रसंख्यानं स्वयं करणं तस्य क्वचिदपि ज्ञानकारणत्वाक्लृप्तेः। कामातुरकामिनीसाक्षात्कारादावपि प्रसंख्यानसहकृतस्य मनस एव करणत्वोपपत्त्या क्लृप्तज्ञानकरणान्तरकल्पनायोगादित्याहुः।

स्यादित्यत आह तदेति। स्वप्ने महावाक्यानुसन्धानस्यानियतत्वात् वाक्यस्यापरोक्षधीहेतुत्वानुपगमाच्चेति भावः।

सम्मतिमाह वाक्यार्थेति। महावाक्यार्थेत्यर्थः। स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधीनां नेति नेतीत्यादिवाक्यैर्निषेधद्वारा शोधितो यस्त्वंपदार्थः स्वप्रकाशचैतन्यात्मकस्तस्य पूर्णतामाविर्भावयति। आविर्भावश्च वृत्तिसाक्षात्कार इत्यर्थः।

यत्तु निष्कलं ध्यायमानस्ततो ध्यानात्तं पश्यत इति योजनामभिप्रेत्य ध्यानस्य साक्षात्कारकरणत्वं श्रुतिसिद्धमित्युक्तं तत् दूषयति ज्ञानप्रसादेनेति। करणव्युत्पत्त्या ज्ञानपदं ज्ञानस्य प्रसाद ऐकाग्र्यं तथाच ध्यायमानो ध्यानाल्लब्धेन ज्ञानप्रसादेन पश्यत इति योजनाविवक्षितेति भावः। एवं योजनायां विनिगमना पूर्वोदाहृतानि मनसः

अपरे तु तद्धास्य विजज्ञौ तमसः पारं दर्शयति आचार्य्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिषु आचार्य्योपदेशानन्तरमेव ब्रह्मसाक्षात्कारोदये जीवन्मुक्तिश्रवणात् वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति ध्यानान्तरनैराकाङ्क्षाश्रवणात् तं त्वौपनिषदं पुरुषमिति ब्रह्मण उपनिषदेकगम्यत्वश्रवणाच्च औपनिषदं महावाक्यमेव ब्रह्मसाक्षात्कारे करणं न मनः। यन्मनसा न मनुत इति तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वनिषेधात्। न चापक्वमनोविषयमिदं येनाहुर्मनो मतमिति वाक्यशेषे मनोमात्रग्रहणात्।

करणत्वबोधकवचनान्येव इत्यभिप्रेत्य प्रसंख्यानमात्रस्य करणत्वं दूषयति नत्विति।

महावाक्यमेव तत्र करणमिति मतमाह अपरेत्विति। अस्य पितुरुपदेशात् तद्ब्रह्म विजज्ञौ साक्षात् कृतवान् ह किलेत्यर्थः। पारमधिष्ठानभूतं ब्रह्म तस्य विदुषस्तावानेव विलम्बो विदेहकैवल्यं प्रति यावत् प्रारब्धात् न विमोक्ष्यते इत्यर्थः। वेदान्तेति। अत्र वेदान्तजन्यज्ञानादेव ब्रह्मात्मैक्यलक्षणस्य अर्थस्य सुनिश्चितत्वोक्त्या वाक्यार्थावगत्यनन्तरं प्रसङ्ख्यानानुष्ठानं नापेक्षितमिति प्रतीयते। इदञ्च तन्नैरपेक्ष्यं वाक्यादेव अपरोक्षज्ञानोत्पत्तिपक्षे सङ्गच्छते। अन्यथा अपरोक्षज्ञानाय तस्य अपेक्षितत्वात् तन्नैरपेक्ष्यं न सङ्गच्छते। ततो

न चैवं यद्वाचानभ्युदितमिति शब्दस्यापि तत्करणत्वं निषिध्यत इति शङ्क्यम्।

मनःकरणत्ववादिनामपि शब्दस्य निर्विशेषे परोक्षज्ञानकरणत्वस्याभ्युपगतत्वेन तस्य यतो वाचो

वेदान्तविज्ञानश्रुत्या वाक्यमेव अपरोक्षज्ञाने करणमिति निश्चीयत इति भावः।

सहायवाक्यमेवेति। साङ्ख्यमार्गानुष्ठानेन योगमार्गानुष्ठानेन वा दृष्टादृष्टलक्षणसकलप्रतिबन्धक्षये सति प्रतिबन्धरहितं सहायमेव साक्षात्कारं जनयतीति वाक्यस्य करणत्वपक्षे न साङ्ख्ययोगमार्गयोर्वैयर्थ्यमिति मन्तव्यम्। लोको मनसा यच्चैतन्यं न मनुते तदेव त्वं ब्रह्म विद्धीति योजना। न मनुत इति वाक्यमशुद्धमनस एव ब्रह्मज्ञानकरणत्वं निषेधतीति न च इत्यत्र हेतुमाह येनाहुरिति। येन चैतन्येन मतं प्रकाशितं मन इति वाक्यशेषे अपक्वमनः एव चैतन्यभास्यमिति प्रतिपन्नतया तत्र मनोमात्रग्रहणमावश्यकम्। तदेकरूप्याय न मनुते इति पूर्ववाक्येऽपि मनोमात्रं ग्राह्यमित्यर्थः।

न च एवमिति। मनोमात्रस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधोपगम इत्यर्थः। अनभ्युदितमिति। अप्रकाशितमित्यर्थः। न च वाचा इत्यत्र वेदान्तातिरिक्तशब्दपरत्वं स्वीक्रियत इति वाच्यम्। अत्रापि येन वागभ्युद्यत इति वाक्यशेषे शब्दमात्रस्य चैतन्यप्रकाश्यत्वप्रतिपादनेन तदैकरूप्याय पूर्ववाक्येऽपि वाचा इत्यत्र शब्दमात्रपरत्वादित्याशयेनाह शब्दस्यापीति। मनोमात्रस्येव शब्दमात्रस्यापि इत्यर्थः।

निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेतिश्रुत्यनुरोधेन शब्दा-
र्थप्राप्तिरूपशक्तिमुखेन शब्दस्य तत्करणत्वनिषेधे
तात्पर्य्यस्य वक्तव्यतया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणामुखेन
तस्य तत्करणत्वाविरोधात्। न च मनसैवानुद्रष्टव्य-
मिति श्रुतिसिद्धं मनसोऽपि तत्र करणत्वं न पराकर्त्तुं
शक्यमिति वाच्यम्।

सत्यं शब्दमात्रस्य ब्रह्मज्ञानकरणत्वं निषेधति तथापि शब्दस्य
शक्त्या ब्रह्मज्ञानकरणत्वनिषेधपरं तद्वचनं न तु लक्षणयापि
तत्करणत्वनिषेधपरम्। औपनिषदत्वश्रुतेर्निरालम्बनत्वप्रसङ्गा-
दिति समाधानमभ्युपेत्य विपक्षे परेषामपि बाधकं सूचयति मनः-
करणत्ववादिनामपीति। वेदान्तानां लक्षणयापि ब्रह्मबोधकत्वा-
नभ्युपगमे ब्रह्मण एव अप्रसिद्धापत्त्या मनःकरणत्ववादिभिरपि
तेषां ब्रह्मज्ञानकरणत्वस्य अभ्युपगन्तव्यत्वादित्यर्थः। परन्तु
वाक्यजन्यं ब्रह्मज्ञानं परोक्षं भवतां मते अस्माकं मते तु तदप-
रोक्षमिति विशेष इत्याशयेनाह परोक्षेति। वेदान्तानां शक्त्या
ब्रह्मबोधकत्वनिषेधपरं यद्वाचानभ्युदितमिति वचनमिति व्यव-
स्थायां श्रुत्यन्तरमनुकूलयति तस्येति। यद्वाचानभ्युदितमिति
निषेधवचनस्य इत्यर्थः। अप्राप्येति। श्रुत्या ब्रह्मणि विषये शब्दानां
प्राप्तिर्निषिध्यते। सा च प्राप्तिः शक्तिरेव तस्याः शब्दानामौत्प-
त्तिकत्वादिति भावः। वक्तव्यतयेति। मनःकरणत्ववादिभि-
रपीति शेषः। तस्येति। शब्दस्य इत्यर्थः। तदिति। ब्रह्मसाक्षा-
त्कार इत्यर्थः। ब्रह्मगोचरवृत्तिं प्रति करणत्वं न तृतीयाश्रुत्यर्थः।
पूर्वोदाहृतश्रुतिविरोधात्।

शाब्दसाक्षात्कारजननेऽपि तदैकाग्र्यस्यापेक्षितत्वेन हेतुत्वमात्रेण तृतीयोपपत्तेः। मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोतीत्यादौ तथा दर्शनात्। गीताविवरणे भाष्यकारीयमनःकरणत्ववचनस्य मतान्तराभिप्रायेण प्रवृत्तेरित्याहुः।

ब्रह्मविषयस्य शाब्दज्ञानस्यापि अपरोक्षत्वोपपादनम्।

ननु तथापि शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वस्वभावस्य अपरोक्षज्ञानजनकत्वं न सङ्गच्छत इति चेत् अत्र केचित्। स्वतोऽसमर्थोऽपि शब्दः शास्त्रीयश्रवणमननपूर्वकप्रत्ययाभ्यासजनितसंस्कारप्रचयलब्धब्रह्मैकाग्र्य-वच्चित्त-दर्पणानुगृहीतो-ऽपरोक्षज्ञानमुत्पादयति। शास्त्रीयसंस्कार-संस्कृताग्न्यधिकरणक इव होमोऽपूर्वमिति कल्प्यते।

किन्तु एकाग्रस्य मनसः तां प्रति उपादानतया हेतुत्वमात्रं तदर्थं इत्याह शाब्दसाक्षात्कारजननेऽपीति तथेति। चाक्षुषज्ञानादौ मनसः करणत्वाभावेन हेतुत्वमात्रेणापि तृतीयादर्शनादित्यर्थः। शमदमादिसंस्कृतं मन एव आत्मदर्शने करणमिति गीताभाष्यवचनविरोधं परिहरति गीतेति मतान्तरेति। वृत्तिकारमते इत्यर्थः। न तु स्वमताभिप्रायेण। उक्तप्रमाणविरोधादिति भावः।

ननु तथापीति। शब्दस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वपक्षे श्रुतिभाष्यविरोधाभावेऽपि शब्दप्रमाणस्वभावविरोधान्न महावाक्यं

तरति शोकमात्मविदिति शास्त्रप्रामाण्यात् अपरोक्षस्य कर्तृत्वाद्यध्यासस्यापरोक्षाधिष्ठानज्ञानं विना निवृत्त्ययोगात् औपनिषदे च ब्रह्मणि मानान्तराप्रवृत्तेः शब्दादप्यपरोक्षज्ञानानुत्पत्तौ अनिर्मोक्षप्रसङ्गादित्याहुः।

ब्रह्मसाक्षात्कारे करणमित्यर्थः। शब्दस्वभावमनुरुध्यैव तस्य अपरोक्षज्ञानकरणत्वं साधयति। अत्र केचिदिति। प्रचयः समूहः। प्रचयलब्धं यत् ब्रह्मण्येकाग्र्यं तद्वच्चित्तमेव दर्पणम् तदनुगृहीत इत्यर्थः। यथा चक्षुः स्वतः प्रतिबिम्बानुभवजननासमर्थमपि दर्पणानुगृहीतं सत् तदनुभवं जनयति तद्वदिति सूचयति चित्तदर्पणेति शास्त्रीयेति। यथा आधानादिजनितसंस्काररहिताग्न्यधिकरणकहोमस्तावदपूर्वं न जनयति अग्न्यधिकरणकहोममात्रस्यापूर्वजननस्वभावाभावात् शास्त्रीयसंस्कारविशिष्टाग्न्यधिकरणको होमस्त्वपूर्वं जनयति तद्वदित्यर्थः।

ननु दृष्टान्ते शास्त्रबलात् तथा स्वीक्रियते प्रकृते तथा शास्त्रं नोपलभ्यत इत्यत आह तरतीति। ननु अनया श्रुत्या चिदात्मनि अध्यस्तस्य शोकोपलक्षितकर्तृत्वाद्यध्यासस्यात्मवेदनान्निवृत्तिरुच्यते न तु शब्दस्यापरोक्षज्ञानकरणत्वमित्यत आह अपरोक्षस्येति। यथा दृष्टान्ते होमाधिकरणस्याग्नेराधानादिसंस्कृतत्वश्रवणान्यथानुपपत्त्या शास्त्रीयाधानसंस्कारसहकृताग्न्यधिकरणको होमोऽपूर्वं जनयतीति कल्प्यते तथात्मज्ञानस्यापरोक्षाध्यास-निवर्तकत्व-श्रवणान्यथानुपपत्त्या आत्मज्ञानजनकवेदान्तानामप्यपरोक्षज्ञानकरणत्वं कल्प्यत इत्यर्थः।

अन्ये तु भावनाप्रचयसाहित्ये सति बहिरसमर्थस्यापि मनसो नष्टवनितासाक्षात्कारजनकत्वदर्शनान्निदिध्यासनसाहित्येन शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तमिति दृष्टान्तानुरोधेन समर्थयन्ते ।

अपरे तु अपरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्षत्वं नाम अन्यानिरुक्तेः ।

प्रयोगादिति । सत्यपि श्रवणजनितपरोक्षज्ञाने कर्त्तृत्वाद्यध्यासनिवृत्त्यदर्शनात् परोक्षज्ञानमात्रेण अध्यासनिवृत्तौ मननादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च अपरोक्षाध्यासरूपदिग्भ्रमादिषु दिग्याथात्म्यादिसाक्षात्कारं विना निवृत्त्यदर्शनाच्चेति भावः ।

ननु कर्त्तृत्वाद्यध्यासनिवर्त्तकमधिष्ठानात्मतत्त्वसाक्षात्काररूपज्ञानं मनसैव सम्भवति किं शब्दस्य तत्कारणत्वकल्पनयेति तत्राह औपनिषदे च इति । अन्तरिन्द्रियस्य मनसः प्रत्यक्षप्रमाणत्वेन ब्रह्मणस्तद्गम्यत्वे उपनिषदेकगम्यत्वप्रतिपादकश्रुतिबाधप्रसङ्ग इति भावः । ननु औपनिषदत्वश्रुतिविरोधेन ब्रह्मणि मानान्तराप्रवृत्तौ शब्दस्वभावविरोधेन शब्दस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कारजनने प्रवृत्तिर्न सम्भवति । तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारकरणस्यैवालाभात् मास्तु तत्साक्षात्कार इत्यत आह शब्दादपीति । तथा च मोक्षशास्त्रप्रामाण्याय शब्दस्यैव साक्षात्कारकरणत्वं कल्पनीयमिति भावः ।

शास्त्रप्रामाण्यमनुपजीव्यापि शब्दस्य अपरोक्षज्ञानकरणत्वं साधयति अन्ये त्विति ।

अर्थापरोक्षत्वं तु नापरोक्षज्ञानविषयत्वं येनान्योन्याश्रयो भवेत् किन्तु तत्तत्प्रमातृचैतन्याभेदः।

अन्तःकरणतद्धर्माणां साक्षिणि कल्पिततया तदभेदसत्त्वात्। बाह्यचैतन्ये कल्पितानां घटा-

---

इदानीं शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यमेवासिद्धमतो नित्यापरोक्षे ब्रह्मणि वेदान्तानां साक्षात्कारकरणत्वं निरपवादमिति मतान्तरमाह अपरे त्विति। ननु इन्द्रियजन्यज्ञानत्वादिकमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वं ब्रह्मगोचरशाब्दज्ञानस्य तु तदभावात् नापरोक्ष्यमित्यत आह अन्यानिरुक्तेरिति। इन्द्रियजन्यज्ञानत्वादेः प्रथमपरिच्छेदावसाने निरस्तत्वादिति भावः।

ननु अर्थस्यापरोक्षत्वमपरोक्षज्ञानविषयत्वमन्यस्यानिर्वचनात् तथा च अन्योन्याश्रयः। अर्थस्यापरोक्षत्वज्ञप्तौ ज्ञानस्यापरोक्षत्वज्ञप्तिः ज्ञानस्यापरोक्षत्वज्ञप्तौ चार्थस्यापरोक्षत्वज्ञप्तिरित्याशङ्क्य अन्यानिर्वचनमसिद्धमित्यभिप्रेत्याह अर्थापरोक्षत्वं तु इति तत्तदिति। तत्तत्प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वं तस्य तस्य विषयस्य तं तं प्रमातारं प्रति अपरोक्षत्वं तत्तत्प्रमातृचैतन्याभिन्नार्थविषयकं ज्ञानं तत्तत्प्रमातृचैतन्याभिन्ने विषये अपरोक्षज्ञानमित्यर्थः। न च अर्थापरोक्ष्यादावननुगम इति वाच्यम्। ज्ञानगतस्यानुगतापरोक्षत्वस्य जातिरूपस्य उपाधिरूपस्य वा प्राक् निरस्तत्वेन तदभावादेवार्थापरोक्ष्यस्यापि अनुगतस्य अप्रसिद्धेन तस्यादोषत्वादिति भावः।

ननु प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वरूपस्यार्थापरोक्ष्यस्य जडरूपापरोक्ष्ये अव्याप्तिः। चैतन्यजडयोरैक्यस्य बाधितत्वादित्यत आह

टीनां बाह्यचैतन्ये वृत्तिकृततत्तत्पुरुषीयचैतन्या-भेदाभिव्यक्त्या तदभेदसत्त्वाच्च न क्वाप्यव्याप्तिः ।

अन्तःकरणेति तदभेदसत्त्वादिति । साक्षिप्रतिबिम्बितप्रमातृचैतन्या-भेदसत्त्वादित्यर्थः । तथा च अर्थापरोक्ष्यनिर्वचने कल्पिताकल्पि-तसाधारणाभेदस्य विवक्षितत्वेन प्रमातृचैतन्यब्रह्मचैतन्ययोरिव प्रमातृचैतन्यजडयोरकल्पिताभेदाभावेऽपि जडं सदिति सामा-नाधिकरण्यानुभवसिद्धकल्पिताभेदसत्त्वात् नाव्याप्तिरिति भावः । आन्तरजडपदार्थेषु प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वमुपपाद्य बाह्यापरोक्षार्थेषु तदुपपादयति बाह्येति । अन्तःकरणतद्धर्माणां तदभेदसत्त्वात् घटादीनां तदभेदसत्त्वाच्च न क्वापि आन्तरार्थे बाह्यार्थे वा अव्याप्तिरिति सम्बन्धः । घटादीनां तत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदसत्त्वे हेतुमाह बाह्यचैतन्ये वृत्तिकृततत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदाभिव्य-क्त्येति । ननु बाह्यचैतन्यस्य तत्तत्पुरुषीयचैतन्यस्य च वस्तुतः सदा अभेदसत्त्वेऽपि तदभिव्यक्तिः कुतः इत्यत आह वृत्तिकृतेति । बाह्य विषयावच्छिन्नचैतन्ये चक्षुरादिद्वारा निर्गताया वृत्तेः संसर्गे सति वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् वृत्तिमदन्तःकरणस्यापि तत्र संसर्गो लभ्यते । तथाच वृत्तिसंसृष्टबाह्यचैतन्यमेव अन्तःकरण-सम्बन्धात् तत्तत्पुरुषीयचैतन्यं भवतीत्यनेन प्रकारेण बाह्य-चैतन्ये वृत्तिकृता तत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिर्भवती-त्यर्थः । ननु उक्तप्रकारेण बाह्यचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभिन्न-त्वसिद्धावपि घटादीनां प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वमसिद्धमेव इत्या-शङ्क्याह बाह्यचैतन्ये कल्पितानामिति । बाह्यचैतन्ये तावद्घटा-दीनामभेदः प्रागेव सिद्धस्तत्र तेषां कल्पितत्वात् । तथाच बाह्य-चैतन्यस्य वृत्तिकृततत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिदशायां घटादीनामपि तत्तत्पुरुषीयचैतन्याभिन्नत्वं सिध्यतीति भावः ।

न च अन्तःकरणतद्धर्माणां ज्ञानादीनामिव धर्माधर्मसंस्काराणामपि साक्षिणि कल्पितत्वाविशेषादापरोक्ष्यापत्तिः तेषामनुद्भूतत्वात्। उद्भूतस्यैव जडस्य चैतन्याभेद आपरोक्ष्यमित्यभ्युपगमात्।

एवञ्च सर्वदा सर्वपुरुषचैतन्याभिन्नत्वात् यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्मेति श्रुत्या स्वत एवापरोक्षं ब्रह्मेत्यपरोक्षार्थविषयत्वात् शाब्दस्यापि ब्रह्मज्ञानस्यापरोक्षत्ववाचोयुक्तिर्युक्तैवेत्याहुः।

अर्थापरोक्ष्यलक्षणस्यातिव्याप्तिमाशङ्क्य निराकरोति न च इत्यादिना धर्मेति। धर्मादीनामपि अधिष्ठानभूतप्रमातृचैतन्येन सहाभिन्नसत्ताकत्वरूपाभेदसत्त्वादिति भावः। उद्भूतत्वे सति प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वमर्थापरोक्ष्यम्। उद्भूतत्वं च फलबलकल्प्यस्वभावविशेषः। स च धर्मादेर्नास्तीति परिहारार्थः।

एवं शब्दस्य ब्रह्मसाक्षात्कारे करणत्वसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं कृत्वा प्रकृतं दर्शयति एवञ्चेति। ज्ञानापरोक्ष्यस्यार्थापरोक्ष्यप्रयुक्तत्वे सतीत्यर्थः। अभिन्नत्वादिति। जीवरूपप्रमातुर्ब्रह्माभेदस्य श्रुतिसिद्धत्वादिति भावः। इदञ्च ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं जडस्य प्रमातृचैतन्याभिन्नत्ववत् काल्पनिकं न भवति किन्तु वास्तवैक्यरूपमित्याशयेनाह स्वत एवेति। ब्रह्मणो नित्यापरोक्षप्रमातृचैतन्याभेदे श्रुतिमाह यत्साक्षादिति। ब्रह्म जडवत् स्वव्यतिरिक्तप्रमातृचैतन्यमपेक्ष्य आपरोक्ष्यं न भवति किन्तु साक्षात्प्रमातृचैतन्यस्वरूपत्वादेवापरोक्षमित्यर्थः।

अद्वैतविद्याचार्यास्तु नापरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्ष्यं स्वरूपसुखापरोक्षरूपस्वरूपज्ञाना-व्यापनात् स्वविषयकत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वनिषेधात्।

किन्तु यथा तत्तदर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचैत-न्याभेदोऽर्थापरोक्ष्यम् एवं तत्तद्व्यवहारानुकूलचैत-न्यस्य तत्तदर्थाभेदो ज्ञानापरोक्ष्यम्।

ज्ञानापरोक्ष्यमर्थापरोक्ष्यञ्च प्रकारान्तरेण निरूपयति अद्वैतविद्याचार्यास्त्विति। पूर्वोक्तं ज्ञानापरोक्ष्यलक्षणम-व्याप्त्या दूषयति नापरोक्षेति। स्वरूपसुखस्यापरोक्ष्यरूपे स्वरूप-ज्ञाने अव्यापनादित्यर्थः। ननु आत्मस्वरूपसुखानुभवस्य साक्षि-चैतन्यरूपस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् स्वप्रकाशत्वस्य च स्वविषयकत्वरूपत्वात् स्वरूपसुखविषयकत्वं तदपरोक्षरूपे स्वरूपज्ञाने निरपवादमित्यत आह स्वविषयकत्वलक्षणेति। एकस्मिन् चैतन्ये विषयविषयिभावलक्षणसम्बन्धो न सम्भवति। सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् स्वविषयत्वं विनापि स्वसत्ताप्रयुक्त-संशयाद्यगोचरत्वादिलक्षणस्य स्वप्रकाशत्वस्याकरेषु निरूपित-त्वादिति भावः।

किं तर्हि ज्ञानपरोक्ष्यमिति पृच्छति किन्त्विति। ज्ञानापरोक्ष्यनिर्वचनं प्रति दृष्टान्तव्याजेन प्रथममर्थापरोक्ष्यं निर्वक्ति यथेति। अर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभिन्नत्व-मपरोक्षत्वम्। अस्ति चान्तःकरणतद्धर्माणां स्वव्यवहारानुकू-लेन साक्षिचैतन्येनाभिन्नत्वम्। तत्र तेषामध्यस्तत्वात् तथा घटा-दीनामपि स्वव्यवहारानुकूलेन घटादिगोचरवृत्त्युपहितेन घटा-

तथा च चैतन्यधर्म एवेदमापरोक्ष्यं न त्वनुमितित्वे च्छात्वादिवदन्तःकरणवृत्तिधर्मः।

अत एव सुखादिप्रकाशरूपे साक्षिणि स्वरूपसुखप्रकाशरूपे चैतन्ये चापरोक्ष्यम्।

द्यधिष्ठानचैतन्ये नाभिन्नत्वमस्ति। तथा च ब्रह्मणोऽपि स्वव्यवहारानुकूलेन स्वगोचरवृत्त्युपहितेन साक्षिचैतन्ये नाभिन्नत्वमस्तीति न क्वापि अव्याप्तिः। घटाद्यर्थस्य चैतन्ये कल्पितस्य चैतन्याभिन्नत्वं सदा वर्त्तते अपरोक्षत्वं तु सदा नास्तीति स्वव्यवहारानुकूलेत्युक्तम्। घटादिगोचरवृत्तिदशायामेव घटाद्यधिष्ठानचैतन्यं घटादिव्यवहारानुकूलं भवति न सर्वदेति नातिप्रसङ्गः।

ननु तत्तद्व्यवहारानुकूलचैतन्यस्य तत्तदर्थाभिन्नत्वमपरोक्षत्वमस्तु नाम तथापि ज्ञानापरोक्ष्यं नोक्तमेव। वृत्तिरूपज्ञानस्य चैतन्यापेक्षया भिन्नत्वादित्यत आह तथा चेति। चैतन्यस्यैव तत्तदर्थव्यवहारानुकूलत्वे विवक्षिते सति इत्यर्थः। तथा च ज्ञानापरोक्ष्यमित्यत्र ज्ञानपदं चैतन्यपरमेव न वृत्तिज्ञानपरमिति नानुक्तिदोष इति भावः।

तत्तदर्थव्यवहारानुकूलत्वे सति तत्तदर्थाभिन्नत्वरूपं ज्ञानापरोक्षत्वं चैतन्यधर्म एवेत्यत्र युक्तिमाह अतएवेति। चैतन्यधर्मत्वाभ्युपगमादेव इत्यर्थः। तस्य वृत्तिधर्मत्वे तु सुखदुःखादिगोचरापरोक्षत्वमङ्गीकारात् सुखदुःखादिभासकसाक्षिचैतन्ये वृत्तिधर्मस्य चापरोक्ष्यस्य असम्भवाच्च सुखदुःखादेरपरोक्षत्वानुभवविरोधः स्यादिति भावः। ननु सत्यत्वं वह्निगोचरानुमितिवृत्त्युप-

न च घटाद्यैन्द्रियकवृत्तौ तदनुभवविरोधः। अनुभवस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यगतापरोक्ष्यविषयत्वोपपत्तेः। ननु उक्तं ज्ञानार्थयोरापरोक्ष्यं हृदयादि-गोचरशाब्द-वृत्ति-शाब्द-विषययोरतिप्रसक्तम्। तत्र दैवात् कदाचिद्वृत्तिविषयसंसर्गे सति वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य चाभेदाभिव्यक्तेरवर्जनीयत्वादिति चेत् न। परोक्षवृत्ते र्विषयावच्छिन्न-चैतन्यगता-ज्ञाननिवर्त्तनाक्षम-

---

च्छिते जीवचैतन्ये वह्निव्यवहारानुकूले गतमिति तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। अनुमिति वृत्तेः विषयदेशे गमनाभावेन तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य न वह्न्यभिन्नत्वमिति नातिव्याप्तिः। घटादिगोचरवृत्त्यभावदशायां घटाद्यवच्छिन्नचैतन्ये घटाद्यपरोक्षत्वविरहिते घटाद्यर्थाभिन्नत्वमस्तीति तद्वारणाय सत्यन्तं तदा तस्य चैतन्यस्यावृतत्वेन घटादि व्यवहारानुकूलत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति मन्तव्यम्।

न चेति। ज्ञानापरोक्षस्य चैतन्यधर्मत्वे घटादिगोचरवृत्तौ घटं साक्षात्करोमि इत्यादिप्रकारेणापरोक्षत्वानुभवविरोध इत्यर्थः। वृत्तिचैतन्ययोस्तादात्म्येन वृत्तिसाक्षात्कारत्वानुभवस्य चैतन्यगतापरोक्ष्यविषयकत्वोपपत्तेरित्यर्थः। ननु हृदयनाडीधर्माधर्मादिगोचरशाब्दवृत्तिरन्तःकरणे शरीरव्यापिनी जायमाना दैवयोगात् हृदयनाड्याद्यवच्छिन्नान्तःकरणप्रदेशे यदि जायेत तदा हृदयादिरूपविषयावच्छिन्नचैतन्यस्य हृदयादिगोचरशाब्दवृत्त्यवच्छिन्नस्य च अभेदाभिव्यक्तिरपरिहार्या। घटादि

तथा तत्राज्ञानेनावृतस्य विषयचैतन्यस्यानावृतेन वृत्त्यवच्छिन्न-साक्षिचैतन्येनाभेदाभिव्यक्तेरभावादा-परोक्ष्याप्रसक्तेः ।

स्थले वृत्तेर्विषयसंसर्गे सति वृत्तिविषयावच्छिन्नचैतन्ययोरभेदा-भिव्यक्तिस्वीकारात्। तथाच ह्रदयादिगोचरशाब्दानुमित्यादि-वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपे परोक्षज्ञाने ह्रदयाद्यर्थाभिन्ने ह्रदयादि-व्यवहारानुकूले ज्ञानापरोक्ष्यलक्षणमतिव्याप्तम्। तथा ह्रदया-दिरूपे परोक्षार्थे स्वव्यवहारानुकूलशाब्दादिवृत्त्यवच्छिन्नचैत-न्याभिन्ने अर्थापरोक्ष्यलक्षणमतिव्याप्तमिति शङ्कते ननु उक्तमिति। ययोश्चैतन्ययोरभेदाभिव्यक्तिरिष्यते तयोरुभयोरपि अनावृतत्व-मपेक्षितम्। अन्यतरचैतन्यस्य आवरणदशायां तयोरभेदस्य प्रत्य-क्षत्वलक्षणाभिव्यक्त्ययोगात्। तथाच ह्रदयादिगोचरशाब्दवृत्ति-स्थले नातिव्याप्तिः। तत्र विषयचैतन्यस्य आवृतत्वादिति परि-हरति न परोक्षवृत्तेरिति आपरोक्ष्याप्रसक्तेरिति। परोक्षह्रद-यादिविषयस्य ह्रदयादिगोचरशाब्दवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपप-रोक्षज्ञानस्य चेति शेषः। तथाच ह्रदयादिगोचरशाब्दवृत्त्यव-च्छिन्नचैतन्यरूपपरोक्षज्ञानस्य ह्रदयादिव्यवहारानुकूलज्ञानत्वे सत्यपि ह्रदयादिविषयेण सहाभिव्यक्ताभेदाभावादभिव्यक्ततत्त-दर्थाभिन्नत्वे सति तत्तदर्थव्यवहारानुकूलज्ञानत्वलक्षणं ज्ञानाप-रोक्ष्यं नास्ति तथा ह्रदयाद्यर्थस्यापि स्वव्यवहारानुकूलशाब्दवृत्त्य-वच्छिन्नसाक्षिचैतन्याभेदसत्वेऽपि तदभेदाभिव्यक्त्यभावेन स्वव्य-वहारानुकूलचैतन्याभेदाभिव्यक्तिशालित्वरूपमर्थापरोक्ष्यं नास्ति इत्यर्थः। न च अहं सुखी दुःखीत्याकारके सुखादिसाक्षिणि सुख-दुःखादिरूपविषयाभेदो विद्यमानोऽपि नाभिव्यज्यते। सुखादि-

साक्षिणो जीवस्य सुखादेराधाराधेयभावप्रतीतेः। तथाच सुख-दुःखादिप्रत्यक्षेऽभिव्यक्तविषयाभेदाभावात् अव्याप्तिरिति वाच्यम्। घटादिप्रत्यक्षरूपे घटादिस्फुरणे घटः स्फुरति घटः स्फुरतीत्या-कारकानुभवमादाय घटाद्यर्थाभेदाभिव्यक्तिमत्त्वस्येव सुखं स्फुरति दुःखं स्फुरतीत्याद्याकारकानुभवमादाय एव सुख-दुःखादिप्रत्यक्षे सुखाद्यर्थाभेदाभिव्यक्तिमत्त्वसत्त्वात्। न च घटः स्फुरतीत्यनुभवे घटस्य स्फुरणाश्रयत्वमेव भाति न तु स्फुर-णाभेद इति वाच्यम्। घटः स्फुरतीति प्रयोगे देवदत्तो गच्छतीत्यत्र गमनकर्तृभिन्नो देवदत्त इति वाक्यार्थवत् स्फुर-णाश्रयाभिन्नो घट इति वाक्यार्थस्य वक्तव्यतया घटः स्फुरतीति प्रयोगमूलभूते घटः स्फुरतीत्यनुभवेऽपि घटस्फुरणाश्रयभूत-चिदात्माभिन्नतया घटस्य भानावश्यम्भावात्। न च घटस्य स्फुर-णाश्रयाभेदाभिव्यक्तावपि स्फुरणाभेदाभिव्यक्तिरद्यापि नोप-पादितैवेति वाच्यम्। घटस्य स्वरूपमिति प्रत्यक्षं हि घटमेव घटस्य स्वरूपतया यथा विषयीकरोति तथा घटः स्फुरतीति प्रत्यक्षमपि घटादिवृत्तिदशायां घटाद्यधिष्ठानभूतमनावृतचि-दात्मानमेव स्वप्रकाशचिदात्माश्रितस्फुरणस्वरूपेण विषयीकरो-तीत्यभ्युपगमेन घटे स्फुरणाश्रयाभेदभावस्य एव स्फुरणाभेद-भानरूपत्वात्। एतदुक्तं भवति घटस्य स्वरूपमिति शब्दप्रयोग एव घटतत्स्वरूपयोः भेदो भासते न तु तन्मूलभूते घटस्य स्वरूपमिति प्रत्यक्षे। अन्यथा तत्प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वप्रसङ्गात् घटतत्स्वरूपयोः भेदाभावात्। न च तस्य भ्रमत्वम् अभ्युप-गन्तुं शक्यते। बाधकाभावात्। एवं स्फुरतीति शब्दप्रयोग एव स्वप्रकाशात्मनः स्फुरणतदाश्रयभावेन भेदभानं न तु स्फुर-तीति प्रत्यक्षे। तत्र स्फुरणत्वाद्यनुपलम्भादिति। न च शब्द-तोपरशाब्दवृत्तेर्विषयसंसृष्टाया विषयगताज्ञाननिवर्तनक्षम-

अत एव जीवस्य संसारदशायां वस्तुतः सत्यपि ब्रह्माभेदे न तदापरोक्ष्यम्। अज्ञानावरण-कृतभेदसत्त्वात्।

न चैवं ब्रह्मणोऽपि जीवापरोक्ष्यासम्भवादसर्वज्ञत्वापत्तिः अज्ञानस्येश्वरं प्रति अनावारकतया

त्वदर्शनेन हृदयादिगोचरशाब्दवृत्तेरपि विषयसंसर्गाविशेषे कथं तस्याः स्वविषयचैतन्यगताज्ञाननिवर्त्तनक्षमत्वं नेति वाच्यम्। हृदयादिगोचरशाब्दवृत्तेः सत्यपि विषयसंसर्गे तस्यां वृत्तौ अज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रयोजकाभावेनाज्ञानानिवर्त्तकत्वस्य प्रथमपरिच्छेदावसाने दर्शितत्वादिति भावः।

अर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदाभिव्यक्तिमत्त्वमेव आपरोक्ष्यं न तु तादृशाभेदवत्त्वमात्रमित्यत्र लिङ्गमाह अतएवेति। अभेदाभिव्यक्तेरेव अपरोक्षत्वप्रयोजकत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः। संसारेति। तत्त्वसाक्षात्कारात् पूर्वकाल इत्यर्थः। जीवस्य ब्रह्माभेदे सत्यपीत्यनेन ब्रह्मणः स्वव्यवहारानुकूलजीवचैतन्याभिन्नत्वे सत्यपीत्यर्थो विवक्षितः। तथा च संसारदशायां स्वव्यवहारानुकूलजीवचैतन्याभिन्नस्यापि ब्रह्मणो जीवं प्रति अपरोक्षत्वाभावः तयोरभेदाभिव्यक्त्यभावादेवेति वक्तव्यतया अभेदाभिव्यक्तेः आपरोक्ष्यप्रयोजकत्वं युक्तमिति भावः।

न च एवमिति। अज्ञानकृतभेदस्याभेदाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः। असम्भवादिति। जीवं साक्षात्करोमि जीवो मम अपरोक्ष इति जीवगोचरव्यवहारानुकूलं ज्ञानं न ब्रह्मणो मायावृत्त्युपहितं ब्रह्म चैतन्यमेव। तथा च ब्रह्म-

तं प्रति जीवभेदानापादनात्। यदज्ञानं यं प्रत्यावारकं तस्य तं प्रत्येव स्वाश्रयभेदापादकत्वात्।

अत एव चैवज्ञानेन तस्य घटाज्ञाने निवृत्ते

कर्तृकव्यवहारविषयस्य जीवस्य ब्रह्मकर्तृकव्यवहारानुकूलतादृशब्रह्मत्वे तन्याभिन्नत्वसत्त्वेऽप्यभिव्यक्ताभेद-शालित्वाभावात् जीवस्य ब्रह्म प्रति अपरोक्षत्वं न सम्भवति। न च ब्रह्मणो जीवगोचरापरोक्षज्ञानासम्भवेऽपि न सर्वज्ञत्वभङ्गः जीवगोचरपरोक्षज्ञानमात्रेणापि तत्सम्भवादिति वाच्यम्। ईश्वरस्य परोक्षज्ञानानाङ्गीकारादिति भावः। अज्ञानं हि जीवधर्मिकब्रह्मप्रतियोगिकभेदप्रयोजकम्। जीवस्य नाहं ब्रह्मेति ब्रह्मभेदानुभवसत्त्वात्। न तु ब्रह्मधर्मिकजीवप्रतियोगिकभेदप्रयोजकम्। ब्रह्मणो नाहं जीव इत्यनुभवे मानाभावात्। तथा च ब्रह्म प्रति जीवस्य ब्रह्मा भेदाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकस्याज्ञानकृतभेदस्याभावात् नोक्तदोष इति परिहरति अज्ञानस्येति अनावारकतयेति। ईश्वरस्याहमज्ञ इत्यनुभवे मानाभावात् अज्ञानमीश्वरं प्रति जीवावरकं न भवति। न च ईश्वरस्यापि लीलाविग्रहपूर्वकव्यवहारकाले तदीयेनैव वचनेन तस्याज्ञत्वानुभवोऽस्तीति गम्यत इति वाच्यम्। तदीयस्य तदीयाज्ञत्वगमकवचनस्यान्यथासिद्धेश्चतुर्थपरिच्छेदे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। तमिति। ईश्वरं प्रति जीवप्रतियोगिकभेदाप्रयोजकत्वादित्यर्थः। तं प्रति जीवानावारकस्यापि जीवभेदापादकत्वं किं न स्यादित्यत आह यं प्रतीति। यं जीवं प्रति यदज्ञानं विषयचैतन्यावारकं तं प्रत्येव तस्याज्ञानस्य स्वाश्रयभूतविषयचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः।

अनिवृत्तं मैत्राज्ञानं मैत्रं प्रत्येव विषयचैतन्यस्य भेदापादकमिति न चैत्रस्य घटापरोक्ष्यानुपपत्तिरिति।

नन्वेवं वृत्तिविषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिलक्षणस्यापरोक्षत्वस्य स्वविषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्ति-

---

उक्तव्यवस्थायां नियामकमाह अतएवेति। यं प्रति यदज्ञानमित्यादिव्यवस्थाभ्युपगमादेव चैत्रस्य घटापरोक्ष्यानुभवानुपपत्तिरपि नेति सम्बन्धः। घटावच्छिन्नचैतन्ये चैत्रं प्रति घटचैतन्यावारकमज्ञानं यथा वर्त्तते तथा मैत्रं प्रत्यपि घटचैतन्यावारकमज्ञानं तत्रास्ति। तथा च चैत्रीयघटज्ञानेन चैत्रस्य घटाज्ञाने चैत्रं प्रति स्वाश्रयभूतविषयचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादके निवृत्ते सति चैत्रीयघटज्ञानेनानिवृत्तं घटचैतन्यगतं मैत्रं प्रति घटावारकाज्ञानं मैत्रं प्रत्येव स्वाश्रयभूतघटचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादकं न तु मैत्राज्ञानं चैत्रं प्रति घटचैतन्यानावारकमपि चैत्रं प्रति स्वाश्रयभूतघटचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादकम्। तथा सति चैत्रीयघटज्ञानेन चैत्रीयाज्ञाने निवृत्ते सति तत्कृतभेदनिवृत्तावपि चैत्रस्य घटचैतन्यस्य च मैत्राज्ञानकृतभेदसत्त्वेनाभेदाभिव्यक्त्यभावाच्चैत्रस्य घटापरोक्ष्यानुभवानुपपत्तिरेव स्यात्। अतो मैत्राज्ञानं मैत्रं प्रतीव चैत्रं प्रति स्वाश्रयभेदापादकं न भवति। चैत्रं प्रति स्वाश्रयचैतन्यानावारकत्वादिति वक्तव्यम्। तथा च उक्तव्यवस्था सिद्धेत्यर्थः।

ननु अपरोक्षज्ञानमज्ञाननिवर्त्तकमितिरीत्या ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वे अपरोक्षत्वं प्रयोजकमिति वक्तुं न शक्यते। ज्ञान-

प्रयोज्यत्वे तस्य अज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वायोगात् ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्त्तकं भवेदिति चेत्।

न यत् ज्ञानमुत्पद्यमानं स्वकारणमहिम्ना विषयसंसृष्टमेवोत्पद्यते तदेवाज्ञाननिवर्त्तकमिति विशेषणात् ऐन्द्रियकज्ञानानां तथात्वात्।

एवञ्च शब्दादुत्पद्यमानमपि ब्रह्मज्ञानं सर्वोपादानभूतस्वविषयब्रह्मचैतन्यसंसृष्टमेव उत्पद्यत

गतापरोक्षत्वस्यैवाज्ञाननिवृत्त्यधीनत्वात्। न च मास्तु ज्ञानापरोक्ष्यस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वमिति वाच्यम्। तथा सति ज्ञानमात्रस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्त्या परोक्षज्ञानस्यापि अज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते नन्वेवमिति। एवंशब्दार्थमेवाह वृत्तीति। वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपे ज्ञाने घटादिरूपविषये च वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयावच्छिन्नचैतन्ययोरभेदाभिव्यक्तिघटितस्येत्यर्थः। अज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्व इति। प्रमातारं प्रति विषयचैतन्यावरणद्वारा विषयचैतन्यप्रतियोगिकभेदापादकस्याज्ञानस्य निवृत्तिं विना अर्थस्य ज्ञानस्य वा आपरोक्ष्यासम्भवस्योक्तत्वादापरोक्ष्यस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्वमित्यर्थः। ज्ञानस्याज्ञाननिवर्त्तकतायामापरोक्ष्यस्य प्रयोजकत्वाभावेऽपि न हानिः। प्रयोजकान्तरस्य प्रथमपरिच्छेदान्ते दर्शितत्वादित्याशयेन परिहरति।

नेति तथात्वादिति। सन्निकर्षरूपकारणमहिम्ना विषयसंसृष्टतयैव उत्पद्यमानत्वादित्यर्थः। अनुमित्यादिवृत्तीनामतथात्वेनातिप्रसङ्गाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

इति तस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वं अज्ञाननिवृत्तौ तन्मूलभेदप्रविलयाद्दापरोक्ष्यं चेत्युपपद्यतितराम्। नन्वेवमध्ययनगृहीतवेदान्तजन्येनापि तज्ज्ञानेन मूलाज्ञाननिवृत्त्या आपरोक्ष्यं किं न स्यात्।

ननु अनुमेयवह्न्यादिगोचरानुमितिवृत्तेरिव ब्रह्मगोचरशाब्दवृत्तेरपि स्वविषयभूतेन ब्रह्मचैतन्येन संसर्गाभावात् मूलाज्ञानानिवर्त्तकत्वं न स्यात्। तथा च तत्त्वज्ञानानन्तरमपि ब्रह्मापरोक्ष्यं न स्यादित्यत आह एवञ्चेति। एवमेवेत्यर्थः। ऐन्द्रियकवृत्तिवदेवेति यावत्। ब्रह्मगोचरवृत्तेः स्वविषयसंसर्गनियमे कारणमाह सर्वोपादानभूतेति। जायमानस्य सर्वस्य ब्रह्मसंसर्गनियमे सति ब्रह्मगोचरवृत्तेः स्वविषयसंसर्गनियमे किं वक्तव्यमित्याशयेन सर्वोपादानेत्युक्तं कार्य्यस्योपादानसंसर्गनियमात्। तथा च ब्रह्मगोचरवृत्तेर्नानुमेयवह्न्यादिगोचरानुमितिवृत्तितुल्यतेति भावः। आपरोक्ष्यं चेति। ननु ज्ञानापरोक्ष्यस्याज्ञाननिवृत्तावप्रयोजकत्वमते वेदान्तजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वप्रसाधनमस्मिन् शाब्दापरोक्षत्ववादे व्यर्थमिति चेत् न। अज्ञाननिवर्त्तकज्ञानमपरोक्षरूपमिति नियमस्य चक्षुरादिजन्यज्ञानेषु दृष्टस्य ब्रह्माज्ञाननिवर्त्तके ब्रह्मगोचरशाब्दज्ञाने व्यभिचारवारणार्थतया तत्साधनस्यार्थवत्त्वोपपत्तेर्मूलाज्ञाननिवर्त्तके ब्रह्मगोचरशाब्दज्ञाने आपरोक्ष्यस्य तद्वेतत् पश्यन्नित्यादिश्रुत्या ब्रह्म साक्षात्करोमीति विद्वदनुभवेन च सिद्धस्य तत्र तत्प्रसाधनं विना अनुपपत्तेश्चेति भावः। घटादौ घटादिगोचरवृत्तिकाल एव आपरोक्ष्यं तद्वृत्त्युपरमे तु पुनरज्ञानान्तरकृतभेदप्राप्त्या स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यभावात्

न च तत्सत्तानिश्चयरूपत्वाभावान्नाज्ञाननिवर्त्तकमिति वाच्यम्। तथापि कृतश्रवणस्य निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानेन तन्निवृत्त्या मननादिवैयर्थ्यापत्तिरिति चेत् न। सत्यपि श्रवणात् निर्विचिकित्सज्ञाने चित्तविक्षेपदोषेण प्रतिबन्धात् अज्ञानानिवृत्त्या तन्निराकरणे मनननिदिध्यासननियमविध्यर्थानुष्ठानस्यार्थवत्त्वात् भवान्तरीयमननाद्यनुष्ठाननिरस्तचित्तविक्षेपस्योपदेशमात्रात् ब्रह्मापरोक्ष्यस्येष्यमाणत्वाच्चेत्याहुः।

मापरोक्ष्यं ब्रह्मणि तु मूलाज्ञाननिवृत्तौ पुनरावरणकृतभेदाप्रसक्त्या ब्रह्मज्ञानानन्तरं सदैवापरोक्ष्यमिति विशेषं सूचयति तरामिति।

नन्वेवमध्ययनगृहीतेति। नियमेन यज्ज्ञानं विषयसंसृष्टतयोदेति तज्ज्ञानमज्ञानं निवर्त्तयत्येवेति नियमोपगमे सतीत्येवंग्रन्थार्थः। आपातज्ञानस्यापि स्वविषयब्रह्मसंसर्गितयैवोत्पन्नत्वादिति भावः। सत्तानिश्चयरूपत्वमपि निवर्त्तकज्ञानविशेषणमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इति शङ्कते न च तदिति। विचारप्राचीनमध्ययनगृहीतवेदान्तजन्यज्ञानं तच्छब्दार्थः। विशेषणमभ्युपगम्याप्यतिप्रसङ्गमाह तथापीति। अप्रतिबद्धत्वमपि निवर्त्तकज्ञानविशेषणमतो नोक्तातिप्रसङ्गोऽपीति समाधत्ते न सत्यपीति। ननु मननादेर्विक्षेपशङ्कितासम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्त्यर्थत्वे यस्य विद्याधिकारिणो जन्मा-

अज्ञाननिवर्त्तकनिरूपणम् ।

अथैवमपि कृतनिदिध्यासनस्य वेदान्तजन्य-ब्रह्मज्ञानेनेव घटादिज्ञानेनापि ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः किं न स्यात् ।

न च तस्य ब्रह्माविषयत्वान्न ततो ब्रह्माज्ञान-निवृत्तिरिति वाच्यम् । घटः सन् इत्यादिबुद्धिवृत्तेः सद्रूपब्रह्मविषयत्वोपगमात् ।

न च तत्र घटाद्याकारवृत्त्या तदज्ञाननिवृत्तौ स्वतः स्फुरणादेव तदवच्छिन्नं चैतन्यं सदिति प्रकाशते । न च तस्य घटाद्याकारवृत्तिविषयत्वमिति

न्तरीयमननादिसहितश्रवणानुष्ठानेन समस्तो विक्षेपदोषो निरस्तः तस्योपदेशमात्रेणापि सत्तानिश्चयरूपमप्रतिबद्धम् ब्रह्मज्ञानं जायते । तथाच तस्येह जन्मनि श्रवणमननाद्यनुष्ठानं विनापि मूलाज्ञाननिवृत्तिः ब्रह्मापरोक्ष्यञ्च स्यादित्यत आह भवान्तरीयेति । तथाच इष्टापत्तिरिति भावः ।

अथैवमपीति । विक्षेपदोषनिवृत्त्यर्थं मननाद्यपेक्षायामपि इत्यर्थः । कृतनिदिध्यासनस्य अधिकारिणो घटादिज्ञानेनापि मूलाज्ञाननिवृत्तिः किं न स्यात् । घटादिवृत्तेरपि मूलाज्ञान-विषयचैतन्यविषयकत्वाविशेषादित्याक्षेपाभिप्रायः ।

मूलाज्ञानघटज्ञानयोः समानविषयत्वमसिद्धमिति सिद्धा-न्तिनः शङ्कामनूद्य निराकरोति न च तस्येति । घटादिज्ञानस्य इत्यर्थः । तत इति । घटादिज्ञानादित्यर्थः ।

घटः सन्नित्याद्याकारायाः वृत्तेर्ब्रह्मचैतन्यविषयकत्वा-

वाच्यम्। तदभावे घटविषयं ज्ञानं तदवच्छिन्नचैतन्यविषयमज्ञानमिति भिन्नविषयेण ज्ञानेन तन्निवृत्तेरयोगात्। जडे आवरणकृत्याभावेन घटस्याज्ञानाविषयत्वात्।

न च घटादिवृत्तेस्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेऽप्यखण्डानन्दाकारत्वाभावान्न ततो मूलाज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम्। वेदान्तजन्यसाक्षात्कारेऽपि तदभावात्। न हि तत्राखण्डत्वमानन्दत्वं वा कश्चिदस्ति प्रकारः।

भ्युपगमोऽसिद्ध इति सिद्धान्ती शङ्कते न च तत्रेति। तत्रेत्यादि तच्छब्दत्रयं घटादिपरम्। तस्येति। ब्रह्मण इत्यर्थः। घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य घटादिवृत्तिविषयत्वं पूर्ववादी साधयति तदभाव इत्यादिना। चैतन्यस्य घटादिवृत्तिविषयत्वाभावे सति इत्यर्थः। ननु यदि घटमात्रविषयकज्ञानेन घटावच्छिन्नचैतन्यविषयकाज्ञाननिवृत्तिर्न सम्भवति तयोः समानविषयकत्वाभावात् तर्हि घटज्ञानेन तदज्ञानस्य समानविषयकत्वसम्पत्तये अज्ञानमपि घटादिजडमात्रविषयमेव अस्तु न इत्याह पूर्ववादी। जड इति। जडस्य जडत्वादेव प्रमाणानवतारदशायामप्रकाशोपपत्त्या जडस्याप्रकाशार्थमावरणकल्पना योगादित्यर्थः। कृत्यं फलम्।

तथाच वेदान्तजन्यज्ञानवद्घटादिज्ञानस्यापि ब्रह्मचैतन्यविषयकत्वावश्यम्भावेन मूलाज्ञानसमानविषयकत्वात् तेनापि

वेदान्तानां संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वलक्षणाखण्डार्थत्वहानापत्तेः । न च वेदान्तजन्यज्ञानादेव तन्निवृत्तिनियम इति वाच्यम् । क्लृप्ताज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रयोजकस्य रूपस्य ज्ञानान्तरेऽपि सद्भावे तथा नियन्तुमशक्यत्वात् ।

न च घटाद्याकारवृत्तिविषयस्यावच्छिन्नचैतन्यस्यापि कल्पितत्वेन यन्मूलाज्ञानविषयभूतं सत्य-

---

तन्निवृत्तिप्रसङ्ग इति स्थितम् । तत्र सिद्धान्ती शङ्कते न च इति । तर्हि वेदान्तजन्यज्ञानमपि ब्रह्माज्ञाननिवर्त्तकं न स्यादिति पूर्ववादी दूषयति वेदान्तजन्येति । अखण्डत्वमनवच्छिन्नत्वम् ।

वेदान्तजन्यज्ञानस्य अखण्डत्वादिधर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वोपगमे बाधकमाह वेदान्तानामिति । मूलाज्ञाननिवर्त्तकज्ञानस्य वेदान्तजन्यत्वमपि विशेषणं विवक्षितम् । अतो घटादिज्ञाने नातिप्रसङ्ग इत्याशयवतीमाशङ्कामनूद्य दूषयति पूर्ववादी न च वेदान्तेत्यादिना । वेदान्तजन्यज्ञाने क्लृप्तस्य मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रयोजकरूपस्य मूलाज्ञानसमानविषयकत्वसत्तानिश्चयरूपत्वाप्रतिबद्धत्वलक्षणस्य निदिध्यासनपरिपाककाले चक्षुरादिजन्यघटादिज्ञानेऽपि सत्त्वे सति वेदान्तजन्यज्ञानादेव मूलाज्ञाननिवृत्तिर्नतु घटादिज्ञानादिति नियन्तुमयुक्तत्वात् वेदान्तजन्यत्वस्यापि सत्तानिश्चयरूपत्वादेरिव प्रयोजकविशेषणत्वे गौरवात्मानाभावाच्चेति भावः ।

तर्हि वेदान्तजन्यज्ञाने क्लृप्तं यत्प्रयोजकं तदेव घटादि-

मनवच्छिन्नं चैतन्यं तद्विषयत्वाभावात् घटादिवृत्तीनां निवर्त्त्यत्वाभिमताज्ञानसमानविषयत्वलक्षणं क्लृप्तप्रयोजकमेव नास्तीति वाच्यम्।

तत्रावच्छेदकांशस्य कल्पितत्वेऽप्यवच्छेद्यांशस्याकल्पितमूलाज्ञानविषयचैतन्यरूपत्वात्तस्य कल्पितत्वे घटवज्जडतया अवस्थाज्ञानं प्रत्यपि विषयत्वायोगेनावस्थाज्ञानस्य मूलाज्ञानविषयाकल्पितचैतन्यविषयत्वस्य वक्तव्यतया तन्निवर्त्तकघटादिज्ञानस्यापि तद्विषयत्वावश्यम्भाविन तत्पक्षेऽपि ततो मूलाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गस्यापरिहारात्।

ज्ञाने नास्तीति शङ्कते न च घटाद्याकारेति। अवच्छिन्नत्वं कल्पितत्वे हेतुः अनवच्छिन्नत्वं सत्यत्वे हेतुः। घटादिवृत्तीनां कल्पितचैतन्यविषयकत्वेन सत्यब्रह्मविषयकत्वाभावादित्यर्थः। घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यं कल्पितमित्यत्र चैतन्यांशस्याकल्पितत्वं कल्पितत्वं वा विवक्षितम्।

नाद्य इत्याह तत्रेति। अवच्छिन्नचैतन्य इत्यर्थः। अवच्छेद्यचैतन्यांशस्य घटादिवृत्तिविषयस्य अकल्पितं यन्मूलाज्ञानविषयब्रह्मचैतन्यं तद्रूपत्वादित्यर्थः। तथाच घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यगोचरवृत्तेरपि निवर्त्तनत्वाभिमतमूलाज्ञानसमानविषयकत्वरूपं वेदान्तजन्यज्ञाने क्लृप्तं प्रयोजकमस्तीति भावः। द्वितीयकल्पेऽपि घटादिवृत्तौ क्लृप्तप्रयोजकमस्तीति दर्शयन् तं कल्पं दूषयति तस्य कल्पितत्व इति। अवच्छेद्यचैतन्यांशस्य इत्यर्थः। वक्तव्यतया इति। अवच्छेद्यचैतन्यांशस्य कल्पितत्वपक्षे तस्य

अत्राहुराचार्य्याः। न चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिविषयः। न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम्। पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् इत्यादिश्रुत्या तस्य परमाण्वादिवच्चक्षुराद्ययोग्यत्वोपदेशात् औपनिषदमिति विशेषणाच्च।

जडत्वापत्त्या जडस्य तस्याज्ञानविषयत्वासम्भवादवस्थाज्ञानं प्रति मूलाज्ञानविषयब्रह्मचैतन्यमेव विषय इति वक्तव्यम्। निर्विषयाज्ञानासम्भवात्। तथाच ब्रह्मचैतन्यविषयकावस्थाज्ञाननिवर्त्तकत्वाय घटादिवृत्तीनामपि मूलाज्ञानविषयब्रह्मचैतन्यविषयकत्वमपरिहार्य्यम्। घटादिवृत्तीनां सत्यब्रह्मविषयकत्वाभावे अवस्थाज्ञानेन सह समानविषयकत्वाभावात् तासामवस्थाज्ञाननिवर्त्तकत्वं न स्यादित्यर्थः। तन्निवर्त्तकेति। अवस्थाज्ञानं तच्छब्दार्थः। तद्विषयत्वेति। मूलाज्ञानविषयब्रह्मचैतन्यं तच्छब्दार्थः। तत्पक्षेऽपीति। अवच्छेद्यांशस्य कल्पितत्वमिति द्वितीयकल्पेऽपि इत्यर्थः। तत इति। घटादिज्ञानादित्यर्थः। अपरिहारादिति। घटादिज्ञानस्यापि वेदान्तजन्यज्ञानस्येव मूलाज्ञानसमानविषयकत्वादिति भावः।

अत्राहुरिति। घटादिज्ञानमपि मूलाज्ञाननिवर्त्तकं स्यात्। चैतन्यविषयकत्वात् वेदान्तजन्यज्ञानवदिति चोद्ये हेत्वसिद्धिमाहुरित्यर्थः। अस्यात्मनो रूपं सन्दृशे सन्दृशं चक्षुषो योग्यत्वेन न तिष्ठति। रूपादिहीनत्वात्। अतो न कश्चिदेनमात्मानं चक्षुषा पश्यति। पराञ्चि पराग्विषयाणि खानि

न च सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते इत्यादिवार्त्तिकविरोधः ।

तस्य घटाद्याकारवृत्त्युदये तदावरणाभिभवात् स्वप्रभं सद्रूपं ब्रह्म घटः सन्निति घटवद्व्य-वहार्य्यं भवतीत्यौपचारिकघटादिवृत्तिवेद्यत्व-परत्वात् ।

इन्द्रियाणि व्यतृणत् हिंसितवान् ईश्वरः । जडार्थविषयकत्वेनैव करणानि सृष्टवानिति यावत् । तस्मात् तथा सृष्टत्वात् पराङ् पराञ्चं सर्वो लोक इन्द्रियैरुपलभते नान्तरात्मानं चैतन्यस्वभाव-मित्यर्थः । न चक्षुषा गृह्यत इत्यादिश्रुतिरादिपदार्थः । तस्येति चैतन्यस्य इत्यर्थः ।

ननु यदीन्द्रियायोग्यत्वोपदेशादुपनिषदेकगम्यत्वश्रवणाच्च चैतन्यं घटादिवृत्तिविषयो न भवतीत्युपेयते तर्हि वार्त्तिक-विरोध इति शङ्कते न चेति । यद्यद्वस्तु प्रतीयते तत्सर्वं सदित्येव प्रतीयते । तथाच अनुभवबलात् सद्रूपं ब्रह्म सर्वप्रत्यय-वेद्यतया व्यवस्थितमित्यर्थः । चैतन्यस्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वं गौण-मेव वार्त्तिककाराणामभिमतं न घटादिवत् मुख्यम् । उदाहृत-श्रुतिविरोधात् ।

तथा च न वार्त्तिकविरोध इति समाधत्ते तस्येति । वार्त्ति-कवचनस्य इत्यर्थः । यथा घटस्य घटगोचरवृत्त्यधीन-व्यवहारविषयत्वं तथाच घटाद्यधिष्ठानसद्रूपब्रह्मणोऽपि घटादिवृत्त्यधीनव्यवहारविषयत्वमस्तीत्यनेन गुणेन सद्रूपं ब्रह्म घटादिप्रत्ययवेद्यमिति वार्त्तिककारैरुच्यत इत्यर्थः । न

आवरणाभिभावकत्वं च घटादिज्ञानस्य घटादि-विषयत्वादेव उपपन्नम्। घटादेरप्यज्ञानविषयत्वात् घटं न जानामि घटज्ञानेन घटाज्ञानं नष्टमिति अवस्थाज्ञानानां घटादिविषयत्वानुभवात्।

न च तत्रावरणकृत्याभावादज्ञानाङ्गीकारो न युक्तः।

तद्भासकस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्यावरणादेव तदप्रकाशोपपत्तेरिति वाच्यम्।

च एवं परोक्षवृत्तिविषयेष्वावरणाभिभवाभावादुक्तगतिस्तत्र न सम्भवतीति वाच्यम्। वार्त्तिके प्रत्ययपदस्य आवरणाभिभावक-वृत्तिपरत्वोपपत्तेरिति भावः।

ननु घटादिवृत्तेर्घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वाभावे च तस्यावारकाज्ञानाभिभावकत्वं न सम्भवति। ज्ञानाज्ञानयोः समानविषयकत्वाभावादित्यत आह आवरणाभिभावकत्वं चेति। जडस्यापि अज्ञानविषयत्वमनुभवबलात् स्वीकार्य्यमित्याह घटादेरपीति। अवस्थापदं मूलाज्ञानव्यवच्छेदाय। तथा ब्रह्म न जानामीति ब्रह्ममात्रविषयकत्वानुभवात् न जडविषयकत्व-मिति भावः।

न च तत्रेति। जडवस्तुनीत्यर्थः। न युक्त इति। अज्ञाना-श्रयत्वं जडे न युक्तम्। तत्रावरणाभावात् तदभावश्च फलाभा-वादित्यर्थः। घटं न जानामीत्यनुभवस्तु घटतदधिष्ठानचैतन्य-योस्तादात्म्यात् चैतन्यविषयकत्वेनाप्युपपद्यत इति भावः।

ननु जडस्यावरणाभावे कथं तदप्रकाशः सम्भवति। न च

उक्तभङ्ग्या जडस्य साक्षादज्ञानविषयत्वस्य प्रतिक्षेपेऽपि जडावच्छिन्नचैतन्यप्रकाशस्याज्ञाने-नावरणं ततो नित्यचैतन्यप्रकाशसंसर्गेऽपि जडस्य नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारयोग्यत्वमिति परम्परया अज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् ।

तत्प्रकाशचैतन्यसंसर्गाभावादेव अप्रकाशः नत्वावरणबला-दिति वाच्यम्। जडस्य स्वप्रकाशचैतन्ये अध्यस्ततया तस्य सदाव-भासकचैतन्यसंसर्गसत्त्वात्। अतो जडस्य अप्रकाश एव जडावरण-फलमित्यत आह तद्भासकस्य इति। अत्र तच्छब्दद्वयं जडपरम्।

उक्तभङ्ग्येति। जडावरणफलाभावादज्ञानाङ्गीकारो न युक्त इति वाक्येन जडे साक्षादज्ञानाश्रयत्वस्य साक्षादज्ञानविषय-त्वस्य च प्रतिक्षेपेऽपि इत्यर्थः। ननु तद्वाक्यस्य जडे साक्षाद-ज्ञानविषयत्वप्रतिक्षेपपरत्वं किमिति कल्प्यते। साक्षात्परम्परा-साधारणाज्ञान-विषयत्व-मात्र-प्रतिक्षेप-परत्वसम्भवादित्याशङ्क्य तथा सति तद्भासकस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य आवरणादेव तद-प्रकाशोपपत्तेरित्युत्तरवाक्येन जडेऽपि परम्परया अज्ञानविषयत्वा-भ्युपगमविरोधप्रसङ्गादित्याशयेनाह जडावच्छिन्नेत्यादिना। अज्ञानमन्ये तदप्रकाशोपपत्तेरित्यनेनांशेन जडे अस्ति प्रकाशते मियचेत्येवमात्मक-व्यवहारायोग्यत्वलक्षणमावरणमभ्युपगतम्। चैतन्यस्यावरणादेवेत्यनेनांशेन जडावरणस्य कारणत्वेन चैत-न्यावरणमभ्युपगतमिति प्रतिपादयति अज्ञानेनेति ततः इति। चैतन्यावरणादित्यर्थः। चैतन्यस्य स्वप्रकाशतया तस्य यथा सदा प्रसक्तप्रकाशत्वमावरणकल्पकमस्ति तथा जडस्यापि सदा

साक्षात्परम्परया वा यदज्ञानावरणीयं तद्विषयत्वस्यैव ज्ञाने तदज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रयोजकशरीरे निवेशनात् ।

न च एवं घटादीनामुक्तरीत्या मूलाज्ञानविषयत्वमपि स्यादिति घटादिसाक्षात्कारादेव मूलाज्ञाननिवृत्त्यापातः ।

चैतन्यप्रकाशसंसृष्टतया सदा प्रसक्तप्रकाशत्वम् आवरणकल्पकं तुच्छमिति सूचयति नित्यचैतन्यप्रकाशसंसर्गेऽपीति । इतिशब्दः प्रकारवचनः ।

ननु उक्तरीत्या अवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठमवस्थाज्ञानं जडतदवच्छिन्नचैतन्ययोरपि आवारकमिति लभ्यते । तथा च घटादिज्ञानस्य जडमात्रविषयकत्वस्वीकारेण तस्याज्ञानेन सह सर्वांशे समानविषयकत्वाभावादज्ञाननिवर्त्तकत्वं न स्यादित्यत आह साक्षादिति । ज्ञानस्याज्ञानसमानविषयकत्वमात्रं विरोधप्रयोजकशरीरे प्रविष्टं न तु सर्वांशेऽपि समानविषयकत्वम् । गौरवादिति भावः ।

न च एवमिति । ज्ञानाज्ञानयोः सर्वांशे समानविषयकत्वानादर इत्यर्थः । उक्तरीत्येति । अवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वरूपेण सत्वतया ब्रह्मस्वरूपस्यावस्थाज्ञानविषयत्ववत् मूलाज्ञानविषयत्वमप्यस्ति । तथा च अवस्थाज्ञानस्य चैतन्यावरणबलात् जडस्यापि परम्परया अवस्थाज्ञानविषयत्वमित्युक्तरीत्या मूलाज्ञानस्य चैतन्यावरणबलात् मूलाज्ञानविषयत्वमपि जडघटादेरपरिहार्यं स्यादित्यर्थः । ततः किं तत्राह घटादीति ।

फलबलात्तदज्ञानकार्य्यातिरिक्ततद्विषयविषयकत्वस्यैव तन्निवर्त्तकत्वे तन्त्रत्वात्।

अथ वा मूलाज्ञानस्यैव जडं न विषयः। अवस्थाज्ञानानां त्ववच्छिन्नचैतन्याश्रितानां तत्तज्जडमेव विषयः। अन्यथा चाक्षुषवृत्त्या चन्दनखण्डे चैतन्याभिव्यक्तौ तत्संसर्गिणो गन्धस्यापि चापरो-

---

यथा अवस्थाज्ञानं प्रति परम्परया विषयभूतजड़साक्षात्कारादेव अवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठावस्थाज्ञानस्य निवृत्तिः तथा मूलाज्ञानं प्रत्यपि परम्परया विषयभूतजड़साक्षात्कारादेव ब्रह्मचैतन्यनिष्ठमूलाज्ञानस्यापि निवृत्त्यापात इत्यर्थः।

मूलाज्ञाननिवृत्त्यापातो न च इत्यत्र हेतुमाह फलबलादित्यादिना। घटादिसाक्षात्कारे सत्यपि मूलाज्ञानानुवृत्तिरूपफलबलादित्यर्थः। मूलाज्ञानतत्कार्य्यातिरिक्तो यो मूलाज्ञानविषयश्चिन्मात्रं तद्विषयकत्वस्यैव ज्ञाने मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वे तन्त्रत्वकल्पनात् घटादिसाक्षात्कारे च तदभावात् न मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिरित्यर्थः। जड़मात्रगोचरवृत्त्या कथमवच्छिन्नचैतन्यावारकाज्ञाननिवृत्तिः। भिन्नविषयत्वादिति शङ्कायामवस्थाज्ञानमवच्छिन्नचैतन्यावरणद्वारा जड़मप्यावृणोति। अतो जड़मात्रगोचरयापि वृत्त्या अवस्थाज्ञाननिवृत्तिः सम्भवतीति प्रतिपादितम्।

इदानीं तस्यामेव शङ्कायां प्रकारान्तरेण समाधानं दर्शयति अथ वेति। अथवा अवस्थाज्ञानानां तत्तत् जड़मेव विषय इति सम्बन्धः। घटं न जानामीत्यादिपूर्वोक्तानुभवादेव इति भावः।

व्यापत्तेः तदनभिव्यक्तौ चन्दनतद्रूपयोरप्यप्रकाशापत्तेः।

न च चाक्षुषवृत्त्या चन्दनतद्रूपावच्छिन्नचैतन्ययोरभिव्यक्त्या तयोः प्रकाशः गन्धाकारवृत्त्यभावेन गन्धावच्छिन्नचैतन्यस्यानभिव्यक्त्या तस्याप्रकाशश्चेति वाच्यम्।

चैतन्यस्य द्विगुणीकृत्य वृत्त्यभावेन एक-

तर्हि अवस्थाज्ञानानामाश्रयोऽपि तत्तज्जड़मेव स्यात्। तथाच अपसिद्धान्त इत्यत आह अवच्छिन्नचैतन्याश्रितानामिति। ननु जड़स्याज्ञानविषयत्वोपगमे जड़मज्ञानस्य विषयो न भवतीति सिद्धान्तस्य का गतिरत आह मूलाज्ञानस्यैवेति। जड़स्याज्ञानाविषयत्वसिद्धान्तो मूलाज्ञानमात्रविषय इति भावः। अन्यथेति। जड़स्यानावृतत्व इत्यर्थः। चन्दनखण्डगोचरचाक्षुषवृत्त्या तदवच्छिन्नचैतन्यमभिव्यज्यते न वा। आद्ये दोषमाह तत्संसर्गिण इति। चन्दननिष्ठगन्धस्यापि चन्दनस्येव आपरोक्ष्यापत्तिः। अभिव्यक्तचैतन्यसंसर्गित्वस्योभयत्राविशेषात्। जड़स्यावृतत्वपक्षे तु नायं दोषः। चाक्षुषवृत्त्या गन्धावरणानिवृत्तेरित्यर्थः। द्वितीये दोषमाह तदनभिव्यक्तावपीति अप्रकाशापत्तेरिति। चन्दनगोचरचाक्षुषवृत्तिकाले चन्दनतद्रूपप्रकाशाभावोऽनिष्ट इति भावः।

चन्दनखण्डघटपटादिद्रव्याणामिवैकद्रव्यवृत्तिगुणानामपि चैतन्यावच्छेदकत्वमस्तीत्यभिप्रेत्य आशङ्कते न चेति। एकत्र द्रव्ये रूपरसगन्धादिभेदेन चैतन्यभेदो नास्ति।

द्रव्यगुणानां स्वाश्रये सर्वत्र व्याप्य वर्त्तमानानां पृथक् पृथक् गगनावच्छेदकत्वस्येव चैतन्यावच्छेदकत्वस्याप्यसम्भवात् ।

तेषां स्वाश्रयद्रव्यावच्छिन्नचैतन्येनैव शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्येन शुक्तिरजतवत् प्रकाश्यतया तस्याभिव्यक्तौ गन्धस्यापि आपरोक्ष्यापत्तेः गन्धस्यापि प्रकाशस्यानभिव्यक्तौ रजतादेरप्यप्रकाशस्य चापत्तेः ।

मानाभावादित्याह चैतन्यस्येति । चैतन्यस्य निरवयवतया द्रव्ये द्रव्यावच्छेदेनैका गुणावच्छेदेनापरा वृत्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः । यदि एकत्र द्रव्ये प्रदेशभेदेन गन्धादयः स्युः तदा तत्र द्रव्ये गन्धादिभेदेन चैतन्यभेदशङ्कापि स्यात् नत्वेतदस्ति । गन्धादीनां व्याप्यवृत्तित्वानुभवादित्याशयेनाह व्याप्येति गगनेति । यथा घटादिद्रव्याणां गगनभेदकत्वमस्ति तथा गन्धादीनां गगनभेदकत्वं नास्ति । गन्धादिभेदेन गगनभेदाननुभवादिति भावः ।

गन्धादिभेदेन चैतन्यभेदाभावे सिद्धे चन्दनचैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिकृतौ पूर्वोक्तदोषौ दुष्परिहरावित्याह तेषामिति शुक्तीति । यथा शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्ये रजतस्याध्यासात् रजतं शुक्तीदमंशचैतन्येनैवावभास्यं नत्विदमंशावच्छिन्नचैतन्यापेक्षया पृथग्भूतेन स्वावच्छिन्नचैतन्येनावभास्यम् । तथा द्रव्यावच्छिन्नचैतन्ये कल्पिता रूपादयोऽपि द्रव्यावच्छिन्नचैतन्येनैव प्रकाश्या इत्यर्थः ।

न च गन्धाकारवृत्त्युपरक्ते एव चैतन्ये गन्धः प्रकाशत इति नियमः प्रकाशसंसर्गस्यैव प्रकाशमानशब्दार्थत्वेनासत्यामपि तदाकारवृत्तौ अनावृतप्रकाशसंसर्गे अप्रकाशमानत्वकल्पनस्य विरुद्धत्वात्।

अभिव्यक्तस्य च गन्धोपादानचैतन्यस्य गन्धासंसर्गित्वासम्भवात्।

तस्माद्यथा चैतस्य घटवृत्तौ तं प्रति आवारकस्यैवाज्ञानस्य निवृत्तिरिति तस्यैव विषयप्रकाशो नान्यस्य तथा तत्तद्विषयाकारवृत्त्या तत्तदावारका-

---

ननु चन्दनगन्धस्याभिव्यक्तचैतन्यप्रकाशसंसृष्टस्यापि गन्धगोचरवृत्त्यभावादेव चापरोक्ष्याभाव इति शङ्कामनूद्य निराकरोति न च गन्धाकारेति। नियमो न च इत्यत्र हेतुमाह प्रकाशसंसर्गस्यैवेति। न तु वृत्त्युपहितानावृतप्रकाशसंसर्गस्य प्रकाशमानताशब्दार्थत्वं सुखादिगोचरवृत्त्यनुपहितसाक्षिप्रकाशसंसर्गिणि सुखादौ प्रकाशमानशब्दार्थत्वाभावप्रसङ्गादित्यर्थः।

गन्धस्याभिव्यक्तचैतन्यसंसर्ग एव नास्तीत्याशङ्क्याह अभिव्यक्तस्य चेति। चकारस्यासम्भवादित्यनेन सम्बन्धः। उपादानपदमधिष्ठानपरम्। असम्भवादिति। तथा च जडस्य चनावृतत्वपक्षे चन्दनचैतन्याभिव्यक्तिदशायां गन्धस्यापि चापरोक्ष्यापत्तिरपरिहार्य्येति भावः।

जडस्य चावृतत्वपक्षे तु मोक्षदोषप्रसक्तिरित्याह तस्मादिति।

ज्ञानस्यैव निवृत्तेर्न विषयान्तरस्यापरोक्ष्यम् अनावृतस्यैवार्थस्य संविदभेदात् आपरोक्ष्यमित्युपगमादिति प्रमातृभेदेनेव विषयभेदेनाप्येकत्र चैतन्ये अवस्थाज्ञानभेदस्य वक्तव्यतया अवस्थाज्ञानानां तत्तज्जडविषयकत्वमिति घटादिवृत्तीनां नावस्थाज्ञाननिवर्त्तकत्वे काचिदनुपपत्तिः न वा मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिः ।

जडे आवरणस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु जडस्य आवृतत्वपक्षेऽपि चन्दनगोचरचाक्षुषवृत्त्यैव गन्धावरणस्यापि निवृत्तिः स्यात् । गुणगुणिनोः तादात्म्यात् । तथाच चन्दनापरोक्ष्यदशायां तद्गन्धापरोक्ष्यदोषोऽत्रापि तुल्य इति शङ्कां दृष्टान्तेन परिहरति यथेति । नान्यं प्रत्यावारकाज्ञानस्यापि निवृत्तिरित्येवकारार्थः । तस्यैवेति । चैत्रस्यैव घटप्रकाशो नान्यस्य मैत्रादेरित्यर्थः । तथेति । गुणगुणिनोः तादात्म्येऽपि भेदस्यापि सत्त्वात् न चन्दनगोचरवृत्त्या गन्धादेरापरोक्ष्यप्रसक्तिरित्यर्थः । ननु चन्दनसंविदभिन्नस्य गन्धस्यावृतस्यापि कथं नापरोक्ष्यमित्याशङ्क्य अनावृतसुखादावेव संविदभेदस्यापरोक्ष्यप्रयोजकत्वदर्शनात् नैवमित्याह अनावृतार्थस्यैवेति । ननु एकत्र चन्दनावच्छिन्ने चैतन्ये अवस्थाज्ञानस्य चैत्रं प्रति चन्दनावारकस्यैकत्वात् तस्य च चन्दगोचरवृत्त्या निवृत्तत्वात् चन्दनवृत्तिकाले गन्धस्यावरणमयुक्तमित्याशङ्कां निराकरोति इति प्रमातृभेदेनेवेति । यथा एकत्र प्रमातृविषये चैत्रमैत्रादिभेदेनाज्ञानमनेकमस्ति तथा एकत्रापि चन्दनावच्छिन्नचैतन्ये गन्धा-

न चैवमपि जीवविषयाया अहमाकारवृत्ते-
र्मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिः।

दिविषयभेदेनापि अज्ञानमनेकमस्तीति वक्तव्यम्। चन्दना-
परोक्षदशायां गन्धापरोक्षादर्शनादेवेत्ययं हेतुः प्रकृतपराम-
र्शिना इतिपदेन समर्प्यते। तथा च चन्दनापरोक्षकाले गन्धा-
देरावरणसम्भवात् नोक्तदोष इति भावः। जड़विषयकत्वमि-
तीति। जड़विषयकत्वादित्यर्थः। न काचिदनुपपत्तिरिति। घटा-
दिवृत्तीनां चैतन्यविषयकत्वाभावे ज्ञानाज्ञानयोः समानविषय-
कत्वरूपं विरोधप्रयोजकं न सम्भवति। तासां जड़मात्रगोचर-
त्वादज्ञानस्य च चैतन्यमात्रविषयकत्वादिति पूर्वोक्तानुपपत्ति-
र्नास्ति। अवस्थाज्ञानस्यापि जड़मात्रविषयकत्वाभ्युपगमात्।
तथा जड़स्यावरणाभ्युपगमे अपसिद्धान्तापत्तिरूपानुपपत्तिरपि
नास्ति। जड़ावरणानभ्युपगमस्य मूलाज्ञानविषयत्वात्। तथा
तत्तज्जड़ावारकाज्ञानानां नानात्वाभ्युपगमे तदेकत्वसिद्धान्तविरो-
धरूपानुपपत्तिरपि नास्ति। तदेकत्वाभ्युपगमस्यापि मूलाज्ञान-
विषयत्वात्। जड़ावारकाज्ञानानां च अवस्थारूपत्वादित्यादि-
कमभिप्रेत्य न काचिदनुपपत्तिरित्युक्तम्।

परमप्रकृतमाह न वेति। घटादिवृत्तीनामपि मूला-
ज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिरिति यत् पूर्ववादिनश्चोद्यमादौ प्रकृतं
तत् नास्त्येव। घटादिवृत्तीनां मूलाज्ञानविषयचैतन्य-
विषयकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः।

न च एवमपीति। घटादिवृत्तीनां चैतन्यविषयकत्वा-
भावेऽपि अहमर्थरूपजीवस्य चिदचित्संवलितरूपतया
अहंवृत्तेश्चैतन्यविषयकत्वावश्यम्भावादित्यर्थः।

तस्याः स्वयंप्रकाशमानचित्संवलिताचिदंशमात्र-विषयत्वात्। सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया अपि स्वयंप्रकाशचैतन्ये अन्तःकरणवैशिष्ट्येन सह पूर्वापरकालवैशिष्ट्यमात्रविषयत्वेन चैतन्यविषयत्वाभावादिति।

केचित्तु घटादिवृत्तीनां तत्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वमभ्युपगम्य सर्वमानप्रसक्तौ च सर्वमानफलाश्रयात्। श्रोतव्येति वचः प्राह वेदान्तावरुद्धतया वृत्तिवार्त्तिकोक्तश्रोतव्यवाक्यार्थवेदान्तनियम-

---

तस्या इति। स्वप्रकाशतया स्वयमेव प्रकाशमानायां चिति चित्संवलितचित्तादात्म्येनाध्यस्तो योऽयमचिदंश स्तन्मात्रविषयकत्वादहमाकारवृत्तेर्न तस्या अपि चैतन्यविषयकत्वम्। औपनिषदत्वश्रुतिविरोधादेरित्यर्थः। ननु योऽहं स्वप्ने श्रीकृष्णमन्वभूवं सोऽहं जागरे तं स्मरामीत्यादिप्रत्यभिज्ञायाश्चैतन्यविषयकत्वमावश्यकम्। अन्यथा तया चिदात्मनः स्थायित्वं सज्ञातव्यतिरिक्तत्वञ्च न सिध्येदित्यत आह सोऽहमिति। प्रत्यभिज्ञापि स्वयमेव प्रकाशमाने चैतन्ये अहमित्यन्तःकरणतादात्म्यमिव तत्तादिवैशिष्ट्यमपि विषयीकरोति न तु स्वप्रकाशचैतन्यम्। अस्मिन् मते चिदात्मनः स्थायित्वादेः श्रुतिबलादेव सिद्धिर्न प्रत्यभिज्ञाया इति बोध्यम्।

घटादिवृत्तीनामपि चैतन्यविषयकत्वाविशेषात् वेदान्तजन्यज्ञानवत् मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिरिति चोद्ये हेतोरेव असत्त्वात् नोक्तातिप्रसङ्ग इति समाधानमुक्तम्। इदानीं तासां

विध्यनुसारेण वेदान्तजन्यमेव नियमादृष्टसहितं ब्रह्मज्ञानमप्रतिबद्धं ब्रह्माज्ञाननिवर्त्तकमिति घटादिज्ञानान्न तन्निवृत्तिप्रसङ्ग इत्याहुः।

चैतन्यविषयकत्वाभ्युपगमेऽपि नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याह केचित्त्विति अभ्युपगम्येति। न च एवमभ्युपगमे चैतन्यस्य चक्षुरादिविषयत्वनिषेधश्रुतीनां बाधः स्यादिति वाच्यम्। तासां निरुपाधिकचैतन्यविषयत्वाभ्युपगमेन अवच्छिन्नचैतन्यस्य चक्षुरादिवृत्तिविषयत्वे तद्विरोधाभावादिति भावः। अतएव ब्रह्मचैतन्यस्य सर्वप्रत्ययवेद्यत्वप्रतिपादकं पूर्वोदाहृतवार्त्तिकवचनमपि सङ्गच्छते। अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम्। अज्ञातं च वस्तु चैतन्यमेव। तस्यैव स्वप्रकाशतया सदा प्रसक्तप्रकाशस्य अज्ञानविषयत्वकल्पनौचित्यात्। अवभासकचैतन्यस्यावरणे सति जड़ानवभाससम्भवेन तस्य पृथगावरणकल्पनायोगात्। अज्ञानस्य चैतन्याश्रितत्वनियमेन तस्य तमस इव स्वाश्रयादन्यत्रावरणहेतुत्वानुपपत्तेश्च। तथा च प्रत्यक्षादीनामपि प्रामाण्यसिद्धये घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वमेव स्वीकर्त्तव्यं न तु जड़मात्रविषयकत्वम्। एवं सर्वेषामेव मानानां फलप्रच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वादमृतत्वसाधने ब्रह्मदर्शने सर्वेषां मानानां कारणत्वप्रसक्तौ वेदान्तानामेवावरोधेच्छया नियमनेच्छया श्रोतव्येति वचनं वेदान्तानामेव विचारः कर्त्तव्य इत्यमुमर्थं प्राहेति वार्त्तिकार्थः। घटादिवृत्तीनां तु चैतन्यविषयकत्वेऽपि वेदान्तजन्यत्वाभावेन श्रोतव्यविधिसिद्धनियमादृष्टसाहित्याभावात् न मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वप्रसङ्ग इति भावः। अप्रतिबद्धमिति। नियमादृष्टेन प्रतिबन्धकदुरितस्य क्षीणत्वादिति भावः।

अन्ये तु तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं जीवब्रह्माभेदगोचरमेव ज्ञानं मूलाज्ञाननिवर्त्तकं मूलाज्ञानस्य तदभेदगोचरत्वादिति न चैतन्यस्वरूपमात्रगोचरात् घटादिज्ञानात्तन्निवृत्तिप्रसङ्गः।

न चाभेदस्य तत्त्वावेदकप्रमाणबोध्यस्य चैतन्यातिरेके द्वैतापत्तेश्चैतन्यमात्रमभेद इति तद्गोचरं घटादिज्ञानमप्यभेदगोचरमिति वाच्यम्।

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति नारदवचनदर्शनात् तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः। तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनमिति भगवत्पादीयवचनदर्शनाच्च मूलाज्ञानस्य जीवब्रह्माभेदावारकत्वाच्च जीवब्रह्मणोरैक्यलक्षणतादात्म्यविषयकं यज्ज्ञानम् इदमेव मुक्तिसाधनम्। अतो नोक्तातिप्रसङ्ग इति समाधानान्तरं दर्शयति अन्ये त्विति इतीति। वाक्यजन्याभेदज्ञानमेवाज्ञाननिवर्त्तकमिति स्थिते तदभेदागोचरात् घटादिज्ञानात् न मूलाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः।

न चेति। जीवब्रह्माभेदश्चैतन्यापेक्षया अतिरिक्त इति वक्तुं न शक्यते। तथा सति वेदान्ततात्पर्यगोचरस्य अभेदस्य सत्यत्वावश्यम्भावेन चैतन्यस्याद्वितीयत्वव्याघातापत्तेर्वेदान्ततात्पर्यविषयस्याभेदस्यासत्यत्वे वेदान्तानां तत्त्वावेदकत्वलक्षणस्य प्रामाण्यस्य सिद्धान्तसम्मतस्य भङ्गापत्तेरित्यर्थः। अत तत्पदं परमार्थवस्तुपरम्।

न हि अभेदज्ञानमिति विषयतो विशेषं ब्रूमः किन्तु तत्त्वम्पदवाच्यार्थधर्मिद्वयपरामर्शादिरूपकारणविशेषाधीनेन स्वरूपसम्बन्धविशेषेण चैतन्यविषयत्वमेव तदभेदज्ञानत्वम्।

नहीति। घटादिज्ञाने चैतन्यविषयकेऽपि जीवब्रह्माभेदो न विषयः महावाक्यार्थज्ञाने तु तयोरभेदो विषय इत्येवं घटादिज्ञानापेक्षया महावाक्यजन्यज्ञानस्य विषयतो विशेषं न ब्रूमः येन उक्तदोषतादवस्थ्यं स्यादित्यर्थः। ननु इदं रजतमिति भ्रमे यावानधिष्ठानांशो भासते तावदपेक्षया अधिकशुक्तित्वादिविशेषविषयकस्य शुक्त्यादिज्ञानस्य रजतादिभ्रमविरोधित्वं दृष्टम्। तथा सन् घटः स्फुरति घट इत्यादिभ्रमेषु यावदधिष्ठानभूतं चैतन्यं विषयः तावदपेक्षया अधिकाभेदविषयकत्वस्य वाक्यजन्यज्ञानेऽनभ्युपगमे वाक्योत्थज्ञानस्य भ्रमनिवर्त्तकत्वमेव न स्यात्। अतो विषयतो विशेषोऽभ्युपगन्तव्य इति शङ्कते किञ्चेति। भ्रमाधिकविषयाणामेव ज्ञानानां भ्रमनिवर्त्तकत्वमिति नियमो नास्ति। भ्रमानधिकविषयाणामपि भ्रमनिवर्त्तकत्वदर्शनेन व्यभिचारात्। तथाहि वस्तुतो घोषाधारभूते गङ्गातीरे यस्य तटाकतीरत्वभ्रमेण तटाकतीरे घोष इति भ्रमोऽस्ति तं प्रति गङ्गायां घोष इति वाक्यप्रयोगे सति तद्वाक्यात् तस्य पुरुषस्य गङ्गातीरे घोष इति बोधो जायते। तेन च बोधेन तस्य गङ्गातीरे तटाकतीरत्वभ्रमो निवर्त्तते। न च तत्र भ्रमविषयगङ्गातीरांशे भ्रमापेक्षया वाक्यजन्यबोधे कश्चिद् विशेषो विषयो दृष्टः। न च तत्र वाक्यजन्यज्ञाने तटाकतीर-

व्यावर्त्तकस्य गङ्गातीरत्वरूपविशेषस्य विषयत्वदर्शनाद्विशेषा-विषयकत्वमसिद्धमिति वाच्यम्। यत्र तीरत्वमात्रप्रकारक-तात्पर्य्येण गङ्गायां घोष इति प्रयोगः तथैव तस्य भ्रान्तस्य तात्पर्य्यग्रहस्य तत्र गङ्गातीरत्वप्रकारकबोधाभावेऽपि भ्रम-निवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारध्रौव्यात्। तथा येन केनचित् कपाले-न तुषोपवापः कर्त्तव्य इति भ्रमवन्तं पुरुषं प्रति कपालत्व-मात्रप्रकारकतात्पर्य्येण प्रयुक्तात् तन्मात्रतात्पर्य्यवत्तया गृही-तात् पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति वाक्यात् कपालेन तुषोपवापः कर्त्तव्य इत्येव तस्य पुरुषस्य बोधो जायते। तत्र कपालांशे कपालान्तरव्यावर्त्तकविशेषाग्रहेऽपि पुरोडाश-कपालातिरिक्तकपालेषु तुषोपवापसाधनत्वभ्रमनिवृत्तिदर्शनेन तत्रापि व्यभिचारात्। तस्मात्तीरे घोष इति शाब्दबोधस्य गङ्गा-तीरत्वरूपविशेषविषयकत्वाभावेऽपि तद्धेतुपदार्थोपस्थितिकाले तीरस्य गङ्गासम्बन्धित्वेनोपस्थितत्वात् तदुपस्थितिमहिम्ना वस्तुगत्या गङ्गातीरविषयकस्य भ्रमानधिकविषयस्यापि तस्य भ्रमनिवर्त्तकत्वमिति वक्तव्यम्। तथा कपालेन तुषोपवापः कर्त्तव्य इति शाब्दबोधस्य स्वयं कपालान्तरव्यावर्त्तकविशेष-विषयकत्वाभावेऽपि तादृशशाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थितिकाले कपालस्य पुरोडाशसम्बन्धित्वेनोपस्थितिसत्त्वात् तदुपस्थिति-महिम्ना तस्य भ्रमानधिकविषयस्यापि भ्रमनिवर्त्तकत्वमिति वक्तव्यम्। तथाच ज्ञानस्य भ्रमविरोधित्वे सामग्रीविशेषप्रयोज्यत्वं प्रयोजकं न तु भ्रमाधिकविषयत्वम्। व्यभिचारात्। किञ्च महा-वाक्यजन्यज्ञानस्य संसारमूलभ्रमविरोधित्वं श्रुतिस्मृतिविद्वदनु-भवैः सिद्धं महावाक्यानां च चैतन्यस्वरूपमात्रबोधकत्वम्। द्वितीय-परिच्छेदे मुक्तिसाधनमहावाक्यजन्यज्ञानं प्रति चैतन्यमात्र-रूपविषयनियामकत्वमुदाहरणेनास्माभिः साधितम्। प्रपञ्चितं च

यथा हि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धगोचरत्वा-विशेषेऽपि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानादिकारण-विशेषाधीनस्वरूपसम्बन्धविशेषेण तत्त्रितयगोचर-

---

निबन्धनेषु एतत्। तथा च शुक्तिरजतादिस्थले भ्रमाधिक-विषयकशुक्तिज्ञानादौ भ्रमविरोधिनि भ्रमाधिकविषयत्वस्येव दोषभावादिघटितसामग्रीविशेषाधीनत्वस्यापि दृष्टत्वेन पञ्च-वाक्यार्थकवेदान्तानुसारेण पूर्वोदाहृतव्यभिचारस्थलानुरोधेन च ज्ञानस्य भ्रमविरोधित्वे सामग्रीविशेषाधीनत्वमेवानुगतं प्रयो-जकं कल्पयितुं युक्तं न तु भ्रमाधिकविषयत्वमित्यभिप्रेत्य महावाक्यार्थज्ञानस्य भ्रमानधिकविषयस्यापि भ्रमनिवर्त्तकत्वं सम्भवतीति समाधत्ते तत्त्वमिति। तत्त्वम्पदयोर्वाच्यार्थभूतौ जीवेश्वरावेव धर्मिद्वयम्। तस्य तत्त्वम्पदाभ्यां प्रथमं शक्त्या स्मृति-रूपः परामर्शः तदनन्तरं तत्त्वम्पदसामानाधिकरण्यबलात् जीव ईश्वराभिन्न इति तयोर्विशेषणविशेष्यभावेनावगतिः, तदनन्तरं च विशिष्टयोरैक्यं न सम्भवतीति विरोधप्रतीतिः, तदनन्तरं च तत्त्वम्पदाभ्यां वाच्यार्थरूपविशिष्टान्तर्गतयोर्विशेष्यचैतन्यांशयो-रभेदयोग्ययोः लक्षणया प्रतीतिः, ततश्च विशेष्यद्वयाभेदगोचर-शाब्दबोध इति क्रममभिप्रेत्यादिपदम्। वाक्यजन्यज्ञानस्य स्ववि-षयचैतन्येन सह यः स्वरूपसम्बन्धविशेषः सामग्रीविशेषाधीनत्व-प्रयुक्तः तेन सम्बन्धेन चैतन्यगोचरत्वं घटज्ञानादिव्यावृत्तं तदेव तद्गताभेदज्ञानत्वं तद्बलादेव तस्य मूलाज्ञानमिथ्याज्ञानादि-विरोधित्वमित्यर्थः।

महावाक्यजन्यज्ञानस्य घटादिज्ञानापेक्षया चैतन्यांशे विष-यतो विशेषाभावेऽपि सामग्रीविशेषादेव घटादिज्ञानापेक्षया

त्वमेव समूहालम्बनव्यावृत्तं विशिष्टज्ञानत्वं यथा वा स्थाणुत्वपुरुषत्ववानिति आहार्य्यवृत्तिव्यावृत्तं संशयत्वं विषयतो विशेषानिरूपणात् तथा घटादावपि सोऽयं घट इत्यादिज्ञानस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषेण घटादिविषयत्वमेव केवलघटशब्दादिजन्यज्ञानव्यावृत्तं तदभेदज्ञानत्वम् अतिरिक्ताभेदानिरूपणात् ।

भेदज्ञानत्वरूपे वैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह यथा हीति विशिष्टज्ञानस्येति । दण्डी पुरुष इति ज्ञानस्येत्यर्थः । विशेषणविशेष्ययोरसंसर्गाग्रह आदिपदार्थः । समूहालम्बनेति । दण्डपुरुषसंयोगा इति ज्ञानेत्यर्थः । तदुक्तं चिन्तामणिकृता कारणकृत इति । विशिष्टज्ञानस्य समूहालम्बनापेक्षया विशेषणज्ञानादिरूपकारणकृतो विशेष इति तदर्थः । स्थाणुत्वेति । स्थाणुत्वविरुद्धपुरुषत्ववानिति निश्चयः संशयसमानविषयको य आहार्य्यवृत्तिरूपः तद्व्यावृत्तमित्यर्थः । विशेषदर्शनदशायामनाहार्य्यनिश्चयासम्भवादाहार्य्यत्वुक्तम् । विषयत इति । विशिष्टज्ञाने स्थाणुः पुरुषो वेति संशये चेति शेषः । न केवलं तत्त्वमसिवाक्यजन्यज्ञानस्याभेदज्ञानत्वे इयं रीतिः । सोऽयं घटः सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापि केवलघटशब्ददेवदत्तशब्दादिजन्यज्ञानव्यावृत्ताभेदज्ञानत्वेऽपि इयं रीतिरनुसर्त्तव्येत्याह तथा घटादावपीति अतिरिक्तेति । केवलघट-शब्ददेवदत्त-शब्दादिजन्यज्ञानविषयघटस्वरूपापेक्षया सोऽयमिति वाक्यगम्याभेदस्यातिरिक्तत्वे मानाभावात् । तथा च विषयतो विशेषासम्भवात् सोऽयं घट इत्यादावपि तत्त्वमसि

अभावसादृश्यादीनामधिकरणप्रतियोग्यादिभिः स्वरूपसम्बन्धयुक्तानामधिकरणेनाधाराधेयभावरूपः स्वरूपसम्बन्धविशेषः प्रतियोगिना प्रतियोग्यनुयोगिभावरूप इत्यादिप्रकारेण स्वरूपसम्बन्धे अवान्तरविशेषकल्पनावत् वृत्तीनां विषयेऽपि संयोगतादात्म्ययोरतिप्रसक्त्या विषयैर्विषयविषयिभावरूपस्वरूपसम्बन्धवतीनां विषयविशेषनिरूपणासम्भवे क्लृप्त एव स्वरूपसम्बन्धे अवान्तरविशेषकल्पनेनाभेदज्ञानत्वादिपरस्परवैलक्षण्यनिर्वाहाच्च।

इत्यत्रैव सोऽयमिति पदद्वयवाच्यार्थरूपधर्मिद्वयपरामर्शादिरूपकारणविशेषाधीनस्वरूपसम्बन्धविशेषेण घटादिस्वरूपविषयकत्वमेव घटाद्यभेदज्ञानत्वं नान्यदिति वक्तव्यमिति भावः। ननु केवलघटशब्दादिजन्यज्ञानस्यापि विषयेण स्वरूपसम्बन्ध एव। तथाच कथं स्वरूपसम्बन्धकृताभेदज्ञानत्वादिव्यवस्था। न च वृत्तिज्ञानानां विषयैः सह विषयविषयिभावप्रयोजकस्वरूपसम्बन्धानामविशेषेऽपि तेषु एव विषयतज्ज्ञानस्वरूपात्मकसम्बन्धेषु सामग्रीविशेषाधीनत्वप्रयुक्तपरस्परवैलक्षण्यकल्पनया व्यवस्थोपपादनं कर्त्तुं शक्यत इति वाच्यम्।

स्वरूपसम्बन्धेषु वैलक्षण्यस्य क्वापि अदृष्टत्वेन तथाकल्पनानुपपत्तेरित्यत आह अभावसादृश्यादीनामिति। ननु वृत्तीनां विषयैः सह विषयविषयिभावः स्वरूपसम्बन्धकृत एव न भवति किन्तु संयोगादिकृतः। तथा च तासां तैः

तत्र स्वरूपसम्बन्धानामेवासिद्धत्वात् तेषु वैलक्षण्यात्मकविशेषकल्पना दूरापास्तेति अत आह संयोगेति। वृत्तिसंयोगस्य वृत्तिविषयत्वप्रयोजकत्वे चक्षुर्गोलकादेरपि घटादिवृत्तिसंयोगित्वेन तद्विषयत्वप्रसङ्गात् वृत्तितादात्म्यस्य वृत्तिविषयत्वप्रयोजकत्वे वृत्त्यधिष्ठानतया तद्वृत्तितादात्म्यापन्नस्य घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य घटादिवृत्तिविषयत्वसम्भवेऽपि घटादेः वृत्तितादात्म्यरहितस्य तदविषयत्वप्रसङ्गात् तद्वृत्तिपरिणाम्यन्तःकरणस्य घटादिवृत्तिविषयत्वप्रसङ्गाच्च परिणामपरिणामिनोस्तादात्म्यादित्यर्थः। ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य विषयेण सह यः स्वरूपसम्बन्धश्चैतन्यतद्गोचरज्ञानोभयस्वरूपात्मकः तत्र सामग्रीविशेषबलादपि विषयस्वरूपात्मके सम्बन्धे विशेषो निरूपयितुं न शक्यत इत्यत आह विषयविशेषनिरूपणासम्भव इति। विषये निर्विशेषचैतन्यात्मके विशेषाधानासम्भवेऽपि स्वरूपसम्बन्धान्तर्गततया क्लृप्ते एव ज्ञानस्वरूपात्मके सम्बन्धे सामग्रीविशेषबलात् विशेषाधानसम्भवात् नोक्तदोष इति भावः। यद्वा वृत्तीनां विषयेऽपि संयोगतादात्म्ययोरतिप्रसक्त्या विषयविशेषनिरूपणाभावे विषयैर्विषयविषयिभावरूपस्वरूपसम्बन्धवतीनामिति सम्बन्धः। अभावसादृश्यादीनामधिकरणादौ इव वृत्तीनामपि विषये संयोगतादात्म्ययोरतिप्रसक्तत्वेन ताभ्यां वृत्तीः प्रति विषयविशेषनियमनासम्भवे सति परिशेषाद्विषयविषयिभावप्रयोजकस्वरूपसम्बन्धवतीनामित्यर्थः। रूपपदं नियामकपरम्। विषयविषयिभावस्य स्वरूपसम्बन्धनियम्यत्वेन तयोरभेदस्य स्वरूपशब्दार्थस्यायोगात्। ननु संयोगतादात्म्ययोर्विषयविशेषनियामकत्वाभावेऽपि वृत्तीनां विषये स्वरूपसम्बन्धवत्त्वं परिशेषात् न सिध्यति। स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तस्य सम्बन्धान्तरस्य कल्पनोपपत्तेरित्यत आह क्लृप्त एवेति। स्वरूप-

एवञ्च ब्रह्मज्ञानस्याभेदाख्यकिञ्चित्संसर्गगोचरत्वानभ्युपगमान्न वेदान्तानामखण्डार्थत्वहानिरपीत्याहुः।

ननु घटादिज्ञानवत् ब्रह्मज्ञानस्यापि न मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वं युक्तम्। निवर्त्तकत्वे तदवस्थानासहिष्णुत्वरूपस्य विरोधस्य तन्त्रत्वात् कार्य्यस्य चोपादानेन सह तादृशविरोधाभावादिति चेन्न।

सम्बन्धस्य वृत्त्यादिस्वरूपतया तस्य क्लृप्तत्वात् क्लृप्त एव स्वरूपसम्बन्धे विशेषकल्पनायां लाघवं सम्बन्धान्तरं कल्पयित्वा तस्मिन् सम्बन्धान्तरे अभेदज्ञानत्वादिनिर्वाहकविशेषकल्पनायां गौरवम्। अतो वृत्तीनां विषयैः सह स्वरूपसम्बन्धत्वमेवेति भावः।

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यात् जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानोपगमे तदभेदस्यैव संसर्गविधया भानात् वेदान्तानां संसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वरूपाखण्डार्थत्वाभ्युपगमहानिरित्येतत् चोद्यं निरवकाशमित्याह एवञ्चेति। महावाक्यजन्यज्ञानगताभेदज्ञानत्वस्यान्यथोपपादितत्वेन अभेदसंसर्गभानानपेक्षायां सत्यामित्यर्थः। हानिरपीति। घटादिवृत्तीनां मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वापत्तिर्नास्ति अखण्डार्थत्वहानिश्च नास्तीत्यपिशब्दार्थः।

वेदान्तजन्यज्ञानस्यापि मूलाज्ञाननिवर्त्तकत्वमाक्षिपति नन्विति तादृशेति। कार्य्यस्य लोके उपादानस्थितिविरोधित्वादर्शनादित्यर्थः। ब्रह्मगोचरवृत्तिं प्रति अन्तःकरणस्यैवोपादानत्वेन तां प्रति अज्ञानस्यानुपादानत्वात् तन्निवर्त्तकत्वं सम्भवतीति मत्वा आह नेति।

कार्य्यकारणयोरन्यत्र तादृशविरोधादर्शनेऽपि एकविषयज्ञानाज्ञानप्रयुक्तस्य तादृशविरोधस्यात्र सत्त्वात् कार्यकारणयोरप्यग्निसंयोगपटयोस्तादृश-विरोधस्य दृष्टेश्च।

न चाग्निसंयोगे सति अवयवविभागप्रक्रियया असमवायिकारणसंयोगनाशादेव पटनाशो नाग्नि-संयोगादिति वाच्यम्।

दग्धपटेऽपि पूर्वसंस्थानानुवृत्तिदर्शनेन मुद्गरचूर्णीकृतघटवदवयवविभागादर्शनात् तत्रावयव-विभागादिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात्।

उपादानत्वमुपेत्याप्याह कार्य्येति। उपादानोपादेययोः निवर्त्यनिवर्त्तकभावप्रयोजकाविरोधो नास्तीति उत्सर्गः। स च ब्रह्मज्ञानतदुपादानस्थले अपोद्यते। निवर्त्यनिवर्त्तकभाव-प्रयोजकतया लोके क्लृप्तसमानविषयज्ञानाज्ञानभावस्य विशेष-रूपतया तेन सामान्यरूपस्य उपादानोपादेयभावप्रयुक्ताविरो-धस्य बाधोपपत्तेरित्यर्थः। लोके उपादानोपादेययोर्निवर्त्य-निवर्त्तकभावप्रयोजकविरोधादर्शनमसिद्धं चेत्याह कार्य्यकारण-योरपीति। अग्निसंयोगरूपकार्य्यस्य स्वोपादानपटनाशक-त्वदर्शनादित्यर्थः।

ननु तत्राग्निसंयोगस्य नाशकत्वदर्शनं भ्रान्तिरिति मत्वा शङ्कते न च अग्नीति प्रक्रिययेति। अग्निसंयोगात् तन्तुषु क्रिया ततस्तेषां विभागः ततः तेषां पटासमवायि-कारणसंयोगनाशः ततः पटनाश इति वैशेषिकप्रक्रिया।

नापि तत्र तन्तूनामपि दाहेन समवायिकारणनाशात् पटनाश इति युक्तम्। अंशुतन्त्वादिभिः सह युगपदेव पटस्य दाहदर्शनेन क्रमकल्पनायोगात्। यतोऽधस्तान्नावयवनाशस्तत्रावयवे अग्निसंयोगादेव नाशस्य वाच्यत्वात्।

ब्रह्माकारवृत्तिनाशकनिरूपणम्।

ननु अस्तु एतदेवं तथापि सविलासाज्ञाननाशकमिदं ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येत् नाशकान्तराभावादिति चेत् न।

तन्तुषु विभागप्रक्रियैव भ्रान्तिमूलेत्याह दग्धपटेऽपीति। पूर्वसंस्थानं संयुक्तावस्था। व्यतिरेकदृष्टान्तमाह मुद्गरेति। यथा मुद्गरचूर्णीकृतस्य घटस्यावयवेषु विभागो दृश्यते तथा पटदाहानन्तरं दग्धतन्तुषु विभागादर्शनेनेत्यर्थः। तत्रेति। तन्तुषु इत्यर्थः।

वैशेषिकप्रक्रियान्तरमपि भ्रान्तिमूलमेवेत्याह नापीत्यादिना तत्रेति। पटदाहस्थल इत्यर्थः। अग्निसंयोगस्य क्वचिदुपादानद्रव्यनाशकताया आवश्यकत्वात् पटनाशकत्वमपि तस्यैव इत्याह यत इति। यतो द्व्यणुकादयस्तावत् द्व्यणुकावयवस्य परमाणोर्न नाशः तत्र द्व्यणुके विद्यमानादग्निसंयोगादेव तदुपादानभूतद्व्यणुकनाशस्य वाच्यत्वात्। न च तत्रावयवविभागप्रक्रियया परमाणुद्वयसंयोगनाशादेव द्व्यणुकनाश इति वाच्यम्। अवयवावयविविभागप्रक्रियाया निरस्तत्वात्। तथाच अग्निसंयोगस्य स्वोपादानपटनाशकत्वदर्शनं न भ्रान्तिरिति भावः।

नन्वस्तु एतदेवमिति। एतत् ब्रह्मज्ञानम्। एवम् अन्तःकरणद्वारा

यथा कतकरजः सलिलेन संयुज्य पूर्वसंयुक्तरजोऽन्तरविश्लेषं जनयत् स्वविश्लेषमपि जनयति तथा आत्मन्यध्यस्यमानं ब्रह्मज्ञानं पूर्वाध्यस्तसर्वप्रपञ्चं निवर्त्तयत् स्वात्मानमपि निवर्त्तयतीति केचित्।

अन्ये तु अन्यन्निवर्त्त्य स्वयमपि निवृत्तौ दग्धलोहपीताम्बुन्यायमुदाहरन्ति।

स्वोपादानाज्ञाननाशकमस्त्वित्यर्थः। तथापीति। ब्रह्मज्ञानस्य सविलासाज्ञाननाशकत्वेऽपि इत्यर्थः। सकार्य्याज्ञाननाशकस्याज्ञाननाशकाले अवशिष्यमाणस्य ब्रह्मज्ञानस्य नाशो न सिध्येत्। स्वस्य स्वनाशकत्वायोगात् नाशकान्तरानवशेषाच्चेत्यर्थः। प्रथमं ब्रह्मज्ञानव्यतिरिक्तस्य सकलस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशः पश्चादवशिष्टस्य ब्रह्मज्ञानस्य नाश इति क्रमो नोपेयते किन्तु ब्रह्मज्ञानेन सविलासाज्ञाननाशकाले सविलासाज्ञानेन सहैव ब्रह्मज्ञानस्यापि नाश इत्युपेयते। ब्रह्मज्ञानस्यैव स्वनाशं प्रत्यपि हेतुत्वाभ्युपगमात्। न च एकस्यैव स्वपरविलापकत्वं न दृष्टमिति वाच्यम्। कतकरजसि दृष्टत्वादिति परिहरति।

यथेति पूर्वेति। कतकरजःसंयोगात् पूर्वं जलेन संयुक्तरजोऽन्तरैर्जलस्य विश्लेषमित्यर्थः। पूर्वाध्यस्तेति। ब्रह्मज्ञानाभासात् पूर्वेत्यर्थः।

अन्ये त्विति। यथा वह्नितप्तलोहपिण्डे प्रक्षिप्तमम्बु लोहगतमग्निं नाशयदात्मानमपि नाशयति तथा ब्रह्मज्ञानमपीत्यर्थः। ब्रह्मज्ञानस्य स्वातिरिक्तं सर्वं निवर्त्तयतः तदेव स्वस्यापि निवर्त्तने दग्धलोहेन पीताम्बुरूपं दृष्टान्तमुदाहरन्तीत्यपरार्थः।

अपरे तु अत्र दग्धतृणकूटदहनोदाहरणमाहुः।

न च ध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तजन्यत्वनियमः। अप्रयोजकत्वात् निरिन्धनदहनादिध्वंसे व्यभिचाराच्च। न च ध्वंसस्य प्रतियोगिमात्रजन्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् कारणान्तरमवश्यं वाच्यम्।

निरिन्धनदहनादिध्वंसेऽपि कालादृष्टेश्वरेच्छादिकारणान्तरमस्तीति वाच्यम्। अतिप्रसङ्गापरिज्ञानात्।

अपरे त्विति। यथा शुष्कतृणसमूहे प्रक्षिप्तो दहनस्तृणकूटं नाशयन्नात्मानमपि नाशयति तथा अज्ञानतत्कार्य्यसमुदाये समुत्पन्नो ब्रह्मप्रत्ययस्तन्नाशयन्नात्मानमपि नाशयतीत्यर्थः।

ननु दग्धदाह्यदहनादिन्यायेन ब्रह्मज्ञानादेव ब्रह्मज्ञाननाश इत्युपपादनमयुक्तम्। घटादिनाशे प्रतियोगिघटाद्यतिरिक्तमुद्गरपातादिकारणान्तरदर्शनेन ध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तकारणजन्यत्वनियमादिति शङ्कते न च ध्वंसस्येति निरिन्धनेति। इन्धनानां निःशेषं नाशानन्तरं दहनस्य स्वत एव नाशदर्शनेन निरिन्धनदहनध्वंसे स्वापाव्यवहितपूर्वकालीनज्ञानादिध्वंसे च प्रतियोगिमात्रजन्ये व्यभिचाराच्चेत्यर्थः।

उक्तं व्यभिचारं पूर्ववादी परिहरति निरिन्धनेति। अतिप्रसङ्गस्यैवासिद्ध्या ध्वंसे प्रतियोग्यतिरिक्तकारणजन्यत्वनियमस्याप्रयोजकत्वमित्याशयेन दूषयति सिद्धान्ती अतिप्रसङ्गापरिज्ञानादिति।

न च घटादिध्वंसस्यापि कारणान्तरनिरपेक्षत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गः। ध्वंसमात्रे कारणान्तरनैरपेक्ष्यानभिधानात्। न च घटध्वंसदृष्टान्तेन ब्रह्मज्ञानध्वंसस्य कारणान्तरापेक्षा साधनम्। तद्दृष्टान्तेन मुद्गरपतनापेक्षाया अपि साधनापत्तेः।

नापि ज्ञानध्वंसत्वसाम्याद् घटज्ञानादिध्वंसस्यापि कारणान्तरनैरपेक्ष्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गः। सेन्धनानलध्वंसस्य जलसेकादिदृष्टकारणापेक्षत्वे-

---

ननु कुतोऽपरिज्ञानमिति चेत् तत्र वक्तव्यं ब्रह्मज्ञानध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्ताजन्यत्वे घटादिध्वंसोऽपि प्रतियोग्यतिरिक्तकारणानपेक्षः स्यादित्यतिप्रसङ्गो वा, घटादिध्वंसवत् ब्रह्मज्ञानध्वंसोऽपि प्रतियोग्यतिरिक्तकारणापेक्षः स्यादिति अतिप्रसङ्गो वा, ब्रह्मज्ञानध्वंसवत् घटज्ञानादिध्वंसोऽपि कारणान्तरानपेक्षः स्यादित्यतिप्रसङ्गो वा, ब्रह्मज्ञानस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षण एव नाशः स्यादित्यतिप्रसङ्गो वा विवक्षित इति। तत्राद्यमनूद्य दूषयति न चेति ध्वंसमात्र इति। ध्वंसत्वावच्छिन्न इत्यर्थः। अनभिधानादिति। न च सिद्धान्तिना तथानभिधानेऽपि ध्वंसत्वाविशेषात् तत्र तदापाद्यते इति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वादिति भावः। द्वितीयमतिप्रसङ्गेन दूषयति घटध्वंसदृष्टान्तेनेति। ध्वंसत्वहेतुनेति शेषः।

तृतीयमनूद्य अप्रयोजकत्वेन दूषयति नापि ज्ञानध्वंसत्वसाम्यादिति। ब्रह्मज्ञानध्वंसदृष्टान्तेनेति शेषः। सुषुप्तीति। सुषुप्तिपूर्वज्ञानादिगुणस्य नाशकगुणान्तरापेक्षायां तस्यापि

ऽपि निरिन्धनानलध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववज्जाग्रज्ज्ञानध्वंसस्य विरोधिविशेषगुणान्तरापेक्षत्वेऽपि सुषुप्तिपूर्वज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववच्च मूलाज्ञाननिवर्त्तकज्ञानध्वंसस्य कारणान्तरसापेक्षत्वेऽपि तन्निवर्त्तकज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्वोपपत्तेः।

नापि कारणान्तरनैरपेक्ष्ये स्वोत्पत्त्युत्तरक्षण एव नाशः स्यादित्यतिप्रसङ्गः। इष्टापत्तेः। तदुत्पत्त्युत्तरक्षण एव ब्रह्माध्यस्तनिखिलप्रपञ्चदाहेन तदन्तर्गतस्य तस्यापि तदैव दाहाभ्युपगमात्।

निरिन्धनदहनध्वंसन्यायेन ब्रह्मज्ञानध्वंसस्यापि कालादृष्टेश्वरेच्छादिकारणान्तरजन्यत्वेऽप्यविरोधाच्च।

नाशकात्मगुणान्तरकल्पनापत्त्या सुषुप्त्युच्छेदप्रसङ्गः स्यात् तत्परिहाराय सुषुप्तिपूर्वज्ञानादिगुणस्य नाशकान्तरानपेक्षत्वं वक्तव्यमिति भावः। मूलाज्ञाननिवर्त्तकमिति। ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः।

चतुर्थमतिप्रसङ्गमनूद्य तस्येष्टत्वमाह नापि कारणान्तरनैरपेक्ष्ये इति। ब्रह्मज्ञानध्वंसस्य इति शेषः।

ननु उदाहृतनिरिन्धनदहनध्वंसादौ जलसेकादिविशेषकारणानां व्यभिचारदर्शनेऽपि साधारणकारणानां व्यभिचारादर्शनेन ब्रह्मज्ञानध्वंसस्यापि साधारणकारणापेक्षा दुर्वारेत्यत आह निरिन्धनदहनध्वंसन्यायेनेति।

सर्वप्रपञ्चनिवृत्त्यनन्तरमेकशेषस्य ब्रह्मज्ञानस्य निवृत्तिरित्यनभ्युपगमेन युगपत् सर्वदाहे पूर्वक्षणे चिदविद्यासम्बन्धरूपस्य द्रव्यान्तररूपस्य वा कालस्य ईश्वरप्रसादरूपस्य अन्तःकरणगुणविशेषरूपस्य वा अदृष्टस्यान्येषां च सत्त्वात्।

न च तव ज्ञानातिरिक्तकारणापेक्षणे ब्रह्मज्ञानस्यामिथ्यात्वप्रसङ्गः ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यभ्युपगमादिति वाच्यम्।

ननु प्रथमक्षणे ब्रह्मज्ञानस्य जन्म द्वितीयक्षणे सविलासाज्ञाननिवृत्तिः तृतीयक्षणे ब्रह्मज्ञानस्य निवृत्तिरिति क्रमे सति ब्रह्मज्ञाननाशात् पूर्वक्षणे कालादृष्टादीनामसत्त्वात् कथं तेषां ब्रह्मज्ञाननाशहेतुत्वाभ्युपगमे विरोधाभाव इत्यत आह सर्वप्रपञ्चेति। स्वमतेनाह चिदविद्येति। परमतेनाह द्रव्यान्तरेति। यद्वा स्वमतेऽपि ईश्वरस्य कालत्वमभिप्रेत्याह द्रव्यान्तरेति। स्वमतेनैवादृष्टस्य द्विप्रकारत्वमाह ईश्वरेति। प्रसादग्रहणमुपलक्षणम्। पुण्यमीश्वरप्रसादरूपं पापमीश्वरक्रोधरूपमिति द्रष्टव्यम्। अन्तःकरणेति। आत्मनः स्वमते निर्गुणत्वादिति भावः। अन्येषां चेति। ईश्वरदिगादीनामपि इत्यर्थः।

न च तवेति। ब्रह्मज्ञानध्वंस इत्यर्थः। ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं हि ज्ञानातिरिक्तानिवर्त्यत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं यथाश्रुतं न भवति। ज्ञानसाध्यायाम् अज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानातिरिक्तस्य प्रतियोगिनोऽपि हेतुत्वात्।

ज्ञानाघटितसामग्र्यनिवर्त्त्यत्वे सति ज्ञाननिवर्त्त्यत्वस्य तदर्थत्वात्। नान्यः पन्था इति श्रुतेरपि तत्रैव तात्पर्य्यात्। अतो युक्त एव दग्धदाह्यदहनादिन्यायः।

केचित्तु वृत्तिरूपं ब्रह्मज्ञानं नाज्ञानतन्मूल-

किन्त्वन्यदेव तदित्याह ज्ञानाघटितेति। ज्ञानाघटिता या सामग्री तदनिवर्त्त्यत्वे सति इत्यर्थः। प्रपञ्चसत्यत्वमतेऽपि घटादेर्ज्ञाननिवर्त्त्यत्वमस्ति। घटं नाशयामीत्यादिज्ञानपूर्वकं मुद्गरपातादिना तन्नाशदर्शनादिति तद्वारणाय सत्यन्तम्। घटादिनाशस्य ज्ञानपूर्वकत्वनियमाभावेन ज्ञानाघटितसामग्रीनिवर्त्त्यजातीये घटादौ तदघटितसामग्र्यनिवर्त्त्यत्वस्याभावात्। न च परमते नाशमात्रस्येश्वरज्ञानघटितसामग्रीसाध्यत्वात् तदीयज्ञानमादाय कार्य्यमात्रे ज्ञानाघटितसामग्र्यनिवर्त्त्यत्वे सति ज्ञाननिवर्त्त्यत्वमस्तीति नैतत् मिथ्यात्वनिर्वचनमिति वाच्यम्। लक्षणे ज्ञानपदस्य जैवज्ञानपरत्वात्। आत्मनि अतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यमिति भावः। ननु कार्य्यमात्रे कालादृष्टादेः कारणत्वमित्यङ्गीकृत्य ब्रह्मज्ञानध्वंसेऽपि कालादृष्टादेः कारणत्वाभ्युपगमे मूलाज्ञानध्वंसरूपे मोक्षेऽपि कालादेः कारणत्वं स्यात्। कार्य्यत्वाविशेषात्। न चेष्टापत्तिः। नान्यः पन्था इति श्रुतिविरोधादित्यत आह नान्यः पन्था इतीति। अस्याः श्रुतेः ज्ञानमेकमेव मोक्षसाधनमित्यत्र न तात्पर्य्यम्। किन्तु मोक्षस्य ज्ञानाघटितं किमपि साधनं नास्तीत्यत्र तात्पर्य्यम्। अतो न श्रुतिविरोध इत्यर्थः। अत इति। श्रुतिविरोधादिरूपबाधकाभावादित्यर्थः।

प्रपञ्चनिवर्त्तकम्। अज्ञानस्य प्रकाशनिवर्त्त्यत्वनियमेन जडरूपवृत्तिनिवर्त्त्यत्वायोगात्। किन्तु तदारूढचैतन्यप्रकाशस्तन्निवर्त्तकः।

स्वरूपेण तस्याज्ञानादिसाचितया तदनिवर्त्तकत्वेऽपि अखण्डाकारवृत्त्युपारूढस्य तन्निवर्त्तकत्वोपपत्तेः। तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्य्यदीप्तिस्तृणं दहेत्। सूर्य्यकान्तमुपारुह्य तं न्यायं तत्र योजयेत्। इत्यभियुक्तोक्तेः।

एवं च यथा किञ्चित् काष्ठमुपारुह्य ग्रामनगरादिकं दहन् वह्निर्दहत्येव तदपि काष्ठं तथा

वृत्तिरूपस्य ब्रह्मज्ञानस्याविद्यादिनाशकत्ववदेव स्वनाशकत्वमप्यस्तीत्युक्तम्। इदानीं वृत्तिरूपब्रह्मज्ञानस्य अविद्यानाशकत्वं स्वनाशकत्वं वा नास्ति किन्तु तद्वृत्त्यारूढचैतन्यमेव तद्वृत्तिसहितसर्वनाशकमिति मतमाह केचित्त्विति।

ननु चैतन्यस्याज्ञानादिसाधकत्वात् कथं तस्य नाशकत्वमत आह स्वरूपेणेति। तत्र दृष्टान्तं श्लोकेन दर्शयति तृणादेरिति। एषा प्रत्यक्षा सूर्य्यदीप्तिः स्वरूपेण तृणादेः प्रकाशिकापि सूर्य्यकान्तमणिमुपारुह्य तृणादिकं दहतीति प्रत्यक्षसिद्धं तन्न्यायं तत्र चैतन्ये योजयेत्। चैतन्यं स्वरूपेणाज्ञानादिप्रकाशकमपि वृत्तिविशेषसंसृष्टं सत् अज्ञानादेर्नाशकमिति निश्चिनुयादेव न तु साधकस्य कथं घातकत्वमित्यसम्भावनया प्रमाणसिद्धमर्थमुपेक्षेतेति श्लोकतात्पर्य्यम्।

चरमवृत्तिमुपारुह्य निखिलं प्रपञ्चमुन्मूलयन् अखण्डचैतन्यप्रकाशस्तन्निवर्त्तनेऽपि प्रगल्भत इति न तन्नाशे काचिदनुपपत्तिरित्याहुः ।

अन्ये तु ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकम् । ज्ञानाज्ञानयोरेव साक्षाद्विरोधात् । प्रपञ्चस्य तूपादाननाशान्नाश इति प्रपञ्चान्तर्गतस्य ब्रह्मज्ञानस्यापि तत एव नाशः । न च प्रपञ्चस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः । प्रपञ्चनिवृत्तेः साक्षाज्ज्ञानजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञानजन्याज्ञान-

---

ननु मण्यारूढा सूर्यदीप्तिः मणिव्यतिरिक्तमेव तृणादिकं दहति न तु मणिमपि । तथा वृत्त्यारूढं चैतन्यं वृत्तिव्यतिरिक्तमेवाज्ञानादिकं नाशयेत् न वृत्तिमपि । तथा च ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येत् नाशकान्तराभावादिति शङ्कायाः समाधानं कथं लब्धं तत्राह एवञ्चेति । चैतन्यस्य वृत्त्यारूढस्य नाशकत्वे प्रकाश्यप्रकाशयोरेव लोके निवर्त्त्यनिवर्त्तकभावदर्शनात् प्रकाशस्यापि सन्निकारिविशेषवशेन नाशकत्वाविरोधाच्चेति युक्तिद्वयेन सिद्धे सति इत्यर्थः । उन्मूलयन्निति । मूलभूताज्ञानेन सह नाशयन्नित्यर्थः । प्रगल्भत इति । समर्थो भवतीत्यर्थः । तन्नाश इति । चरमवृत्तिनाश इत्यर्थः ।

अज्ञाननाश एव ब्रह्मज्ञाननाशहेतुरिति मतं दर्शयति अन्ये त्विति अज्ञानस्यैवेति । उक्तञ्च पञ्चपादिकायां ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्त्तकमिति । साक्षादिति । विरोधप्रयोजकस्य समानविषयत्वा-

नाशजन्यत्वात् साक्षात् परम्परया वा ज्ञानैकनिवर्त्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यङ्गीकारात्।

एवञ्च तत्त्वसाक्षात्कारोदयेऽपि जीवन्मुक्तस्य देहादिप्रतिभास उपपद्यते।

प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धेन तत्त्वसाक्षात्कारोदयेऽपि प्रारब्धकर्मतत्कार्य्यदेहादि-प्रतिभासानुवृत्त्युपादानाविद्यालेशानुवृत्त्युपपत्तेः।

देरज्ञान एव सम्भवादिति भावः। तत एवेति। उपादाननाशादेव इत्यर्थः। साक्षात् परम्परया वेति। मूलाज्ञानमात्रस्य ज्ञानैकनिवर्त्त्यतया मिथ्यात्वसिद्धौ मूलाज्ञानातिरिक्तजड़मात्रस्य तदधीनतया स्वयं साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्त्यत्वाभावेऽपि तत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिरप्रत्यूहेत्यपि मन्तव्यम्।

अस्य मतस्य जीवन्मुक्तिशास्त्रानुगृहीतत्वं दर्शयति एवञ्चेत्यादिना। अज्ञानातिरिक्तस्य जड़स्य ज्ञानेन सह साक्षाद्विरोधाभावे सति इत्यर्थः।

ननु तत्त्वसाक्षात्कारेण अज्ञाननाशे सति उपादानाभावाद्देहादेरवस्थानासम्भवे सति कथं विद्योदये देहादिप्रतिभास इत्यत आह प्रारब्धेति। तत्त्वसाक्षात्कारोदये सति अज्ञानस्य निःशेषेण निवृत्तिप्रसक्तौ प्रारब्धकर्मकृतप्रतिबन्धवशादज्ञानलेशस्य निवृत्तिर्न सम्भवति। तल्लेशानुवृत्तौ च तत्त्वज्ञानानन्तरमपि प्रारब्धकर्मतत्कार्य्यस्य देहादिप्रतिभासस्याप्यनुवृत्तिर्युज्यते। देहाद्युपादानभूतस्याविद्यालेशस्यानुवृत्तेरित्यर्थः।

अज्ञानवत् प्रपञ्चस्यापि साक्षात् ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वे नायमुपपद्यते। अतिविरोधिनि ब्रह्मसाक्षात्कारे सति प्रारब्धकर्मणः स्वयमवस्थानासम्भवेनाविद्यालेशनिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वायोगादित्याहुः।

इति तृतीयः परिच्छेदः।

चतुर्थः परिच्छेदः।

अविद्यालेशनिरूपणम्।

अथ कोऽयमविद्यालेशो यदनुवृत्त्या जीवन्मुक्तिः।

पूर्वमते जीवन्मुक्त्यसिद्धिमाह अज्ञानवदिति नायमिति। जीवन्मुक्तस्य देहादिप्रतिभास इत्यर्थः। विरोधिनीति। अज्ञानस्येव प्रारब्धकर्मणोऽपि साक्षाद्विरोधिनीत्यर्थः।

इति शास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहे तृतीयः परिच्छेदः।

अथ कोऽयमिति। तृतीयपरिच्छेदे ब्रह्मज्ञानरूपं मुक्तिसाधनं सपरिकरं निरूपितम्। इदानीं तत्फलभूता मुक्तिर्निरूप्यते। तथाच फलनिरूपणपरस्य चतुर्थपरिच्छेदस्य साधननिरूपणपरतृतीयपरिच्छेदानन्तर्यमथशब्दार्थः। लेशो नामावयवः। न

आवरणविक्षेपशक्तिमत्या मूलाविद्यायाः प्रारब्धकर्मवर्त्तमानदेहाद्यनुवृत्तिप्रयोजको विक्षेपशक्त्यंश इति केचित्।

क्षालितलशुनभाण्डानुवृत्तलशुनवासनाकल्पोऽविद्यासंस्कार इत्यन्ये। दग्धपटन्यायेनानुवृत्ता मूलाविद्या एवेत्यपरे।

च अनाद्यविद्याया अवयवोऽस्ति। सावयवस्य कार्य्यत्वनियमात्। अतोऽविद्यालेशो न सम्भवतीति किं लेशशब्दार्थः।

अविद्याया अनादित्वाविरोधेन लेशशब्दार्थं मतभेदेनाह आवरणेति। आवरणविक्षेपशक्तिद्वयवत्या अविद्याया वृत्तिसाक्षात्कारेण आवरणशक्तेर्नाशः, विक्षेपशक्तिमत्या अविद्यायाः प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकक्षये सति पूर्वमेव निवृत्तावरणतया स्थितं चैतन्यं प्रतिबन्धापगमकाले नाशकमित्यभ्युपगमात् तत्त्वज्ञानेन विक्षेपशक्तिमदविद्यारूपस्य अविद्यालेशस्य अनिवृत्तौ तस्य पश्चात् को निवर्त्तक इति शङ्काया अनवकाश इति बोध्यम्।

क्षालितेति। तत्त्वज्ञानेनान्तःकरणाद्युपादानभूताविद्याया निवृत्तावपि अविद्याजन्यः कश्चिद्देहादिस्थितिप्रयोजको वासनाविशेष इत्यर्थः। न च उपादाननाशे कथं कार्य्यस्थितिरिति वाच्यम्। पटादिनाशक्षणे पटरूपादीनां परमते स्थित्यभ्युपगमवदस्मन्मतेऽपि तदभ्युपगमोपपत्तेः। न च समवायिकारणनाशरूपकारणप्रतीक्षया रूपादीनामुपादानाभावकालेऽपि स्थितिरुपपद्यत इति वाच्यम्। तथा सति प्रकृतेऽपि तत्त्वज्ञानजनितस्य देहाद्युपादानाविद्यानाशस्य देहादिनाशहेतोः प्रारब्धकर्मणा

सर्वज्ञात्मगुरवस्तु विरोधिसाक्षात्कारोदये लेशतोऽपि अविद्यानुवृत्त्यसम्भवात् जीवन्मुक्तिशास्त्रं श्रवणादिविध्यर्थवादमात्रम्।

शास्त्रस्य जीवन्मुक्तिप्रतिपादने प्रयोजनाभावात्। अतः कृतनिदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोदयमात्रेण सविलासवासनाविद्यानिवृत्तिरित्यपि कश्चित् पक्षमाहुः।

प्रतिबद्धतया प्रतिबन्धकरहिताविद्यानाशप्रतीक्षया देहादीनामपि स्थित्युपपत्तेः। न च प्रारब्धकर्मणः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावः। जीवन्मुक्तिशास्त्रविद्वदनुभवादेर्मानत्वात्। परमते च पटतद्रूपादीनां युगपदेव नाशदर्शनेन परमते परं तथा अङ्गीकारे मानाभावः। तदुक्तं श्रीविद्यारण्यगुरुभिः, विना क्षोदक्षमं मानं तैर्वृथा परिकल्प्यते। श्रुतियुक्त्यनुभूतिभ्यो वदतां किं न दुःशकमिति। दुःशकम् अशक्यमित्यर्थः। क्षालिते लशुनभाण्डे अनुवृत्ता या लशुनवासना तत्तुल्य इत्यक्षरार्थः।

तत्त्वज्ञानेन बाधिता दृढतरकार्य्याक्षमत्वं नीता साक्षादविद्यैवाविद्यालेश इत्याह दग्धेति। तदुक्तं कार्य्यक्षमं नश्यति चापरोक्षादिति।

"कोऽयमविद्यालेशः यदनुवृत्त्या जीवन्मुक्तिसिद्धिरित्याक्षेपे इष्टापत्तिरित्याह सर्वज्ञेति अनुवृत्त्यसम्भवादिति। न जीवन्मुक्तिरस्तीति शेषः।

ननु जीवन्मुक्त्यभावे तस्य तावदेव चिरमित्यादिशास्त्रं

अविद्यानिवृत्तिस्वरूपनिरूपणम् ।

अथ केयमविद्यानिवृत्तिः । आत्मैवेति ब्रह्म-सिद्धिकाराः । न च तस्य नित्यत्वेन सिद्धत्वात् ज्ञानवैयर्थ्यम् ।

असति ज्ञाने अनर्थहेत्वविद्याया विद्यमानतया

जीवन्मुक्तिप्रतिपादकम प्रमाणं स्यादित्यत आह जीवन्मुक्तिशास्त्र-मिति । श्रोतव्यादिविधिभिर्विधीयमानं श्रवणादिकमतिप्रशस्तं यस्यानुष्ठानात् जीवतोऽपि मुक्तिर्लभ्यत इति श्रवणादिस्तावक-मित्यर्थः न तु स्वार्थपरमिति मात्रशब्दार्थे हेतुमाह शास्त्रस्येति । निष्फलेऽर्थे वेदतात्पर्य्यायोगोदिति भावः । अत इति । जीवन्मुक्तौ मानाभावादित्यर्थः । सविलासेति । विलासेन वासनया च सहैव अविद्यानिवृत्तिरित्यर्थः । सत्यं जीवन्मुक्तिशास्त्रं श्रवणादिविध्य-र्थवाद इति अर्थवादत्वेऽपि सालम्बनार्थवादत्वसम्भवे निरालम्ब-नत्वायोगात् । लोके रज्ज्वादितत्त्वज्ञानेन सर्पाद्यध्यासस्य समूलस्य निवृत्त्यनन्तरमपि सर्पाद्यध्याससंस्कारवशात् किञ्चित्कालं भय-कम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनेन तत्त्वज्ञानस्याविद्यादिसंस्काराविरोधित्वाच्च मूलाविद्याद्यध्यासजनितसंस्कारवशात् जीवन्मुक्तौ नानुपपत्ति-रिति सूचयति इत्यपीति ।

अथ केयमिति । इयं प्रकृता अविद्यानिवृत्तिः का आत्मस्वरूपा अतिरिक्ता वा । नाद्यः । साध्यत्वायोगात् । न द्वितीयः । तस्याः सत्त्वे द्वैतापत्तेः असत्त्वे साध्यत्वायोगादेव इत्यर्थः । तत्र अविद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वमिति पक्षं साधयति आत्मै-वेति । आत्मैव अविद्यानिवृत्तिः नातिरिक्ता । उक्तदोषप्रसङ्गा-दिति भावः । आद्यपक्षेऽपि दोषतौल्यमाशङ्क्य निराकरोति न च तस्येति । अविद्यानिवृत्तिरूपात्मन इत्यर्थः ।

अनर्थमपि तिष्ठेदिति तदन्वेषणात्। यस्मिन् सति अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चाभावस्तत्तत्साध्यमिति लक्षणानुरोधेन आत्मरूपाया अप्यविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वाच्च। ज्ञाने सति अग्रिमक्षणे आत्मरूपाविद्यानिवृत्तिसत्त्वं तद्व्यतिरेके तत्प्रतियोग्यविद्यारूपस्तदभाव इत्युक्तलक्षणसत्त्वात्।

तत्त्वज्ञानस्य वैयर्थ्यं वदता वक्तव्यम्। किं ज्ञानसम्पादनस्य प्रयोजनं नास्तीति तद्वैयर्थ्यं विवक्षितं किं वा अविद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वे तस्या अनादितया ज्ञानं विनापि सिद्धत्वेन ज्ञानसाध्यत्वासम्भवात् तस्य वैयर्थ्यं विवक्षितं नाद्य इत्याह असतीति तदन्वेषणादिति। अनर्थनिवृत्तिमुद्दिश्य ज्ञानान्वेषणोपपत्तेरित्यर्थः। अन्वेषणं च ज्ञानसाधनानुष्ठानम्। साध्यलक्षणं द्विविधम् एकं सादिपदार्थमात्रासाधारणं जन्यत्वरूपम्। अपरं तु साद्यनादिसाधारणं यस्मिन् सतीत्यादिरूपम्। तथाच आत्मस्वरूपायामविद्यानिवृत्तौ प्रथमलक्षणासम्भवेऽपि द्वितीयस्य साध्यलक्षणस्य सम्भवात् तस्या ज्ञानसाध्यत्वमुपपन्नम्। अतो न ज्ञानवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निराकरोति।

यस्मिन् सतीति अभाव इति। यस्याभाव इत्यर्थः। तत्तत्साध्यमिति। यस्मिन् सति अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वमित्यत्र प्रथमयच्छब्दार्थः साधनं द्वितीययच्छब्दार्थः साध्यमिति विभागः। प्रायश्चित्ते सति अग्रिमक्षणे दुःखप्रागभावस्य सत्त्वं प्रायश्चित्तस्य व्यतिरेके च दुःखस्यैवोद-

आत्मान्यैव अविद्यानिवृत्तिः। सा च न सती। अद्वैतहानेः। नाप्यसती। ज्ञानसाध्यत्वायोगात्।

याद्वितीयक्षणे दुःखप्रागभावस्याभाव इति दुःखप्रागभावस्यानादेरपि दुःखसाधनपापध्वंसस्य सादेरिव प्रायश्चित्तसाध्यत्वमेतल्लक्षणसिद्धमिति बोध्यम्। उक्तलक्षणं प्रकृते योजयति ज्ञाने सतीति। आत्मस्वरूपाया अविद्यानिवृत्तेरनादित्वेन ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे जन्मासम्भवेऽपि सत्त्वं सम्भवतीत्याह आत्मरूपाविद्यानिवृत्तिसत्त्वमिति। तज्ज्ञानातिरेके तत्प्रतियोग्यविद्यारूपः तदभाव इति तज्ज्ञानातिरेके तदभाव इत्युक्तलक्षणसत्त्वादिति सम्बन्धः। ज्ञानव्यतिरेके आत्मरूपाविद्यानिवृत्तेरभाव इति अनेन प्रकारेण आत्मरूपाविद्यानिवृत्तौ ज्ञानसाध्यत्वरूपलक्षणसत्त्वादित्यर्थः। ननु अविद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वे आत्मनोऽनन्तत्वेन वस्तुतः तदभावस्यैवाभावात् कथमविद्यानिवृत्तेरभावस्तत्राह अविद्यारूप इति। निर्विशेषचैतन्यस्य वास्तवाभावाभावेऽपि तादृशं चैतन्यं नास्त्येव इति भ्रान्तिसिद्धः कश्चित् तदभावोऽस्ति। सा च अविद्यैव। चैतन्यप्रतियोगिककल्पिताभावस्याविद्यातिरिक्तत्वे मानाभावादित्यर्थः। ननु लोके घटादिभावपदार्थस्याभावप्रतियोगिकाभावरूपत्वमेव दृष्टं न तु भावप्रतियोगिकाभावरूपत्वम्। तथा च कथमविद्याया भावरूपाया चैतन्यप्रतियोगिकाभावरूपत्वमत आह तत्प्रतियोगीति। आत्मरूपाविद्यानिवृत्तेः प्रतियोगिनी या अविद्या तद्रूप इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति चैतन्यस्य स्वाश्रयाध्यस्ताविद्यां प्रति अभावरूपत्वादविद्यायाः स्वाभावरूपचैतन्यप्रतियोगिकाभावरूपत्वं सम्भवतीति।

नापि सदसद्रूपा। विरोधात्। नाप्यनिर्वाच्या। अनिर्वाच्यस्य सादेरज्ञानोपादानकत्वनियमेन मुक्तावपि तदुपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः ज्ञाननिवर्त्त्यत्वापत्तेश्च। किन्तु उक्तप्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा पञ्चमप्रकारेत्यानन्दबोधाचार्य्याः।

अविद्यावत्तन्निवृत्तिरप्यनिर्वाच्यैव। न च तदनुवृत्तौ तदुपादानाज्ञानस्याप्यनुवृत्तिनियमादनिर्मोक्ष-

---

अविद्यानिवृत्तिरात्मान्येतिपक्षं मतभेदेन द्वेधा साधयति आत्मान्यैवेत्यादिना तदुपादानेत्ति। अनिर्वचनीयामविद्यानिवृत्तिं प्रति उपादानत्वेन अज्ञानस्य मुक्तावपि अनुवृत्त्यापत्तेः। तथा च अनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति भावः। किञ्च मुक्तिकाले अनुवर्त्तमानाया अविद्यानिवृत्तेरनिर्वाच्यत्वरूपमिथ्यात्वनिर्वाहार्थं ज्ञाननिवर्त्त्यत्वापत्तिः। ज्ञानैकनिवर्त्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्युपगमात्। न च मुक्तिकाले तन्निवर्त्तकं ज्ञानं सम्भवति। सामग्र्यभावात्। अतो नानिर्वाच्या अविद्यानिवृत्तिरित्याशयेनाह ज्ञाननिवर्त्त्यत्वापत्तेश्चेति। सा च न सती। नाप्यसती। नापि सदसद्रूपा। नाप्यनिर्वाच्या। किन्तु पञ्चमप्रकारा सेति सम्बन्धः।

ननु अविद्यानिवृत्तेरुक्तप्रकारचतुष्टयेऽन्तर्भावासम्भवे प्रकारान्तराप्रसिद्धेरविद्यानिवृत्तिरेव मास्तु इति शङ्कते किञ्चिति। मोक्षशास्त्रप्रामाण्यादप्रसिद्धोऽपि कश्चित् प्रकार एषितव्य इत्याशयेनाह उक्तप्रकारेति।

अविद्यानिवृत्तेरात्मान्यत्वपक्षे मतान्तरं दर्शयति अविद्या-

प्रसङ्गः। तदनुवृत्तौ प्रमाणाभावात्। उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रसंसर्गिभावविकारत्ववत् निवृत्तेरपि चरमसमयमात्रसंसर्गिभावविकारत्वोपपत्तेः।

अतएव यथा पूर्वं पश्चाच्चोत्पत्स्यते उत्पन्न इति भाविभूतभावेन व्यवह्रियमाणाया उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रे उत्पद्यत इति वर्त्तमानत्वव्यवहारस्तथा पूर्वं पश्चाच्च निवर्त्स्यते निवृत्त इति भाविभूतभावेन व्यवह्रियमाणाया निवृत्तेश्चरमसमयमात्रे निवर्त्तते नश्यति ध्वंसत इति वर्त्तमानव्यपदेशः।

वदिति न च तदनुवृत्ताविति। मुक्तावविद्यानिवृत्त्यनुवृत्तावित्यर्थः। उत्पत्तेरिति। यथा घटादिपदार्थानामुत्पत्तिराद्यक्षणमात्रसंसर्गी भावरूपो विकार उपेयते नत्वभावरूपा तद्वत् निवृत्तिर्घटादिनाशोऽपि तेषां चरमक्षणमात्रसम्बन्धी कश्चित् भावरूप एव विकारोऽभ्युपगन्तव्यो नत्वभावरूपः विनिगमकाभावादित्यर्थः।

उत्पत्तेः क्षणिकभावविकारत्व इव नाशस्यापि क्षणिकभावविकारत्वे प्रमाणं सममित्याह अतएवेति। निवृत्तेरपि क्षणिकत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः। उत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्स्यते घट इति भावित्वेन व्यवह्रियमाणाया उत्पत्तेः पश्चादुत्पन्नो घट इति भूतत्वेन च व्यवह्रियमाणाया उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रे उत्पद्यते इति वर्त्तमानत्वव्यवहारो यथा उत्पत्तेः क्षणिकत्वसाधकोऽस्तीति दृष्टान्तभावार्थः।

निवृत्तेरनुवृत्तौ तु चिरध्वस्तेऽपि घटे इदानीं निवर्त्तते इत्यादिव्यवहारः स्यात्। आख्यातानां प्रकृत्यर्थगतवर्त्तमानत्वाद्यर्थाभिधायित्वात्।

ननु च तेषां स्वस्वाभिहितसंख्याश्रयप्रकृत्यर्थ-कर्तृकर्मगतवर्त्तमानत्वाद्यर्थाभिधायकत्वं स्वाभि-हित-प्रकृत्यर्थानुकूल-व्यापारगत-वर्त्तमानत्वाद्यर्था-भिधायकत्वं वा अस्तु।

तथेति निवृत्तेः पूर्वं निवर्त्तिष्यते घट इति भावित्वेन व्यवह्रियमाणायाः पश्चान्निवृत्तो घट इति भूतत्वेन च व्यव-ह्रियमाणाया निवृत्तेश्चरमसमयमात्रे निवर्त्तत इत्यादिवर्त्त-मानत्वव्यपदेशरूपो व्यवहारो निवृत्तेरपि क्षणिकत्वसाधको-ऽस्तीति प्रमाणं तुल्यमित्यर्थः।

निवृत्तेः स्थायित्वाभ्युपगमे बाधकमाह निवृत्तेरनुवृत्तौ त्विति। मासात् पूर्वं ध्वस्तेऽपि घटे वर्त्तमानकालेऽपि घटावयवेषु शकलेषु कपालरूपेषु निवृत्तिरूपस्य पराभि-मतप्रध्वंसरूपाभावस्य वर्त्तमानत्वादिदानीं निवर्त्तते नश्यति ध्वंसत इति निवृत्तेर्वर्त्तमानत्वव्यपदेशः स्यादित्यत्र हेतुमाह आख्यातानामिति। प्रकृत्यर्थो धात्वर्थः। तद्गतवर्त्तमानत्वातीतत्वभावित्वार्थकत्वादित्यर्थः।

आख्यातानां प्रकृत्यर्थगतवर्त्तमानत्वादिकं नार्थः। किन्तु अन्यगतवर्त्तमानत्वादिकमेवेति शङ्कते ननु च तेषामिति। एकवचनत्वादिरूपेण आख्यातैरभिहितानां संख्यानामाश्रय-भूताः, घटो निवर्त्तते देवदत्तः पचति तण्डुलाः पच्यन्त

तथा च निवृत्तिक्रियाकर्त्तुश्चिरं चूर्णितस्य घटस्य तद्गतनिवृत्त्यनुकूलव्यापारस्य चावर्त्तमानत्वात् नोक्तातिप्रसङ्ग इति चेन्न। आद्ये उत्पन्नेऽपि घटे उत्पद्यत इति व्यवहारापत्तेः। उत्पत्तिक्रियाकर्त्तुर्घटस्य वर्त्तमानत्वात्। द्वितीये आमवातजडीकृतकलेवरे उत्थानानुकूलयत्नवति उत्थानानुदयेऽप्युत्तिष्ठतीति व्यवहारापत्तेः। आख्यातार्थस्य प्रकृत्यर्थभूतोत्थानानुकूलस्य यत्नरूपव्यापारस्य वर्त्तमानत्वात्।

तस्मात् प्रकृत्यर्थगतमेव वर्त्तमानत्वाद्याख्यातार्थ इति ध्वंसस्य स्थायित्वे चिरनिवृत्तेऽपि घटे निवर्त्तत इति व्यवहारो दुर्वारः।

इत्यादिप्रयोगेषु प्रकृत्यर्थभूतनिवृत्त्यादिक्रियाणां कर्त्तृकर्मादिरूपाश्च ये घटादयः, तद्गतवर्त्तमानत्वाद्यर्थवाचकत्वं लट्त्वादिरूपेण तेषामाख्यातानामस्त्वित्यर्थः। अर्थान्तरमाह स्वाभिन्नेति। घटो निवर्त्तत इत्यत्र आख्याताभिहितो यः प्रकृत्यर्थनिवृत्त्यनुकूलो व्यापारस्तद्गतेत्यर्थः। संख्यायाः प्रकृत्यर्थानुकूलव्यापारस्य च समानप्रत्ययोपात्तत्वेन अन्तरङ्गत्वात् प्रकृत्यर्थस्य निवृत्त्यादेः प्रकृत्यर्थकर्त्तृघटादेश्च अतथात्वेन बहिरङ्गत्वादित्यभिप्रायः।

ततः किं तत्राह तथा चेति। द्वितीयमर्थमभिप्रेत्याह तद्गतेति। घटगतेत्यर्थः। निरावरणबन्धः सदार्थः।

तस्मादिति। अर्थान्तरासम्भवादित्यर्थः। पराभिमतो ध्वंसः

यदि च मुद्गरादिशकलिते घटे ध्वंसो नाम कश्चिदभावस्तत्प्रतियोगिकः स्थायिभूतलाद्याश्रित उपेयेत तदा कपालमालापसरणे तदनपसरणेऽपि मणिकशरावादिकपालव्यावृत्तकपालसंस्थानविशेषादर्शने च किमिति स प्रत्यक्षो न स्यात्। कपालसंस्थानविशेषादिना अनुमेयो घटादिध्वंसो न प्रत्यक्ष इति चेत् तर्हि तेन मुद्गरनिपातकालीनस्योत्पत्तिवद्भावविकाररूपतया प्रतियोग्याश्रितस्य ध्वंसस्यानुमानं सम्भवति इति न ततः पश्चादनुवर्त्तमानप्रतियोग्यधिकरणाश्रिताभावरूपध्वंससिद्धिः।

प्रत्यक्षोऽनुमेयो वेति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण निराकर्त्तुं परमतमनुवदति।

यदि चेति। घटे मुद्गरपातादिना शकलीकृते सतीत्यर्थः। तत्प्रतियोगिकः घटप्रतियोगिक इत्यर्थः। भूतलादीति। ध्वंसोत्तरकालं कपालेषु इव शकलीक्रियमाणघटाधिकरणभूतलादिषु अपि। अत्र घटो ध्वस्त इति प्रतीतिबलात् भूतलादिकमपि कपालानीव घटध्वंसाधिकरणत्वेन कैश्चित् तार्किकैरुपेयते इति तन्मतानुवाद इति बोध्यम्। ध्वंसः प्रत्यक्ष इति पक्षं दूषयति तदेति तदा किमिति। स ध्वंसः प्रत्यक्षो न स्यादिति सम्बन्धः। ननु भूतलादौ घटध्वंसप्रत्यक्षे कपालमालाप्रत्यक्षमपि कारणम्। अतो नोक्तदोष इत्यत आह तदनपसरणेऽपीति। महदुदकपात्रविशेषो मणिकशब्दार्थः। यदा भूतलगतेषु

इह भूतले घटो ध्वस्त इति भूतले ध्वंसाधिकरणत्वव्यवहारस्य इह भूतले घट उत्पन्न इतिवत् भावविकारयुक्तप्रतियोग्यधिकरणत्वविषयत्वोपपत्तेः। घटध्वंसानन्तरं भूतले घटाभावव्यवहारस्य घटापसरणानन्तरं तदभावव्यवहारवत् समयविशेषसंसर्ग्यत्यन्ताभावालम्बनतोपपत्त्या ध्वंसविषयत्वस्याकल्पनीयत्वाच्च।

घटकपालेषु मणिकशरावादिकपालेभ्यो व्यावृत्तस्य संस्थानविशेषस्य घटकपालासाधारणस्य दर्शनं नास्ति कपालमालागोचरदर्शनमात्रमेवास्ति तदापि ध्वंसः प्रत्यक्षः स्यात्। कपालमालादर्शनस्य सत्त्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तु प्रध्वंसाभावस्य इन्द्रियसन्निकर्षानिरूपणात् प्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीति भावः। ध्वंसोऽनुमेय इति पक्षं दूषयति तर्हीति। अतीतस्यापि ध्वंसस्यानुमानसम्भवादनुमानेन ध्वंसमात्रसिद्धावपि नानुमानबलात् ध्वंसस्य पराभिमतं स्थायित्वं सिध्यतीत्यर्थः। तत इति। अनुमानादित्यर्थः। ननु इदं भूतलं घटध्वंसवत्। कपालमालाविशेषवत्त्वात्। व्यतिरेकेण कपालमालाविशेषानधिकरणप्रदेशवदित्यनुमानं कथं घटाश्रितं ध्वंसं विषयीकुर्य्यादिति चेत् न।

ध्वंसोत्पत्तिकाले प्रतियोग्याश्रितस्यापि ध्वंसस्य प्रतियोगिद्वारा भूतलाश्रितत्वस्यापि सत्त्वेनानुमानस्य तद्विषयत्वोपपत्तेरिति भावः। अनयैव रीत्या व्यवहारविशेषस्यापि

एवं सति घटोत्पत्तेः पूर्वं तदभावव्यवहारोऽपि अत्यन्ताभावेन चरितार्थ इति प्रागभावोऽपि न स्यादिति चेत् सोऽपि मा भूत्। नन्वेवं प्रागभावाधारकालः पूर्वकालः ध्वंसाधार उत्तरकाल इति निर्वचनासम्भवात् काले पूर्वोत्तरादिव्यवहारः किमालम्बनः स्यात्।

घटादिषु प्रतियोगित्वादिव्यवहारवदखण्ड-

गतिमाह इहेति। भूतलाधिकरणकस्थायिध्वंससाधकान्तरमप्यन्यथयति घटध्वंसानन्तरमिति भूतल इति। भूतले घटो नास्तीति प्रत्ययप्रयोगात्मकव्यवहारस्येत्यर्थः। समयविशेषे भूतलादौ घटसंयोगाद्यभावकाले संसर्गी योऽत्यन्ताभावः स आलम्बनं यस्य घटाभावव्यवहारस्य स तथा। तस्य भावस्तत्ता तदुपपत्तेरित्यर्थः। क्रमाभावेनैव व्यवहारोपपत्तावतिरिक्तप्रध्वंसाभावो न कल्पनीयः। अतोऽन्यदार्तमिति श्रुत्या चैतन्यव्यतिरिक्तवस्तुमात्रानित्यत्वप्रतिपादिकया पराभिमतस्य नित्यध्वंसस्य निराकृतत्वाच्चेति भावः। एतेन घटध्वंसानन्तरं कपालमालायां घटो नास्तीति व्यवहारोऽपि नीतः। उपादानेऽपि समयविशेषेऽत्यन्ताभावसंसर्गमादाय तदुपपत्तेः।

अग्रिमग्रन्थमवतारयति एवं सतीति। घटनाशोत्तरकालीनस्य घटाभावव्यवहारस्य सामयिकात्यन्ताभावालम्बनत्वोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः। तदभावेति। इह घटो नास्तीति व्यवहारोऽपीत्यर्थः। अत्यन्ताभावेनेति। सामयिकेनेत्यर्थः। कालत्रयेऽप्यधिकरणसंसर्ग्यत्यन्ताभावस्य इह असम्भवादिति बोध्यम्।

किञ्चिद्धर्मगोचरोऽस्तु। अभावस्वरूपस्थायिध्वंसाभ्युपगमेऽपि तेषु ध्वंसत्वादेरखण्डस्य एव वक्तव्यत्वात्। न च अन्योन्याभावत्वरूपं सखण्डमेव ध्वंसत्वम्। ध्वंसप्रागभावरूपस्य घटस्य तद्ध्वंसत्वापत्तेः।

न च सप्तमपदार्थरूपाभावत्वं विवक्षितम्। घटस्य प्रागभावं प्रत्यपि ध्वंसत्वाभावप्रसङ्गेन घटकाले प्रागभावोत्तरकालत्वव्यवहारस्य निरालम्बनत्वापत्तेः।

प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरभावेऽपि काले पूर्वकालत्वमुत्तरकालत्वञ्च अखण्डोपाधिरूपमादाय व्यवहारोपपत्तिरिति परिहरति घटादिर्ष्विति। तत्राप्यखण्डोपाधिकल्पनमावश्यकमित्याह अभावस्वरूपेति। सखण्डस्यैव ध्वंसत्वस्य मन्मते निर्वचनसम्भवात् न मम चक्रसाखण्डोपाधिकल्पनमित्याशयेनाशङ्कते न च अन्योन्याभावत्वरूपमिति। अन्यत्वे सति अभावत्वरूपमित्यर्थः। अतिव्याप्त्या दूषयति ध्वंसेति तद्ध्वंसत्वेति। घटध्वंसत्वापत्तेरित्यर्थः। ननु अन्यत्वे सति सप्तमपदार्थरूपाभावत्वं ध्वंसलक्षणं विवक्षितम्। अत्यन्ताभावादिवारणाय सत्यन्तम्।

घटध्वंसप्रागभावरूपे घटे उक्तातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यमित्याशङ्कामनूद्य निराकरोति न च सप्तमेति। घटप्रागभावस्य ध्वंसत्वेनोपेते घटे उक्तलक्षणाभावात् घटस्य घटप्रागभावं प्रति ध्वंसत्वं न स्यादिति दूषयति घटस्येति। इष्टापत्तिमाशङ्क्याह घटकाल इति। घटकाले घटप्रागभाव-

न च प्रतियोग्यतिरिक्तः प्रागभावध्वंसः। तथा सति तुल्यन्यायतया ध्वंसप्रागभावोऽपि प्रतियोग्यतिरिक्तः स्यादिति प्रागभावध्वंसस्यापि प्रागभावोऽन्यस्तस्यापि कश्चिद् ध्वंसस्तस्यापि प्रागभावोऽन्य इत्यप्रामाणिकानवधिकध्वंसप्रागभावकल्पनापत्तेः।

न चान्यत् ध्वंसत्वमात्माश्रयादिशून्यं निर्वक्तुं शक्यम्।

ध्वंसाभावेन प्रागभावध्वंसकालत्वरूपस्य तदुत्तरकालत्वस्याभावादिति भावः।

ननु घटप्रागभावध्वंसस्य घटातिरिक्तस्य सप्तमपदार्थरूपस्याभ्युपगमात् नोक्तदोष इत्यत आह न च प्रतियोग्यतिरिक्त इति तथा सतीति। प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तत्वे सति इत्यर्थः। घटप्रागभावध्वंसः प्रतियोगिव्यतिरिक्त इति न च। तथा सति घटध्वंसप्रागभावोऽपि घटरूपप्रतियोगिव्यतिरिक्तः स्यात्। ध्वंसप्रागभावयोरुभयोरपि कादाचित्काभावत्वेन तुल्यत्वादित्यर्थः। ततः किं तत्राह इतीति। इतिशब्दो हेत्वर्थे। तथा च यथा घटप्रागभावस्य ध्वंसः प्रतियोगिव्यतिरिक्तोऽस्ति तथा घटप्रागभावध्वंसस्यापि प्रागभावो घटप्रागभावादन्यो वाच्यः। ध्वंसप्रागभावस्यापि ध्वंसप्रतियोगिव्यतिरिक्तत्वादित्यर्थः। ततः किं तत्राह तस्यापीति। अन्यप्रागभावस्यापीत्यर्थः। तस्यापीति। ध्वंसस्यापीत्यर्थः।

ननु यदि अन्याभावत्वरूपं ध्वंसत्वमुक्तरीत्या अनवस्था-

एवं प्रागभावत्वमपीत्यन्यत्र विस्तरः।

तस्मान्न पूर्वं प्रागभावः न पश्चाद् ध्वंसाभावः। मध्ये परं कियत्कालमनिर्वचनीयोत्पत्तिस्थिति-ध्वंसरूपभावविकारवान् घटाद्यध्यासः। एवं चाविद्यानिवृत्तिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारोदयान-न्तरक्षणवर्त्ती कश्चिद्भावविकार इति तस्या मुक्तौ

दोषदुष्टं तर्हि ध्वंसाप्रतियोगित्वे सति त्रैकालिकभिन्नाभाव-त्वरूपं ध्वंसत्वमस्तु अत्यन्ताभावादौ अतिव्याप्तिवारणाय विशे-ष्यम्। त्रैकालिकवस्तुभिन्न प्रागभावे अतिव्याप्तिवारणाय सत्य-न्तम्। तथाच सखण्डमेव ध्वंसत्वमिति नेत्याह नच अन्यदिति। ध्वंसलक्षणे ध्वंसत्वप्रवेशादात्माश्रय इत्यर्थः। न च प्रागभावा-त्यन्ताभावभिन्नत्वे सति संसर्गाभावत्वं ध्वंसत्वम्। अतो नात्माश्रय इति वाच्यम्। प्रागभावत्वादिनिर्वचनस्यापि प्रध्वंसाभाव-भिन्नत्वघटिततया अन्योन्याश्रयापत्तेरित्याशयेनादिपदमिति बोध्यम्।

ध्वंसत्ववत् प्रागभावत्वमपि सखण्डं दुर्निरूपमित्याह एवमिति। अयमभिप्रायः न तावदनादित्वे सति सान्ताभावत्वं प्रागभावत्वं घटध्वंसप्रागभावरूपे घटे अनादित्वाभावेनाव्याप्त्या-पत्तेः। नापि प्रतियोगिजनकाभावत्वं प्रागभावत्वम्। जनकत्व-शरीरप्रविष्टपूर्ववृत्तित्वस्य कार्यप्रागभावकालवृत्तित्वरूपतया चात्माश्रयप्रसङ्गात्।

एवं लक्षणान्तरमपि निरसनीयमिति [तस्मादिति। पराभिमतप्रागभावादिसाधकाभावादित्यर्थः। ननु प्रागभावाद्य-नङ्गीकारे तत्प्रतियोगिघटादिकार्य्यमपि नाङ्गीकर्त्तव्यं तदङ्गी-

वनुपपत्त्यभावान्न तदनिर्वाच्यत्वे कश्चिद्दोष इति अद्वैतविद्याचार्य्याः।

नन्वेवमविद्यानिवृत्तेः क्षणिकत्वे मोक्षः स्थिर-पुरुषार्थो न स्यादिति चेत् भ्रान्तोऽसि। न हि अविद्यानिवृत्तिः स्वयमेव पुरुषार्थ इति तस्या ज्ञानसाध्यत्वमुपेयते तस्याः सुखदुःखाभावेतरत्वात्।

किन्तु अखण्डानन्दावारकसंसारदुःखहेत्व-विद्योच्छेदेन अखण्डानन्दस्फुरणं संसारदुःखो-

---

कारे द्वैतापत्तेरित्यत आह मध्ये परमिति। घटादिकार्य्यस्य शुक्ति-रजतादिवदध्यासरूपत्वाभ्युपगमात् नाद्वैतविरोधः। ननु यथा परमते ध्वंसत्वादिकं दुर्निरूपं तथा सिद्धान्ते भावविकार-रूपा उत्पत्तिस्थितिध्वंसा अपि दुर्निरूपा एवेत्याशङ्क्य तेषां दुर्निरूपत्वमलङ्कारायेत्याशयेनाह अनिर्वचनीयेति एवञ्चेति। लोके घटादिध्वंसस्य क्षणिकभावविकाररूपत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः।

नन्वेवमिति। उक्तरीत्येत्येवंशब्दार्थः। अविद्यानिवृत्तेर्मोक्ष-साधनज्ञानसाध्यत्वोपपादने सिद्धान्तिना क्रियमाणे सति सिद्धान्तिनोऽविद्यानिवृत्तिरेव मोक्षत्वेनाभिमतेति पूर्वपक्षिणो भ्रान्तिरभूत् तां भ्रान्तिमवलम्ब्य शङ्का। तस्य भ्रममपनयति भ्रान्तोऽसि इति। अविद्यानिवृत्तेरपुरुषार्थत्वे हेतुमाह तस्या इति।

तर्हि तस्या ज्ञानसाध्यत्वोपगमो व्यर्थ इति शङ्कते किन्त्विति। अविद्यानिवृत्तेः सुखेतरत्वात् दुःखाभावेतरत्वाच्च

च्छेदश्च भवतीति तदुपयोगितया तस्यास्तत्त्वज्ञान-साध्यत्वमुपेयते ।

चित्सुखाचार्यास्तु दुःखाभावोऽपि मुक्तौ न स्वतः पुरुषार्थः । सर्वत्र दुःखाभावस्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकाभावतया सुखशेषत्वात् सुखस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वम् अन्येषां सर्वेषामपि तच्छेषत्वमिति सुखसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वे सम्भवति दुःखाभावस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वं परिकल्प्य तत्साधनप्रवर्त्तकसंग्रहाय इष्टसाधनताज्ञानस्य इच्छाविषयत्वप्रवेशेन गुरुघटितस्य प्रवर्त्तकत्वकल्पनायोगात् ।

स्वयं पुरुषार्थत्वेऽपि पुरुषार्थसाधनतया तस्या ज्ञानसाध्यत्वम् उपेयते इत्याह चकारेणेति तदुपयोगितयेति । अनर्थात्मक-दुःखनिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्चेति द्वयमपि स्वतः पुरुषार्थभूतं तच्छब्दार्थः ।

अविद्यानिवृत्तिवत् दुःखनिवृत्तिरपि स्वतः पुरुषार्थो न भवति । अतो ब्रह्मानन्दस्फुरणसाधनतयैव अविद्यानिवृत्तेर्ज्ञान-साध्यत्वमुपेयते इति मतमाह चित्सुखेति । मुक्ताविति विशेषणात् संसारदशायां सुखवत् दुःखाभावोऽपि स्वतः पुरुषार्थ इति भ्रान्तिर्भवेत् तां वारयति सर्वत्रेति । दुःखदशायामात्मस्वरूप-भूतस्यापि सुखस्याभिव्यक्तिरूपस्य स्फुरणविशेषस्याभावेन दुःखस्य तदभिव्यक्तिप्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । तथाच तदभावस्य सुखाभि-

न च दुःखाभाव एव स्वतः पुरुषार्थस्तच्छेष-तया सुखं काम्यमिति वैपरीत्यापत्तिः।

अंशिशेषतयैव काम्यमानत्वं न सुखवत् स्वतः पुरुषार्थत्वेनेति भावः। सुखस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पने विनिगमकमाह सुख-स्यैवेति। दुःखाभावस्य सुखशेषत्वे दुःखाभावसाधनानि अपि सुखसाधनानि भवन्ति। तथाच सुखसाधनेषु दुःखाभावसाधनेषु च सर्वत्र सुखसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वं सम्भवति। दुःखा-भावसाधनताज्ञानस्य स्वतः पुरुषार्थत्वकल्पने तु तत्साधनेषु सुखसाधनत्वस्य बाधितत्वात् सुखसाधनताज्ञानात् तेषु प्रवृत्तिर्न सम्भवति। न च तेषु दुःखाभावसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्त्विति वाच्यम्। तथा सति प्रवृत्तिमात्रे अनुगतकारणाभावप्रसङ्गात्। न च तर्हि इष्टसाधनताज्ञानात् सर्वत्र प्रवृत्तिरस्तु। दुःखाभाव-स्यापि सुखवदिच्छाविषयतया इष्टपदेन संग्रहोपपत्तेरिति वाच्यम्। प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणे इष्टसाधनताज्ञाने इष्टांशे सुखत्वजातेः प्रवेशकल्पने कारणतावच्छेदकलाघवं लभ्यते। इष्टत्वरूपोपाधेः प्रवेशकल्पने तु कारणतावच्छेदकगौरवं भवेदिति सुखस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वपक्षो युक्तिमानिति भावः। तच्छेषत्वमितीति स्वोक्तत्वेति शेषः। प्रवर्त्तकत्व इति। प्रवर्त्तक-त्वकल्पन इत्यर्थः। तत्साधनेति। दुःखाभावसाधनेषु प्रवर्त्तकस्य दुःखाभावसाधनताज्ञानस्य संग्रहायेत्यर्थः।

न च दुःखाभाव एवेति। न चेयं शङ्कैव नावतरति। वैपरीत्यपक्षे दुःखाभावत्वरूपोपाधेरेव प्रवर्त्तकज्ञानकारण-तावच्छेदकशरीरे प्रवेशापत्त्या इच्छाविषयत्वरूपोपाधिप्रवेश-पक्ष इव गौरवदोषस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम्। सिद्धान्ते

बहुकालदुःखसाध्येऽपि क्षणिकसुखजनके निन्दितग्राम्यधर्मादौ प्रवृत्तिदर्शनात्। तत्र क्षणिकसुखकालीनदुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे तदर्थं बहुकालदुःखानुभवायोगात्।

न च तत्र क्षणिकसुखस्य पुरुषार्थत्वेऽपि दोषतौल्यम्। भावरूपे सुखे उत्कर्षापकर्षयोरनुभवसिद्धत्वेन क्षणमप्युत्कृष्टसुखार्थं बहुकालदुःखा-

---

सुखस्यात्मरूपतया एकव्यक्तित्वेन सुखत्वस्य जातित्वासम्भवे तस्योपाधिरूपत्वस्य मन्वानस्य शङ्कासम्भवात् इच्छाविषयत्वस्येव सुखत्वस्याप्युपाधिरूपत्वे सति सुखत्वप्रवेशेऽपि कारणतावच्छेदकगौरवाविशेषे सति विनिगमकाभावेन वैपरीत्याशङ्का युक्तैवेति भावः।

सिद्धान्ते वस्तुतः सुखव्यक्तेरेकत्वेऽपि औपाधिकभेदाङ्गीकारेण सुखत्वस्य जातित्वात्तत्र वैपरीत्यं वक्तुं न शक्यत इति मनसि निधाय दोषान्तरमाह बहुकालेति। लोके हि क्षणिकसुखोद्देशेन बहुकालदुःखानुभवमङ्गीकृत्यापि अगम्यागमनादौ प्रवृत्तिर्दृश्यते। सा च दुःखाभावस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वपक्षे न सम्भवतीत्यर्थः। कुत इत्यत आह तत्रेति। निन्दितप्रवृत्तिस्थल इत्यर्थः। सुखस्य दुःखाभावशेषत्वपक्षे सुखकालीनो यो दुःखाभावस्तं प्रत्येव सुखस्य शेषत्वं वाच्यम्। कालान्तरीयं दुःखाभावं प्रति तस्य शेषत्वासम्भवात्। तथा च क्षणिकसुखकालीनं दुःखाभावं क्षणिकसुखेच्छ बहुकालदुःखानुभवाङ्गीकारस्यायुक्तत्वादित्यर्थः।

न च तत्रेति। निन्दितप्रवृत्तिस्थल इत्यर्थः। दोषतौल्यमिति।

नुभवोपपत्तेः दुःखाभावे तूत्कर्षासम्भवात्। तस्मान्मुक्तौ संसारदुःखनिवृत्तिरप्यविद्यानिवृत्तिवत् सुखशेष इत्यनवच्छिन्नानन्दप्राप्तिरेव स्वतः पुरुषार्थ इत्याहुः।

ब्रह्मानन्दस्य प्राप्यत्वोपपादनम्।

नन्वनवच्छिन्नानन्दः प्रत्यग्रूपतया नित्यमेव प्राप्तः। सत्यं नित्यप्राप्तोऽपि अनवच्छिन्नानन्दस्तमात्मनि तद्विपरीतमनर्थं प्रदर्शयन्त्या अविद्यया संसारदशायामसत्कल्पत्वं नीत इत्यकृतार्थता अभूत्।

बहुकालदुःखानुभवाङ्गीकारार्थागरूपदोषस्य तुल्यत्वमिति न च इत्यर्थः। दुःखाभावस्यैव स्वतः पुरुषार्थत्वपक्षेऽपि क्षणिकसुखकालीने दुःखाभावे उत्कर्षः कल्प्यतामिति तत्राह दुःखाभावे त्विति। अभावस्योत्कर्षादिजात्याश्रयत्वानभ्युपगमादिति भावः। तस्मादिति। दुःखाभावस्य स्वतः पुरुषार्थत्वासम्भवादित्यर्थः।

नित्यमेवेति। तथा च जीवस्य स्वस्वरूपतया सदा प्राप्तस्य ब्रह्मानन्दस्य प्राप्तव्यत्वासम्भवात् तत्प्राप्त्युद्देशेन तदुपायेषु प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। नित्यतया तस्य प्राप्तिं तत्त्वमस्यादिश्रुतिभिस्तामङ्गीकरोति सत्यमिति। औपचारिकं तस्य प्राप्तत्वमाह नित्यप्राप्तोऽपीति। अनवच्छिन्नानन्दो नित्यप्राप्तोऽपि अविद्यया असत्कल्पत्वं नीत इति सम्बन्धः। तथा च प्राप्तेऽप्यप्राप्तत्वभ्रान्त्या तत्प्राप्त्युद्देशेन तदुपायेषु प्रवृत्तिर्युज्यत इत्यर्थः। तमिति। पूर्णानन्दमात्मन्यानन्दविपरीतं तद्दुःखात्मकं संसारं प्रापयन्त्या इत्यर्थः। अकृतार्थतेति। पूर्णानन्दाप्राप्तिरित्यर्थः।

निवर्त्तितायां च तस्यां निरस्तनिखिलानर्थविक्षेपे स्वकण्ठगतविस्मृतकनकाभरणवत् प्राप्यत इव इत्यौपचारिकी तस्य प्राप्यतेति केचित्।

अन्ये तु संसारदशायां नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यत्वरूपाज्ञानावरणप्रयुक्तस्य मम निरतिशयानन्दो नास्तीति प्रत्ययस्य सर्वसिद्धत्वात् तदालम्बनभूतः कश्चिद् ब्रह्मानन्दस्याभावः काल्पनिको यावदविद्यमनुवर्त्तते। अविद्यानिवृत्तौ च तन्मूलत्वान्निवर्त्तत इति यस्मिन् सति अग्रिमक्षणे इत्यादिलक्षणानुरोधेन मुख्यमेव तस्य प्राप्यत्वमित्याहुः।

निरस्तेति। अविद्यायां निवृत्तायां निखिलानर्थात्मकविक्षेपरहित आनन्दः प्राप्यते। यथा स्वकण्ठगतमेव विस्मृतं सत् कनकाभरणं प्राप्तमपि अप्राप्तत्वभ्रमतत्कृतविक्षेपलक्षणानर्थनिवृत्तिमात्रेण प्राप्यते नत्वप्राप्ताभरणप्राप्तिवत् मुख्या तस्य प्राप्तिरस्ति। तद्वदित्यर्थः। एतस्यैव आनन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिवेदान्तप्रसिद्धो निरतिशयानन्दो नास्तीत्यनुभवः सर्वसम्प्रतिपन्नः। तथा च प्रत्यग्रूपतया नित्यमेव तादृशानन्दे विद्यमानेऽपि तदभावप्रत्ययदर्शनेन वास्तवस्य तदभावस्य असम्भवादविद्यावरणाधीनाख्यातिकास्यामादेः काल्पनिकाभावस्य तदभावप्रत्ययालम्बनत्वं वक्तव्यम्। तत्रावरणस्वरूपमाह नास्तीति। निरतिशयानन्दो मे न प्रका-

अपरे तु अवेद्यस्यापुरुषार्थत्वात् संसारदशायां सदपि अनवच्छिन्नसुखमापरोक्ष्याभावान्न पुरुषार्थः। न च स्वरूपज्ञानेनापरोक्ष्यं तदाप्यस्ति। तस्य सर्वदा स्वरूपसुखाभिन्नत्वात् वृत्तिज्ञानेनापरोक्ष्यं तु न मुक्तावपीति वाच्यम्।

शते अप्रकाशमानत्वात् नास्त्येव स इति व्यवहारस्य सदा अभावादावरणस्य च सदा सत्त्वात् योग्यत्वपर्यन्तधावनमिति बोध्यम्। निवर्त्तेत इति। ब्रह्मानन्दस्याभाव इति शेषः।

इदानीं ब्रह्मानन्दाभावसाधनफलं ब्रह्मानन्दस्य मुख्यं प्राप्यत्वं दर्शयति इति यस्मिन् इति। ज्ञाते सति अग्रिमक्षणे निरतिशयमानन्दसत्त्वं ज्ञानाभावे च साधितस्य निरतिशयानन्दाभावस्यैव सत्त्वमिति लक्षणसत्त्वात् निरतिशयानन्दस्य प्राप्तस्यापि मुख्यमेव प्राप्यत्वमित्यर्थः।

ब्रह्मानन्दस्वरूपमात्रं न पुरुषार्थः। किन्तु तस्यापरोक्ष्यम्। तच्च अविद्यानिवृत्तिद्वारा विद्यासाध्यमेव न तु तद्विद्योदयात् प्रागस्तीति मतमाह अपरे त्विति। विद्याप्राप्यमानन्दापरोक्ष्यं स्वप्रकाशचैतन्यरूपं वृत्तिरूपं वा। उभयथापि न सम्भवतीति शङ्कते न चेति। आपरोक्ष्यं हि स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभिन्नत्वम्। तच्च संसारदशायाम् आवृतस्यापि ब्रह्मानन्दस्य वर्त्तत एव। ब्रह्मानन्दव्यवहारानुकूलसाक्षिचैतन्याभेदस्य सदा ब्रह्मानन्दे सत्त्वादित्यर्थः। तदापीति। संसारकालेऽपि अस्ति। तथा च न तस्य ज्ञानप्राप्यत्वमिति भावः। तस्येति। स्वरूपज्ञानस्येत्यर्थः।

न हि स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्रमापरोक्ष्यम् । घटावच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ तदभिन्नस्य घटगन्धस्याप्यापरोक्ष्यापत्तेः । किं त्वनावृतार्थस्य तदभेदः । तथा च अनावृतत्वांशस्तत्त्वसाक्षात्कारे सति एवेति निरतिशयसुखापरोक्ष्यस्य पुरुषार्थस्य विद्याप्राप्यत्वं युक्तमित्याहुः ।

इतरे तु अस्तु व्यवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्रमापरोक्ष्यम् ।

आपरोक्ष्यशरीरप्रविष्टा या आवृतत्वनिवृत्तिस्तस्याः सम्पादनद्वारा ब्रह्मानन्दापरोक्ष्यं विद्यासाध्यमिति समाधानं कर्तुं शाब्दापरोक्ष्यवादे निर्णीतमर्थं स्मारयति न हि इत्यादिना तदभिन्नस्येति । अभिव्यक्तचैतन्याभिन्नस्येत्यर्थः । तदभेद इति । अनावृतचैतन्याभिन्नत्वमित्यर्थः । निरतिशयसुखापरोक्ष्यस्येति । चैतन्यरूपस्येत्यर्थः । न वृत्तिरूपस्य । अतो न मुक्तावापरोक्ष्यानुपपत्तिरित्यर्थः ।

चैतन्याभेदमात्रमिति । अर्थापरोक्ष्यनिर्वचनेऽस्मिन् अनावृतत्वमर्थविशेषणं मात्रपदेन व्यवच्छिद्यते । न च एवं घटावच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ सत्यां तदभिन्नस्य घटगन्धस्यापि आपरोक्ष्यापत्तिरिति वाच्यम् । धर्मादेः साक्षिण्यध्यस्तस्यानावृतसाक्षिचैतन्याभिन्नस्यापि आपरोक्ष्यादर्शनेन तद्वत् घटगन्धस्याप्यभिव्यक्तघटावच्छिन्नचैतन्याभिन्नस्यापि आपरोक्ष्याभावोपपत्तेः । न च धर्मादेः अयोग्यत्वाद

तथापि अज्ञानमहिम्ना जीवभेदवच्चिदानन्द-भेदोऽपि अध्यस्त इति संसारदशायां पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरचैतन्यापरोक्ष्यवदनवच्छिन्नसुखापरोक्ष्यमपि नास्ति। अज्ञाननिवृत्तौ तु चिदानन्द-भेदप्रविलयात्तदापरोक्ष्यमिति तस्य विद्यासाध्यत्व-मित्याहुः।

मुक्तस्य ईश्वरभावापत्तिनिरूपणम्।

अथ विद्योदये सति उपाधिविलयादपेतजीव-भावस्य किमीश्वरभावापत्तिर्भवति उत शुद्धचै-तन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम्।

स्यापरोक्ष्याभाव इति वाच्यम्। तथा सति प्रकृतेऽपि चाक्षुषवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यं प्रति फलबलेन गन्धस्यायोग्यत्व-कल्पनेन तदापरोक्ष्याप्रसक्तेरिति भावः।

तर्हि स्वरूपानन्दस्य सदा स्वव्यवहारानुकूलसाक्षिचैत-न्याभिन्नत्वसत्त्वादापरोक्ष्यस्य विद्यासाधनत्वानुपपत्तिरित्या-शङ्क्याह तथापीति। तावन्मात्रस्यापरोक्ष्यरूपत्वेऽपी-त्यर्थः। यथा एकस्य पुरुषस्य पुरुषान्तरचैतन्यापरोक्ष्यं नास्ति तथा जीवस्य संसारदशायामनवच्छिन्नानन्दापरोक्ष्यमपि नास्ति। जीवानां परस्परभेदवत् साक्षिचैतन्यब्रह्मानन्दयोरपि अर्थान्तिकस्यासादिभेदस्य सत्त्वेन ब्रह्मानन्दस्य व्यवहारानु-कूलेन साक्षिचैतन्येनाभेदाभावात् वास्तवाभेदस्य च परस्पर-भिन्नजीवसाधारणस्य विद्यमानस्यापि अकिञ्चित्करत्वादि-त्यर्थः। प्रविलयादिति। तथा च तत्त्वज्ञानस्याज्ञानतत्प्रयुक्त-

उच्यते। एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानम्।

अनेकजीववादमभ्युपगम्य बद्धमुक्तव्यवस्थाङ्गीकारेऽपि यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तदविद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बद्धपुरुषान्तराविद्याकृतो जीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्त्तते तथापि जीव इव ईश्वरो-

---

भेदनिवृत्तिद्वारा अनवच्छिन्नानन्दापरोक्ष्यसम्पादकत्वात् तादृशानन्दापरोक्ष्यस्य तत्त्वज्ञानसाध्यत्वं युक्तमित्यर्थः।

इति विवेचनीयमिति। इत्याकाङ्क्षायां सत्यां विविच्य वक्तव्यमिति प्रश्नार्थः।

मतभेदेन विवेकं दर्शयति उच्यते इत्यादिना तदेकाज्ञानेति। तस्य जीवस्य यदेकमज्ञानं तत्कल्पिते इत्यर्थः। जीवस्यैकत्वात् तदीयमूलाज्ञानमपि एकमेव। तथा च तस्यैकस्य जीवस्य यत्र क्वापि अन्तःकरणे तत्त्वसाक्षात्कारोदये सति अज्ञानस्य देवतिर्य्यङ्मनुष्यादिरूपसर्वप्रमातृसाधारणस्य सकार्य्यस्य तस्मिन्नेव क्षणे निःशेषं प्रविलयादित्यर्थः। न च एवं शुकाद्यन्तःकरणोत्पन्नतत्त्वज्ञानेनैव समूलस्य सर्वप्रमातृसाधारणसंसारस्य निवृत्तत्वात् इदानीं संसारानुपलब्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। शुकादिमुक्तौ मानाभावाच्छुकादिमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रस्यार्थवादपरतायाः प्रदर्शितत्वादिति भावः।

एकजीववादे अस्वरसं सूचयन् नानाजीववादं पुरस्करोति अनेकेति। कश्चित् जीवो बद्धः कश्चिज्जीवो मुक्त इति व्यवस्थाभ्युपगम

ऽपि प्रतिविम्बविशेष इति पक्षे मुक्तस्य विम्बभूतशुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानम्।

अनेकोपाधिष्वेकस्य प्रतिविम्बे सति एकोपाधिविलये तत्प्रतिविम्बस्य विम्बभावेनैवावस्थानौचित्येन प्रतिविम्बान्तरत्वापत्त्यसम्भवात्। तत्सम्भवे कदाचिज्जीवरूपप्रतिविम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्ष इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः।

इत्यर्थः। नानाजीववादे मुक्तस्येश्वरभावापत्तिरिति मनसि निधाय तत्र तत्सम्भवमाह यद्यपीति अनुवर्त्तते इति। तथा च नानाजीववादे मुक्तस्य वक्ष्यमाणविधया यावत्सर्वमुक्ति बद्धपुरुषान्तराविद्याकृतेश्वरभावापत्तिः सम्भवतीति भावः।

ननु एवं यद्यपीत्युक्तिरनुपपन्ना। तदुक्त्या हि यद्यपि ईश्वरभावापत्तिः सम्भवति तथापि न सम्भवतीत्यर्थप्रतीतेरिति चेत् नायं दोषः। नानाजीववादो हि बहुविधः। तथा च सर्वेषु नानाजीववादेषु मुक्तस्येश्वरभावपत्तिर्न सम्भवतीति यद्यपि इत्युक्तेस्तात्पर्य्यात्। एतदेव प्रपञ्चयति तथापीत्यादिना विम्बभूतेति। न तु प्रतिविम्बविशेषरूपेश्वररूपेण अवस्थानमित्येवकारार्थः।

एवंकारार्थे हेतुमाह अनेकेत्यादिना। एकस्य ब्रह्मचैतन्यस्येत्यर्थः। प्रतिविम्बभूतस्य विम्बप्राप्तिनियमं विहाय प्रतिविम्बान्तरत्वापत्तिसम्भवाभ्युपगमे बाधकमाह तत्सम्भव इति।

अत एवानेकजीववादे अवच्छेदपक्षो नाद्रियते। यदवच्छेदेन मुक्तिः तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंसर्गे पुनरपि बन्धापत्तेः।

प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वर उभयानुस्यूतं शुद्धचैतन्यमिति पक्षे तु मुक्तस्य

दृष्टान्तं प्रपञ्चयति अत एवेति। पुनर्बन्धापत्तेरेवेत्यर्थः। यदवच्छेदेनेति। पूर्णचैतन्ये यच्चैतन्यप्रदेशावच्छेदेन मुक्तिः तत्प्रदेशावच्छेदेन तत्र चैतन्ये उपाध्यन्तरसम्बन्धे सति पुनर्बन्धापत्तेरित्यर्थः। यच्चैतन्यप्रदेशो मुक्तस्तस्य बन्धापत्तेरिति यावत्। अत्रेदं चिन्त्यं चैतन्यं तावत् स्वतो नित्यमुक्तम्। तस्य च अनाद्युपाध्यवच्छिन्नस्योपाध्युपहितस्य वा जीवत्वं बन्धश्चेति स्थितिः। तथा च मुक्तः पूर्वं यस्योपाधिपरतन्त्रस्य चैतन्यप्रदेशस्य बन्ध आसीत् न तस्य पुनर्बन्ध आपादयितुं शक्यते। मुक्तिकाले तदुपाधिनिवृत्त्या तत्परतन्त्रस्य पूर्वं बन्धाश्रयस्य निवृत्तत्वात्। नापि मुक्तस्य शुद्धचैतन्यस्य तदापादनं सम्भवति। तस्य बद्धजीवान्तरोपाधिसंसर्गे जीवान्तरत्वापत्तावपि पूर्वं यो बद्धः सन् मुक्तिं गतस्तस्य बन्धाप्रसक्त्या पुनर्बन्धापत्तेरित्युक्त्ययोगात्। किञ्च मुक्तचैतन्यस्य अन्तःकरणान्तरसंसर्गेण तदुपाधिकजीवान्तरत्वापत्तौ सत्यां योऽहं पूर्वं संसारी सन् कथञ्चित् मुक्तः सोऽहं पुनः संसारं प्राप्त इत्यनुसन्धानं तावत् न सम्भवति। मुक्तजीवस्य बद्धजीवस्य च उपाध्यैक्याभावात्। तथा च इयं जीवान्तरतापत्तिः किञ्चित्करोति न दोषावहा। एवं पूर्वोक्ता मुक्तस्य प्रतिबिम्बरूपजीवान्तरतापत्तिरपि अकिञ्चित्करोति।

यावत्सर्वमुक्ति सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते ।

यथा अनेकेषु दर्पणेष्वेकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सति एकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनावतिष्ठते न तु मुखमात्ररूपेण । तदानीमपि दर्पणान्तरस्य सन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायात् । तथा एकस्य ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषु उपाधिषु प्रतिबिम्बे सति एकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्योदये तेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानावश्यम्भावात् ।

ननु नानाजीववादे यदि प्रतिबिम्बेश्वरपक्षे मुक्तस्येश्वरभावापत्तिर्न सम्भवति अवच्छेदपक्षे च मुक्तिरेव न सम्भवति दूरे ईश्वरभावापत्तिः तर्हि कस्मिन् पक्षे मुक्तस्येश्वरभावापत्तिरिष्यते तत्राह प्रतिबिम्बो जीव इति । अस्मिन्नपि पक्षे सर्वेषां जीवानां मुक्त्यनन्तरं मुक्तस्य निर्विशेषशुद्धचैतन्यमात्ररूपेणैव अवस्थानं तदा सर्वेषामुपाधीनां निःशेषं चिन्मात्रे विलीनत्वेन जीवेश्वरविभागाभावादित्याशयेनाह यावदिति ।

ननु ततः पूर्वमपि बिम्बप्रतिबिम्बोभयानुस्यूतशुद्धचैतन्यरूपेणैव अवस्थानमस्तु तथा सति निर्गुणविद्याफलभूताया मुक्तेरेकरूप्यप्रतिपादकस्य तृतीयाध्यायान्तिमाधिकरणस्य सामञ्जस्योपपत्तेरित्यत आह यथेति तदानीमपीति । एक-

न च मुक्तस्याविद्याभावात् सत्यकामत्वादिगुण-विशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः। तदविद्याभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्त्वात्।

न हि ईश्वरस्येश्वरत्वं सत्यकामत्वादिगुण-विशिष्टत्वं च स्वाविद्याकृतम् तस्य निरञ्जनत्वात् किं तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेव तत्सर्वमेष्टव्यम्।

दर्पणापनयनकालेऽपीत्यर्थः। एकस्मिन्निति। एकस्मिन् प्रति-बिम्बरूपे जीवे विद्योदये सति तेन विद्योदयेन तस्य विदुष उपाधिलये सति तत्प्रतिबिम्बस्य मुक्तस्य प्रतिबिम्ब-जीवस्येत्यर्थः।

ननु मुक्तस्य निरुपाधिकत्वात् कथं तस्यैश्वर्यं सम्भवतीति शङ्कते न च मुक्तस्येति। परिहरति तदविद्येति। तस्य मुक्तस्याविद्याभावेऽपीत्यर्थः। अत्राविद्यानानात्वव्यवहारेण अविद्याप्रतिबिम्बा एव जीवा अन्तःकरणानि तु तेषां कर्त्तृत्वा-द्युपाधय इति सूचितम्। तथा च मुक्तस्याविद्यकमेवैश्वर्य-मिति उपगमात् परमार्थत एकरूपैव सदा मुक्तिरिति न तृतीयाध्यायान्तिमाधिकरणविरोध इति भावः।

ननु जीवस्य संसारित्वं यथा स्वाविद्याकृतं तथा ईश्वरस्यापि ऐश्वर्यं स्वोपाधिकृतमेव वाच्यम्। तथाच मुक्तस्य स्वोपाध्यभा-वात् न ऐश्वर्यं भवतीति शङ्कां निराकरोति न हीति। तत्र किम् ईश्वरस्योपाधिरविद्या किं वा तदतिरिक्ता माया। नान्त्यः। अवि-द्यासु बिम्बभूतस्य चैतन्यस्य जीवाश्रिताविद्याभिः ऐश्वर्यसम्भवेन तदतिरिक्तमायोपाधिकल्पनावैयर्थ्यात् तत्तज्जीवगततत्तदज्ञानेन

न च यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथा इतः प्रेत्य भवति तं यथा यथोपासत इत्यादिश्रुतिषु सगुणोपासकानामपीश्वरसायुज्यश्रवणान्मुक्तेः सगुणविद्याफलाविशेषापत्तिः।

तत्तदविद्यानिवृत्तिरिति क्रमेण सर्वजीवमुक्त्यनन्तरमपि मायाया निवर्त्तकाभावेन तदापि मायावशेषप्रसङ्गाच्च अविद्यानामपि विश्वभूतेश्वरसम्बन्धित्वसत्त्वेन ईश्वरस्य तासु विक्षेपशक्तिप्राधान्येन मम मायेत्यादिनिर्देशोपपत्तेश्च बन्धमुक्तिप्रतिपादकशास्त्रानुसारिभिः इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः यो योनिं योनिमित्यादिश्रुतिवाक्यैरविद्यानानात्वसिद्धौ मायामित्याद्येकवचनस्य जात्यभिप्रायत्वोपपत्तेश्च। तस्मात् नान्यः कल्पः सम्भवति। नात्र इत्यादि स्वाविद्याकृतमिति। स्वाश्रिताविद्याकृतमित्यर्थः। बहुपुरुषेति। अविद्यानां जीवाश्रितत्वञ्च प्रथमपरिच्छेदे निरूपितमस्माभिरिति नात्र निरूप्यते। निरञ्जनत्वादिति। दोषानाश्रयत्वादित्यर्थः।

ननु निर्गुणब्रह्मविद्याफलभूतायां मुक्तावपीश्वरसायुज्याभ्युपगमे सगुणविद्याफलादविशेषापत्त्या सगुणनिर्गुणविद्ययोः फलतो भेदो न स्यादित्याशङ्का निराकरोति न चेत्यादिना। यादृग्गुणकब्रह्मध्यानवान् अस्मिन् लोके भवति तादृशं ब्रह्म देहपातानन्तरं प्राप्नोतीति यथाक्रतुरिति श्रुत्यर्थः। तमीश्वरं यथा॰ यथा येन येन गुणजातेन विशिष्टमुपासते तादृशमेव तं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। सगुणोपासकस्य सत्यम्भूतम् आप्नोति स्वाराज्यमिति,श्रुतिवाक्यमादिशब्दार्थः।

सगुणोपासकानामखण्डसाक्षात्काराभावात् नाविद्यानिवृत्तिर्न वा तन्मूलाहङ्कारादेर्विलयः। आवरणानिवृत्तेर्नाखण्डानन्दस्फुरणम्। जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च इत्यादिसूत्रोक्तन्यायेन तेषां परमेश्वरेण भोगसाम्येऽपि सङ्कल्पमात्रात् स्वभोगोपयुक्तदिव्यदेहेन्द्रियवनितादिसृष्टिसामर्थ्येऽपि सकल-

---

जगद्विशेषापत्तिरिति। तथा च सगुणोपासकानां ब्रह्मलोकगतानां निर्गुणविद्याश्रयणं व्यर्थं स्यादिति भावः।

फलभेदं दर्शयति सगुणेत्यादिना जगदिति। सकलजगत्सृष्टिसंहारकर्तृत्वलक्षणव्यापारव्यतिरिक्तं स्वभोगोपयुक्तभोग्यभोगोपकरणमात्रसृष्टिसामर्थ्यरूपमेव ऐश्वर्यमुपासकानां भवितुमर्हति न तु सकलजगद्व्यापारः। स तु नित्यसिद्धस्य परमात्मन एव। कुतः। आत्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिसृष्टिवाक्येषु परमात्मन एव प्रकृतत्वादुपासकानामसन्निहितत्वाच्च। इतश्च सगुणोपासकानां न निरङ्कुशमैश्वर्यमित्याह भोगेति। उपासकानां नित्यसिद्धेन परमेश्वरेण हिरण्यगर्भमाविश्य भोगान् भुञ्जानेन भोगमात्रे साम्यगमकस्य सत्त्वादित्यर्थः। तथा च श्रुतिः तमाह आपो वै खलु मीयन्ते लोकोऽसाविति। तमुपासकं स्वसमीपमागतं प्रति आह हिरण्यगर्भः मया खलु आपोऽमृतलक्षणा भुज्यन्ते तथापि असावनुभवपदार्थो लोको भोग्य इति श्रुत्यर्थः। ननु सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेरिति सूत्रेण तेषामीश्वरवत् सत्यसङ्कल्पत्वावगमनात् कथं जगद्व्यापाराभावः। इत्यत आह सङ्कल्प-

जगत्सृष्टिसंहारादिस्वातन्त्र्यलक्षणं न निरवग्रहमैश्वर्य्यम् मुक्तानां तु निःसन्धिबन्धमीश्वरभावं प्राप्तानां तत् सर्वमिति महतो विशेषस्य सद्भावात्।

न च परमेश्वरस्य रघुनाथाद्यवतारे तमस्खित्वदुःखसंसर्गादिश्रवणान्मुक्तानामीश्वरभावे पुनर्बन्धापत्तिः। तस्य विप्रशापामोघत्वादिस्वकृतमर्य्यादापरिपालनाय कथञ्चिद्भृगुशापादिसत्यत्वं प्रत्याययितुं नटवदीश्वरस्य तदभिनयमात्रपरत्वात्।

मात्रादिति। यं यं कामं पित्रादिरूपं कामयते स स कामः सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठतीति भोग्यादिपदार्थानामेव श्रुतौ सङ्कल्पमात्रसिद्धत्वप्रतिपादनात् तावन्मात्रविषयमेवोपासकानां सत्यसङ्कल्पत्वमिति सूत्रतात्पर्य्यात् न तद्विरोध इति भावः। निःसन्धिबन्धमिति। सर्वात्मनेत्यर्थः। तत्सर्वमिति। अविद्यानिवृत्त्यादिकं पूर्वोक्तं सर्वमित्यर्थः।

परममुक्तस्य ईश्वरभावापत्तौ बाधकमाशङ्क्य निराकरोति न च इत्यादिना परमेश्वरस्येति। श्रीमहाविष्णोरित्यर्थः। श्रीकृष्णाद्यवतार आदिशब्दार्थः। तमस्खित्वेति। आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजमित्यादि श्रीरामवाक्यैरेव स्वकीयविष्णुत्वलक्ष्मीभर्तृत्वादिविषये अज्ञानावगमात् राज्यनाशो वने वासः सीता नष्टा हिजो हतः। ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम्। न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारीत्यादिभिः श्रीरामवाक्यैरेव अत्यन्तदुःखित्वप्रतीतेश्चेत्यर्थः। सुग्रीवं शरणं

गत इत्यादिवाक्यगतदैन्यादिकमादिपदार्थः। तस्य कथञ्चिदभिनयमात्रपरत्वादिति सम्बन्धः। तस्येत्यस्य तमर्हस्मीत्यादिश्रवणस्येत्यर्थः। कथञ्चिदित्यस्य स्वेच्छयेत्यर्थः। विप्रशापामोघत्वादिरूपा या स्वेन परमेश्वरेण कृता मर्य्यादा व्यवस्था तत्परिपालनायेत्यर्थः। सर्वस्यापि श्रीरामस्य महादेवब्रह्मेन्द्रादिदेवानां सन्निधौ आत्मानं मानुषं मन्ये इत्यादिवचनेन देवानां सन्निधौ मनुष्येण विनय एव कर्त्तव्यः न तु प्रागल्भ्यं कर्त्तव्यम्। तथा सति मनुष्यस्यानर्थो भवेदिति या परमेश्वरकृता मर्य्यादा सा श्रीरामेण परिपालिता। एवमन्या अपि मनुष्याणां हितार्थाय गुरुशिष्यसम्प्रदायादिलक्षणा मर्य्यादा परमेश्वरेण कृतास्ताः सर्वा अपि तदा तदा श्रीरामकृष्णाद्यैर्लोकहितार्थाय अनुष्ठिताः तासां संग्रहार्थमादिपदम्। भृगु इति। भृगुशापस्य स्वयं तच्छापाङ्गीकारस्य च सत्यत्वं मनुष्यलोके प्रकाशयितुमित्यर्थः। तत्प्रकाशनफलञ्च श्रेयोऽर्थिनां विप्रशापादिभ्योऽतिभीत्या निवृत्तिद्वारा श्रेयःप्राप्तिरेव। भृगुशापादिकं च वाल्मीकीये उत्तररामायणे व्यक्तम्। तथा हि वशिष्ठसन्निधौ दशरथं प्रति दुर्वासाः। शृणु राजन्! पुरावृत्तं पुरा देवासुरे युधि। दैत्याः सुरैर्हन्यमाना भृगुपत्नीमुपाश्रिताः। तया दत्ताभयास्तत्र न्यवसन्निर्भयास्तदा। तया परिगृहीतांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धः सुरोत्तमः। चक्रेण शितधारेण भृगुपत्न्याः शिरोऽहरत्। ततस्तां निहतां दृष्ट्वा पत्नीं भृगुकुलोद्वहः। शशाप सहसा क्रुद्धो विष्णुं रिपुबलार्दनम्। सहसा विष्णोर्जगदीश्वरस्य शापानभिभाव्यत्वमविचार्य्येत्यर्थः। यस्मादवध्यां मे भार्य्यामवधीः क्रोधमूर्च्छितः। तस्मात् त्वं मानुषे लोके जनिष्यसि जनार्दन!। तत्र पत्नीवियोगं त्वं प्राप्स्यसे बहुवार्षिकम्। एवं शापं भृगुर्दत्त्वा विष्णोर्देवस्य विप्रिये। विष्णुशक्तिमविद्वान् स प्रपेदे शापमूढताम्। विष्णुशक्तिमविद्वान् सन्

अन्यथा तस्य नित्यमुक्तत्वनिरवग्रहस्वातन्त्र्या-

विष्णोः शापं दत्त्वा पश्चाद्विष्णुशक्तिप्रतिहतं शापं स्वात्मानं प्रति पुनः प्राप्तं ज्ञात्वा व्यथां भीतिं प्राप्तवान् व्यथितश्च शापेन मूढतां विसंज्ञतां प्राप्त इत्यर्थः। चिरकालमसंज्ञोऽभूच्छापान्धतमसावृतम्। दृष्ट्वा सप्तर्षयश्चैनं कृपां चक्रुश्च भक्तिभिः। एवं चिरकालं शापान्धतमसावृतं भृगुं दृष्ट्वा पूर्वं सप्तर्षिषु भृगुणा कृताभिः भक्तिभिः पूजाभिः तस्मिन् ते ऋषयः कृपां चक्रुः। शापस्य कृपया भृगोः सकाशान्निःसारितवन्त इत्यर्थः। स च शापः पुरस्तस्थौ मन्दं भृगुरथाब्रवीत्। रक्षध्वं मामृषिश्रेष्ठाः! शापात् मत्पुरतः स्थितात्। श्रुत्वा तु भृगुवाक्यं तमाहुश्च परमर्षयः। स्तुत्यैर्न्नो-शशक्राद्यैः स्तूयमानमहर्निशम्। स्तुत्यैरिति अस्माभिः स्तुत्यैरपीत्यर्थः। नारायणं प्रपद्यस्व स्तोत्रैरेव च सुव्रत!। नारायणमेव प्रपद्यस्व नान्यः शक्तस्त्वां मोचयितुमित्यर्थः। भृगुणाराधितो विष्णुरागतस्त्वरितं भृगुम्। कृतापराधमपि भृगुं भक्तवात्सल्यात् त्वरया आगत इत्यर्थः। माभैर्भृगोऽनृतं वाक्यं नाभविष्यद्द्विजस्य ते। अनृतं न भविष्यतीत्यर्थः। सम्मोचयित्वा शापात् त्वामहमेनं गृहीतवान्। अङ्गीकृतवानित्यर्थः। अर्चयामास तं देवं भृगुः शापेन पीडितः। ततोऽब्रवीद्देवदेवः प्रीतिमान् भक्तवत्सलः। लोकानां तु हितार्थाय शापं तं शाप्यमुक्तवान्। तव च हितार्थायेति तुशब्दार्थः। इति शप्तो महातेजा भृगुणा पूर्वजन्मनि। इहागतः स पुत्रत्वं तव पार्थिवसत्तम। राम इत्यभिविख्यातस्त्रिषु लोकेषु मानदेति। अहर्निशं ब्रह्मेशादिस्तुत्यत्वदेवदेवत्वादिप्रतिपादकरामायणवचनैरेव श्रीमहाविष्णोर्लोकहितार्थाय श्रीरामरूपेणावतीर्णस्य तत्सत्वेत्यादिश्रवणमभिनयमात्रपरमिति भावः।

समाभ्यधिकराहित्यादिश्रुतिविरोधात्। तस्माद् यावत्सर्वमुक्ति परमेश्वरभावो मुक्तस्येति विश्वेश्वरभावे न कश्चिद्दोषः।

अयमेव पक्षः श्रुतिसूत्रभाष्याद्यनुगुणः। तथा हि समन्वयाध्याये तावद्दहर उत्तरेभ्य इत्यधिकरणे अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन् अन्तराकाश इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टो दह-राकाशो न भूताकाशो नापि जीवः किन्तु परमे-श्वरः। उत्तरेभ्यो वाक्यशेषेभ्यः। उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते यावान् वा अय-माकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश एष आत्माप-

---

अन्यथेति। तत्त्वाभिनयमात्रपरत्वानङ्गीकार इत्यर्थः। तत्रेति। नारायणात् ब्रह्मा जायते अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिश्रुतिघटकत्वेन ईश्वरत्वे-त्यर्थः। एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः एष सर्वेश्वरः न तस्य-समाभ्यधिकश्च दृश्यते सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्यादिश्रुतिषु नारायणस्य नित्यमुक्तत्वसर्वेश्वरत्वसमाधि-करहितत्वमुक्तप्राप्यत्वादिश्रवणेन तद्विरोधप्रसङ्गादित्यर्थः। तस्मादिति। मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ बाधकाभावादित्यर्थः।

ननु बाधकाभावेऽपि साधकमानं विना कथमीश्वरभावा-पत्तिर्मुक्तस्य सिध्यतीत्याशङ्क्य तत्र मानमाह अयमेवेति। अस्मिन् ब्रह्मणः परमात्मन उपलब्ध्यधिष्ठानभूते पुरे शरीरे यदिदं दहरमल्पं

हतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो विपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इत्यादिना प्रतिपाद्यमानेभ्यो द्यावापृथिव्याद्याधारत्वलक्षणगुणेभ्यो हेतुभ्य इति निर्णीय उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्विति सूत्रान्तरेण दहरविद्यानन्तरमिन्द्रप्रजापतिसंवादे य आत्मापहतपाप्मा इत्यादिना अपहतपाप्मत्वादि गुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदेश्यमुपक्षिप्य य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति जाग्रदवस्थायां द्रष्टृत्वेनाक्षिसन्निहितस्य य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मेति स्वप्नावस्थापन्नस्य तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजा-

---

पुण्डरीकमस्ति वेश्माकारमस्मिन् पुण्डरीकेऽन्तर्दहर आकाशो यः श्रुतः स भूताकाशो वा जीवो वा परमेश्वरो वेति संशये रूढिबलात् भूताकाश इत्येकः पूर्वपक्षः। आकाशविशेषणदहरत्वलिङ्गादल्पोपाधिपरिच्छिन्नो जीव इति द्वितीयः पूर्वपक्षः। पक्षद्वयनिषेधपूर्वकं सिद्धान्तं वदत् सूत्रं व्याचष्टे न भूताकाश इत्यादिना। वाक्यशेषमेव स्पष्टयन् उदाहरति उभे इति। यस्मिन् प्रकृते दहराकाशे समाहिते स्थिते अयमाकाशः भूताकाशः एतच्छब्दाभ्यां दहराकाशो निर्दिष्टः। जिघत्सा भक्षणेच्छा तद्रहितः पिपासारहितश्च। अत्र भूताकाशे भूताकाशोपमितत्वसत्यकामत्वादयो गुणा न सम्भवन्तीति तन्निरासः। परिच्छिन्ने जीवे आकाशोपमितत्वद्यावापृथिव्यादिजगदाधारत्वापहतपाप्मत्वा-

मात्मेष आत्मेति सुषुप्तावस्थापन्नस्य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इत्यवस्थात्रयोत्तीर्णस्य च जीवस्योपदेशाज्जीवेऽपि अस्ति अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमिति न दहराकाशस्य परमेश्वरत्वनिर्णायकम् ।

दयो गुणा न सम्भवन्तीति जीवनिरासः। उक्तहेतूनां परमेश्वरे सम्भवादाकाशशब्दस्य तत्र निरूढत्वाच्च स एव दहराकाशः। तस्य दहरत्वं तु न स्वाभाविकं किन्तु उपासनार्थं कल्पितमणीयस्त्वादिवदिति निर्णयः। सूत्रान्तरेण जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमस्तीति तद्गुणाष्टकं निर्णायकं न भवतीत्याशङ्क्य समादधानः सूत्रकारो मुक्तस्येश्वरभावापत्तिमाहेति सम्बन्धः। जीवेऽपि गुणाष्टकमस्तीति गुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदेश्यमुपक्षिप्य जीवस्योपदेशादिति हेतुः। गुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदेश्यत्वेनोपक्रम्य प्रजापतिना जीव उपदिष्ट इति कथमवगम्यत इत्यत आह य एषोऽक्षिणीत्यादिना। प्रजापतिना हि पर्य्यायचतुष्टयेन आत्मा इन्द्रं प्रत्युपदिष्टः। तत्र प्रथमपर्य्यायवाक्ये य एषोऽक्षिणीति पुरुषो जीवः। अक्षिग्रहणं सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थम्। चक्षुरादिषु रूपाद्युपलब्धिक्रियां कुर्वत्सु सत्सु यः पुरुषो दृश्यते रूपाद्युपलब्धिक्रियाकर्तृत्वेनानुमीयते एष युवाभ्यां दृष्ट आत्मेतीन्द्रविरोचनौ प्रति प्रजापतेरुपदेशः। तत्राक्षिग्रहणेन जाग्रदवस्थावान् जीव एव विवक्षित इति प्रतीयते। अवस्थान्तरेषु इन्द्रियव्यापाराभावादिति मत्वा प्रथमपर्य्यायवाक्यस्य तात्पर्य्यमाह

य एष स्वप्न इत्यादिपर्य्यायेषु प्रतिपर्य्यायमेतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि इति श्रवणेन स्फुट-

---

जाग्रदवस्थायामिति। दृष्टृत्वेनेति। इन्द्रियैः रूपादिद्रष्टृत्वेने-त्यर्थः। अधिकर्मनिर्दिष्टस्य स्वप्नावस्थापन्नस्य सुषुप्त्यवस्थापन्न-स्यावस्थात्रयोत्तीर्णस्य च जीवस्योपदेशादिति सम्बन्धः। द्विती-यपर्य्यायवाक्यमुदाहरति य एष स्वप्न इति। महीयमानो वित-तादिभिः पूज्यमान इत्यर्थः। चरति विषयान् वासनामया-ननुभवति य एष इन्द्रेण त्वया पृष्ट आत्मेत्यर्थः। तृतीयपर्य्याय-वाक्यमुदाहरति तद्यत्रैतदिति। यत्र यस्मिन् काले एतदेवः जीवः सुप्तः स्वापं प्राप्तः समस्तः सम्यग्विलीनकरणग्रामः संप्रसन्नः स्वरूपानन्दानुभववान् स्वप्नमपि न विजानाति एष एव त्वया पृष्ट आत्मेत्यर्थः। चतुर्थपर्य्यायवाक्यमुदाहरति एष संप्रसाद इति। सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीव इति व्युत्पत्त्या संप्रसादशब्दः सुषुप्त्यवस्थावाचकः सन् सुषुप्त्यवस्थोपलक्षितं जीवमुपलक्षयति। शरीरादुत्क्रम्य परममुत्कृष्टं ज्योतिरादित्यमुपसम्पद्य आदि-त्योपलक्षितं देवयानमार्गं प्राप्य स्वेन स्वकीयेनोपासनाफल-भूतैश्वर्य्यविशिष्टेन रूपेणाभिनिष्पद्यते। ब्रह्मलोकं गत उपासकः स उत्तमः पुरुष उपक्रान्तापहतपाप्मत्वादिगुणक इति पूर्व-पक्षरीत्या चतुर्थपर्य्यायवाक्यार्थो द्रष्टव्यः। ननु प्रजापतिवाक्ये पर्य्यायचतुष्टयस्य जाग्रदाद्यवस्थापन्नजीवविषयकत्वमनुपपन्नम्। प्रथमपर्य्याये जाग्रदवस्थावाचिपदाभावेन तस्य जाग्रज्जीवविषय-कत्वस्यास्फुटत्वात्। तथाच प्रथमपर्य्याये इन्द्रविरोचनाभ्यां पृष्टो-ऽपहतपाप्मत्वादिगुणक आत्मैव निर्दिष्टः। स च ब्रह्मैवेति।

प्रजापतिवाक्येऽपि ब्रह्मण एव गुणाष्टकमुपदिष्टं न जीवस्येति

स्वप्नादिजीवलिङ्गानां द्वितीयादिपर्य्यायाणामेव जीवविषयत्वं प्रथमपर्य्यायस्य च ब्रह्मविषयत्वमिति चोद्यानवकाशादित्याशङ्क्य तत्र चतुर्थपर्य्याये निरूप्यमाणः सकलबन्धविमुक्तत्वेनाविर्भूतस्वरूपो जीवः प्रतिपाद्यः। न तु सांसारिकावस्थाभेदकलुषितः। तत्र सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणबाधात्। अवस्थात्रयोपन्यासस्य तत्तदवस्थादोषाभिधानेन चतुर्थपर्य्यायोपदेश्यशेषत्वप्रतिपत्तेरिति समादधानः सूत्रकारश्चतुर्थपर्य्याये प्रतिपाद्यस्य मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टमाह। तदभावे मुक्तोऽपि सत्यसङ्कल्पत्वाद्ययोगात्। अनुक्रान्तस्य गुणाष्टकस्येश्वरादन्यत्रापि

चोद्यस्यात्र नावकाश इत्याह य एष स्वप्न इत्यादिना पर्य्यायेष्विति स्फुटेति। स्फुटानि स्वप्नस्वापशरीरात् समुत्थानरूपाणि जीवलिङ्गानि येषु पर्य्यायेषु तेषामेव जीवविषयत्वम्। तेषां ब्रह्मविषयत्वचोद्यानवकाशात् प्रथमपर्य्यायस्य त्वस्फुटजीवलिङ्गस्य ब्रह्मविषयकत्वमिति चोद्यं सावकाशमिति भ्रमो न कर्त्तव्य इत्यत्र हेतुमाह प्रतिपर्य्यायमिति। द्वितीयपर्य्यायस्यादौ एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति वचनेन प्रथमपर्य्यायस्य ब्रह्मविषयत्वाद्यभावादित्यर्थः। एतदुक्तं भवति द्वितीयादिपर्य्यायत्रयस्य जीवविषयत्वं तावत् संप्रतिपन्नम्। प्रथमपर्य्यायस्यापि जीवविषयत्वं वक्तव्यम्। प्रथमपर्य्यायनिर्दिष्टस्यैव एतमिति सर्वनाम्ना पराम्रष्टव्यत्वात् ... तदयोगादिति। एतेन प्रथमपर्य्यायस्य च-

गोलकस्थप्रतिबिम्बविषयत्वमेव तस्याक्षिणि दृश्यत इति दृश्यमानत्वसम्भवादिति चोद्यमपि निरस्तम्। द्वितीयपर्य्यायगतेनैतत्पदेन प्रथमपर्य्यायनिर्दिष्टं पुरुषमाकृष्य तस्योत्तरत्र स्वप्नजीवरूपत्वोपदेशात् प्रथमपर्य्याय एवाक्षिणि निर्दिष्टस्य पुरुषस्यामृतत्वाभयत्वब्रह्मत्वसङ्कीर्त्तनाच्च। न च प्रतिबिम्बे तत् सम्भवति न च जीवस्यापि तदसम्भव इति वाच्यम्। जाग्रदाद्यवस्थासु अमृतत्वाभयत्वादेरसम्भवेऽपि अवस्थात्रयोत्तीर्णस्य तस्य प्रजापतिवाक्यप्रामाण्यात् तत्सम्भवादिति पूर्वपक्षाशयः। एवमुत्तराच्चेदिति सौत्रशङ्काभागं व्याख्यायाविर्भूतस्वरूपस्त्विति सिद्धान्तभागं व्याचष्टे नव चतुर्थेति। पर्य्यायचतुष्टयमध्य इत्यर्थः। सकलेति। तत्त्वसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ सत्यां तन्मूलकसकलबन्धविनिर्मुक्त्या आविर्भूतममृताभयब्रह्मलक्षणं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपो जीवः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। ननु चतुर्थपर्य्यायेऽपि पूर्वपर्य्यायेष्विव संसार्य्यात्मैव कुतो न निरूप्यते। तत्पर्य्यायेऽपि शरीरात् समुत्थायेति शरीरावधिकोत्क्रान्त्यवस्थाविशेषविशिष्टस्य संसारिण एव स्पष्टं प्रतीतेरित्याशङ्कां सौत्रावधारणार्थकतुशब्दव्याख्यानेन परिहरति न त्विति तत्रेति। संसारिणीत्यर्थः। तथा च चतुर्थपर्य्यायेऽपि संसारिण एव निरूपणे इन्द्रेण पृष्टस्यापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य प्रजापतिना अनुपदिष्टत्वात् प्रजापतिवाक्यं प्रतिवचनमेव न स्यात्। अतः चतुर्थपर्य्यायो गुणाष्टकयोग्यमुक्तजीवविषय एवेत्यर्थः। न च पूर्वपक्षोक्तरीत्या सगुणविद्यया ब्रह्मलोकं गतस्य अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकसम्भवादात्यन्तिकमुक्तविषयत्वं चतुर्थपर्य्यायस्य न वक्तव्यम्। तथा च संसारिविषयत्वमेव अस्यापि पर्य्यायस्येति वाच्यम्। सगुणविद्याफलभूतस्यापि तस्याविद्यानिवृत्त्यादेरभावेन निरङ्कुशापहतपाप्मत्वादेरसम्भवात् प्रजापतिवाक्यस्य निर्गुणब्रह्मपरत्वस्य सम-

न्यायाध्याय एव सप्रपञ्चं निरूपितत्वाच्च न तद्विद उत्क्रान्त्यादि-सम्भव इति भावः। तथा चोक्ततात्पर्यानुरोधेन चतुर्थपर्यायस्यायमर्थः। शरीरात् समुत्थानं शरीरत्रयविलक्षणस्य त्वम्पदलक्ष्यस्य निर्णयः परं ज्योतिर्ब्रह्म तदुपसम्पत्तिः तत्साक्षात्कारः तत्फलं मुक्तिः स्वरूपाविर्भावः स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिः। स च मुक्तः उत्तमपुरुषः परमात्मैवेति। ननु चतुर्थपर्यायस्यैव पृष्टगुणाष्टकमुक्तात्मनिरूपणपरत्वे पूर्वपर्यायाणामवस्थात्रयोपन्यासरूपाणां वैयर्थ्यं स्यादिति नेत्याह अवस्थात्रयोपन्यासस्येति। जाग्रदवस्थायामन्धत्वविनाशित्वादिदोषाभिधानेन स्वप्नावस्थायां रोदनादिदोषाभिधानेन सुषुप्त्यवस्थायां स्वपरज्ञानाभावविनष्टप्रायत्वादिदोषाभिधानेन च अवस्थात्रयकलुषितस्य जीवरूपस्य लोकसिद्धस्य हेयत्वज्ञापनद्वारा तज्जिज्ञासोरधिकारिणो वास्तवब्रह्मस्वरूपनिरूपणार्थं चतुर्थपर्यायप्रवृत्तिरित्यवगमात् पूर्वपर्यायाणां चतुर्थपर्यायशेषत्वं प्रतीयते। अतो न तेषां वैयर्थ्यमित्यर्थः। समादधान इति। अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं दहराकाशस्य ईश्वरस्य निर्णायकं न भवति। प्रजापतिवाक्यात् जीवेऽपि गुणाष्टकसत्त्वेन तस्य व्यभिचारित्वादित्याशङ्क्य प्रजापतिवाक्ये मुक्तजीव एव गुणाष्टकयुक्तः प्रतिपाद्यते न तु बद्धजीवः। ततो न गुणाष्टकस्य परमेश्वरादन्यत्र सत्त्वम्। येन तस्यान्यत्रापि सत्त्वेन व्यभिचारितया निर्णायकत्वं न स्यादिति समादधान इत्यर्थः। ननु तव सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणबाधादिति पूर्वग्रन्थेन चतुर्थपर्याये गुणाष्टकयुक्तो मुक्तजीवः प्रतिपाद्यत इति स्ववतात्पर्यं वर्णितम्।

तावता मुक्तस्येश्वरभावापत्तिः" कथं सूत्रकारेणोक्ता तत्राह तदभाव इति। मुक्तस्येश्वरभावापत्त्यभावे बद्धजीव इव मुक्तजीवेऽपि निरस्तोपाधिके सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणयोगात्

भावे कृतशङ्कापरिहारालाभाच्च। तस्मिन् सूत्रे तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगितद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्रतिपद्यत इति भाष्यकारोऽपि चातिस्पष्टं मुक्तस्य सगुणेश्वरभावापत्तिमाह।

गुणाष्टकयुक्तस्यात्मनो निरूपणं प्रजापतिवाक्येन स्यात्। अतो मुक्तजीवस्य गुणाष्टकयुक्तत्वमीश्वरभावापत्त्यैवेति सूत्रकारस्य तात्पर्यं निश्चीयत इत्यर्थः। ननु जीवेश्वरयोर्वस्तुत एव भिन्नत्वात् मुक्तस्य न ईश्वरभावापत्त्या गुणाष्टकयोगः किन्तु स्वत एवेत्याशङ्कां निराकरोति। अनुक्रान्तस्येति। उपक्रमे श्रुतस्येत्यर्थः। कृतेति। गुणाष्टकस्य जीवसाधारणत्वेन ईश्वरासाधारणत्वाभावात् न ईश्वरलिङ्गत्वं गुणाष्टकस्येति या शङ्का उत्तराच्चेदिति सूत्रभागेन कृता तस्याः शङ्काया गुणाष्टकयुक्तस्य मुक्तस्य वस्तुगत्या ईश्वराद्भिन्नत्वपक्षे परिहारो न लभ्यते। तथाच सूत्रविरोधात् न मुक्तस्य ईश्वरात् भेदेन व्यवस्थानमिति भावः।

तस्मिन्निति। उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्विति यस्मिन्नित्यर्थः। तस्मादिति। जीवब्रह्माभेदस्य वास्तवत्वादित्यर्थः। तस्मादित्यनन्तरं यदिति पदमध्याहर्त्तव्यम्। विद्यया तद्विलापनेन आविद्यकसंसारनिवृत्तिद्वारा संसारविलक्षणं रूपं प्रतिपद्यत इत्यर्थः। ननु यत्र मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ किम् उत्तराच्चेदिति सूत्रभागकृतशङ्कापरिहारालाभप्रसङ्गो

अविरोधाध्यायेऽपि एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते

नियामकत्वेनाभिमतः किं वा प्रजापतिवाक्यमेव मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ नियामकत्वेनाभिमतम्। नाद्यः। मुक्तस्य विश्वभूतेश्वरभावापत्तिं विना केवलचिन्मात्ररूपेणैव अवस्थानाभ्युपगमेऽपि गुणाष्टकस्य विश्वभूतीश्वरादन्यत्राभावेन तस्य तदसाधारणस्य महाकाशे ईश्वरत्वनिर्णायकत्वसम्भवात्। न द्वितीयः। निर्गुणविद्याप्रकरणरूपे प्रजापतिवाक्ये गुणानामविवक्षितत्वेन मुक्तजीवेऽपि गुणाष्टकवैशिष्ट्यस्याप्रतिपाद्यत्वात्। ज्ञेयब्रह्मप्रकरणे गुणवैशिष्ट्यस्याप्रतिपाद्यत्वमानन्दमयाधिकरणारम्भभाष्ये स्पष्टमभिहितम्। तथा च भाष्यम् एकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धञ्च उपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषु उपदिश्यत इति। अत्र भाष्ये वेदान्तेषु निरस्तोपाधिसम्बन्धं ब्रह्म ज्ञेयत्वेनोपदिश्यत इत्युक्तया ज्ञेयब्रह्मप्रकरणेषु गुणवैशिष्ट्यस्याप्रतिपाद्यत्वं स्पष्टं प्रतीयते। अतएव सिद्धान्ते ज्ञेयब्रह्मपराणां वेदान्तानां संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वरूपम् अखण्डार्थत्वमिष्यते। तस्मात् प्रजापतिवाक्योपक्रमे श्रुतं सत्यसङ्कल्पत्वादिकं बृहदारण्यकषष्ठाध्यायगतसर्वेश्वरत्वादिगुणजातवत् ज्ञेयब्रह्मप्रशंसापरमुपलक्षणमात्रं वा न तु दहरविद्यागतगुणाष्टकवत् प्रतिपाद्यम्। तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्रतिपद्यते इति भाष्यमपि गुणाष्टकोपलक्षितं ब्रह्म प्रतिपद्यत इति योजनीयम्।

अतो मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ मोदाहृतश्रुतिसूत्रभाष्याणि

इत्यादिश्रुतेस्तत्तत्कर्मकर्त्तृत्वेन तत्तत्कर्मकारयितृत्वेन च उपकार्य्योपकारकभावेन अवगतयोर्जीवेश्वरयोरंशांशिभावरूपसम्बन्धनिरूपणार्थत्वेनावतारिते अंशो नानाव्यपदेशादित्यधिकरणे जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुःखभोगेन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात्। यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमांशगतेन दुःखेनांशिनो देवदत्तस्यापि दुःखित्वं तद्वत्।

ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात्

प्रमाणं भवितुमर्हन्तीत्यस्वरसादाह अविरोधाध्यायेऽपीति। वेदान्तसमन्वयस्य प्रथमाध्याये निरूपितस्य मानान्तरविरोधसमाधानप्रतिपादके द्वितीयाध्यायेऽपीत्यर्थः। अविरोधाध्यायेऽपि समाश्रितेन शङ्काग्रन्थेन भाष्यकारो मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टीचकारेति सम्बन्धः। उन्निनीषते उत्कृष्टं लोकं नेतुमिच्छतीति यावत्। कर्मकर्त्ता जीव उपकार्य्यः कर्मकारयिता ईश्वर उपकारकः। तयोः श्रुत्यवगतोपकार्य्योपकारकभाववलात् सामान्यतः कश्चित् सम्बन्धोऽवगतः। सम्बन्धं विना लोके तद्भावादर्शनात्। स च सम्बन्धः क इति विशेषाकाङ्क्षायां तयोरंशांशिभावः सम्बन्ध इति निरूपणार्थत्वेन इत्यर्थः। जीव ईश्वरस्यांशः। कुतः। नानात्वस्य भेदस्योपदेशादिति सूत्रभाष्याक्षरार्थः। भाष्यं पठति जीवस्येत्यादिना।

अतो वरं पूर्वावस्था संसार एवास्त्विति सम्यक् ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इति शङ्काग्रन्थेन भामत्यादिषु स्पष्टीकृतं बिम्बप्रतिबिम्बभावकृतासङ्करमुपादाय समाहितेन भाष्यकारो मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टीचकार।

ईश्वरस्य स्वांशभूतसकलजीवगतदुःखभाक्त्वे को दोषः तत्राह ततश्चेति। तत्पदमीश्वरपरम्। तत इति। ईश्वरप्राप्तेः सकाशात् पूर्वावस्थितसंसाराङ्गीकरणमेव वरमिति बुद्ध्या ईश्वरप्राप्त्युपाये सम्यक् ज्ञाने कोऽपि न प्रवर्त्तेत। ततश्च ज्ञानशास्त्रमप्रमाणं स्यादित्यर्थः। अस्याः शङ्कायाः परिहारग्रन्थरूपयोः सूत्रभाष्ययोरभिप्रेतो जीवपरमेश्वरयोरंशांशिनोः परस्परधर्मासङ्करो भामत्यादिग्रन्थेषु स्पष्टीकृतः। कथं जीवाः तावदविद्याप्रतिबिम्बभूता ईश्वरांशत्वेन श्रुतिसूत्रभाष्येषु विवक्षिताः न तु हस्तपादादिवदवयवाः। तथा बिम्बभूतेश्वरोऽंशित्वेन विवक्षितो नत्ववयवी। बिम्बप्रतिबिम्बयोश्च लोके धर्मासाङ्कर्यं प्रसिद्धम्। अतो न जीवगतानां दुःखानामीश्वरे प्रसक्तिरिति स्पष्टीचकारेति। ननु मुक्तस्य ईश्वरभावापत्तिर्न सिद्धान्तसम्मता। तथाहि यावत्सर्वमुक्तीश्वरभावापत्तिर्मुक्तस्येति स्वीकारे हि चरमं मुच्यमानस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपेणैव अवस्थानलक्षणा मुक्तिः। ततः प्राङ्मुच्यमानानान्तु स्वतश्चिन्मात्ररूपेणावस्थितानामीश्वरभावापत्त्या निरवद्यैश्वर्यप्राप्तिरूपा मुक्तिरिति परममुक्तौ बहूनामैश्वर्यप्राप्तिरेकस्य तदभावीत्येकं वैषम्यं, बहूनामैश्वर्यप्राप्तावपि क्रमेण मुच्यमानानां चिराचिरकालैश्वर्यलक्षणमपरं तारतम्यं, तेषामेव किञ्चित्कालमैश्वर्यं पश्चात्तदभाव इत्यादि

रूपं तारतम्यं कल्पितं स्यात्। तच्च तृतीयाध्यायान्तिमाधिकरणवि-षयम्। तत्र हि सगुणविद्याफलभूतायामवान्तरमुक्तावेव तार-तम्यं न तु परममुक्ताविति व्यवस्थापितम्। न च तदधिकरणस्य परममुक्तौ वस्तुतस्तारतम्यं नास्तीति प्रतिपादने तात्पर्य्यम्। तथाच काल्पनिकतारतम्ये सत्यपि न तदधिकरणविरोध इति वाच्यम्। सिद्धान्ते सगुणविद्याफलभूतावान्तरमुक्तावपि वास्तव-तारतम्यस्याभावेन सगुणमुक्तावेव तारतम्यं, न निर्गुणविद्याफल-भूतायां परममुक्ताविति व्यवस्थापनपरस्य भाष्यादेर्निरालम्बन-त्वापत्तेः। अतो मुक्तस्य ईश्वरभावापत्तिर्न सिद्धान्तसम्मता। एवं स्थिते प्रकृते किं शङ्काभाष्यपर्य्यालोचनेन ईश्वरभावापत्तिर्भाष्य-काराभिमतेति कल्प्यते, किं वा परिहारभाष्याभिप्रायालोचन-या तथा कल्प्यते। नाद्यः। शङ्केन सिद्धान्त्यनभिमतामीश्वर-भावापत्तिमापाद्य चोद्यकरणोपपत्तेः। न हि सर्वत्र सिद्धान्त्य-भिमतमेव अर्थमवलम्ब्य पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तिनं प्रत्यनिष्टमापाद्यत इति नियमो दृश्यते। द्वितीयकल्पस्य चोद्यमुत्थितिः, ईश्वरभावं प्राप्तानां महत्तरं दुःखं स्यादिति शङ्काया द्वेधा परिहारः सम्भ-वति। ईश्वरस्य सकलजीवदुःखैः दुःखित्वेऽपि न मुक्तानां मह-त्तरदुःखप्राप्तिः। तेषां शुद्धचिन्मात्ररूपेणैव अवस्थानाभ्युपगमेन ईश्वरभावापत्तेरनभ्युपगमादित्येकः प्रकारः। ईश्वरस्य दुःखा-भावे समर्थिते सति तं प्राप्तानां मुक्तानां दुःखं स्यादिति शङ्का। अर्थात् परिहृता भवति इत्याशयेन बिम्बप्रतिबिम्बभाव-कृतभेदाधीनधर्मव्यवस्थासमर्थनं द्वितीयः प्रकारः। तत्र परिहार-भाष्यभामत्यादिनिबन्धनेषु प्रथमप्रकारं विहाय द्वितीयप्रकार-स्यैवावलम्बनात् शङ्काभाष्योक्ता मुक्तानामीश्वरभावप्राप्तिर्भाष्यका-राद्यनुमतेति प्रतीयते। अनेनैवाभिप्रायेण भामत्यादिप्रस्फुटोक्तं बिम्बप्रतिबिम्बभावकृतासङ्करमुपादाय समाहितमेतदुक्तमिति।

एवमुत्थितः परिहारभाष्यपर्य्यालोचनारूपो द्वितीयप्रकारोऽपि, मुक्तस्येश्वरभावापत्तावनन्यथासिद्धहेतुर्न भवति। परिहारभाष्यादौ प्रथमप्रकारमवलम्ब्य मुक्तानामीश्वरभावापत्तिर्नास्ति। तेषां शुद्धबिम्बरूपेणैव अवस्थानाभ्युपगमात्। अतो न श्रुतीनामर्थक्यप्रसङ्ग इति वास्तवपरिहारे कथिते हि श्रुत्यानर्थक्यशङ्कापरिहारेऽपि ईश्वरस्य सकलजीवदुःखै दुःखित्वप्रसङ्गः परिहृतो न भवतीति तत्प्रसङ्गशङ्का अविशिष्येत। सापि शङ्का मा भूदित्यालोच्य प्रथमं प्रकारं विहाय द्वितीयप्रकारमवलम्ब्य महता यत्नेन परमेश्वरस्य दुःखित्वप्रसङ्गः परिहृतो भाष्यादिषु इति वक्तुं शक्यत्वात्, परिहारभाष्यादिषु परमेश्वरस्य दुःखित्वप्रसङ्गपरिहारानन्तरं तथा च मुक्तानामीश्वरभावापत्तिर्नानुपपन्नेति परापादितानुपपत्त्यभावोपसंहारादर्शनाच्च। किञ्च छान्दोग्ये सप्तमाध्याये स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश स्मृतः। शतञ्च दश चैकञ्च सहस्राणि च विंशतिरिति वाक्येन परब्रह्मविदोऽनेकशरीरपरिग्रहादिरूपमैश्वर्य्यं श्रूयते। तच्च मुक्तस्येश्वरभावापत्तिपक्षे परममुक्तस्यैव सम्भवति। तथा च स एकधा भवतीत्यादिवचनं निर्गुणविद्याफलसमर्पकं न भवति किन्तु सगुणोपासनाफलसमर्पकम्। तच्च निर्गुणविद्याफलप्रशंसार्थं निर्गुणविद्याप्रकरणे पठ्यत इति भाष्यादिव्यवहारो विरुध्येत। तथा च सगुणविद्याफलविचारप्रस्तावे भाष्यं यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायामनेकधाभावविकल्पः पठ्यते तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायाम् ऐश्वर्य्यं भूमविद्यास्तुतये सङ्कीर्त्यत इति यदि मुक्तस्येश्वरभावापत्तिः सूत्रभाष्यकारयोरभिप्रेता स्यात् तदा स एकधा भवतीत्यादिवचनस्य निर्गुणविद्याफलसमर्पकत्वेन प्रकरणसमन्वितार्थत्वं सगुणविद्याफलसमर्पकत्वायोगादेतद्वचनस्य तत्फल-

साधनाध्यायेऽपि सन्ध्ये सृष्टिराह हीत्यधिकरणे स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे व्यवस्थापिते तत्र मिथ्याभूते स्वप्नप्रपञ्चे जीवस्य कर्त्तृत्वमाशङ्क्य पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्य्ययाविति सूत्रेण जीवस्येश्वराभिन्नत्वात् सदपि सत्यसङ्कल्पत्वादिकमविद्यादोषात्तिरोहितमिति न तस्य स्वप्नप्रपञ्चे स्रष्टृत्वं सम्भवतीति वदन् सूत्रकारः

समर्पकत्वमाश्रित्य सूत्रभाष्ययोः प्रवृत्तो भावं जैमिनिर्विकल्पामननादित्यादिविचारो निरालम्बन एव स्यात्। ब्रह्मलोकं गतस्य सगुणोपासकस्य स्थूलशरीरसद्भावं जैमिनिराचार्य्यो मन्यते। स एकधा भवतीत्यादिना अनेकधाभावरूपविकल्पश्रवणात् स्थूलशरीरभेदं विना एकस्योपासकस्यानेकधाभावासम्भवादिति सूत्रार्थः।

तस्मादुदाहृतशङ्काभाष्यग्रन्थस्य तत्परिहारभाष्यादिग्रन्थस्य च मुक्तानामीश्वरभावापत्तावनन्यथासिद्धप्रमाणत्वाभावात् उदाहृतानेकाधिकरणतद्भाष्यादिविरोधाच्च सा भाष्याभिमतेति कल्पयितुं न शक्यत इत्यस्वरसादाह साधनाध्यायेऽपीति। ब्रह्मविद्यासाधनवैराग्यप्रतिपादकतृतीयाध्यायेऽपि इत्यर्थः। साधनाध्यायेऽपि सूत्रकारः सूत्राभिप्रायं वर्णयन् भाष्यकारश्च मुक्तस्य परमेश्वरभावापत्तिं स्पष्टीचकारेति सम्बन्धः। सन्ध्ये जाग्रत्सुषुप्त्योः सन्धौ भवे स्वप्नस्थाने रथादिसृष्टिः सत्या भवितुमर्हति। हि यस्मात् श्रुतिराह रथादिसृष्टिम् अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजत इत्यादिका। न हि श्रुतिसिद्धा सृष्टिर-

तत्तु नस्तिरोहितं सत् परमभिध्यायतो यतमानस्य, जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्शक्ति-रौषधवीर्य्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवा-विर्भवति न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनामिति तत्सू-त्राभिप्रायं वर्णयन् भाष्यकारश्च मुक्तस्य स्वप्नसृष्ट्या-द्युपयोगिसत्यसङ्कल्पत्वाद्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेण परमे-

---

सत्या भवितुमर्हति। वियदादिसृष्टौ श्रुतिसिद्धायामसत्यत्वाद-र्शनादिति सूत्रार्थः। रथयोगा भग्नाः। कर्त्तृत्वमायग्रेति। यथाग्न्यंशस्य विस्फुलिङ्गस्याग्नेरिव दहनप्रकाशनसामर्थ्यमस्ति तथा जीवस्य परमेश्वरांशत्वात् तद्वदेव जीवस्यापि स्वप्नादि-सृष्ट्यनुकूलं सत्यसङ्कल्पत्वादिलक्षणं सामर्थ्यमस्ति। अतः तस्य स्वप्नसृष्टौ कर्त्तृत्वं सम्भवतीत्याशङ्कत्यर्थः। सत्यं जीवस्य सत्य-सङ्कल्पत्वादिकमस्ति किन्तु तत्तिरोहितं वर्त्तते संसारदशा-याम्। अतो न सृष्ट्यादावुपयोगस्तस्य। तच्च तिरोहितमैश्वर्यं परस्य विश्वभूतेश्वरस्याभिधानादीश्वरसाक्षात्कारपर्य्यन्तात् तिरो-धायकनिवृत्तावभिव्यज्यते। ईश्वरध्यानादभिव्यक्तौ हेतुमाह तत इति। हि यस्मात् कारणात् तत ईश्वरादज्ञाताद्बन्धोऽस्य जीवस्य तत एव ज्ञाताद्बन्धविपर्य्यय ऐश्वर्य्याविर्भाव इति सूत्रार्थः। सदपीत्यत्र हेतुरीश्वराभिध्यत्वादिति। जन्तोर्जीवस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिलक्षणैश्वर्य्याविर्भावार्थं यतमानस्य श्रवणमन-नात्मकं विचारमनुतिष्ठतः क्रमेण परं परमेश्वरमभेदेन ध्यायतः कस्यचिदेव प्रतिबन्धरहितस्य श्रवणमननध्यानानुष्ठानजनिता-दीश्वरस्य प्रसादात् संसिद्धस्याप्रतिबद्धपरमेश्वरसाक्षात्कारवत

ईश्वरभावापत्तिं स्फुटीचकार। फलाध्यायेऽपि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति मुच्यमानविषयायां श्रुतौ स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्विवक्षितेति बुभुत्सायां ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य इति सूत्रेण यत् ब्राह्मं रूपमपहतपाप्मत्वादि सत्यसङ्कल्पत्वाद्यवसानं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादि च तेनाभिनिष्पत्तिः

इत्यर्थः। तिमिरेण रोगविशेषेण तिरस्कृता दृश्यचक्षुषः शक्तिर्यथा औषधवीर्य्यादाविर्भवति तथेत्यर्थः। न स्वभावत एवेति। यथोक्तसाधनसम्पत्तिं विनेत्यर्थः। अभिव्यक्त्यङ्गीकारेणेति। ईश्वरभावापत्तिं विना मुक्तस्य सत्यसङ्कल्पत्वाद्यभिव्यक्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः। अत्रेदं विचार्य्यते किं प्रतिबिम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपजीवगतस्य सत्यसङ्कल्पत्वादेर्मुक्तावाविर्भावः प्रतिपाद्यते किं वा बिम्बत्वविशिष्टचैतन्यरूपेश्वरगतस्य। नाद्यः। ईश्वरगतसत्यसङ्कल्पत्वाद्यपेक्षया जीवे पृथक् सत्यसङ्कल्पादिसत्त्वे प्रमाणाभावात्। न हि ईश्वरस्येव जीवस्यापि पृथक् तत्सत्त्वप्रतिपादकं शास्त्रमस्ति। न च जीवस्येश्वराभिन्नत्वेन तत्समानधर्मवत्त्वमनुमातुं शक्यते। लोके बिम्बमुखाभिन्नस्यापि प्रतिबिम्बमुखस्य बिम्बवदवदातत्वादिधर्मादर्शनेन व्यभिचारात् तत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तावविद्यानिरूपितप्रतिबिम्बत्वस्यापि निवृत्त्या प्रतिबिम्बजीवाश्रितसत्यसङ्कल्पत्वादेरवस्थानस्यैव असम्भावेन मुक्तौ तदभिव्यक्त्यसम्भवात् बन्धदशायामावृतस्य सत्यसङ्कल्पत्वादेरुपयोगाभावस्य स्पष्टतया जीवे पृथक् तत्कल्पनावैयर्थ्याच्च।

य आत्मापहतपाप्मेत्याद्युपन्यासेन स तत्र पर्य्येति यत्तत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा इत्याद्यै-श्वर्य्यावेदनेन चेति जैमिनिमतं चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरित्यनन्तरसूत्रेण एवं वा अरे अयमात्मा अनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञान-घन एवेत्यादिश्रुत्या चैतन्यमात्रमात्मस्वरूपमित्यव-गतेः तन्मात्रेणाभिनिष्पत्तिरिति मतान्तरं चोप-न्यस्य एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायण इति सिद्धान्तसूत्रेण वस्तुदृष्ट्या चैतन्यमात्रत्वेऽपि पूर्वोक्तगुणकलापस्य उपन्यासाद्यवगतस्य माया-मयस्य बहुपुरुषव्यवहारदृष्ट्या सम्भवान्न श्रुतिद्वय-

---

न च बन्धदशायामेव सगुणविद्याफलभूतावान्तरमुक्तौ सत्यसङ्कल्पत्वादेरुपयोगोऽस्तीति न तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। तत्रापि ईश्वरसमानसत्यसङ्कल्पत्वाद्यभिव्यक्त्यनभ्युपगमेन जीवे तत्समानैश्वर्य्यस्य तिरोहितस्य कल्पनावैयर्थ्यात्। तस्मात् प्रतिबि-म्बचैतन्यरूपजीवे पृथक् सत्यसङ्कल्पत्वादिकल्पनं प्रमाणप्रयोजन-शून्यम्। तथा बिम्बभूतेश्वरगतं सत्यसङ्कल्पत्वाद्यैश्वर्य्यं बन्धदशायां जीवान् प्रति जीवाविद्याभिः तिरोहितं सत् ईश्वरसाक्षात्का-रान्मुक्तौ तेषामभिव्यज्यत इति द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्नः। सत्य-सङ्कल्पत्वादिविशिष्टेश्वरस्याविद्यावृतत्वे मानाभावात्। न च इदानीमहं सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणक ईश्वरोऽस्मि इत्यनुभवाभावात् तद्विशिष्टेश्वरस्यावृतत्वं कल्प्यत इति वाच्यम्। प्रतिबिम्बजीवानां

विश्वभूतेश्वरस्य च कल्पितभेदाभ्युपगमे तत एव जीवस्य जीवान्तरसाक्षात्काराभाववदीश्वरसाक्षात्काराभावोपपत्त्या तद्वि-शिष्टेश्वरस्वाभूतत्वकल्पनावैयर्थ्याद्विशिष्टेश्वरस्वाभूतत्वकल्पने वि-शिष्टावारकाविद्यानिवर्त्तकज्ञानासम्भवेन तदनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च। तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य शुद्धचिन्मात्रगोचरस्य तद्विशिष्टे-श्वरविषयकत्वाभावेन विशिष्टावरणानिवर्त्तकत्वादविद्यायाः शुद्धचिन्मात्रावारकत्वाश्रयणे च सत्यसङ्कल्पत्वाद्यैश्वर्य्यस्या विद्यया तिरोधानासिद्धेश्च। न च जीवस्य स्वकीयत्वेन ईश्वर-गतसत्यसङ्कल्पत्वाद्यप्रतीतिरेवात्र तिरोधानं विवक्षितमिति वाच्यम्। तथा सति तदुत्तरसूत्रे तिरोधानस्याविद्याप्रयुक्ता-वरणरूपत्वप्रतिपादनविरोधात्। तस्मादीश्वरगतसत्यसङ्कल्पत्वा-द्यैश्वर्य्यस्य जीवाविद्यातिरोहितत्वमैश्वर्य्यतिरोधानस्य तत्त्व-साक्षात्कारनिवर्त्यत्वं चाभ्युपेत्य पराभिध्यानादिति सूत्रतद्भा-ष्ययोः प्रवृत्तिरिति वक्तव्यम्। उक्तं च अस्य सूत्रस्याभ्युपेत्यवा-दत्वं सर्वज्ञात्ममुनिभिः। तेषां वचनं मूल एवोदाहरिष्यत इति मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ नैतत् सूत्रादिकमपि मानमित्यस्वरसा-दाह फलाध्यायेऽपीति केन रूपेणेति। किं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वर-त्वापहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टेन रूपेण मुक्तोऽवतिष्ठते किं वा शुद्धचिन्मात्ररूपेणैव अवतिष्ठते अथवा द्विविधेन रूपेणेति जिज्ञासायां सत्यामित्यर्थः। उपन्यासेनेति। उद्देश्यरूपवाक्य-जातेनेत्यर्थः। य आत्मापहतपाप्मेत्युपक्रम्य सोऽन्वेष्टव्य इति विचारविधानात् तथा एष सर्वेश्वर इत्याद्युपक्रम्य तमेतं यज्ञादिना विविदिषन्तीति तद्वेदने यज्ञादिविधानादुपन्यास-शब्दं सर्वज्ञत्वादिव्यपदेशस्याप्युपलक्षणम्। तथा च व्यप-देशः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तप इत्यादिः। व्यपदेशो नाम यो वाक्यसन्दर्भः उद्देश्यरूपो न भवति विधिरूपश्च न

भवति स एव । सर्वज्ञत्वादिसन्दर्भस्य नोद्देशरूपः । विधेयानुपल-म्भात् । नापि विधिः । यच्छब्दघटितत्वेनानुवादत्वप्रतीतेः । तथाच मुक्तो ब्राह्मेण वास्तवेन धर्मजातेन युक्तोऽवतिष्ठते । कुतः । उप-न्यासव्यपदेशविधिभ्यः तस्य ब्रह्माभिन्नस्य तद्रूपयुक्तत्वावगमा-दिति सूत्रार्थः । स मुक्तः तत्र प्रकृते ब्रह्मणि स्थितः जक्षत् हसन् । ऐश्वर्य्यावेदनेनेति । अज्ञातस्यैश्वर्य्यस्यावेदनेन ज्ञाप-केन विधिवाक्येनेति यावत् । अज्ञातज्ञापकवाक्यस्यापि उत्पत्ति-विधित्वस्वीकारात् । चितितन्मात्रेणेति । चितिश्चैतन्यं चैतन्यमात्र-रूपेणैव मुक्तोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । यथा लवणपिण्डो बहिरन्तश्च लवणैकरसः एवमेव अरे मैत्रेयि प्रज्ञात आत्मा शरीराद्यन्तस्तद्-हिश्च चैतन्यैकस्वभाव इति श्रुत्यर्थः । तन्मात्रेणेति । मुक्तौ ब्रह्मा-भेदेन विद्यमानस्य न कश्चिद्धर्मोऽस्ति । ब्रह्मस्वरूपे मुक्ते उपन्या-साद्यवगतगुणैश्वर्य्यादीनां श्रुतितात्पर्य्यविषयत्वाभावेन तुच्छत्वा-दिति तात्पर्य्यकमौडुलोमिमतम् । इदञ्च मतद्वयं पूर्वपक्षः । सूत्रं व्याचष्टे वस्तुदृष्ट्येति । परमार्थत इत्यर्थः । जैमिनिमत इव गुणकलापस्य वास्तवत्वानभ्युपगमात् न चिन्मात्रत्वप्रतिपादक-श्रुतिविरोधः । औडुलोमिमत इव गुणकलापस्य तुच्छत्वानभ्युप-गमात् न गुणकलापश्रुतीनां निर्विषयत्वापत्तिरूपोऽपि विरोधो-ऽस्तीत्यर्थः । एवमपीति । सौत्रभागेन सूत्रस्य चिन्मात्रत्वमुपेत्य उपन्यासाद्यवगतगुणकलापादेरपि पूर्वभावादित्यनेन सौत्रभागेन मुक्तात्मनि अङ्गीकृतत्वादीश्वरभावापत्तिं विना मुक्तस्य गुणकला-पादेरयोगात् तस्य ईश्वरभावापत्तिः सूत्रे भातीत्यर्थः । अस्यार्थस्य भाष्यादिकमपि न प्रतिकूलं किन्तु अनुकूलमेव इत्याह सूत्र-वर्यामित्यादिना । अत्रेदं विचार्य्यते मुक्तस्येश्वरभावापत्तिस्वी-कारे विश्वभूतेश्वरस्य साधकानुग्रहार्थं मायामयशरीराङ्गीकारेण मुक्तोऽपि शरीर्य्येव स्यात् । अन्यथा रतिक्रीडादिश्रुतिसिद्धैश्वर्य्या-

विरोध इति अविरोधं वदन् सूत्रकारः सूत्रत्रयमिदमुक्तार्थपरत्वेन व्याकुर्वन् भाष्यकारश्च मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टमनुमेने। भामतीनिबन्धृप्रभृतयश्च श्रुत्युपबृंहितमिदं सूत्रजातं भगवतो भाष्यकारस्योदाहृतं वचनजातं च तथैवान्ववर्त्तन्त।

योगात्। तथा चाशरीरं वाव सन्तमिति श्रुत्या मुक्तस्याशरीरत्वप्रतिपादनं विरुध्येत। कथमिदमशरीरत्वं सम्भवतीति जिज्ञासायां विद्यासामर्थ्यात् परब्रह्मप्राप्तौ सत्यां तत् सम्पद्यते नान्यथेति प्रतिपादनार्थमशरीरत्वप्रतिपादकवाक्यानन्तरं परं ज्योतिरुपसम्पद्येति वाक्यमिति प्रतिपादकं ज्योतिरधिकरणभाष्यं च विरुध्येत। परब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमपि सशरीरत्वाभ्युपगमात्। तथा च तदधिकरणभाष्यम् अशरीरं वाव सन्तमिति च अशरीरतायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानाद्ब्रह्मभावाच्च अन्यत्राशरीरत्वानुपपत्तेरिति। ज्योतिरत्र ब्रह्म विवक्षितम्। किञ्च मुक्तस्य सर्वज्ञत्वाद्यभ्युपगमे यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् इत्यादिना तस्य विशेषज्ञानाभावप्रतिपादनं विरुध्येत। इदञ्च वचनं परममुक्तिविषयमिति स्वाप्ययसम्पत्त्योरिति सूत्रतन्त्राप्यादौ स्पष्टम्। किञ्च सर्वेश्वरभावं प्राप्तस्य मुक्तस्य तद्भावापत्तिदशायां सगुणविद्याफलभूतेश्वरभावापत्तिदशायामिव योऽहं पुरा संसार्यभूवं सोऽहमिदानीमीश्वरः सम्पन्न इति प्रतिसन्धानमभ्युपगम्यते न वा। नाद्यः। पूर्वोपाधेर्निवृत्तत्वेन तदनुसन्धानासम्भवात् उपाध्यन्तरस्य अनुसन्धानप्रयोजकशरीरप्रविष्टत्वात्। न द्वितीयः। ईश्वरभावापत्तौ केवलस्वरूपेणैव

न च स्मृत्युपबृंहितस्य एतावतः सूत्रभाष्य-वचनजातस्य ऐश्वर्य्यमज्ञानतिरोहितं सत् ध्याना-

---

अवस्थानापेक्षया मुक्तस्य फलतो विशेषाभावेन तद्भावापत्त्युपपादनस्यानतिप्रयोजनत्वापत्तेः। तस्मात् मुक्तस्येश्वरभावापत्तिप्रतिपादनं यत् तत्त्वमस्यादिश्रुतिविरुद्धं तदनुसारिसूत्रभाष्यादिविरुद्धं प्रयोजनशून्यं चेति सिद्धम्। अत एव न्यायरक्षामणौ यावत् सर्वमुक्ति विश्वेश्वरभावापत्तिरस्तीत्यस्माभिः सिद्धान्तलेशसंग्रहे समर्थितत्वेन आविर्भूतस्वरूपस्य सत्यकामत्वसर्वेश्वरभावापत्तावत्र साधितायां यथोक्तमस्वरसं मनसि निधाय मुक्तानां शुद्धचैतन्यभावापत्तिः तत्पक्षे जक्षणाद्यैश्वर्य्योपपत्तिश्च दर्शिता दीक्षितैरेव मुक्तानां यावत् सर्वमुक्ति सत्यसंकल्पत्वादिकं चोपपद्यते। तस्य शुद्धचैतन्यभावापत्तावपि तत्तत् सर्वमुपपद्यते एव। शुद्धचैतन्यस्य जीवेश्वरानुस्यूतचैतन्यसामान्यात्मना अवस्थानात्। अतएव साक्षात्कृतब्रह्मणां यावत् सर्वमुक्ति सर्वात्मतापत्तिरस्तीति वामदेवस्य मनुसूर्य्यादिभावापत्तिः श्रूयते। एवञ्च मुक्तस्य सार्वभौमादिमानुषात्मना इन्द्रादिलोकपालात्मना दहराद्युपासनाफलानुभवितृपुरुषात्मना च जक्षणादिकं सर्वलोककामावाप्तिमत्त्वं ब्रह्मलोकसमाहितसत्यकामाद्यनुभवितृत्वञ्च व्यपदेष्टुं शक्यमिति जक्षणादिश्रवणमप्युपपद्यत इत्यादिग्रन्थेन। तथा च तदनुसारेण प्रकृतसूत्रभाष्यादौ ब्रह्मगतस्यैश्वर्य्यस्य मुक्तजीवगतत्वाङ्गीकरणं मुक्तस्य ब्राह्मेण रूपेण अवस्थानाभ्युपगमेऽपि जैमिनिमत इव सिद्धान्ते नाद्वैतविरोधः। तस्य रूपस्य बद्धजीवान्तराविद्याकल्पितत्वाभ्युपगमादित्येतावन्मात्रपरं न तु मुक्तस्येश्वरभावापत्तिपरमिति संक्षेपः।

नन्वध्यायचतुष्टयेऽपि उदाहृतश्रुतिसूत्रभाष्यादिग्रन्थजातस्य

दभिव्यज्यते इत्यवोचत्। शरीरिणः सूत्रकृदस्य, यत्तु तदभ्युपेत्योदितमुक्तहेतोरिति संक्षेपशारीरकोक्तरीत्याभ्युपेत्यवादत्वं युक्तं वक्तुम्।

तस्मान्मुक्तानामीश्वरभावापत्तेरवश्यमभ्युपेयत्वादेतदसम्भव एव प्रतिबिम्बेश्वरवादे दोषः। तदाहुः कल्पतरुकाराः। न मायाप्रतिबिम्बस्य विमुक्तैरूपसृप्यतेति। एतदसम्भवश्चैकजीववादपारमार्थिकजीवभेदवादयोरपि दोषः।

सर्वज्ञात्ममुनिभिरुपदर्शितयुक्तिभिः प्रौढवादत्वप्रतीतेः कथं मुक्तस्येश्वरभावापत्तावेतच्छ्रुत्यादिकं प्रमाणं स्यादित्यत आह न चेति। एतावत इत्यनेन बहुश्रुतिसूत्रभाष्यादिविरोधात् संक्षेपशारीरकमतं हेयमिति सूचितम्। अस्य शरीरिणस्तत् सत्यसङ्कल्पत्वादिलक्षणमैश्वर्यमुपेत्य मुक्तौ ध्यानादभिव्यज्यत इत्युदितमुक्तं सूत्रकृतेत्यर्थः। अभ्युपेत्यवादत्वे हेतुमाह उक्तहेतोरिति। मुक्तस्येश्वरभावापत्तौ प्रमाणत्वेनोदाहृतश्रुतिभाष्यादिकं व्याख्याय अन्ते अक्षरसादिरूपेण मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं प्रति अनुपपत्तिरूपा या युक्तयोऽस्माभिः प्रदर्शिताः ताः सर्वा अप्यत्र उक्तहेतोरित्यनेन विवक्षिता इति मन्तव्यम्।

तस्मादिति। उक्तप्रमाणबलादित्यर्थः। मुक्तस्येश्वरभावापत्तिरेतच्छब्दार्थः। उपसृप्यता प्राप्यता। एवेति। एकजीववादे एतदसम्भवः प्रागेव दर्शितः। पारमार्थिकेति। पारमार्थिको जीवेश्वरयोर्भेद इति वादेऽपि मुक्तस्येश्वरभावाप्त्य-

यत्तु कैश्चित् द्वैतिभिरुच्यते भेदस्य पारमार्थिकत्वेन मुक्तौ जीवस्येश्वरभावाभावेऽपि तत्रापीश्वर इव पृथगपहतपाप्मत्वादिगुणसम्भवादविरोध इति । तत्तुच्छम् ।

तथा सति जीवस्याप्यपहतपाप्मत्वादिकमस्तीति न तस्य ब्रह्मलिङ्गत्वमिति शङ्कापरिहारालाभेन उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्विति सूत्रविरोधात् ।

सम्भवो दोष इत्यर्थः । एतदुपलक्षणम् । शुद्धब्रह्मरूपेण अवस्थानलक्षणमुक्त्यसम्भवोऽपि पारमार्थिकजीवेश्वरभेदवादे दोष इति बोध्यम् ।

ननु प्रजापतिविद्यायां मुक्तस्यापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकं प्रतिपाद्यते । तच्च मुक्तस्येश्वरभावापत्त्यनभ्युपगमे न सम्भवतीति तस्य तद्भावापत्तिरेष्टव्या । सा च पारमार्थिकजीवेश्वरभेदवादे न सम्भवतीति खलु तवाभिप्रायः । स च अनुपपन्नः । भेदपक्षेऽपि श्रुतिसूत्राभ्यां निरूपितस्य मुक्ते गुणकलापस्य मुक्तेश्वरभावापत्त्या विनापि सम्भवादिति द्वैतिनां मध्ये केचिच्छ्रुतिसूत्रव्याख्यातारः । तेषां मतमनूद्य दूषयति यत्त्वित्यादिना तत्रापीति । मुक्तजीवेऽपीत्यर्थः ।

तथा सतीति । जीवस्य पृथगपहतपाप्मत्वाभ्युपगमे सतीत्यर्थः । इति या शङ्का उत्तराच्चेदिति सूत्रभागेन कृता तस्या आविर्भूतस्वरूपस्त्विति परिहारभागेन मुक्तजीवे गुणाष्टकाविर्भावकथनेऽपि परिहारालाभादि-

ब्राह्मेण जैमिनिरिति सूत्रे जीवगतस्यापहतपाप्मत्वादेरुपन्यासादिभ्य इत्यत्रादिशब्दार्थत्वेन परेषामप्यभिमतस्य जक्षत् क्रीडन् रममाण इत्यादिश्रुत्युदितस्य जक्षणादेश्च ब्राह्मत्वनिर्देशविरोधाच्च। भेदे तेषां गुणानां सत्यत्वेन चितितन्मात्रेणेति सूत्रोक्तस्य मुक्तजीवानां चैतन्यमात्रत्वस्य एवमपीति सिद्धान्तसूत्रेऽङ्गीकारविरोधाच्च।

सम्पद्याविर्भाव इत्यधिकरणविरोधाच्च। तत्र हि स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इतिश्रुतावागन्तुना केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्ति र्नोच्यते। स्वेन शब्दवैयर्थ्यापत्तेः।

त्यर्थः। तथाच मुक्तब्रह्मणोर्भेदपक्षे गुणकलापस्य जीवसाधारणस्य ब्रह्मासाधारणत्वरूपब्रह्मलिङ्गत्वालाभाद्दहराकाशस्येश्वरत्वनिर्णायकं गुणाष्टकं न स्यादिति भावः।

भेदपक्षे मुक्तजीवगतस्यापहतपाप्मत्वादेर्ब्राह्मत्वनिर्देशविरोधश्चेत्याह ब्राह्मेणेति। ननु भेदवादिनां मते मुक्तगतापहतपाप्मत्वादेर्जक्षणाद्यैश्वर्य्यस्य ब्राह्मत्वमसिद्धम्। अत आह परेषामपीति भेद इति। जीवब्रह्मभेदपक्षे वास्तवगुणवतो जीवस्य चिन्मात्रत्वायोगादिति भावः।

किञ्च किं गुणजातं मुक्तावुत्पद्यते किं वा नित्यसिद्धमिति विकल्पं मनसि निधाय, आद्यनिराकरणपूर्वकं द्वितीयं परिशेषयति सम्पद्याविर्भाव इत्यादिना तत्रेति। सम्पद्याधिकरणे हि इत्यर्थः। स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यनेन मुक्ति॰

येन रूपेणागन्तुना स्वयमभिनिष्पद्यते तस्या-त्मीयत्वस्यावक्तव्यत्वात्। तस्मादात्मवाचिस्वशब्दो-पादानात् नित्यसिद्धेन स्वस्वरूपेणैवाभिनिष्पत्ति-र्विवक्षिता न तु केनचिद्धर्मेणेति व्यवस्थापितम्।

रभिधीयते। सा किम् आगन्तुकस्य स्वरूपस्योत्पत्तिरेव स्वर्गादि-रूपोत्पत्तिवत् विवक्षिता किं वा आत्मस्वरूपस्यैव विद्ययावि-र्भावमात्ररूपा विवक्षितेति संशये मुक्तेरपि स्वर्गादिवत् फल-त्वात् तद्वदेव आगन्तुकातिशयरूपनिष्पत्तिर्मुक्तिरिति पूर्वपक्ष-निषेधपूर्वकं सिद्धान्तमाह आगन्तुनेत्यादिना।

कथं तद्वैयर्थ्यम्। अत आह येनेति। स्वर्गाद्यागन्तुकरूपवत् यन्मु-क्तिलक्षणं स्वरूपमुत्पद्यते मुक्तस्य तत् स्वशब्देनानुक्तावपि स्वीयमेव भवति। अतः स्वशब्दस्य स्वीयवाचित्वे वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः। तस्मादिति। आगन्तुकरूपाभिनिष्पत्तिर्मुक्तिरिति पक्षे स्वशब्दस्य स्वकीयार्थक-ताया एव वक्तव्यत्वेनोक्तरीत्या तद्वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः। आत्मेति। स्वकीय इव स्वस्वरूपेऽपि स्वशब्दस्य रूढत्वेन नानार्थत्वे सति स्वकीयार्थकत्वस्य प्रकृते असम्भवादात्मस्वरूपवाचित्वं निश्चितमिति भावः। इदमेव अत्र आत्मवाचिस्वपदोपादानप्रयोजनम्। यन्मुक्तेः स्वर्गादिवत् आगन्तुकरूपत्वनिराकरणम्। अन्यथा आत्मवाचि-स्वपदवैयर्थ्यादेवेति बोध्यम्। सत्यसङ्कल्पत्वादिरूपस्य स्वेन रूपेण इत्यत्र मुक्तित्वेनाभिमतस्य आगन्तुकत्वपक्षे तदागन्तुकत्वनिषेध-काधिकरणविरोधवत् तस्य बन्धदशायां तिरोधानप्रतिपादक-सूत्रस्य मुक्तिदशायामाविर्भावप्रतिपादकसूत्रस्य च विरोधो भवेत्।

किञ्च इदमपहतपाप्मत्वादि जीवस्य मुक्तावागन्तुकं चेत् सम्पद्याविर्भाव इति मुक्तावागन्तुकरूपनिषेधेन पराभिध्यानात्तु तिरोहितम् उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्त्विति अपहतपाप्मत्वादेर्बन्धमुक्त्योस्तिरोभावाविर्भावप्रतिपादनेन च विरोधः स्यादिति नित्यसिद्धं वाच्यमिति बन्धस्य मिथ्यात्वं दुर्वारम्। नित्यसिद्धमपहतपाप्मत्वं हि सर्वदा पाप्मरहितत्वम्। न च वस्तुतः सर्वदा पाप्मरहिते पाप्मसम्बन्धः तन्मूलककर्तृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धो वा पारमार्थिकः सम्भवति।

एवं च जीवस्येश्वराभेदोऽपि दुर्वारः। श्रुतिबोध्यतदभेदविरोधिबन्धस्य सत्यत्वाभावात्।

मुक्तावभिनवत्वोत्पद्यमानस्य उक्ततिरोधानाविर्भावयोरयोगादित्याह विरोधमिति। द्वितीयविकल्पपरिशेषस्य फलमाह इति बन्धस्येति। अपहतपाप्मत्वादेरीश्वर इव जीवेऽपि नित्यसिद्धत्वादिति इति शब्दार्थः। तदेवोपपादयति नित्यसिद्धमिति तन्मूलेति। पाप्मसम्बन्धमूलकेत्यर्थः।

एवञ्चेति। बन्धस्य मिथ्यात्वे सतीत्यर्थः। ननु किं बन्धस्य मिथ्यात्वसाधनेन तस्य सत्त्वेऽपि जीवब्रह्माभेदबोधनसम्भवादिति भास्करमतमाशङ्क्याह श्रुतीति। बन्धस्य सत्यत्वमते परमात्मगतनित्यमुक्तत्वस्यापि सत्यत्वेन परमार्थभूतविरुद्धधर्माक्रान्तयोर्जीवब्रह्मणोर्दहनतुहिनयोरिव श्रुतिबोध्याभेदासम्भवादित्यर्थः।

अन्यथा संसारिणि नित्यसिद्धसत्यसङ्कल्पतिरोधानोक्त्ययोगाच्च ।

न हि जीवस्य संसारदशायामप्यनुवर्तमानो यत्किञ्चिदर्थगोचरः कश्चिदस्ति अवितथसङ्कल्पस्तिरोहित इति परैरपीष्यते । किं त्वीश्वरस्य यत् नित्यसिद्धं निरवग्रहं सत्यसङ्कल्पत्वं तदेव जीवस्य संसारदशायामीश्वराभेदानभिव्यक्त्या स्वकीयत्वेनानवभासमानं तं प्रति तिरोहितमित्येव समर्थनीयमिति घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तः ।

अन्यथेति । बन्धस्य मिथ्यात्वस्वीकारपूर्वकं जीवब्रह्मणोरभेदानङ्गीकार इत्यर्थः । कुतः तिरोधानोक्त्ययोग इति चेत् तत्र वक्तव्यम् ।

किं जीवगतस्य नित्यसिद्धसत्यसङ्कल्पत्वादेः तिरोहितत्वं पराभिध्यानादिति सूत्रेण अभिधीयते किं वा ईश्वरगतस्यैव जीवं प्रति तेन तिरोहितत्वमभिधीयते । नाद्य इत्याह नहीति । यत्किञ्चिदर्थगोचरोऽपि सत्यसङ्कल्पः तिरोहितोऽस्तीति नेष्यते । सर्वार्थगोचरः सत्यसङ्कल्पः तिरोहितोऽस्तीति नेष्यते इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । परैरितिभिरिव इत्यपिशब्दार्थः । न हि सिद्धान्ते प्रतिबिम्बचैतन्यरूपेषु जीवेषु बिम्बचैतन्यरूपेश्वरगतसत्यसङ्कल्पत्वाद्यपेक्षया पृथक् सत्यसङ्कल्पत्वादिकं संसारदशायां तिरोहितमस्तीतीष्यते । तत्र प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । एतच्च प्रागेव अस्माभिर्दर्शितम् । द्वितीये तु कल्पे दूरं गत्वापि सिद्धान्तिमतमेवाश्रयणीयम् । तथा

नन्वपहतपाप्मत्वं न पाप्मविरहः किन्तु पाप्महेतुकर्माचरणेऽपि पापोत्पत्तिप्रतिबन्धक-शक्तियोगित्वमिति न तस्य नित्यसिद्धत्वेन बन्धस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गः। एवं सत्यसङ्कल्पत्वमपि शक्ति-रूपेण निर्वाच्यमिति नेश्वराभेदप्रसङ्ग इति चेत् मैवम्। एवंशब्दार्थकल्पने प्रमाणाभावात्।

न हि पापजननप्रतिबन्धिका शक्तिः संसार-रूपपरिभ्रमणदशायां पापानुत्पत्त्यर्थं कल्पनीया। तदानीं तदुत्पत्तेरिष्टत्वात्। विद्योदयप्रभृति तु विद्यामाहात्म्यादेवाश्लेषः तदधिगम उत्तरपूर्वा-घयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादितिसूत्रेण दर्शितः।

च न पारमार्थिकभेदसिद्धिरिति दूषणमाह किन्त्विति ईश्वरस्येति ईश्वरेति। विश्वभूतेनेश्वरेण सह जीवस्य यो वास्तवाभेदस्तद-नभिव्यक्त्येत्यर्थः।

जीवब्रह्मणोरभेदापत्तिभयाज्जीवे पृथगेवापहतपाप्म-त्वादिकं स्वीकृत्य तस्य वास्तवबन्धाविरुद्धत्वं शङ्कते नन्विति।

किञ्च निषिद्धकर्माचरणेऽपि पापोत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तिरप-हतपाप्मशब्दार्थत्वेन कल्प्यमाना किं विद्योदयात् प्राक् तत्-प्रतिबन्धार्थं कल्प्यते किं वा विद्योदयानन्तरं त्वदभिमतमुक्तेः प्राक् तत्प्रतिबन्धार्थं कल्प्यते यथवा त्वदभिमतमुक्तिकाले मुक्तस्य देहेन्द्रियादिसत्त्वेन पाप्महेतुनिषिद्धकर्माचरणसम्भवात् तदा तत्प्रतिबन्धार्थं कल्प्यते इति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति न हि इत्यादिना इष्टत्वादिति। तदापि सम्मतत्वादि-

ततः एव मुक्तावप्यस्येषः उपपद्यत इति व्यर्था अक्तिकल्पना ।

तस्मादुदाहृतश्रुतिसूत्रानुसारिभिर्मुक्तजीवानां यावत्सर्वमुक्ति वस्तुसत्त्वं तन्यमानत्वाविरोधिवद्ध-मुक्षाविद्याकृतनिरवद्यैश्वर्य्यतदनुगुणगुणकलाप-विशिष्टनिरतिशयानन्दस्फुरणासम्भवनिःसम्भिवम्भ-परमेश्वरभावापत्तिराद्रर्त्तव्येति सिद्धम् ।

विद्वद्गुरोर्विहितविश्वजिदध्वरस्य श्रीसर्ववेदमुखमखान्ततया निरूढ़ः ।
श्रीरङ्गराजमखिनः श्रितचन्द्रमौलिरस्त्यप्पदीक्षित इति प्रथितस्तनूजः ॥१॥
प्रमाणपरीक्ष्य वचनानि वदावदानां व्याख्यानकौशलवतां विविधानि ।
आम्नाय मूल मनुरुध्य च सम्प्रदायम् सिद्धान्तभेदलवसंग्रहमित्यकार्षीत् ॥२॥

इति श्रीमत्सिद्धान्तलवसंग्रहे चतुर्थः परिच्छेदः सम्पूर्णः ।

त्यर्थः । तत्र ब्रह्मणोऽधिगमे साक्षात्कारे सति विद्योदयात् पूर्वाघस्य नाशो भवति । तदुदयोत्तरकालीनाघस्य च असंश्लेषो भवति । कुतः । तस्य विद्ययाघनाशादेः श्रुतिस्मृतिषु व्यपदेशात् श्रुत्यादिसिद्धत्वादित्यर्थः ।

मुक्तस्येश्वरभावापत्तिमुपपादितामुपसंहरति तस्मादिति । उदाहृतश्रुतिसूत्रभाष्यादिसारस्यादित्यर्थः । अविरोधित्वमैश्व-र्यविशेषणम् । तदनुगुणेति । ऐश्वर्य्यानुगुणेत्यर्थः । समस्त-मीश्वरभावापत्तिविशेषणम् ।

इति सिद्धान्तलेशसंग्रहस्य चतुर्थपरिच्छेदः ।

बि, ए, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना श्रीजीवानन्दविद्या-सागरभट्टाचार्येण संस्कृत्य प्रकाशिता

